

વ્યાયાચાર્ય વ્યાયવિશારદ મહામહોપાધ્યાય
શ્રીમદ્ ઘશોવિજયશુ ગણિ વિરચિત

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ

સ્વોમજ્ઞ ટીકા સંયુક્ત

ભાગ બીજો

: વિવેચક :

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

: પ્રકાશક :

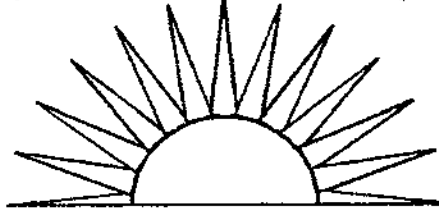
શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારણ ટ્રસ્ટ-સુરત

॥ श्री शंभेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

न्यायाचार्य न्यायविशारद महामहोपाध्याय
श्रीमद् यशोविजयञ्ज गण्डि विरचित

फ्रव्यगुण पर्यायिनो रास

स्वोपज्ञ टीकासंयुक्त

भाग - २

: विवेचक :

धीरजलाल डाह्यालाल मહેતા

: प्रकाशक :

श्री जैन धर्म प्रसारण ट्रस्ट-सुरत

સ્થોપણ
દબા સંચુકત

પ્રવચનગુણ પરચાયનો સાર

પ્રકાશક

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારણ ટ્રસ્ટ

૭૦૨, રામસા ટાવર, ગંગા જમના એપાર્ટમેન્ટ પાસે, અડાજણ પાટીયા,
સુરત - ૩૯૫ ૦૦૯. Guj. (INDIA). ફોન : (૦૨૬૧) ૨૬૮૮૯૪૩

વિક્રમ સંવત : ૨૦૬૧

પ્રામિસ્થાન

દીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

૭૦૨, રામસા ટાવર, ગંગા જમના એપાર્ટમેન્ટ પાસે, અડાજણ પાટીયા,
સુરત - ૩૯૫ ૦૦૯. Guj. (INDIA). ફોન : (૦૨૬૧) ૨૬૮૮૯૪૩

વીર સંવત : ૨૫૩૧

પ્રામિસ્થાન

શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા

સ્ટેશન રોડ, રંગ મહોલના નાકે, મહેસાણા.
(ઉત્તર ગુજરાત)

ઈ.સન : ૨૦૦૫

પ્રામિસ્થાન

સેવંતીલાલ વી. જૈન

૨૦, મહાજન ગલી, ઝવેરી બજાર, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨.
ફોન (૦૨૨) ૨૨૪૧૨૪૪૫

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રામિસ્થાન

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ-૧.
ફોન (૦૭૯) ૨૫૩૫૬૬૯૨

જૈન પ્રકાશન મંદિર

દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ-૧.
ફોન (૦૭૯) ૨૫૩૫૬૮૦૬

મુદ્રક

નકલ : ૧૨૦૦

ભરત ગ્રાફિક્સ

ન્યુ માર્કેટ, પાંજરાપોળ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.
ફોન (૦૭૯) ૨૨૧૩૪૧૭૬, ૨૨૧૨૪૭૨૩

બન્ને ભાગો મળીને એક પુસ્તકનો પ્રકાશન ખર્ચ આશરે ૨૨૦, ત્રણસો વીસ રૂપિયા આવેલ છે. પરંતુ તેમાં નીચેની વ્યક્તિઓ તરફથી યથાયોગ્ય આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેના કારણે—

- (૧) પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મ. સાહેબોને આ પુસ્તક ભેટ અપાશે.
- (૨) શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને અર્ધી કિંમતે (રૂ. ૧૬૦/-માં) અપાશે.
- (૩) જ્ઞાનભંડારોને તથા સંસ્થાઓને પણ અર્ધી કિંમતે (રૂ. ૧૬૦/-માં) અપાશે.

—: સહાયકોની નામાવલિ :—

- (૧) શ્રી રજનીભાઈ તથા ડૉ. જ્યોતિબેન - ન્યુયોર્ક, યુ.એસ.એ.
- (૨) શ્રી પ્રભુદાસ આર. લાખાણી - ક્લીવલેન્ડ, યુ.એસ.એ.
- (૩) શ્રી કિરણભાઈ ઘડીયાળી તથા તેમનાં માતૃશ્રી - ન્યુજરસી, યુ.એસ.એ.
- (૪) શ્રી ધનાબેન ચેરિહિલ્લ - યુ.એસ.એ.
- (૫) શ્રી મધુબેન જગદીશભાઈ શેઠ એટલંટા, યુ. એસ. એ.
- (૬) પૂ. પંન્યાસજી મ. શ્રી વજૂસેનવિજયજીની પ્રેરણાથી “આરાધનાધામ” જામનગર.
- (૭) પૂજ્ય સુમંગલાશ્રીજી મ.સા.ના ઉપદેશથી હીરા-મોતી જૈન ઉપાશ્રય - સાબરમતી
- (૮) પૂ. શશીપ્રભાશ્રીજી મ.સા. અરિહંત આરાધના ભુવન, શીતલવાડી પાસે ગોપીપુરા.
- (૯) પૂ. અમિતગુણાશ્રીજી મ.સા. તથા પૂ. આત્મયશાશ્રીજી મ.સા.ના ઉપદેશથી (લીંબડાના ઉપાશ્રયવાળા) શાલપુર, પીપલેન શ્રીસંઘ (મ.પ્ર.)
- (૧૦) પૂ. મદનસેનાશ્રીજી તથા પૂ. વિશ્વગુણાશ્રીજી મ.ના ઉપદેશથી શ્રી સિદ્ધિ-સુમતિ-આરાધના ભુવન. સુરત.
- (૧૧) પૂ. પદ્મલતાશ્રીજી મ.સા. તથા પૂ. પ્રિયદર્શનાશ્રીજી મ.સા.(ડહેલાવાળા)ના ઉપદેશથી રત્ન રેખા જૈન ઉપાશ્રય. સુરત.
- (૧૨) પૂ. જયશીલાશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી સિદ્ધિ-રિદ્ધિ કુંથુનાથ જૈન સંઘ તથા ભુરીબેન કકલદાસ અજબાણી જૈનમ્ ઉપાશ્રય, સંઘવી કોમ્લેક્ષ.
- (૧૩) પૂ. શીલપૂર્ણાશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી - કીર્તિધામ, સાબરમતી.
- (૧૪) પૂ. જયવંતાશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી સાબરમતી જૈન આરાધના ભુવન.
- (૧૫) પૂ. ભાવપૂર્ણાશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી ચિંતામણી જૈન ઉપાશ્રય, નવસારી.

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

नत्वा श्रीपार्श्वनाथं, प्रणतसुरगणं, नष्टमोहारिवृन्दम् ।
 संज्ञातद्रव्यसार्थं, सममलवचनं वीतरागत्वशोभम् ॥
 पञ्चत्रिंशद्गुणौघैः हितवचनकरं, सर्वतो सुप्रसिद्धम् ।
 पद्मावत्या च भक्त्या, सुरकरकमलैः पूजितं धैर्ययुक्तम् ॥ १ ॥
 प्रणम्य वचनातीतं, त्यक्तदोषं जिनेश्वरम् ।
 वागीशं, सर्वभावज्ञं, विश्ववासवन्दितम् ॥ २ ॥
 सुधर्मादिगणेशाना-मात्मारथिनां महात्मनाम् ।
 विविधशास्त्रकर्तृणां, वन्दित्वा पादपङ्कजम् ॥ ३ ॥
 स्तौमि वागीश्वरीं देवीं, पवित्रां हंसवाहिनीम् ।
 वीणापाणिं सुवक्त्राब्जां, ग्रन्थसमाप्तिहेतवे ॥ ४ ॥
 यस्याः कृपासुधावृष्ट्या, शास्त्रान्तं यान्ति साक्षराः ।
 सा हि मयि प्रसन्नाऽस्तु ग्रन्थारम्भे सरस्वती ॥ ५ ॥
 स्मृत्वा वाग्देवताख्यं, कमलगणकरं, पुस्तकव्यग्रहस्तम् ।
 यद्वात्सल्यप्रसादात्, तनुमतिरपि ना, शास्त्रपारं गतस्तम् ॥
 प्रारप्ये द्रव्यरासं, चतुरनृसुखदं, भाषितं तीर्थनाथै -
 स्तद्ग्रन्थार्थः प्रपाठ्यो, विविधनयमयो, धैर्यमदिभश्चकौरैः ॥ ६ ॥
 विवेचनमिदं हृद्धं, मृदुगुर्जरभाषया ।
 टीकाग्रन्थानुसारेण, बालानां सुखहेतवे ॥ ७ ॥
 श्रीद्रव्यगुणपर्याय-रासस्त्वतिमहार्थकः ।
 सूक्ष्मधिया तथेक्ष्योऽयं तत्त्वप्राप्तिर्भवेद् यथा ॥ ८ ॥
 चतुर्विधानुयोगेषु सर्वश्रेष्ठो मतो ह्ययम् ।
 यदभ्यासे विलग्नानां, विकारा न स्फुरन्ति यत् ॥ ९ ॥
 आगमतोयराशेस्तूद्धृत्य योऽसौ महात्मना ।
 श्रीयशोविजयाख्येन, द्रव्यानुयोगरागिणा ॥ १० ॥
 रचितोऽयं महाग्रन्थः परोपकारहेतवे ।
 सः प्रसिद्धिं हि प्राप्नोतु, यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ११ ॥
 अत्युपयोगपूर्वेण कृतमिदं विवेचनम् ।
 तथापि क्षतिसम्भूति स्याच्छब्दास्था यतो वयम् ॥ १२ ॥
 क्षाम्यन्तु तां क्षतिं सर्वा, धैर्यधना महाजनाः ।
 स्वभावोऽस्ति यतस्तेषां, जन्मत एव हीदृशः ॥ १३ ॥

પ્રસ્તાવના

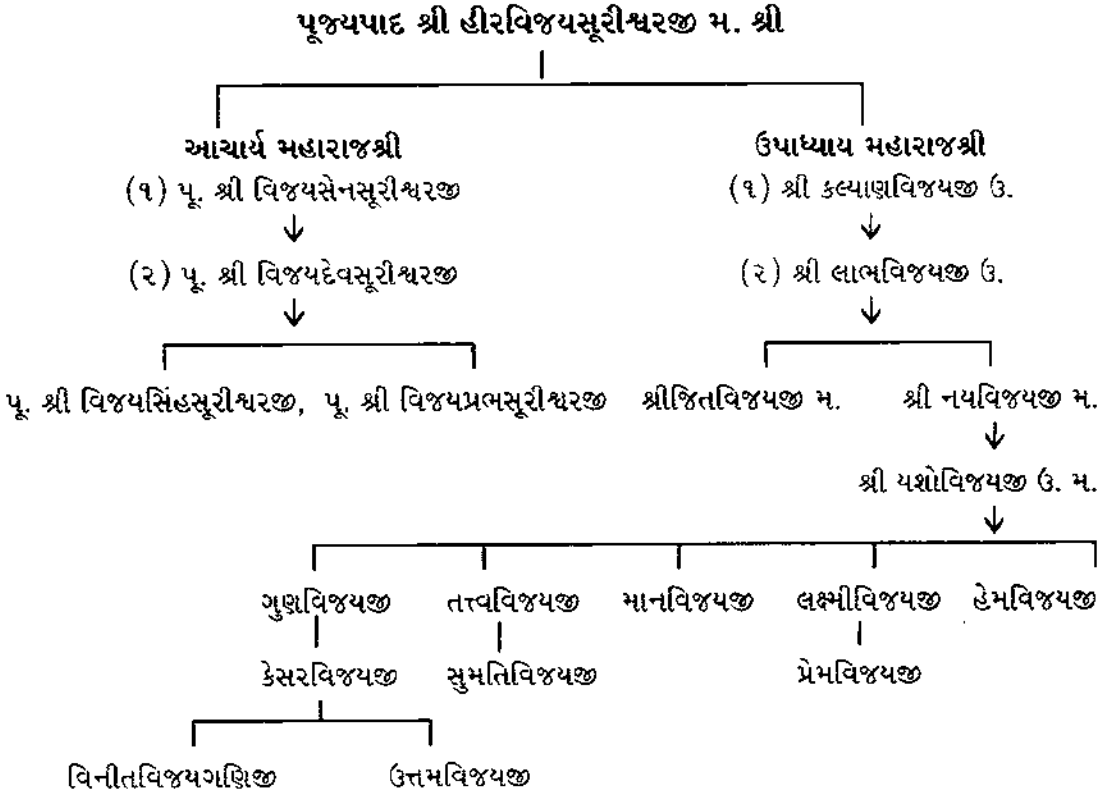
ભારતની ભૂમિ, ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષ, આમ ચારે પ્રકારનાં કાર્યો સાધવામાં સદા પ્રધાન રહી છે. તેમાં પણ મોક્ષ સાધવામાં અને તેના કારણરૂપે ધર્મ સાધવામાં અતિશય વિશિષ્ટ પ્રધાન રહી છે. વર્તમાનકાળે પણ તેમ છે. અને ભવિષ્યમાં પણ આમ જ રહેશે. તે કારણે તે ભૂમિનો ઇતિહાસ અને તે ભૂમિનું ગૌરવ લાખો-કરોડો વર્ષો પુરાણું છે. આ જ ભૂમિ ઉપર અનેક જીવોને સંસારસાગરથી તારનારા તીર્થંકર પરમાત્માઓ, ગણધરભગવંતો, અનેક આચાર્ય મહારાજાઓ તથા સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓ થયા છે. કે જે સર્વે જૈન સંત પુરુષોએ 'આત્માના કલ્યાણને કરનારી ધર્મમય વાણીનો વરસાદ વરસાવ્યો છે. જે વાણીના પ્રતાપે અનેક આત્માઓએ આર્યત્વના સંસ્કાર પામી, ઉત્તમ ધર્મતત્ત્વ આરાધી, આત્મ-કલ્યાણ સાધ્યું છે અને સાધે છે. વૈરાગ્યવાહિની વાણી સાંભળીને અસાર સંસારનો ત્યાગ કરીને જૈનપણાની દીક્ષા સ્વીકારી આ જ ભૂમિ ઉપર અનેક આત્માઓએ આત્મસાધના કરી છે અને કરે છે.' તથા ઘણા જૈનેતર ઋષિ મુનિઓ પણ આ ભૂમિ ઉપર થયા છે અને પોતપોતાના દર્શનાનુસારે જનતાને ધર્મતત્ત્વ સમજાવ્યું છે.

જૈન શાસનમાં ચરમતીર્થપતિ પરમાત્મા શ્રીમહાવીરપ્રભુ ચોથા આરાના અંતે થયા. તેઓશ્રીની ૩૫ ગુણયુક્ત પરમપવિત્ર વાણી સાંભળીને ગૌતમસ્વામી આદિ ૧૧ ગણધર ભગવંતો થયા કે જેઓએ દ્વાદશાંગીની રચના કરી. ત્યારબાદ શ્રી જંબૂસ્વામી, શ્રી પ્રભવસ્વામી અને શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી આદિ અનેક મહાત્મા પુરુષો થયા કે જે મહર્ષિ પુરુષોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં નાનાં મોટાં અનેક આગમશાસ્ત્રો તથા પ્રાકરણિકશાસ્ત્રો બનાવી પરમાત્માની વાણીનો વિસ્તાર કરવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું. શ્રેષ્ઠકોટિનું સાહિત્ય સર્જન કરવા દ્વારા જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરનારા આવા પ્રકારના ઘણા મહાત્મા પુરુષો આ ભૂમિ ઉપર થયા.

આવા મહાત્મા પુરુષોમાં પૂજ્ય ભદ્રબાહુસ્વામીજી, પૂ. ઉમાસ્વાતિજી, પૂ. જિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણજી, પૂ. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી, પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી, નવાંગી ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજી, પૂ. આ. શ્રી મલયગિરિજી, પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, પૂ. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી તથા પૂજ્યશ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય આદિનાં નામો શ્વેતાંબરામ્નાયમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે. તે જ રીતે દિગંબરામ્નાયમાં પણ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી, પૂજ્યપાદ સ્વામીજી, સમંતભદ્રજી, અકલંકાચાર્યજી, અમૃતચંદ્રાચાર્યજી, આચાર્ય નેમિચંદ્રજી વગેરે સંતો થયા છે. આ ૨૫૦૦ વર્ષના ગાળામાં આવા જ્ઞાનગંગામાં ઓતપ્રોત બનેલા અનેક મહાત્મા પુરુષો આ ભૂમિ ઉપર થયા છે.

ગ્રંથકારશ્રીની યશસ્વી ગુરુપરંપરા :-

વિક્રમ સંવત ૧૫૦૧ થી ૧૬૦૦ના ગાળામાં એટલે કે સોળમા સૈકામાં, અકબર બાદશાહના પ્રતિબોધક અને 'જગદ્ગુરુ'ના હુલામણા નામથી સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલા પૂ. આચાર્ય શ્રી 'હીરવિજયસૂરીશ્વરજી' મ. શ્રી થયા, કે જેઓનો જન્મ પાલનપુરમાં અને સ્વર્ગવાસ ઉનામાં થયેલો. તેઓના શિષ્ય-પ્રશિષ્યવર્ગમાં અનેક પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રી તથા અનેક પૂ. ઉપાધ્યાય મહારાજશ્રી આદિ થયા. તેમાં ક્રમશઃ પૂ. શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરજી મ., પૂ. શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મ. પૂ. શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી મ. અને પૂ. શ્રી વિજયપ્રભસૂરીશ્વરજી મ. શ્રી થયા. તેવી જ રીતે ઉપાધ્યાય પદે શોભતા પૂ. શ્રી કલ્યાણવિજયજી મ., પૂ. શ્રી લાભવિજયજી મ., પૂ. શ્રી જિતવિજયજી મ. અને પૂ. શ્રી નયવિજયજી મ. શ્રી થયા. આ પૂજ્ય નયવિજયજી મ. શ્રી એ જ ગ્રંથકર્તા શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીના ગુરુજી છે. તથા પૂજ્ય યશોવિજયજી મ. શ્રીને પણ શ્રી ગુણવિજયજી વગેરે શિષ્ય પરિવાર હતો. તે સર્વની સામાન્યથી પટ્ટપરંપરા આ પ્રમાણે છે -

ગ્રંથકારશ્રીનું સંસારી જીવન અને દીક્ષા :-

ગ્રંથકર્તા પૂજ્ય શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીનો જન્મ ઉત્તરગુજરાતમાં મહેસાણા પાસેના ધીણોજથી નજીક અને ગાંભુગામથી ૬ કિલોમીટર દૂર કનોડા ગામમાં થયેલો. પિતાનું નામ નારાયણશ્રેષ્ઠી, માતાનું નામ સૌભાગ્યદેવી, મોટાભાઈનું નામ પદ્મસિંહ અને પોતાનું નામ “જસવંતસિંહ” હતું. માત-પિતા આદિ પરિવારના ધર્મમય સંસ્કારી જીવનના કારણે આ સમગ્ર કુટુંબ ત્યાગ, તપ, વૈરાગ્ય અને સ્વાધ્યાયના રંગે રંગાયેલું હતું. પૂજ્ય શ્રીનયવિજયજી મ.શ્રી ‘કુણગેર’ ગામમાં ચાતુર્માસ કરીને વિક્રમ સંવત ૧૬૮૮માં કનોડા ગામે પધાર્યા.

વૈરાગ્યમયી ધર્મદેશનાથી આ સમગ્ર કુટુંબ ધર્મભાવનાથી વધારે સુવાસિત થયું. સૌભાગ્યદેવી માતાને દરરોજ ‘ભક્તામર સ્તોત્ર’ સાંભળીને જ પચ્ચક્ષાણ પાળવાનો નિયમ હતો. એક વખત સતત વધારે વરસાદ ચાલુ રહેવાથી ઉપાશ્રયે ન જઈ શકવાથી ઉપવાસ થયા. જસવંતસિંહે કુતુહલ વશથી પૂછતાં માતાએ ભક્તામર સાંભળીને પચ્ચક્ષાણ પાળવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી. તે વાત સાંભળીને જસવંતસિંહે ‘હું તમને ભક્તામર સ્તોત્ર’ સંભળાવું. આવી વાત કરતાં માતા આશ્ચર્ય પામ્યાં, જસવંતસિંહે સ્પષ્ટાક્ષરે ભક્તામર સંભળાવ્યું, માતાએ પારણું કર્યું. વરસાદ બંધ થતાં માતા ઉપાશ્રયે જ્યારે ગયાં ત્યારે ગુરુજી શ્રી નયવિજયજીએ આ વાત જાણી. ગુરુજીએ જસવંતસિંહની ધારણાશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ જોઈને તે બાળકને દીક્ષા અપાવવાની વાત તેના માતા-પિતાને કરી.

આ બાજુ જસવંતસિંહના હૃદયમાં પણ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લેવાની ભાવના હતી અને આ કારણે વૈરાગ્યભાવના તીવ્ર બની. ગુરુજી શ્રી નયવિજયજી મ. શ્રી વિહાર કરીને પાટણ પધાર્યા. માત-પિતાએ જસવંતસિંહને મોહને વશ ઘણો સમજાવ્યો. પરંતુ તેનો વિચાર ‘અફર’ હોવાથી માત-પિતાના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. અંતે માતા-પિતાએ ઘણા જ ઉત્સાહ અને ઉમંગ સાથે મહોત્સવપૂર્વક વિક્રમસંવત ૧૬૮૮માં પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીના હાથે પાટણમાં, પંચાસરાના દેરાસર પાસે, પોળીયાના ઉપાશ્રયમાં ભાઈશ્રી જસવંતસિંહને દીક્ષા અપાવી. જસવંતસિંહજી હવે બન્યા ‘શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ.’

ભાઈની પણ દીક્ષા અને અભ્યાસ :-

‘જસવંતસિંહની’ દીક્ષા જોઈને મોટાભાઈ પદ્મસિંહને પણ દીક્ષા લેવાની ભાવના થઈ. અને તેમની દીક્ષા પણ પાટણમાં જ થઈ. અને તેમને ‘પદ્મવિજયજી’ના નામે ઘોષિત કરાયા. બન્ને ભાઈઓની વડીદીક્ષા પણ વિક્રમ સંવત ૧૬૮૮માં પાટણમાં જ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીના હાથે જ થઈ. અને પૂજ્ય નયવિજયજી મ.શ્રી ના શિષ્ય તરીકે ઘોષિત કરાયા.

નાની ઉંમર, સુંદર બુદ્ધિ, નિર્મળ ચિત્ત, ભણવા માટે હાર્દિક ધગશ, ઉત્તમ ધર્મગુરુનો યોગ ઈત્યાદિ અભ્યાસની તક એવી ઉજળી મળી કે જાણે સરસ્વતીની સાધનાનો સહયોગ સાંપડ્યો હોય તેવું બન્યું. અભ્યાસ કરવાની એવી લગની લાગી કે ૧૬૮૮ થી ૧૬૯૯ આમ માત્ર ૧૧ વર્ષ જેટલા નાના ગાળામાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા, ધર્મશાસ્ત્રો, આગમ શાસ્ત્રો, પ્રાકરણિક ગ્રંથો, ઈત્યાદિ અનેક વિષયોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન મેળવ્યું. ઘણા-ઘણા શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયા. આ બાબતમાં 'સુજસવેલી ભાસ'ની સાક્ષી ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે -

ગુજ્જરધર મંડણ અછે જી, નામે કનોડું ગામ,
તિહાં વસે વ્યવહારીયોજી, નારાયણ એહવે નામ.
તસ ધરણી સોભાગદેજી, તસ નંદન ગુણવંત,
લઘુ પણ બુદ્ધે આગણોજી, નામે કુંવર જસવંત.
સંવત સોલ અઠચાસીએજી, રહી કુણગેર ચોમાસ,
શ્રી નયવિજય પંડિતવરજી, આવ્યા કન્હોડે ઉલ્લાસ.
માતા પુત્રસ્થું સાધુનાંજી, વાંદી ચરણ સુવિલાસ,
સુગુરુ ધર્મ ઉપદેશીજી, પામી વૈરાગ પ્રકાશ.
અણાહીલપુર પાટણજઈજી, લ્યઈ ગુરુ પાસે ચારિત્ર,
'યશોવિજય' એહવી કરીજી, થાપના નામની તત્ર.
પદ્મસિંહ બીબે વલીજી, તસ બાંધવ ગુણવંત,
તેહ પ્રસંગે પ્રેરીયોજી, તે પણ થયો વ્રતવંત.
વિજયદેવ ગુરુ હાથનીજી, વડી દીક્ષા હુઈ ખાસ,
બિહું તે સોલ અઠચાસીએજી, કરતાં યોગ અભ્યાસ.

ગ્રંથકારશ્રીનો અવધાન પ્રયોગ :-

તે કાલે પૂ. શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મ. સા. સૌથી મોટા હતા. તેમની પાસે તથા પૂ. શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પાસે અને અન્ય મહાત્માઓ પાસે પૂ. યશોવિજયજી મહારાજશ્રીએ અભ્યાસ કર્યો. ૧૧ વર્ષ સુધી સુંદર અભ્યાસ કરી વિક્રમ સંવત ૧૬૯૯માં ગુરુમહારાજની સાથે અમદાવાદમાં નાગોરીશાળાના ઉપાશ્રયે પધાર્યા. પૂજ્ય નયવિજયજી મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે તમે શાસ્ત્રોનો સુંદર અભ્યાસ કર્યો છે. તેથી રાજનગરના જૈનસંઘ સમક્ષ કંઈક અદ્ભુતતા બતાવો. આ રીતે ગુરુજીની આજ્ઞા મળતાં ચતુર્વિધ શ્રી જૈન સંઘ સમક્ષ પૂજ્ય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રીએ 'આઠ અવધાન પ્રયોગ' કરી બતાવ્યા. (આ પ્રયોગમાં જુદી જુદી આઠ વ્યક્તિઓ આઠ-આઠ પ્રશ્નો પૂછે. ૮×૮=૬૪ આ ચોસઠ પ્રશ્નો ક્રમશઃ યાદ રાખીને તેના ક્રમશઃ જ સચોટ ઉત્તર આપવા. તે આઠ અવધાન કહેવાય છે.) આવા પ્રકારના અવધાન પ્રયોગથી પૂ. યશોવિજયજી મ. શ્રી ઉપર 'રાજનગરનો શ્રી જૈન સંઘ' ઘણો જ ખુશ થયો. શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીની કીર્તિ-પ્રશંસા

ચોતરફ ખૂબ જ વધવા લાગી. મહારાજશ્રીમાં અતિશય બુદ્ધિમત્તા દેખીને ત્યાંના શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રી ધનજી સૂરાએ ગુરુમહારાજશ્રીને વિનંતી કરી કે આ મહારાજશ્રી ઘણા જ બુદ્ધિશાળી છે, તીવ્રસ્મરણશક્તિવાળા છે. તેથી તેમને કાશી મોકલો. અને ન્યાયનો, તર્કશાસ્ત્રોનો અને છએ દર્શનશાસ્ત્રોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરાવો. આ મહાત્માને જો બરાબર ભણાવવામાં આવે તો આ કાળમાં બીજા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી અથવા બીજા કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી (તુલ્ય) પાકશે.

ગુરુજીએ કહ્યું કે મારી પણ આ જ ઈચ્છા છે કે કાશીમાં જઈને સુંદર અભ્યાસ કરાવવો. પરંતુ ત્યાં વિદ્યાગુરુઓ (ભટ્ટારકો) ધન વિના વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા નથી. તેના ઉત્તરમાં ધનજી સૂરાએ કહ્યું કે, ‘આ લાભ મને આપો’ આ વિષયનો તમામ ખર્ચ હું આપીશ. પંડિતજીને સારી રીતે સન્માનીશ. સારું યોગ્ય પાત્ર કાશીમાં જઈ ષડ્દર્શન આદિના શાસ્ત્રો ભણીને જૈન શાસનની જ્યોત જગાવે તો મારો તમામ ખર્ચ સફળ જ થયો છે. એમ હું માનું છું.

યોગ્યપાત્ર વિદ્યાતપ્તુંજી, ધાર્યે એ બીજો હેમ.
જો કાશી જઈ અભ્યસેજી, ષડ્દર્શનના ગ્રંથ,
કરી દેખાડે ઉજળુંજી, કામ પડજે જિનપંથ.
દોઈ સહસ ઈનાર, રજતના ખસ્યસ્યું હો લાલ,
પંડિતજે વારંવાર, તથાવિદ્ય અરચસ્યું હો લાલ.
છે મુજ એહવી યાહ, ભણાવો તે ભણી હો લાલ,
ઈમ સુણી કાશીનો રાહ, ગ્રહે ગુરુ દિનમણિ હો લાલ.

‘સુજસવેલી ભાસ’

ગ્રંથકારશ્રીનો કાશી તરફ વિહાર :-

શિષ્યને અભ્યાસ કરાવવાના આ પ્રમાણે સાનુકુળ સંજોગો થતાં પોતાના શિષ્ય પરિવાર સાથે વિચાર વિનિમય કરીને ગુરુ મહારાજશ્રી નયવિજયજી મ.શ્રીએ કાશી તરફ વિહાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. અને કાશી તરફ વિહાર કરતાં પહેલાં ૧૭૦૧નું ચાતુર્માસ કપડવંજ પાસેના ‘આંતરોલી’ ગામમાં કર્યું. તે ચાતુર્માસ દરમ્યાન “સ્યાદ્વાદ રહસ્ય” નામના ગ્રંથની રચના કરી. અભ્યાસ કરવા જતાં પહેલાં આવા દુર્ગમ ગ્રંથની રચના કરવી તે તેઓશ્રીની પ્રખર પંડિતાઈનો પાકો પુરાવો છે.

કાશી તરફ વિહાર કરતાં પહેલાં પૂજ્ય આ. શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીએ સંયમ-તપ-ત્યાગ અને વૈરાગ્યને જાળવી રાખવા માટે તથા પંચાચારના પાલન આદિ માટે ઘણી ઘણી હિતશિક્ષા આપી. તથા ગંગાતટે સરસ્વતીની ઉપાસના કરાવી લેવાની અને ભણીને જૈન શાસનની પરમ જ્યોત જગાવવાની પણ શીખ આપી. ૧૭૦૧ના ચાતુર્માસ બાદ કોઈ શુભ દિવસે ગુરુજી શ્રી નયવિજયજીએ શિષ્ય પરિવાર સાથે આંતરોલીથી કાશી તરફ વિહાર કર્યો. અને વિહાર કરતાં કરતાં ગંગાતટે આવી પહોંચ્યા.

ગંગાતટે સરસ્વતીની ઉપાસના :-

પૂજ્ય શ્રી સિંહસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની સૂચના મુજબ, ગુરુવર્ય શ્રી નયવિજયજી મહારાજશ્રીએ શ્રી યશોવિજયજીને શાસ્ત્રોક્તવિધિપૂર્વક ગંગાતટે 'ૐ' એવો સરસ્વતીમંત્ર આપ્યો. જે મંત્રની ૨૧ દિવસ સુધી ગંગાતટે જ સ્થિરાસને બેસીને સાધના કરી, અંતે સરસ્વતીદેવી સાક્ષાત્ પ્રસન્ન થયાં અને યોગ્ય પાત્ર દેખીને તર્કવાદમાં (વાદવિવાદના વ્યવહારમાં) અને કવિત્વશક્તિમાં નિપુણતાનું વરદાન આપ્યું. આ હકીકત તેઓશ્રીએ જ 'જંબૂસ્વામી રાસ'માં લખી છે. તે આ પ્રમાણે -

શારદે સાર દયા કરો, આપો વચન સુરંગ,
તું તુઠી મુજ ઉપરે, જાપ કરત ઉપગંગ.
તર્ક કાવ્યનો તઈ તદા, દીધો વર અભિરામ.
ભાષા પદ્ધિ કરી કલ્પતલ, જ્ઞાખા સમ પરિણામ.

'ૐ' એ પંચ પરમેષ્ઠિ મંત્ર છે. હ્રીં ઓવીસ તીર્થંકર પ્રભુની આરાધનાનો મંત્ર છે. શ્રીં લક્ષ્મીદેવીનો મંત્ર છે. "કલીં" ઈચ્છાપૂર્તિ (કામ)નો મંત્ર છે. તેમ 'ૐ' સરસ્વતીદેવીની સાધનાનો મંત્ર છે. આ પ્રમાણે સરસ્વતીદેવીની સાધના કરી, તેમને પ્રસન્ન કરી, શુભદિવસે ગુરુજી શ્રી નયવિજયજી મહારાજશ્રીએ પોતાના શિષ્ય પરિવાર સાથે કાશીનગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં બીરાજમાન ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથપ્રભુની સ્તવના-વંદના કરી ઉપાશ્રયમાં સ્થિરતા કરી.

કાશીનો શ્રી જૈન સંઘ તથા ગુજરાતનો શ્રી જૈન સંઘ, તેઓશ્રીની શ્રુતોપાસનાના કાર્યમાં પુરેપુરો સહયોગ આપવા માટે સદા તત્પર હતો.

ભટ્ટારકજી પાસે વિદ્યાભ્યાસ :-

છએ દર્શનશાસ્ત્રોના સર્વોચ્ચ વિદ્વાન અને નવ્યન્યાયના પ્રખર પંડિત એવા એક ભટ્ટારકજી પાસે ન્યાયશાસ્ત્રાદિનો અભ્યાસ ચાલુ કર્યો, આ ભટ્ટારકજી ન્યાય - વૈશેષિક, મીમાંસક - ચાર્વાક સાંપ્ય અને બૌદ્ધ આદિ અનેક દર્શન શાસ્ત્રોમાં તથા નવ્યન્યાયમાં અતિશય નિષ્ણાત હતા. તેઓની પાસે નિઃશૂલકપણે ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. અને તેમને રાજ્ય તરફથી પગાર મળતો હતો. પરંતુ પૂજ્ય યશોવિજયજી મહારાજશ્રીને ભણાવવાનો પ્રતિદિન એક રૂપીયો જૈનસંઘ તરફથી આપવામાં આવતો હતો. તેમાં તેઓ ઘણા પુશી હતા.

હૃદયની લાગણી અને ખંતપૂર્વક ભટ્ટારકજી એવું સુંદર ભણાવતા અને પૂજ્ય શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રી એવું સુંદર ભણતા હતા કે બીજા વિદ્યાર્થીઓ જે ન્યાયશાસ્ત્ર અને ષડ્દર્શનનાં શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ ૧૧-૧૨ વર્ષમાં સમાપ્ત કરે, તે જ અભ્યાસ શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીએ ફક્ત ત્રણ જ વર્ષમાં સંપૂર્ણ કર્યો. આ અવસરે એક આવો પ્રસંગ બને છે કે -

ન્યાયાચાર્ય અને ન્યાયવિશારદની પદવી :-

કાશીની જેમ કાશ્મીર પણ વિદ્યાનું ધામ હતું. ત્યાંથી આવેલા એક વિદ્વાન સંન્યાસીએ કાશીના રાજદરબારમાં પંડિતો સામે વાદવિવાદ માટે પડકાર ફેંક્યો. તે કાળ વાદવિવાદ માટે બહુ જ જાણીતો હતો. ભટ્ટારકજીના ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ-પંડિતોમાંથી આ પડકાર ઝીલવા કોઈ તૈયાર ન હતું. પૂજ્ય યશોવિજયજી મ. શ્રી ભટ્ટારકજી પાસે ભણતા હતા. પણ બ્રાહ્મણોના વિરોધના કારણે “મુનિપણું છઠ્ઠરૂપે પાળતા હતા” જ્યારે પડકાર ઝીલવાનું આવ્યું ત્યારે જૈન શાસનની પ્રભાવના થાય તે માટે “જૈન મુનિપણે” પ્રગટ થઈને પડકાર ઝીલવાનું સ્વીકાર્યું. ભટ્ટારકજીના મનની ઈચ્છા એવી હતી કે ‘જૈનમુનિ’ ને બદલે પોતાની નાતનો કોઈ બ્રાહ્મણપંડિત આ પડકાર ઝીલે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે તો સારું. તે કારણે ફરીથી ભટ્ટારકજીએ બ્રાહ્મણ પંડિતો તરફ વાદવિવાદનું બીડું ઝીલવા માટે દૃષ્ટિપાત કર્યો. પરંતુ તેમાં સફળતા ન મળતાં પાઠશાળા વતી પડકાર ઝીલવા અને કાશીની ઈજ્જત જાળવવા માટે ભટ્ટારકજીએ છેવટે ‘જૈનમુનિને’ કહ્યું.

વિદ્યાગુરુની સમ્મતિ મળતાં જ શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીએ વિદ્વાન સંન્યાસી સાથે અનેક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પંડિતોની હાજરીમાં તથા વિદ્યાગુરુ ભટ્ટારકજીની નિશ્રામાં રાજદરબારની અંદર વાદવિવાદ શરૂ કર્યો. અકાટ્ય દલીલો, બુલંદ અવાજ, નિર્ભય ચિત્તપરિણતિ અને નીડર વક્તૃત્વકલા વડે પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીએ તે સંન્યાસીનો પરાભવ કરી તેને હાર આપી અને વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાઠશાળાની, ભટ્ટારકજીની અને કાશીનગરની ઈજ્જત અને શોભા વધારી. તેથી અત્યન્ત ખુશ-ખુશાલ થયેલા ત્યાંના તે જ ૭૦૦ પંડિતોએ તથા ગુરુજીએ સાથે મળીને શ્રી યશોવિજયજી મ. સા. ને ‘ન્યાયાચાર્ય અને ન્યાયવિશારદ’નાં બે બીરુદ આપ્યાં.

ભટ્ટારકજીની અત્યન્ત પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરીને શ્રી ગંગેશોપાધ્યાયજી કૃત દુર્ગમ અને દુષ્પ્રાપ્ય એવા ‘ન્યાયચિંતામણિ’ નામના ગ્રંથનો પણ સાંગોપાંગ સુંદર અભ્યાસ કર્યો. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રીએ પોતે જ આ રાસની ઢાળ ૧૭ની ગાથા ૧૦માં કહ્યું છે કે -

જસ સેવા સુપસાયર્થ સહશ્ચિં, ‘ચિંતામણિ’ મેં લહીઉં,
તસગુણ ગાઈ શકું કિમ સઘણા, ગાવાનઈ, ગહગહીઓ, હમચડી.

કાશીથી આગ્રા તરફ ગમન અને ત્યાં અભ્યાસ :-

કાશીના ભટ્ટારકજીએ કહ્યું કે મારી પાસે જેટલી વિદ્યા હતી તેટલી સઘળી વિદ્યા આ ‘જૈનમુનિએ’ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. હવે આથી પણ વધુ અભ્યાસ કરાવનારા બીજા મહાવિદ્વાન એક ભટ્ટારકજી આગ્રામાં છે ત્યાં જઈને આ ‘જૈનમુનિને’ અભ્યાસ કરાવો. આવી સૂચના મળતાં જ ગુરુવર્ધ શ્રી નયવિજયજી મ.શ્રીએ શિષ્ય પરિવાર સાથે કાશીથી વિહાર કર્યો અને સારા દિવસે આગ્રામાં પ્રવેશ કર્યો. અને ત્યાં જ બીજા ચાર વર્ષો સુધી નવ્યન્યાય આદિનાં શાસ્ત્રોનો ઘણો ઊંડો

તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. જાણે સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર જ હોય તેવા વિદ્યાના પારગામી બન્યા. આ રીતે વિક્રમ સંવત ૧૭૦૧ થી ૧૭૦૮/૯ સુધીમાં અનેક દર્શનશાસ્ત્રોનો અને ન્યાયશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીએ કર્યો.

તે કાલે આગ્રામાં દિગંબરામ્નાયના મહાવિદ્વાન ગણાતા પંડિત શ્રી બનારસીદાસ હતા. તે શ્રી બનારસીદાસની સાથે પણ વાદવિવાદ ગોઠવાયો. બનારસીદાસ એકાન્તનિશ્ચયની પક્કડવાળા અને વ્યવહારના ઉચ્છેદક હતા. તેઓની સામે વ્યવહાર-નિશ્ચય ઉભયનું યથાર્થ સમન્વયાત્મકભાવે મંડન કરી તેમાં પણ વિજય પ્રાપ્ત કરીને તે જ વખતે આ વાદવિવાદમાં કહેવાયેલી અને અકાદ્ય યુક્તિઓથી ભરપૂર ‘અધ્યાત્મમત ખંડન’ એટલે કે ‘અધ્યાત્મમત પરીક્ષા’ નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો. તે ગ્રંથમાં (૧) સ્ત્રી મુક્તિ (૨) દેવલી ભુક્તિ (૩) કરપાત્રી અને (૪) વસ્ત્ર પરિધાન. આ ચાર બાબતોની ઘણી ચર્ચા કરેલી છે. અને અંતે સત્યની સિદ્ધિ કરેલી છે. વળી નિશ્ચયની જેમ વ્યવહારની પણ આવશ્યકતા સિદ્ધ કરેલી છે. તથા તે સમયે ત્યાં કેટલાક દિગંબર શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ કર્યો.

ગુજરાતમાં આગમન અને અવધાન પ્રયોગ :-

આ બાજુ ગુજરાતમાં પૂજ્ય હીરસૂરીશ્વરજી મ.શ્રી, પૂજ્ય શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરજી મ.શ્રી તથા ઉપાધ્યાય શ્રી કલ્યાણવિજયજી મ. શ્રી આદિના સ્વર્ગવાસ પછી શિથિલાચાર વધતો જતો હતો. પરસ્પર કલેશ અને કડવાશનાં બીજ પણ શરૂ થયાં હતાં. યતિ સંપ્રદાય જેવી પ્રથા ચાલુ થઈ ચુકી હતી. ક્રિયોદ્ધાર કરવાની તાતી જરૂર હતી. તે વખતે વયોવૃદ્ધ શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ સમુદાયની ધુરાના નાયકપદે ‘આચાર્યશ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજીને ધાપ્યા’ તેઓશ્રી પ્રખર વિદ્વાન, વૈરાગ્યવાસિત, નિરતિચાર, સંયમપાલનમાં અડગ અને સિંહના જેવા પ્રતાપી હતા. પરંતુ તેઓશ્રી આ પાટ ઉપર ફક્ત બે જ વર્ષ રહ્યા અને વિક્રમ સંવત ૧૭૦૮માં અષાઢ સુદ ૨ ના દિવસે કાલધર્મ પામ્યા. તેથી પાછી સમુદાયની ધુરા પાછલી ઉંમરે પણ શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજીના માથે આવી. આ બધા સમાચાર પૂજ્ય નયવિજયજી મ. અને પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીને મળતા રહેતા હતા. તેથી તેઓ પણ ગુજરાત તરફ આવવા વિશેષ ઉત્સુક હતા.

આગ્રાથી વિહાર કરી ૧૭૦૮નું ચાતુર્માસ રાજસ્થાનમાં ક્યાંક કરીને ૧૭૧૦માં પાટણ પધાર્યા. સંવેગી પક્ષના પં. શ્રી ઋદ્ધિવિમલજીએ ૧૭૧૦માં પાલનપુર પાસેના ગોલા ગામમાં ક્રિયોદ્ધાર કર્યો અને તેમાં પૂજ્ય યશોવિજયજી મ.શ્રીએ ઘણો જ સહકાર આપ્યો. આવો ઉલ્લેખ શ્રી વિબુધવિમલજી કૃત સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા નામના ગ્રંથમાં છે. તેથી ૧૭૧૦માં પાટણ આવી ગયા છે. આમ જણાય છે.

આ 'વિમલ' શાખા પણ તપાગચ્છની ૧૮ શાખા પૈકીની જ એક શાખા છે. એ અઢાર શાખાનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) વિજય (૨) વિમલ (૩) સાગર (૪) ચંદ્ર (૫) હર્ષ (૬) સૌભાગ્ય (૭) સુંદર (૮) રત્ન (૯) ધર્મ (૧૦) હંસ (૧૧) આનંદ (૧૨) વર્ધન (૧૩) સોમ (૧૪) રૂચિ (૧૫) સાર (૧૬) રાજ (૧૭) કુશલ (૧૮) ઉદય. આજે પણ આ શબ્દો સાધુ મહારાજ સાહેબોના નામોમાં જોવા મળે છે.

પાટણમાં એક બ્રાહ્મણ પંડિતજી પાસે પૂજ્ય મલ્લવાદીજીએ રચેલા ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ 'નયચક્ર' નામના ગ્રંથની જૈન જ્ઞાનભંડારની એક પોથી (પ્રત) હતી જે બીજા કોઈ જ્ઞાનભંડારોમાં લભ્ય ન હતી. તે પોથી પંડિતજી પાસે માગતાં તેઓએ આપવાની ના કહી. તેથી તેઓ જ્યારે બહારગામ ગયા ત્યારે તેમનાં ધર્મપત્ની પાસેથી માત્ર પંદર દિવસ માટે તે પોથી મેળવી. અને પૂજ્ય યશોવિજયજી આદિ સાત મુનિરાજોએ સાથે, મળીને તે ગ્રંથની સંપૂર્ણ કોપી કરી લીધી. શ્રુતજ્ઞાનની આવી ભક્તિ પાટણમાં ૧૭૧૦ના પોષ માસમાં કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે તેથી તેઓ ૧૭૧૦માં ગુજરાતમાં આવી ગયા છે. આમ જણાય છે. પાટણથી વિહાર કરી શ્રી નયવિજયજી મ.શ્રી સર્વ મુનિવૃંદ સાથે રાજનગરમાં (અમદાવાદમાં) પધાર્યા. અમદાવાદના સંઘે તેઓશ્રીનું ભવ્ય સામૈયું કર્યું. તેઓશ્રીની વિદ્વાનપણાની અને કવિપણાની કીર્તિ ચારે તરફ ઘણી જ વ્યાપ્ત થઈ હતી. તે વખતે દિલ્હીમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. તેના સુબા તરીકે 'મહોબતખાન' અમદાવાદમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેણે પૂજ્ય યશોવિજયજી મ.શ્રીના પાંડિત્યની કીર્તિ ધનજી શૂરા આદિ શ્રેષ્ઠીગણ દ્વારા સાંભળી હતી. તે મહોબતખાન ઉદાર દીલવાળો હતો. તેને ઈચ્છા થઈ કે શ્રી યશોવિજયજી રાજ્યસભામાં આવે અને કોઈક ચમત્કારિક પ્રયોગ બતાવે. ધનજી શૂરા આદિ દ્વારા આમંત્રણ મોકલ્યું. જૈનશાસનની પ્રભાવના થશે એમ સમજીને ગુરુમહારાજે આજ્ઞા કરી, ગુરુજીની આજ્ઞા થતાં શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીએ રાજ્યસભામાં આવીને ઘણી વિશાળ સભા સમક્ષ ૧૮ (અઢાર) અવધાન પ્રયોગ કર્યા. તે દેખીને મહોબતખાન તથા સામાન્ય પ્રજા ઘણી જ ખુશ-ખુશાલ થઈ ગઈ. આ પ્રયોગોથી પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીની સ્મરણશક્તિ, ધારણાશક્તિ, વિદ્વત્તાશક્તિ અને ઉત્તરદાયિત્વની શક્તિની ચોતરફ અધિકાધિક પ્રશંસા થવા લાગી. મહોબતખાને પણ પ્રભાવિત થઈને ઉત્સાહ અને ઉમંગ સાથે તેમનું ઘણું જ બહુમાન કર્યું.

સાહિત્યસર્જન અને આ રાસની રચના :-

જેમ ચોમાસામાં કરેલી વાવણીનું ફળ કારતક-માગસર માસમાં લેવાય. વાવેલા દાણા અલ્પ હોય પરંતુ તેના ફળ રૂપે પાકેલું ધાન્ય ગાડેગાડાં ભરાય. તેવી જ રીતે શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીએ ગુરુ મહારાજશ્રી પાસેથી તથા કાશી અને આગ્રાના ભટ્ટારકજી પાસેથી મેળવેલી વિદ્યાથી તેના ફળ

સ્વરૂપે હવે ૧૭૧૦થી અનેક ગ્રંથોની રચના કરવા રૂપે સાહિત્યસર્જનની શરૂઆત કરી. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષામાં રચેલું તેઓશ્રીનું ઘણું સાહિત્ય આજે પણ મળે છે.

આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસની રચના પણ આ જ સમયમાં થઈ છે. કારણ કે તેઓના જ ગુરુજી શ્રી નયવિજયજી મ.શ્રી ના કરકમલથી વિક્રમ સંવત ૧૭૧૧માં સિદ્ધપુરમાં લખાયેલી પોથી મળે છે. સાહિત્યરચનાના પ્રારંભકાળમાં જ આવા પ્રકારના કઠીન, વિષમ અને દુર્બોધ એવા વિષયની ગુજરાતી ભાષામાં જે રચના છે. તે તેઓશ્રીની પ્રખર પંડિતતાનો પ્રબળ પુરાવો છે.

તેઓશ્રીની સાહિત્યરચના મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારે જણાય છે.

(૧) શાસ્ત્રાભ્યાસથી અને ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા પોતાના અનુભવબલથી સ્વયં સ્ફૂરણા દ્વારા અપૂર્વ ગ્રંથોની રચના. જેમ કે જ્ઞાનસાર અષ્ટક આદિ.

(૨) પૂર્વના મહાપુરુષોએ રચેલા ગ્રંથો ઉપર સંસ્કૃતભાષામાં ટીકાગ્રંથો. જેમ કે કર્મપ્રકૃતિ ઉપર ટીકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ઉપર સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા આદિ ટીકાગ્રંથો.

(૩) પૂ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી આદિએ રચેલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તે જ વિષયોની ગુજરાતી ભાષામાં સરળ અને રસપ્રદ કાવ્યમય રચના. જેમકે આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાય અને સમ્યક્ત્વના ૬૭ બોલની સજ્જાય વગેરે.

તેઓશ્રીએ જે સાહિત્ય બનાવ્યું છે તેમાંના એક એક ગ્રંથ વિષે જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે. તેમના સાહિત્યમાં વાણીની મીઠાશ તો એટલી બધી છે કે તેનો સ્વાદ જે ભણે તે જ જાણે. શ્રુતજ્ઞાનની ઉપાસનાનો જબરજસ્ત રંગ લાગ્યો હતો. વિ. સં. ૧૭૪૨માં સુરતમાં રચાયેલી ૧૧ અંગો ઉપરની સજ્જાયમાં તેઓશ્રી પોતે જ કહે છે કે -

ખાંડ ગળી, સાકર ગળી, ઘણી અમૃત ગળ્યું કહેવાય,
માહરે તો મજ શુભ આગળે, તે કોઈ ન આવે દાય.

તેઓશ્રીના રચાયેલા ગ્રંથોનો ચત્કિંચિત્ પરિચય :-

(૧) અધ્યાત્મ મત પરીક્ષા = મૂળ ગાથા ૧૮૪ છે. પ્રાકૃતભાષા છે. તેના ઉપર પોતે જ સંસ્કૃત ટીકા રચી છે. કેવલિભુક્તિ, સ્ત્રીમુક્તિ, કરપાત્રી અને વસ્ત્ર પરિધાન આ ચાર બાબતો ઘણી જ યુક્તિપૂર્વક સમજાવી દિગંબર માન્યતાનું નિરસન કરેલ છે.

(૨) અધ્યાત્મ સાર = મૂળ શ્લોક ૧૩૦૦ છે. તેના ઉપર ગંભીરવિજયજી મ.શ્રીએ સંસ્કૃત ટીકા બનાવી છે. કોઈક સ્થાને ૮૪૯ શ્લોકો હોવાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં સાત પ્રબંધો છે. દંભત્યાગ આદિ વિવિધ વિષયોનું સુંદર વર્ણન છે.

(૩) અધ્યાત્મોપનિષદ્ = સંસ્કૃતભાષામાં ૨૩૧ અનુષ્ટુપ શ્લોકો છે. તેમાં શાસ્ત્રયોગશુદ્ધિ અધિકાર, જ્ઞાનયોગાધિકાર, ક્રિયાયોગાધિકાર અને સામ્યાધિકાર આમ ચાર અધિકારોનું વર્ણન છે.

(૪) અનેકાન્ત વ્યવસ્થા = મૂળ શ્લોકો ૩૩૫૭ છે. અનેકાન્તવાદ સમજાવેલ છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમાં લખેલા સર્વે વિષયોનું આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃતભાષામાં સુંદર આલેખન છે.

(૫) દેવધર્મ પરીક્ષા = મૂળ શ્લોક ૪૨૫ છે. સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો પણ પ્રભુની પ્રતિમાની પૂજા કરે છે. તે સમજાવ્યું છે તથા જુદા જુદા ૧૭ મુદ્દાઓ દ્વારા દેવો ધર્મી છે. સમ્યક્ત્વધારી છે ઈત્યાદિ કહીને દેવ-દેવીઓએ કરેલી પ્રભુની પ્રતિમાની પૂજાને માન્ય રાખવાનું સમજાવેલ છે.

(૬) જૈન તર્ક પરિભાષા = મૂળ શ્લોક ૮૦૦ છે. તેના ત્રણ પરિચ્છેદ છે. એક એક પરિચ્છેદમાં પ્રમાણ-નય અને નિક્ષેપાનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

(૭) ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય = મૂળ શ્લોક ૯૦૫ છે. પ્રાકૃતભાષામાં પદરચનાવાળો આ ગ્રંથ છે. તેના ઉપર પોતે જ ૭૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સંસ્કૃતભાષામાં ગદ્ય ટીકા બનાવી છે. તેમાં ચાર ઉલ્લાસની સંકલના છે.

(૮) દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા = મૂળ શ્લોક ૧૦૬૪ છે. સંસ્કૃત પદ્યમય કાવ્ય છે. દાન વગેરે ૩૨ વિષયો ઉપર બત્રીસ બત્રીસ શ્લોકોની રચના છે. તેના ઉપર પોતાની જ બનાવેલી સ્વોપજ્ઞ સુંદર ટીકા છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર હમણાં જ વિ.સં. ૨૦૬૦માં જ પૂ. આ. મ. શ્રી ભુવનભાનુ-સૂરીશ્વરજી મ. સા. ના સમુદાયવર્તી પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રીએ કર્યું છે. જે ગ્રંથ વિમોચનનો પ્રસંગ અમદાવાદમાં પાલડીમાં ઘણા ઉત્સવ અને ઉમંગ સાથે થયો હતો.

(૯) યતિલક્ષણ સમુચ્ચય = મૂળ શ્લોક ૨૬૩ છે. પ્રાકૃત પદરચના છે. સાધુ મહાત્માનાં ૭ લક્ષણોનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

(૧૦) નયરહસ્ય = નૈગમાદિ સાત નયોનું તથા સપ્તભંગીનું વર્ણન છે. તેમજ કયા કયા નયના એકાન્તવાદમાંથી કયા કયા દર્શનની ઉત્પત્તિ થઈ છે ? ઈત્યાદિ વર્ણન છે.

(૧૧) નયપ્રદીપ = સંસ્કૃતભાષામાં ગદ્યરૂપે લખાયેલો આશરે ૫૦૦ શ્લોકો પ્રમાણ આ ગ્રંથ છે. તેમાં ૨ સર્ગ છે. પહેલામાં સપ્તભંગીનું સમર્થન અને બીજામાં નયોનું સમર્થન કરેલ છે.

(૧૨) નયોપદેશ = પ્રસ્થક - પ્રદેશ આદિના ઉદાહરણો આપીને સાત નયોનું વર્ણન કરેલ છે. પોતાની જ બનાવેલ નયામૃત તરંગિણી ટીકા છે.

(૧૩) જ્ઞાનબિંદુ = મૂળ શ્લોકો ૧૨૫૦ છે. જ્ઞાનના મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ ભેદો તથા તેના ઉત્તરભેદોનું સ્વરૂપ તથા લક્ષણો સમજાવ્યાં છે.

(૧૪) જ્ઞાનસાર = મૂળ શ્લોકો ૨૫૬ છે. પૂર્ણતા-મગ્નતા વિગેરે ઉપર વિષયો ઉપર આઠ આઠ અનુષ્ટુપ શ્લોકો છે. જ્ઞાનના પરિપક્વ નિયોડ રૂપે આ ગ્રંથ છે. તેના ઉપર પોતે જ બાલાવબોધ (ગુજરાતી ટબો) બનાવેલ છે. તથા પૂજ્ય દેવચંદજી મ.શ્રીએ અને પૂજ્ય ગંભીરવિજયજી મ.શ્રીએ તે ગ્રંથ ઉપર સંસ્કૃત ટીકા બનાવી છે.

(૧૫) ન્યાય ખંડન ખંડ ખાદ્ય = મૂળ શ્લોકો ૫૫૦૦ છે. નવ્યન્યાયથી ભરપૂર ભરેલો. અર્થગંભીર, અને ઘણો જ જટિલગ્રંથ છે. તેના ઉપર પૂજ્ય આ. મ. શ્રી નેમિસૂરિજી મ.શ્રીએ તથા પૂજ્ય આ. મ. શ્રી વિજયદર્શનસૂરિજીએ ટીકા બનાવી છે.

(૧૬) ન્યાયાલોક = મૂળ શ્લોકો ૧૨૦૦ છે. તેમાં ન્યાયની નીતિરીતિ મુજબ સ્યાદ્વાદ આદિ વિષયોનું નિરૂપણ છે.

(૧૭) પ્રતિમાશતક = મૂળ શ્લોકો ૧૦૦ છે. તેના ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા છે. પરમાત્માની પૂજા-દર્શન-વંદન આદિની શાસ્ત્રપાઠો આપીને સિદ્ધિ કરેલી છે. ૧૭૯૩માં શ્રી ભાવપ્રભસૂરિજીએ આ ગ્રંથ ઉપર નાની ટીકા બનાવી છે.

(૧૮) ઐન્દ્રસ્તુતયઃ = આ ગ્રંથમાં પરમાત્માની સ્તુતિઓ છે. શોભન સ્તુતિ ગ્રંથમાં કરાયેલી સ્તુતિઓ જેવી સ્તુતિઓ છે.

(૧૯) ઉપદેશ રહસ્ય	(૨૮) આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી	(૩૭) વૈરાગ્ય કલ્પલતા
(૨૦) આદિજિન સ્તવન	(૨૯) નિશા ભક્તવિચાર	(૩૮) શ્રી ગોડીપાર્શ્વ સ્તોત્ર
(૨૧) તત્ત્વવિવેક	(૩૦) પરમાત્મા પંચવિંશિકા	(૩૯) શ્રીવિજયપ્રભસૂરિ સ્વાધ્યાય
(૨૨) તિડત્વયોક્તિ	(૩૧) અસ્પૃશદ્ગતિવાદ	(૪૦) શંખેશ્વર પાર્શ્વસ્તોત્ર
(૨૩) ધર્મ પરીક્ષા	(૩૨) પંચનિર્ગ્રંથી પ્રકરણ	(૪૧) સમીકાપાર્શ્વ સ્તોત્ર
(૨૪) જ્ઞાનાર્ણવ	(૩૩) પરમ જ્યોતિઃપંચવિંશિકા	(૪૨) સામાચારી પ્રકરણ
(૨૫) ભાષા રહસ્ય	(૩૪) પ્રતિમા સ્થાપન ન્યાય	(૪૩) સ્તોત્રાવલી
(૨૬) માર્ગપરિશુદ્ધિ	(૩૫) ફલાફલ વિષયક પ્રશ્નોત્તર	(૪૪) વાદમાલા
(૨૭) મુક્તાશુક્તિ	(૩૬) યતિદિન ચર્યા પ્રકરણ	

પૂજ્ય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રીએ આ બધા ગ્રંથો સ્વયં સ્ફૂરણાથી અને અનુભવબળથી મૌલિકગ્રંથો બનાવ્યા છે. એટલે કે સ્વતંત્રપણે નવા અપૂર્વ ગ્રંથોની રચના કરી છે. ગૌરવ થવાના ભયથી એક એક ગ્રંથની વધારે વિગત અમે અહીં લખી નથી.

ગ્રંથકારશ્રી કૃત ટીકાગ્રંથો :-

(૪૫) અષ્ટ સહસ્રી તાત્પર્ય વિવરણ = આ મૂલગ્રંથ દિગંબરાચાર્ય શ્રી સમંતભદ્રજીનો છે. આમ મીમાંસા તેનું નામ છે. તેના ઉપર ભાષ્ય લખનાર અકલંકાચાર્ય છે. તેના ઉપર દિગંબરાચાર્ય શ્રી વિદ્યાનંદજી કૃત “અષ્ટસહસ્રી” ટીકા છે. તે ટીકાની ઉપર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીએ વિવરણ કર્યું છે. આ વિવરણનું સંપાદન પૂ. આ. શ્રી રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. ના વિદ્વાન શિષ્ય મુનિશ્રી વૈરાગ્યરતિવિજયજીએ કરેલ છે. જે ગ્રંથનું હમણાં જ કા. સુદ ૧૧નું વિમોચન થયેલ છે.

(૪૬) કર્મપ્રકૃતિની બૃહદ્ ટીકા = મૂલગ્રંથકર્તા શ્રી શિવશર્મસૂરીશ્વરજી છે. પ્રાકૃતભાષામાં પદ્યગ્રંથ છે. તેના ઉપર આ. શ્રી મલયગિરિજી મ. શ્રીની ટીકા છે. તે સરળ છે. તથા આ કર્મપ્રકૃતિ ઉપર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીએ ૧૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ગદ્ય અને ન્યાયની પરિભાષાથી યુક્ત કંઈક કઠીન ટીકા બનાવી છે.

(૪૭) કર્મપ્રકૃતિની લઘુટીકા = જે આત્માનંદ જૈન સભા તરફથી છપાઈ છે.

(૪૮) તત્ત્વાર્થવૃત્તિ = મૂલગ્રંથ પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજીનો ૩૫૦ થી ૪૦૦ સૂત્ર પ્રમાણ સંસ્કૃત છે. તેના ઉપર પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી તથા પૂ. શ્રી સિદ્ધસેનગણિજીની ટીકા છે. તથા પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીએ પણ ટીકા બનાવી છે. પરંતુ ફક્ત પહેલા અધ્યાયની જ ટીકા મળે છે.

(૪૯) દ્વાદશાર નયચક્રોદાર વિવરણ = પૂજ્ય મલ્લવાદીસૂરિજી કૃત શ્રી દ્વાદશાર નયચક્ર ગ્રંથ ઉપર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીએ ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વિવરણ (વિવેચન) સંસ્કૃત ભાષામાં ગદ્યરૂપે લખેલ છે.

(૫૦) ધર્મસંગ્રહ ટીપ્પણ = મૂલગ્રંથકર્તા પૂજ્ય ઉ. શ્રી માનવિજયજી મ.શ્રી, તેના ઉપર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીએ ટીપ્પણ લખી છે. જે ભાવનગર જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

(૫૧) પાતંજલ યોગસૂત્રવૃત્તિ = પતંજલિ ઋષિના બનાવેલા ‘યોગસૂત્ર’ ઉપર ગ્રંથકારશ્રીએ ટીકા લખી છે. જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

(૫૨) યોગવિંશિકા પ્રકરણ = પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની બનાવેલી વિંશતિવિંશિકામાં આવેલી ‘યોગવિંશિકા’ ઉપર સંસ્કૃત ટીકા લખી છે જેનું ગુજરાતીમાં વિવેચન અમે પણ પ્રકાશિત કર્યું છે.

(૫૩) શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયવૃત્તિ = મૂલગ્રંથ પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજી મ.શ્રીનો છે. સંસ્કૃતભાષામાં પદ્યરચના છે. તેના ૮ સ્તબક છે. તેના ઉપર ગ્રંથકારશ્રીએ ૧૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સંસ્કૃત ટીકા બનાવી છે. તેનું નામ ‘સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા’ છે. શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાલા તરફથી પ્રકાશિત

થયેલ છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પૂજ્ય આ. ભ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના સમુદાયવર્તી શ્રી જયસુંદરવિજયજી ગણિ (જે હાલ પૂજ્ય શ્રી જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.શ્રી)એ કરેલ છે.

(૫૪) ષોડશકવૃત્તિ = મૂલગ્રંથના કર્તા પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી છે. ૧૬ વિષયો ઉપર સોળ-સોળ શ્લોકો છે. કુલ ૨૫૬ શ્લોકો છે. તેના ઉપર ૧૨૦૦ શ્લોકો પ્રમાણ સંસ્કૃતટીકા પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીએ બનાવી છે. તેનું નામ 'યોગદીપિકા' છે. દેવચંદ લાલભાઈ સુરત તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

(૫૫) સ્તવપરિજ્ઞા પદ્ધતિ = આ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયની ટીકામાં (સ્યાદ્વાદ કલ્પલતામાં) આ ગ્રંથની સાક્ષી આપી છે. તથા પ્રતિમા શતક ગ્રંથમાં પણ સ્તવપરિજ્ઞાની સાક્ષી આપેલ છે.

ગ્રંથકારશ્રીના બનાવેલા અનુપલભ્ય ગ્રંથો :-

પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીએ જે બીજા કેટલાક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. અને તેવા તે ગ્રંથોની સાક્ષી પ્રચલિત અન્યગ્રંથોમાં તથા ચોક્તમસ્માધિ: લખીને આપી છે. પરંતુ હાલ જે મળી શકતાં નથી તેવા પણ અનેક ગ્રંથો છે. તેની યાદી આ પ્રમાણે છે -

(૫૬) અધ્યાત્મબિંદુ	(૬૫) ત્રિસૂત્ર્યાલોક વિધિ	(૭૪) વેદાંત નિર્ણય
(૫૭) અધ્યાત્મોપદેશ	(૬૬) દ્રવ્યાલોક	(૭૫) વેદાંતનિર્ણય સર્વસ્વ
(૫૮) અલંકારચૂડામણિ ટીકા	(૬૭) પ્રમા રહસ્ય	(૭૬) વૈરાગ્યરતિ
(૫૯) આકરગ્રંથ	(૬૮) મંગલવાદ	(૭૭) શક પ્રકરણ
(૬૦) આત્મખ્યાતિ	(૬૯) લતાદ્વય	(૭૮) સિદ્ધાન્તતર્ક પરિસ્કાર
(૬૧) કાવ્યપ્રકાશ ટીકા	(૭૦) વાદ રહસ્ય	(૭૯) સિદ્ધાન્તમંજરી ટીકા
(૬૨) છંદચૂડામણિ ટીકા	(૭૧) વિચારબિંદુ	(૮૦) સ્યાદ્વાદ મંજુષા
(૬૩) જ્ઞાનસાર ચૂર્ણિ	(૭૨) વિધિવાદ	(૮૧) સ્યાદ્વાદ રહસ્ય
(૬૪) તત્ત્વલોક વિવરણ	(૭૩) વીરસ્તવ ટીકા	

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં પોતાના બનાવેલા મૌલિક ગ્રંથો ૪૪, ટીકાગ્રંથો ૧૧ અને અનુપલભ્ય ગ્રંથો ૨૬ આમ કુલ ૮૧ ગ્રંથોની વિગત અમને મળી શકી છે તે વિસ્તારરુચિ જીવોના ઉપકાર માટે અહીં લખી છે. ૧૭૧૦ થી ૧૭૪૪ સુધીના ટુંકાગાળામાં આ મહાત્મા પુરુષે અદ્ભુત શાસ્ત્રરચના કરીને કેટલી શ્રુતભક્તિ કરી છે અને તે દ્વારા કેટલી શાસન સેવા કરી છે. તે જાણવાથી તેઓશ્રી કેટલા મહાન પ્રખર પંડિત હશે ? કેટલા અપ્રમાદી હશે ? તે સમજાય છે. તેઓશ્રીને ભાવપૂર્વક લાખો લાખો વંદન.

ગુજરાતી ભાષાની મહાન કૃતિઓ :-

(૧) અધ્યાત્મમત પરીક્ષાનો ટબો	(૧૩) જંબૂસ્વામી રાસ
(૨) આનંદધન અષ્ટપદી	(૧૪) જસવિલાસ
(૩) તત્ત્વાર્થસૂત્રનો ટબો	(૧૫) બ્રહ્મગીતા
(૪) દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ	(૧૬) વિચારબિંદુ
(૫) દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસનો ટબો	(૧૭) વિચારબિંદુનો ટબો
(૬) દિક્પટ ચોરાશી બોલ	(૧૮) સમાધિ શતક
(૭) લોકનાલિ બાલાવબોધ	(૧૯) સમતાશતક
(૮) શઠ પ્રકરણનો બાલાવબોધ	(૨૦) સમ્યક્શાસ્ત્ર સાર પત્ર
(૯) જેસલમેર પત્ર	(૨૧) સમ્યક્ત્વ ચોપાઈ
(૧૦) જ્ઞાનસારનો ટબો	(૨૨) સમુદ્રવહાણ સંવાદ
(૧૧) ઉપદેશ માલા	(૨૩) શ્રીપાળ રાજાના રાસનો ઉત્તર ભાગ
(૧૨) પંચપરમેષ્ઠિ ગીતા	(વિ.સં. ૧૭૩૮માં)

ઉપાધ્યાયજી મ. કૃત ગુજરાતી સ્તવનો :-

- (૨૪) આવશ્યક સ્તવન = જેમાં છ આવશ્યકનું વર્ણન છે.
- (૨૫) કુમતિખંડન સ્તવન = મિથ્યામતિઓના વિચારોનું ખંડન
- (૨૬) વર્તમાન ચોવીશીના ૨૪ ભગવંતોનાં સ્તવનો = જેમાં ભક્તિરસ અદ્ભુત છે
- (૨૭) વર્તમાન ચોવીશીના ૨૪ ભગવંતોનાં સ્તવનો (બીજી ચોવીશી) = જેમાં ભક્તિરસ અદ્ભુત છે
- (૨૮) વર્તમાન ચોવીશીના ૨૪ ભગવંતોનાં સ્તવનો (ત્રીજી ચોવીશી) = જેમાં ભક્તિરસ અદ્ભુત છે
- (૨૯) નવપદપૂજા = જે શ્રીપાલરાજાના રાસમાં ચોથા ખંડમાં આવે છે.
- (૩૦) નયગર્ભિત શ્રી શાન્તિનાથજિન સ્તવન
- (૩૧) નિશ્ચય-વ્યવહારગર્ભિત શ્રી સીમંધરસ્વામી પ્રભુનું સ્તવન
- (૩૨) પાર્શ્વનાથ પ્રભુજીનું સ્તવન (એક)
- (૩૩) પાર્શ્વનાથ પ્રભુજીનું સ્તવન (બીજું)
- (૩૪) શ્રી મહાવીર પરમાત્માનું સ્તવન
- (૩૫) દશમતોનું સ્તવન (આ સ્તવન પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીનું હોય તે વાત કંઈક શંકાસ્પદ છે. એટલે નિશ્ચિત ન જાણવું)

- (૩૬) મૌન એકાદશીના ૧૫૦ કલ્યાણકનું સ્તવન
 (૩૭) વિહરમાન જિન વીશીનું સ્તવન
 (૩૮) શ્રી સીમંધર સ્વામિનું ચૈત્યવંદન
 (૩૯) શ્રી સીમંધર સ્વામીનું ૧૨૫ ગાથાનું સ્તવન = જેને હુંડીનું સ્તવન કહેવાય છે
 (૪૦) શ્રી વીરપરમાત્માનું ૧૫૦ ગાથાનું સ્તવન = જેમાં પ્રતિમાની પૂજાદિ સિદ્ધ કરેલ છે.
 (૪૧) શ્રી સીમંધર સ્વામીનું ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન = જેમાં સાધુજીવન અને શ્રાવક જીવનને અંગે ઉપયોગી ભાવો સમજાવ્યા છે.

- (૪૨) અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્જાય
 (૪૩) અગિયાર અંગની સજ્જાય
 (૪૪) અગિયાર ઉપાંગની સજ્જાય
 (૪૫) આઠદૃષ્ટિની સજ્જાય
 (૪૬) અમૃતવેલની સજ્જાય
 (૪૭) આત્મ પ્રબોધની સજ્જાય
 (૪૮) ઉપશમશ્રેણીની સજ્જાય
 (૪૯) ચડતા-પડતાની સજ્જાય
 (૫૦) ચાર પ્રકારના આહારની સજ્જાય
 (૫૧) પાંચ મહાવ્રતોની સજ્જાય
 (૫૨) પ્રતિક્રમણગર્ભહેતુની સજ્જાય

- (૫૩) પ્રતિમા સ્થાપનની સજ્જાય
 (૫૪) યતિધર્મ બત્રીશીની સજ્જાય
 (૫૫) સ્થાપના કલ્પની સજ્જાય
 (૫૬) સમકિતના ૬૭ બોલની સજ્જાય
 (૫૭) જ્ઞાનક્રિયાની સજ્જાય
 (૫૮) પાંચ કુગુરુની સજ્જાય
 (૫૯) સુગુરુની સજ્જાય
 (૬૦) સંયમશ્રેણીની સજ્જાય
 (૬૧) હરિયાળીની સજ્જાય
 (૬૨) હિતશિક્ષાની સજ્જાય

પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીકૃત ગુજરાતી સ્તવનો, સજ્જાયો તથા બીજા કેટલાક દુહાઓ વગેરે ગુજરાતી તમામ સાહિત્ય મૂળમાત્ર, 'ગુર્જર સાહિત્યસંગ્રહ' જિનશાસન રક્ષા સમિતિ, લાલબાગ મુંબઈ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ભાગ ૧-૨માં છપાયેલ છે. ત્યાંથી જોઈ લેવા વિનંતી છે.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતભાષામાં મૌલિકગ્રંથો, ટીકાગ્રંથો, અને અનુપલભ્ય ગ્રંથો કુલ ૮૧ તથા ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યમય ગ્રંથો-સ્તવનો અને સજ્જાયો વગેરે મળીને ૬૨ આમ કુલ ૧૪૩ શાસ્ત્રોનાં નામો 'ગુર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ભાગ ૧-૨'ના આધારે તથા 'યશોદોહન' આદિ પુસ્તકોના આધારે મળી શક્યાં છે. પરંતુ ભક્તિરસિક, પરોપકારપરાયણ, શાસન સમર્પિત અને શ્રુતગંગામાં લયલીન બનેલા એવા ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીએ બીજાં પણ કેટલુંય સાહિત્ય સર્જ્યું હશે કે જેનાં નામો અને તે તે ગ્રંથો નષ્ટ થઈ ગયા હોવાથી આપણને અત્યારે મળી શકતા ન હોય આવું પણ બન્યું હોય. કારણ કે ઉપલભ્ય ગ્રંથો જોતાં તેઓશ્રી નીડરવક્તા, પ્રખરપંડિત અને સત્યમાર્ગ પ્રરૂપક હતા. તેથી શિથિલાચારીઓએ અને વિરોધીઓએ તેમના સાહિત્યનો ઘણો ઘણો નાશ કર્યો પણ હશે. એટલું જ નહીં પરંતુ ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીને ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ પણ ઉભી કરી હોય. આમ

લાગે છે અને આવા કટોકટીના પ્રસંગોમાં ઘણી સમતા રાખી હશે ત્યારે જ ‘અબ મોહે ઐસી આય બની, પ્રભુ તું મુજ એક ઘણી’ જેવાં ભાવવાહી પદો તેઓશ્રીના મુખમાંથી નીકળેલાં આપણને મલ્યાં છે. તેના ગાનમાં જ તેઓશ્રી વધારે મગ્ન બન્યા છે.

ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીએ કેવલ વિદ્વદ્ભોગ્ય જ સાહિત્ય બનાવીને સંતોષ માણ્યો નથી. પરંતુ બાલજીવોનો પણ ઉપકાર થાય તેવી ઉત્કંઠાથી બાલભોગ્ય સાહિત્ય પણ ઘણું બનાવેલ છે અને જુદા-જુદા આનંદદાયક રાગોમાં ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યમય સુંદર રચનાઓ પણ કરેલી છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીએ જ કહ્યું છે કે “દેવોને અમૃત ઉપલબ્ધ હોવા છતાં દેવાંગનાઓના અધરપાનમાં જ તેઓને વધારે રસ હોય છે. તેમ મને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કરતાં ગુજરાતી ભાષા મારી માતૃભાષા હોવાથી તથા ઘણી પ્રિય હોવાથી તેમાં લખવાનો મને ઘણો આનંદ છે.

ક્યાં તેઓશ્રીના આયુષ્યની સીમા ? અને ક્યાં આટલી બધી જટિલ અને દુર્બોધ ગ્રંથરચના? સાથે સાથે સાધુપણાની સામાચારી સાયવી રાખવાની પણ પુરેપુરી ભાવના, ત્યાગ-તપ-ઉદાત્ત-ચારિત્ર અને સમાજની સાથેના સંબંધો જાળવીને આટલું બધું શાસ્ત્રસર્જન સરજવું. આ કંઈ નાની અને સામાન્ય વાત નથી. હૃદયમાં રહેલો વૈરાગ્ય, અધ્યાત્મરસ અને જૈનશાસનનો સાચો પ્રેમ જ દુષ્કર કાર્યને સુકર બનાવે છે. ક્યારેક ક્યારેક તો આ કવિરાજના મુખેથી એવી સુંદર સૂક્તિરૂપ પંક્તિઓ નીકળી પડે છે કે જેને વારંવાર દોહરાવવાનું જ મન થાય છે. તેવી કેટલીક પંક્તિઓ, જેમ કે—

જ્ઞાન દર્શન ચરણગુણ વિના, જે કરાવે કુલાચાર રે,
 લુંટીયા તેણે જન દેખતાં, કીહાં કરે લોક પોકાર રે. ૧-૩
 વિષય રસમાં ગૃહી માયિયા, નાયિયા કુગુર મદપૂર રે,
 ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાન મારગ રહ્યો દૂર રે. ૧-૭
 મન થકી મીલન મેં તુજ કીયો, ચરણ તુજ ભેટવા સાંઈ રે,
 કીજીએ જતન ખિન એ વિના, અવર ન વાંછીએ કાંઈ રે. ૧૧-૫
 તુજ વચન રાગસુખ આગળે, નવિ ગણું સુરનર શર્મ રે,
 કોડી કપટ જો કોઈ દાખવે, નવિ તજું તો ય તુજ ધર્મ રે ૧૧-૬
 કોડી છે દાસ પ્રભુ તાહરે, માહરે દેવ તું એક રે,
 કીજીએ સાર સેવક તણી, એ તુજ ઉચિત વિવેક રે. ૧૧-૮

સવાસો ગાથાનું સ્તવન.

ખંડ ખંડ પંક્તિ જે હોવે, તે નવિ કહીયે નાણી,
 નિશ્ચિત સમય લહે તે નાણી, સમ્મતિની સહી નાણી. ૧-૧૩
 નિજ ગણ સંચે, મન નવિ ખંચે, ગ્રંથ લણી જન વંચે,
 લુંચે કેશ ન મુંચે માયા, તો વ્રત ન રહે પંચે. ધન્ય. ૧૫-૨૦
 યોગગ્રંથના ભાવ ન જાણે, જાણે તો ન પ્રકાશે,
 ડોગટ મોટાઈ મન રાખે, તસ ગુણ દૂરે નાસે. ધન્ય. ૧૫-૨૧

મેલે વેશે મહીતલ મ્હાલે, બક પરેં નીચો ચાલે,
જ્ઞાન વિના જગ ઇંધે ઘાલે, તે કિમ મારગ ચાલે. ધન્ય. ૧૫-૨૨
કોઈ કહે મુક્તિ છે વીણતાં ચીથરાં, કોઈ કહે સહજ જમતાં ઘર દહીંથરાં,
મૂઠ એ દોય તસ ભેદ જાણે નહીં, જ્ઞાનયોગે ક્રિયા સાધતા તે સહી, ૧૬-૨૪
વેગલો મત હુજે દેવ મુજ મન થકી, કમલના વન થકી જિમ પરાગો,
ચમક પાષાણ જિમ લોહને ખેંચશે. મુક્તિને સહજ તુઝ ભક્તિ રાગો. આજ. ૧૭-૨
સાડા પ્રણસો ગાયાનું સ્તવન.

પાપ નવી તીવ્રભાવે કરે, જેહને નવી ભવરાગ રે,
ઉચિત સ્થિતિ જેહ સેવે સદા, તેહ અનુમોદવા ભાગ રે, ચેતન. ૨૧
દેહ, મન, વચન પુદ્ગલ થકી, કર્મથી ભિન્ન તુજ રૂપ રે,
અક્ષય અકલંક છે જીવનું, જ્ઞાન આનંદ રૂપ રે. ચેતન. ૨૪

અમૃતવેલની સજ્જાય.

ખજુઆ સમી ક્રિયા કહી, નાણા ભાણા સમ જોઈ.
કલિયુગ એહ પટંતરો, વિરલા બુઝઈ કોઈ. ૧૫-૪
નાણા પરમગુણ જીવનો, નાણા ભવન્નવપોત
મિથ્યામતિ તમ ભેદવા, નાણા મહા ઉદ્યોત - ૧૫-૮

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ.

સ્વભાવસુખમગ્નસ્ય, જગત્તત્ત્વાવલોકિનઃ ।
કર્તૃત્ત્વં નાન્યભાવાનાં સાક્ષિત્વમવશિષ્યતે ॥
પરસ્પૃહા મહાદુઃખં નિઃસ્પૃહત્વં મહાસુખં ।
એતદુક્તં સમાસેન, લક્ષણં સુખદુઃખયોઃ ॥

જ્ઞાનસારાષ્ટક

આવા પ્રકારનાં કેટલાંય પદો એવાં છે કે જે સાકર અને અમૃત કરતાં પણ વધારે મધુર છે. જેથી વારંવાર સાંભળવાનું અને ગાવાનું જ મન થાય, આવી ઉત્તમ રચના કરનાર તે ધન્ય પુરુષને લાખો લાખો વંદન.

પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજશ્રી, અવધૂતયોગી એવા શ્રી આનંદધનજી મ.શ્રીને આબુથી આગળ મેડતા ગામમાં અથવા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં મળ્યા હોય એમ લાગે છે. એક અવધૂતયોગી અને બીજા પ્રખરપંડિત તથા બન્ને અધ્યાત્મરુચિ મહાત્માઓ, કેવું બન્નેનું સુંદર મીલન. તે તો તેઓશ્રીના મુખમાંથી સરી આવતી પંક્તિઓ જ કહે છે -

આનંદધન કહે 'જસ' સુણો બાતાં, એહીં મીલે તો મેરો ફેરો ટળો.

મારગ, ચલત ચલત ગાત, આનંદધન પ્યારે, રહત આનંદ ભરપૂર

જશવિજય કહે સુણો આનંદધન, હમતુમ મીલે હજુર.

એહી આજ આનંદ ભયો મેરે, તેરો સુખ નીરખ નીરખ.

આનંદધનકે સંગ સુજસ હી મીલે, જખ તખ આનંદ સમ ભયો સુજસ.

આ રીતે પૂજ્ય યશોવિજયજી મ.શ્રીનું જીવન, નિર્મળ ચારિત્રપાલન કરવા દ્વારા, સતત અનુપમ શ્રુતોપાસના કરવા દ્વારા, અને જૈનશાસનની પ્રભાવના કરવા દ્વારા અત્યંત સ્વચ્છ, પવિત્ર અને યશસ્વી બન્યું હતું. ચારે તરફ તેમની વિદ્વતાની તથા સ્વચ્છ ચારિત્રની પ્રશંસા થતી હતી. તેઓએ વીશસ્થાનક તપની સુંદર આરાધના કરી હતી. પૂજ્ય આચાર્ય મ. શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજીએ તથા રાજનગરના જૈન સંઘે વિચાર કરીને તેમને ઉપાધ્યાય પદવી આપવાનો નિર્ણય કર્યો પરંતુ ત્યારબાદ થોડા જ સમયમાં પૂ. આ. શ્રી દેવસૂરીશ્વરજી મ. શ્રી કાલધર્મ પામ્યા. શ્રી દેવસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીના પ્રથમ શિષ્ય પૂ. આ. શ્રી સિંહસૂરીશ્વરજી મ. શ્રી તો ૧૭૦૮માં પહેલાં જ કાલધર્મ પામ્યા હતા. તેથી ગચ્છનો બધો ભાર પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રભસૂરીશ્વરજી મ. સા. ઉપર આવ્યો.

આ કારણે પૂજ્ય શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીની ઉપાધ્યાયપદવી વિક્રમ સંવત ૧૭૧૮માં અમદાવાદમાં ચતુર્વિધ શ્રી સંઘની હાજરીમાં ધનજી શૂરા આદિ શ્રેષ્ઠિગણ હોતે છતે પૂ. આ. વિજયપ્રભસૂરીશ્વરજી મ. શ્રીના હાથે થઈ. તે વખતે શ્રી જૈન સંઘમાં અપૂર્વ ઉલ્લાસ પ્રવર્તતો હતો. આ ઉપાધ્યાય પદવીને પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીએ એવી દીપાવી-શોભાવી કે તેઓ ઉપાધ્યાયજી મ.ના નામે જ વધારે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. ‘ઉપાધ્યાયજી મ. એટલે યશોવિજયજી મ. અને યશોવિજયજી મ. એટલે ઉપાધ્યાયજી મ.’ ત્યારપછી આજ સુધી તેમના માટે ‘ઉપાધ્યાય’ એ શબ્દ પદવી માત્ર રૂપે ન રહેતાં તેમના બીજા પર્યાયવાચી નામ રૂપે જ બની ગયો.

પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીએ દિગંબરાચાર્ય શ્રી સમંતભદ્રજીકૃત આત્મમીમાંસા ઉપર અષ્ટસહસ્રી તાત્પર્ય વિવરણ, પતંજલિ ઋષિકૃત યોગસૂત્ર ઉપર વૃત્તિ, મમ્મટ ઋષિકૃત કાવ્યપ્રકાશ ઉપર વૃત્તિ, અને જાનકીનાથ પંડિત શર્માચાર્ય કૃત ‘ન્યાય સિદ્ધાન્તમંજરી’ ઉપર વૃત્તિ લખી છે. આ રીતે અન્યદર્શનકારોના પણ જે ગ્રંથો ઉપયોગી લાગ્યા તેના ઉપર સુંદર સાહિત્યસર્જન કર્યું છે તથા પોતાના રચેલા ગ્રંથોમાં અમુક અમુક સ્થાનોએ યોગવાસિષ્ઠ, ઉપનિષદ્, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આદિના આધારે આપ્યા છે. આ બધું જોતાં પોતાના સંપ્રદાયથી પરશાઓમાં પણ જ્યાં જ્યાં હિતકારી તત્ત્વ જણાયું છે તેને વીણવામાં અને વિસ્તારવામાં તેઓ પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. તેમાં તેમની ઉદારતા અને ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ જ કારણભૂત છે. ધન્ય છે તે મહાત્મા પુરુષને.

(૧) તેઓએ શ્રાવકો સામે પણ આગમવાચના આદિ દ્વારા સુંદર અધ્યાપન કરાવ્યું હોય તેમ તેઓશ્રીનું સાહિત્ય જોતાં જણાય છે. સુરતમાં ૧૭૨૨ના ચાતુર્માસમાં રચાયેલી અગીયાર અંગની સજ્જાયમાં છેલ્લે કળશમાં આવો પાઠ છે -

‘માત બકાઈ’ મંગલ પિતા રે, રૂપચંદલાઈ’ ઉદાર’
માણોકશાયે કાંઈ સાંભળ્યો રે, વિધિસ્થું અંગ ઈગ્યાર ॥ ૫ ॥
યુગું યુગું મુમિં વિધું વચ્ચરે રે, શ્રી જશવિજય ઉત્તજ્જાયે
સુરત યોમાસું રહી રે, કીઘો એ સુપસાય. ॥ ૬ ॥

(૨) દોઢસો ગાથાનું ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન, અમદાવાદમાં ઈંગલપુર નામના પરામાં ૧૭૩૩ના ચાતુર્માસમાં દોશી મૂલાના પુત્ર દોશી મેઘાના નિમિત્તે (દુંદીયાના પંથમાંથી મૂર્તિપૂજક બનાવવાના અવસરે) બનાવ્યું હોય તેવો ઉલ્લેખ તે જ સ્તવનમાં સાતમી ઢાળની ત્રીજી અને પાંચમી ગાથામાં જોવા મળે છે -

ઈંગલપુરમાં રહીય ચોમાસું, ધર્મધ્યાન સુખ પાયાણુ,
સંવત સત્તર તેત્રીસ વરસે, વિજયદશમી મન લાયાણુ,
શ્રીવિજયપ્રભસૂરિ સવાયા, વિજય રતન યુવરાયા જી,
તસરાજે ભવિજનહિત કાજે, ઈમ મેં જિનગુણ ગાયા જી. ૭-૩
દોશી મૂલા સૂત સુવિવેકી, દોશી મેઘા હેતે જી,
એહ સ્તવન મેં કીધું સુંદર, શ્રુત અક્ષર સંકેતે જી.
એ જિનગુણ સુરતરુનો પરિમલ, અનુભવ તો તે લહેરચેજી,
ભમર પરિ જે અરથી હોઈને, ગુર આણા શિર વહેરચેજી. ૭-૫

(૩) શ્રી જંબૂસ્વામી રાસની રચના ખંભાતનગરમાં ૧૭૩૮માં થઈ.

ખંભનગરે શુદ્ધયા યિત્તિ હર્ષે, જંબૂ વર્સુ ભુવન મુનિં ચંદ' વર્ષે
શ્રી નયવિજય બુધ સુગુર સીસ, કહે અધિક પુરયો મન જગીશ.

(૪) સમુદ્રવહાણ સંવાદ = સત્તર ઢાળની લગભગ ૨૮૬ ગાથા રૂપે કાવ્યમય સુંદર આ રચના ઘોઘાબંદરે ૧૭૧૭માં કરેલી છે.

શ્રી નયવિજય વિબુદ્યતણો હો, સીસ લણો ઉલ્લાસ,
એ ઉપદેશે જે રહે, તે પામે સુજસ વિલાસ. હરખિત. ॥ ૧૭-૧૮
વિદ્યુ' મુનિં સંવત જાણીયે હો, તેહ' જ વર્ષ પ્રમાણ,
ઘોઘા બંદરે એ રચ્યો, ઉપદેશ ચઢચો સુપ્રમાણ. હરખિત. ॥ ૧૭-૧૯

(૫) વિક્રમસંવત ૧૭૩૭માં પૂજ્ય વિનયવિજયજી મ.શ્રી રાંદેર નગરમાં ચાતુર્માસ હતા. ઘણા જ વયોવૃદ્ધ હતા, રાંદેરના સંઘે 'શ્રીપાળરાજાનો' રાસ રચવાની વિનંતી કરી. તેઓએ કહ્યું કે જો આ રાસ કદાચ અધુરો રહી જાય અને શ્રી યશોવિજયજી મ. પુરો કરવાની સમ્મતિ આપતા હોય તો શરૂ કરું. આવી વાત થતાં શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીને રાંદેરના સંઘે ઉપરોક્ત વાત કહી, તેઓશ્રીની સમ્મતિ મળતાં શ્રી વિનયવિજયજી મ.શ્રીએ શ્રીપાળરાજાનો રાસ શરૂ કર્યો. ૭૫૦ ગાથા રચાતાં (ચોથા ખંડનો કેટલોક ભાગ રચાયા પછી) પૂજ્ય શ્રી વિનયવિજયજી મ. શ્રી કાળધર્મ પામ્યા, બાકી રહેલો રાસ રાંદેર જૈન સંઘની વિનંતિથી પૂજ્ય શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીએ પૂર્ણ કર્યો. છેલ્લે કળશમાં લખ્યું છે કે -

‘સંવત સત્તર અડત્રીસ વરસે, રહી રાંદેર થોમાસે જી,
સંઘતણા આગ્રહથી માંડ્યો, રાસ અધિક ઉલ્લાસે જી. ૯
સાર્થ સપ્તશત ગાથા વિરથી, તે પહોંચ્યા સુરલોકેજી,
તેહના ગુણ ગાવે છે ગોરી, મિલી મિલી થોકે થોકે જી. ૧૦
તાસ વિશ્વાસ ભાજન તસ પૂરણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયા જી,
શ્રી નયવિજય વિખુદ પયસેવક, સુજસવિજય ઉવજઆયાજી ॥ ૧૧ ॥
ભાગ થાકતો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સંકેતે જી,
વળી સમકિતદષ્ટિ જે નર, તાસ તણે હિત હેતે જી, ॥ ૧૨ ॥

પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મ. સાહેબ આદિ પૂર્વાચાર્યોના રચેલા સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોમાંથી કોઈ કોઈ ગ્રંથને ગુજરાતી કાવ્ય રૂપે બનાવીને વિદ્વદ્ભોગ્યમાંથી બાલભોગ્ય સાહિત્ય પણ આ મહાત્મા પુરુષે બનાવ્યું છે જેમ કે સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિકા ઉપરથી સમકિતના ૬૭ બોલની સજ્જાય, અને શ્રી યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય ઉપરથી આઠદષ્ટિની સજ્જાય વગેરે, તેઓશ્રીની ગ્રંથરચનામાં પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મ.સાહેબના ગ્રંથોનું અનુસરણ વધારે દેખાય છે. લખવાની શૈલિમાં પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની છાયા વધારે જણાય છે તેથી જ શ્રી ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીનું ઉપનામ ‘લઘુ હરિભદ્રસૂરિ’ તરીકે શાસનમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

પૂજ્ય શ્રી યશોવિજય મ. શ્રીની આવા પ્રકારની જબરજસ્ત અદ્ભુત ગ્રંથરચના, સ્મરણશક્તિ, ધારણાશક્તિ, કવિત્વશક્તિ અને તાર્કિકશક્તિ આદિ જોઈને ભૂતકાળનો અને વર્તમાનકાળનો જૈન સમાજ તેઓને (૧) તાર્કિકશિરોમણિ (૨) લઘુહરિભદ્રસૂરિ (૩) દ્વિતીય હેમચંદ્ર (૪) યોગવિશારદ (૫) સત્યગવેષક (૬) સમયવિચારક (૭) કૂર્ચાલી શારદ (૮) મહાન સમન્વયકારક (૯) પ્રખર નૈયાયિક (૧૦) વાદિમતભંજક (૧૧) શુદ્ધ આચાર-ક્રિયાપાલક, આદિ અનેક ઉપનામોથી બિરદાવે છે.

ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીના સમયકાલમાં થયેલા અને ધર્મસંગ્રહના કર્તા પૂજ્ય માનવિજયજી મ.શ્રીએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે -

પ્રભવાદિક શ્રુત કેવલીજી, આગે હુઆ ઘડ જિમ,
કલિમાંહી જેતાં થકાં જી, એ પણ શ્રુતધર તિમ.

આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીનું જીવન ઘણું જ પવિત્ર, વૈરાગ્યવાહી, સાહિત્યોપાસક અને અત્યંત શાસન સમર્પિત હતું - તેઓશ્રી ૧૭૪૪માં વડોદરાની પાસેના ડભોઈ ગામમાં ૧૧ દિવસનું અનશન કરવા પૂર્વક સમાધિ સાથે સ્વર્ગગામી બન્યા. આજે પણ તેમના સમાધિ સ્થાને સ્વર્ગવાસના દિવસે “ન્યાયનો ધ્વનિ” સંભળાય છે. આવી કિવદન્તી છે. અલ્પકાળમાં ઘણી જ સુંદર નામના અને સુવાસ પ્રસરાવતા ગયા. તેઓશ્રીને વારંવાર ભાવ-પૂર્વક વંદના. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીના જીવન ચરિત્ર વિષે કેટલીક વાત કહીને હવે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસ વિષે કેટલીક સંક્ષિપ્ત વાત કહીશું.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસની અલ્પ રૂપરેખા :-

વિક્રમ સંવત ૧૭૦૮/૧૭૧૦ આસપાસમાં આ ગ્રંથ બનાવાયો છે. છ દ્રવ્ય, તેના સામાન્ય-વિશેષ ગુણો, સામાન્ય-વિશેષ સ્વભાવો તથા વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાયનું વર્ણન છે. દ્રવ્યથી ગુણો અને પર્યાયો કથંચિદ્ ભિન્ન છે. કથંચિદ્ અભિન્ન છે. અર્થાત્ ભિન્ના-ભિન્ન છે તેનું યુક્તિપૂર્વક વર્ણન છે. તેમાંથી જ સમ્ભવંગી થાય છે તે સમજાવીને દિગંબરામ્નાયના શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય રચિત પ્રવચનસાર અને શ્રી દેવસેન આચાર્ય કૃત 'નયચક'ની કેટલીક સમીક્ષા પણ કરવામાં આવી છે. નયો-ઉપનયો અને અધ્યાત્મ નયો સમજાવીને તેમાં જે જે અનુચિત અંશ છે તેનું દલીલો પૂર્વક નિરસન પણ કરવામાં આવ્યું છે. જૈનદર્શનમાં ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યરૂપે રચાયેલા આ ગ્રંથ ઉપર પૂ. શ્રી ભોજસાગરજી કવિએ 'દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા' નામની સંસ્કૃત ટીકા બનાવી છે. સંસ્કૃત રચના ઉપર ગુજરાતી વિવેચનો ઘણાં હશે. પરંતુ ગુજરાતી રચના ઉપર સંસ્કૃત ટીકા થઈ હોય તો આ એક જ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથની કુલ ૧૭ ઢાળો છે. ૨૮૫ ગાથા છે.

પહેલી ઢાળમાં :-

મંગલાચરણ - વિષય - સંબંધ અને પ્રયોજન જણાવીને અનુયોગના ૪ ભેદ સમજાવ્યા છે. એક એક અનુયોગ પ્રધાનપણે કયા શાસ્ત્રોમાં છે તે જણાવીને દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરવો અતિશય આવશ્યક છે. તેના અભ્યાસ વિના ચરણકરણાનુયોગ પણ વિશિષ્ટફળદાયક થતો નથી. એમ જણાવી દ્રવ્યાનુયોગ ભણવા માટે આધાકર્માદિ દોષ કદાચ સેવવા પડે તો પણ તે દોષો યત્કિંચિત્ હોવાથી તીવ્ર દોષો ગણાતા નથી. અને આ દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ મનશુદ્ધિ કરાવવા દ્વારા શુકલધ્યાનની પ્રાપ્તિ કરાવી કેવળજ્ઞાન અપાવનાર બને છે. તેથી તેના અભ્યાસ માટે ગુરુનિશ્રા-જ ઉપકારી છે. તથા તેના અભ્યાસમાં જ ઓતપ્રોત રહેવાનું ભારપૂર્વક આ ઢાળમાં સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

બીજી ઢાળમાં :-

દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયની વ્યાખ્યાઓ સમજાવી આ ગ્રંથમાં શું સમજાવાશે ? તેનો વિષય જણાવ્યો છે. (૧) કથંચિદ્ભેદ (૨) કથંચિદ્ અભેદ (૩) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વરૂપે ત્રિવિધતા અને (૪) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ આમ ૩ લક્ષણો, તેના ભેદો (૫) દ્રવ્યના ભેદો (૬) ગુણ-સ્વભાવના ભેદો અને (૭) પર્યાયના ભેદો આમ દ્વારો સમજાવ્યાં છે, મોતી, મોતીની માલા અને ઉજ્જવળતાની જેમ દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાય કંઈક ભિન્ન છે. અને કંઈક અભિન્ન પણ છે. સર્વે દ્રવ્યોમાં પોત પોતાના પર્યાયો પામવાની સ્વાભાવિક રીતે જ (પારિણામિક ભાવે જ) શક્તિ રહેલી છે. કાળક્રમે પ્રગટ

થતા પર્યાયોમાં રહેલી જે સામાન્ય દ્રવ્યશક્તિ તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય અને એકકાળે ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રવર્તી ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યના પ્રગટ થયેલા પર્યાયમાં રહેલી જે સમાનતા તે તિર્યક્સામાન્ય શક્તિ છે.

ઊર્ધ્વતા સામાન્યના ૧ ઓઘશક્તિ અને ૨ સમુચ્ચિતશક્તિ આમ બે ભેદ છે. દૂર દૂર કારણમાં રહેલી જે કાર્યશક્તિ તે ઓઘશક્તિ અને નિકટ-નિકટતમ કારણમાં રહેલી કાર્યશક્તિ તે સમુચ્ચિત શક્તિ છે. જેમ તૃણમાં અને દૂધમાં ઘીની શક્તિ તથા અચરમાવર્ત અને ચરમાવર્તમાં ધર્મશક્તિ. આ પ્રમાણે પર્યાયો પામવાની શક્તિ દ્રવ્યોમાં સ્વયં અને સહજ છે જ. દિગંબરામ્નાયમાં ગુણમાં પણ પર્યાય પામવાની શક્તિ માનવામાં આવી છે. પરંતુ ગુણ એ પર્યાયથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ જ નથી કે જેથી દ્રવ્યની જેમ તેમાં શક્તિ હોય. વાસ્તવિક સ્થિતિ એ છે કે દ્રવ્યની અંદર જ ગુણોને આશ્રયી પરિવર્તન (પર્યાય) થાય છે. દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક આમ બે જ નય હોવાથી ગુણ ત્રીજો પદાર્થ જ નથી. તો ત્યાં શક્તિ કેમ મનાય ! દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયોનો નીચેની પાંચ યુક્તિઓથી કથંચિદ્ ભેદ સમજાવેલ છે.

- (૧) દ્રવ્ય એક છે. ગુણ-પર્યાયો અનેક છે. આમ સંખ્યાભેદ છે.
- (૨) દ્રવ્ય આધાર છે. ગુણ-પર્યાયો આધેય છે. આમ આધારાધેયપણે ભેદ છે.
- (૩) દ્રવ્ય (નૈયાયિકાદિ દર્શનની દૃષ્ટિએ) દ્વિન્દ્રિય ગોચર છે. જ્યારે ગુણ-પર્યાયો એકેન્દ્રિયગોચર છે. આમ ઈન્દ્રિયગોચરતાથી ભેદ છે.
- (૪) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય આમ નામથી ભેદ છે. આ સંજ્ઞાથી ભેદ જાણવો.
- (૫) આ ત્રણેનાં લક્ષણો જુદાં જુદાં છે. આ લક્ષણથી ભેદ જાણવો.

આ રીતે બીજી ઢાળમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો ભેદ સમજાવ્યો છે.

ત્રીજી ઢાળમાં :-

દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયોનો કથંચિદ્ અભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે તેમાં નીચેની યુક્તિઓ દર્શાવવામાં આવી છે.

- (૧) અભેદ ન માનીએ તો ગુણ-ગુણીભાવનો ઉચ્છેદ થાય.
- (૨) સમવાયસંબંધ માનીએ તો 'અનવસ્થા દોષ' આવે.
- (૩) 'જે સુવર્ણ હતું તેજ કુંડલ બન્યું છે' જે શ્યામ ઘટ હતો તે જ રક્ત બન્યો છે. આ વ્યવહાર જો અભેદ ન માનીએ તો ન ઘટે.
- (૪) અવયવ-અવયવીનો (સ્કંધ અને દેશનો) જો અભેદ ન માનીએ તો બમણી ગુરુતા થવાનો દોષ આવે.

(૫) ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્યોનો અભેદરૂપે જો એક પર્યાય બને છે તો એક દ્રવ્યનો પર્યાય તેનાથી અભિન્ન કેમ ન હોય ?

(૬) જો દ્રવ્યમાં પર્યાયોનું અભેદભાવે પણ અસ્તિત્વ ન માનીએ તો તે પર્યાયાત્મક કાર્ય શશશુંગની જેમ અસત્ થવાથી તે કાર્ય કદાપિ થાય નહીં.

આ રીતે દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયોનો અભેદ છે. નૈયાયિકો ભૂતકાળના પદાર્થને અસત્ માનીને તેના સ્મરણની જેમ અસત્ની ઉત્પત્તિ પણ ઘટાવે છે. પરંતુ ભૂતકાળનો પદાર્થ સર્વથા અસત્ નથી, ફક્ત તે પર્યાયાર્થિક નયથી જ અસત્ છે. દ્રવ્યાર્થિકનયથી સત્ છે. માટે સર્વથા અસત્ની સ્મૃતિ કે ઉત્પત્તિ થતી નથી. જો સર્વથા અસત્ વસ્તુ જ્ઞાનમાં જણાતી હોય તો કેવલ માત્ર જ્ઞાનવાદી એવા બૌદ્ધનો જ વિજય થાય. 'મેં હમણાં ઘટ જાણ્યો' એવું જે જણાય છે. તે પણ અતીતપર્યાયમાં વર્તમાનતાનો આરોપ છે. આ રીતે નૈયાયિકાદિ એકાન્તે ભેદ, સાંખ્યાદિ એકાન્તે અભેદ માને છે. અને જૈનો અપેક્ષાએ ભેદાભેદ છે. આમ કહે છે. આવી વાતો ત્રીજી ઢાળમાં કહી છે.

ચોથી ઢાળમાં :-

આત્મ અને અંધકારનું ઉદાહરણ આપીને ભેદ-અભેદ સાથે માનવામાં વિરોધ આવશે એવી શંકા ઉઠાવીને તેનો ઉત્તર આપતાં 'પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જેમ વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્યતાની અપેક્ષાએ' કંઈક ભિન્ન અને એકક્ષેત્રાવગાહીપણે કંઈક અભિન્ન છે. તેમ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો ભિન્નાભિન્ન હોઈ શકે છે. તેમાં કંઈ વિરોધ આવતો નથી.

કાયો ઘટ અને પક્વ ઘટ શ્યામ અને રક્તપણે ભિન્ન છે. છતાં ઘટપણે અભિન્ન છે. દેવદત્ત નામનો પુરુષ, બાલ-તરુણભાવે ન્યારો (ભિન્ન) છે. છતાં દેવદત્તપણે અભિન્ન છે. આ રીતે જડ-ચેતન જેવા સર્વથા ભિન્ન જણાતા પદાર્થો પણ 'દ્રવ્યપણાને' આશ્રયી અભિન્ન પણ છે જ. આમ સર્વત્ર ભેદાભેદ ઉભયસ્વરૂપ હોવાથી કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી. બલકે હૃદયમાં 'સ્યાદ્વાદ' રાખીને જ બોલવાનું રહે છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ અને ભાવને આશ્રયી પદાર્થોના સ્વરૂપને સમજાવનારી અનેક ભંગી થાય છે. છતાં સંક્ષેપથી સર્વત્ર સમભંગી જ કહેવાય છે. પર્યાયાર્થિક અને દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષા વારા-ફરતી બદલતાં (૧) કથંચિદ્ ભિન્ન, (૨) કથંચિદ્ અભિન્ન, (૩) કથંચિદ્ ભિન્ના-ભિન્ન, (૪) કથંચિદ્ અવક્તવ્ય, (૫) કથંચિદ્ ભિન્ન-અવક્તવ્ય, (૬) કથંચિદ્ અભિન્ન અવક્તવ્ય, (૭) કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન અવક્તવ્ય. આ સુંદર સમભંગીનો અભ્યાસ જેઓ કરશે. તેઓનો યશ અને કીર્તિ આપોઆપ જગતમાં વધશે.

પાંચમી ઢાળમાં :-

વસ્તુનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જણાવનારી જે જ્ઞાનદૃષ્ટિ તે પ્રમાણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણ તો દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયના ભેદ-અભેદાત્મક પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને સમજાવે જ છે. પરંતુ પ્રમાણના એક અંશભૂત એવી નયદૃષ્ટિ પણ વસ્તુના ભેદ-અભેદાત્મક પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને સમજાવે જ છે. તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે નયદૃષ્ટિમાં એક સ્વરૂપ મુખ્યવૃત્તિથી (પ્રધાનતાએ) જણાય છે. અને બીજું સ્વરૂપ ગૌણવૃત્તિથી (ઉપચારથી-લક્ષણોથી) જણાય છે. તેથી જ આ નયદૃષ્ટિ, એ પ્રમાણ દૃષ્ટિનો એક અંશ કહેવાય છે. દ્રવ્યાર્થિકનયની પ્રધાનતાએ અભેદ મુખ્યવૃત્તિથી અને ભેદ ગૌણવૃત્તિથી જણાય છે. તેવી જ રીતે પર્યાયાર્થિકનયની પ્રધાનતાએ ભેદ મુખ્યવૃત્તિથી અને અભેદ ગૌણવૃત્તિથી જણાય છે.

કોઈપણ નયજ્ઞાનમાં બીજા નયનો વિષય ગૌણપણે અવશ્ય જણાય જ છે. તો જ તે સુનય કહેવાય છે. જો બીજા નયનો વિષય વિવક્ષિત નયના વિષયમાં સર્વથા (ગૌણપણે પણ) ન જણાય તો તે નય દુર્નય બને છે. નયાભાસ કહેવાય છે. તેને જ મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ બાબતનો વિશેષાવશ્યકભાષ્યનો અને સમ્મતિતર્કનો સાક્ષી પાઠ આ ઢાળમાં આપેલ છે. આ રીતે મુખ્યપણે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આમ બે નય છે. અને તેના ઉત્તરભેદ રૂપે નૈગમાદિ ૭ નયો છે. આવું શાસ્ત્રોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઘોષિત કરેલું છે.

નયોની બાબતમાં આવો ધોરીમાર્ગ હોવા છતાં પણ આવા ધોરીમાર્ગને (રાજમાર્ગને) છોડીને શ્રી દિગંબરામ્નાયમાં દેવસેનાચાર્યકૃત નયચક્રમાં ૨+૭=કુલ ૯ નવ નય, ત્રણ ઉપનય, અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ નિશ્ચય-વ્યવહાર ઇત્યાદિ નયોની જે કલ્પના કરવામાં આવી છે તે શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે માટે બરાબર નથી. તેથી આ વિષય તેઓએ તેમના શાસ્ત્રમાં જેમ લખ્યો છે. તેમ અમે અહીં પ્રથમ લખીએ છીએ. પછી તેની ચર્ચા કરીશું (તેમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર જણાવીશું) તેમના કહેવા પ્રમાણે નયચક્રમાં પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિકનયના ૧૦ ભેદ આ પ્રમાણે છે.

(૧) અકર્મોપાધિ શુદ્ધ દ્રવ્યા.	(૬) ભેદકલ્પના સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યા.
(૨) ઉત્પાદવ્યયગૌણ સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યા.	(૭) અન્વય દ્રવ્યા.
(૩) ભેદ કલ્પના રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યા.	(૮) સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યા.
(૪) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યા.	(૯) પર દ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યા.
(૫) ઉત્પાદ વ્યય સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યા.	(૧૦) પરમ ભાવગ્રાહક દ્રવ્યા.

આ દશે ભેદોના અર્થો, ઉદાહરણ સાથે આ ઢાળમાં સમજાવ્યા છે.

છઠ્ઠી ઢાળમાં :-

દિગંબરામ્નાય પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયના ૬ ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયા.	(૪) નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયા.
(૨) સાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયા.	(૫) કર્મોપાધિ રહિત નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયા.
(૩) અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયા.	(૬) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયા.

પર્યાયાર્થિક નયના આ છ ભેદોનું વર્ણન કરીને નૈગમનયના ૩, સંગ્રહનયના ૨, વ્યવહારનયના ૨, ઋજુસૂત્રનયના ૨ અને શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂત નયના એક એક એમ કુલ સાત નયના $૩+૨+૨+૨+૧+૧+૧=૧૨$ ભેદો મળીને નવનયોના $૧૦+૬+૧૨=૨૮$ ભેદોનું વર્ણન આ ઢાળમાં છે આ ૨૮ ભેદોના અર્થો ઉદાહરણો સાથે અહીં સમજાવવામાં આવ્યા છે.

સાતમી ઢાળમાં :-

દિગંબરશાસ્ત્રને અનુસારે ૩ ઉપનયો આ ઢાળમાં સમજાવ્યા છે. (૧) સદ્ભૂતવ્યવહાર ઉપનય, (૨) અસદ્ભૂત વ્યવહાર ઉપનય, (૩) ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર ઉપનય. આ ત્રણે ઉપનયના અનુક્રમે $૨+૯+૩$ ભેદો છે. વચ્ચેના અસદ્ભૂત વ્યવહાર ઉપનયના બીજી વિવક્ષા પ્રમાણે ૯ ને બદલે ૩ ભેદ પણ છે. આ સઘળા ભેદ-પ્રભેદોનું વર્ણન આ ઢાળમાં છે.

આઠમી ઢાળમાં :-

અધ્યાત્મદષ્ટિએ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય આમ બે નયોનું વર્ણન આ ઢાળમાં છે. આ પ્રમાણે દિગંબરામ્નાયને અનુસારે 'નયચક્ર' ગ્રંથમાં કહ્યા મુજબ નયો, ઉપનયો અને અધ્યાત્મનયો સમજાવીને આ ઢાળની ગાથા ૮ મીથી તેનું નિરસન કરેલ છે. તેઓએ ૭ નયને બદલે જે ૯ નયો કર્યા છે તેનું, તથા ૧૦-૬ વગેરે જે ઉત્તરભેદો કર્યા છે તેનું, તથા શાસ્ત્રસિદ્ધ નિશ્ચય વ્યવહારનયના અર્થો ત્યજીને નવા અર્થો જે કર્યા છે, તેનું અનેક પ્રકારની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી આ ઢાળમાં નિરસન કર્યું છે.

દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આમ મૂલભૂત ૨ નય છે. તેના ઉત્તરભેદ રૂપે ૭ નયો છે. તેને બદલે $૨+૭=૯$ નયો કરવાથી 'વહેંચાયેલાનું વહેંચવું' આવો દોષ લાગે. જેમ જીવના બે ભેદ છે સંસારી અને મુક્ત, તેને બદલે સંસારી-મુક્ત અને જીવ આમ ત્રણ ભેદ પાડીએ તો તે ઉચિત નથી. કારણ કે સંસારી અને મુક્તમાં જ બધા જીવો વહેંચાઈ ગયા. (આવી ગયા.) પછી ત્રીજા ભેદ તરીકે જીવ લેવાથી કોઈ પદાર્થ તો બાકી રહેતો નથી. તેમ અહીં સમજવું. આ રીતે નયો માટેની તેઓની (દિગંબરોની) આ પ્રક્રિયા બરાબર નથી.

નવમી ટાળમાં :-

‘ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ’ આમ ત્રિપદી સમજાવી છે. સર્વે દ્રવ્યો પ્રતિસમયે પૂર્વપર્યાયની અપેક્ષાએ વ્યાયાત્મક, ઉત્તરપર્યાયની અપેક્ષાએ ઉત્પાદાત્મક અને દ્રવ્યસ્વરૂપે ધ્રુવાત્મક આમ ત્રિપદી સ્વરૂપ છે. વ્યવહારનય ભેદગ્રાહી હોવાથી પૂર્વસમયમાં વ્યય અને ઉત્તર સમયે ઉત્પાદ કહે છે. જેમ કે બારમા ગુણસ્થાનકના ચરમસમયે જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય, અને તેરમાના પ્રથમ સમયે કેવલજ્ઞાન થાય છે આમ કહે છે. પરંતુ નિશ્ચયનય અભેદગ્રાહી હોવાથી એક જ સમયમાં વ્યય-ઉત્પાદ કહે છે. અને ધ્રુવ તો છે જ. બારમાનો જે ચરમસમય છે. તે જ તેરમાનો પ્રથમ સમય છે. અને તે એક જ સમયમાં જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય અને કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ કહે છે.

તથા જે સમયે વસ્તુ નાશ પામે છે તે એક સમયમાં જ નષ્ટ નશ્યમાન અને નંશ્યતે કહેવાય છે. તેવી જ રીતે જે સમયે વસ્તુ ઉત્પાદ પામે છે તે એક સમયમાં જ ઉત્પન્ન, ઉત્પદ્યમાન અને ઉત્પત્ત્યતે કહેવાય છે. એક એક સમયમાં અનંત અનંત પર્યાયોને આશ્રયી આવી રીતે અનંત વ્યય, તે જ રીતે અનંત ઉત્પાદ અને અનંત ધ્રુવત્વ છે આ વિષય સમજાવ્યો છે.

તથા ઉત્પાદના બે પ્રકાર (૧) પ્રયત્નજન્ય. અને (૨) વિશ્રસા. તે જ રીતે વ્યયના બે પ્રકાર (૧) રૂપાન્તરનાશ અને (૨) અર્થાન્તરનાશ. વળી ધ્રુવના પણ બે પ્રકાર (૧) પરિમિતકાલનું ધ્રુવત્વ (૨) ત્રૈકાલિક ધ્રુવત્વ આ ભેદ-પ્રભેદો સારી રીતે સમજાવ્યા છે.

દશમી ટાળમાં :-

ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, જીવ અને પુદ્ગલ આ છ દ્રવ્યોનું વર્ણન છે. પ્રથમનાં ૩ દ્રવ્યો એક એક છે. પાછળનાં ૩ દ્રવ્યો અનંત છે. જો ધર્મદ્રવ્ય ન માનીએ તો સિદ્ધપરમાત્માની લોકાગ્રે ગતિ જે વિરામ પામે છે તે વિરામ ન પામે પરંતુ અનંત અલોકમાં અનંત ગતિ કર્યા જ કરે. જે બરાબર નથી. જો અધર્મ દ્રવ્ય ન માનીએ અને તેના વિના જીવ-પુદ્ગલની સ્થિતિ થતી હોય આમ માનીએ તો અલોકમાં પણ ક્યાંક જીવ-પુદ્ગલની નિત્યસ્થિતિ હોવી જોઈએ. આવી યુક્તિઓથી આ બે દ્રવ્યોની સિદ્ધિ કરી છે. તે બે દ્રવ્યો લોકાકાશ પ્રમાણ છે.

આકાશ પ્રસિદ્ધ જ છે. તેના પરદ્રવ્યાપેક્ષિત બે ભેદ છે. જીવ પુદ્ગલાદિના સંયોગવાળું આકાશ તે લોકાકાશ અને જીવ-પુદ્ગલના સંયોગ વિનાનું જે આકાશ તે અલોકાકાશ છે. લોકાકાશ ચારે બાજુથી પરિમિત છે અને અલોકાકાશ નિરવધિક છે. જો અલોકાકાશને સાવધિક માનીએ તો અલોકાકાશને છેડે ફરીથી આવો બીજો લોકાકાશ છે આમ માનવું પડે. તે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. માટે અલોકાકાશ નિરવધિક છે. કાળની બાબતમાં શ્વેતાંબર આમ્નાયમાં બે નયને આશ્રયી બે વિચારધારા પ્રવર્તે છે. એક વિચારધારા એવી છે કે જીવ-

પુદ્ગલના વર્તના-પરિણામ આદિ રૂપ જે પર્યાયો છે. તે જ કાલ છે. અર્થાત્ કાલ એ છદ્ધું સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી. જીવ-પુદ્ગલોના પર્યાય સ્વરૂપ કાલ છે. તે પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરીને કાળને ઉપચરિત દ્રવ્ય કહ્યું છે. બીજી વિચારધારા એવી પ્રવર્તે છે કે જ્યોતિષચક્રના ચાર પ્રમાણે જણાતું અઢીઢીપવ્યાપી કાલ એ છદ્ધું સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે અને કાલને દ્રવ્ય માનીએ તો જ છ દ્રવ્યો છે. આવું પરમાત્માનું વચન યથાર્થ થાય. જ્યારે દ્વિગંબરામ્નાયમાં લોકાકાશના એક એક પ્રદેશમાં એક એક કાલાણુ છે. જે ડબ્બામાં ભરેલા રેતીના દાણાતુલ્ય છે. પરસ્પર પિંડીભાવ પામતા નથી. તેથી સ્કંધ બનતો નથી માટે કાલાસ્તિકાય કહેવાતો નથી.

એક પરમાણુ એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશે જાય તેમાં સમય જણાવવામાં આ કાલાણુ સહાયક છે. આવી માન્યતા દ્વિગંબરસંપ્રદાયની છે ત્યારબાદ તે ઢાળમાં દ્વિગંબરમતનું નિરસન કરેલ છે તથા જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યોનું વર્ણન કરીને આ ઢાળ પૂર્ણ કરેલ છે.

અગિયારમી ઢાળમાં :-

છએ દ્રવ્યોના ગુણ અને સ્વભાવોનું વર્ણન છે. ‘અસ્તિત્વાદિ’ ૧૦ સામાન્ય ગુણો છે. અને જ્ઞાન-દર્શનાદિ ૧૬ વિશેષગુણો છે. છએ દ્રવ્યોમાં જે વર્તે તે સામાન્યગુણ અને અમુક-અમુક દ્રવ્યોમાં જે વર્તે તે વિશેષ ગુણ કહેવાય છે. આ સર્વે ગુણોનું વર્ણન આ ઢાળમાં છે.

તથા ‘અસ્તિસ્વભાવ’ આદિ ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવો છે. અને ‘ચેતનતા’ આદિ ૧૦ વિશેષ સ્વભાવો છે. તેમાંથી ૧૧ સામાન્યસ્વભાવોનું વર્ણન આ ઢાળમાં છે અને વિશેષસ્વભાવોનું વર્ણન ૧૨મી ઢાળમાં છે અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ સંબંધે ધર્મ-ધર્મીભાવની પ્રધાનતાએ સ્વભાવો કહેવાય છે અને તેને જ ઈતરપદાર્થોથી વ્યાવર્તકપણાને આશ્રયી ગુણો કહેવાય છે. પરમાર્થે બન્ને જુદા નથી. તથા ચેતનતા-અચેતનતા અને મૂર્તતા-અમૂર્તતા સામાન્યગુણમાં પણ છે અને વિશેષગુણમાં પણ છે. ચેતનતાગુણ સર્વે જીવદ્રવ્યોમાં છે માટે સામાન્ય અને જીવમાં જ છે, પુદ્ગલાદિમાં નથી માટે વિશેષ. આમ અચેતનતા આદિમાં પણ સમજવું.

તથા ‘અસ્તિસ્વભાવ’ આદિ ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવોમાં એકએક સ્વભાવ ન માનીએ તો શું દોષ આવે ? તે સમજાવીને અગિયારે સ્વભાવો છએ દ્રવ્યોમાં માનવા જરૂરી છે. આ વાત આ ઢાળમાં સિદ્ધ કરી છે.

બારમી ઢાળમાં :-

૧૦ વિશેષ સ્વભાવોનું વર્ણન છે. ચેતનતા આદિ આ ૧૦ વિશેષ સ્વભાવો જો ન માનીએ તો શું દોષ આવે ? તે પણ એક એક સ્વભાવ આશ્રયી આ ઢાળમાં જણાવ્યું છે તેથી ૧૦ વિશેષસ્વભાવો માનવા જરૂરી સમજાવ્યા છે. આમ ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યોમાં ૧૬/૧૬ સ્વભાવો છે. જીવ-પુદ્ગલમાં ૨૧/૨૧ સ્વભાવો છે અને કાળમાં ૧૫ સ્વભાવો છે.

તેરમી ઢાળમાં :-

૧૧ સામાન્ય સ્વભાવો અને ૧૦ વિશેષસ્વભાવો આમ કુલ ૨૧ સ્વભાવો ઉપર નયો ઘટાવવામાં આવ્યા છે. આ એક એક સ્વભાવ કયા કયા નયથી સંભવે ? તે નયોની વિવક્ષા આ ઢાળમાં સમજાવી છે.

ચૌદમી ઢાળમાં :-

પર્યાયોનું વર્ણન આ ઢાળમાં છે. પર્યાયના પ્રધાનતાએ ૨ ભેદ છે (૧) વ્યંજન પર્યાય, અને (૨) અર્થપર્યાય. દીર્ઘકાલવર્તી પર્યાય કે જે શબ્દો (વ્યંજનો) દ્વારા બોલી શકાય જેમ કે જીવનો મનુષ્યપર્યાય, તે વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. અને ક્ષણ-ક્ષણના એક-એક સમયવર્તી પર્યાય કે જે શબ્દોથી બોલી ન શકાય પણ અર્થમાં (પદાર્થમાં) હોય જ તે અર્થપર્યાય.

તે વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાય આમ બન્નેના દ્રવ્ય-ગુણ એમ બે બે ભેદ છે તેના પણ શુદ્ધ-અશુદ્ધ આમ બે બે ભેદ છે. એટલે $2 \times 2 \times 2 = 8$ ભેદો પર્યાયના થાય છે. ધર્મ-અધર્મ-આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો કે જે વ્યવહારનયથી અપરિણામી છે. તેમાં પણ નિશ્ચયનયથી આ અષ્ટવિધ પર્યાયો હોય જ છે. તેથી તે ત્રણ દ્રવ્યો પણ નિશ્ચયનયથી પરિણામી જ છે. છએ દ્રવ્યો ત્રિપદીયુક્ત હોવાથી પરિણામી નિત્ય છે. પણ કૂટસ્થ નિત્ય કે ક્ષણિક માત્ર નથી.

‘જલ’ પોતે નિયતાકારવાળું નથી. ઘટમાં ભરીએ તો ઘટાકારપણે બને અને તપેલામાં ભરીએ તો તપેલાના આકારે બને, તેમ ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યો પણ લોકાકાશવ્યાપી હોવાથી તે આકારે પરિણામ પામ્યા છે. તેથી તે દ્રવ્યોમાં પણ પર્યાય છે. તથા ગતિ-સ્થિતિ-અવગાહના કરતા જીવ-પુદ્ગલોને સહાયક થવાના પર્યાયમાં આ ત્રણે દ્રવ્યો વર્તે છે તેથી પણ પરિણામી છે.

પંદરમી ઢાળમાં :-

‘જ્ઞાનગુણ’ એ જીવનમાં ઉદ્યોત-પ્રકાશ લાવનાર છે. અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર છે. ભવસાગરમાં જહાજ સમાન છે. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા ખજુઆ સમાન છે અને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન સૂર્યસમાન છે. જ્ઞાનગુણ યુક્ત ક્રિયાસંપન્ન જે મુનિઓ છે તે ધન્ય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જે ગીતાર્થનિશ્ચાએ વિહાર કરે છે તે મુનિઓ પણ ધન્ય છે. જે જ્ઞાનમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની ઉપેક્ષા કરીને અજ્ઞાનમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહેતા છતા કપટપૂર્વક ક્રિયા કરી માન વહન કરે છે તે નિર્દોષ માર્ગે નથી. જ્ઞાનદશાની ઉપેક્ષા કરી સ્વતંત્રપણે વિચરતા અને બાહ્યભાવમાં જ રાચતા મુનિઓને આ ઢાળમાં ઘણો ઉપાલંબ આપ્યો છે. જે ખરેખર ભાવથી મનન કરવા જેવો છે.

સોળમી ઢાળમાં :-

‘દ્રવ્યાનુયોગ’નું જ્ઞાન એ સામાન્ય નથી. આ તો બ્રહ્માણી છે અર્થાત્ પરમાત્મા વીતરાગદેવની પવિત્ર વાણી છે. માટે ગીતાર્થ ગુરુઓ પાસે જ ભણવાનું કહ્યું છે ભણ્યા પછી પણ તુચ્છબુદ્ધિવાળાને આવા ગંભીર મહાન અર્થવાળા અનુયોગ ભણાવવા નહીં એવી આજ્ઞા કરી છે. કારણ કે સામાન્ય માણસને કિંમતી વસ્તુ આપવાથી વસ્તુની કિંમત ઘટે છે. તે જીવને આવી મહામૂલ્યવાન વસ્તુઓની કિંમત હોતી નથી. આવા પ્રકારના ગંભીર અર્થવાળા દ્રવ્યાનુયોગના ઘણા ભાવો તો કેવલી ભગવાન જ જાણે છે. છતાં સંક્ષેપમાં ગુરુગમથી અને અનુભવબળથી કેટલાક ભાવો આ ગ્રંથમાં વર્ણવ્યા છે આવા દ્રવ્યાનુયોગ ભણવાથી પાપની શ્રેણી નાશ પામે છે. મુક્તિ પટરાણી પ્રાપ્ત થાય છે. તલને જેમ ઘાણી પીલે તેમ ઘનઘાતી કર્મો પીલાય છે. તથા દુર્જન માણસો આવા ગ્રંથો જોઈને ટીકા-નિંદા અવશ્ય કરશે જ. કારણ કે જેને જ્ઞાનરુચિ નથી તે નિંદામાં જ મસ્ત હોય છે. તો પણ જ્ઞાનરુચિ એવા સજ્જન જીવોથી આ ગ્રંથ પણ જૈનશાસનમાં જરૂર પ્રતિષ્ઠા પામશે.

સત્તરમી ઢાળમાં :-

પૂજ્ય ગ્રંથકારશ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજશ્રીએ પોતાની યશસ્વી ગુરુ પાટપરંપરા વર્ણવી છે. અકબર બાદશાહના પ્રતિબોધક ૧૬મા સૈકામાં થયેલા પૂજ્ય જગદ્ગુરુ શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી મ.સાહેબના શિષ્ય-વર્ગમાં આચાર્યોના નામો જણાવીને પછી પૂજ્ય શ્રીકલ્યાણવિજયજી મ.સા.થી ઉપાધ્યાયનાં નામો જણાવીને તેમાં થયેલા પૂજ્ય શ્રીજિતવિજયજી મ.શ્રીના લઘુ ગુરુભાઈ શ્રી નયવિજયજી મ.શ્રીના વિનીતશિષ્ય શ્રી યશોવિજયવાચકની આ ગ્રંથરચના છે. આમ કહીને જે ગુરુકૃપાથી કાશીમાં ન્યાયશાસ્ત્રાદિ ભણવાની તથા દુર્બોધ એવા ન્યાયચિંતામણિ ગ્રંથના અભ્યાસની પ્રાપ્તિ થઈ. તે ગુરુપરંપરાનો ઉપકાર માની ગ્રંથ સમાપ્ત કરેલ છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં તથા તેની એક એક ઢાળમાં શું શું વિષય આલેખાયો છે. તેની સામાન્ય રૂપરેખા આ સમજાવી છે. આ જ વિષય દિગંબરામ્નાયમાં પ્રવચનસાર અને નયચક્ર આદિ ગ્રંથમાં છે. પરંતુ તેમાં કેટલીક જે કલ્પનાઓ માત્ર કરવામાં આવી છે તે બરાબર નથી. તેથી આ ગ્રંથમાં તેની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. ગ્રંથકારશ્રીએ આ જ વિષયને સંસ્કૃતભાષામાં સમજાવતો ‘અનેકાન્ત વ્યવસ્થા’ નામનો ગ્રંથ પણ બનાવ્યો છે. ગ્રંથકારશ્રીએ શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, સમ્મતિતર્ક, પ્રમાણનયતત્વાલોક અને અનુયોગદ્વાર આદિ પૂર્વાચાર્યરચિત ગ્રંથોનો આધાર લઈને આ અપૂર્વ ગ્રંથરચના કરી છે. ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યરૂપે સુંદર અને રસપ્રદ એવી આ રચના છે.

આ ગ્રંથ ભણવાની પ્રેરણા :-

શ્રી મહેસાણા પાઠશાળામાં મેં વિક્રમ સંવત ૨૦૦૪ થી ૨૦૧૦ સુધી કુલ ૭ વર્ષ સુધી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત તથા ધાર્મિક કેટલાક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો પરંતુ દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાનો યોગ ત્યાં આવ્યો ન હતો. વિક્રમ સંવત ૨૦૧૨માં અમદાવાદમાં આવવાનું થયું. ત્યાં ઉજમફઈની ધર્મશાળામાં વિક્રમ સંવત ૨૦૧૩માં પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી ચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા. ચાતુર્માસ હતા. તેઓશ્રીની નિશ્રામાં પૂજ્ય સાધુભગવંતોને તથા પૂજ્ય મૃગેન્દ્રશ્રીજી મ. સા. આદિ સાધ્વીજી મ.શ્રીઓને પંડિતવર્ય શ્રી શાન્તિલાલ કેશવલાલ શાહ આ રાસનું વિવેચન સમજાવતા હતા. આચાર્ય મહારાજશ્રીએ મને આ ધાર્મિક વર્ગમાં બેસવાનું સૂચન કર્યું ત્યારે સૌથી પ્રથમ મને આ ગ્રંથનો યત્કિચિત્ સ્પર્શ થયો.

ત્યારબાદ પંડિતજી શ્રી શાન્તિભાઈ પાસે મેં આ ગ્રંથનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કર્યો. તેઓશ્રીની અંદરથી વાત્સલ્યભરી અમૃતસરખી પણ બહારથી કંઈક કડવી લાગતી વાણીથી કંઈક વિશેષ અર્થ-બોધ થયો. પરંતુ તેઓની જ પ્રેરણાથી અમારી પાઠશાળામાં જ આ પાઠ ભણાવવાનો મેં ચાલુ કર્યો. તેમાં તેઓશ્રી લગભગ દરરોજ આવતા. આ રીતે તેઓશ્રીની પાસેથી મને આ ગ્રંથ કંઈક વધારે સમજાયો. વારંવાર ભણાવવાથી અને શ્રી શાન્તિભાઈની પુરેપુરી કૃપાદૃષ્ટિથી તથા વર્ગમાં ભણવા આવતાં બુદ્ધિશાળી પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓની સહાયથી આ ગ્રંથ કંઈક અંશે હું જાણી શક્યો છું. આ સમયે આ સર્વેનો હું ઉપકાર તથા આભાર માનું છું.

વિવેચન લખવાની પ્રેરણા :-

પાઠશાળામાં વારંવાર આ ગ્રંથ ભણાવવાથી અંતઃસ્કુરણ થઈ કે જો આ ગ્રંથનું વિવેચન લખી શકાય તો ઘણું સારું થાય. વળી આ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓએ પણ વારંવાર ઘણી જ પ્રેરણા કરી કે આ ગ્રંથનું વિવેચન સરળભાષામાં તૈયાર કરો. તથા આ વર્ગમાં પ્રતિદિન સાંભળવા આવતા થરાદનિવાસી શેઠશ્રી રસિકલાલ કાળીદાસ વોરા, શેઠ શ્રી બાબુભાઈ મોહનલાલ તથા સંઘવી શ્રી પ્રવિણભાઈ વાઘજીભાઈ આદિએ પણ વારંવાર વિશેષ પ્રેરણા કરી. છેલ્લા ૭-૮ વર્ષોથી એટલે કે વિક્રમ સંવત ૨૦૫૨-૨૦૫૩ થી જ આ ગ્રંથ ઉપર વિવેચન લખવાનું શરૂ કરેલું. પરંતુ બીજાં કેટલાંક કારણોસર આ લખાણનું કામકાજ ધીમું પડી ગયેલું. છેલ્લા બે વર્ષોથી એકધારી આ વિવેચન તૈયાર કરવામાં મહેનત કરી છે. ગ્રંથ લાંબો અને કંઈક કઠીનાઈ ભર્યો હોવાથી વિવેચન પણ કંઈક લાંબુ થઈ ગયું છે. કારણકે શક્ય બની શકે તેટલી ભાષાની સરળતા અને વિષયને સમજવા-સમજાવવામાં વધારે સ્પષ્ટતા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

સંદિગ્ધ અર્થો ઉકેલવામાં ઉપકારી પુરુષો :-

કોઈ કોઈ ગાથાઓ ઘણી જ દુર્ગમ છે. જેમ કે નવમી ઢાળની ગાથા ૧૧-૧૨ અને ૧૩ તથા સ્વોપજ ટબામાં તો ઘણી પંક્તિઓ અત્યંત દુર્ગમ છે. વારંવાર બેસાડવા છતાં તેમાં કહેલો વિષય સ્મૃતિ અને ધારણા બહાર ચાલ્યો જાય છે. તેથી આવી ગાથાઓના ભાવાર્થો તથા ટબાની કઠીન પંક્તિઓના અર્થો ઉકેલવામાં પૂ. આ. મ. શ્રી ચંદ્રગુપ્તસૂરીશ્વરજી મ. સા., પૂજ્ય આ. મ. શ્રી શીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા., પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા પૂજ્ય શ્રી યશોવિજયજી ગણિવરજી આદિ મુનિ ભગવંતો તથા પૂજ્ય સાધ્વીજી મ.શ્રી શીલવર્ષાશ્રી મ.સા (લીંબડાના ઉપાશ્રયવાળા) આ મહાત્માઓએ મારા ઉપર ઘણો જ ઉપકાર કર્યો છે. અત્યંત વાત્સલ્યભાવથી વિષય સ્ફુટ કરીને મને સમજાવવા તેઓશ્રીએ પ્રયત્ન કર્યો છે. તથા જરૂરી સાહિત્ય સામગ્રી પણ પુરી પાડી છે. આ સમયે આ સર્વે ઉપકારી મહાત્માઓને ભાવપૂર્વક વંદના કરી તેઓશ્રીનો ઉપકાર સ્વીકારવા પૂર્વક આભાર વ્યક્ત કરું છું.

પ્રકાશનમાં સહયોગ :-

ગ્રંથ મોટો છે. અર્થવિવેચન ઘણું લાંબું છે. પ્રકાશન ખર્ચ પણ સવિશેષ છે. છતાં આ કાર્ય સહેલાઈથી સમાપ્ત થયું છે. આ ગ્રંથ જેમ જેમ લખાતો જતો હતો તથા જેમ જેમ છપાતો જતો હતો ત્યારે નીચેના મહાત્મા પુરુષોએ તથા અમેરિકામાં વસતા તત્ત્વજિજ્ઞાસુ ભાઈ-બહેનોએ યથાયોગ્ય કોપીઓ નોંધાવીને પ્રકાશનકાર્યમાં સુંદર સહયોગ આપેલ છે. પહેલેથી જ કોપીઓ નોંધાવી સહકાર આપી વિવેચન લખવામાં મને ઉત્સાહિત કરવા બદલ આ અવસરે તે સર્વેનો પણ હું આભાર માનું છું.

(૧) આ. શ્રી સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શાળા - અમદાવાદ

પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિ આ. મ. શ્રી રામસૂરીશ્વરજી મ. સા. (ડહેલાવાળા)ની પ્રેરણાથી (૫૦ કોપી)

(૨) પરમ પૂજ્ય આચાર્ય, મ. શ્રી યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મ. સા. (૧૦૦ કોપી)

(૩) પ. પૂ. આચાર્ય, મ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા પૂ. કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા. (૨૦૦ કોપી)

(૪) પરમ પૂજ્ય આ. શ્રી જયંતસેનસૂરીશ્વરજી મ. સા. (ત્રિસ્તુતિક) (૧૦૦ કોપી)

(૫) પરમ પૂજ્ય ગણિવર્ય શ્રી સાગરચંદ્રસાગરજી મ.સા. (૧૫૦ કોપી)

(૬) શ્રી કીરીટભાઈ દફતરી પરિવાર (૧૦૦ કોપી) વેક્કો, યુ.એસ.એ.

(૭) દેવયાની ચંદ્રકાન્તભાઈ શાહ. શામ્બર્ગ, યુ.એસ.એ. (૧૦૦ કોપી)

**૫૦ તથા તેથી ઓછી યથોચિત કોપીઓ નોંધાવીને
નીચેના ભાઈઓ-બહેનોએ સાથ સહકાર આપેલ છે.**

- (૧) શ્રી રમણીકભાઈ ગોહેલ તથા રસિલાબેન. સન્ફાન્સીસકો, યુ.એસ.એ. અમેરિકા
- (૨) એક સાધર્મિક મુમુક્ષુભાઈ-યુ.એસ.એ. એલ એ. અમેરિકા
- (૩) શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ અને ગીતાબેન મોદી (ખેડાવાળા) સન્ફાન્સીસકો., યુ.એસ.એ.
- (૪) વત્સલાબેન ચંપકલાલ ડાહ્યાલાલ શાહ (સુસ્મિતાબેન) જૈનસ્ટ્રીટ, વાપી. તથા યુ. એસ. એ.
- (૫) કિરીટ આર. શાહ-રાલે., નોર્થ કેરેલા, યુ.એસ.એ.
- (૬) શ્રી રમેશભાઈ અમુલખભાઈ થરાદવાળા (યુ. એસ. એ.)
- (૭) થરાદનિવાસી વોરા કાળીદાસ ત્રિકમભાઈ (હ. : આર. કે.)

બીજી કેટલીક સહાયકતા

પરમ પૂજ્ય ગ્રંથકાર શ્રી યશોવિજયજી મ.સા. ના જીવનચરિત્રને લગતા ૮ થી ૧૦ સારા અને સુંદર ફોટાઓની કોપી આપી આ પુસ્તકની શોભા વધારનાર પાલીતાણામાં બીરાજમાન પ. પૂ. આ. મ. શ્રી ભદ્રસેનસૂરીશ્વરજી મ. સા. નો પણ આ અવસરે આભાર માનું છું. જેઓશ્રીએ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. સા. ના જીવન વિષેના ૧૦ ફોટાઓ આ પુસ્તકમાં છાપવા માટે લાગણીપૂર્વક આપ્યા છે. તથા કોબામાં પૂજ્ય કલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી અને પૂજ્ય પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સદુપદેશથી થયેલ જૈન પુસ્તકાલયની લાયબ્રેરીએ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસની હસ્તલેખિત આખી પ્રતની ઝેરોક્ષ કોપી કાઢી આપીને ગ્રંથ સુધારવામાં સહાયકતા કરી આપી છે. તે બદલ પૂ. આ. મહારાજશ્રીનો તથા કોબા જૈન પુસ્તકાલયનો (અને તેઓના કર્મચારીઓનો) પણ આભાર માનું છું.

અર્થો લખવામાં, વિવેચન વિસ્તારવામાં ઘણો જ ઉપયોગ રાખ્યો છે. બહુ જ કાળજી અને સાવધાનીપૂર્વક કામકાજ કર્યું છે. એટલા માટે જ આ પુસ્તકનું ચાર વાર પ્રુફરીડીંગનું કામ પણ મેં પોતે જાતે જ કર્યું છે. તથા લખીને તૈયાર થયેલા મેટરને પણ પૂજ્ય સાધ્વીજી મ. શ્રી શીલવર્ધાશ્રીજી મ.શ્રીએ (કે જેઓ સુંદર અભ્યાસી છે તથા અનેક સાધ્વીજી મ.શ્રીઓને ન્યાયના વિષયો ભણાવે છે. તેઓએ) ઘણી જ ચોકસાઈપૂર્વક સુધારી આપ્યું છે. આમ છતાં ઉપયોગની શૂન્યતાએ તથા છદ્મસ્થપણાના કારણે જે કંઈ ભૂલચૂક રહી ગઈ હોય તે બદલ સકલસંઘ સમક્ષ ક્ષમા માગું છું. તથા જે કોઈ ભૂલ જણાય તે તુરત મને જણાવવા કૃપા કરશો કે જેથી બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો કરી શકાય.

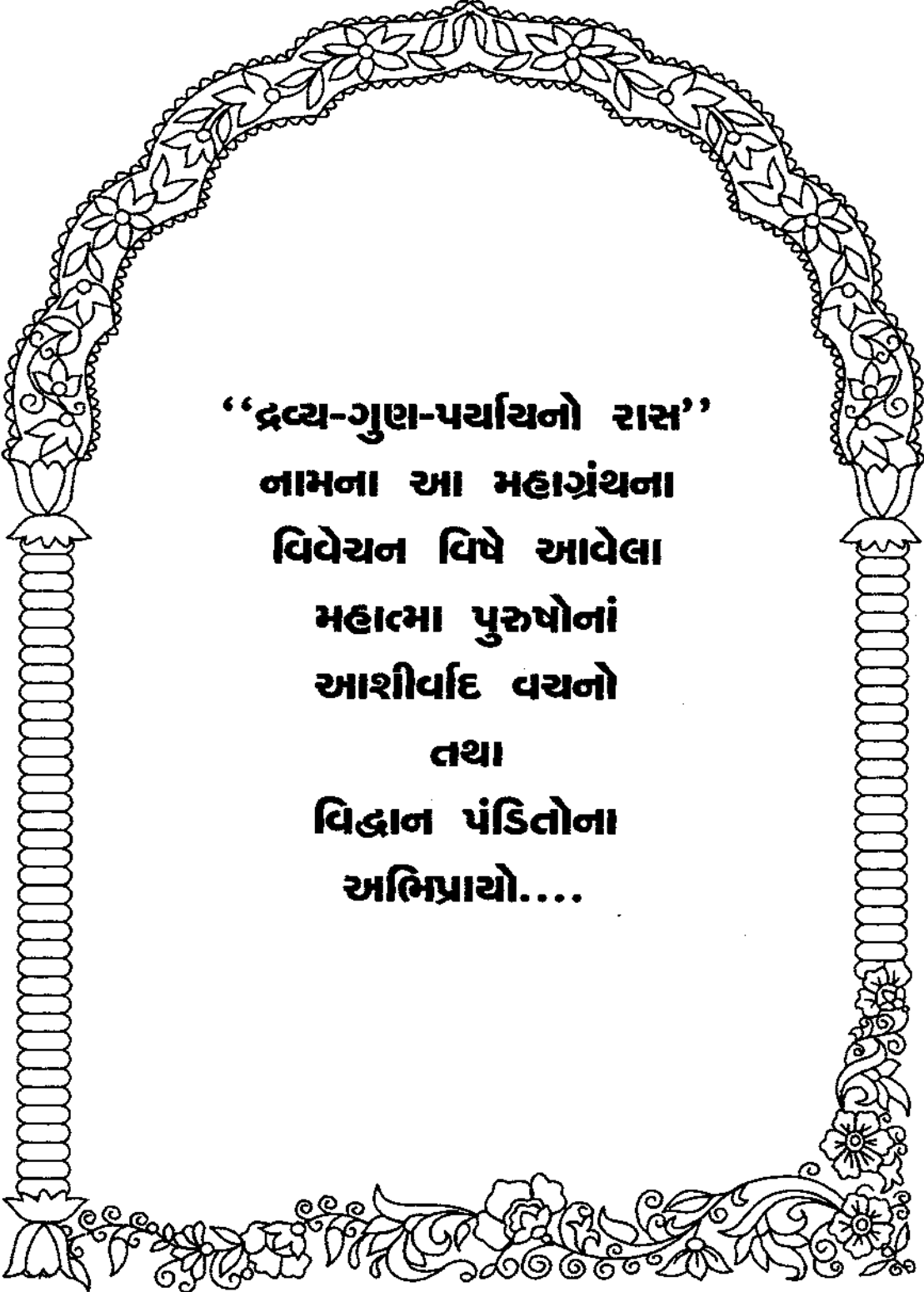
સુંદર ટાઈપસેટીંગ તથા વ્યવસ્થિત છાપકામ બદલ 'ભરત ગ્રાફીક્સ-અમદાવાદ' પ્રેસના માલિક શ્રી ભરતભાઈ, મહેન્દ્રભાઈ તથા તેમના સ્ટાફનો પણ આભાર માનું છું.

એજ લિ.

૭૦૨, રામસા ટાવર, અડાજણ પાટીયા,
સુરત-૩૯૫૦૦૮ Gujarat, (India)
તા. ૨૨/૧૨/૨૦૦૪, મૌન એકાદશી

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા
ફોન : (૦૨૬૧) ૨૬૮૮૯૪૩

**“द्रव्य-गुण-पर्यायिनो रास”
नामना आ महाग्रंथना
विवेचन विषे आवेला
महात्मा पुरुषोनां
आशीर्वाद वचनो
तथा
विद्वान पंडितोना
अभिप्रायो....**

દ્રવ્યગુણપર્યાયની વિભાવના

પૂજ્ય શ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજની સાહિત્ય-શાસ્ત્રયાત્રામાં આવતાં અનેક (જ્ઞાત-અજ્ઞાત-૧૪૩) તીર્થો પૈકીનું એક તીર્થ એટલે દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ.

પદબદ્ધ નોખી અનોખી કૃતિ કહી શકાય, ગુજરાતી માતૃભાષામાં રચાયેલી હોવા છતાં કઠિન હોવાથી તે ભાવોને સ્પષ્ટ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રીએ પોતે જ (સ્વોપજ્ઞ) ગુજરાતી ટબો (સ્તબક) રચી દીધો. તો પણ આ કૃતિને સમજવા પંડિતજનો પણ માથું ખંજવાળે? તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ બન્યા વિના સામાન્યજન માટે તો આ કૃતિ દુર્ગમ અને દુર્બોધ ગણી શકાય.

પ્રભુશાસનના સિદ્ધાંતને પૂર્વમહાપુરુષોએ ૪ વિભાગમાં વિભાજિત કરેલ, તેમાં સૌથી કઠિન વિભાગ એટલે દ્રવ્યાનુયોગ. સર્વ અનુયોગોમાં પ્રધાન-સર્વ અનુયોગોનો રાજા. એટલે દ્રવ્યાનુયોગ. આ દ્રવ્યાનુયોગના વિષયને સમજવા માટે ઉપયોગી આકરગ્રંથો સૂયગડાંગસૂત્ર, સંમતિતર્ક, તત્ત્વાર્થ વગેરે છે.

દ્રવ્યાનુયોગમાં મુખ્યવિષય છે આ જગતના દૃશ્ય-અદૃશ્ય છ દ્રવ્યો (ગુણપર્યાયનો આધાર, ત્રણે કાલે એક સ્વરૂપે રહે તે દ્રવ્ય) તથા તેના સહભાવી (યાવદ્ દ્રવ્યભાવી) અનંતા ગુણો અને કમભાવી (અયાવદ્ દ્રવ્યભાવી) અનંતા પર્યાયો. પ્રત્યેક પદાર્થો દ્રવ્યગુણપર્યાય સ્વરૂપ જ હોય છે. તેથી ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌવ્ય સ્વરૂપ ત્રિપદીમય પણ છે.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, આમ આ ત્રણ પદાર્થની તલસ્પર્શી-સર્વગ્રાહી-ચરમબિંદુની વિભાવના જો થઈ જાય, તો લોકાલોક હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ દીસે. પરંતુ આવી સર્વોત્કૃષ્ટ વિભાવના આપણા જેવા સામાન્ય જીવો માટે યોજનોનાં યોજનો દૂર છે. છતાં, પ્રયત્ન સાધ્ય એવી આ વિભાવનાનો મહાપુરુષોએ કંડારેલી કેડી જેવા કેટલાક ગ્રંથોથી રસાસ્વાદ ચાખી શકાય છે. તેમાં પણ આ ઉપાધ્યાયજી મહારાજનો બનાવેલો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ તો વિભાવના માટેનો વિષયપ્રવેશ કરાવનારો મૌલિક ગ્રંથ કહી શકાય.

આવા ગ્રંથની તાત્વિક વિભાવના આપણી મેઘા-પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિને સતેજ અને સૂક્ષ્મ બનાવે છે. તેથી ગૂઢ અને ગહન શાસ્ત્રોના રહસ્યને પામવા સમર્થ બની શકાય છે.

જો કે આવા ગહન-શ્રમસાધ્ય વિષયોના અભ્યાસુઓ અલ્પ હોય છે. આજથી ૨૫ વર્ષ પહેલાં તો આ ગ્રંથનો પ્રચાર નહિવત્ હતો. પરંતુ પં. શ્રી શાંતિભાઈ તથા પં. શ્રી ધીરુભાઈ જેવા કેટલાક સુજ્ઞ આત્માઓ ખાસ કરીને આ ગ્રંથને સ્વાધ્યાયમાં લાવ્યા છે. આજે ઘણા સાધુ-સાધ્વીજીઓ પણ આ ગ્રંથના અભ્યાસી બન્યા છે અને તેઓ આ ગ્રંથ અન્ય સાધુ-સાધ્વીજીઓને ભણાવે પણ છે.

આ ગ્રંથ ઉપર જુદા-જુદા ૨-૩ અન્ય વિવેચનો પણ ઉપલબ્ધ છે. પં. શ્રી ધીરુભાઈએ કરેલ વિવેચન વિસ્તારની દૃષ્ટિએ તથા આધુનિક સંદર્ભમાં દાખલા-દૃષ્ટાંતો-યુક્તિઓ પૂર્વકનું હોઈ સરલતાની દૃષ્ટિએ પૂર્વના વિવેચનો કરતા અલગ તરી આવે તેવું છે. તેમણે ગ્રંથમાં રહેલી કઠિનતા-ગહનતાને સરલ કરી આ ગ્રંથને વધુ અધ્ય-યનોપયોગી બનાવેલ છે. ૭૦ વર્ષની વયે પણ તેમનો અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રત્યેનો ઉદમ-ઉત્સાહ-અપ્રમત્તતા આદિ ગુણો સાધુજનો માટે પણ અનુકરણીય અને અનુમોદનીય છે. તેમણે કરેલા પ્રયત્નની અનુમોદના કરી સાધુવાદ આપુ છું.

પ્રભુ શ્રી પાર્શ્વ જન્મકલ્યાણક દિન
પોષ દશમી, સં. ૨૦૬૧,
ગોપીપુરા, સુરત.

વિજયરામસૂરિ (ડહેલાવાળા)
તથા જગચંદ્રસૂરિ

॥ अहम् नमः ॥

मंगल कामना के दो शब्द

मुझे यह जानकर प्रसन्नता हुई कि सरस्वती के वरद पुत्र न्यायविशारद महामहोपाध्याय श्री यशोविजयजी म. रचित द्रव्य गुण पर्याय रास का संपादन एवं विवेचन समर्थ जैन विद्वान् पं. श्री धीरजलाल डाह्यालालभाई महेता ने किया है । ग्रंथ के रचनाकार महामहोपाध्याय श्री प्रसिद्ध-प्रखर विद्वान् थे । काशी के विद्वान् पंडितोंने जिनको अभिनंदित किया है । जिसकी साहित्य-काव्य-न्याय-दर्शन आदि साहित्य की रचना अद्वितीय है । तदुपरांत बालजीवों को तत्त्व का बोध सरलता से हो सके इस भावना से लोकभाषा में भी रास-चउपाई-स्तवन-पद-सञ्ज्ञाय आदि की रचना करके महत् उपकार किया है । उनकी रचनाएं तत्त्वसभर एवं भावपूर्ण हैं । शब्द की रचना अपूर्व प्रकार की है । रचनाओं में प्रभु को पाने की प्यास छिपी है । संयम रस के आनंद का भाव भी पदों में व्यक्त किया है । वे अपने समय के प्रभावक एक महापुरुष थे । चलते-फिरते विश्व विद्यालय जैसे थे । द्रव्य-गुण-पर्याय रास उनकी श्रेष्ठ रचना है । आत्मद्रव्य की परिपूर्णता का परिचय इस ग्रन्थमें मिलता है । भिन्न-भिन्न दृष्टिकोण से आत्मादि द्रव्य-गुण और उसके पर्याय को समझाने का सुंदर प्रयास किया गया है । अलग अलग ढालों में द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिक नयों के द्वारा दार्शनिक दृष्टि से द्रव्य-गुण-पर्याय का सुंदर निरूपण किया है । आत्मा और आत्मा से संबंधित गुण-पर्याय के अस्तित्व का बोध यह ग्रन्थ देता है । सम्यक् विचारों से समृद्ध-सुसज्जित यह ग्रन्थ है । ग्रन्थ के स्वाध्याय करनेवाले व्यक्ति को अपूर्व स्वाद की अनुभूति प्रदान करता है । मुझे विश्वास है कि यह ग्रन्थ तत्त्व-जिज्ञासु आत्माओं की प्यास को बुझायेगा ।

इस ग्रन्थ के विद्वान् विवेचक पं. श्री धीरजलालभाई महेता ने बहुत सुंदर सरल तरीके से ग्रन्थ के तत्त्व रहस्य को समझाने का प्रयास किया है, जो अभिनंदनीय है । वे स्वयं अच्छे लेखक एवं विवेचनकार हैं । देश-विदेश में अनेक आत्माओं को ज्ञानामृत का पान करा रहे हैं । स्वभाव से विनम्र-ज्ञान दान में उदार आचारसंपन्न धार्मिक शिक्षक हैं । इस ग्रन्थ के लिए किया गया उनका प्रयास सफल हो यही मंगल कामना.... ।

आचार्य पद्मसागरसूरि

दि. १६-१-२००५

સર્જક અને સર્જનનો સરવાળો

પરમાત્માની અને પરમાત્માના શાસનની એક વિશિષ્ટ બલીહારી કહો કે પૂન્યાઈ કહો, જે સમયે જેવા વ્યક્તિત્વવાળા નોખા-અનોખા મહાપુરુષની જરૂર હોય છે તે સમયે તે પુરુષનો અવતાર શાસનની પુણ્યાઈથી થઈ જતો હોવાથી શાસનનું નાવડુ અબાધિત પણે આગળ વધતું જ રહે છે. આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી, આ. ભ. શ્રી હીરવિજયસૂરિજી..... જેવા ધુરંધરો નિયત અને જરૂરી સમયાંતરે થયા છે.

આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પછી લગભગ હજાર વર્ષ બાદ આવા જ ધુરંધર ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ. થયા. જેમણે કુમતોના અપપ્રચારો, વલ્લભાચાર્ય જેવાના શ્રૃંગારપ્રધાન ધર્મની પ્રરૂપણા, પ્રતિમા વિરોધીઓના હુમલાઓ, ચૈતન્યવાસીઓના શિથીલાચાર વિ. અનેકવિધ પડકારોનો જબ્બર સામનો કરી શાસ્ત્રીય અને સત્યમાર્ગની પ્રરૂપણા અને આચરણ દ્વારા જિનશાસનની આબાદીને ચાર ચાંદ લગાવ્યા હતા.

દીક્ષા બાદ ૧૧ વર્ષ નયવિજયજી ગુરૂ પાસે ભણ્યા. ધનજી સૂરાના આર્થિક લાભથી, પંડિતોના રોજના ૧ રૂા. પગારથી ત્રણ વર્ષ કાશીમાં ભણ્યા, 'ન્યાયવિશારદ' બન્યા. બાદ ચાર વર્ષ આગ્રામાં પંડિતો પાસે રહી તર્કશાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી તાર્કિકશીરોમણી બન્યા. કુલ ૧૮ વર્ષ સુધી જૈન-જૈનેતર તમામ ધર્મનો સાહિત્યિક અને દાર્શનિક અભ્યાસ કર્યો. ન્યાય-વૈશેષિક-સાંખ્ય-બૌદ્ધ-જૈમિની વિ. ના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરી 'વિબુધયુગમણી' બન્યા. અમદાવાદ રાજનગરમાં અષ્ટાવધાન કરી મોગલ સુબાઓને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દીધા. 'કુર્યાલસરસ્વતીના' બિરુદને ધારણ કરનારા યશોવિજયજીને ૧૭૧૮માં વાયક + ઉપાધ્યાય પદથી અલંકૃત કરાયા.

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં તેમણે અઢળક સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. કોઈપણ દર્શન કે કોઈપણ વિષય તેમનાથી વણખેડાયેલો ન હતો. જૈન તર્કભાષા જેવા ગ્રંથો રચી જૈનેતરના તર્કસંગ્રહ વિ. ગ્રંથોની ખોટ પૂરી હતી. નયપ્રદીપ-નયરહસ્ય, ન્યાયાલોક-ન્યાયખંડનખંડખાદ્ય અષ્ટસહસ્ત્રીતાત્પર્ય વિવરણ-જેવા તાર્કિક ગ્રંથો રચી પોતાની તર્ક શક્તિની ઉત્કૃષ્ટ ખીલાવટને જગત સમક્ષ મૂકી હતી.

‘રહસ્ય’ પદથી અંકિત ૧૦૦ જેટલા ગ્રંથોની રચના કરી (જે રચવાની ઈચ્છા તેમણે ભાષા રહસ્ય નામક ગ્રંથમાં વ્યક્ત કરી છે) જૈનદર્શનને ન્યાયના વિષયમાં ટોચ ઉપર બિરાજીત કરવાનું યશસ્વી કાર્ય કર્યું હતું. તેમના સમકાલીન થયેલા લાભાનંદજી (આનંદધનજી) મહારાજાના સહવાસથી તર્ક સાથે તેમની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની ચેતના પણ સોળે કળાએ ખીલી ઉઠી હતી.

તેમના જ શબ્દોમાં :-

ભવ ખપાઈ સુજસ વિલાસ, ભયે સિદ્ધ સ્વરૂપ લીયે ધસમસ,
આનંદધન કે સંગ સૂજશ હી મિલે જબ, તબ આનંદસમ ભયો સજસ....

આવી અધ્યાત્મ ચેતનામાંથી જ અધ્યાત્મસાર-જ્ઞાનસાર-અધ્યાત્મોપનિષદ્ જોવા ગ્રંથોના નિષ્પંદો, સર્જન થયા છે. બાકી અધ્યાત્મ વગરના તર્કમાં શુષ્કતા અને જડતા આવી જતાં વાર નથી લાગતી.

ઉપા. યશોવિજયજી મ. ઉપર ‘ગુરૂકૃપા’ ની મહેર તો હતી જ. સાથે જ માં સરસ્વતીની મહેર પણ અપરંપાર હતી. “ૐ” આ મંત્રના બીજાક્ષરથી માતા સરસ્વતીએ તુષ્ટ થઈને ગંગાનદીના કાંઠે તેમને તર્ક-કાવ્યનું વરદાન આપ્યું હતું. ભારતીની આ કૃપાથી તેમનું બુદ્ધિબળ-તેમની વિચક્ષણતા આસમાને પહોંચી હતી. આ સરસ્વતીદત્ત મંત્રકૃપાને જીવંત રાખવા માટે જ તેઓ પોતાના દરેક ગ્રંથોની રચનાનો પ્રારંભ “ૐ” શબ્દાંતર્ગત “ૐ” શબ્દથી કરતા.

કૃપાબળ અને બુદ્ધિબળના જોરે ઉપાધ્યાયજીએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં અઢળક સાહિત્ય સર્જન કર્યું. તેમના સર્જનમાં સૂક્ષ્મતા, સ્પષ્ટતા અને સમન્વયતાનો સુભગ સમાગમ દિવા જેવો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક બાજુ વિદ્વાનોને પણ સમજાવવામાં ભેજાનું દહીં થઈ જાય તેવા તર્ક ભરપૂર ગ્રંથો સર્જન કરવા, તો બીજી બાજુ અભણ માણસો પણ સરળતાથી ગાઈ શકે, અધ્યાત્મ ભક્તિમાં ભીંજાઈ શકે, એવા સરળ ગુજરાતી ભાષાબદ્ધ સ્તવનોના સર્જન કરવા..... આ જ તેમની કોઈક વિશિષ્ટ વિશેષતા હતી.

ગુર્જરભાષાનાં સ્તવનો, કાવ્યો, અધ્યાત્મિક પદો, ગીતો ઉપરાંત રાસોની રચના પણ તેમને રસાળ શૈલીમાં કરી છે જેનાથી સર્વતોવ્યાપ્ત તેમની વિદ્વતા પ્રગટ થાય છે.

ઉપાધ્યાયજીએ અનેક રાસોની સાથે “દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ” આ નામના ગ્રંથનું બેનમુન સર્જન કરીને તો કમાલ કરી છે. સામાન્યતયા રાસનો અર્થ થાય છે કે “ચારિત્રના માધ્યમે કથાનાયકોના ગુણગાન કરવા.” અહીં રાસનો આ અર્થ નથી. અહીં કોઈનું ચરિત્ર નથી કે કોઈ ચરિત્રનાયક નથી અહીં તો બુદ્ધિને કસે એવા કર્કશ પદાર્થોનું ગુર્જર કાવ્યમાં પદમય સચોટ અને સરળ નિરૂપણ છે. દ્રવ્યાનુયોગના ભરપૂર પદાર્થોને રાસના બિબામાં ઢાળવાના કપરા કાર્યની જહેમત ઉઠાવવાનું પહેલું બીડુ ઉપાધ્યાયજી મ.શ્રીએ જ ઝડપ્યું લાગે છે.

તર્ક સંબદ્ધ પદાર્થોને ગુર્જર કાવ્યમાં ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં વધુમાં વધુ બોધ થાય અને કોઈ પદાર્થના રહસ્યોને અન્યાય ન થાય અર્થાત છૂટી ન જાય એ રીતે પદનિબદ્ધ કરવા એ કોઈ નાની સુની વાત નથી.

ગુરુકૃપા અને માँ સરસ્વતીની કૃપાથી અશક્ય લાગતું આ સર્જન શક્ય બન્યું છે. આજે પરિસ્થિતિ એવી છે કે ગુર્જર ભાષાનિબદ્ધ આ રાસના અભ્યાસુઓ પણ જૂજ છે. ગુજરાતી રાસને પણ સમજવો ઘણું કઠણ કાર્ય લાગે છે. પંડિતવર્ય શ્રી ધીરુભાઈ જેવા શાસનપ્રેમી, આચારસંપન્ન અને શાસ્ત્ર-સંનિષ્ઠ વિદ્વાનો આજે જૈન સંઘના ગૌરવરૂપ છે. જેઓ દેશ-વિદેશમાં આવા ઉચ્ચ ગ્રંથોના અધ્યાપન દ્વારા જ્ઞાનદાનના માધ્યમે જબરજસ્ત શાસનસેવા કરી રહ્યા છે. સમાજનું-સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોનું જ્ઞાનસ્તર ઉચું લાવવાનો ભગીરથ પ્રયાસ તેઓ વર્ષોથી કરી રહ્યા છે. આ કાર્ય માટે તેમને જેટલા અભિનંદન આપીએ એટલા ઓછા છે. કારણ કે બહારથી અનેક ક્ષેત્રે ખૂબજ સમૃદ્ધ લાગતો આપણો આ જૈન સંઘ જ્ઞાનના ક્ષેત્રે ખૂબ જ દરિદ્ર હોય એવું અચૂક લાગે છે. ત્યારે ઉચ્ચ ગ્રંથોના અધ્યાપનનું તેઓનું આ કાર્ય ઘણું અનુમોદનીય અને સરાહનીય બની શકે છે.

તેમણે ‘દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ’ આ ગ્રંથનું અધ્યયન કર્યું. અનેક ગુરુભગવંતોને અધ્યાપન કરાવ્યું. વિદેશમાં રહી સમયનો સદુપયોગ કરી તેના ઉપર વિવેચન તૈયાર કર્યું. અનેક વિદ્વાન ગુરુભગવંતો પાસે શંકાના નિવારણાદિ દ્વારા લખાણનું સંમાર્જનાદિ કર્યું અને કરાવ્યું. પ્રૂફો વિગેરે જોયા. સૈકાઓ સુધી ઉપયોગી બની રહે એવા એક અમૂલ્ય ગ્રંથરત્નની ભેટ આજે તેઓ સંઘના કરકમલોમાં ધરી રહ્યા છે તે ઘણો જ આનંદનો વિષય છે.

શાસનદેવ તેમને દીર્ઘ આયુષ્ય અને પૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય અર્પણ કરે, કે જેના દ્વારા હજી તેઓ ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદન-સર્જન કરી સંવનના જ્ઞાનવારસાને સમૃદ્ધ કરી શકે.

અમારા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી આ. વિજયહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પ્રેરણાથી ચાલતા શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટને તેઓના આવા જ્ઞાનવર્ધક કાર્યો ઉપર પહેલેથી જ પૂર્ણ સદ્ભાવ છે. તેઓના આવા સર્જનકાર્યમાં ટ્રસ્ટ યથાયોગ્ય સહયોગ આપી કૃતાર્થ બની રહ્યું છે.

પ્રાંતે એટલું જ કહીશ, કે કઠણ લાગતા અને નામ સાંભળીને જ ગભરાટ ઉભો કરતા આ 'રાસ'નું વિવેચન જ્યારે થઈ જ ચુક્યું છે. તેનાથી કઠણ લાગતો ગ્રંથ ઘણો સરળ થઈ ગયો છે. ત્યારે અનેક જ્ઞાનપિપાસુ આત્માર્થી આત્માઓ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી સૂક્ષ્મબોધ દ્વારા મતિને પરિકર્મીત કરે, આત્માને શુદ્ધ કરે અને શીઘ્ર શુદ્ધ દ્રવ્યગુણપર્યાયના આસામી બને એજ એક અંતરની અભ્યર્થના.....

પિંડવાડા

કા. સુ. ૧, સં, ૨૦૬૧

પૂ. આ. વિ. હેમચંદ્રશિશુ
પં. કલ્યાણબોધિવિજયજી

દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા

મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયગણિવિરચિત 'દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ' ગુજરાતી ગ્રન્થ પંડિતવર્ય શ્રી ધીરુભાઈ આલેખિત વિવેચનથી અલંકૃત બની સુંદર રીતે સમ્પાદિત થઈને પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, તે અત્યંત હર્ષદાયી ઘટના છે.

દ્રવ્યાનુયોગના નામે કે નિશ્ચયનયના નામે કે પછી છેતરામણી આત્મદ્રવ્યની સિદ્ધિના નામે જિનાજ્ઞા નિરપેક્ષ ભળતી જ વાતો શાસ્ત્રીયતાની રંગે રંગીને આજે ઘણે સ્થાને પ્રચારિત થવાથી જ્યારે અનેક ધર્માર્થીઓ ગુમરાહ બની રહ્યા છે ત્યારે સાચા ધર્માર્થી જ્ઞાન-પિપાસુઓને માટે આ ગ્રન્થ અંધારામાં પ્રકાશ પાથરશે.

જૈન શાસનમાં જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ ભાખેલી છે. શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રમાં 'પઢમં નાળં તઓ દયા' એવું માર્મિક સૂચન ઉપલબ્ધ છે. નવપદની ઢાળમાં પણ 'પ્રથમ જ્ઞાનને પછી અહિંસા' 'શ્રી સિદ્ધાન્તે ભાખી' એમ કહ્યું છે. જ્ઞાન વગરની માત્ર ક્રિયા આંધળી છે અને ક્રિયાશૂન્ય જ્ઞાન પાંગળું છે. તેથી નિષ્કર્ષ એ થાય છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે બંનેનો (નહીં કે ગમે તે એકનો) ઉચિત સમન્વય જોઈએ. જોઈએ ને જોઈએ જ. બંનેનો સમન્વય જ મોક્ષસાધક છે.

(અ) કઠીયારાનું કામ કરવા માટે કુઠાર તો જોઈએ જ. કુઠાર એટલે કે જે ઘન નક્કર લોહાગ્રનો ભાગ છે તે આગળ, -એની પાછળ હાથો પણ હોવો જોઈએ. એકલા હાથાથી કે એકલા લોહાગ્રથી કાષ્ટ છેદન ન થાય. બેનો ઉચિત સમન્વય એટલે કાષ્ટ તરફ લોહાગ્ર અને પાછળ પકડવાનો હાથો હોવો જોઈએ. હાથામાં હાથ દ્વારા બળ પૂરાય તે લોહાગ્રમાં પહોંચે અને તે બળનો પ્રયોગ કાષ્ટ ઉપર થાય એટલે કાષ્ટ છેદાય. (બ) તથા ઘરમાં સાફસૂફી કરવા માટે પ્રકાશની (જ્ઞાનની) હયાતીમાં સાવરણી (ક્રિયા)નો પ્રયોગ કરવો પડે. એકલા પ્રકાશ કે પ્રકાશની ગેરહાજરીમાં એકલી સાવરણીથી અપેક્ષિત સાફસૂફી ન થાય. 'પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ક્રિયા' એ

પંક્તિનું હાર્દ આ છે કે સાવરણી ફેરવતી વખતે પ્રકાશ પાથરવો જોઈએ-હોવો જોઈએ. પહેલી વચમાં માણસ પ્રકાશ પાથર્યા કરે અને પાછલી વચમાં માત્ર સાવરણી ફેરવ્યા કરે એવો અર્થ જરા પણ સંગત નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને સમસામયિક હોવા જોઈએ. પરંતુ જેમ ઘોડાગાડીમાં ઘોડો પહેલા અને પછી ગાડી જોડી હોય તો સવારી સારી થાય અને ઈચ્છિત સ્થાને શીઘ્ર પહોંચાય. એમાં પહેલાં એકલો ઘોડો આગળ ચાલે અને પાછળ ઘોડાથી દૂર એકલી ગાડી ચાલ્યા કરે એવું બનવાનું નથી. બંનેએ ચાલવાનું તો સમકાળે જ છે. ઘોડો આગળ ભાગે અને ગાડી પાછળ ઊભી રહે તો ગાડીમાં બેઠેલા ઠેરના ઠેર રહી જાય. ‘પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી ક્રિયા’ આ શાસ્ત્રકથનને આ રીતે વિચારવાથી તેનું ખરું હાર્દ પામી શકાશે. સદા બન્નેનો સહયોગ જ રહેવો જોઈએ.

શાસ્ત્રોમાં ઘણા ઠેકાણે કહ્યું છે કે વાણી (કે લેખન) ક્રમિક હોય છે. એક સાથે બધું સમકાળે કહી નંખાતું નથી. ઘોડા-ગાડીનું વર્ણન કરવાનું હોય તો ક્રમશઃ પહેલાં પાનાના પાના ભરીને ભાગ-૧ રૂપે ઘોડાનું વર્ણન થાય અને પછી ભાગ-૨માં પાનાના પાના ભરીને ગાડીનું વર્ણન થાય. કદાચ બે ગ્રન્થના નામ જુદા પડે એકનું નામ ‘અશ્વ’ હોય, બીજાનું નામ ‘ગાડી’ હોય. પણ સૂક્ષ્મબુદ્ધિ પરીક્ષક સમજી શકે છે કે આ બન્ને ગ્રન્થ ભેગા થઈને એક સમન્વિત ‘ઘોડાગાડી’નું વર્ણન કરે છે. પરીક્ષક એ પણ સમજી શકે છે કે આ રીતે બોલવામાં, લખવામાં કે વાંચવામાં ભલે ઘોડા-ગાડીનો કાળ ભિન્ન ભિન્ન હોય, પણ તેના વપરાશ વખતે ઘોડો અને ગાડી બંનેને એક સાથે જ પ્રયોજવાનાં છે. ઓપરેટ કરવાનાં છે. અલગ અલગ કાળમાં નહીં.

જ્ઞાન-ક્રિયાનું પણ એવું જ છે— એના વ્યુત્પાદક ગ્રન્થો ભલે અલગ અલગ હોય પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે બંનેને સાથે જ પ્રયોજવાના છે. એકલા જ્ઞાનને કે એકલી ક્રિયાને કે બંનેને પરસ્પર નિરપેક્ષ પ્રયોજવાથી મોક્ષ ન જ મળે.

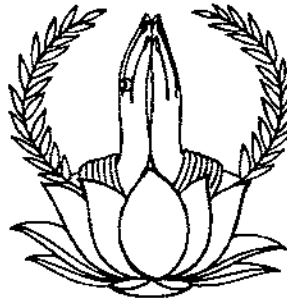
પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ચરણ-કરણાનુયોગને દર્શાવનારા માર્ગપરિશુદ્ધિ, યતિધર્મસમુચ્ચય વગેરે ઘણા ગ્રન્થો રચ્યા છે. તે ગ્રન્થોમાં ચારિત્રક્રિયા-ચરણકરણાનુયોગની મહત્તા સ્થાપિત કરી છે. જ્યારે દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રન્થોમાં દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા સ્થાપિત કરી છે. એટલે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમાં પહેલી ઢાળમાં દ્રવ્યાનુયોગના પુષ્કળ ગુણ

ગાયા છે. એને સર્વોપરિ જણાવ્યો છે. આ એક નયદેશના છે. વાયકવર્ગ જો અનેકાન્તવાદથી નિરપેક્ષપણે પહેલી ઢાળ વાંચશે તો તે નયવાદ ન સમજવાના કારણે ગેરમાર્ગે દોરાય તેવો સંભવ છે. પછી એ વાયકવર્ગ દ્રવ્યાનુયોગ પર ચઢી જઈને ક્રિયાયોગને ફેંકી પણ દે અથવા ક્રિયાયોગના આરાધકોને તુચ્છ દષ્ટિથી જોવા માંડે તો એવાને આ દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસથી કંઈ લાભ નહીં થાય.

જ્ઞાન-ક્રિયા બંને સમન્વિત રીતે ઉપયોગી હોવા છતાં પણ જેમ ઘોડો ચાલે એ રીતે ગાડીને ચાલવાનું છે, નહીં કે ગાડીને સ્વતંત્રપણે ચાલવાનું હોય, એ રીતે જ્ઞાન-ક્રિયા બંને ઉપયોગી હોવા છતાં સમ્યગ્જ્ઞાન દોરે એ રીતે ક્રિયા કરવાની છે—એટલે જ શાસ્ત્રકારોએ ચરણકરણાનુયોગ કરતાં દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તાના ગુણગાન કર્યા છે.

આ પરમાર્થ હૃદયમાં રાખીને સૌ કોઈ જિજ્ઞાસુ આરાધક પુણ્યાત્માઓ મુક્તિમાર્ગે પ્રગતિ કરવા માટે આ ગ્રન્થનો સુંદર અભ્યાસ કરી આત્માને કર્મના ભારથી હળવો કરે એ જ પવિત્ર ભાવના. આ ગ્રન્થના વિવેચક પંડિત શ્રી ધીરુભાઈને તથા તેમાં સહાયક બનનારાં સાધ્વીજીઓ વગેરે સૌને શત શત અભિનંદન... શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ

લિ. શ્રી જયસુંદરસૂરિ
વડોદરા

અરિહંત પદ ધ્યાતો થકો, દવ્યહ-ગુણ-પજજાયો રે

પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા શ્રી મહાવીર મહારાજાના શ્રીમુખે ત્રિપદીને પામી શ્રી ગૌતમસ્વામીજી આદિ અગ્યારેય ગણધરોએ અંતર્મુહૂર્ત માત્રમાં જ ચૌદપૂર્વ સમેત સમસ્ત દ્વાદશાંગીની રચના કરી. પરમાત્માએ પોતાની કેવલ્ય દૃષ્ટિથી એને પરિપૂર્ણ સુંદર જાણી-જોઈ એના પર પ્રામાણિકતાની મહોરછાપ મારી. તીર્થ પ્રવર્તન થયું. શ્રુત એના વહનનું અમોઘ સાધન બન્યું.

સમગ્ર શ્રુતમાં ચાર-ચાર અનુયોગો સમાયેલ હતા. જે ભાવિકાલીન શ્રમણોની પ્રજ્ઞા-હીનતાને લક્ષમાં લઈ યુગપ્રધાન, સાધિક નવ પૂર્વધર પૂ. શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ પૃથક્ પૃથક્ કરી આપ્યા. આ ચાર અનુયોગો છે. (૧) દ્રવ્યાનુયોગ (૨) ચરણકરણાનુયોગ (૩) ગણિતાનુયોગ (૪) ધર્મકથાનુયોગ.

દ્રવ્યાનુયોગમાં નવતત્ત્વ, ષડ્દ્રવ્ય, લોક, કર્મ, અધ્યાત્મ, યોગ, ધ્યાન, લેશ્યા જેવા ગહન પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે.

ચરણકરણાનુયોગમાં આત્માને કર્મથી જુદો કરી સહજ સ્વરૂપને પામવા જરૂરી ચારિત્રાચાર-ક્રિયામાર્ગનો મુખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે.

ગણિતાનુયોગમાં ક્ષેત્રનાં માપો, કાળનું સ્વરૂપ વગેરે ગણિત સંબંધિ ઝીણવટભરી માહિતિઓનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે—

ધર્મકથાનુયોગમાં વિવિધ કથાઓ, પ્રસંગો, દૃષ્ટાંતો, ઉદાહરણો, ઉપમાઓ આદિ દ્વારા ધર્મોપદેશ કરાતો હોય છે.

જીવવિશેષને આશ્રયીને તે તે અનુયોગ દ્વારા ધર્માચાર્યો તે તે જીવને પ્રતિબોધ કરી આત્મકલ્યાણના માર્ગે ચડાવતા-ચલાવતા હોય છે. અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ. વ્યાખ્યાન-વિવેચન કરવાની શૈલિવિશેષ.

આ ચારેય અનુયોગોમાં 'દ્રવ્યાનુયોગ' કઠણતાની દૃષ્ટિએ અવ્વલ નંબરે છે. એમાં સમજવા-સમજાવવામાં બુદ્ધિને ખૂબ કસવી પડે છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય તેમજ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય

કર્મનો સવિશેષ ક્ષયોપશમ જેમનો હોય એવા જ સાધકો આ અનુયોગમાં પ્રગતિ સાધી શકે છે. સમ્યગ્દર્શનની વિશિષ્ટ કક્ષાની શુદ્ધિને કરનાર આ અનુયોગ હોવાથી ચારિત્રી આત્માઓને દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ કેટલીક વિશિષ્ટ છૂટછાટો પણ આપેલી છે. તેનાથી પણ આ અનુયોગનું મહત્વ સ્પષ્ટ થાય છે.

દ્રવ્યાનુયોગ એટલે દ્રવ્યનો અનુયોગ. જગતમાં જેટલાં પણ દ્રવ્યો છે તેમનું દરેક નય-નિક્ષેપા-પ્રમાણ આદિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સાંગોપાંગ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું-કરાવવું.

નવપદની આરાધનામાં પ્રથમ શ્રી અરિહંતપદને આરાધતા આરાધકો એક દુહો બોલે છે—

“અરિહંત પદ ધ્યાતો થકો, દવ્વહ-ગુણ-પજજાયો રે,
ભેદ-છેદ કરી આત્મા, અરિહંતરૂપી થાયો રે.”

આ દુહો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અંગે વાત કરે છે. ‘અરિહંત’-દ્રવ્યમાં દ્રવ્યપણું કયું? એના ગુણ કયા? અને એના પર્યાયો કયા? એ બધું જાણી, તેનું ધ્યાન ધરી, અરિહંત અને પોતાના આત્માનો ભેદ જાણી તે ભેદનો છેદ કરવાથી જ આત્મા પોતે અરિહંતરૂપી થાય છે. આ એનો પરમાર્થ છે.

દ્રવ્યાનુયોગનું સ્થાન દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણવા પુરતું છે. એનું ધ્યાન ચરણકરણા-નુયોગમાં સમાવેશ પામે છે. એ ધ્યાનથી જ અરિહંત અને સ્વની વચ્ચેનો ભેદ છેદાય છે. અને આત્માની અરિહંત સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ એનું અંતિમ ફળ છે. એ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ દ્રવ્યાનુયોગને જાણવાનો છે.

પૂ. ન્યાયાચાર્ય, ન્યાયવિશારદ, લઘુહરિભદ્ર ઉપમા પ્રાપ્ત, કલિકાલમાં શ્રુતકેવળીના જ્ઞાનનું સ્મરણ કરાવનાર, મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે દ્રવ્યાનુયોગના અર્ક સમો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો જ્ઞાનના નિચોડ સમો રાસ ગુજરાતી ભાષામાં બનાવ્યો છે. તેજ આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ છે. આ ગ્રંથની મહત્તા એટલી બધી વિશિષ્ટ છે કે ગુજરાતી એવા આ ગ્રંથનો અનુવાદ પંડિત ભોજસાગરે સંસ્કૃતમાં કર્યો. દ્રવ્યાનુયોગ-તર્કણા નામે એ ગ્રંથ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજના પુરુષાર્થને સો-સો સલામી ભરે છે.

પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજની આ કૃતિ ભલે ગુજરાતીમાં, ગેય ઢાળીયા રૂપે રચાયેલ છે પણ એની પંક્તિએ-પંક્તિ વિદ્વાનોને માથાં ડોલાવવાં પડે તેવી નક્કર છે. એઓ શ્રીમદ્ના ગંભીર આગમ-ઉદ્ધિના ઊંડા અવગાહન બાદ, સ્વદર્શનના રહસ્યોથી પરિણત

થયેલ માર્ગાનુસારી બુદ્ધિના ઉદ્ભવ બાદ, ન્યાયગ્રંથ, દર્શનગ્રંથ, કાવ્યગ્રંથ, વ્યાકરણગ્રંથ આદિ અનેકાનેક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન શાખાના મૂળ સુધી પહોંચીને સંપ્રાપ્ત કરેલ વિશિષ્ટ પ્રતિભાના પ્રકાશ બાદ રચાયેલ અનેક કૃતિ પૈકીની આ એક કૃતિ છે.

આમાં સર્વન્યાત્મક, પ્રમાણ પુરસ્કૃત, શ્વેતાંબર જૈન મત માન્ય સિદ્ધાંતોનું જબરદસ્ત મંડન છે. આ મંડન કરવા માટે એમણે અગાધ શ્વેતાંબર આગમરાશિમાંથી કિંમતી રત્નોનો સહારો લીધો છે. તેમ જ દિગંબર ગ્રંથકારોની અને અજૈન દર્શનકારોની વિધવિધ વિષયક પંક્તિઓનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. આમ કરવા છતાં એ અધૂરા અપ્રમાણ મિથ્યાદર્શનોને અને તેમના દર્શનાનુયાયીઓની મોટી વાતોને ક્યાંય ટેકો ન મળી જાય તેની પૂરતી કાળજી પણ રાખી છે.

આ રાસગ્રંથ દ્રવ્યાનુયોગમાં પ્રવેશ કરવા માટે દ્વાર તુલ્ય હોઈ સાધકો અનુકૂળતા મેળવી એનો અભ્યાસ કરતા આવ્યા છે. જૂજ જ સંખ્યામાં એનો અભ્યાસ કરાવતા પ્રજ્ઞાપુરુષો મળે છે. તેમ અભ્યાસકોની સંખ્યા પણ જૂજ જ હોય છે. છતાં પણ આમાં જે પડે છે તે જ આનો આસ્વાદ માણી શકે છે. સૂરિપુરંદર પૂ. આ. શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સમ્યગ્દર્શન માટે સુખારંભ શબ્દ પ્રયોજે છે. તો સમ્યગ્દર્શનની સવિશેષ શુદ્ધિ-નિર્મળતા કરનારા આવા ગ્રંથોના અવગાહનથી તો એ સુખમાં કેટલી ગણી વૃદ્ધિ થતી હશે તે તો અનુભવી જ જાણી-માણી શકે છે.

આ રાસ ગ્રંથની ગહનતા જોઈ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે જ એના ઉપર ટબા (સ્તબક-બાલાવબોધ)ની એટલે કે ગુજરાતી ટીકાની સમ્યગ્રચના કરી સ્વકૃત પદ્ય કૃતિનો પરમાર્થ ગદ્યમય શૈલીમાં ખોલી આપ્યો છે છતાં એ પણ મધ્યમ બુદ્ધિ-સાધકો માટે દુરુહ બનતાં એના પર જૂદાં જૂદાં વિવેચનો-ભાષાંતરો પણ લખાયાં છે. જેની અનેક આવૃત્તિઓ આ પૂર્વે બહાર પડેલી છે. પ્રકાશિત થયેલી છે.

આમ છતાં પંડિતવર્ય શ્રી ધીરુભાઈએ બુઝર્ગ ગણી શકાય એવી વયે જ્ઞાનનો સતત પુરુષાર્થ જારી રાખી આ વિદ્વદ્ભોગ્ય રાસ-ગ્રંથ પર સુવિસ્તૃત વિવેચન લખી અનુમોદનીય કાર્ય કર્યું છે.

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને તેઓ પોતાની જ્ઞાનલક્ષ્મીનો સુંદર લાભ આપી રહ્યા છે. અધ્યાપન ક્ષેત્રે કાર્ય કરતાં કરતાં જે જે મુશ્કેલીઓનો સામનો અભ્યાસુ વર્ગને કરવો પડે છે તેનો અનુભવ તેમને થતાં એ મુશ્કેલીઓ ઓછી થાય એવા ઉદ્દેશથી તેઓ વર્ષોથી અભ્યાસ ગ્રંથોના સરળ વિવેચનો-ભાષાંતરો કરી સંઘ સમક્ષ ધરતા આવ્યા

છે. એનાથી તેમને જ્ઞાનભક્તિનો ઉત્તમ લાભ મળવા સાથોસાથ અભ્યાસુ વર્ગને પણ અભ્યાસનું એક આધારભૂત આલંબન સાંપડે છે.

ગ્રંથ આકર છે, પદાર્થ ગહન છે, નય-નિક્ષેપા-ન્યાયની પ્રાચીન અને નવ્યશૈલીનો પ્રચુર ઉપયોગ છે. વિવિધ દર્શન શાસ્ત્રોના પદાર્થો અને ઉદાહરણો આદિથી સભર છે. તેથી એનું ભાષાંતર અને વિવેચન કરવું એ કાર્ય સહેલું તો નથી જ. તે તે વિષયોનું સુંદર જ્ઞાન, તેનો પરમાર્થ કાઢવાની વિરલ આવડત અને વિદ્વત્શોખરો સુધીના વાચકો માટે રસાળ છતાંય સરળ બની રહે એવું વિવેચન કરવાની ક્ષમતા. આવી અનેકવિધ આવડત હોય તો જ આ કામ શક્ય બની શકે છે.

વૃદ્ધવયમાં પણ દેવ-ગુરુની કૃપા ઝીલી તેઓએ આ સઘન પુરુષાર્થ કર્યો છે તેની અનુમોદના કરવાપૂર્વક ભાવીમાં પણ તેઓના હાથે આવા ગ્રંથો સરળ વિવેચનાદિ રૂપે લખાય-પ્રકાશિત થાય એવી અભિલાષા વ્યક્ત કરું છું.

સમયના અભાવે આ વિવેચનનું માત્ર ઉપરછલ્લું જ અવલોકન શક્ય બન્યું છે. છતાં એમાં જે જે વાંચવાનું બન્યું છે તે પ્રામાણિકપણે ગ્રંથ સાપેક્ષ રહીને જ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે એવું મને સ્પષ્ટ જણાયું છે. આમ છતાં આ આકર વિવેચન ગ્રંથમાં કોઈ વિદ્વાનને કોઈ પંક્તિ કે નિરૂપણમાં ક્યાશ કે શાસ્ત્ર અસંગતતા લાગે તો તે બાબત પંડિતજીને લખી જણાવશે તો તેઓ જરૂર એ બાબત વિચારી નૂતન આવૃત્તિ આદિમાં એ અંગેનો જરૂરી સુધારો કરશે એવો વિશ્વાસ છે.

સં. ૨૦૬૧,

કારતક સુદ-૧

શ્રી ગૌતમસ્વામિજી

કેવલ્યપ્રગટન દિન

સુરત,

એજ લિ.

વિજયકીર્તિયશસૂરિ

પરમાત્માની ધ્યાનસાધનાનાં અમી છાંટણાં-સમો ગ્રંથ

દેવાધિદેવ શ્રી મહાવીરપ્રભુએ ચારિત્રધર્મ અંગીકાર કર્યા પછી આશરે સાડા બાર વર્ષો પર્યન્ત મૌનપણે આત્મસાધના કરી તેવું આપણે શાસ્ત્રકારોના મુખે સાંભળીએ છીએ. ભગવાને કરેલા ધોર-કઠિન તપનું વર્ણન પણ આપણને આગમગ્રંથો દ્વારા જાણવા મળે છે. તો એ વર્ષોના સાધનાકાળ દરમ્યાન ભગવાને આત્માના શુદ્ધ ગુણોને ઉજાગર કરવાની કેવી આત્મસાધના કરી, તેનું બયાન પણ કલ્પસૂત્રના સૂત્રોમાં વિશદરૂપે મળે છે. એમાં ભગવાને અનુત્તર જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, અનુત્તર આલય, અનુત્તર સત્ય-સંયમ, અનુત્તર આર્જવ-માર્દવ, તપ, ક્ષમા વગેરે ગુણોને કેવા ઉજાગર કર્યા તેની વાતો પ્રેરણાદાયક ઢંગથી કરવામાં આવી છે.

વળી, આ વર્ષો દરમ્યાન પરમાત્માએ ધર્મધ્યાનની ધારામાં આગળ વધતા વધતા શુકલધ્યાનના બે ચરણની સાધના કરી હતી, તેનું પણ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન થયેલું છે. આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનના સ્વરૂપનું ચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસન કરતાં કરતાં તેનો સાક્ષાત્કાર કહી શકીએ તે હદે બોધ મેળવીને પછી જ્યારે શુકલધ્યાનની ધારામાં પ્રભુ પ્રવેશ્યા હોય, ત્યારે દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયના સૂક્ષ્મ ચિંતન-અવલોકનની પ્રક્રિયા આપોઆપ આરંભાઈ જ હોય. ઘણીવાર ઘણા સવાલ પૂછે છે કે પરમાત્માએ આ બાર વર્ષમાં કાયોત્સર્ગ કર્યા, તેમાં શું ચિંતવ્યું હશે? તેનો જવાબ આ છે : પરમાત્માએ શુકલધ્યાનના રૂપમાં જગતમાં વર્તતાં ષડ્દ્રવ્યોના તેમજ તેના ગુણ-પર્યાયોના સ્વરૂપનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, ચિંતન તેમજ અનુભૂતિ કર્યા છે.

જગતના જે ભાવો જેવા સ્વરૂપે હતા, તેવા જ સ્વરૂપે પ્રભુએ જોયા-જાણ્યા, અને પછી તેનું યથાતથ પ્રતિપાદન જગત સમક્ષ કર્યું, માટે જ પ્રભુને આપ્તપુરુષ, સર્વજ્ઞ કે યથાર્થવક્તા તરીકે આપણા શાસ્ત્રકારોએ નવાજ્યા છે તથા ઓળખાવ્યા છે.

પરમાત્માના તે યથાર્થ દર્શનની તેમજ તેમણે કરેલા યથાતથ પ્રતિપાદનની

આછી-પાતળી ઝલક દરેક જિજ્ઞાસુ જીવને મળી રહે તે હેતુથી આપણા જ્ઞાની પુરુષોએ અનેક અનેક શાસ્ત્રોની રચના કરી છે. એમાં દ્વાદશાંગી પ્રવચન તો મુખ્ય છે જ. પરંતુ તે ઉપરાંત પણ સન્મતિતર્ક તથા નયચક જેવા આકર ગ્રંથો પશ્ચાદ્વર્તી શ્રુતધર પુરુષોએ રચ્યા છે, જેનું અધ્યયન કરનારને દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના સ્વરૂપનો તથા તેને જોવા-જાણવા માટેની નય-પ્રમાણાદિરૂપ દૃષ્ટિનો પરિચય મળી રહે તેમ છે.

મહાપુરુષોના રચેલા એ ગ્રંથોના આધારે ચાલનારા તથા તેનો આધાર લઈને અનેક શાસ્ત્રગ્રંથોની રચના કરનારા અનેક જ્ઞાનીપુરુષો આપણે ત્યાં થયા છે. જેમાં મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી ગણિનું નામ અગ્રક્રમે લઈ શકાય તેમ છે. તેઓએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં તો અસંખ્ય શાસ્ત્રો રચ્યા જ છે. પરંતુ સાથે જ, બાળભોગ્ય દેશી-ગુજરાતી કે મારુગુર્જર-કહી શકીએ તેવી ભાષામાં, તે પણ ગેય સ્વરૂપમાં, પણ કેટલાક વિશિષ્ટ ગ્રંથોની રચના કરી છે. પ્રસ્તુત ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ તે પણ તેમાંની જ એક મહત્વપૂર્ણ કૃતિ છે.

આ કૃતિનું પરિશીલન-અધ્યયન કરવાથી આપણને સમજાય છે કે પ્રભુએ સાડાબાર વર્ષ સુધી જે ધ્યાન-ચિંતન કર્યું હશે તેનો વિષય, તેની પ્રક્રિયા તથા તેનું સ્વરૂપ કેવાં હશે. તેમની સમક્ષ પણ કણાદ, ગૌતમ, જૈમિનિ, કપિલ વગેરે કેટકેટલા મતમંતાંતરો હશે, ને તે બધાએ નક્કી કરી નાખેલા દ્રવ્યાદિનું સ્વરૂપ અને તેની સામે પ્રભુને પોતાને પોતાની ધ્યાનધારામાં પ્રત્યક્ષ થતું દ્રવ્યાદિનું સ્વરૂપ તે બેમાં કેટલો બધો પાયાનો તફાવત હશે. તે બધાનો આપણને આછેરો અણસાર મળી રહે છે.

વધુમાં, પરમાત્માના સમયમાં જે અજૈન ચિંતકો ને ગ્રંથકારો ન હોતા, જે પાછળથી થયા, તેમના ચિંતનની તથા દિગંબરોના ‘મૌલિક’ કહી શકાય તેવા ચિંતનની વાતો કરવાની, તેમજ તે વાતોની અયોગ્યતા પુરવાર કરવાની, તક આ ગ્રંથના ગ્રંથકારશ્રીએ જે રીતે આ રાસ-ગ્રંથમાં ઝડપી લીધી છે તે પણ આપણને, યુગે યુગે ઉદ્ભવતા-બદલાતા રહેતા મત-મતાંતરો સાથે/સામે, કેવી રીતે કામ પાડવું, તેની ચાવી બતાવી આપનારું છે.

સાચો જિજ્ઞાસુ તો આ રાસ-ગ્રંથના માધ્યમથી દ્રવ્યાદિના સ્વરૂપનો પરિચય પામીને તીવ્રપણે લાલાયિત થાય કે જો આ નાનકડા ગ્રંથમાં પણ આટલું ગહન રહસ્ય ખૂલતું હોય ને તેથી તત્ત્વદર્શનનો મહાન આનંદ અનુભવાતો હોય તો, ખરેખર જ્યારે શુકલધ્યાનની ધારામાં વર્તીને દ્રવ્યાદિના પરમ ગૂઢ રહસ્યોનો પ્રત્યક્ષ

સાક્ષાત્કાર કરવાની સ્થિતિ આવે ત્યારે કેવો રોમાંચ દેહ-મનના અણુ-અણુમાં વ્યાપી જાય! અને તે સ્થિતિ- તે 'અર્પૂવ' અવસર' આપણને ક્યારે સાંપડશે?

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસનું અધ્યયન કરનાર માટે સન્મતિતર્ક જેવા મહાન દાર્શનિક ગ્રંથનાં દ્વાર ખુલ્લાં થઈ જાય છે. આ રાસ બરાબર ભણવામાં આવે તો આકર ગ્રંથો પણ પ્રમાણમાં સુગમ થઈ પડે. આજે આપણા સંઘમાં આ રાસનું વિપુલ પ્રમાણમાં અધ્યયન થવા માંડ્યું છે તેનું શ્રેય પ. પૂ. ધર્મધુરન્ધરસૂરિજી મ.સા., પં. શાંતિલાલ કેશવલાલ શાહ તથા પં. ધીરુભાઈ જેવા વિદ્વાન શ્રાવકોને ઘટે છે.

આ કૃતિનું નામ તો 'રાસ' છે. પરંતુ તેનું પોત તો એક ગૂઢ કે કઠિન દાર્શનિક ગ્રંથ જેવું છે. તેનું અધ્યયન, માત્ર મધ્યકાલીન રાસ સાહિત્યનો પરિચય હોય તેટલા માત્રથી થઈ શકે તેમ નથી. તેના અધ્યયન માટે તો જૈન દર્શન ઉપરાંત અન્ય છઠ્ઠે દર્શનોની તેમજ જૈનોમાં પણ બે શાખાઓના સિદ્ધાંતો તથા મતોની જાણકારી હોવી એ અનિવાર્ય હોય છે. વળી, તેવી જાણકારી હોય તો પણ આ રાસ બરાબર સમજાય જ તેવું તો નથી જ. આ સ્થિતિમાં આવી ગંભીર રાસ-રચના ઉપર એક વિશદ વિવેચન હોય તો તે આવશ્યક ગણાય.

અલબત્ત, વિવેચનો તો પૂર્વસૂરિઓનાં રચેલાં છે જ અને તે જિજ્ઞાસુઓને ઉપકારક પણ બની જ રહ્યાં છે, છતાં એક વધુ વિશદ, વધુ વિસ્તૃત ને વધુ બાળ-ભોગ્ય વિવેચન અત્યંત આવશ્યક હતું. જેની પૂર્તિ પંડિત શ્રી ધીરુભાઈએ આ વિવેચનગ્રંથ દ્વારા કરી છે. તે ઘણા આનંદની વાત બને છે. પં. ધીરુભાઈનું આ પ્રદાન જૈન સંઘના જ્ઞાનપિપાસુ જીવો માટે અત્યંત ઉપકારક બની રહેશે. શ્રીસંઘને શ્રુતાભ્યાસના કાર્યમાં સહાયક બનવાનું આ પુણ્ય છે અને તે ધીરુભાઈને સંઘમાં ચિરસ્મરણીય બનાવશે તેમાં કોઈ શંકા નથી.

સં. ૨૦૬૧,
માગશર વદિ-૩

લિ.
વિજયશીલયન્દ્રસૂરિ

જ્ઞાનયોગનો રણકાર

કેવલજ્ઞાનના નિર્મલ પ્રકાશમાં ષડ્દ્રવ્યાત્મક લોકનું દર્શન કરી પરમતારક, દેવાધિદેવ શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા લોકના યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરે છે. તારક તીર્થંકર પરમાત્માની વાણી સ્યાદ્વાદમય હોય છે.

પરમવિનેયી શ્રી ગણધર ભગવંતોને “ઉપનેહ વા, વિગમેહ વા, ધુવેહ વા” આ ત્રિપદી આપી ષડ્દ્રવ્યાત્મક લોકના યથાર્થ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. મહાન ગ્રંથકાર પૂજ્યપાદ ભગવાન ઉમાસ્વાતિજી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના “ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યયુક્તં સત્” આ સૂત્રમાં ત્રિપદીનું રહસ્ય ખોલે છે. વિશ્વમાં જે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે તે દરેક ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિર ધર્મવાળા પ્રતિસમયમાં છે. અર્થાત્ સર્વપદાર્થ નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. પદાર્થ દ્રવ્ય સ્વરૂપે નિત્ય છે. પરંતુ સહભાવી એવા ગુણોમાં પ્રતિસમયે હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ થતા પર્યાયોની અપેક્ષાએ તે દ્રવ્ય અનિત્ય પણ છે.

સંસ્કૃતભાષાના પ્રકાંડ વિદ્વાન ન્યાયવિશારદ પૂજ્યપાદ મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મ. સાહેબ દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસમાં ત્રિપદીનું રહસ્ય, દ્રવ્યથી ગુણ અને પર્યાયનો ભેદ તથા અભેદ, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું લક્ષણ અને નય-સપ્તભંગીના વિષયો જણાવવા સાથે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રન્થોનું અધ્યયન, મનન, પરિશીલન આ જ મુખ્યમાર્ગ છે આવું ભારપૂર્વક ગુજરાતી પદ્યના આ ગ્રન્થમાં સ્પષ્ટપણે કહે છે.

દ્રવ્ય કદાપિ ગુણ-પર્યાય રહિત ન હોય અને ગુણ-પર્યાયો દ્રવ્ય વિના સ્વતન્ત્ર ક્યારેય ન હોય. ગુણ અને પર્યાય ભિન્ન નથી. દ્રવ્ય સહભાવી (દ્રવ્યની સાથે જ રહેનાર) તે ગુણ છે અને ક્રમભાવી (ક્રમશઃ થતી દ્રવ્યની નવી નવી અવસ્થા અર્થાત્ પૂર્વ અવસ્થાનો વ્યય તથા ઉત્તર અવસ્થાની ઉત્પત્તિ) તે પર્યાય છે. દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ, તદ્ભાવઃ પરિણામઃ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર) રાસની બીજી ઢાળની કેટલીક પંક્તિઓ આ જ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે...

ગુણ-પર્યાય તણું જે ભાજન, એકરૂપ ત્રિહું કાલિ રે,
ધરમ કહી જઈ ગુણ સહભાવી, ક્રમભાવી પર્યાયો રે.

અપેક્ષાવિશેષથી સર્વપદાર્થો ભિન્ન પણ છે-અભિન્ન પણ છે તથા ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય સ્વરૂપવાળા છે. દેખાતી વિરોધી આવી અનેક બાબતો પરમાર્થથી અવિરોધી છે આવી સમન્વય દષ્ટિ સાધી આપનાર સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્તમય જૈનદર્શન વિશ્વનું અદ્વિતીય-લોકોત્તર દર્શન છે. રાસની પહેલી ઢાળમાં પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી મ. સાહેબે દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રન્થોના (સમ્મતિતર્ક, તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ધર્મસંગ્રહણી, કમ્મપયડી આદિના) અધ્યયન ઉપર ભાર મૂકી શ્રુતધર મહાપુરુષોના ટંકશાળી વચનોની સાક્ષી આપી જ્ઞાનયોગની પ્રધાનતા સમજાવી છે.

ચરણ-કરણવ્યહાણા, સસમય-પરસમયમુક્કવાવારા ।

ચરણ-કરણસ્સ સારં, નિચ્છયશુદ્ધં ન જાણંતિ ॥ (સમ્મતિપ્રકરણ)

દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રન્થોના અભ્યાસ, ચિંતન અને મનનની જો ઉપેક્ષા છે તો મહાપ્રતાદિના પાલનરૂપ ધર્મક્રિયાઓ સર્વકર્મક્ષયરૂપ મોક્ષફળને આપવા અસમર્થ છે. પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી મ. સાહેબ ઉપદેશપદાદિ ગ્રન્થોની સાક્ષી આપી આજ વાત પુષ્ટ કરે છે.....

શુદ્ધ આહારાદિક તનુયોગ, મોટો કહીઓ દ્રવ્ય અનુયોગ,
એ ઉપદેશ પદાદિક ગ્રંથિ, સાખી લહી ચાલો શુભપંથિ.

બૈતાલીસ દોષ રહિત શુદ્ધ આહાર, પરિલેહણ, પ્રતિક્રમણાદિ બાહ્યક્રિયા એ નાનો યોગ છે. આત્મા અને દેહ બિન્ન છે, રાગ-દ્વેષ આ જ જીવના સંસારનું કારણ છે. કષાયો જેમ-જેમ મંદ થાય તેમ-તેમ આત્મગુણો પ્રગટ થાય છે. કષાયોથી મુક્ત થવું એ જ મોક્ષ છે. આવી જ્ઞાનસાધના કરવી એ જ મહાન યોગ છે. ટૂંકમાં ક્રિયામાર્ગ એ સાધના છે. જ્ઞાનમાર્ગ એ સાધ્ય છે. સાધ્યની સિદ્ધિમાં સાધન જરૂરી છે પરંતુ સાધ્યના ધ્યેય વિનાનું સાધન પરમાર્થથી સાધન જ નથી. તથા સાધન વિના સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

એ યોગિં જો લાગઈ રંગ, આધાકર્માદિક નહીં ભંગ,

પંચકલ્પભાષ્યની સાક્ષી આપી પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી મ. સાહેબ જણાવે છે કે....

દ્રવ્યાનુયોગના વિચારરૂપ જ્ઞાનયોગમાં જે પુણ્યાત્માને રંગ લાગે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાભ્યાસમાં મગ્ન બને છે. તેઓ ક્યારેક સંયમની સુરક્ષા આદિના કારણે આધાકર્માદિકથી દોષિત આહાર ગ્રહણ કરે તો પણ ચારિત્રનો ભંગ થતો નથી. દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રન્થોના પરમાર્થને પામવા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયનો તીવ્ર ક્ષયોપશમ જરૂરી છે. તીવ્ર ક્ષયોપશમવાળા જિજ્ઞાસુઓને પણ દ્રવ્યાનુયોગના ઊંડા અભ્યાસી એવા જ્ઞાની ગુરુનો યોગ જો મળે તો જ અધ્યાત્મના રહસ્યોને તેઓ પામી શકે છે.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસની તથા સ્વોપજ્ઞ ટબાની ગુજરાતી ભાષા સાધિક ત્રણસો વરસ પહેલાની છે. જે સમજવી કઠીન હોવાથી ભૂતકાળમાં વિદ્વાન ગુરુ ભગવંતો અને વિદ્વાન શ્રાવકો તરફથી વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચન લખાયાં છે. પરંતુ આ વિવેચનની ભાષા પણ વિદ્વદ્ભોગ્ય જેવી જ છે.

વિદ્વાન છતાં સ્વભાવે સૌમ્ય, સરળ અને અમારા જેવા અધ્યાપકો માટે હૃદયમાં લાગણી ધરાવતા પંડિતવર્ય શ્રી ધીરુભાઈએ સ્વોપજ્ઞ ગુજરાતી ટબાની પંક્તિઓ સાથે રાખી, બની શકે તેટલું સરળ ભાષામાં દૃષ્ટાન્તો આપી જે આ વિવેચન લખ્યું છે. તે ઘણું જ અનુમોદનીય કાર્ય છે. વિદેશમાં મળતા સમયનો સદુપયોગ કરી આ જ રીતે કર્મગ્રન્થાદિ વિવિધ રજ ગ્રન્થો ઉપર પણ સરળ વિવેચન તેઓએ લખ્યું છે. જે અધ્યાપકો અને અભ્યાસકોને અતિ ઉપયોગી બન્યું છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્યની અનુકૂળતા સાથે પંડિતજી જ્ઞાનસાધનામાં ઉત્તરોત્તર આગળ વધે એવી ભગવતી સરસ્વતી માતાજીને પ્રાર્થના.....

-વસંતલાલ મફતલાલ દોશી-અમદાવાદ

જ્ઞાનદીપનાં અજવાળા

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ. માત્ર જૈન નભોમંડળનાં જ નહીં પરંતુ સમગ્ર ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાના નભોમંડળના તેજસ્વી સિતારા છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીની જ્ઞાન સાધનાની સૂચિ જોતાં કોઈને પણ આશ્ચર્ય ઉપજે. અનેક વિષયોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન અને અનેક વિષયોનું મૂલાવગાહી જ્ઞાન, પંડિતો અને વિદ્વાનોને મુગ્ધ કરી દે તેવું છે. આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે. આવી અનેરી વિદ્વતા ધરાવતા ઉપાધ્યાયજીની એક વિશિષ્ટ વિશેષતા સહુ કોઈને આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે તે તેમની ગુજરાતી ભાષામાં સરળ અને સહજ શૈલીમાં રચવામાં આવેલી કૃતિઓ. ગહનતમ વિષયોને પણ સરળ-ગેય-ગુજરાતી ભાષામાં લખવાની તેમની કળા અદ્ભુત છે. દર્શનનો વિષય અત્યંત શુષ્ક ગણાય, સામાન્યજનને કંટાળો ચડે તેવી વાતો જેમાં કરવામાં આવી હોય, તર્કની તિક્ષ્ણતા અને વિચારોની જટિલતા સામાન્ય જનને થકવી નાંખે તેવી હોય તેમ છતાં તેવી ગંભીર વાતોને ગુજરાતી સરળ ભાષામાં રચવાની કળાને લીધે પણ ગુજરાત સદાય ઉપાધ્યાયજીનું ઋણી રહેશે. ૧૨૫, ૧૫૦, ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનોમાં પણ સૈદ્ધાંતિક વિષયને ખૂબ જ સુંદર રીતે વર્ણવ્યો છે. નિશ્ચય-વ્યવહારનયની વાતને સરળ ભાષામાં પ્રસ્તુત કરી છે. જૈનદર્શનના નયને સમજાવવા તેમણે “દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયના રાસ” નામની આ ગુજરાતી કૃતિ રચી છે.

ઉપા. યશોવિજયજીએ નય સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવા સંસ્કૃત ભાષામાં જ ત્રણ કૃતિઓ રચી છે. તે ઉપરાંત સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા, અષ્ટસહસ્રીતાત્પર્ય વિવરણ અને ન્યાયખંડન ખંડ ખાદ્યમાં નયોની ચર્ચા પ્રચુર માત્રામાં કરી છે. નય ઉપર તેમનું ચિંતન આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે. આથી જ કહેવાયું પણ છે કે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીની વાણી એક પણ નયથી અધૂરી નથી. અર્થાત્ સંપૂર્ણ નયોથી ભરપૂર છે. નયનો સિદ્ધાંત જૈન ધર્મનો વિશિષ્ટ સિદ્ધાંત છે. વર્તમાનકાળે નૈગમાદિ સાત નયો શ્વેતાંબર અને દિગંબર પરંપરાઓમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ પૂર્વકાળે સાતસો નયોની પરંપરા પણ પ્રચલિત હતી તેવા ઉલ્લેખો દ્વાદશાર નયચક્ર અને આવશ્યક નિર્ધુક્તિ ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. દ્વાદશાર નયચક્રમાં વિધિ, નિયમ આદિ ૧૨ નયોની એક અન્ય પરંપરા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આજે તો તે પરંપરા લુપ્ત થઈ ગઈ છે. આ ઉપરાંત દિગંબર પરંપરામાં માર્ઘલ્લ ધવલ અને આ. દેવસેને નયચક્ર નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. આ નયચક્રમાં તેઓએ પ્રચલિત નય વિભાજનની પરંપરાથી અલગ જ સ્વમતિ કલ્પિત નવી પરંપરા ઊભી કરી છે. તે પરંપરા પ્રમાણે તેમણે નયોના સાત

કરતાં વધુ ભેદો પાડી બતાવ્યા છે. આ ભેદો શાસ્ત્રીય રીતે ખરા કે નહીં ? તેની વિચારણા આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમાં કરવામાં આવી છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ. સાહેબે આ દેવસેનના નયચક્રની તાર્કિક સમાલોચના કરી છે. અકાટ્ય તર્કો દ્વારા તેમણે દિગંબર સંમત નયવિભાજનને દોષપૂર્ણ બતાવ્યું છે. આ ઉપરાંત દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયને શાસ્ત્રીય રીતે મૂલવ્યા છે. સન્મતિ આદિ અનેક ગ્રંથોનો આધાર-હવાલા આપી વિષયને વધુ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે. ગેય એવા રાસ શૈલીમાં રચાયેલી આ કૃતિનો અર્થ સમજાય તેવો સરળ હોવા છતાં પણ કાવ્યાત્મક હોવાને કારણે ક્યાંક ક્યાંક કઠીન પૈણી ભાસે છે. તે કઠીનતાને દૂર કરવા પૂ. યશોવિજયજી મ. સાહેબે સ્વયં પોતે જ ટબો રચ્યો છે. તેમ છતાં વર્તમાનકાળે ગુજરાતી ભાષામાં સરળ રીતે સમજી શકાય તેવા વિવેચનની આવશ્યકતા હતી જ. આ ગ્રંથ ઉપર પૂર્વે પૂ. આ. શ્રી ધર્મધૂરંધરસૂરિજી મ. સાહેબે વિસ્તૃત વિવેચન લખ્યું હતું પણ તે કૃતિ હાલ પ્રાપ્ય ન હોવાથી અભ્યાસુને ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવામાં કઠીનતાનો અનુભવ કરવો પડતો હતો. આ કઠીનાઈ દૂર કરવા માટે એક નૂતન વિવેચનની આવશ્યકતા હતી જ, આ ખોટ પ્રસ્તુત વિવેચનથી પૂર્ણ થઈ જશે.

પં. શ્રી ધીરુભાઈ છેલ્લા પાંચ દાયકાથી નિરંતર પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી મ. સા.ને અધ્યયન-અધ્યાપન કરાવતા રહ્યા છે. તેમના જૈન સાહિત્ય, સિદ્ધાંત અને દર્શન વિષયક જ્ઞાનથી અનેક આત્માઓ લાભાન્વિત થયા છે. છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોથી તેઓશ્રી અમેરિકામાં વસતા જૈન ભાઈ-બહેનોને સ્વાધ્યાય કરાવવા જાય છે. તેમની વાણીથી ત્યાંના અનેક ગૃહસ્થો તત્ત્વરુચિવાળા બન્યા છે. વિશુદ્ધ ધર્મ જાણવાની જિજ્ઞાસા પ્રગટી છે. સ્વાધ્યાય સિવાયના સમયમાં પંડિતજી ગ્રંથોના અનુવાદ, વિવેચન આદિ લખવાનો સ્વાધ્યાય કરે છે. છેલ્લા દાયકામાં તેમણે ૨૪ થી વધુ ગ્રંથોનું વિવેચન કર્યું છે. ગ્રંથરૂપે પ્રકાશિત કર્યા છે. તે શ્રેણીમાં આજે એક વધુ ઇગું ઉમેરાય છે. તેમણે સરળ ભાષામાં છણાવટ કરી પ્રત્યેક વિષયને સ્પષ્ટ કરવાનો અદ્ભુત પ્રયાસ કર્યો છે. જરૂર જણાય ત્યાં મૂળ ગ્રંથોના પાકો અને વાદોને પણ સ્પષ્ટ કર્યા છે. તેમણે કરેલું વિવેચન પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તથા જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી નિવડશે. આ માટે પંડિતજીને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલા ઓછા છે. ભવિષ્યમાં બીજા ઉપયોગી ગ્રંથોનાં વિવેચન પણ તેમના તરફથી પ્રાપ્ત થતાં રહેશે તેવી શુભેચ્છા રાખીએ.

લિ.

ડૉ. જિતેન્દ્ર શાહ

અમદાવાદ

પ્રાક્ કથન

જૈનશાસનમાં ચાર પ્રકારના અનુયોગ જણાવ્યા છે. તેમાં સર્વથી મહત્વનો ચરણકરણાનુયોગ છે. કારણકે અજ્ઞાન-મોહવશ આત્મામાં પડેલા અનાદિના કુસંસ્કારોને ચરણકરણાનુયોગ જ શુભક્રિયાઓના વારંવાર સેવનના બલથી દૂર કરી આત્મિક સંસ્કારોના ઘડતરની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે.

પરંતુ જે આત્માઓએ આત્મિક ઘડતરની ભૂમિકા તૈયાર કરી લીધી છે તેવા આત્માઓને તે ભૂમિકા ઉપર સંસ્કારોનું દૃઢ મંડાણ કરવામાં દ્રવ્યાનુયોગ ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

એટલે કે ચરણકરણાનુયોગની સફળતા માટે દ્રવ્યાનુયોગની જ પ્રધાનતા છે.

તેથી દ્રવ્યાનુયોગ માટે યોગદષ્ટિ, પ્રમાણનયતત્ત્વ, નયકર્ષિકા, કર્મગ્રન્થો, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ આદિ તાત્ત્વિક ગ્રન્થોનું અધ્યયન જરૂરી છે. કેમકે જ્યાં સુધી કર્મના સંસ્કારોની પ્રબલતા ઘટતી નથી ત્યાં સુધી ચિત્તની સ્થિરતા = સમાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. એ ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે દ્રવ્યાનુયોગપૂર્વકની શુભક્રિયાઓ સમર્થ બને છે.

ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ.સાહેબે ધર્મપરીક્ષા ગાથા-૧૦૩માં જણાવ્યું છે કે—
અણ્ણો પુગ્ગલભાવા, અણ્ણો ઇગો ચ નાણમિત્તો હં ।

સુદ્ધો એસ વિયપ્પો, અવિયપ્પસમાહિસંજગઓ ॥

(દેહાદિ) પૌદ્ગલિકભાવો મારાથી ભિન્ન છે અને જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપવાળો હું (આત્મા) તેનાથી ભિન્ન છું. શુદ્ધ (નયસાપેક્ષ) આ વિચાર નિર્વિકલ્પ સમાધિને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

જ્યાં સુધી પુદ્ગલ અને આત્મા-આદિનું સ્વરૂપ જાણીએ નહિ ત્યાં સુધી આ શુદ્ધ (નયસાપેક્ષ) વિચાર ઘટી શકતો નથી. માટે દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

આ જ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમાં કહ્યું છે કે—

દ્રવ્યાદિક ચિંતાઈ સાર, શુક્લધ્યાન પણ લહિઈ પાર,

તે માટિ એહ જ આદરો, સદ્ગુરુ વિણ મત ભૂલા ફરો ।૧-૬।

(દ્રવ્યાનુયોગ દ્વારા) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ભેદ વિચારણા દ્વારા શુક્લધ્યાનનો પ્રથમ પાયો અને અભેદ વિચારણા દ્વારા શુક્લધ્યાનનો બીજો પાયો અને શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણાદિના ચિંતન દ્વારા શુક્લધ્યાનનું ફળ પણ પ્રાપ્ત કરાય છે. માટે આ દ્રવ્યાનુયોગનો આદર કરો. પરંતુ સદ્ગુરુની હાજરી વિના સ્વમતિકલ્પના દ્વારા ભટકતા ન રહેશો.

અહિં ઉપાધ્યાયજી મ. દ્રવ્યાનુયોગની ખાસ ભલામણ કરે છે. આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ દ્રવ્યાનુયોગનો અણમોલ ખજાનો છે. તો ઉપા. મ. શ્રી જૈનશાસનનું મહામૂલું રતન છે. તેમણે જે જ્ઞાનવારસો આપ્યો છે તેમાંના એક-એક ગ્રંથ અમૂલ્ય રત્નોની મંજુષા-પેટી સમાન છે. પૂ. આ. શ્રી. હરિભદ્રસૂરિજી મ.સા. અને પૂ. ઉપા. મ.સા. વગેરેએ આ જ્ઞાનવારસો આપ્યો ન હોત તો ખરેખર આપણે શાસ્ત્રજ્ઞાનની બાબતમાં ખૂબ રાંક બની ગયા હોત.

આ મહાપુરુષોની કેવી વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાશક્તિ હશે? અને કેવી જીવંત અપ્રમત્તતા હશે? ક્યારે તેઓશ્રીએ આવશ્યક ક્રિયાઓ કરી હશે? ક્યારે વ્યાખ્યાન-વાચનાઓ આપી હશે? ક્યારે લોકોની સાથેનાં યથોચિત વ્યવહારો કર્યા હશે. તો ક્યારે આ ગ્રન્થોની રચના કરી હશે? અને ક્યારે પોતાની જનેતા પાછળ કોટિ નમસ્કાર મહામંત્રોનો જાપ કર્યો હશે? ગ્રન્થોની રચનાઓ પણ કેવી વિશિષ્ટ! જાણે ટંકશાળી વચનો! વધારાની વાત નહિ તો પૂર્વાચાર્યોની સાક્ષી સિવાયનું વચન નહિ?

આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ એ પણ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ.ની જ રચના છે. પૂજ્યશ્રીનું જીવનચરિત્ર પ્રસ્તાવનામાં આપેલ છે. તેમાં જ તેમની રચના-કૃતિઓ પણ જણાવી છે. વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાબળે શતાવધાન અને અષ્ટાવધાન પણ જૈનશાસનની પ્રભાવના માટે તેઓશ્રીએ રાજસભામાં કરેલ.

વર્તમાન પ્રતિક્રમણવિધિ પૂ. તપાગચ્છાધિપતિ શ્રી વિજયપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા. ની નિશ્રામાં ગોઠવાઈ હતી. તેમાં તેઓશ્રીની સાથે જે વિદ્વાન સ્થવિર મહાત્માઓ હતા તેમાં પૂ. શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરીશ્વરજી મ.સા. સાથે પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ.સા. પણ હાજર હતા. એવો રાધનપુર કડવામતિના ભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતમાં ઉલ્લેખ છે.

આવા પૂ. ઉપા. મ.સા.ની આ રચનામાં ગુજરાતી ભાષા હોવા છતાં પણ પદાર્થનું એટલું ઊંડાણ છે કે તેના ઉપર વિશિષ્ટ વિવેચન સિવાય પ્રાકૃતજનની ચાંચ પણ ડૂબે નહિ. તેથી માનનીય પંડિતજી શ્રી ધીરુભાઈએ વિવેચન લખવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પણ ખૂબ અનુમોદનીય છે તથા સુંદર અને સરળ રીતે વિવેચન લખવું તે તો અત્યંત સરાહનીય છે. સમય કાઢી આવું વિવેચન લખવા બદલ ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

પ્રાન્તે આ રાસના વાંચન-મનન-નિદિધ્યાસન દ્વારા દ્રવ્યાનુયોગમાં સ્થિર બની ભવ્યાત્માઓ ચરણકરણાનુયોગની સફળતાને પ્રાપ્ત કરે એજ અભિલાષા.

૨૦૪, કુંદન એપા. ગોપીપુરા, સુરત.

પોષ દશમી

પ્રભુ પાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણ.

રતિલાલ ચીમનલાલ દોશી

રાસના અભ્યાસની આવશ્યકતા

અનાદિકાલથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવોએ માનવ જન્મ પ્રાપ્ત કર્યા પછી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે સવિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જૈનશાસનમાં કથાનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગ જણાવ્યા છે. સ્યાદ્વાદ શૈલીવાળા જૈનદર્શનમાં ચારે અનુયોગો ઉપકારી હોવાં છતાં ચરણકરણાનુયોગ ક્રિયા સ્વરૂપે અને દ્રવ્યાનુયોગ દ્રવ્યોના જ્ઞાન સ્વરૂપે જીવોનો સવિશેષ ઉપકાર કરે છે. બહિર્મુખદશામાંથી અંતર્મુખદશા અને વિભાવદશામાંથી સ્વભાવદશા પ્રાપ્ત કરવા માટે દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ અતિશય ઉપયોગી છે.

મહામહોપાધ્યાય અને ન્યાયવિશારદ શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીએ આ રાસની રચના કરીને દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસનું શ્રેષ્ઠતમ સાધન શ્રી સંઘને અર્પણ કરેલ છે. તેઓએ કરેલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રી ધનજી સુરાએ દાખવેલી ઉદારતા ઘણી અનુમોદનીય છે. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીએ અધ્યાત્મમત પરીક્ષા-પ્રતિમા શતક આદિ વિદ્વદ્ભોગ્ય, સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરીને ગુજરાતી ભાષામાં પણ સ્તવનચોવીશી, આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાય, સમકિતની સજ્જાય, ૧૨૫-૩૫૦ ગાથાનાં સીમંધરસ્વામિનાં સ્તવનો આદિ બાલભોગ્ય સાહિત્ય પણ ઘણું બનાવ્યું છે. આવા પ્રકારના ભક્તિયોગ દ્વારા પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્યભાવ સાધવા સુંદર પ્રયત્ન કર્યો છે.

“ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” “દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ” ઈત્યાદિ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવેલા સૂત્રોને અનુસારે છ દ્રવ્યો, તેના ગુણ-પર્યાયો, તેઓના ભેદાભેદ, સાતનય, સપ્તભંગી ઈત્યાદિ અનેક વિષયો, આ રાસમાં સુંદર રીતે ચર્ચેલા છે. ગુરુનિશ્રાની આવશ્યકતા, દરેક ઢાળોમાં કયો કયો વિષય કેવી સુંદર શૈલિથી વર્ણવેલો છે. તે બાબત પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલ છે. આ ગ્રન્થના સરળ ગુજરાતી અનુવાદની ખાસ આવશ્યકતા હતી. પંડિત શ્રી ધીરુભાઈ દ્રવ્યાનુયોગના સારા અભ્યાસક છે. અભ્યાસ કરવા-કરાવવામાં સતત પ્રયત્નશીલ પંડિતજીએ અધ્યયનની સાથે ગહન ગ્રન્થોનો અભ્યાસ ચાલુ રાખી અધ્યાપકની સજ્જનતા પ્રાપ્ત કરી છે. તાત્ત્વિક વિષયના હાર્દ સુધી પહોંચવા અને અભ્યાસકોને પણ તેટલા જ ઊંડાણમાં લઈ જવા આગવી શૈલિથી તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયને સુંદર રીતે રજુ કરે છે. તેથી તથા સરળતા, વિનય, વિવેક આદિ ગુણોથી અભ્યાસકોમાં તથા વિદ્વાનોમાં આદરપાત્ર સ્થાન મેળવેલ છે.

સંયમી જીવનમાં સ્વાધ્યાય, તપશ્ચર્યા, વૈયાવચ્ચ અને ધર્માનુષ્ઠાનો આદિ બધા યોગોમાં સ્વાધ્યાય સવિશેષ ઉપયોગી છે. આ ગ્રન્થના પ્રકાશનથી દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસી આત્માઓને ઘણી સરળતા થશે. પંડિતજી શ્રી ધીરુભાઈએ રત્નાકરાવતારિકા ભાગ- ૧, ૨, ૩ તથા યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય અને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસ જેવા ઉત્તમ અને ગહન

ગ્રંથોનું સંપાદન કરી જ્ઞાન તરફની ઘણી લાગણી વ્યક્ત કરી છે. આવા જ બીજા સુંદર ગ્રંથોનો અનુવાદ તૈયાર કરી જૈન સંઘને અર્પણ કરે અને તે માટે શાસનદેવ તેઓનું સ્વાસ્થ્ય સારું રાખવામાં સહાયક થાય. એ જ આશા.....

૫, રત્નસાગર એપાર્ટમેન્ટ,
ગોપીપુરા, કાજીનું મેદાન,
સુરત. તા. ૬-૧૨-૨૦૦૪

લિ.

માણેકલાલ હરગોવનદાસ સોનેથા
સાહિત્યશાસ્ત્રી, ડી. બી. એડ.
(પ્રથમવર્ગ - વિશેષયોગ્યતા સાથે)

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ એટલે જગતત્ત્વ

અરિહંત પરમાત્મા કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી “ઉપનેઙ્ગ વા, વિગમેઙ્ગ વા, ધુવેઙ્ગ વા” આ ત્રિપદી આપવા દ્વારા ગણધર ભગવંતોની તથા શ્રી યતુર્વિધ સંઘરૂપ તીર્થની સ્થાપના કરે છે. ગણધર ભગવંતો ત્રિપદીને પ્રાપ્ત કરીને દ્વાદશાંગી રચે છે. જેમાં જગતના સર્વ પદાર્થોનું ષડ્દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે. પરંતુ દ્વાદશાંગી ભણવાના અનધિકારી જીવોના ઉપકાર માટે પૂર્વાચાર્યો નાના-મોટા અનેક પ્રાકરણિક ગ્રંથો રચે છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછી પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી મ. આદિ મહાત્માઓએ અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. સત્તરમા સૈકામાં થયેલા ન્યાયાચાર્ય પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીએ છ દ્રવ્યોના વિસ્તૃત વર્ણન સ્વરૂપે આ “રાસ” બનાવ્યો છે. આ મહાત્માએ સંસ્કૃત ભાષામાં તો અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં પણ બાલભોગ્ય ઘણુ સાહિત્ય બનાવ્યું છે. તેમાં આ “રાસ” એ અદ્વિતીય કૃતિ છે. ગુજરાતી હોવા છતાં તેના ભાવો સમજવા ઘણા જ કઠીન છે તેથી અમારા વડીલબંધુ પં. શ્રી ધીરુભાઈએ સરળ ભાષામાં સમજાય તેવું જે વિવરણ કર્યું છે તે ઘણું જ અનુમોદનીય છે.

છ દ્રવ્યોના યથાર્થ જ્ઞાનથી અજ્ઞાન નાશ પામે છે. સાચુ સ્વરૂપ જાણવાથી જીવ-અજીવનો ભેદ સમજાય છે. રાગ-દ્વેષ ઘટે છે અને આત્મા શુદ્ધ-બુદ્ધ બને છે. સાગર સમાન અને ન્યાયયુક્ત આ ગ્રંથને સરળ ભાષામાં સમજાવવાનો શ્રી ધીરુભાઈનો જે આ પ્રયત્ન છે. તે પ્રશંસનીય છે અને તેની ભુરી-ભુરી અનુમોદના કરું છું.

શ્રી કુમુદચંદ્ર એપાર્ટમેન્ટ
સોની ફળીયા-ગોપીપુરા, સુરત.

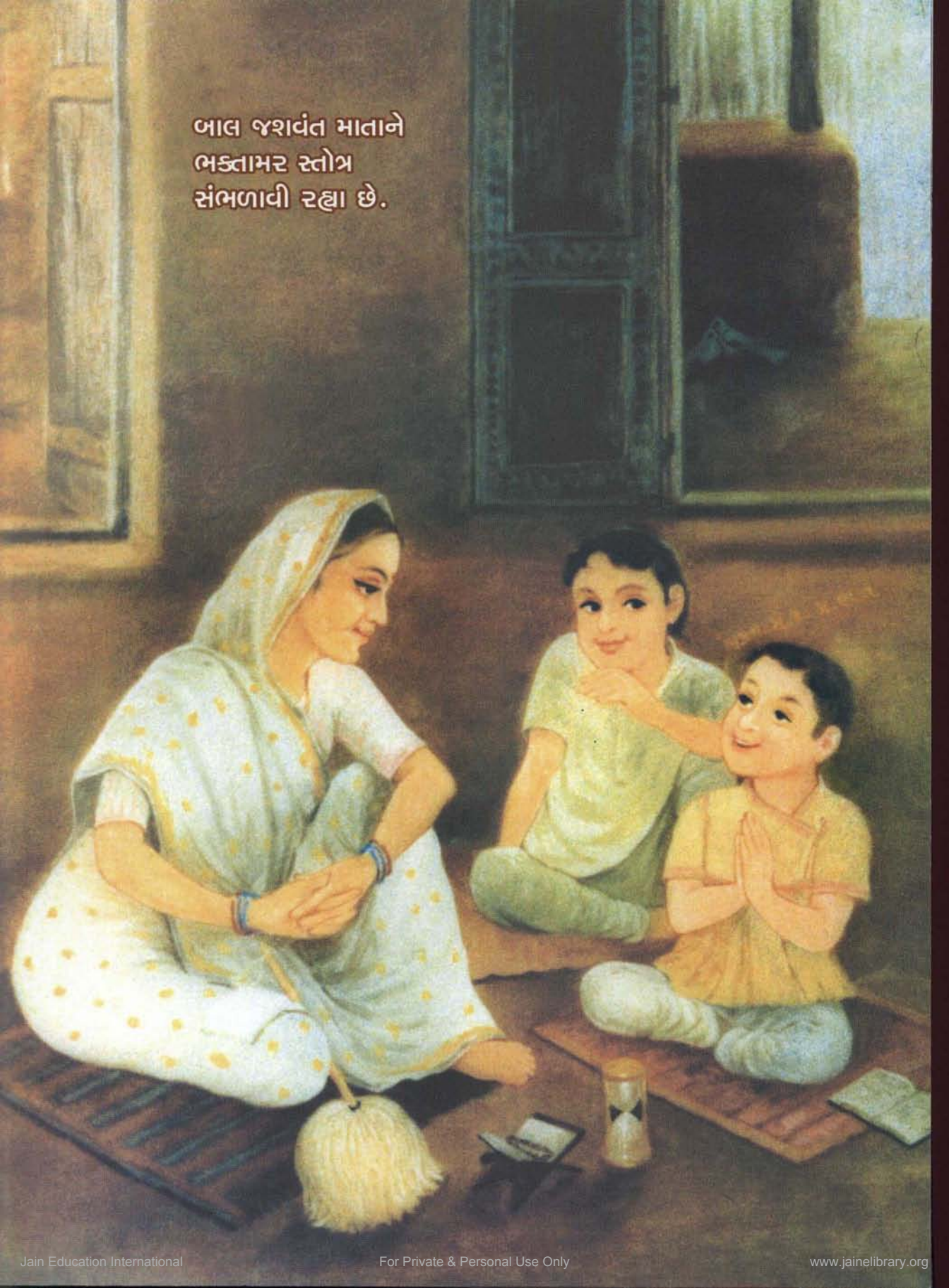
એજ લિ.

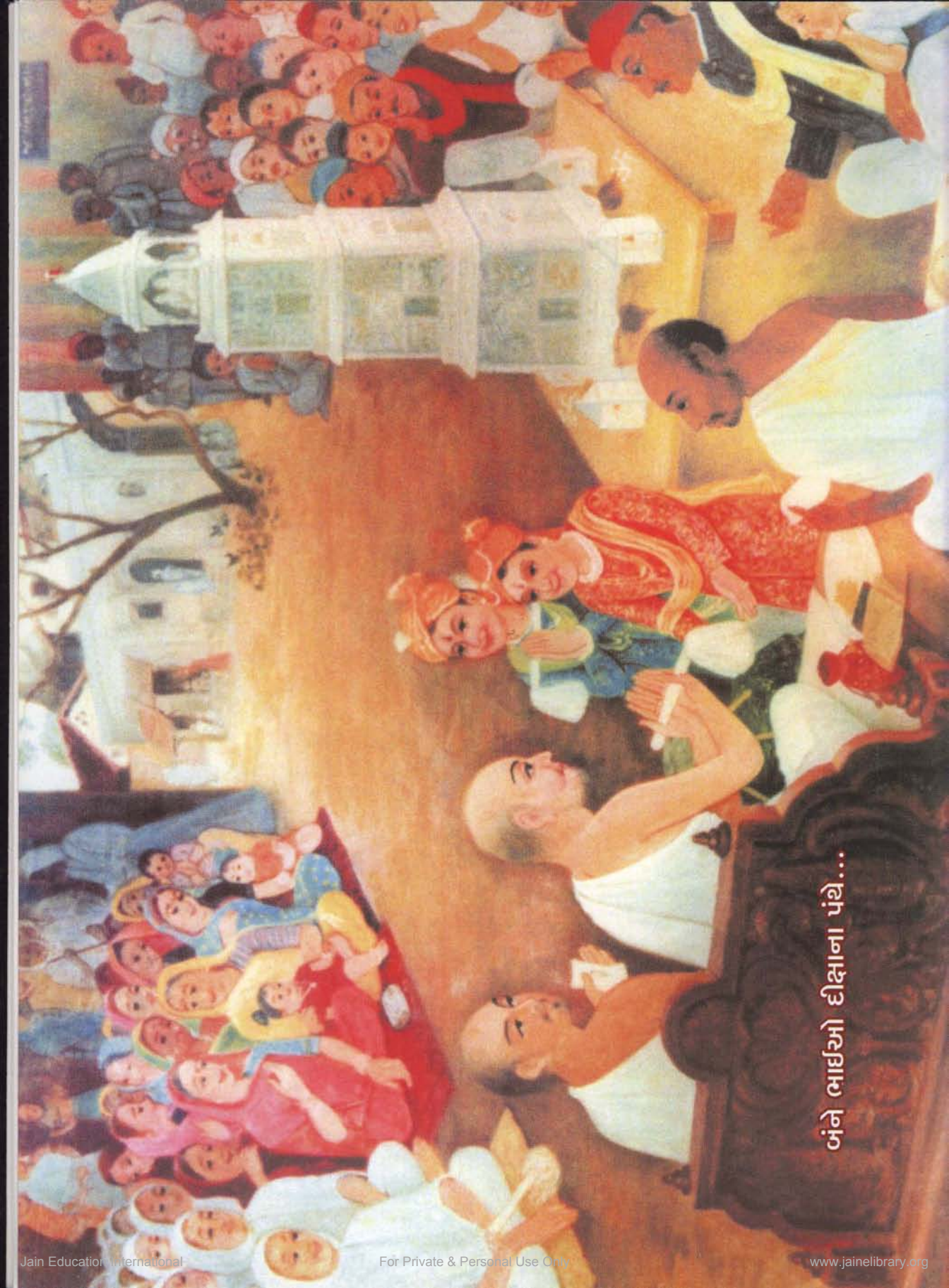
મહેતા રસિકલાલ શાન્તિલાલ

પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીના ફોટોઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

- (૧) અષાઢી મેઘના સતત વરસાદથી માતા સૌભાગ્યદેવીને ત્રણ ઉપવાસ થયા છે. ભક્તામરના શ્રવણ વિના માતા ભોજન લેતાં નથી, તેજસ્વી બાળ જસવંત આ વાત જાણીને નિર્દોષ ભાવે વિનંતી કરે છે અને ભક્તામર શુદ્ધ રીતે સંભળાવે છે. માતા ખુશ-ખુશ થાય છે.
- (૨) પૂજ્ય શ્રી નયવિજયજી મ. સાહેબની વૈરાગ્યમય વાણી સાંભળી બન્ને ભાઈઓ સંયમના પંથે વિચરવા તૈયાર થયા. પૂ. આ. શ્રી દેવસૂરીશ્વરજી મ. ની પાવન નિશ્રામાં સંયમ સ્વીકારી શ્રી પદ્મવિજયજી અને શ્રી યશોવિજયજીના નામે ઘોષિત થયા.
- (૩) જગદ્ગુરુ શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીના શિષ્ય પૂ. શ્રી કલ્યાણવિજયજી, તેમના શિષ્ય પૂ. શ્રી લાભવિજયજી, તેમના શિષ્ય પૂ. શ્રી નયવિજયજી મ., તેમના શિષ્ય પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ. થયા. આ મહાત્મા મહામહોપાધ્યાય બન્યા.
- (૪) એક જ માતાના બે બાળકોમાંથી એક મહાન જ્ઞાની બન્યા અને બીજા અધ્યાત્મરસિક, ભદ્રિકપરિણામી આરાધક બન્યા. ડભોઈમંડણ શ્રી લોઢણ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની આરાધના-જાપમાં વિશેષ જોડાયા. ચૈત્યવંદન-દેવવંદન આદિ અનેકવિધ ગુજરાતી કાવ્યોના કર્તા બન્યા.
- (૫) ગુરુ મહારાજની આજ્ઞાથી અમદાવાદમાં વિ. સં. ૧૯૮૮માં (ઉ. વર્ષ ૨૧) જૈન સંઘ સમક્ષ અષ્ટાવધાનનો પ્રયોગ કર્યો. જેથી પ્રસન્ન થયેલા ધનજી સુરા પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ.ને ન્યાય-વ્યાકરણાદિના વિશિષ્ટ અભ્યાસ નિમિત્તે કાશી મોકલવાની ગુરુજીને વિનંતી કરે છે અને ખર્ચનો લાભ મને આપો એમ કહે છે.
- (૬) વિ. સં. ૧૭૦૧માં કાશીનગરમાં પ્રવેશ. ગંગાતટે છે મંત્રબીજપૂર્વક સરસ્વતી માતાની સાધના, માતાની પ્રસન્નતા, તર્કશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણતાના સરસ્વતી માતાના આશીર્વાદ.
- (૭) ત્રણ વર્ષ કાશીમાં અને ચાર વર્ષ આગ્રામાં વિદ્યાભ્યાસ. અન્ય દર્શનના પ્રખર પંડિત સાથે વાદ-વિવાદ, વાદીનો પરાભવ કરી જીત મેળવીને જૈનશાસનની પ્રભાવના કરી. તે સમયે કાશીના વિદ્વાનોએ ન્યાયાચાર્ય અને ન્યાયવિશારદની પદવી આપી.
- (૮) વિ. સં. ૧૭૦૮માં પૂ. આ. મ. શ્રી સિંહસૂરીશ્વરજીએ સાધુ સંસ્થામાં પ્રવેશેલી શિથિલતા દૂર કરવા પૂજ્ય શ્રી સત્યવિજયજી મ.સા.ને પ્રેરણા કરી તથા આ ભગીરથ કાર્યમાં સહાયક થવા પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીને પણ સૂચના કરી.
- (૯) પ્રખર વિદ્વાન પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રીએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ગુજરાતી અને બીજી કેટલીક ભાષાઓમાં અદ્ભૂત સાહિત્ય રચના શરૂ કરી. અધ્યાત્માદિ અનેક વિષયનાં ઘણાં શાસ્ત્રો બનાવ્યાં.
- (૧૦) પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી મલ્લવાદીજી કૃત નયચક્રાંધની અલભ્ય એક પ્રત ૧૫ દિવસ માટે જ મળતાં વિક્રમ સંવત ૧૭૧૦માં સાત મુનિઓએ સાથે મળીને તેની કોપી કરી લીધી. (૧) પૂ. નયવિજયજી મ., (૨) પૂ. બાલવિજયજી મ. (૩) પૂ. જયસોમવિજયજી મ., (૪) પૂ. કીર્તિરત્ન ગણિ., (૫) પૂ. તત્ત્વવિજયજી મ. (૬) પૂ. રવિવિજયજી મ. અને (૭) પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ. સા.
- (૧૧) પૂજ્ય ઉપાધ્યાય મહારાજશ્રીનું તથા પૂજ્ય આનંદધનજી મ.નું પરસ્પર મીલન અને ધર્મચર્ચા દ્વારા અધ્યાત્મરસની વિશેષ વૃદ્ધિ.
- (૧૨) પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયપ્રભસૂરીશ્વરજી મ. શ્રીના હાથે વિ. સં. ૧૭૧૮માં પૂજ્ય યશોવિજયજી મ.શ્રીની ઉપાધ્યાય પદવી. પદવી એવી શોભાવી કે પોતે તે જ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. વિ. સં. ૧૭૪૩ મહા સુદ ૫ ના દિવસે ડભોઈમાં ૧૧ દિવસના અનશનના અંતે સ્વર્ગવાસ થયા.

બાલ જશવંત માતાને
ભક્તામર સ્તોત્ર
સંભળાવી રહ્યા છે.

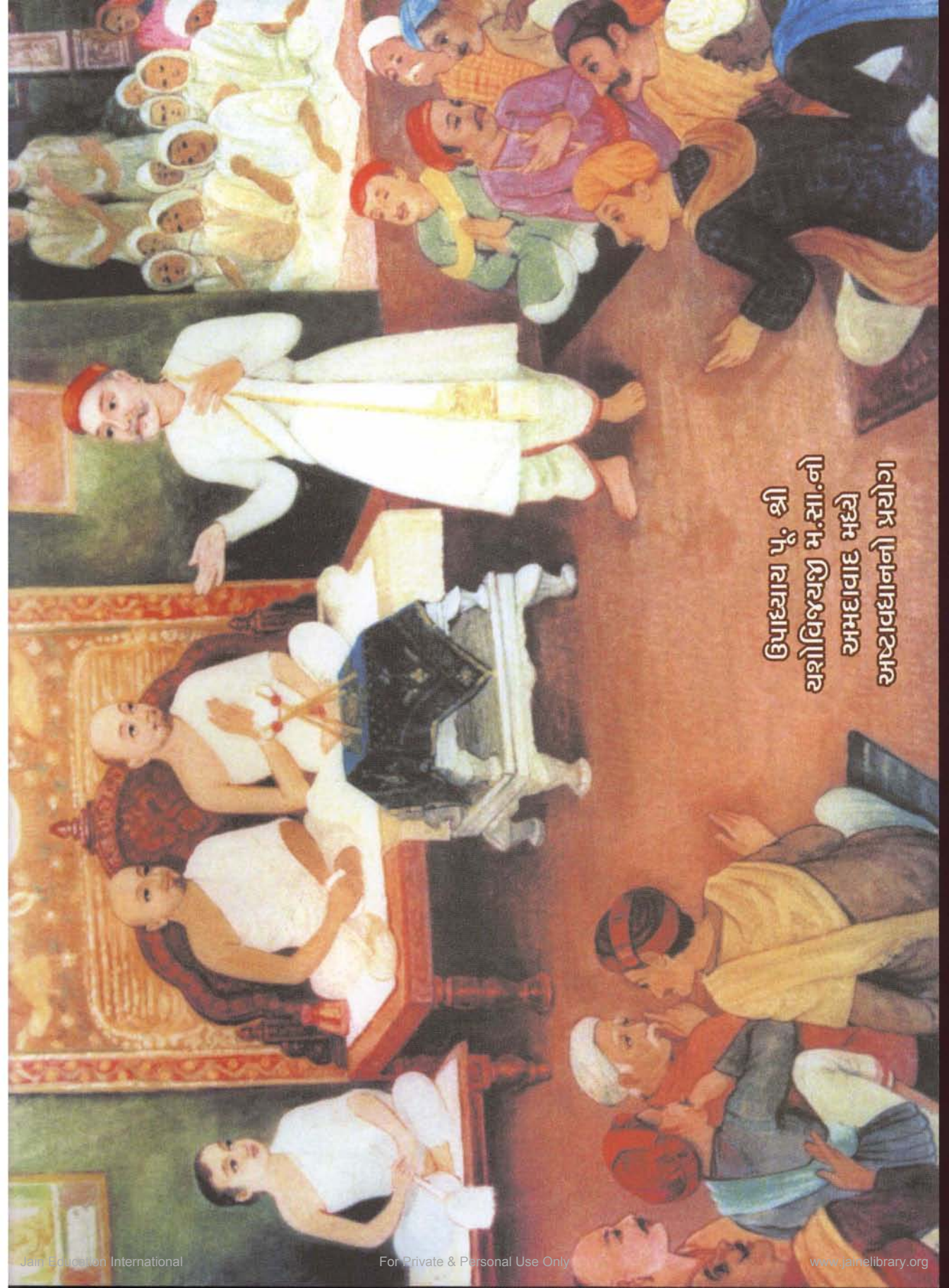
અને ભાઈઓ દીક્ષાના પંથે....

મહા મહોપાધ્યાય બન્યા
પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ.સા.

અધ્યાત્મરસિક બન્યા
પૂ. શ્રી પદ્મવિજયજી મ.સા.

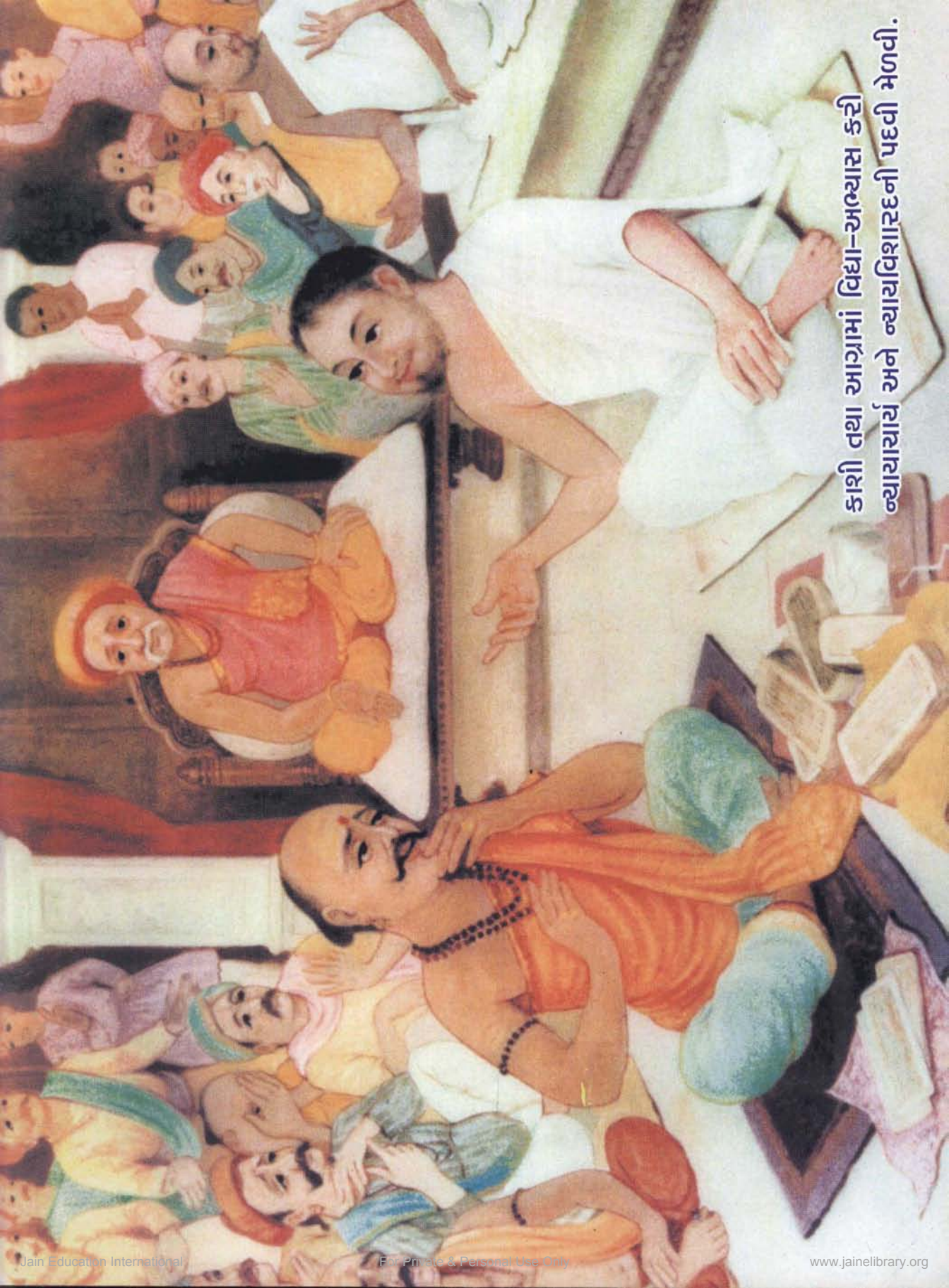

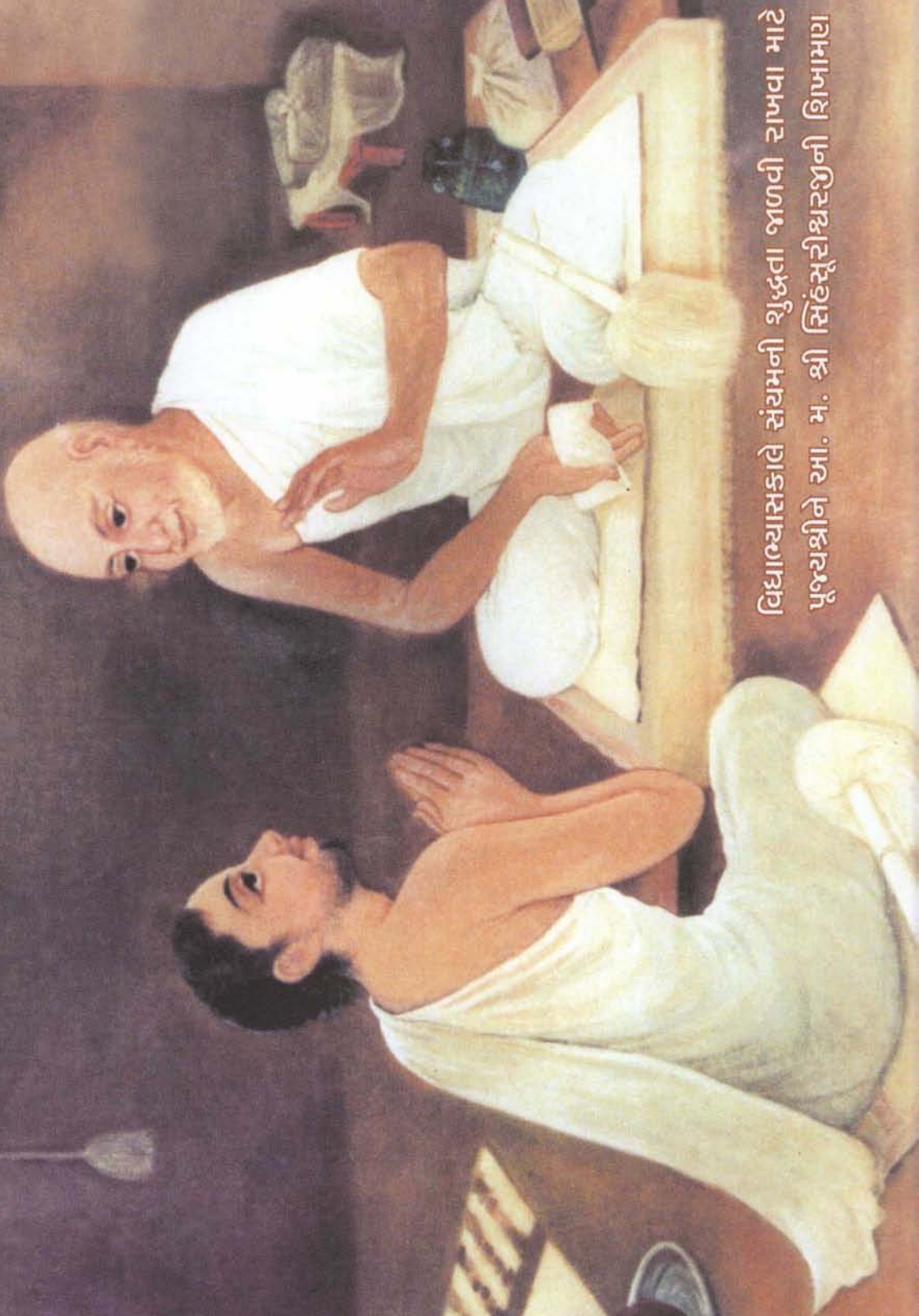
ઉપાધ્યાય પૂ. શ્રી
યશોવિજયજી મ.સા.નો
અમદાવાદ મધ્યે
અષ્ટાવધાનનો પ્રયોગ

પૂજ્યશ્રીની સરસ્વતી સાધનાથી
સરસ્વતી પ્રસન્ન

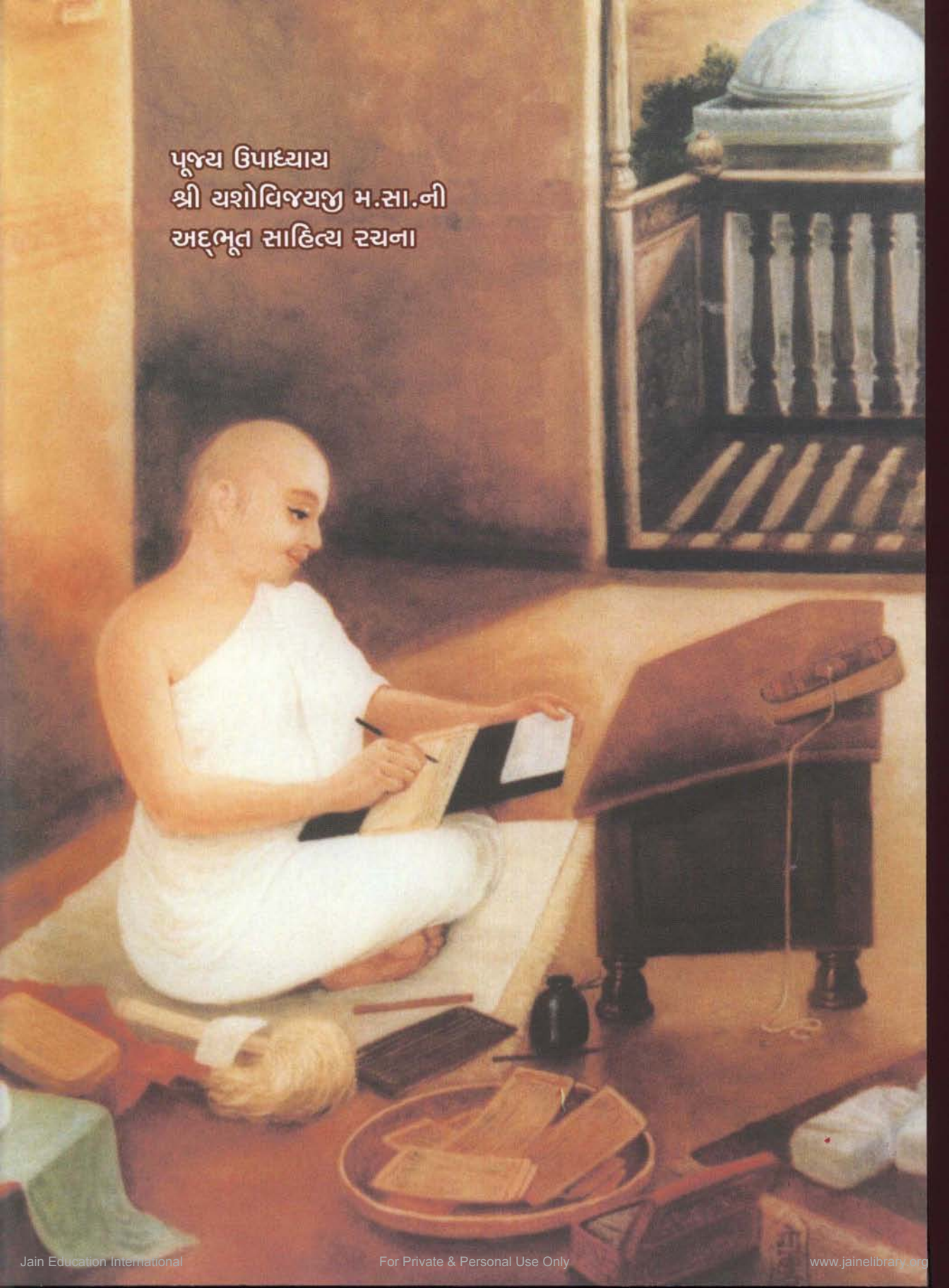

काशी तथा आग्रामं विद्या-अभ्यास कृती
न्यायाचार्य अने न्यायविशासदनी पदवी मेळवी.

विद्यालयासकाले संयमनी शुद्धता ज्ञानवी राजवा माटे
पूज्यश्रीने आ. म. श्री सिंहसूरीश्वरगुणी शिष्याभय।

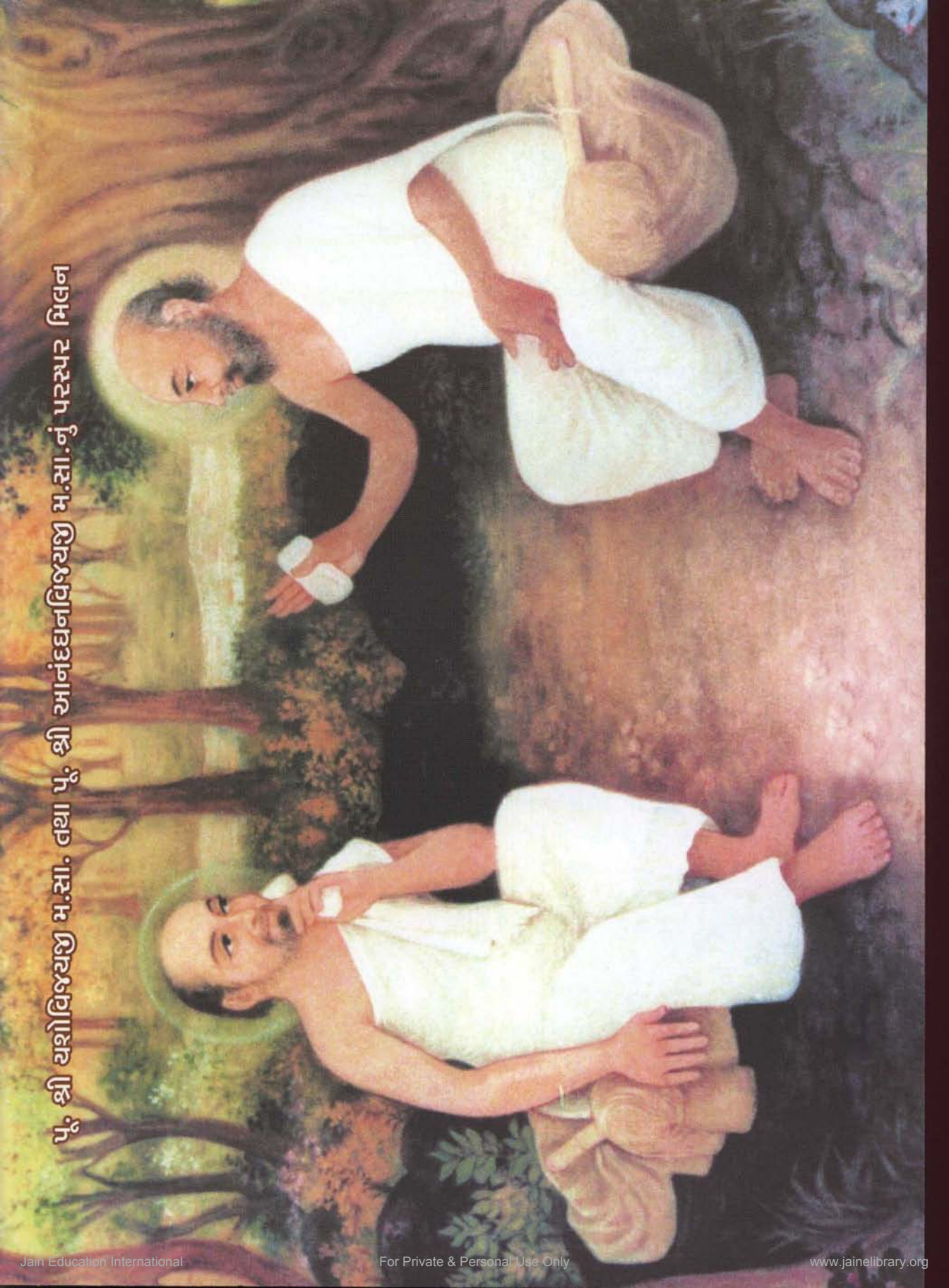
પૂજ્ય ઉપાધ્યાય
શ્રી યશોવિજયજી મ.સા.ની
અદ્ભૂત સાહિત્ય રચના

અભવ્ય નયયક ગ્રંથનો ઉઠારો કરવા પૂજયશ્રીઓ

પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મ.સા. તથા પૂ. શ્રી આનંદઘનવિજયજી મ.સા.નું પરસ્પર મિલન

પૂજ્યશ્રીને ઉપાધ્યાય પદવીની પ્રાપ્તિ

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ

ભાગ-૨

ઢાળ - નવમી

એક અરથ તિહું લક્ષણ, જિમ સહિત કહઈ જિનરાજ રે ।
તિમ સદહણા મનિ ધારતાં, સીઝઈ સઘલાં શુભકાજ રે ॥
જિનવાણી પ્રાણી સાંભલો ॥ ૯-૧ ॥

ગાથાર્થ- ઘટ પટ આદિ પ્રત્યેક પદાર્થો (ઉત્પાદાદિ) ત્રણે લક્ષણોથી સહિત છે. આવા પ્રકારનું જિનેશ્વર પરમાત્મા જેમ કહે છે. તેમ મનમાં શ્રદ્ધા કરતાં સઘણાં શુભ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. હે પ્રાણી ! જિનેશ્વર પરમાત્માની વાણી તમે ભાવપૂર્વક ધ્યાનથી સાંભળો. ॥ ૯-૧ ॥

ટાંબો- એક જ અર્થ- જીવ પુદ્ગલાદિક-ઘટપટાદિક જિમ ૩ લક્ષણે ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યઈ કરી સહિત શ્રી જિનરાજ કહઈ છઈ. “ઉપ્પને ઙ વા, વિગમે ઙ વા, ધુવે ઙ વા,” એ ત્રિપદીઈ કરીનઈ, તિમ સદહણા મનમાંહિં ઘરતાં, સર્વ કાર્ય સીઝઈ. એ ત્રિપદીનઈ, સર્વ અર્થ વ્યાપકપણું ઘારવું. તે જિનશાસનાર્થ, પણિ કેટલાંઈક નિત્ય, કેટલાંઈક અનિત્ય ઈમ નૈયાયિકાદિક કહઈ છઈ, તે રીતિ નહીં.

નિત્યૈકાન્ત, અનિત્યૈકાન્ત, પક્ષમાં લોકયુક્તિં પણિ વિરુદ્ધ છઈ, તે માટિં દીપથી માંડી આકાશતાંઈ, ઉત્પાદ વ્યય દ્રૌવ્ય લક્ષણ માનવું. તેહજ પ્રમાણ. ઉક્તં ચ

આદીપમાવ્યોમસમસ્વભાવં, સ્યાદ્વાદમુદ્રાઙ્ગતિભેદિ વસ્તુ ।

તન્નિત્યમેવૈકમનિત્યમન્યદિતિ, ત્વદાઙ્ગાદ્વિષતાં પ્રલાપાઃ ॥

(અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા । શ્લોક-૫) ॥ ૯-૧ ॥

વિવેચન- દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયો પરસ્પર કથંચિદ્ ભિન્ન છે. અને કથંચિદ્ અભિન્ન છે. એટલે કે ભિન્નાભિન્ન છે. તેથી સપ્તભંગી થાય છે. તથા એક એક પદાર્થો દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયાત્મક પણ છે. એટલે કે ત્રિવિધ છે. આ વાતો ઢાળ ૨ થી પમાં સમજાવી. તે પ્રસંગે નયોની વાત નીકળતાં દિગંબરાચાર્ય શ્રી દેવસેનાચાર્ય કરેલી નયોની કેટલીક સમીક્ષા કરી. હવે સર્વે પણ પદાર્થો ઉત્પાદ-વ્યય અને દ્રૌવ્ય, આમ ત્રણ લક્ષણોવાળા છે. તે વાત ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે.

(૧૧) ૧

एक ज अर्थ-जीव पुद्गलादिक, घटपटादिक जिम ३ लक्षणो उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यइं करी सहित श्रीजिनराज कहइ छइ, “उप्पने इ वा, विगमे इ वा, ध्रुवे इ वा” ए त्रिपदीइं करीनइं. तिम सहहणा मनमांहि धरतां, सर्व कार्य सीझेइ.

આ સંસારમાં જે કોઈ પદાર્થ દેખાય છે. અથવા સૂક્ષ્મ હોવાથી ન દેખાતા એવા પણ જે કોઈ પદાર્થો છે. તે અનંત પદાર્થો છે. અપાર છે. આખો આ લોક અનંતાનંત પદાર્થોથી ભરેલો છે. તે પદાર્થોને “દ્રવ્ય” કહેવાય છે. અનુભવમાં આવતાં આ સર્વે દ્રવ્યો મુખ્યપણે બે પ્રકારે છે. જીવ અને અજીવ. પરંતુ તેના પેટાભેદ રૂપે આ સંસાર કુલ ૬ દ્રવ્યોથી ભરેલો છે. જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ, જે દશમી ઢાળમાં સમજાવાશે.

स्वयं पोताना भावे गति परिणामने पामेलां जिव पुद्गलने गतिमां अपेक्षा कारण એવું જે દ્રવ્ય તે ધર્માસ્તિકાય, स्वयं पोताना भावे स्थितिपरिणामने पामेलां જીવપુદ્ગલને સ્થિતિમાં અપેક્ષા કારણભૂત જે દ્રવ્ય તે અધર્માસ્તિકાય, स्वयं अवगाढना भावने पामेलां જીવપુદ્ગલને અવગાહનામાં જે અપેક્ષાકારણ તે આકાશાસ્તિકાય, ચૈતન્યગુણવાળા જે પદાર્થો તે જીવ, અને ચૈતન્યગુણ રહિત જે વર્ણાદિવાળા પદાર્થ તે પુદ્ગલ. જીવ અને પુદ્ગલના નવા-જુનાપણામાં અપેક્ષાકારણ જે દ્રવ્ય તે કાળ. આમ કુલ ૬ દ્રવ્યો છે. તેને ષડ્દ્રવ્ય કહેવાય છે. અથવા ૬ પદાર્થ પણ કહેવાય છે.

આ છ દ્રવ્યોમાં પ્રથમનાં ૩ દ્રવ્યો સંખ્યામાં એક એક છે. બાકીનાં ૩ દ્રવ્યો અનંત અનંત છે. પ્રથમનાં ૨ લોકાકાશવ્યાપી છે. આકાશ લોકાલોકવ્યાપી છે. જીવ અને પુદ્ગલ સમૂહાત્મકભાવે લોકાકાશવ્યાપી છે. વ્યક્તિરૂપે લોકના અમુક અમુક ભાગમાં હોય છે. પ્રથમનાં પાંચ દ્રવ્યો પરમાર્થથી પદાર્થ છે. છઠ્ઠું દ્રવ્ય જે કાળ છે. તે ઔપચારિકદ્રવ્ય છે. પરમાર્થથી જીવ અને પુદ્ગલના પર્યાયાત્મક છે. દ્રવ્યોની સંખ્યા બાબતમાં સર્વે દર્શનકારો જુદી જુદી માન્યતાઓ ધરાવે છે. પરંતુ પરમાર્થથી આ ૬ જ દ્રવ્યો છે. આ ૬ દ્રવ્યો પરમાર્થપણે વિદ્યમાન હોવાથી તેને “સત્” કહેવાય છે. “જે છે તે સત્” અને જે સત્ છે. તે છે

सत् कोने कडेवाय ? सत् नुं. स्वरूप शुं ? આ બાબતમાં પણ દરેક દર્શનકારો જુદી જુદી વિચારધારા ધરાવે છે. બૌદ્ધદર્શન એમ માને છે કે “ચત્ ક્ષણિકમ્, તત્ સત્” જે જે ક્ષણિક છે. તે તે સત્ છે. અર્થાત્ ક્ષણમાત્ર વર્તી પદાર્થ તે જ સત્ છે. વેદાન્ત દર્શન “બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા” એકાન્ત નિત્ય જે બ્રહ્મ છે તે જ સત્ છે. આમ

માને છે. ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનકારો સમવાય સંબંધથી “સત્તા” જેમાં વર્તે છે. તે સત્ છે. આમ કહે છે. આ બધા દર્શનોની ચર્ચા અહીં કરતા નથી. પરંતુ ઉપર જણાવેલી દર્શનકારોની ભિન્ન-ભિન્ન માન્યતાઓ બુદ્ધિથી કલ્યાયેલા મનના વિકલ્પો માત્ર છે. તેઓમાં યથાર્થદર્શિતા નથી. કારણકે તેઓની માન્યતા દોષયુક્ત અને યુક્તિરહિત છે તે માટે.

“જૈનદર્શન” વીતરાગ અને સર્વજ પ્રણીત હોવાથી તેમાં બુદ્ધિની કલ્પનાઓ નથી. પરંતુ જે પદાર્થ જેવો છે. તે પદાર્થને તેવો તે જ્ઞાનીઓએ જોયો છે અને પછી તેવો કહ્યો છે. તેથી યથાર્થદર્શન છે. ત્રિકાલાબાધિત કેવલજ્ઞાનવાલા સર્વજ્ઞપરમાત્મા સમજાવનારા હોવાથી પદાર્થનું સ્વરૂપ યથાર્થ છે. અને તેઓ વીતરાગ હોવાથી કોઈ પણ પક્ષમાં ખેંચાયા વિના તટસ્થપણે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવનારા છે. તેથી જૈનદર્શન નિર્દોષ છે. અને અત્યન્ત સ્પષ્ટ વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવનારું દર્શન છે. તેમાં માન્યતા નથી, પરંતુ યથાર્થતા છે. તેમાં સત્ નું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહેલ છે.

આ સંસારમાં જે કોઈ પદાર્થો છે. તે એક એક પદાર્થ, જેમ કે જીવ હોય કે પુદ્ગલ હોય, ઘટ હોય કે પટ હોય, અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અને આંખે ન દેખાતા એવા જીવ-પરમાણુ આદિ પદાર્થો હોય કે આંખે દેખાતા ઘટ પટ આદિ સ્થૂલ પદાર્થો હોય તે સર્વે પણ પદાર્થો ડ લક્ષણોએ કરીને સહિત છે. એટલે કે “ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્ય” આ ત્રણ લક્ષણોએ કરી સહિત છે. જિનેશ્વરભગવંતોએ જેવા પ્રકારના જોયા છે. તે પદાર્થો તેવા પ્રકારના જ છે. એવી શ્રદ્ધા જો મનમાં ધારણ કરવામાં આવે તો સઘળાં શુભકાર્યો સિદ્ધ થાય છે. તથા યથાર્થજ્ઞાતા અને યથાર્થવક્તાપણાનો યશ પણ મળે જ છે.

સર્વે પણ પદાર્થો પોત પોતાના પૂર્વપર્યાયથી વ્યય પામે છે. અને નવા નવા પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને દ્રવ્યરૂપે સદા ધ્રુવ રહે છે. આ ત્રણે ધર્મોવાળા જે પદાર્થો છે તેને “સત્” કહેવાય છે. જેમ કે જીવદ્રવ્ય દેવ-નરક-તિર્યચ અને મનુષ્યભવોમાં જન્મ-મરણ પામતો છતો, એકભવ રૂપે (પૂર્વભવ રૂપે) વ્યય પામે છે. બીજા નવા ભવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને જીવદ્રવ્યપણે ધ્રૌવ્ય રહે છે. એકભવમાં પણ બાહ્ય રૂપે વ્યય પામે છે. યુવાન પણે ઉત્પન્ન થાય છે અને દેવદત્તાદિભાવે ધ્રૌવ્ય રહે છે. એ જ પ્રમાણે પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ કટકમાંથી કંકણ બનાવતાં કટકપણે વ્યય, કંકણ પણે ઉત્પાદ અને સુવર્ણપણે ધ્રૌવ્ય છે. ઘટ-પટાદિ પદાર્થોમાં પણ ઘટપણે વ્યય, કપાલ પણે ઉત્પાદ અને પુદ્ગલ પણે ધ્રૌવ્ય, અખંડપટ પણે વ્યય, ખંડપટ પણે ઉત્પાદ, અને પટપણે ધ્રૌવ્ય છે. અને આ ડ ધર્મવાળો જે પદાર્થ છે. તે જ “સત્” કહેવાય છે.

૧. જીવ-પુદ્ગલ, આ ઈન્દ્રિય અગોચરનું દષ્ટાન્ત છે. અને ઘટ-મટ, આ ઈન્દ્રિયગોચરનું દષ્ટાન્ત છે. એક સૂક્ષ્મ છે અને બીજું સ્થૂલ છે.

જિનેશ્વરભગવંતોને ઘનઘાતી કર્મોનો જ્યારે ક્ષય થાય છે. ત્યારે કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે તેઓશ્રી સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી બને છે. તેથી આ જગતના સર્વે પદાર્થોને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી સંપૂર્ણપણે દેખે છે. જાણે છે. ત્યારબાદ ધર્મદેશના આપતાં તેમના પ્રથમ પંકિતના શિષ્યોને (ગણધરોને) તેઓશ્રી આ જ તત્ત્વ સમજાવે છે અને આ જ તત્ત્વ સમજાવવા દ્વારા એકાન્તક્ષણિકપણાની અને એકાન્ત નિત્યપણાની તેઓની બુદ્ધિને દૂર કરીને “નિત્યાનિત્ય” ઈત્યાદિ અનેકાન્તમય પદાર્થોનું સ્વરૂપ તેઓની બુદ્ધિમાં સ્થિર કરે છે. અને તેનાથી ગણધર થનારા જીવો સમ્યક્ત્વ સહિત વિશાળ શ્રુતજ્ઞાન પરમાત્મા પાસેથી પામે છે. અને દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે.

જિનેશ્વરભગવંતો કહે છે કે ઉપ્પન્ને ઙ્ગ વા = જગતના પદાર્થો પ્રતિસમયે નવા નવા પર્યાયો સ્વરૂપે ઉત્પન્ન પણ થાય છે. વિગમે ઙ્ગ વા = પ્રતિ સમયે જુના જુના પર્યાયસ્વરૂપે વ્યય પણ પામે છે. અને ધ્રુવે ઙ્ગ વા = દ્રવ્યસ્વરૂપે ધ્રુવ પણ રહે છે. આ ત્રણ પદને ત્રિપદી કહેવાય છે.

આ ત્રિપદીનો જેમ જેમ અભ્યાસ કરવામાં આવે, તેનું ચિંતન-મનન અને વારંવાર ગુરુગમથી શ્રવણ કરવામાં આવે, તેમ તેમ “સત્”નું સ્વરૂપ વધારે સમજાતુ જાય છે. તેનો પ્રકાશ સ્થિર અને તેજસ્વી બને છે. આ ત્રિપદીની ઉપર સાચા હૃદયથી જો પ્રેમમાત્ર કરવામાં આવે, એટલે કે “આ જ સાચું તત્ત્વ છે” એવો દૃઢ વિશ્વાસ માત્ર જો સંપાદન કરવામાં આવે તો પણ અમાપ કર્મો (મિથ્યાત્વાદિ) તુટી જવાથી સમ્યક્ત્વાદિ સાચો માર્ગ પ્રાપ્ત થવા દ્વારા આ જીવનાં સઘળાં મનવાંછિતો સિદ્ધ થાય છે. ત્રિપદીનો આવા પ્રકારનો અનુપમ પ્રભાવ છે.

ए त्रिपदीनङ्गं सर्वं अर्थं व्यापकपणुं धारवुं. ते जिनशासनार्थं. पणि केटलाङ्क नित्य, केटलाङ्क अनित्य. इम नैयायिकादिक कहङ्ग छङ्ग. ते रीति नहीं. नित्यैकान्त अनित्यैकान्त पक्षमां लोकयुक्तिं पणि विरुद्ध छङ्ग. ते माटिं दीपथी मांडी आकाशतांङ्ग उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य लक्षण मानवुं. तेहज प्रमाण. उक्तं च—

આ ત્રિપદીનું સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપકપણું સમજવું. એટલે કે ત્રણે કાળના સર્વે ક્ષેત્રોના સર્વે પણ પદાર્થો પ્રતિસમયે ઉપરોક્ત ત્રણપદવાળા જ છે. ત્રિપદીમય જ છે. પ્રતિસમયે પર્યાયરૂપે પલટાતા અને દ્રવ્યરૂપે તેના તેજ રૂપે રહેતા એવા આ સઘળા પદાર્થો છે. માટે ત્રિપદી સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક રીતે વર્તે છે. આ જ જૈનશાસનનો સાર છે. પરંતુ કેટલાક પદાર્થો નિત્ય જ છે. અને કેટલાક પદાર્થો અનિત્ય જ છે આવાં

પ્રકારનું નૈયાયિકાદિ અન્યદર્શનકારો જે રીતે કહે છે. તે રીતે પદાર્થોનું સ્વરૂપ નથી. તેઓ વ્યવહારમાત્ર દૃષ્ટિ (ઉપલક્ષદૃષ્ટિ)વાળા છે. એટલે પાણીના પરપોટા, ઘટ, પટ, આદિ સ્થૂલ પદાર્થો નાશ પામતા દેખાય છે માટે અનિત્ય જ છે. અને પરમાણુ-જીવ આકાશ આદિ સૂક્ષ્મપદાર્થો અનાદિ અનંત કાળ સંસારમાં છે માટે નિત્ય જ છે. આમ નૈયાયિકાદિ માને છે. પરંતુ તે રીતે પદાર્થોનું સ્વરૂપ નથી. કારણ કે આવા પ્રકારનો અમુક પદાર્થને આશ્રયી નિત્યનો એકાન્ત, અને અમુક પદાર્થને આશ્રયી અનિત્યનો એકાન્ત માનવામાં લોકદૃષ્ટિએ અને યુક્તિની રીતિએ પણ વિરુદ્ધ જણાય છે. લોકવિરુદ્ધ અને યુક્તિવિરુદ્ધ આમ, બન્ને રીતે વિરુદ્ધ છે.

કારણ કે ઘટ કુટે ત્યારે ભલે ઘટનો નાશ થાય છે. પરંતુ તે જ ક્ષણે કપાલની ઉત્પત્તિ અને માટીની ધ્રુવતા પણ લોકોને દેખાય જ છે. અને યુક્તિથી પણ સમજાય જ છે. તો ઘટ એકાન્તે અનિત્ય છે આમ કેમ કહેવાય ? એવી જ રીતે જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો પણ પ્રતિસમયે પોત પોતાના નવા નવા પર્યાયમાં પર્યાયાન્તરને પામતાં હોય તેમ લોકોને પણ જણાય છે. અને યુક્તિથી પણ બેસે છે. બાળકપણે રહેલો જીવ જો પ્રતિસમયે પલટાતો ન હોય તો ક્યારેય પણ તે યુવાન અને વૃદ્ધ થાય જ નહીં, પણ ચોક્કસ થાય તો છે જ. માટે સ્થૂલદૃષ્ટિએ પરપોટા, દીપક, ઘટ પટ આદિ પદાર્થો ભલે નાશ પામતા (અનિત્ય) દેખાય, અને જીવ આકાશ આદિ પદાર્થો ભલે ધ્રુવતા વાળા (નિત્ય) દેખાય. પરંતુ પરમાર્થથી વિચારીએ તો “પરપોટાથી માંડીને પર્વત સુધીના અને દીપકથી માંડીને આકાશ સુધીના” સઘળા પણ પદાર્થો ઉત્પત્તિ-વિનાશ પ્રૌઢ્ય ધર્મવાળા જ છે. “આવી મહોરછાપથી અંકાયેલા જ છે” કુમારપાલપ્રતિબોધક કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ. બનાવેલી અન્યયોગવ્યવસ્થાદિકા નામની બત્રિશિકામાં શ્લોક પાંચમામાં કહ્યું છે કે—

આદીપમાવ્યોમ સમસ્વભાવં, સ્યાદ્વાદમુદ્રાઽનતિભેદિ વસ્તુ ।

તનિત્યમેવૈકમનિત્યમન્યદિતિ ત્વદાઙ્ગાદ્વિષતાં પ્રલાપાઃ ॥

અન્યયોગવ્યવસ્થાદિકા શ્લોક-૫

દીપકથી પ્રારંભીને વ્યોમ સુધીની સઘળીએ વસ્તુઓ સરખા સ્વભાવવાળી છે. કારણ કે તે વસ્તુઓ સ્યાદ્વાદની મુદ્રાને (આજ્ઞાને) જરા પણ ઉલ્લંઘન કરનારી નથી. છતાં તે સર્વે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એકાદ બે વસ્તુ (આકાશ-આત્મા-કાલ વિગેરે) નિત્ય જ છે. અને અન્ય કોઈ વસ્તુ (ઘટ-પટ-દીપક-પરપોટા આદિ વસ્તુ) અનિત્ય જ છે. આવું બોલવું તે હે વીતરાગ પ્રભુ ! તમારી આજ્ઞાના દેખી માણસોના પ્રલાપ છે.

જેઓને તમારી આજ્ઞા ઉપર અત્યન્ત દ્વેષ હોય છે. તે જ આવું એકાન્તનિત્ય અને એકાન્ત અનિત્ય બોલે છે. તેઓનું બોલવું યુક્તિરિક્ત હોવાથી પ્રલાપરૂપ (બબડવા તુલ્ય) છે. સામાન્ય લોકોને અનિત્ય તરીકે ભાસતા દીપકના અને નિત્ય તરીકે ભાસતા આકાશનો ઉલ્લેખ કરીને, તથા ત્યાં સુધીના તમામ પદાર્થો આમ કહીને સઘળા પણ પદાર્થો નિત્યાનિત્ય છે. આવો આશય કર્તાનો છે. ॥૧૩૪॥

ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ પણઈ, છઈ સમય સમય પરિણામ રે ।

ષડ્ દ્રવ્યતણો પ્રત્યક્ષથી, ન વિરોધતણો એ ઠામ રે ॥

જિન વાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨ ॥

ગાથાર્થ— છએ દ્રવ્યોમાં સમયે સમયે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રીવ્યપણાનો પરિણામ છે જ. આ વાત પ્રત્યક્ષથી દેખાય જ છે. તેથી તેમાં કંઈ પણ વિરોધનું સ્થાન નથી. ॥ ૯-૨ ॥

ટબો— એહ જ ભાવ વિવરીનઈ કહઈ છઈ. ઉત્પાદ ૧, વ્યય ૨, ધ્રુવ ૩ એ ૩ લક્ષણો ષટ્ દ્રવ્યનો સમય સમય પરિણામ છઈ

કોઈ કહસ્યઈ જે- “જિહાં ઉત્પાદ વ્યયપણું, તિહાં ધ્રુવપણું નહીં, જિહાં ધ્રુવપણું, તિહાં ઉત્પાદ-વ્યય નહીં એહવો વિરોધ છઈ. તો ૩ લક્ષણ એક ઠામિ કિમ હોઈ ? તેમ-૩ લક્ષણ એકઠામિ ન હુઆં જોઈઈ.” તેહનઈ કહિઈ જે-શીત ઉષ્ણસ્પર્શ જલ અનલનઈ વિષઈ પરસ્પરઈ પરિહારઈ દીઠા છઈ, તેહનઈ એક ઠામઈ ઉપસંહારઈ વિરોધ કહિઈ.

ઇહાં તો-૩ લક્ષણ સર્વત્ર એકઠામઈ જ પ્રત્યક્ષથી દીસઈ છઈ. પરસ્પરપરિહારઈ કિહાંઈ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ નથી. તો એ વિરોધનો ઠામ કિમ હોઈ ? અનાદિકાલીન એકાન્તવાસનાઈ મોહિતજીવ એહોનો વિરોધ જાણઈ છઈ. પણિ-પરમાર્થઈ વિચારી જોતાં વિરોધ નથી. સમનિચતતાઈ પ્રત્યય જ વિરોધ ભંજક છઈ. ॥ ૯-૨ ॥

વિવેચન— એહ જ ભાવ વિવરીનઈ કહઈ છઈ— “ત્રણે કાળના સર્વે પદાર્થો ત્રિપટ્ટીમય જ છે” આ જ ભાવાર્થ હવે વિસ્તાર કરીને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે. ભૂત-ભાવિ કે વર્તમાનમાં ક્યારેય પણ એવું બન્યું નથી બનતું નથી અને બનશે નહીં, કે આ સર્વે પદાર્થોમાંનો કોઈ એક પદાર્થ પણ આ ત્રિપટ્ટીવાળો ન હોય. આ ત્રિપટ્ટીની મહોરછાપ

ત્રિકાલાબાધિત છે. સર્વત્ર વ્યાપક છે. સર્વજ તીર્થકર ભગવન્તો વડે સર્વત્ર આ ત્રિપટી જણાયેલી છે દેખાયેલી છે. અને જાણ્યા-દેખ્યા પછી પ્રરૂપણા કરાયેલી છે. પરંતુ કલ્પના કરીને બતાવેલી નથી. અથવા તેઓ આવી માન્યતા ધરાવે છે. તેવું નથી.

ઉત્પાદ ૧. વ્યય ૨. ધ્રુવ ૩. એ ૩ લક્ષણો ષટ્ દ્રવ્યનો સમય સમય પરિણામ છડ—

ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ આ ત્રણે લક્ષણો છએ દ્રવ્યોનો સમયે સમયે પરિણામ છે. છએ દ્રવ્યોમાંનું કોઈ પણ દ્રવ્ય એવું નથી અને કોઈ પણ સમય એવો નથી કે જે સમયે તે છએ દ્રવ્યમાં આ ત્રણ લક્ષણો ન હોય. ત્રણમાંથી એકાદ-બે હોય અને શેષ એકાદ-બે ન હોય એવું પણ ક્યારે ય બનતું નથી. સર્વત્ર સર્વદા ત્રણે લક્ષણો હોય જ છે. માટે જ ત્રિપટી વ્યાપક છે. પૂર્વ પૂર્વ પર્યાયથી સર્વે પણ દ્રવ્ય વ્યય પામે છે. ઉત્તર ઉત્તર પર્યાયથી સર્વે પણ દ્રવ્ય ઉત્પાદ પામે છે. અને છતાં તે તે દ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્યપણે અવશ્ય ધ્રુવ છે. મણકાઓની બનેલી ૧ માળા, ગણતી વખતે મણકાને આશ્રયી એક જાય છે અને બીજો આવે છે. પરંતુ માળાને આશ્રયી તો તેની તે જ માળા ગણાય છે.

કોડ કહસ્યડં જે- “જિહાં-ઉત્પાદ-વ્યયપણું, તિહાં ધ્રુવપણું નહીં,” “જિહાં ધ્રુવપણું, તિહાં ઉત્પાદ-વ્યય નહીં” એહવો વિરોધ છડ. તો ૩ લક્ષણ એક ઠામિ કિમ હોડ ? તેમ ૩ લક્ષણ એકઠામિ ન હુઆં જોડડ.”

અહીં કોઈક શિષ્ય પ્રશ્ન કરશે. અર્થાત્ આવું કહેશે કે “જ્યાં જ્યાં ઉત્પાદ-વ્યયપણું (અનિત્યપણું) હોય, ત્યાં ત્યાં ધ્રુવપણું (નિત્યપણું) નથી. અને “જ્યાં જ્યાં ધ્રુવપણું છે. ત્યાં ત્યાં ઉત્પાદ વ્યયપણું નથી” કારણકે આ ત્રણેનો પરસ્પર વિરોધ છે. જેમ કે જે માતા હોય તે વન્ધ્યા કેમ હોય ? અને જે વન્ધ્યા હોય તે માતા કેમ હોય ? જ્યાં અંધકાર હોય ત્યાં પ્રકાશ કેમ હોય ? અને જ્યાં પ્રકાશ હોય ત્યાં અંધકાર કેમ હોય ? પરસ્પર વિરોધ છે. તેમ જ્યાં અનિત્યતા હોય, ત્યાં નિત્યતા ન હોય અને જ્યાં નિત્યતા હોય, ત્યાં અનિત્યતા ન હોય. આવો વિરોધ દોષ ત્રિપટીમાં આવે છે. તેથી ત્રણે લક્ષણો એક જ સ્થાનમાં કહો તો ખરા, કે કેમ હોય ? તેમ = તે રીતે વિચારતાં આ ૩ લક્ષણ એકસ્થાને એકકાળે ન હોવાં જોઈએ. ત્રણે લક્ષણો એકસ્થાને સાથે હોય આવી જૈનોની વાત યુક્તિસંગત નથી. પરંતુ પરસ્પર વિરોધી છે. આમ કોઈ શિષ્ય શંકા કરે છે.

તેહનડં કહિડં જે-શીત ઉષ્ણ સ્પર્શ, જલ અનલનડં વિષડં પરસ્પરડં પરિહારડં દીઠા છડ. તેહનડં એક ઠામડં ઉપસંહારડં વિરોધ કહિડં. ઇહાં તો ૩ લક્ષણ સર્વત્ર

ઁકઠામઢં જ પ્રત્યક્ષથી ઢીસઢં છઢં. પરસ્પર પરિહારઢં કિહાઢં પ્રત્યક્ષસિદ્ધ નથી, તો ઁ વિરોધનો ઠામ કિમ હોઢ ?

ઉપરોક્ત શંકા કરતા તે શિષ્યને ગુરુજી જે ઉત્તર કહે છે તે ઉત્તર આ પ્રમાણે છે— શીતસ્પર્શ અને ઉષ્ણસ્પર્શ અનુક્રમે જળમાં અને અગ્નિમાં પરસ્પર પરિહારપણે દેખેલા છે. ઁટલે કે શીતળતા જળમાં છે ત્યાં ઉષ્ણતા નથી. અને ઉષ્ણતા અગ્નિમાં છે ત્યાં શીતળતા નથી. તેથી આ બે ગુણધર્મો ઁક બીજાના પરિહારમાં (અભાવમાં) જ વર્તે છે આવું પ્રત્યક્ષ નજરોનજર દેખાય છે. તેથી તેહનઢં = તે બન્નેને ઁટલે કે શીતસ્પર્શને અને ઉષ્ણસ્પર્શને ઁક જ સ્થાને ઉપસંહારઢં = સાથે રહે છે. આમ કહીઁ તો વિરોધ કહેવાય. જે બે વસ્તુ સાથે નથી જ રહેતી ઁવી પરસ્પર વિરોધી બે વસ્તુને ઁકસ્થાને સાથે રહે છે. આમ જો કહીઁ તો જરૂર વિરોધદોષ આવે.

ઢહાં તો = પરંતુ અહીં તો ત્રણે લક્ષણો સર્વ સ્થાનોમાં ઁકસાથે રહેતા પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી દેખાય જ છે. ક્યાંય પણ પરસ્પર પરિહારે (ઁકબીજાને છોડીને) રહેતા હોય ઁવું પ્રત્યક્ષસિદ્ધ દેખાતું નથી. અર્થાત્ ઉત્પાદને છોડીને ઁકલો વ્યય કે ધ્રુવ હોય, અથવા વ્યયને છોડીને ઁકલો ઉત્પાદ કે ધ્રુવ હોય, અથવા ધ્રુવને છોડીને ઁકલો ઉત્પાદ કે વ્યય હોય આવું કોઈ પણ પદાર્થમાં કોઈ પણ સ્થાને કે કોઈ પણ કાલે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જણાતું નથી. બલ્કે બધે જ ત્રણે સાથે રહેલા જ જણાય છે. શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શ સાથે નથી જણાતા. તેથી ત્યાં વિરોધ આવે. પરંતુ ઉત્પાદાદિ ત્રણે લક્ષણો તો સર્વત્ર વ્યાપકપણે સાથે જ રહેલા જણાય છે. તેથી ત્રણ લક્ષણોને સાથે માનવામાં તમે કહેલા ઁવા આ વિરોધદોષનું સ્થાન અહીં કેમ હોય ? અર્થાત્ ત્રણ લક્ષણો સાથે માનવામાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ દોષ આવતો નથી જ.

અનાદિકાલીન ઁકાન્તવાસનાઢં મોહિતજીવ ઁહોનો વિરોધ જાણઢં છઢં. પળિ-પરમાર્થઢં વિચારી જોતાં વિરોધ નથી. સમનિયતતાઢં પ્રત્યય જ વિરોધ ઢંજક છઢ.

॥ ૧-૨ ॥

આ જીવમાં અનાદિકાળથી ઘર કરીને બેઠેલી “ઁકસ્થાનમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ન જ રહે” આવા પ્રકારની ભૂલ ભરેલી ભ્રમણા, તથા મિથ્યાદષ્ટિ ઁવા અન્ય અન્ય દર્શનકારોનો સહવાસ, તથા તેઓના અનુયાયીઓનો નિરંતર પરિચય, અને તેઓનાં ઁકાન્તવાદ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનો જ નિરંતર અભ્યાસ ઁત્યાદિ કારણોથી “વસ્તુ કાં તો નિત્ય જ હોય અથવા કાં તો અનિત્ય જ હોય પરંતુ બન્ને સાથે ન જ હોય” આવા પ્રકારની બુદ્ધિમાં ઠસી ગયેલી ઁકાન્તપક્ષની વાસનાથી પરાધીન થયેલો અને મોહાન્ધ

બનેલો આ જીવ આ ઉત્પાદાદિ ત્રણેનો નિરંતર વિરોધ જ દેખ્યા કરે છે. “બાપ હોય તે બેટો કેમ હોય? અને બેટો હોય તે બાપ કેમ હોય? જે ઉત્તરમાં હોય તે દક્ષિણમાં કેમ હોય? અને જે દક્ષિણમાં હોય તે ઉત્તરમાં કેમ કહેવાય ? આમ સંસારી લોકો ઉપરછલ્લો વિરોધ જેમ દેખે છે તેમ જે નિત્ય હોય તે અનિત્ય કેમ હોય અને જે અનિત્ય હોય તે નિત્ય કેમ હોય? આમ ઉપરછલ્લો શાબ્દિક વિરોધ જ આ જીવનિરંતર જોયા કરે છે. આવા પ્રકારનો અજ્ઞાની જીવ તત્ત્વનો ઉંડાણથી વિચાર કરતો નથી.

સત્સંગથી, સાચા સ્વાધ્યાયથી અને સત્શાસ્ત્રોનો નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી તથા ગીતાર્થ જ્ઞાનીઓના પરિચયથી જ્યારે આ જીવની આ ભ્રામકદૃષ્ટિ ટળે છે. અને પરમાર્થદૃષ્ટિ જાગે છે ત્યારે તે જીવ આપ મેળે જ સમજી શકે છે કે જે પુરુષ તેના પુત્રનો બાપ છે. તે જ પુરુષ તેના પોતાના પિતાનો બેટો પણ સાથે જ છે. જે સુરત શહેર મુંબઈથી ઉત્તરમાં આવેલું છે. તે જ સુરત શહેર અમદાવાદની અપેક્ષાએ દક્ષિણમાં પણ સાથે જ આવેલું છે. તેમ જે વસ્તુ દ્રવ્યપણે નિત્ય છે. તે જ વસ્તુ પર્યાયપણે અનિત્ય પણ સાથે જ છે. તેમાં કંઈ જ વિરોધ નથી. અપેક્ષાભેદ માત્ર જ છે. બળ્લો સાથે માનવા. એ જ વસ્તુનું પારમાર્થિક સાચું સ્વરૂપ છે. આવું, પરમાર્થદૃષ્ટિ ખુલતાં સ્વયં સમજાઈ જ જાય છે.

ઉજવળ એવો પણ શંખ કાચકામલિકા (કમળા)ના રોગવાળાને જે પીળો દેખાય છે. તે જ શંખ કાળાન્તરે રોગમુક્ત નેત્રવાળા તે જ પુરુષને સ્વયં જ ઉજવળ દેખાય છે. “આ શંખ ઉજવળ છે” આમ કહેવું કે દેખાડવું પડતું નથી. હું પીળો જે દેખતો હતો તે ભૂલ હતી. આવું આપોઆપ સમજાઈ જ જાય છે. તેની જેમ “પરમાર્થદૃષ્ટિ” ઉઘડતાં અને તે દૃષ્ટિથી જોતાં તે જ પુરુષને હવે કંઈ પણ વિરોધ દેખાતો નથી. પરંતુ આવા પ્રકારનું તત્ત્વનું યથાર્થદર્શન જીવમાં સદ્ગુરુના યોગે પોતાની રીતે સહજપણે જ થાય છે. અને વસ્તુના સાચા સ્વરૂપને જાણવાનો આનંદ આનંદ પ્રગટે છે.

સમનિયતતાઈં પ્રત્યય જ = ઉત્પાદાદિ ત્રણે લક્ષણોનું સમાન પણે (એક પણ સ્થાને હીન નહી કે અધિક નહી. પરંતુ સર્વત્ર ત્રણે સાથે જ છે. આમ સમાન રીતે) નિયતતાએ (એવકારપૂર્વક) સાથે રહેવા પણાનો જે પ્રત્યય જ = બોધ થાય છે. તે બોધ જ વિરોધખંજક આજ સુધી જે વિરોધ દેખાતો હતો, તેને ભાંગીને ભુક્કો કરી નાખે છે “આ ત્રણે સર્વત્ર સાથે જ વર્તે છે” આવો સત્શાસ્ત્રોથી અને સદ્ગુરુઓથી એવકારવાળો થયેલો જે બોધ છે, તે બોધ જ અન્નાદિકાલીન મિથ્યાત્વ મોહસંબંધી વાસનાજન્ય વિરોધનો ભંજક (ભાંગનાર) છે. ॥ ૧૩૫ ॥

ઘટ મુકુટ સુવર્ણ હ અર્થિઆ, વ્યય ઉત્પત્તિ થિતિ પેખંત રે ।

નિજ રૂપઈ હોવઈ હેમથી, દુઃખ હર્ષ ઉપેક્ષાવંત રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૩ ॥

ગાથાર્થ— ઘટ મુકુટ અને સુવર્ણના અર્થી જીવો, વ્યય ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિને દેખતા છતા, પોત પોતાના તે વ્યયાદિ રૂપે થયેલા સુવર્ણથી જ અનુક્રમે દુઃખ હર્ષ અને ઉપેક્ષાવાળા બને છે. ॥ ૯-૩ ॥

ટનો— તેહ જ દેખાડઈ છઈ. એક જ હેમ દ્રવ્યનઈ વિષઈ ઘટાકારઈ નાશ, મુકુટાકારઈ ઉત્પાદ, અનઈ હેમાકારઈ સ્થિતિ. એ ૩ લક્ષણ પ્રકટ દીસઈ છઈ. જે માટિં હેમઘટ ભાંજી હેમમુકુટ થાઈ છઈ. તિવારઈ-હેમઘટાર્થી દુઃખવંત થાઈ, તે માટિં ઘટાકારઈ હેમવ્યય સત્ય છઈ. જે માટિં હેમમુકુટાર્થી હર્ષવંત થાઈ, તે માટિં મુકુટાકારઈ હેમોત્પત્તિ સત્ય છઈ. ઈમ— હેમમાત્રાર્થી તે કાલે-ન સુખવંત, ન દુઃખવંત થાઈ છઈ. સ્થિતપરિણામઈ રહઈ છઈ. તે માટિં હેમ સામાન્ય સત્ય છઈ. ઈમ સર્વત્ર ઉત્પાદ વ્યય સ્થિતિ પર્યાય દ્રવ્યરૂપે જાણવા.

ઈહાં ઉત્પાદવ્યયભાગી ભિન્નદ્રવ્ય, અનઈ સ્થિતિભાગી ભિન્નદ્રવ્ય, કોઈ દીસતું નથી. જે માટિં ઘટમુકુટાઘાકારાસ્પર્શી હેમદ્રવ્ય છઈ નહીં, જે-એક ધ્રુવ હોઈ. ધ્રુવતાની પ્રતીતિ પછિ છઈ. તે માટિં “તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્” (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫-૩૩) એ લક્ષણઈ પરિણામઈ ધ્રુવ અનઈ પરિણામઈ અધ્રુવ સર્વ ભાવતું. ॥ ૯-૩ ॥

વિવેચન— તેહ જ દેખાડઈ છઈ = સર્વે પણ પદાર્થો ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણોવાળા જ નિયમા છે. આ વાત દંઢતાપૂર્વક=ઉદ્ઘોષણા કરવા પૂર્વક દેખાડે છે—

એક જ હેમદ્રવ્યનઈ વિષઈ ઘટાકારઈ નાશ, મુકુટાકારઈ ઉત્પાદ, અનઈ હેમાકારઈ સ્થિતિ એ ૩ લક્ષણ પ્રકટ દીસઈ છઈ ।

કોઈ એક શ્રીમંતને ઘેર સુવર્ણનો બનેલો ઘટ છે. તે શ્રીમંતે સુવર્ણનો તે ઘટ નાના છોકરાને રમવા માટે આપ્યો. તે જોઈને મોટા છોકરાએ આવો જ સુવર્ણનો મુકુટ પહેરવાની ઈચ્છા કરી, પિતા પાસે કજીયો કર્યો, તેની શાન્તિ માટે પિતા બન્ને પુત્રોને સાથે લઈને સોની (સુવર્ણકાર) પાસે ગયા. અને કહ્યું કે સુવર્ણના આ ઘટને ભાંગીને સુવર્ણનો મુકુટ બનાવી આપ. સોની તે ઘટને ભાંગીને મુકુટ બનાવે છે. બન્ને પુત્રો અને પિતા આમ, ત્રણે સામે બેઠા છે. હવે વિચારો કે આ ત્રણેની મુખમુદ્રા કેવી હશે?

નાનો પુત્ર રડે છે. કારણ કે તે વ્યયને જ જુએ છે. મોટો પુત્ર હરખાય છે. કારણકે તે ઉત્પાદને જ જુએ છે. અને પિતા ઉપેક્ષાવંત છે. કારણ કે તે પોતાના સુવર્ણને જ (દ્રૌવ્યને જ) જુએ છે. આ ઉદાહરણ ધ્યાનમાં રાખીને આ ટબાની પંક્તિઓના અર્થ આપણે વિચારીએ.

એક જ સુવર્ણદ્રવ્યને વિષે ઘટાકારપણે (સુવર્ણનો) નાશ, મુકુટાકારપણે (સુવર્ણનો) ઉત્પાદ, અને હેમાકારપણે (સુવર્ણની) ધ્રુવતા, આમ આ ત્રણે લક્ષણો પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે. તેની વધારે સ્પષ્ટ સમજણ આ પ્રમાણે છે.

જે માટિં હેમઘટ ભાંજી હેમમુકુટ થાઈ છઙ્, તિવારઙ્ = હેમઘટાર્થી દુઃખવંત થાઈ, તે માટિં ઘટાકારઙ્ હેમવ્યય સત્ય છઙ્.

જે માટે = એટલે કારણકે, જ્યારે સુવર્ણનો ઘટ ભાંગીને તે જ સુવર્ણમાંથી હેમનો મુકુટ બનાવાય છે. ત્યારે સુવર્ણના ઘટનો અર્થી એવો નાનો પુત્ર દુઃખવાલો થાય છે. તે માટે તે કાલે ઘટાકારપણે સુવર્ણ દ્રવ્યનો જે નાશ છે. તે સાચો છે. જો તે કાળે ઘટાકારપણે સોનાનો નાશ ન થતો હોત તો નાના પુત્રનું જે ઈષ્ટ, ઘટાકારતામયસુવર્ણ, તે તો છે જ, તો નાના પુત્રને દુઃખ કેમ થાય ? અર્થાત્ ન થવું જોઈએ. પરંતુ જેમ જેમ ઘટ ભાંગે છે તેમ તેમ તે નાનો પુત્ર વધારે વધારે જોરથી રડે છે. તેથી તે કાળે ઘટાકારતાનો નાશ એટલે કે ઘટાકારપણે પરિણામ પામેલા સુવર્ણનો નાશ અવશ્ય છે જ. આ રીતે ઘટાકારપણે હેમનો વ્યય ત્યાં છે જ. આ વાત સંપૂર્ણપણે સાચી ઠરે છે. આ રીતે ઘટાકારરૂપે હેમવ્યય અવશ્ય સત્ય છે. એ સિદ્ધ થયું.

જે માટિં હેમમુકુટાર્થી હર્ષવંત થાઈ, તે માટિં-મુકુટાકારઙ્ હેમોત્પત્તિ સત્ય છઙ્.

તથા જે માટે સુવર્ણના મુકુટનો અર્થી એવો મોટો છોકરો હર્ષવાળો થાય છે. તે માટે મુકુટાકારપણે સુવર્ણની ઉત્પત્તિ પણ જરૂર છે જ, અને તે સાચી છે, જો મુકુટરૂપે સુવર્ણની ઉત્પત્તિ તેમાં ન હોત તો મોટા પુત્રને હર્ષ કેમ થાય ? કારણ કે પોતાનું ઈષ્ટ = જે સુવર્ણનો મુકુટ, તેની ઉત્પત્તિ તો તેમાં નથી, તો હર્ષ થવાનું કારણ શું ? અને હર્ષ થતો દીસે છે. તેથી અવશ્ય તેમાં મુકુટાકારની ઉત્પત્તિ એટલે કે મુકુટાકારપણે સુવર્ણની ઉત્પત્તિ છે જ. અને તે સંપૂર્ણપણે સાચી જ વાત છે. આમ સિદ્ધ થયું.

ઇમ હેમમાત્રાર્થી તે કાલે ન સુખવંત, ન દુઃખવંત થાઈ છઙ્, સ્થિતપરિણામઙ્ રહઙ્ છઙ્. તે માટિં હેમસામાન્ય સ્થિતિ સત્ય છઙ્. ઇમ સર્વત્ર ઉત્પાદ વ્યય સ્થિતિ પર્યાય દ્રવ્ય રૂપે જાણવા.

તથા- આ જ પ્રમાણે જે માટે સુવર્ણમાત્રનો અર્થ (બન્ને પુત્રોનો પિતા) તે કાળે (ઘટ ભાગે છે અને મુગટ થાય છે ત્યારે) નથી સુખવાળો થતો, કે નથી દુઃખવાળો થતો. પરંતુ સ્થિતિપરિણામવાળો (તટસ્થબુદ્ધિવાળો) જ રહે છે કારણકે તેને સુવર્ણની ધ્રુવતા જ દેખાય છે. તે માટે ઘટ ભાંગવા છતાં, મુકુટ થવા છતાં, હેમસામાન્યપણે (સુવર્ણમાત્ર રૂપે) સ્થિતિ પણ અવશ્ય છે જ. અને તે પણ તેટલી જ સાચી છે. જો આ સુવર્ણપણાની સ્થિતિ તેમાં ન હોત તો પિતા કાં તો ઉત્પાદમાત્ર જોઈને હર્ષવંત થવા જોઈએ, અથવા નાશમાત્ર જોઈને દુઃખવંત થવા જોઈએ. પરંતુ પિતા તેવા થતા નથી. તેનો અર્થ એ થાય છે કે પિતાને જે યોતાના સુવર્ણપણાની માલિકીની બુદ્ધિ છે. તે સુવર્ણપણું તો તેમાં અવશ્ય ધ્રુવ છે જ. આમ દેખાય જ છે. અને તેથી જ તે હર્ષ-શોક ન કરતાં ઉપેક્ષાવંત રહે છે. આ પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય-અને સ્થિતિ, આ ત્રણે પર્યાયો જે દેખાય છે તે સુવર્ણ નામના દ્રવ્યમાં થાય છે. આમ જાણવું. ઘટાકારપણે જે નાશ છે તે પણ સુવર્ણનો નાશ છે. મુકુટાકાર પણ જે ઉત્પત્તિ છે. તે પણ સુવર્ણની જ ઉત્પત્તિ છે. અને હેમાકારપણે જે ધ્રુવતા છે તે પણ સુવર્ણદ્રવ્યની જ છે. આમ ત્રણે પર્યાયો સુવર્ણદ્રવ્યમાં થાય છે. તેથી સર્વત્ર દ્રવ્ય ૩ લક્ષણોવાળું છે. આમ, સર્વદ્રવ્યોમાં વ્યયાદિ આ ૩ લક્ષણો જાણવાં.

इहां उत्पादव्ययभागी भिन्नद्रव्य, अनङ्गं स्थितिभागी भिन्नद्रव्य, कोइ दीसतुं नथी. जे माटिं घटमुकुटाद्याकारास्पर्शी हेमद्रव्य छइं नहीं, जे एक ध्रुव होइ. (तथा) ध्रुवतानी प्रतीति पणि छइं, ते माटिं “तद्भावाव्ययं नित्यम्” (तत्त्वार्थसूत्र ५-३३) ए लक्षणइं परिणामइं ध्रुव अनङ्गं परिणामइं अध्रुव सर्व भाववुं ॥ १-३ ॥

આ પ્રમાણે સર્વે દ્રવ્યો ત્રિપદીમય છે. તેથી માત્ર “ઉત્પત્તિ અને વ્યયને જ ભજનારું દ્રવ્ય ભિન્ન છે (જેમ કે ઘટપટાદિ), અને સ્થિતિને જ માત્ર ભજનારું દ્રવ્ય ભિન્ન છે. (જેમ કે પરમાણુ, જીવ, આકાશ આદિ) આમ કોઈ દીસતુ (દેખાતું) નથી. અર્થાત્ એકલા ઉત્પાદ-વ્યયનો જ આધાર હોય પણ સ્થિતિ ન જ હોય એવું કોઈ દ્રવ્ય દેખાતું નથી તથા એકલી સ્થિતિનો જ આધાર હોય પણ ઉત્પાદવ્યય ન હોય એવું પણ કોઈ દ્રવ્ય દેખાતું નથી. નૈયાયિક-વૈશેષિકો જે આમ માને છે કે પૃથ્વી-જલ-તેજ-વાયુના પરમાણુઓ અને આકાશાદિ દ્રવ્યો નિત્ય જ છે. અને દ્રવ્યણુકાદિ સ્થૂલ દ્રવ્યો અનિત્ય જ છે. તે ખોટી વાસના છે. તેઓની આ માન્યતા મિથ્યા છે. કારણ કે નિત્ય એવા

પરમાણુ આદિ દ્રવ્યોમાં પણ વર્ણાદિના રૂપાન્તરો હોવાથી ઉત્પાદ-વ્યય છે જ, તથા પરમાણુઓ પણ કાળાન્તરે અનેક અણુઓ સાથે ભળ્યા છતા જુદા જુદા સ્કંધોરૂપે પરિણામ પામે જ છે. માટે તેમાં પણ ઉત્પાદવ્યય છે જ. તથા આકાશાદિ દ્રવ્યોમાં પણ અવગાહકદ્રવ્યના સંયોગ-વિયોગ દ્વારા ઉત્પાદવ્યય છે જ. તથા ઘટપટ આદિ સ્થૂલદ્રવ્યોમાં તે તે આકારે ઉત્પાદ-વ્યય હોવા છતાં પણ મૂલ પદાર્થ રૂપે ધ્રુવતા પણ અવશ્ય અંદર રહેલી જ છે. માટે ૩ લક્ષણોવાળું જ દ્રવ્ય સર્વત્ર દેખાય છે એક એક લક્ષણવાળું કે બે લક્ષણોવાળું દ્રવ્ય ક્યાંય પણ દેખાતું નથી. અને તેવું છે પણ નહીં.

જે માટિ = જે માટે ઘટાકાર અને મુકુટાકારઆદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારોને (પર્યાયોને) ન સ્પર્શનારૂં કેવળ એકલું સુવર્ણદ્રવ્ય છે જ નહીં, કે જે એક (એકલી) ધ્રુવ (ધ્રુવતા) સિદ્ધ થાય. અર્થાત્ જો ઘટાકારતાના વ્યયને અને મુકુટાકારતાની ઉત્પત્તિને ન સ્પર્શનારૂં કેવલ એકલું સુવર્ણદ્રવ્ય હોય, તો કેવલ એકલી ધ્રુવતા સિદ્ધ થાત. પરંતુ તેમ નથી. ઘટાકારને અને મુકુટાકારને ન સ્પર્શનારૂં દ્રવ્ય નથી. કોઈને કોઈ આકારવાળું જ સુવર્ણદ્રવ્ય છે. અને આકારોવાળું હોવાથી આકારો પલટાયે છતે ઉત્પાદ-વ્યયવાળું પણ છે જ. માટે કેવલ એકલી ધ્રુવતા સિદ્ધ થતી નથી. (તથા) ધ્રુવતાની પ્રતીતિ યગિ છઙ્ગ = તથા વળી સુવર્ણપણે ધ્રુવતા તે દ્રવ્યમાં (સાપેક્ષપણે) અવશ્ય પ્રતીત પણ થાય જ છે. તે માટે સુવર્ણપણે ધ્રુવતા પણ છે જ. ફક્ત એકલી ધ્રુવતા નથી પરંતુ ઉત્પાદ-વ્યય સાપેક્ષ એવી ધ્રુવતા છે. તેથી તત્વાર્થસૂત્રકારે કરેલું નિત્યનું લક્ષણ જ સાચું છે. નૈયાયિક વૈશેષિકોએ કરેલું નિત્યનું લક્ષણ સાચું નથી. તે બન્નેના લક્ષણની ચર્ચા આ પ્રમાણે છે—

ન્યાયદર્શન અને વૈશેષિકદર્શન આદિ દર્શનકારો ધ્વંસાપ્રતિયોગિત્વં નિત્યસ્ય લક્ષણમ્ કહે છે. જે પદાર્થ ભાવિકાળે થનારા ધ્વંસનો અપ્રતિયોગી હોય તે નિત્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ જેનો ભાવિમાં નાશ ન થવાનો હોય તે નિત્ય. જેમ કે પરમાણુ-જીવ અને આકાશ આદિ પદાર્થો. પરંતુ આ પદાર્થો પણ માત્ર દ્રવ્યરૂપે જ નાશ નથી પામવાના, પર્યાયરૂપે (પરિવર્તનરૂપે) તો આ દ્રવ્યો પણ પ્રતિક્ષણે નાશ પામે જ છે. કોઈ પણ દ્રવ્ય એવું નથી કે જે પૂર્વોક્તર પર્યાયરૂપે નાશ અને ઉત્પાદ ન પામતું હોય, તેથી નાશ ન જ પામે (ધ્વંસ ન થાય) એવું કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહીં. સર્વે પણ દ્રવ્યો જેમ ધ્રુવ છે તેમ ઉત્પાદવિનાશશાલી પણ છે જ. આ કારણથી નૈયાયિકનું આ લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું છે. તેથી મિથ્યા છે.

તત્પાર્થસૂત્રકારે કહ્યું છે કે તદ્ભાવ = અર્થાત્ સદ્ભાવ થી જે વ્યય ન પામે તે, એટલે કે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ આ ત્રણ લક્ષણો જેમાં હોય તે સત્ કહેવાય અને આવા ત્રણ લક્ષણવાળા સત્ પણાના ભાવથી જે કદાપિ ચલિત ન થાય તે નિત્ય, આ રીતે નિત્ય તેને કહેવાય કે જેમાં અનિત્યતા રહેલી જ હોય, પૂર્વોત્તર પર્યાયરૂપે રહેલી અનિત્યતા સાપેક્ષ એવી દ્રવ્યરૂપની જે સ્થિરતા, તે નિત્ય કહેવાય છે. આમાં કોઈ દોષો આવતા નથી.

સર્વત્ર ત્રિપદીવાણું લક્ષણ હોવાથી પરિણામી એવું ધ્રુવપણું સર્વપદાર્થોમાં જાણવું. પરંતુ બૌદ્ધો એકલું અધ્રુવપણું (અનિત્યપણું) અને સાંખ્યો એકલું ધ્રુવપણું (નિત્યપણું) અને નૈયાયિક-વૈશેષિકો પરમાણુ આદિ અમુકદ્રવ્યોમાં એકલું ધ્રુવપણું અને ઘટપટ આદિ અમુકદ્રવ્યોમાં એકલું અધ્રુવપણું ઇત્યાદિ કલ્પીને જે જે એકાન્તમાન્યતાઓ ધરાવે છે. તે સર્વે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉદયથી મોહિતજીવોની અજ્ઞાનદશા (તાત્વિક અંધતા) જાણવી. ॥ ૧૩૬ ॥

ઘટવ્યય તે ઉત્પત્તિ મુકુટની, ધ્રુવતા કંચનની તે એક રે ।
દલ એકઈ વર્તઈ એકદા, નિજકારયશક્તિ અનેક રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૪ ॥

ગાથાર્થ— ઘટનો જે વ્યય છે. તે જ મુકુટની ઉત્પત્તિ છે. અને તે જ કંચનની ધ્રુવતા છે. આમ એક જ દલમાં (ઉપાદાનકારણમાં). એક જ કાળે આ ત્રણે લક્ષણો એક (એકમેક) થઈને વર્તે છે. છતાં પોતપોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિરૂપે અનેક (પરસ્પર ભિન્ન) પણ છે. ॥ ૯-૪ ॥

ટનો- ઉત્પાદ-વ્યય-દ્વીવ્યનો અભેદ સંબદ્ધ ભેદ દેખાડઈ છઈ-

હેમઘટવ્યય તેહ જ હેમમુકુટની ઉત્પત્તિ, એક કારણજન્ય છઈ તે માટિં, વિસભાગ પર્યાયોત્પત્તિસંતાનં છઈ. તેહથી જ ઘટનાશ વ્યવહાર સંભવઈ છઈ તે માટિં. પણિ ઉત્તરપર્યાયોત્પત્તિ તે પૂર્વપર્યાયનો નાશ જાણવો. કંચનની ધ્રુવતા પણિ તેહ જ છઈ. જે માટિં-પ્રતીત્ય પર્યાયોત્પાદઈ એક સંતાનપણું તેહ જ દ્રવ્યલક્ષણ દ્વીવ્ય છઈ.

એ ૩ લક્ષણ એકદલઈ એકદા વર્તઈ છઈ. ઇમ અભિન્નપણઈ. પણિં શોક પ્રમોદ માઘ્યસ્થ્યરૂપ અનેક કાર્ય દેખીનઈ તત્કારણશક્તિરૂપઈ અનેકપણે-ભિન્નતા પણિ જાણવી. સામાન્ય રૂપઈ દ્વીવ્ય અનઈ વિશેષ રૂપઈ ઉત્પાદ વ્યય ઇમ માનતાં વિરોધ નથી.

વ્યવહાર તો સર્વત્ર સ્યાદર્થાન્પ્રવેશઈ જ હોઈ. વિશેષપરતા પણિ વ્યુત્પત્તિવિશેષઈ જ હોઈ. અત એવ- “સ્યાદુત્પદ્યતે, સ્યાન્નશ્યતિ, સ્યાદ્ ધ્રુવમ્” ઇમ જ વાક્યપ્રયોગ કીજઈ. “ઉષ્ણને ડ વા” ઇત્યાદૌ વા શબ્દો વ્યવસ્થાયામ્, સ ચ સ્યાચ્છબ્દ સમાનાર્થઃ, અત એવ કૃષ્ણઃ સર્પઃ એ લૌકિકવાક્યઈ પણિ સ્યાચ્છબ્દ લેઈઈ છઈ. જે માટિં-સર્પનઈ પૃષ્ઠાવચ્છેદકઈ શ્યામતા છઈ, ઉદરાવચ્છેદઈ નથી. તથા સર્પમાત્રઈ કૃષ્ણતા નથી. શેષનાગ શુક્લ કહવાઈ છઈ. તે માટિં-વિશેષણ-વિશેષ્ય નિયમાર્થ જો સ્યાચ્છબ્દ પ્રયોગ છઈ, તો ત્રિપદી મહાવાક્ય પણિ સ્યાત્કારગર્ભ જ સંભવઈ. ॥ ૯-૪ ॥

વિવેચન- સર્વે પદાર્થ માત્ર ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આ ત્રિલક્ષણયુક્ત છે. પદાર્થનું આ સ્વરૂપ જ છે. સ્વરૂપ વિનાનો પદાર્થ ક્યારેય પણ હોય નહીં. જ્યાં જ્યાં પદાર્થપણું હોય ત્યાં ત્યાં આ ત્રિલક્ષણાત્મક સ્વરૂપ છે જ. આ સ્વરૂપને સમજ્યા વિના કરવામાં આવતી વિચારણા ઉપકારક થતી નથી. બલ્કે એકાન્ત આગ્રહ પકડાતાં મિથ્યાત્વ રૂપ બને છે. વિશ્વમાં વર્તતા વિવાદોનું મૂળભૂત કારણ જો કોઈ હોય તો આ મિથ્યાબુદ્ધિ જ છે. તેથી વસ્તુના યથાર્થ સત્સ્વરૂપને અવશ્ય સમજવું જોઈએ. અને તેને સમજવા માટે પોતાની દૃષ્ટિને અતિશય સૂક્ષ્મ, વ્યાપક, ઉદાર, વિશાળ પક્ષપાતવિનાની, તટસ્થ, સુંદર તથા નિર્મળ બનાવવી જોઈએ. દૃષ્ટિનો વિપર્યાસ જ સંસારવર્ધક છે.

પદાર્થના યથાર્થ ત્રિલક્ષણવાળા સ્વરૂપને નહી સમજીને એકલું ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપ પકડી લેનારા દર્શનકારો જગતના પદાર્થોમાં થતા અને પ્રત્યક્ષ નજરોનજર દેખાતા પરિવર્તનોનો મેળ કરી શકતા નથી અને ખોટી દલીલોથી ગુંચવણ ઉભી કરે છે. એવી જ રીતે કેવળ એકલું ઉત્પાદ વિનાશવાળું વિનશ્ચર સ્વરૂપ માત્ર માની લઈને સ્થાયિતત્વ નહી માનનારા દર્શનકારો દોરા વિના મણકા જેમ ટકે નહી તેમ સ્થાયિતત્વ વિના પરિવર્તનો ઘટે નહીં છતાં આવી ખોટી માન્યતાથી અનેક વિડંબનાઓ ઉભી કરે છે. તેથી બુદ્ધિને આવા એકાન્તવાદના આગ્રહમાં કુંઠિત ન કરી દેતાં ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્ય ત્રણે ધર્મો સાથે રહે છે અને છતાં ત્રણે પોતપોતાના કાર્યથી જુદા પણ છે. આમ માનવું તે જ હિતકારી સાચું તત્ત્વ છે. આવા પ્રકારની સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી, એ જ સાચો પુણ્યોદય છે. આ વાત ઉપર, ગ્રંથકારશ્રી પ્રકાશ પાડે છે.

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યનો અભેદસંબદ્ધ ભેદ દેખાડફ છડ—

ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આ ત્રણે લક્ષણોનો એક જ કાળે એક જ દ્રવ્યમાં એકી સાથે અભેદ સંબધ પણ છે. અને છતાં પોતપોતાનું જુદું જુદું કાર્ય કરતા હોવાથી ભેદસંબંધ પણ છે. આમ સમજાવવા અભેદથી સંબદ્ધ (યુક્ત) એવો ભેદ દેખાડે છે—

હેમઘટવ્યય તેહ જ હેમમુકુટની ઉત્પત્તિ, ઁકકારણજન્ય છઢ તે માટિં વિસભાગપર્યાયોત્પત્તિસંતાન છઢ. તેહથી જ ઘટનાશવ્યવહાર સંભવઢ છઢ, તે માટિં. પળિ ઉત્તરપર્યાયોત્પત્તિ તે પૂર્વપર્યાયનો નાશ જાણવો. કંચનની ધ્રુવતા પળિ તેહજ છઢ જે માટિં પ્રતીત્ય પર્યાયોત્પાદઢં ઁક સંતાનપણું, તેહ જ દ્રવ્યલક્ષણ ધ્રૌવ્ય છઢ.

સ્થૂલદંષ્ટિઁ પૂર્વસમયમાં કારણ અને ઉત્તરસમયમાં કાર્ય જણાય ઁ. ઁટલે કે કારણ કાર્યનો ભેદ જણાય ઁ. પરંતુ સૂક્ષ્મદંષ્ટિઁ વિચાર કરતાં તેમ નથી. ઁક જ સમયમાં કારણ-કાર્ય ઁ તથા વિવક્ષાઁ જે કારણ ઁ તે જ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે ઁ. હેમઘટનો જે વ્યય ઁ તે જ હેમમુકુટની ઉત્પત્તિ ઁ. માટે તેમાં સમયભેદ નથી. આ વાત ઁક ઉદાહરણથી સમજીઁ.

જે સમયે સુવર્ણકાર હેમઘટનો વ્યય કરે ઁ. તે સમયે તેટલા અંશે અવશ્ય મુકુટની ઉત્પત્તિ પણ થાય ઁ. સુવર્ણઘટનો નાશ અને સુવર્ણમુકુટની ઉત્પત્તિ આ બન્ને કાર્યો સુવર્ણનામના ઁક જ દ્રવ્યના પરિવર્તનાત્મક કાર્યો ઁ. સુવર્ણ નામના ઁક જ કારણમાં વ્યય અને ઉત્પત્તિ આમ બન્ને સાથે જ જન્મ પામે ઁ. તેથી ઁક જ કારણથી જન્ય હોવાને લીધે તે બન્ને ઁક જ ઁ. વિવક્ષા માત્રથી જ ભેદ ઁ.

“ઘટ” જ્યાં સુધી ઘટપણે વર્તે ઁ. ત્યાં સુધી પ્રતિસમયે તેમાં પણ થતા પુરણ-ગલન રૂપ ઉત્પાદ અને વ્યય ઁ. પરંતુ તે લોકવ્યવહાર ગમ્ય નથી. કારણ કે “ઘટાકારતા” પણે સમાન સમાન ભાગરૂપ (સભાગ) પર્યાયની ઉત્પત્તિ ઁ. તેથી તેને સભાગ પર્યાયોત્પત્તિસંતાન કહેવાય ઁ. અને ઘટનો નાશ થઈને કપાલની ઉત્પત્તિ થાય કે જ્યાં લોકવ્યવહારથી નાશ-ઉત્પત્તિ દેખાય ઁ. વિજાતીય (અર્થાત્ વિપરીત) કાર્યની ઉત્પત્તિ જ્યાં થાય ઁ. તેને વિસભાગ પર્યાયોત્પત્તિસંતાન કહેવાય ઁ. તે વિસભાગપર્યાયોત્પત્તિ સંતાન જ્યારે થાય ઁ ત્યારે ઘટના નાશનો વ્યવહાર લોકમાં સંભવે ઁ. અને મુકુટની ઉત્પત્તિનો વ્યવહારઠં પણ સંભવે ઁ. કારણ કે તે વિસભાગ હોવાથી ઁટલે કે ઘટાકારમાત્ર પણે સમાન = સજાતીય ન હોવાથી વિજાતીય પણે થતા નાશકાલે નાશનો વ્યવહાર લોકગમ્ય ઁ. પરંતુ સભાગસંતતિમાં પણ લોકભોગ્ય ન હોવા છતાં પ્રતિસમયે ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ અને પૂર્વપર્યાયનો નાશ રહેલો જ ઁ આમ જાણવું. તે સભાગસંતતિ હોવાથી નાશ-ઉત્પાદ લોકગમ્ય નથી.

સભાગસંતતિમાં કે વિસભાગસંતતિમાં પૂર્વોત્તર પર્યાયનો નાશ અને ઉત્પાદ થવા છતાં કંચનની ધ્રુવતાને કોઈ પણ જાતની આંચ આવતી નથી. કંચનની ધ્રુવતા પણ અખંડિતપણે તેમાં અબાધિત રહેલી જ ઁ. કારણ કે પ્રતિસમયે થતા નવા નવા

પર્યાયોના વ્યય અને ઉત્પત્તિને પ્રતીત્ય=આશ્રયી તેમાં રહેલી એક સંતાનતા (મૂલ પદાર્થની એકધારાવાહિતા) તે જ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. અને તે લક્ષણમાં ધ્રુવસ્વરૂપ પણ છે. પ્રતિસમયે પૂર્વોત્તર પર્યાયોનો નાશ-ઉત્પાદ જેમ થાય છે તેમ કંચનની એકસંતાનતા પણ ત્યાં વર્તે જ છે. તેથી આ ત્રણે એક જ દ્રવ્યમાં એક જ કાલે સાથે રહે છે. માટે એક છે. છતાં જે નાશ થાય છે, તે શોક કરાવે છે. જે ઉત્પાદ થાય છે, તે હર્ષ કરાવે છે. અને જે ધ્રુવતા છે. તે ઉપેક્ષા કરાવે છે. આમ તિન્ન તિન્ન કાર્યજનક હોવાથી કથંચિદ્ તિન્ન પણ અવશ્ય છે જ.

૧૩ લક્ષણ એકદલઈ એકદા વર્તઈ છઈ, ઇમ અભિન્નપણઈ, પણિ શોક પ્રમોદ માધ્યસ્થ્ય રૂપ અનેકકાર્ય દેખીનઈ તત્કારણશક્તિરૂપઈ અનેકપણે ભિન્નતા પણિ જાણવી. સામાન્ય રૂપઈ ધ્રૌવ્ય અનઈ વિશેષરૂપઈ ઉત્પાદ વ્યય, ઇમ માનતાં વિરોધ નથી.

ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આ ત્રણે લક્ષણો સર્વે દ્રવ્યોમાં પ્રતિસમયે અવશ્ય છે જ. કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ દ્રવ્યમાં આ ત્રણ નથી એમ નહીં. સર્વત્ર વ્યાપકપણે આ ત્રિપટી રહેલી છે. તથા આ ત્રણે લક્ષણો માંહોમાંહે કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે અને કથંચિદ્ તિન્ન પણ છે. “એક દલમાં (એક જ આધારભૂત દ્રવ્યમાં) એક જ કાળે આ ૩ લક્ષણો સાથે વર્તે છે” તે માટે એકદ્રવ્યવ્યાપિત્ય અને એકક્ષેત્રાવગાહિત્યની અપેક્ષાએ આ ત્રણે લક્ષણો અભિન્ન છે. પરંતુ શોક પ્રમોદ અને માધ્યસ્થ્ય રૂપ અનેક (તિન્ન તિન્ન) કાર્ય કરે છે. તે દેખીને, તે તે કાર્યકરવાની શક્તિ સ્વરૂપે અનેક પણું (તિન્નપણું) પણ છે. તેથી તિન્નતા પણ જાણવી. જેમ એક જ આમ્રફળમાં (કેરીમાં) સર્વપ્રદેશે એક જ કાળે વર્ણ ગંધ રસ અને સ્પર્શ સાથે વર્તે છે. તેથી અભિન્ન પણ છે. અને ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ, ઘ્રાણજ પ્રત્યક્ષ, રાસનપ્રત્યક્ષ, અને સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા સ્વરૂપ તિન્ન તિન્ન કાર્ય કરે છે. તેથી તેવા તેવા પ્રકારનું તિન્ન તિન્ન જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ સ્વરૂપે વર્ણાદિ તિન્ન તિન્ન પણ છે. તેમ અહીં જાણવું.

ઘટવ્યય એ શોકને ઉત્પન્ન કરે છે. મુકુટઉત્પાદ એ પ્રમોદને ઉત્પન્ન કરે છે. અને કંચનનું ધ્રૌવ્ય એ માધ્યસ્થ્યને ઉત્પન્ન કરે છે. આમ ત્રિવિધ કાર્ય પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેથી તે તે ત્રિવિધ કાર્ય કરવાની શક્તિસ્વરૂપે વ્યાપ્તિ ત્રણે લક્ષણો કથંચિદ્ તિન્ન પણ છે. એક જ દ્રવ્યમાં એક જ કાળે સાથે વર્તે છે એટલે અભિન્ન પણ જરૂર છે. છતાં તે ત્રણે એકસ્વરૂપ થઈ ગયા હોય, અર્થાત્ એક જ બની ગયા હોય તેવા અભિન્ન નથી. એકમાં રહે અને એકકાળે રહે એટલે એક થઈ જાય આવો નિયમ નથી. પોતાના

સ્વરૂપે ભિન્ન પણ હોય છે જ. જેમ કે વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ. આમ, આ વ્યય-ઉત્પાદ અને ધ્રૌવ્ય પરસ્પર ભિન્નાભિન્ન છે. પરંતુ એકલાં ભિન્ન કે એકલાં અભિન્ન આ લક્ષણો નથી.

તથા “આ કંચન છે” આમ સામાન્ય પણે જ્યારે જોઈએ ત્યારે જ્યાં ધ્રૌવ્ય દેખાય છે. ત્યાં જ ઘટ-મુકુટ ઈત્યાદિ વિશેષપણે જો જોઈએ તો વ્યય-ઉત્પાદ પણ અવશ્ય દેખાય જ છે. દેવદત્તમાં પુરુષપણે ધ્રૌવ્ય અને બાલ્યાદિભાવે વ્યય-ઉત્પાદ પણ દેખાય જ છે. આ રીતે સામાન્યપણે (દ્રવ્યસ્વરૂપે) જોતાં જ્યાં ધ્રૌવ્ય રહેલું જણાય છે. ત્યાં જ વિશેષપણે (પર્યાય સ્વરૂપે) જોતાં વ્યય અને ઉત્પાદ પણ રહેલા દેખાય જ છે. આમ આ ત્રણે લક્ષણો પોતપોતાના સ્વરૂપે ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં પણ સાથે રહેવામાં (એક જ દ્રવ્યમાં એક જ ક્ષેત્રે અને એક જ કાળે વર્તવામાં) તેઓમાં કંઈ વિરોધ આવતો નથી.

કેટલાક દર્શનકારો મિથ્યાત્વમોહની વાસનાથી “બાપ-બેટાની જેમ” ઉપરછલ્લો અર્થ સાંભળીને જ્યાં ધ્રૌવ્ય હોય ત્યાં ઉત્પાદ-વ્યય કેમ રહે ? અને જ્યાં ઉત્પાદ-વ્યય હોય, ત્યાં ધ્રૌવ્ય કેમ રહે ? કારણ કે પરસ્પર વિરોધી છે આમ સમજીને વિરોધ જોયા જ કરે છે. તેથી એકાન્ત નિત્ય અથવા એકાન્ત અનિત્ય માની લે છે. પરંતુ ખરેખર અપેક્ષાભેદે સાથે માનવામાં કંઈ જ વિરોધ નથી.

વ્યવહાર તો સર્વત્ર સ્યાદર્થાનુપ્રવેશઃ જ હોઈ, વિશેષપરતા પઠિ વ્યુત્પત્તિવિશેષઃ જ હોઈ. અત એવ “સ્યાદુત્પદ્યતે, સ્યાન્નશ્યતિ, સ્યાદ્ધુવમ્” ઇમ જ વાક્યપ્રયોગ કીજઈ. “ઉપ્પન્નેઃ વા” ઇત્યાદૌ વા શબ્દો વ્યવસ્થાયામ્, સ ચ સ્યાચ્છબ્દસમાનાર્થઃ

ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આ ત્રણે પોતપોતાના સ્વરૂપે ભિન્ન છે, છતાં સાથે રહે છે માટે અભિન્ન પણ છે. તેથી આ ત્રણે લક્ષણો ભિન્નાભિન્ન હોવાથી જ્યારે જ્યારે કોઈ એકનો વ્યવહાર કરવો હોય ત્યારે એકનો વ્યવહાર કરવામાં બાકીનાં બે લક્ષણો રહી ન જાય અથવા ઉડી ન જાય, એટલે કે લોપાઈ ન જાય એટલા માટે સર્વ ઠેકાણે “સ્યાત્” શબ્દ કહેવો જોઈએ, કદાચ સ્પષ્ટરૂપે શબ્દથી બોલો કે કદાચ ન બોલો તો પણ “સ્યાત્”ના અર્થનો અનુપ્રવેશ તો હોય જ છે. આમ સમજી લેવું. બધે ઠેકાણે આ શબ્દ બોલવામાં આવતો નથી. પરંતુ અર્થથી અનુસરાયેલો તો હોય જ છે. અને તો જ તે વ્યવહાર શુદ્ધ વ્યવહાર કહેવાય છે. કાર્ય કરનાર બને છે. અન્યથા અશુદ્ધ વ્યવહાર કહેવાય છે.

જ્યાં જ્યાં સામાન્યપ્રયોગ કરાયો હોય ત્યાં ત્યાં વિશેષપરતા (વિશેષ અર્થની વિવક્ષા) પણ વ્યુત્પત્તિવિશેષે (અપેક્ષાવિશેષથી) સર્વત્ર હોય જ છે. સામાન્ય વિવક્ષામાં પણ વિશેષવિવક્ષા અવશ્ય સમાયેલી જ હોય છે. જેમ કે ભોજનકરનારા પુરુષે “જલં મે દેહિ” કહ્યું. અને સ્નાન કરવા બેસનારા પુરુષે પણ “જલં મે દેહિ” કહ્યું અર્થાત્ “મને પાણી આપો” આવું એકસરખું સમાન (સામાન્ય) વાક્ય જ બન્ને સ્થાને બોલાયું છે. તો પણ આશયવિશેષને સમજીને પાણી આપનાર વ્યક્તિ ભોજનકાળે ગલાસમાં પાણી આપે છે. અને સ્નાનકાળે ડોલમાં પાણી આપે છે. ભોજનકાળે શીતળ પાણી આપે છે. અને સ્નાનકાળે કંઈક ગરમ પાણી આપે છે. આવી વિશેષપરતા (વિશેષ અર્થની વિવક્ષા) વ્યુત્પત્તિવિશેષથી (પ્રસંગાનુસાર અપેક્ષા સમજવાથી) સમજાય જ છે. આમ સર્વત્ર “સ્યાત્” શબ્દ ન બોલવા છતાં પણ તે શબ્દનો અર્થ ગર્ભિત રીતે ધ્રુપાયેલો જ જાણવો. સ્યાત્ એટલે કથંચિત્ અર્થાત્ અમુકઅપેક્ષાએ, આવો અર્થ કરવો. તેથી સ્યાદ્વાદ, કથંચિદ્વાદ, અપેક્ષાવાદ, અનેકાન્તવાદ આ બધા શબ્દો એકાર્થક છે.

આ કારણથી ઉત્પાદ, વ્યય, પ્રૌવ્યમાં પણ સ્યાત્ શબ્દ સમજી લેવો. તેથી ૧ કથંચિદ્ ઉત્પન્ન થાય છે. (અર્થાત્ મુગટપણે જ સુવર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે) ૨ કથંચિદ્ નાશ પામે છે (અર્થાત્ ઘટપણે જ સુવર્ણ નાશ પામે છે) અને ૩ કથંચિદ્ ધ્રુવ છે. (અર્થાત્ સુવર્ણપણે સુવર્ણ ધ્રુવ છે.) આવો જ વાક્ય પ્રયોગ થાય છે. સ્યાત્ શબ્દ બોલવામાં ન આવ્યો હોય તો પણ અર્થથી મનમાં અનુસરીને જ વાક્યનો અર્થ કરવો જોઈએ. પરમાત્મા શ્રી તીર્થંકર દેવો વડે ગણધરભગવંતોને અપાયેલી ત્રિપદીમાં પણ “ઉપ્પન્નેઙ્ગ વા” ઈત્યાદિ વાક્યોમાં બોલાયેલો વા એવો જે શબ્દ છે. તે આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા સૂચવે છે. એટલે કે અમુક પર્યાયની અપેક્ષાએ જ ઉત્પાદ છે. સર્વપર્યાયને આશ્રયીને ઉત્પાદ નથી. જેમ ચાલુ ઉદાહરણમાં મુકુટપણે જ સોનાનો ઉત્પાદ છે. પરંતુ ઘટાદિ બીજા પર્યાય રૂપે તે કાળે સોનાનો ઉત્પાદ નથી. તથા સર્વથા નવું અપૂર્વ જ સુવર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ પણ નથી. સુવર્ણ તો છે જ. પરંતુ તેનો માત્ર મુકુટપણે જ ઉત્પાદ થાય છે. આમ વા શબ્દ અમુક પર્યાયથી ઉત્પાદ અને અમુક પર્યાયથી નાશ છે. એવી વ્યવસ્થા સૂચવે છે. તેથી વા શબ્દ અને સ્યાત્ શબ્દ, આ બન્ને સમાન અર્થવાળા જાણવા. ત્રિપદીમાં લખેલો વા શબ્દ, સ્યાત્ શબ્દની સાથે સમાન અર્થ વાળો જાણવો.

“અત એવ કૃષ્ણસર્પઃ” એ લૌકિકવાક્યઙ્ગે ષણિ સ્યાચ્છબ્દ લેઙ્ગે છઙ્ગે, જે માટિં સર્પનઙ્ગે પૃષ્ઠાવચ્છેદકઙ્ગે જ્યામતા છઙ્ગે, ઉદરાવચ્છેદકઙ્ગે નથી, તથા સર્પમાત્રઙ્ગે કૃષ્ણતા નથી, શેષનાગ શુક્લ કહવાઙ્ગે છઙ્ગે. તે માટિં-વિશેષણ-વિશેષ્યનિયમાર્થ જો સ્યાચ્છબ્દ પ્રયોગ છઙ્ગે, તો ત્રિપદી મહાવાક્ય ષણિ સ્યાત્કારગર્ભજ સંભવઙ્ગે ॥ ૧-૪ ॥

“સ્યાત્” શબ્દ બોલાય કે ન બોલાય તો પણ સ્યાત્ શબ્દના અર્થને અનુસરીને જ વાક્ય પ્રયોગ જાણવો. આમ હોવાથી “કૃષ્ણસર્પઃ” સર્પ કાળો છે. આવા પ્રકારનું એક સર્પ વ્યક્તિને આશ્રયી લૌકિકવાક્ય ભલે સામાન્યરૂપે બોલાતું હોય, તો પણ તેમાં સ્યાત્ શબ્દ લેવાનો છે. કારણ કે જે સર્પને ઉદ્દેશીને આ “કાળો સર્પ” છે આમ કહ્યું. ત્યાં તે એક સર્પ વ્યક્તિમાં પણ પૃષ્ઠાવચ્છેદે જ શ્યામતા છે. એટલે કે ઉપર ઉપર દેખાતી પીઠને આશ્રયીને જ તે સર્પ કાળો છે. પરંતુ નીચે રહેલા ઉદરાવચ્છેદે = ઉદરભાગને આશ્રયીને તો આ સર્પ કાળો નથી પરંતુ ધોળો છે. તેથી જ સર્પ જ્યારે ફણા કરે છે ત્યારે ઉપરથી કાળો દેખાતો સર્પ, ફણાની નીચના સર્વ ભાગમાં ધોળો સર્વજનને પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે. તેથી “સર્પ કાળો છે” એ વાક્યનો અર્થ સર્પ કથંચિદ્ કાળો છે. આમ અંદર સ્યાત્ શબ્દનો અર્થ રહેલો છે.

તથા આ જ વાક્ય જાતિને આશ્રયી કદાચ આવા અર્થમાં ક્યારેક બોલાયું હોય કે “સાય કાળા હોય છે” તો ત્યાં પણ સર્પમાત્રમાં (સઘળી સર્પની જાતિમાત્રમાં) કૃષ્ણતા હોતી નથી. લોકમાં શેષનાગ શુક્લ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એવી જ રીતે બીજા પણ કોઈ કોઈ સર્પ શુક્લાદિ ઈતર વર્ણવાળા પણ હોઈ શકે છે. સર્પની જાતિમાં ઘણા ખરા સર્પ કાળા હોય છે. તેથી આમ વાક્ય બોલાય છે. પણ બધા જ સર્પ કાળા જ હોય છે આમ સમજવાનું નથી. આ પણ સ્યાત્ ના અર્થનું જ અનુસરણ થયું.

આ રીતે “કૃષ્ણ-સર્પઃ” આ વાક્યમાં કૃષ્ણ શબ્દ વિશેષણ છે અને સર્પ શબ્દ વિશેષ્ય છે. એ બન્નેને નિયમિત કરવા માટે સ્યાત્ શબ્દ અર્થથી જોડવો જ પડે છે. કૃષ્ણતા પણ સર્વત્ર નથી માત્ર પીઠભાગથી છે. શેષ ભાગથી નથી. આ વિશેષણને પીઠભાગમાં નિયમિત કર્યું. તથા સર્પ પણ બધા જ ન લેવા, પણ શેષનાગાદિ કેટલાક શુક્લસર્પને છોડીને બાકીના જ સર્પ લેવા, આ વિશેષ્યને નિયમિત કર્યું. આ રીતે વિશેષણ અને વિશેષ્યને નિયમિત અર્થમાં લઈ જવા માટે જો લૌકિકવાક્યોમાં પણ સ્યાત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું હોય કે ન કર્યું હોય તો પણ અર્થથી પ્રયોગમાં લેવાય જ છે. તો પછી ત્રિપદી જેવા મહાવાક્યમાં પણ અવશ્ય સ્યાત્કાર શબ્દથી ગર્ભિત જ પ્રયોગ સમજવો જોઈએ. લૌકિક વાક્યો જો સાપેક્ષભાવવાળાં હોય છે તો પછી ત્રિપદીનાં મહાકાવ્યો તો અવશ્ય સાપેક્ષભાવવાળાં જ હોય છે.

આ રીતે શોક પ્રમોદ અને માધ્યસ્થ આમ ત્રણ કાર્યો (બહુકાર્યો) હોવાથી તેના કારણભૂત વ્યય-ઉત્પાદ અને દ્રૌવ્ય આમ કારણશક્તિ પણ ત્રણ છે. પરંતુ એક જ કાળે એક દ્રવ્યમાં સાથે વર્તે છે એટલે કથંચિત્ એક (અભિન્ન) પણ કહેવાય છે. ॥ ૧૩૭ ॥

બહુ કાર્ય કારણ એક જો, કહિં તે દ્રવ્યસ્વભાવ રે ।

તો કારણભેદાભાવથી, હુઈ કાર્યભેદાભાવ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૫ ॥

ગાથાર્થ— કાર્ય બહુ છે. અને કારણ એક જ છે. આવો દ્રવ્યસ્વભાવ છે. આમ જો કહીએ તો કારણના ભેદનો અભાવ માનવાથી કાર્યના ભેદનો પણ અભાવ થઈ જાય. ॥ ૯-૫ ॥

ટબો- હવઈ-જો ઈમ કહિં જે-હેમદ્રવ્ય એક જ અવિકૃત છઈ, વિકાર તે મિથ્યા છઈ. શોકાદિકકાર્યત્રયજનનૈકશક્તિ સ્વભાવ તે છઈ. તે માટિં “તેહથી શોકાદિક કાર્યત્રય થાઈ છઈ” તો કારણના ભેદ વિના કાર્યનો ભેદ કિમ થાઈ ?

સ્વેષ્ટસાધન, તે પ્રમોદજનક.

સ્વાનિષ્ટસાધન, તે શોકજનક.

તદુભયમિબ્ન, તે માધ્યસ્થ્યજનક.

એ ત્રિવિધકાર્ય એકરૂપથી કિમ હોઈ ? શક્તિ પણ દૃષ્ટાનુસારઈ કલ્પિં છઈ. નહીં તો અગ્નિસમીપઈ જલ દાહજનનસ્વભાવ ઈત્યાદિક કલ્પતાં પણ કુણ નિષેધક છઈ ? તસ્માત્-શક્તિભેદે કારણભેદ કાર્યભેદાનુસારઈ અવશ્ય અનુસરવો. અનેકજનનૈ-કશક્તિશબ્દ જ એકત્વાનેકત્વ સ્યાદ્વાદ સૂચઈ છઈ ॥ ૯-૫ ॥

વિવેચન— પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય, ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ, અને દ્રવ્યરૂપે ધ્રૌવ્ય આમ આ ત્રિપદી (ત્રણ લક્ષણ) પ્રત્યેક પદાર્થોમાં એકકાલે સાર્થે વર્તે છે માટે કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે. અને શોક-પ્રમોદ-માધ્યસ્થ્ય આમ ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરે છે. માટે કથંચિદ્ ભિન્ન પણ છે. આ બાબતમાં ઘણી ચર્ચા થઈ છે. તો પણ કોઈક પ્રશ્ન કરે છે.

હવઈ-જો ઈમ કહિં-જે હેમદ્રવ્ય એક જ અવિકૃત છઈ. વિકાર તે મિથ્યા છઈ. શોકાદિકકાર્યત્રયજનનૈકશક્તિસ્વભાવ તે છઈ, તે માટિં. “તેહથી શોકાદિક કાર્યત્રય થાઈ છઈ” તો કારણના ભેદ વિના કાર્યનો ભેદ કિમ થાઈ ?

હવે કોઈક શિષ્ય આવો પ્રશ્ન કરે છે કે— ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય આ ત્રણ લક્ષણ ન માનીએ. અને ફક્ત એક અવિકારી “સુવર્ણદ્રવ્ય” જ છે અને વિકારો મિથ્યા છે એમ માનીએ તો શું દોષ આવે ? એટલે કે જ્યારે સુવર્ણનો ઘટ ભાંગીને મુકુટ

બનાવાય છે. ત્યારે જો સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરીએ તો સુવર્ણ એ તો સુવર્ણ જ રહે છે. તેમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી (સુવર્ણને બદલે રૂપું કે લોખંડ કંઈ બની જતું નથી). જે ઘટાકાર હતો તે ગયો અને મુકુટાકાર નવો આવ્યો. તે તો આકારમાત્ર છે. અને આકાર તે વાસ્તવિક કોઈ વસ્તુ નથી. આકારો તે અવાસ્તવિક છે. જે સુવર્ણ પહેલાં ઘટાકારે હતું, તે જ સુવર્ણ હવે મુકુટાકારે બન્યું. તેમાં સુવર્ણ જ સદા રહે છે. આકારો તો એક કાલ્પનિક વસ્તુસ્વરૂપ છે. તથ્ય નથી. જેમ કોઈ એક સાડી કે ધોતી આદિ વસ્ત્ર વિસ્તૃત કરેલું હોય કે સંકેલેલું હોય. તેમાં શું વિશેષતા ? આખર કહેવાય તો છે સાડી કે ધોતી જ. અને છે પણ સાડી કે ધોતી જ. તે માટે ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણો (ત્રણ વિકારો) માનવા, તે મિથ્યા છે. અર્થાત્ કંઈ જ નથી. ત્રણ લક્ષણો એ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. આમ જૈનો જે માને છે. તે મિથ્યા છે. માત્ર અવિકારી એક શુદ્ધ સુવર્ણદ્રવ્ય જ છે. આમ માનવું જોઈએ. ઉત્પાદ-વ્યય મિથ્યા છે. ધ્રોવ્ય એવું દ્રવ્યમાત્ર જ સાચું છે. તેથી “ધ્રોવ્ય” આ એક જ લક્ષણ બરાબર છે. આવો કોઈ પ્રશ્ન કરે છે.

પ્રશ્ન કરનાર શિષ્ય જ હજુ પોતાનો પ્રશ્ન મજબૂત કરતાં ગુરુજીને કહે છે કે કદાચ તમે મને એવો ઉત્તર આપો કે જો એક અવિકારી સુવર્ણદ્રવ્ય જ માનીએ અને ઉત્પાદાદિ ત્રણ કાર્યોને (વિકારોને) મિથ્યા જ માનીએ તો શોક પ્રમોદ અને માધ્યસ્થ્ય રૂપ ત્રણ કાર્યો કેમ થયાં ? આવું ગુરુજી જો તમે કહો તો તમારે આવું ન કહેવું. કારણ કે “શોકાદિકકાર્યત્રયજનન-એકશક્તિસ્વભાવ ઇત્યાદિ” અમે એમ માનીશું કે વિકારો બધા મિથ્યા છે. અવિકારી એક સુવર્ણ દ્રવ્ય જ છે. અને તે સુવર્ણ દ્રવ્ય જ “શોકાદિ (શોક-પ્રમોદ અને માધ્યસ્થ્ય) સ્વરૂપ ત્રણ કાર્યોને કરવાની “એક શક્તિ”ના સ્વભાવવાળું છે. અર્થાત્ તેવા પ્રકારના કાર્યત્રય જનન એવી એકશક્તિ સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે તે માટે તે અવિકારી એકશક્તિસ્વભાવવાળા દ્રવ્યથી શોકાદિ ત્રણ કાર્યો થાય છે. સારાંશ કે વિકારો મિથ્યા છે. અવિકારી એક દ્રવ્યમાત્ર છે. તે પણ એક જ શક્તિસ્વભાવવાળું છે. અને તે એકશક્તિ જ ત્રણકાર્યો કરવાના સ્વભાવવાળી છે. એટલે કે શોકાદિ ત્રણે કાર્યો કરે એવા સ્વભાવવાળી એકશક્તિ છે. અને તે એકશક્તિવાળું અવિકારી દ્રવ્ય છે. જેમ શિક્ષક નિરીક્ષક અને પરીક્ષકનું આમ ત્રણ કાર્યો કરે એવી એક વ્યક્તિ હોય છે. તેમ અહીં જાણવું. આમ માનીએ તો શું દોષ ? આમ માનવામાં કોઈ વિરોધ જણાતો નથી. તો શા માટે એક જ પદાર્થને ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણોવાળો માનવો ? અવિકારી દ્રવ્ય માની એકલું ધ્રોવ્ય લક્ષણ કેમ ન માનવું ?

ઉત્તર— તો કારણના ભેદ વિના = જો આમ માનીએ કે દ્રવ્ય એકશક્તિ-સ્વભાવવાળું અવિકારી છે. એકરૂપ છે. તેમાં વ્યય-ઉત્પાદ અને પ્રૌવ્ય રૂપ ત્રણ વિકારો, કે જે શોક-પ્રમોદ-માધ્યસ્થ્યનું કારણ છે. તે વ્યયાદિ નથી. આમ જો માનીએ તો ત્રણ પ્રકારના વ્યયાદિ કારણો માન્યા વિના શોકાદિ કાર્યનો ભેદ કેમ ઘટે ? અર્થાત્ નહીં જ ઘટે. કેમ કે કારણ ભિન્ન ભિન્ન હોય તો જ કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન થાય. અહીં વ્યય ઉત્પાદ-અને પ્રૌવ્ય કારણને મિથ્યા માનવામાં આવે અને અવિકારી એકલા પ્રૌવ્ય સ્વરૂપવાળા જ દ્રવ્યને માનવામાં આવે તો અવિકારી એવા એક દ્રવ્યથી કારણના ભેદ વિના શોકાદિ કાર્યભેદ=ત્રણ પ્રકારનાં શોક-પ્રમોદ-માધ્યસ્થ રૂપ ભિન્નભિન્ન કાર્યો કેમ થાય ? અર્થાત્ શોકાદિ ભિન્નભિન્ન કાર્યો નહીં થાય. કારણના ભેદ વિના કાર્યનો ભેદ ન હોય.

સ્વેષ્ટસાધન, તે પ્રમોદજનક. સ્વાનિષ્ટસાધન તે શોકજનક. તદુભયભિન્ન, તે માધ્યસ્થ્યજનક. એ ત્રિવિધ કાર્ય, એકરૂપ (કારણ) થી કિમ હોઈ ? શક્તિ પણ દૃષ્ટાનુસારહં કલ્પિહં છહં. નહીં તો અગ્નિસમીપહં જલ દાહજનનસ્વભાવ इत्यादिक कल्पतां પણ કુળ નિવેદક છહં ?

આ જ ઉત્તરનો વિસ્તાર કરતા ગુરુજી કહે છે કે ૧ પોતાને ઈષ્ટ જે સાધન “મારો મુકુટ થાય છે” એ મુકુટનો ઉત્પાદ જ પ્રમોદજનક છે. ૨ પોતાને અનિષ્ટ જે સાધન “મારા ઘટનો અભાવ થાય છે” આ ઘટનો નાશ જે છે. તે જ શોકજનક છે. ૩ તે બન્નેથી ભિન્ન “મારુ સુવર્ણ તો મારા ઘરમાં જ રહે છે” આવું જે પ્રૌવ્ય, તે જ માધ્યસ્થતાજનક છે. આમ પ્રમોદ શોક અને માધ્યસ્થ્ય રૂપ જે ત્રણ પ્રકારનું કાર્ય છે. તે ત્રિવિધકાર્ય જો અવિકારી એકશક્તિ સ્વભાવવાળું જ દ્રવ્ય હોય તો તેનાથી કેમ થાય ? દ્રવ્યને અવિકારી અને એક જ શક્તિ સ્વભાવવાળું માનીએ તો કાર્યોત્પાદક શક્તિરૂપ કારણ ભિન્ન ભિન્ન ન હોવાથી “કારણના ભેદનો અભાવ હોવાના કારણે” પ્રમોદ-શોકાદિરૂપ ત્રિવિધ કાર્ય (કાર્યભેદ પણ) કેમ થાય ? અર્થાત્ ન થાય. અને જો આવો ઉત્તર આપવામાં આવે કે— એક જ કારણ જુદાં જુદાં ત્રણ કાર્યો કરે છે તો વિશ્વની વ્યવસ્થા જ તુટી જાય. માટીમાંથી ઘટ બને છે અને તન્તુમાંથી પટ બને છે તેના બદલે માટીમાંથી પણ ઘટ અને પટ બન્ને બનવાં જોઈએ અને તન્તુમાંથી પણ ઘટ-પટ એમ બન્ને બનવાં જોઈએ. કારણકે અનેક કાર્યો કરવાની એક શક્તિ સ્વભાવવાળું જ દ્રવ્ય માન્યું છે. તે માટે ગમે તે કારણમાંથી ગમે તે કાર્યો બનવાં જોઈએ. પરંતુ બનતાં નથી.

તેથી જે જે કાર્યની શક્તિ જે જે કારણમાં નિયત હોય છે. તે તે કાર્ય જ, તે તે કારણમાંથી બને છે. તેથી કાર્યભેદ હોવાથી સુવર્ણમાં કારણભેદ પણ અવશ્ય છે જ.

કારણમાં કાર્યોત્પાદક શક્તિ જે માનવામાં આવે છે તે શક્તિ પણ દ્રષ્ટને અનુસારે જ (અનુભવને અનુસારે જ - અર્થાત્ સંસારમાં જે કારણમાં જે કાર્યશક્તિ જણાતી હોય તે શક્તિને જ) ત્યાં માનવી જોઈએ.

ઘટોત્પાદનની શક્તિ માટીમાં, અને પટોત્પાદનની શક્તિ જેમ તન્તુમાં દેખાય છે. તેમ શોકાદિ ત્રિવિધકાર્યની ઉત્પાદક એવી ત્રિવિધશક્તિ સુવર્ણદ્રવ્યમાં માનવી જોઈએ. આ રીતે ત્રિવિધશક્તિથી યુક્ત સુવર્ણદ્રવ્યને કારણ માનવું જોઈએ. નહીં તો = જો આમ માનવામાં ન આવે અને ગમે તેમ માનીને ચલાવી લેવામાં આવે તો અગ્નિમાં જેમ દાહશક્તિ છે. તેમ અગ્નિના સમીપમાં રહેલા જળમાં પણ દાહશક્તિસ્વભાવ છે. આમ માનવામાં કોણ રોકનાર છે ? એવી જ રીતે એક જ કારણથી અનેક કાર્યો જો થતાં હોય તો દેખાતા એવા કોઈ પણ એક કારણથી (દાખલા તરીકે માટીથી) જ અનેક કાર્યો થવાં જોઈએ (જેમ ઘટ થાય છે. તેમ પટ-મઠ આદિ સર્વે કાર્યો થવાં જોઈએ) પરંતુ આમ બનતું નથી. માટે જે કારણમાંથી જેટલાં કાર્યો થાય છે તેટલી શક્તિઓ કારણમાં જરૂર છે જ. કાર્યભેદને અનુસારે કારણભૂત દ્રવ્યમાં પણ શક્તિભેદ અવશ્ય માનવો જોઈએ.

તસ્માત્-શક્તિભેદે કારણભેદ, કાર્યભેદાનુસારઙ અવશ્ય અનુસરવો. અનેક-જનનૈકશક્તિ શબ્દ જ એકત્વાનેકત્વ સ્યાદ્વાદ સૂચઙ છઙ ॥ ૧-૫ ॥

તેથી જુદાં-જુદાં અનેક કાર્યો કરવાની જુદી જુદી અનેક શક્તિઓ એક કારણદ્રવ્યમાં રહેલી હોવાથી કાર્યના ભેદને અનુસારે કારણનો (શક્તિનો) પણ અવશ્ય કથંચિદ્ ભેદ દ્રવ્યમાં મનાય છે. આ રીતે કાર્યો (પ્રમોદ-શોક-માધ્યસ્થ આમ) અનેક થાય છે. તેથી એક સુવર્ણદ્રવ્યમાં પ્રમોદજનક = ઉત્પાદકશક્તિ, શોકજનક વ્યયશક્તિ, અને માધ્યસ્થજનક પ્રીવ્યશક્તિ અવશ્ય માનવી જોઈએ. અને સુવર્ણમાં ત્રિવિધશક્તિ માનવાથી શક્તિભેદે કારણનો પણ ભેદ અવશ્ય માનવો જોઈએ. આ રીતે કારણભેદ સિદ્ધ થાય તો જ કાર્યભેદ સિદ્ધ થાય છે. તે માટે સુવર્ણમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણ વિકારો (શક્તિઓ) મિથ્યા નથી પણ પરમાર્થથી સત્ય છે.

તથા વળી “અનેકકાર્યજનનૈકશક્તિ” આવો શબ્દપ્રયોગ કરીને પ્રશ્ન કરનારાને કહે છે. એટલે કે એક જ શક્તિ છે (ત્રિવિધ શક્તિ નથી) અને તે એક શક્તિ જ ત્રિવિધ કાર્ય કરે છે. આમ “અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારી એવી એક શક્તિ છે”

આવું બોલનારા પ્રશ્નકારને (વાદીને) પણ “શક્તિ એક, અને કાર્ય કરે અનેક” આમ એકત્વ અને અનેકત્વ તો આવ્યું જ. આ જ સૂચવે છે કે ગમે તેટલો હઠવાદ આ મિથ્યાત્વી જીવ રાખે તો પણ આખરે સ્વાદ્વાદ જ સ્વીકારવો પડે છે. તો પછી પહેલેથી જ અનેક શક્તિઓવાળું એવું આ સુવર્ણદ્રવ્ય છે. આમ માનવું શું ખોટું ? આ પ્રમાણે આ સુવર્ણદ્રવ્ય કારણ બનતું હોવાથી તે સુવર્ણદ્રવ્યમાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યજનક અનેક શક્તિઓ છે. આમ તે અનેક શક્તિઓની અપેક્ષાએ તત્ત્વશક્તિયુક્ત એવું કારણ દ્રવ્ય પણ જુદું જુદું છે. આમ માનવું શું ખોટું ? તેથી કારણભેદ અવશ્ય થયો જ. અને કારણભેદથી કાર્યભેદ પણ થયો જ. તેથી એક કારણથી અનેકકાર્ય થતાં નથી. પરંતુ કારણ (એવા સુવર્ણ)માં ઉત્પાદાદિ રૂપ ત્રિવિધશક્તિ હોવાથી સુવર્ણાત્મક કારણ પણ ત્રિવિધ છે. અને ત્રિવિધ એવા કારણમાંથી પ્રમોદાદિ કાર્ય પણ ત્રિવિધ થાય છે. આ જ વાત પારમાર્થિક છે. સત્ય છે. સર્વજ્ઞ ભાસિત છે. અને યથાર્થ છે. ॥ ૧૩૮ ॥

શોકાદિકજનનઈ વાસના, ભેદઈ કોઈ બોલઈ બુદ્ધ રે ।

તસ મનસકારની ભિન્નતા, વિણ નિમિત્તભેદ કિમ શુદ્ધ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૬ ॥

ગાથાર્થ- “વાસનાના ભેદથી જ શોકાદિનો જન્મ થાય છે” આમ કોઈ બૌદ્ધદર્શનકાર કહે છે. તેને મનની ભિન્નતા પણ નિમિત્તભેદ વિના શુદ્ધ રીતે સંગતિને કેમ પામે ? ॥ ૯-૬ ॥

ટબો- બૌદ્ધ ઈમ કહઈ છઈ જે- “તુલા નમનોન્નમનની પરિ ઉત્પાદ વ્યય જ એકદા છઈ, ક્ષણિકસ્વલક્ષણનઈ ઘૌવ્ય તો છઈ જ નહીં. હેમથી શોકાદિક કાર્ય હોઈ છઈ, ભિન્ન ભિન્ન લોકની ભિન્ન ભિન્ન વાસના છઈ, તે વતી.”

જિમ એક જ વસ્તુ વાસનાભેદઈ કોઈનઈ-ઈષ્ટ, કોઈકનઈ-અનિષ્ટ, એ પ્રત્યક્ષ છઈ. સેલડી પ્રમુખ મનુષ્યાઈ ઈષ્ટ છઈ, કરભનઈ અનિષ્ટ છઈ. પણ તિહાં વસ્તુભેદ નથી. તિમ ઈહાં પણ જાણવું”

તે બૌદ્ધનઈ નિમિત્તભેદ વિના વાસના રૂપ મનસકારની ભિન્નતા કિમ શુદ્ધ થાઈ ? તે માટઈ શોકાદિકનું ઉપાદાન જિમ-ભિન્ન, તિમ નિમિત્ત પણ અવશ્ય ભિન્ન માનવું. એક વસ્તુની પ્રમાતૃભેદઈ ઈષ્ટાનિષ્ટતા છઈ. તિહાં પણ એક દ્રવ્યના ઈષ્ટાનિષ્ટજ્ઞાનજનન શક્તિરૂપ પર્યાયભેદ કહેવા જ. ॥ ૯-૬ ॥

વિવેચન- “જ્યાં જ્યાં કાર્યભેદ હોય છે. ત્યાં ત્યાં કારણભેદ પણ અવશ્ય હોય જ છે” એક જ કારણથી અનેકકાર્ય થતાં નથી. જો કારણભેદનો અભાવ હોય તો કાર્યભેદનો પણ અભાવ જ થાય ઈત્યાદિન્યાયને અનુસારે પ્રમોદ શોક અને માધ્યસ્થ્ય રૂપ કાર્યભેદ છે તેથી ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આમ ત્રિવિધ શક્તિરૂપ કારણભેદ પણ અવશ્ય માનવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ત્રિવિધ શક્તિરૂપ કારણભેદ સુવર્ણમાં છે. તેથી સુવર્ણ પણ ત્રિવિધ છે. તેથી દ્રવ્ય ત્રિપદીવાળું છે. આમ જે ઉપર સમજાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં કોઈ બૌદ્ધ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે.

બૌદ્ધ ઇમ કહઈ છઢ, જે “તુલાનમનોન્નમનની પરિ ઉત્પાદ વ્યય જ ઁકદા છઢ, ક્ષણિકસ્વલક્ષણનઈ ધ્રૌવ્ય તો છઢ જ નહીં. હેમથી શોકાદિક કાર્ય હોઈ છઢ. ઢિન્ન ઢિન્ન લોકની ઢિન્ન ઢિન્ન વાસના છઢ, તે વતી.

બૌદ્ધના ચાર ફિરકા છે. તેમાં પ્રથમના બે ફિરકા સૌત્રાન્તિક અને વૈભાસિક બૌદ્ધો છે. તેઓ ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો છે. એમ માને છે. પરંતુ તે ક્ષણમાત્ર સ્થાયિ છે. આમ માને છે. તેમાંના કોઈક બૌદ્ધ આ વિષયમાં આવો પ્રશ્ન કરે છે કે- આ વિશ્વમાં ઘટ પટ આદિ જે કોઈ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-સચેતન-અચેતન પદાર્થ છે. તે સર્વે પણ ક્ષણિક માત્ર જ છે. “સર્વ ક્ષણિકમ્” આવો ન્યાય હોવાથી પ્રત્યેકક્ષણે સર્વે પદાર્થો માત્ર ઉત્પાદ અને વિનાશશાલી જ છે. ધ્રૌવ્યસ્વરૂપવાળા નથી. જેમ તુલાના (ત્રાજવાના) બે પલ્લાં નમન (એક નીચે જાય છે) અને ઉન્નમન પામે છે (બીજુ ઉપર જાય છે) તેમ પ્રત્યેક પદાર્થો એકકાળે ઉત્પાદ અને નાશના જ માત્ર સ્વભાવવાળા છે. કોઈ પણ દ્રવ્ય ધ્રુવ છે જ નહીં. કારણ કે “ક્ષણિકત્વ” (એક ક્ષણ માત્ર રહેવા પણું) આ જ તેનું (પદાર્થનું) લક્ષણ છે.

જૈન- જો ઉત્પાદાદિ ત્રણ ન હોય અને વ્યય-ઉત્પાદ બે જ હોય (ધ્રૌવ્ય ન હોય) તો શોકાદિ ત્રણ કાર્યો કેમ થાય છે. કાર્યો પણ બે જ થવાં જોઈએ.

બૌદ્ધ- તેનો ઉત્તર આપતાં બૌદ્ધ કહે છે કે શોકાદિ ત્રણ કાર્યોને આગળ કરીને વ્યયાદિ ત્રણ લક્ષણવાળું દ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે જૈનો જે સમજાવે છે તે યુક્તિયુક્ત નથી. પરંતુ સામે રહેલું “સુવર્ણ” દ્રવ્ય ક્ષણિક જ છે. અને તે એકવિધ જ છે. ત્રિવિધ નથી અને ક્ષણમાત્ર વર્તવારૂપ એકવિધ એવા તે હેમથી જ શોકાદિ ત્રણે કાર્યો થાય છે. શોકાદિ ત્રિવિધ કાર્ય કરનારી વ્યયાદિ ત્રિવિધશક્તિ સ્વભાવવાળું સુવર્ણ દ્રવ્ય નથી. પરંતુ સુવર્ણ દ્રવ્ય તો જેવું છે તે તેવું એકવિધ જ છે. પરંતુ તેને જોનારા જુદા જુદા

જીવોના મનની જુદી જુદી જે વાસના છે તે વાસનાના ભેદથી શોકાદિ ત્રિવિધ કાર્યો થાય છે. પરંતુ સુવર્ણમાં વ્યયાદિ ત્રિવિધતા નથી. અને તેનાથી (વ્યય-ઉત્પાદ-પ્રૌવ્યથી) શોકાદિ ત્રિવિધ કાર્ય થાય છે આવી જૈનોની વાત પણ બરાબર નથી.

સારાંશ કે હેમદ્રવ્યમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણો નથી. માત્ર ઉત્પાદ અને વ્યય છે. પ્રૌવ્ય નથી. તેથી તેના થકી શોકાદિ ત્રણ કાર્યો થતાં નથી. પરંતુ “હેમ” ને જોઈને જે શોકાદિ ત્રિવિધ કાર્ય ઉત્પન્ન થતાં દેખાય છે. તે તેને જોનારા લોકોના મનમાં જે જુદી જુદી વાસના પડેલી છે. (બુદ્ધિગત જુદા જુદા જે સંસ્કારો પડેલા છે.) તે વાસના વતી (તે વાસનાના ભેદના કારણે) શોકાદિત્રિવિધ કાર્ય થાય છે. સ્વેષ્ટસાધનતા, સ્વાનિષ્ટસાધનતા, તદ્દુભયભિન્નતા આવા પ્રકારની જોનારાઓમાં રહેલી ભિન્ન ભિન્ન જે વાસના છે. તેનાથી હર્ષાદિ થાય છે. આમ કહીને બૌદ્ધ પ્રૌવ્યતત્ત્વને ઉડાવે છે. આ જ વાત બૌદ્ધ એક ઉદાહરણ આપીને જૈનોની સામે પોતાની વાત વધારે દઢ કરે છે.

જિમ-એક જ વસ્તુ વાસનાભેદજં કોઇનજં-ઇષ્ટ, કોઇકનજં—અનિષ્ટ એ પ્રત્યક્ષ છજં. સેલડીપ્રમુખ મનુષ્યનજં ઇષ્ટ છજં, કરમનજં અનિષ્ટ છજં. પળિ તિહાં વસ્તુભેદ નથી. તિમ-ઇહાં પળિ જાળવું.

બૌદ્ધ કહે છે કે જેમ વસ્તુ એક જ હોય છે. પરંતુ મનમાં તે વસ્તુ પ્રત્યેની જુદા જુદા લોકોના મનમાં જુદી જુદી વાસના (સંસ્કાર) હોય છે. તેને લીધે તે વસ્તુ પ્રત્યે જુદા જુદા ભાવો (અભિપ્રાયો) તેમના હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે પણ સામે રહેલી વસ્તુ તો જે જેવી છે તે તેવી જ છે. એકરૂપવાળી જ છે. તેમાં કંઈ પણ વિકારો કે જુદા જુદા ધર્મો નથી. એટલે ત્રિવિધતા કે વિવિધતા નથી પરંતુ તે તે વસ્તુ પ્રત્યે લોકોના મનમાં બંધાયેલા ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કારોથી (અભિપ્રાયોથી) ભિન્ન ભિન્ન અસરો લોકોને થાય છે જેમ કે સામે ઉભેલી એક જ વ્યક્તિ છે. તે વ્યક્તિ તેના રાગી-પ્રેમી એવા કોઈકને ઈષ્ટ છે. અને તેના દ્વેષી-શત્રુ એવા કોઈકને તે અનિષ્ટ છે. આવું સંસારમાં પ્રત્યક્ષ જણાય જ છે. આમ થવામાં રાગી વ્યક્તિમાં રહેલા રાગના સંસ્કાર અને દ્વેષી વ્યક્તિમાં રહેલા દ્વેષના સંસ્કાર (વાસના) જ કારણ છે. પરંતુ સામે ઉભેલી વ્યક્તિમાં કોઈ વિકારો કે ધર્મો નથી. રાગી-દ્વેષી વ્યક્તિને થતી રાગ-દ્વેષની વાસનામાં સામે ઉભેલી વ્યક્તિને કંઈ લેવા દેવા નથી. સામે ઉભેલી વ્યક્તિ ત્રિવિધ કે વિવિધ નથી. પરંતુ એકવિધ જ છે.

તથા શેલડી વિગેરે (શેલડી, દ્રાક્ષ, સાકર આદિ) વસ્તુઓ મનુષ્યને જે ઈષ્ટ છે. તે જ વસ્તુઓ કરભને (ઉંટને-ગધેડાને) અનિષ્ટ છે. પણ તેથી કંઈ શેલડી વિગેરે વસ્તુઓ બદલાઈ જતી નથી. વસ્તુમાં કંઈ ભેદ થતો નથી. સાકર આદિ તે દ્રવ્યો તો જેમ છે, તેમ જ રહે છે. તેવી જ રીતે સુવર્ણનો ઘટ ભાંગીને મુકુટ બનાવે ત્યારે ઘટના અર્થાના મનની વાસના ઘટમાં હોવાથી, અને તે ભંગાતો જતો હોવાથી, અનિષ્ટસાધનતાની વાસના થાય છે. તે જ શોક કરાવે છે. એવી જ રીતે મુકુટના અર્થાના મનની વાસના મુકુટમાં હોવાથી, અને તે થતો જતો હોવાથી ઈષ્ટ સાધનતાની વાસના થાય છે. તે જ પ્રમોદ કરાવે છે. તથા સુવર્ણના અર્થાના મનની વાસના સુવર્ણમાં હોવાથી, અને તે સુવર્ણ અબાધિત હોવાથી ઈષ્ટાનિષ્ટ બુદ્ધિના અભાવવાળી વાસના થવાથી માધ્યસ્થતા કરાવે છે. આમ વાસનાનો ભેદ જ શોકાદિકાર્યનું જનક છે. પરંતુ વસ્તુમાં ઉત્પાદાદિ ઉ લક્ષણો હોય, અને તે હર્ષાદિ કરાવતું હોય તેમ નથી. જોનારી વ્યક્તિઓના મનમાં જે વિવિધ વાસના છે. તેનાથી જ શોકાદિ ત્રણ કાર્યો થાય છે. પરંતુ સામે દેખાતી વસ્તુમાં ઉત્પાદાદિ ત્રિવિધતા નથી. આમ બૌદ્ધ કહે છે.

તે બૌદ્ધને નિમિત્તભેદ વિના વાસનારૂપ મનસ્કારની ભિન્નતા કિમ શુદ્ધ થાઈ ? તે માટડું શોકાદિકનું ઉપાદાન જિમ ભિન્ન, તિમ નિમિત્ત પળિ અવશ્ય ભિન્ન માનવું. એક વસ્તુની પ્રમાતૃભેદડું ઇષ્ટાનિષ્ટતા છડ્ડ. તિહાં પળિ એકદ્રવ્યના ઇષ્ટાનિષ્ટ જ્ઞાનજનન શક્તિરૂપ પર્યાયભેદ કહેવા જ. ॥ ૧-૬ ॥

જેન- ઉપર કહ્યા મુજબ ઉ લક્ષણોને ઉડાડી મુક્તા બૌદ્ધને ઉત્તર આપતાં જૈન કહે છે કે જો “વસ્તુમાં ઉ લક્ષણો ન હોય, અને વસ્તુ પોતે એકરૂપ જ હોય,” અને ઈષ્ટાનિષ્ટ બુદ્ધિરૂપ વાસનાના ભેદમાત્રથી જ હર્ષ શોકાદિ કાર્યનિષ્પત્તિ થતી હોય તો, નિમિત્તભેદ વિના વાસનારૂપ મનની ભિન્નતા પણ કેમ શુદ્ધ થશે ? અર્થાત્ કેમ ઘટશે ?

જો પોતાનામાં રહેલી ઈષ્ટતાબુદ્ધિ, અનિષ્ટતાબુદ્ધિ અને તદુભય ભિન્નબુદ્ધિ રૂપ મનની ભિન્ન ભિન્ન વાસનામાત્રથી જ હર્ષશોકાદિ કાર્ય થતાં હોય તો એકને ઈષ્ટતાબુદ્ધિરૂપ વાસના, બીજાને અનિષ્ટતાબુદ્ધિરૂપ વાસના, અને ત્રીજાને તદુભયભિન્ન વાસના, જે થાય છે. આમ મનની વાસનાનો આ ભેદ કોના નિમિત્તે થયો ? જો સામે રહેલી વસ્તુ તેમાં નિમિત્ત ન બનતી હોય અને જોનારાના કેવળ એકલા ઉપાદાનભૂત આત્મામાંથી જ ઈષ્ટતાબુદ્ધિ આદિરૂપ ત્રણ જુદી જુદી વાસના તે ત્રણ આત્મામાં થતી હોય તો ઈષ્ટતાબુદ્ધિની વાસનાવાળા માનવને સર્વત્ર ઈષ્ટતાબુદ્ધિ જ થવી જોઈએ.

શેરડીને જોઈને જેમ ઈષ્ટતાબુદ્ધિની વાસના થાય છે. તેમ ઘાસ, કાદવ અને વિષ્ટા આદિ જોઈને પણ ઈષ્ટતા બુદ્ધિ જ થવી જોઈએ, તેવી જ રીતે અનિષ્ટતા બુદ્ધિની વાસનામાં પણ બાહ્ય વસ્તુ જો નિમિત્ત ન બનતી હોય તો તે અનિષ્ટ વાસનાવાળા ઉંટને લીંબડામાં અને ગધેડાને રખ્યામાં પણ અનિષ્ટતા બુદ્ધિ જ થવી જોઈએ. એવી જ રીતે તદ્દુભયભિન્નબુદ્ધિની વાસના વાળાને સર્વત્ર માધ્યસ્થતા જ થવી જોઈએ. અને તેથી પોતાના રાગી-દ્વેષીને જોઈને પણ તદ્દુભયભિન્ન જ વાસના રહેવી જોઈએ. પરંતુ સંસારમાં આમ થતું નથી. માટે ભિન્ન ભિન્ન વાસના થવામાં સામે રહેલી બાહ્યવસ્તુ અને તે બાહ્યવસ્તુમાં રહેલી ઉત્પાદ-વ્યય-અને ક્રોધ્યની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ જ અવશ્ય નિમિત્ત છે. બાહ્યપદાર્થમાં રહેલી આવા પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ જ તેમાં અવશ્ય નિમિત્ત બને છે. આવા પ્રકારનાં ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્ત માન્યા વિના ભિન્ન ભિન્ન વાસના થવા રૂપ મનની ભિન્નતા પણ બૌદ્ધના મતે કોઈ રીતે શુદ્ધ પણે (નિર્દોષપણે) સંગત થશે નહીં.

તે માટે શોક-હર્ષ-અને માધ્યસ્થ્યનું ઉપાદાન કારણ જેમ ત્રણ વ્યક્તિઓ (બે પુત્ર અને એક પિતા આમ ત્રણ જુદા જુદા આત્મા) છે. તેમ નિમિત્તકારણ પણ અવશ્ય ભિન્ન ભિન્ન સ્વીકારવું જોઈએ. તેથી શેલડી આદિ દ્રવ્યમાં માનવને આશ્રયી જેમ ઈષ્ટતાબુદ્ધિની વાસનાની નિમિત્તતા રૂપ પર્યાય છે તેવી જ રીતે તે શેલડી આદિમાં ઉંટ-ગધેડાને આશ્રયી અનિષ્ટબુદ્ધિની વાસનાની નિમિત્તતારૂપ ભિન્ન પર્યાય પણ છે. આમ બાહ્ય વસ્તુમાં હર્ષ-શોકાદિમાં કારણભૂત માનેલી એવી વાસનાના ભેદમાં ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તતા રૂપ અનંતા પર્યાયો રહેલા છે. માટે એક જ વસ્તુ પ્રત્યે પ્રમાતૃભેદે (ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાતાને) ઈષ્ટ-અનિષ્ટ-તદ્દુભયભિન્ન ઈત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન વાસના જે જન્મે છે. તે વાસના પણ પદાર્થમાં રહેલી જુદી જુદી શક્તિ સ્વરૂપ નિમિત્તભેદ માન્યા વિના ઘટે નહીં એમને એમ જુદી જુદી વાસના પ્રમાતામાં થાય નહીં. તેથી પ્રમાતાભેદે બાહ્ય એક જ વસ્તુને આશ્રયીને થતી ભિન્ન ભિન્ન વાસનામાં ઈષ્ટતાજ્ઞાનજનન શક્તિરૂપ, અનિષ્ટતાજ્ઞાનજનનશક્તિરૂપ, અને માધ્યસ્થતા જ્ઞાન જનનશક્તિરૂપ જુદા જુદા પર્યાયો =જુદી જુદી શક્તિઓ તે બાહ્યવસ્તુમાં પણ છે જ. અને તે જ ઉત્પાદાદિ પર્યાયરૂપ છે.

બાહ્ય વસ્તુમાં આવા ઉત્પાદાદિ ભિન્ન ભિન્ન જે પર્યાયો છે. તે નિમિત્તભેદ છે. તેનાથી પ્રમાતામાં ઈષ્ટાનિષ્ટબુદ્ધિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેનાથી હર્ષશોકાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી હર્ષશોકાદિ કાર્ય થવામાં જુદા જુદા આત્મા સ્વરૂપ જેમ ઉપાદાનકારણનો ભેદ છે. તેમ બાહ્યવસ્તુમાં રહેલા ઉત્પાદાદિ પર્યાયો રૂપ નિમિત્તભેદ પણ અવશ્ય છે જ. ॥ ૧૩૯ ॥

જો નિમિત્તભેદ વિન જ્ઞાનથી, શક્તિ સંકલ્પ વિકલ્પ રે ।
તો બાહ્યવસ્તુના લોપથી, ન ઘટઈ તુજ ઘટ પટ જલ્પ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૭ ॥

ગાથાર્થ- જો નિમિત્તભેદ વિના જ્ઞાનમાત્રથી જ શોકપ્રમોદાદિના સંકલ્પવિકલ્પ થતા હોય તો બાહ્યવસ્તુઓનો લોપ થવાથી હે બૌદ્ધ ! તને “આ ઘટ છે. અને આ પટ છે” આવું બોલવું પણ ઘટશે નહીં. ॥ ૯-૭ ॥

ટબો- જો યોગાચારવાદી બૌદ્ધ કહસ્યઈ જે- “નિમિત્તકારણના ભેદ વિના જ વાસનાજનિત જ્ઞાનસ્વભાવથી શોક પ્રમોદાદિક સંકલ્પ વિકલ્પ હોઈ છઈ” તો- “ઘટ પટાદિ નિમિત્ત વિના જ વાસના વિશેષઈ ઘટ પટાઘાકાર જ્ઞાન હોઈ” તિવારઈ-બાહ્ય વસ્તુ સર્વ લોપાઈ, અનઈ નિષ્કારણ તત્તદાકાર જ્ઞાન પણિં ન સંભવઈ. અંતર બહિરાકાર વિરોધઈ, બાહ્યાકાર મિથ્યા કહિઈ. તો ચિત્રવસ્તુવિષય નીલપીતાઘાકાર જ્ઞાન પણિ મિથ્યા હુઈ જાઈ. તથા સુખાઘાકાર નીલાઘાકાર પણિ વિરુદ્ધ થાઈ. તિવારઈ-સર્વશૂન્ય જ્ઞાનવાદી માધ્યમિક બૌદ્ધનું મત આવી જાઈ. ઉક્તં ચ—

કિં સ્યાત્ સા ચિત્રતૈકસ્યાં, ન સ્યાત્ત્વસ્યાં મતાવપિ,
યદીયં સ્વયમર્થાનાં, રોચતે તત્ર કે વયમ્ ?

શૂન્યવાદ પણિ પ્રમાણ સિદ્ધિ-અસિદ્ધિં વ્યાહત છઈ. તે માટિં સર્વનયશુદ્ધ સ્યાદ્વાદ જ વીતરાગપ્રણીત આદરવો. ॥ ૯-૭ ॥

વિવેચન- ઉપરની ગાથાઓમાં આમ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે- પ્રત્યેક પદાર્થોમાં પ્રતિક્ષણે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આ ૩ લક્ષણો છે. તથા તે ત્રણ લક્ષણો જ પ્રમાતામાં ઈષ્ટાનિષ્ટબુદ્ધિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા વાસનાના નિમિત્તભૂત બને છે. પ્રત્યેકવસ્તુઓમાં આવા આવા અનંત અનંત પર્યાયો પડેલા છે. માટે શેલડી સાકર દ્રાક્ષ આદિ પદાર્થોમાં ઈષ્ટાનિષ્ટજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ શક્તિઓ પડેલી છે. તેના નિમિત્તે જ આવા પ્રકારની જ્ઞાન સ્વરૂપ વાસનાઓ થાય છે. અને તેનાથી (તેવા પ્રકારના જ્ઞાનથી જ) શોકાદિ થાય છે. આમ જગતનું સ્વરૂપ સ્વયં છે જ. કોઈએ બનાવ્યું નથી. પદાર્થોનો પારિણામિક ભાવે આ સ્વભાવ જ છે. આ વિષયમાં કોઈ બૌદ્ધ શંકા કરે છે. બૌદ્ધદર્શનના અનુયાયીના ચાર પેટાભેદ છે. ૧ સૌત્રાન્તિક, ૨ વૈભાસિક, ૩ યોગાચાર અને ૪ માધ્યમિક. પ્રથમના બે ભેદવાળા સર્વે બૌદ્ધો વસ્તુઓને માને છે.

અને તેને ક્ષણિક માને છે એટલે કે ક્ષણિક એવી વસ્તુઓ (પદાર્થો) જગતમાં સત્ છે. આમ માને છે. તેઓ ભલે ક્ષણિક માને પરંતુ વસ્તુઓ છે. આમ માને છે. જ્યારે ત્રીજા યોગાચારવાદી બૌદ્ધો તો આ સંસારમાં ઘટપટાદિ કોઈ પદાર્થો છે જ નહીં. માત્ર જ્ઞાન જ છે. અર્થાત્ જ્ઞેય નથી અને જ્ઞાન જ છે. આમ માને છે. અને ચોથા માધ્યમિક બૌદ્ધો તો એમ માને છે કે આ સંસારમાં જ્ઞેય પણ નથી. અને જ્ઞાન પણ નથી. સર્વથા શૂન્ય માત્ર આ જગત છે. ત્યાં આ ચાર પ્રકારના બૌદ્ધોમાંથી હવે ત્રીજા યોગાચારવાદી બૌદ્ધો આ પ્રમાણે કહે છે કે-

જો યોગાચારવાદી બૌદ્ધ કહસ્યદ્, જે “નિમિત્તકારણના ભેદ વિના જ વાસનાજનિત જ્ઞાનસ્વભાવથી શોક પ્રમોદાદિક સંકલ્પ વિકલ્પ હોઈ છડ” તો ઘટપટાદિ નિમિત્ત વિના જ વાસના વિશેષદ્ “ઘટપટાદ્યાકાર જ્ઞાન હોઈ” તિવારદ્ બાહ્ય વસ્તુ સર્વ લોપાઈ અનદ્-નિષ્કારણ તત્તદાકાર જ્ઞાન ષણિ ન સંભવદ્.

બૌદ્ધના ચાર ફિરકાઓમાંના ત્રીજા ફિરકાવાળા જે યોગાચારવાદી બૌદ્ધો છે. તે જ્ઞાનમાત્રને જ માનનારા અને જ્ઞેયતત્ત્વને નહીં માનનારા છે. તેથી તેઓ અહીં કઠાય આવો પ્રશ્ન કરશે કે- ઝાંઝવાના જળનું જે જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં જળ હોતું નથી. અર્થાત્ જ્ઞેય એવું જળ નથી. માત્ર જળનું જ્ઞાન જ થાય છે. એટલે જ્ઞાનાકાર રૂપ જળ છે. પણ પદાર્થ રૂપે જળ નથી. તેમ આ વિશ્વમાં રહેલા અને નજરોનજર દેખાતા ઘટ-પટ આદિ સમસ્ત પદાર્થો વાસ્તવિક પદાર્થરૂપે કંઈ છે જ નહીં. માત્ર જ્ઞાનાકાર એ જ પદાર્થ છે. તેથી “વાસનાથી જ્ઞાન જન્મે છે. અને જ્ઞાનથી હર્ષશોકાદિ થાય છે.” આટલું જ માત્ર માનવા જેવું છે. બાકી વાસનામાં નિમિત્ત બને એવો સુવર્ણઘટ, સુવર્ણમુગટ, કે સુવર્ણ જેવા કોઈ પદાર્થો છે જ નહીં. અને તેથી તેમાં મનની ભિન્ન ભિન્ન વાસનામાં નિમિત્ત બને તેવા ઉત્પાદાદિ પર્યાયો રૂપ ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તો પણ નથી.

પદાર્થ અને પદાર્થમાં રહેલા ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણો કે જેને તમે (જૈનો) વાસનાનું નિમિત્ત માનો છો. તે છે જ નહીં. તે તો ઝાંઝવાના જલની જેમ શૂન્ય છે. આ રીતે નિમિત્તભૂત કારણના ભેદ (સુવર્ણઘટ-સુવર્ણમુગટ, સુવર્ણ, અને તેના ઉત્પાદાદિ ૩ લક્ષણ રૂપ જે ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્ત તમે (જૈનો) માનો છો. તેના વિના જ વાસના જન્મે છે. અને તે વાસનાના ભેદ જનિત જ્ઞાનસ્વભાવ (જ્ઞાનાકાર) છે. અને તે જ્ઞાનાકારથી શોક-પ્રમોદ આદિના સંકલ્પો અને વિકલ્પો મનમાં ઉઠે છે. એટલે પદાર્થોને નિમિત્તભૂત માનવા કે હર્ષશોકાદિ કાર્યોને આગળ કરીને તેમાં ઉત્પાદાદિ નિમિત્ત ભેદ

ઘટાવવો એ મૂર્ખતા છે કારણ કે તે પદાર્થો, કે તેમાં ત્રણ લક્ષણો આવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં. આ સંસારમાં ફક્ત જ્ઞાન માત્ર જ છે. જ્ઞેય કોઈ છે જ નહીં તેથી જ્ઞેય એવા પદાર્થોથી આ જગત શૂન્ય જ છે. આમ બૌદ્ધ કહે છે.

જૈન- તો = જો આમ જ હોય એટલે કે વાસનામાં સામે રહેલા પદાર્થો અને તેમાં રહેલા ઉત્પાદાદિ ધર્મો જો નિમિત્ત ન બનતા હોય, અને સામે રહેલા કોઈ પદાર્થો કે તેમાં રહેલાં ઉત્પાદાદિ લક્ષણો વિગેરે કંઈ જ ન હોય, જ્ઞેયમાત્ર જ ન હોય અને કેવળ એકલો જ્ઞાનાકાર માત્ર જ હોય આવું માનીએ તો આ રીતે ઘટ-પટ આદિ પૌદ્ગલિક પદાર્થોના નિમિત્ત વિના જ સ્વયં એકલી વાસના વિશેષથી જ ઘટપટાદિના આકારવાણું જ્ઞાન થાય છે. આવો અર્થ થશે. અને આમ જ જો હોય તો બાહ્ય એવા ઘટ-પટ આદિ સઘળા પદાર્થોનો લોપ થવાથી (એટલે બાહ્ય પદાર્થ કોઈ કંઈ છે જ નહીં. આમ માનવાથી) તે તે વિવક્ષિત બાહ્ય કારણવિના તે તે વિવક્ષિત આકારવાણું જ્ઞાન પણ ન સંભવી શકે. જો ઘટ પટ આદિ કોઈ પદાર્થો જ નથી. તો આ જ્ઞાન ઘટાકારરૂપ છે. અને આ જ્ઞાન પટાકારરૂપ છે. આમ પણ કેમ બને ? વળી જ્ઞેય વિના જ્ઞાન પણ કેમ ઉત્પન્ન થાય ? ઝાંઝવાના જળનો જે દાખલો આપ્યો તે પણ મિથ્યા છે. ઝાંઝવામાં જળ નથી પરંતુ સંસારમાં જળ નથી એમ નહીં. સમુદ્રાદિમાં જળ છે, તો જ તેની સદૃશતા લાગવાથી ઝાંઝવામાં જળનો ભ્રમ થાય છે. સંસારમાં જો જળ જ ન હોત તો જળ જોયા વિના ઝાંઝવામાં જળનો ભ્રમ પણ ન થાત તેથી ભ્રમાત્મકજ્ઞાન કે પ્રમાત્મકજ્ઞાન જે કોઈ જ્ઞાન થાય છે. તેનો વિષય ત્યાં હોય કે ત્યાં કદાચ ન પણ હોય, પરંતુ સંસારમાં તો હોય જ છે. પદાર્થ હોય તો જ તે પદાર્થના આકારવાણું જ્ઞાન સંભવે છે. માટે જ્ઞાનમાં નિમિત્ત થનારા પદાર્થોને અને તદ્ગત ઉત્પાદાદિને સાચા જ છે. આમ માનવું જોઈએ. પદાર્થો અને તેમાં થતા ઉત્પાદાદિ ધર્મો સાચા છે. તો જ તે વિષયનું જ્ઞાન થાય છે અને ઈષ્ટાનિષ્ટ વાસના થાય છે.

અંતરબહિરાકાર વિરોધઙ, બાહ્યાકાર મિથ્યા કહિઙ, તો ચિત્રવસ્તુવિષય નીલપીતાદ્યાકારજ્ઞાન પળિ મિથ્યા હુઙ જાઙ. તથા સુખાદ્યાકાર નીલાદ્યાકાર પળિ વિરુદ્ધ થાઙ. તિવારઙ-સર્વશૂન્ય જ્ઞાનવાદી માધ્યમિક બૌદ્ધનું મત આવી જાઙ. ઉક્તં ચ

ઝાંઝવાના જળના દાખલાને જ આગળ કરીને હે બૌદ્ધ ! જો તમે આમ કહ્યા કરશો કે મનની અંદર જળાકાર જ્ઞાન થાય છે. અને બહાર ઝાંઝવામાં જળ નથી. આ રીતે અંદરના જ્ઞાનના આકારનો અને બાહ્ય જળના આકારનો પરસ્પર વિરોધ દેખાય

છે. અર્થાત્ સામે બાહ્ય જળ નથી અને અંદર મનમાં જળનો આકાર જણાય છે. તેથી જો બાહ્ય જળ પદાર્થ, જ્ઞાનાકારનું નિમિત્ત બનતું હોય તો જેવો જળનો જ્ઞાનાકાર મનમાં થયો તેવો બાહ્ય જળાકાર ઝાંઝવાના જળમાં પણ હોવો જોઈએ. પણ તે દેખાતું નથી. અને અંદર જ્ઞાનાકાર થાય છે. તેથી આ રીતે અંદરના અને બહારના આકારનો વિરોધ દેખાતો હોવાથી જણાય છે કે બાહ્યાકાર મિથ્યા છે. આવું હે બૌદ્ધ ! જો તમે ક્લેશો તો- તો રંગબેરંગી વસ્તુ જોઈને તે વસ્તુના વિષયવાળું નીલપીતાદિ અનેકાકારવાળું જે જ્ઞાન થાય છે. તેને પણ મિથ્યા માનવું પડશે. કારણકે સામે તેવો વિષય તો નથી અને જ્ઞાન થયું. માટે તેવા પ્રકારના ચિત્ર-વિચિત્ર નીલ-પીતાદિ આકારવાળા જ્ઞાનને પણ મિથ્યા માનવું પડશે.

તથા આજુબાજુમાં અનુકુળ સાધનો હોતે છતે જ, જે સુખના અનુભવવાળું સુખાકારજ્ઞાન થાય છે. તથા જ્યારે નીલાદિ પદાર્થ હોય ત્યારે જ નીલાદિ આકારવાળું જે જ્ઞાન થાય છે ત્યાં સર્વત્ર વિરોધ થશે. કારણકે તમારી દૃષ્ટિએ બાહ્યવસ્તુ તો છે જ નહીં. તો પછી સુખનાં સાધનોની વિદ્યમાનતામાં જેમ સુખાકારતાનું જ્ઞાન થાય છે તેમ દુઃખના સાધનોની વિદ્યમાનતામાં પણ સુખાકારતાનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. તથા સુખનાં સાધનોની હાજરીમાં દુઃખાકારતાનું જ્ઞાન પણ થવું જોઈએ. નીલ-પીતાદિ વસ્તુઓ વિના, કાળી-ધોળી વસ્તુઓના યોગ કાળે પણ નીલપીતાદિ આકારનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. કારણકે તમે બાહ્યવસ્તુ જ માનતા નથી. તેથી તે વસ્તુઓ જ્ઞાનમાં નિમિત્ત છે જ નહીં, આમ માનો છો માટે આમ વિપરીત બોધ પણ થવો જોઈએ. પરંતુ આમ થતું નથી માટે બાહ્ય પદાર્થ સત્ય માનવા જોઈએ. બાહ્યપદાર્થો જ્ઞાનમાં અને વાસનામાં નિમિત્ત બને જ છે. આમ માનવું જોઈએ. જો આમ માનવામાં ન જ આવે અને બાહ્ય પદાર્થોનો અપલાપ જ કરવામાં આવે તો જ્ઞેયપદાર્થો ન હોતે છતે તે તે પ્રતિનિયત વિષયવાળું જ્ઞાન પણ ન સંભવતું હોવાથી સર્વથા આ સંસાર શૂન્ય જ છે. આમ જ સિદ્ધ થાય. અને આમ કહેતાં સર્વશૂન્યજ્ઞાનવાદી એવા માધ્યમિક નામના બૌદ્ધના ચોથા પક્ષનો જે મત છે. તે સિદ્ધ થાય. પણ યોગાચારવાદીનો મત ટકે નહીં. બૌદ્ધદર્શનમાં જ કહ્યું છે કે-

કિં સ્યાત્ સા ચિત્રતૈકસ્યાં, ન સ્યાત્ત્વસ્યાં મતાવપિ,

ચદીયં સ્વયમર્થાનાં, રોચતે તત્ર કે વયમ્ ॥ ૧ ॥

શૂન્યવાદ પળિ પ્રમાણ સિદ્ધયસિદ્ધિં વ્યાહત છઢ, તે માટિં સર્વનયશુદ્ધ સ્યાદ્વાદ
જ વીતરાગપ્રણીત આદરવો. ॥ ૧-૭ ॥

બૌદ્ધદર્શનના “ધર્મકીર્તિ” નામના આચાર્ય તેમના બનાવેલા “પ્રમાણવાર્તિક” નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે—

અન્યદર્શનકારો (જૈન-સાંખ્ય-નૈયાયિકાદિ) ઘટ-પટ વિગેરે પદાર્થો જગતમાં સાચા છે. અને તેમાં ચિત્રતા પણ સાચી છે. કે જે વાસનાના ભેદનું કારણ બને છે. આમ માને છે.

તુ = પરંતુ, સા ચિત્રતા = તે ચિત્રતા, એકસ્યાં અસ્યાં મતાવપિ = એકલી એવી આ મતિમાં (જ્ઞાનમાત્રમાં) પણ સ્યાત્ = હોય, આવું કિં ન સ્યાત્ = કેમ ન બને ? જેમ તમે પદાર્થોમાં ચિત્રતા માનો છો. તેને બદલે એકલા જ્ઞાનમાં પણ ચિત્રતા માનીએ તો કોઈ દોષ જણાતો નથી. તેથી જ્ઞાનમાત્ર જ જગતમાં છે. અને તેમાં જ ચિત્રતા છે. આવું જગત્સ્વરૂપ છે. ઘટ-પટ આદિ કોઈ પદાર્થો સત્ છે જ નહીં. અસત્ જ છે. છતાં યદિ = જો ઇયં = આ ચિત્રતા, અર્થાનાં = પદાર્થોને સ્વયં = પોતાને જ રોચતે = રૂચતી હોય, અથવા યદિ = જો, ઇયં = આ ચિત્રતા, અર્થાનાં = પદાર્થોની જ છે. આમ સ્વયં = ઈતરદર્શનકારોને પોતાને (હઠાગ્રહથી) રોચતે = રૂચતું હોય તો, તત્ર = તે બાબતમાં કે વયમ્ = અમે અટકાવનારા કોણ ?

ગમે તે વ્યક્તિએ ગમે તે અર્થ અને અર્થસ્વરૂપ માની જ લેવું હોય, પોતાની માન્યતા છોડવી જ ન હોય, અત્યન્ત હઠાગ્રહી અને કઠાગ્રહી જ બનવું હોય તો તેઓને બ્રહ્મા પણ સમજાવી શકતા નથી. તો પછી તેઓને સમજાવનારા અમે કોણ ! આમ ધર્મકીર્તિ નામના બૌદ્ધાચાર્યનું કહેવું છે. પરંતુ આ કથન સર્વથા ખોટું છે. તે આપણે ઉપર કરેલી ચર્ચાથી જાણ્યું.

શ્રી તપાગચ્છમાં થયેલા પૂજ્યવિનીતસાગરજીના શિષ્ય શ્રી ભોજસાગરજીની બનાવેલી દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણામાં આ શ્લોક કંઈક જુદા પાઠાન્તર સાથે મળે છે. તેઓશ્રીએ શ્લોક અને તેનો અર્થ નીચે મુજબ લખ્યો છે.

કિં સ્યાત્સા ચેન્ન તૈઃ, કિં સ્યાન્ન સ્યાત્તસ્માન્મતાવપિ,
યદિયં સ્વયમર્થાનાં, રોચતે તત્ર કે વયમ્ ॥ ૧ ॥

જો વાસના છે. તો શું ન હોય ? અર્થાત્ બધું જ હોય છે. તથા જો બાહ્ય પદાર્થ છે. પણ વાસના નથી. તો તે બાહ્યપદાર્થોથી શું થાય ? અર્થાત્ કંઈ જ ન થાય ? કારણ કે વાસના વિના બાહ્ય પદાર્થો બુદ્ધિમાં બેસતા જ નથી. તેથી જો વાસના પદાર્થોને સ્વયં રૂચે છે. ત્યાં આપણે નિષેધ કરનારા કોણ ?

ઉપરોક્ત ચર્યાના સારરૂપે અહીં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ પણ એક વિષયને (જેયપદાર્થને) જોનારા અનેક પ્રમાતાઓમાં તે વિષય વિષે જુદા જુદા ભાવોનું જે જ્ઞાન થાય છે. તેનાથી તેવા તેવા જ્ઞાનમાં વિષય બનવા રૂપે જ્ઞાનવિષયતા (જ્ઞાનની નિમિત્તતા)રૂપ અનેક પર્યાયો તે વિષયમાં પણ છે જ. જેમ કે એક જ રૂપવતી સૃંગારયુક્ત સ્ત્રીને જોઈને ભોગી કામુક્તાના વિચારમાં જાય છે અને યોગી અશુચિનો પિંડ સમજીને વૈરાગ્ય તરફ જાય છે. તેથી કામુક્તાના જ્ઞાનની વિષયતારૂપ પર્યાય અને વૈરાગ્યના જ્ઞાનની વિષયતા રૂપ પર્યાય, જેય એવી તે સ્ત્રીમાં છે જ. એવી જ રીતે મકાનના કોઈ ખુણામાં હોય રજજુ જ, પરંતુ તેને જોનારા પ્રમાતાઓમાં કોઈને રજજુ દેખાય અને કોઈને સર્પ જણાય, તથા સમુદ્ર તટે હોય છીપલી જ, પરંતુ જોનારાઓમાં કોઈને છીપલી જ જણાય અને કોઈને રજત જણાય. ઈત્યાદિ રીતે ભ્રમાત્મકજ્ઞાન થાય તો પણ અને પ્રમાત્મકજ્ઞાન થાય તો પણ જ્ઞાનની નિમિત્તરૂપે ભિન્ન ભિન્ન વિષયતારૂપ પર્યાયો તે જેયમાં છે જ. તેથી પદાર્થ પણ સત્ય છે જ અને ઈષ્ટાનિષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનના વિષયતારૂપ ઉત્પાદાદિ પર્યાયો પણ પદાર્થમાં સત્ય છે જ માટે નિમિત્તભેદ પણ છે જ.

જો પદાર્થો નથી એમ માનીએ અને વાસનાજન્ય જ્ઞાનમાત્રથી જ બધા હર્ષશોકાદિ વ્યવહારો થાય છે. આમ માનીએ તો બાહ્યવસ્તુઓનો તો સર્વથા લોપ થવાથી “ઘટને” જ ઘટ કહેવાય અને “પટને” જ પટ કહેવાય એવું બોલવું બૌદ્ધને ઘટે નહીં. કારણ કે મનની વાસના માત્રથી જ જો જ્ઞાન થાય છે. તો કોઈને ઘટમાં પટનું, જળનું, અગ્નિનું અને પટમાં ઘટનું તળાવનું, સરોવરનું એમ જેમ તેમ જ્ઞાન વાસનાના બળથી કરવું હોય તો થવું જોઈએ. તથા ઘટમાં ચૈત્રને આ ઘટ છે એમ જણાય અને મૈત્રને આ પટ છે એમ જણાય, આવું પણ જ્ઞાન થવું જોઈએ. પણ તે થતું નથી. માટે પદાર્થો નથી કે તેમાં ઉત્પાદાદિ નથી આ યોગાચારવાદીની વાત સર્વથા યુક્તિરિક્ત છે. તેથી જ્ઞાનમાત્રથી જ વાસના થાય છે. અને તેનાથી હર્ષાદિ થાય છે. આ વાત પણ યુક્તિ વિનાની છે.

તથા માધ્યમિક બૌદ્ધોની સર્વશૂન્યની વાત પણ યુક્તિ અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. અમે (જૈનો) તે માધ્યમિકબૌદ્ધને આટલું જ પુછીએ છીએ કે “તારી માનેલી સર્વશૂન્યતા શું પ્રમાણપૂર્વક છે ? કે પ્રમાણરહિત છે ? જો સર્વશૂન્યતા પ્રત્યક્ષાદિ કોઈ પણ પ્રમાણોથી સિદ્ધ હોય, તો સર્વશૂન્યતાને સિદ્ધ કરનારાં પ્રત્યક્ષાદિ તે તે પ્રમાણો તો સંસારમાં છે જ, આમ નક્કી થયું. એટલે તમે પ્રમાણો તો માન્યાં, તેથી સર્વશૂન્યતા ક્યાં રહી ? એવી જ રીતે જો આ સર્વશૂન્યતા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો વિના છે. એમ કહેશો

અને તેમાં કારણ એ આપણો કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો જ સંસારમાં નથી માટે, તો પ્રમાણવિનાની વાત વિદ્વાનોની સભામાં કેમ કહી શકાય ? આમ સર્વશૂન્યતાનો વાદ પણ પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે કે પ્રમાણોથી અસિદ્ધ છે ? આવા બે પક્ષો દ્વારા વ્યાહત (ખંડિત) થઈ જ જાય છે એટલે તેના માટે અધિક કંઈ કહેવાની જરૂર જ રહેતી નથી.

આ રીતે વૈભાસિક સૌત્રાન્તિક યોગ્યાચારવાદી કે માધ્યમિક આમ ચારે પ્રકારના બૌદ્ધ વિગેરે અન્ય દર્શનોની બધી માન્યતાઓ કેવળ ક્ષોભ કલ્પિત જ હોવાથી અને અનેકદોષોથી જ ભરપૂર ભરેલી હોવાથી આવા ગંદા વિચારોમાં ન ફસાતાં સર્વનયોથી શુદ્ધ એવો સ્યાદ્વાદ માર્ગ જ આદરવો કે જે વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકરદેવો દ્વારા પ્રણીત છે. સર્વથા નિર્દોષ છે. યુક્તિ અને લોકવ્યવહારથી સંપૂર્ણ પણે અબાધિત છે.

॥ ૧૪૦ ॥

ઘટનાશ મુકુટ ઉત્પત્તિનો, ઘટ હેમ એકજ હેતુ રે ।

એકાન્તભેદની વાસના, નૈયાયિક પણિ કિમ દેત રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૮ ॥

ગાથાર્થ- ઘટ નાશ અને મુકુટની ઉત્પત્તિમાં (આમ બન્ને કાર્યોમાં) હેમઘટ એ એક જ કારણ છે. છતાં નૈયાયિક પણ એકાન્ત ભેદની વાસના (એકાન્ત ભેદના સંસ્કારો) કેમ આપતા હશે ? લોકોને એકાન્ત ભેદવાદ કેમ સમજાવતા હશે. ॥૯-૮॥

ટાંનો- ઈમ-શોકાદિ કાર્યત્રયનંદ્ય ભેદં ઉત્પાદ વ્યય દ્વીવ્ય એ ૩ લક્ષણ-વસ્તુમાંહિ સાધ્યાં, પણિ-અવિભક્ત દ્રવ્યપણં અભિન્ન છંદં. અત એવ-હેમઘટનાશામિન્ન-હેમમુકુટોત્પત્તિનંદ્ય વિષયં-હેમઘટાવયવવિભાગાદિક હેતુ છંદં. અત એવ ચ- મહાપટનાશામિન્નખંડપટોત્પત્તિં પ્રતિ એકાદિતંતુ સંયોગાપગમ હેતુ છંદં. ખંડપટં મહાપટનાશની હેતુતા કલ્પિં, તો મહાગૌરવ થાય. ઈમ જાણતો ઈ લાઘવપ્રિય નૈયાયિક નાશોત્પત્તિમાં એકાન્તભેદની વાસના કિમ દેય છંદં ? તેહનું મત છંદં જે-

કલ્પના ગૌરવં યત્ર,તં પક્ષં ન સહામહે ।

કલ્પનાલાઘવં યત્ર તં પક્ષં તુ સહામહે ॥ ૧ ॥

॥ ૯-૮ ॥

વિવેચન- વિશ્વવર્તી જે સમસ્ત પદાર્થો છે. તે સર્વે સત્ છે. અને ઉત્પાદાદિ ત્રણે લક્ષણોથી યુક્ત છે. યોગાચાર બૌદ્ધો કે માધ્યમિક બૌદ્ધો કહે છે તેવી શૂન્યતા આ સંસારમાં નથી. પરંતુ આ સત્ય સમજવા માટે એકાન્તમત છોડીને અનેકાન્તદષ્ટિ (સ્યાદ્વાદદષ્ટિ) જો ધારણ કરવામાં આવે તો જ સમજાય છે. જ્યાં સુધી એકાન્તવાદની માન્યતાઓ જોર કરે છે ત્યાં સુધી સાચુ સત્ય સમજાતું નથી. અને વસ્તુનું ખોટુસ્વરૂપ સાચું લાગે છે. અને તેને સત્યની મહોર મારવા માટે ઘણા તર્કો (કુતર્કો) તે જીવ કરે છે. કાર્ય-કારણની માન્યતામાં પણ એકાન્તભેદની વાસના આવી જ ગુંચવણો ઉભી કરે છે. તે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે. અહીં સુધી બૌદ્ધની વાત કહીને હવે નૈયાયિકની કંઈક વાત લખે છે-

ઇમ-શોકાદિકાર્યત્રયનઙ્ઙ ભેદઙ્ઙ-ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય ં ૩ લક્ષણ વસ્તુમાંહિ સાધ્યાં. પળિ અવિભક્તદ્રવ્યપળઙ્ઙ અભિન્ન છઙ્ઙ.

સુવર્ણ ઘટનાશ, સુવર્ણમુકુટોત્પત્તિ, અને સુવર્ણનું ધ્રૌવ્ય આમ પદાર્થમાં ત્રિપટી છે. અને તેનાથી પ્રમાતામાં શોક-હર્ષ-અને માધ્યસ્થ આ ત્રણ કાર્યો થાય છે. આ રીતે શોકાદિ ભિન્ન ભિન્ન ત્રણ કાર્યો થતાં દેખીને પદાર્થમાં ઉત્પાદાદિ આ ત્રણે લક્ષણો કારણપણે ભિન્ન ભિન્ન સમજાવ્યાં. પરંતુ અવિભાગી દ્રવ્યપણે વિચારીએ તો આ ઉત્પાદાદિ ત્રણે લક્ષણો સુવર્ણમાં જ (એક દ્રવ્યમાં જ) થાય છે. આમ “સુવર્ણદ્રવ્યપણે” ત્રણે અભિન્ન છે. સારાંશ કે ઉત્પાદને ઉત્પાદરૂપે, વ્યયને વ્યયરૂપે, અને ધ્રૌવ્યને ધ્રૌવ્યરૂપે જોઈએ તો આ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન છે. તેથી જ તે ઉત્પાદાદિ ત્રણે પર્યાયો અનુક્રમે શોકાદિ ત્રણ કાર્યો ભિન્ન-ભિન્ન કરે છે. પરંતુ આ ત્રણે એક સુવર્ણમાં જ છે. આમ એકાશ્રયવૃત્તિએ જોઈએ તો આ ત્રણે અભિન્ન પણ છે. તેથી જ બીજી ઢાળની નવમી ગાથામાં આવ્યું હતું કે ભેદને પ્રધાનપણે જોનારા વ્યવહારનયથી કાર્યભેદે શક્તિભેદ છે. આમ દેખાય પરંતુ અભેદ પ્રધાનદષ્ટિવાળા નિશ્ચયનયથી જોઈએ તો કાર્ય અનેક છે. અને કારણ એક છે. વ્યવહારનયથી ઘટભાંગીને મુકુટ થાય છે. એટલે કે ઘટના નાશથી મુકુટ થાય છે. ઈત્યાદિ સ્થૂલદષ્ટિએ જોતાં ઘટનાશ (પૂર્વપર્યાય) કારણરૂપે દેખાય છે. તથા પૂર્વ સમયમાં દેખાય છે. અને મુકુટોત્પત્તિ (ઉત્તર પર્યાય) કાર્યરૂપે દેખાય છે. તથા પછીના સમયમાં દેખાય છે.

પરંતુ કંઈક સૂક્ષ્મદષ્ટિએ વિચારીએ તો આ વિચારણામાં કંઈક ગુંચવણ અનુભવાશે. ઘટનો નાશ થવાથી જો મુકુટની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ઘટનો નાશ પ્રથમસમયમાં અને મુકુટની ઉત્પત્તિ બીજા સમયમાં થશે. આમ સમયભેદ થશે. આમ થવાથી નાશકાળે ઉત્પત્તિ નહીં અને ઉત્પત્તિકાળે નાશ નહીં આ રીતે કોઈ પણ

પદાર્થમાં કોઈ પણ સમયે ત્રિપદી ઘટશે નહીં. તથા વળી પ્રથમ ઘટનો નાશ થાય અને તે કાળે મુકુટોત્પત્તિ ન થાય તો ઘટ તો ચાલ્યો ગયો, અને મુકુટ આવ્યો નહી ત્યારે તે કાળે દ્રવ્ય કેવું રહ્યું ? શું પર્યાય વિનાનું બન્યું ? કે દ્રવ્યનો પણ સર્વથા અભાવ જ બન્યો ? આવી ગુંચ ઉભી થાય છે.

નૈયાયિકો અહીં જ મુંઝાયા છે. તેઓ એકાન્તભેદવાદી છે. તેથી નાશને કારણ માનતા હોવાથી પૂર્વસમયમાં લે છે અને ઉત્પાદને કાર્ય માનતા હોવાથી ઉત્તરસમયમાં લે છે. કારણ કે તેઓ એકાન્તભેદવાદી છે. એટલે કારણ પૂર્વસમયમાં જ અને કાર્ય ઉત્તર સમયમાં જ હોય, એમ માને છે. તેથી આવા પ્રકારની કાર્યકારણની વ્યવસ્થા કરે છે. તેમના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-કાર્યનિયતપૂર્વવૃત્તિ કારણમ્ આમ માનવાથી એકે એક પદાર્થમાં પ્રતિસમયે ત્રિપદી છે. આવી જૈનોની વાત ઉડી જાય છે. એટલે કે સર્વથા ખોટી જ પડે છે. અને તેથી ઉત્પાદાદિ ૩ લક્ષણવાળો જે પદાર્થ છે તે સત્ છે. આ વાત તુટી જાય છે ઉત્પાદ અને નાશ તેમની દૃષ્ટિએ સમકાળે રહેતાં જ નથી. પૂર્વાપર સમયમાં રહે છે.

આ કારણે ત્રિપદી એકસમયમાં જ છે. આ વાત સમજાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે “ઘટના નાશથી મુકુટની ઉત્પત્તિ થાય છે” આમ સ્થૂલદૃષ્ટિએ ભલે ભેદ દેખાય. પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ તો “ઘટનો નાશ એ જ મુકુટની ઉત્પત્તિ છે” જે સમયે ઘટનો જેટલો ધ્વંસ થાય છે. તે સમયે તેટલી મુકુટની ઉત્પત્તિ થાય જ છે. વાસ્તવિક તો નાશ અને ઉત્પત્તિ આમ બે નથી. એક જ રૂપાન્તરતા જ છે. માત્ર તે રૂપાન્તરતાને પૂર્વપર્યાયથી જોઈએ ત્યારે નશ્યમાનતા દેખાય છે અને ઉત્તરપર્યાયથી જોઈએ તો ઉત્પદમાનતા દેખાય છે. આ રીતે રૂપાન્તરતા એ કાર્ય છે. અને તેમાં રહેલું અવિભક્ત એવું સુવર્ણદ્રવ્ય એ કારણ છે. સારાંશ કે પૂર્વપર્યાય કારણ અને ઉત્તરપર્યાય એ કાર્ય આમ નથી. પરંતુ રૂપાન્તરતા એ કાર્ય છે. અને તેમાં રહેલું અવિભક્ત એવું સુવર્ણદ્રવ્ય એ કારણ છે. અર્થાત્ પૂર્વપર્યાય કારણ અને ઉત્તરપર્યાય એ કાર્ય આમ નથી. પરંતુ રૂપાન્તરતા થવા રૂપ પર્યાયાન્તરતા એ કાર્ય છે. કે જેમાં ઉત્પાદ-વ્યય સમાયેલા છે. અને તેના આધાર ભૂત મૂલ દ્રવ્ય એ કારણ છે કે જેમાં ધ્રૌવ્ય સમાયેલું છે.

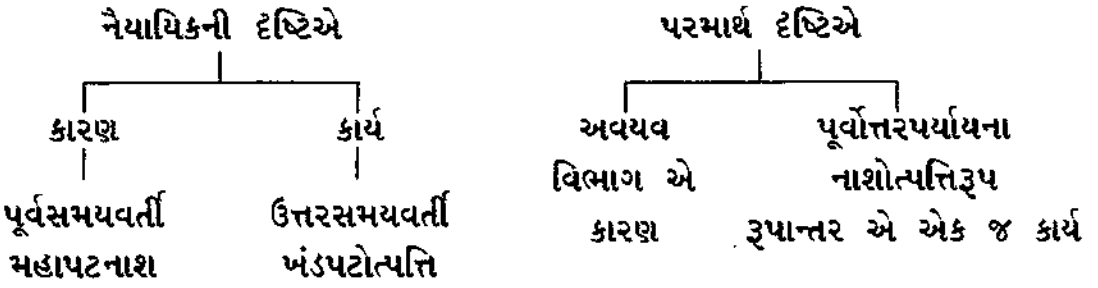
અત એવ હેમઘટનાશાભિન્ન-હેમમુકુટોત્પત્તિનઈ વિષઈ હેમઘટાવયવવિભાગાદિક હેતુ છઈ.

આ કારણથી જ સુવર્ણના ઘટના નાશથી અભિન્ન એવી હેમમુકુટોત્પત્તિને વિષે હેમઘટના “અવયવોનો વિભાગ” વિગેરે કારણ છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ નાશથી અભિન્ન છે. બન્ને એકરૂપ છે. એટલે કે પૂર્વપર્યાયનો નાશ એ જ ઉત્તરપર્યાયની ઉત્પત્તિ છે. અને તેમાં અવયવવિભાગ એ જ હેતુ છે. પરંતુ પૂર્વપર્યાયનો નાશ તે હેતુ નથી. તથા નાશ અને ઉત્પત્તિ ભિન્ન ભિન્ન સમયવર્તી પણ નથી. વ્યવહારથી એમ લાગે કે ગ્લાસ પડ્યો એટલે કુટ્યો. પરંતુ વાસ્તવિક તો જે સમયે પડ્યો તે સમયે જ કુટ્યો છે. એક વક અંગુલીને સીધી કરતાં વ્યવહારથી એમ લાગે છે કે વાંકાપણું ગયા પછી સરળપણું આવ્યું. પરંતુ પરમાર્થદૃષ્ટિએ તો જે જે સમયે જેટલી જેટલી વકતા ગઈ તે તે સમયે તેટલી તેટલી ઋજુતા આવી જ છે. “આ કપડું ફાડીને બે ટુકડા કરી આપો” આમ સ્થૂલદૃષ્ટિએ બોલાય છે. પરંતુ કપડુ જેમ જેમ ફાટતું જાય છે તેમ તેમ તે સમયે ટુકડા થતા જ જાય છે. ફાડ્યા પછી ટુકડા થતા નથી. ફાડતી વખતે જ થાય છે. એટલે કે ફાડવું એ જ ટુકડા થવા રૂપ છે. આ બધાં ઉદાહરણોથી સમજાશે કે પૂર્વોત્તર પર્યાયમાં નાશ-ઉત્પત્તિ એ બે જુદી વસ્તુ નથી. એ બેમાં પરસ્પર કાર્યકારણભાવ નથી. આ બન્ને ભાવો, એ એક જાતની રૂપાન્તરતા માત્ર છે અને તેમાં “અવયવોનો વિભાગ” (એટલે કે અવયવોના વિભાગરૂપે રહેલું દ્રવ્ય) એ જ એક કારણ છે.

अत एव महापटनाशाभिन्न खंडपटोत्पत्तिं प्रति एकादितंतु संयोगापगम हेतु छद्.

આ કારણથી એક અખંડ વસ્ત્ર હોય અને તેના ટુકડા કરવામાં આવે ત્યાં મહાપટનો નાશ પણ છે અને ખંડપટની ઉત્પત્તિ પણ છે. પરંતુ આ બન્ને અભિન્ન છે. અર્થાત્ એક જ છે. અને તેમાં એક-બે-ચાર તંતુઓના સંયોગનો અપગમ (નાશ) થવો એ જ કારણ છે. તેથી મહાપટના નાશથી અભિન્ન એવા ખંડપટની ઉત્પત્તિમાં એકાદિતંતુઓના સંયોગનો અપગમ એ જ વાસ્તવિક કારણ છે. પરંતુ પૂર્વપર્યાયના નાશાત્મક મહાપટનો નાશ, એ ખંડપટની ઉત્પત્તિમાં કારણ નથી. કારણ કે જેમ ખંડપટ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ મહાપટનો નાશ પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી કાર્યાત્મક છે. કારણાત્મક નથી. જેમ ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી કાર્યાત્મક છે. તેમ પૂર્વપર્યાયનો નાશ પણ ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી તે પણ કાર્ય સ્વરૂપ છે કારણ સ્વરૂપ નથી. કારણ કે ઉત્પાદની જેમ નાશ પણ ઉત્પદમાન છે. અને અવયવોનું છુટા પડવું તે તેમાં કારણ છે. આ રીતે ઘટનાશ અને મુકુટોત્પત્તિ આ બન્ને રૂપાન્તરતા સ્વરૂપે એક જ કાર્ય છે. અને તેમાં અવયવવિભાગ એ જ એક કારણ છે.

આમ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે ઘટનાશ-મુકુટોત્પત્તિ એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય પણ નથી તથા કાર્યકારણ પણ નથી. બન્ને એક જ કાર્યસ્વરૂપ છે. આવું પદાર્થોનું સ્વરૂપ છે. રૂપાન્તર થવા સ્વરૂપ છે અને તેમાં થતી રૂપાન્તરતા તે એક જ કાર્યાત્મક છે. અને અવયવવિભાગ એ જ કારણ છે. આવો કાર્યકારણભાવ છે. આવું પદાર્થોનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ એકાન્તભેદવાદના સંસ્કારોને (વાસનાને) પામેલા નૈયાયિકોને તો જ્યાં ત્યાં ભેદ જ કલ્પવા જોઈએ છે. પછી અભેદને માનવા કરતાં ભેદને માનવામાં ભલે ગૌરવ આવે. તો પણ તે ગૌરવને ચલાવી લે, માની લે, ફળમુખ ગૌરવ છે એમ કહીને સ્વીકારી લે, પરંતુ એકાન્તભેદના સંસ્કાર છોડે નહીં. આ જ વાત ગુરુજી કહે છે—

ખંડપટઈં મહાપટનાશની હેતુતા કલ્પિઈં તો મહાગૌરવ થાઈ, ઇમ જાણતો ઇ લાઘવપ્રિય નૈયાયિક નાશોત્પત્તિમાં એકાન્તભેદની વાસના કિમ દેઈ છઈ ? તેહનું મત છઈં જે—

કલ્પનાગૌરવં યત્ર, તં પક્ષં ન સહામહે ।

કલ્પનાલાઘવં યત્ર, તં પક્ષં તુ સહામહે ॥ ૧ ॥ ૧-૮ ॥

ખંડપટ બનાવવામાં (એટલે કે ખંડપટની ઉત્પત્તિમાં) મહાપટના નાશને હેતુ કલ્પતાં તો મહાગૌરવ થાય. આવું જાણતો એવો ઇ = આ લાઘવપ્રિય નૈયાયિક, નાશાત્મક કાર્યમાં અને ઉત્પત્ત્યાત્મકકાર્યમાં સમયભેદ કરીને એકાન્ત ભેદની વાસના (એટલે એકાન્તે કાર્ય-કારણ ભિન્ન જ છે આવા સંસ્કારો) લોકોને કેમ દે છે ? લોકોને આવું ઉલટુ ઉલટુ કેમ સમજાવે છે ? નાશને કારણ માનવામાં કાર્ય-કારણ ભિન્ન સમયમાં થયાં એ જ પહેલું મોટુ ગૌરવ આવ્યું. જ્યાં સુધી તત્સમયવર્તી કારણ ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં સુધી પૂર્વસમય સુધી શું કામ જવું ? તથા વળી ઉત્તરસમયમાં જ્યારે કાર્ય થાય છે. ત્યારે કારણ નથી. એટલે કારણના અભાવમાં જ કાર્ય થયું એવો અર્થ થશે. માટે બુદ્ધિશાળી ગણાતો, લાઘવપ્રિય તરીકે પંકાયેલો, અને નામ પ્રમાણે ન્યાયની પ્રિયતાવાળો પણ આ નૈયાયિક કલ્પનાગૌરવ હોવા છતાં પણ તે ગૌરવને સહી

લઈને, ફળમુખ ગૌરવ માની લઈને ચલાવી લે છે. પરંતુ એકાન્તભેદની વાસના ત્યજતો નથી. એટલે કે “કથંચિદ્ અભેદ પણ છે” આમ (સ્યાદ્વાદને) સ્વીકારતો નથી. કારણ કે એમ સ્વીકારવામાં સ્યાદ્વાદનો આશ્રય આવી જ જાય છે. સાચા માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલાને અને હાથમાં આવેલા ખોટા માર્ગને સાચો માનવાના હઠાગ્રહીને ખોટાને સાચુ કરવા કેટલાં કપટ કરવાં પડે છે ? તેનું આ ઉદાહરણ છે ? તેના કરતાં સાચું તત્વ માની લે, તો શું નુકશાન ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી ભાવદયાથી કહે છે કે આવો ડાહ્યો ગણાતો નૈયાયિક એકાન્ત ભેદની વાસના (એકાન્તભેદના સંસ્કારો) જગતને કેમ આપતો હશે ? સાચું કેમ નહીં સમજતો હોય અને લોકોને સાચુ કેમ નહીં (સમજાવતો) આપતો હોય ? (મિથ્યાત્વ) મોહની વાસના જ ભયંકર છે.

તેઓનો મત આવો છે કે જ્યાં જ્યાં કલ્પનાનું ગૌરવ હોય છે. તેને અમે સહન ન કરીએ. પરંતુ જ્યાં કલ્પનાનું લાઘવ હોય તેને સહન કરીએ. પરંતુ હવે તો આ બોલવા પુરતું જ રહ્યું. આમ જણાવું. ॥ ૧૪૧ ॥

દુગ્ધવ્રત દધિ ભુંજઈ નહીં, નવિ દૂધ દધિવ્રત ખાઈ રે ।

નવિ દોઈ અગોરસવ્રત જિમઈ, તિણિ તિય લક્ષણ જગ થાઈ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૯ ॥

ગાથાર્થ— દૂધના વ્રતવાળો પુરુષ દહીં જમતો નથી, દહીંના વ્રતવાળો પુરુષ દૂધ ખાતો(પીતો) નથી. અને “અગોરસના વ્રતવાળો” પુરુષ બન્ને જમતો નથી. તે કારણથી જગત્ (જગતના સર્વે પદાર્થો) ત્રણલક્ષણવાળું (વાળા) છે. ॥ ૯-૯ ॥

ટખો- દધિદ્રવ્ય તે દુગ્ધદ્રવ્ય નહીં. જે માટિ-જેહનઈ દૂધનું વ્રત છઈ, “દૂધ જ જિમવું” એહવી પ્રતિજ્ઞારૂપ, તે દહીં જિમઈ નહીં. દુગ્ધપરિણામ જ દધિ, ઇમ જો અભેદ કહિઈ. તો દધિ જિમતાં દુગ્ધવ્રત ભંગ થયો ન જોઈઈ.

ઈમ દૂધ તે દધિદ્રવ્ય નહીં, પરિણામી માટઈ અભેદ કહિઈ. તો દૂધ જિમતાં દધિવ્રતભંગ ન થયો જોઈઈ. દધિવ્રત તો દૂધ નથી જિમતો.

તથા “અગોરસ જ જિમું” એહવા વ્રતવંત દૂધ-દહીં ૨ ન જિમઈ. ઇમ ગોરસપણઈ ૨ નઈ અભેદ છઈ. ઇહાં-દધિપણઈ ઉત્પત્તિ, દુગ્ધ પણઈ નાશ, ગોરસપણઈ ધ્રુવપણું પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છઈ. એ દૃષ્ટાન્તઈ સર્વજગદ્વર્તિ ભાવનઈ લક્ષણત્રયયુક્તપણું કહેવું. શ્લોક-

પયોવ્રતો ન દધ્યન્તિ, ન પયોઽન્તિ દધિવ્રતઃ ।

અગોરસવ્રતો નોખે, તસ્માદ વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્ ॥ ૧ ॥ (શા. વા. સ. ૯-૩)

અન્વયિરૂપ અનઇ, વ્યતિરેકિરૂપ, દ્રવ્ય પર્યાયથી સિદ્ધાન્તાવિરોધઇ સર્વત્ર અવતારીનઇ ૩ લક્ષણ કહવાં.

“કેતલાઈક ભાવ વ્યતિરેકિ જ” “કેતલાઈક ભાવ અન્વયિ જ” ઈમ જે અન્યદર્શની કહઈ ઇઈ, તિહાં અનેરાં ભાવ સ્યાદ્વાદવ્યુત્પત્તિં દેખાડવાં. બીજું વસ્તુની સત્તા ત્રિલક્ષણરૂપ જ ઇઈ “ઉત્પાદવ્યય ધૌવ્યયુક્તં સત્” ૫-૨૯ ઇતિ તત્ત્વાર્થવચનાત્, તો સત્તા પ્રત્યક્ષ તેહ જ ત્રિલક્ષણ સાક્ષી ઇઈ. તથારૂપઈ સદ્વ્યવહાર સાઘવા અનુમાનાદિક પ્રમાણ અનુસરિઈ ઇઈ. ॥ ૯-૯ ॥

વિવેચન- મનની વાસનાના ભેદથી જ શોકાદિકાર્યો થાય છે. પરંતુ પદાર્થમાં ઉત્પાદાદિ ૩ લક્ષણો નથી એમ માનીને બૌદ્ધોએ ત્રિપદીને ઉડાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. તથા નૈયાયિકો એકાન્તભેદવાદી હોવાથી તે ભેદનયના સંસ્કારોની પરવશતાથી મહાગૌરવ હોવા છતાં પૂર્વ સમયમાં નાશ અને ઉત્તર સમયમાં ઉત્પાદ માનીને એકસમયમાં આ ૩ લક્ષણો હોતાં નથી આમ તેઓએ પણ ત્રિપદીને ઉડાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. આ બધા વાદીઓને યથોચિત સુંદર ઉત્તર આપીને તેવી તેવી માન્યતામાં શું શું દોષો આવે છે. તે જણાવીને પ્રત્યેક સમયે પ્રત્યેક પદાર્થોમાં આ ૩ લક્ષણરૂપ ત્રિપદી છે જ. અને તો જ તે પદાર્થ સત્ બને છે. પણ પદાર્થોમાં સમવાયસંબંધથી સત્તા રહે છે માટે સત્ બને છે. આમ નથી અર્થાત્ સત્તાના સમવાયથી પદાર્થ સત્ બનતો નથી. આ વાત સમજાવીને એક જ સમયમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણો છે જ, આ વાત એક સુંદર ઉદાહરણ આપીને ગ્રંથકારશ્રી ફરી ફરી સમજાવે છે. તે ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

દધિદ્રવ્ય, તે દુગ્ધદ્રવ્ય નહીં, જે માટિં-જેહનઈં દૂધનું વ્રત છડ- “દૂધ જ જિમવું” એહવી પ્રતિજ્ઞારૂપ, તે દહીં જિમઈં નહીં. દુગ્ધપરિણામ જ દધિ, ઇમ જો અભેદ કહિઈં, તો દધિ જિમતાં દુગ્ધવ્રતભંગ થયો ન જોઈં.

દૂધમાં મેળવણ (ખટાશ) નાખવાથી જે દૂધ છે તે જ દહીં રૂપ બને છે આ ઉદાહરણ સર્વ જીવોને અનુભવસિદ્ધ છે. અહીં દૂધનો નાશ અને દહીંની ઉત્પત્તિ પ્રતિસમયે એકી સાથે છે. દૂધનો નાશ અને દહીંની ઉત્પત્તિ થવા છતાં તેમાં ગોરસપણું (ગાયના અંશપણું) કાયમ રહે જ છે. તે ચાલ્યું જતું નથી. આ રીતે નાશ-ઉત્પત્તિ અને શ્રૈવ્ય ત્રણે લક્ષણો તે પદાર્થમાં પ્રતિસમયે છે. ત્યાં “દૂધના નાશ”ની યુક્તિ પ્રથમ જણાવે છે.

આખો દિવસ “દૂધ જ પીવું” (બીજું કંઈ ખાવું નહીં) એવો નિયમ જેણે લીધો હોય તે દુગ્ધવ્રતવાળો પુરુષ જાણવો. એવી જ રીતે આખો દિવસ “દહીં જ ખાવું” (બીજું કશું જ લેવું નહીં) આવા નિયમવાળો પુરુષ તે દધિવ્રતવાળો જાણવો. તથા આજે આખો દિવસ “અગોરસ જ ખાવું” (ગાયનું દૂધ, અને તે દૂધમાંથી બનેલા તમામ પદાર્થોને છોડીને બીજા જ પદાર્થો ખાવા) આવો નિયમ જેઓએ લીધો હોય તે “અગોરસવ્રતવાળા” જાણવા. આમ ધારો કે જુદા જુદા ત્રણ નિયમવાળા ત્રણ પુરુષો છે.

દૂધમાંથી જ્યારે દહીં બને છે ત્યારે હવે જે દહીંદ્રવ્ય બન્યું છે. તે દૂધદ્રવ્ય મનાય નહીં, અને કહેવાય પણ નહીં. જે માટિ = કારણ કે જેને “દુગ્ધવ્રત છે.” એટલે કે મારે આજે આખો દિવસ “દૂધ જ જમવું” આવી પ્રતિજ્ઞા પાળવા રૂપ વ્રત જેણે લીધું છે. તે સંસારમાં દહીં જમતા (દેખાતા) નથી. અહીં કોઈ એવો તર્ક લગાવે કે આ જે દહીં છે તે દૂધનો પરિણામ જ છે. દૂધનું રૂપાન્તરમાત્ર જ છે. અર્થાત્ બીજા રૂપે બનેલું દૂધ જ છે. આમ જો કોઈ અભેદ કહે તો તે દહીંને (દૂધ માનીને) જમતાં “દુગ્ધ જ જમવું” એવા લીધેલા દુગ્ધવ્રતના નિયમનો ભંગ થવો ન જોઈએ. પરંતુ સંસારમાં દુગ્ધના વ્રતવાળા કોઈ પુરુષો દહીં જમતા નથી. અને જો જમે તો વ્રતભંગ મનાય છે. તેથી નક્કી સમજાય છે કે “દહીંમાં હવે દૂધપણુ રહ્યું નથી જ” દૂધપણું ચાલ્યું જ ગયું છે. અર્થાત્ દૂધનો નાશ તેમાં અવશ્ય થયેલો છે જ. આ દૂધનો નાશ સમજાવ્યો. દહીં બનેલા કાળે દૂધપણાનો નાશ થયેલ હોવાથી અને “દૂધ જ પીવું” આવી પ્રતિજ્ઞા હોવાથી દહીં ખવાતું નથી. અને જો દહીં ખાય તો વ્રત ભંગ થાય છે.

इम-दूध, ते दहीन्द्रव्य नहीं, परिणामी माटइ अभेद कहिइं, तो दूध जिमतां दधिब्रतभंग न थयो जोइइ. दधिब्रत तो दूध नहीं जिमतो.

હવે દહીંનો ઉત્પાદ સમજાવે છે કે— આ પ્રમાણે જે દૂધ છે. તે દૂધને દહીં દ્રવ્ય કહેવાય નહીં. તે દૂધને દહીં જ છે. આમ માનીને દહીંનો વ્યવહાર ન કરાય. કદાચ કોઈ પ્રશ્ન કરે કે- દહીં એ દૂધનો જ પરિણામ છે. રૂપાન્તર જ છે. પરિણામી=દૂધના પરિણામવાળું જ દહીં છે. કંઈ નવું દ્રવ્ય નથી. તેનું તે જ દ્રવ્ય છે. એમ માનીને દૂધ-દહીંનો અભેદ (એક જ) છે. આમ જો કોઈ કહે તો “મારે આજે આખો દિવસ દહીં જ ખાવું” આવા પ્રકારના દહીંના વ્રતવાળા પુરુષને દૂધનું ભોજન કરતાં “દધિવ્રત” નો ભંગ ન થવો જોઈએ. પરંતુ મારૂ દધિવ્રત ભાંગી જશે આમ સમજીને દધિવ્રતવાળા પુરુષો દૂધ જમતા નથી. તેથી નક્કી થાય છે કે દૂધ અને દહીં

આ બન્ને ભિન્ન દ્રવ્યો છે. અને દૂધકાળે હજુ દહીં દ્રવ્ય બન્યુ નથી. કાળાન્તરે બને છે. તેથી જ્યારે દહીં બને છે. ત્યારે જ દહીંનો ઉત્પાદ થાય છે. દૂધકાળે દહીંપણું નથી જ. આમ દહીંનો અવશ્ય ઉત્પાદ છે. આ દહીંનો ઉત્પાદ સિદ્ધ કર્યો.

તથા “અગોરસ જ જિમું” એહવા વ્રતવંત દૂધ-દહીં ૨ ન જિમઈં. ઇમ ગોરસપણઈ ૨ નઈં અભેદ છઈ. ઇહાં-દધિપણઈં ઉત્પત્તિ, દુગ્ધપણઈં નાશ, ગોરસપણઈં ધ્રુવપણું, પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છઈ. એ દૃષ્ટાન્તઈં સર્વજગદ્વર્તિ ભાવનઈ લક્ષણત્રયયુક્તપણું કહેવું. શ્લોક-

તથા મારે “અગોરસ જ જમવું” ગાયના રસથી (દૂધ અને દૂધથી) બનેલા સઘળા પદાર્થો ન જમવા. બાકીના જ પદાર્થો જમવા. આવા પ્રકારના વ્રતવાળા પુરુષો ૧ દૂધ અને ૨ દહીં. આ બન્ને પદાર્થો જમતા નથી. આ પ્રમાણે દૂધનો નાશ થવા છતાં, દહીંનો ઉત્પાદ થવા છતાં “ગોરસપણે” ગાયના રસપણે, દૂધ-દહીંનો અભેદ (એકતા) પણ છે જ. તેથી શ્રૌવ્ય પણ અવશ્ય છે. આ ઉદાહરણમાં દૂધકાળે દહીં નથી મનાતું. પણ દહીંકાળે જ દહીં મનાય છે. તેથી દહીંકાળે દહીંપણે ઉત્પાદ પણ છે જ. દૂધનો નાશ પણ છે જ. તથા દૂધ-દહીંમાં ગોરસપણું ધ્રુવ પણ રહે જ છે. તેથી શ્રૌવ્યપણું છે જ. આમ દધિપણે ઉત્પાદ, દૂધપણે નાશ, અને ગોરસપણે ધ્રુવતા આ ત્રણે લક્ષણો પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અનુભવસિદ્ધ છે જ. વધારે કહેવાની કંઈ જરૂર જ નથી. જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. ત્યાં અનુમાનાદિ અન્ય પ્રમાણોની જરૂર નથી.

આ એક દૃષ્ટાન્તને અનુસારે સમસ્ત જગદ્વર્તી સઘળા ભાવોનું (પદાર્થોનું) ત્રણલક્ષણોથી યુક્તપણું છે. આમ કહેવું. કારણકે આ હકીકત સો ટચના સોના જેવી સંપૂર્ણ સત્ય છે. બૌદ્ધ અને નૈયાયિકની જેમ મિથ્યા નથી કે કલ્પનામાત્ર નથી. પણ સંપૂર્ણ સત્ય છે.

આ જ બાબતને સમજાવનારો શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

પયોવ્રતો ન દધ્યત્તિ, ન પયોઽત્તિ દધિવ્રતઃ ।

અગોરસવ્રતો નોથે, તસ્માદ વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્ ॥ ૧ ॥ (શા. વા. સ. ૯/૩)

અન્વયિરૂપ અનઈ વ્યતિરેકિરૂપ દ્રવ્ય-પર્યાયથી સિદ્ધાન્તાવિરોધઈં સર્વત્ર અવતારીનઈ ૩ લક્ષણ કહવાં. “કેતલાઈક ભાવ વ્યતિરેકિજ, કેતલાઈક ભાવ અન્વયિજ” ઇમ જે અન્યદર્શની કહઈ છઈ. તિહાં અનેરાં ભાવ સ્યાદ્વાદવ્યુત્પત્તિં દેખાઈવા.

પયસના (દૂધના) વ્રતવાળો પુરુષ દહીં જમતો નથી. અને દહિના વ્રતવાળો પુરુષ દૂધ જમતો નથી. અને અગોરસવ્રતવાળો પુરુષ ઉભયને (દહી-દૂધને) જમતો નથી. તેથી વસ્તુ ત્રણધર્માત્મક છે. આ શ્લોક શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયના નવમા સ્તબકનો ત્રીજો શ્લોક છે.

આ રીતે અન્વયિ સ્વરૂપે અને વ્યતિરેકિ સ્વરૂપે એટલે કે દ્રવ્યદ્રષ્ટિએ અને પર્યાયદષ્ટિએ કોઈ પણ વસ્તુ ત્રણધર્મવાળી છે. એમ સિદ્ધાન્તની સાથે અવિરોધીપણે સર્વઠેકાણે ૩ લક્ષણો ઉતારીને કહેવાં. જગતના સર્વે પણ પદાર્થો દ્રવ્યદષ્ટિએ અન્વયિસ્વરૂપવાળા (સદા રહેવાવાળા અર્થાત્ પ્રૌવ્ય સ્વરૂપવાળા) છે. અને પર્યાયદષ્ટિએ વ્યતિરેકિસ્વરૂપવાળા (પ્રતિસમયે બદલાતા અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યયના સ્વરૂપવાળા) છે.

કોઈ કોઈ દર્શનકારો કે જેઓની એકાન્ત પર્યાયદષ્ટિ છે અથવા એકાન્તદ્રવ્યદષ્ટિ છે. તેઓ કેટલાક પદાર્થો વ્યતિરેકી જ છે. અને કેટલાક પદાર્થો અન્વયિ જ છે આમ માને છે. જેમ કે નૈયાયિક વૈશેષિકો ઘટપટાદિ કેટલાક સ્થૂલ (સ્કંધાત્મક) પદાર્થોને અનિત્ય જ (એટલે વ્યતિરેકી જ- = ઉત્પાદ વ્યયવાળા જ) માને છે. અને પૃથ્વી આદિ ૪ દ્રવ્યોના પરમાણુઓને અને આકાશાદિ પાંચ દ્રવ્યોને નિત્ય જ (એટલે કે અન્વયિ જ- = માત્ર પ્રૌવ્ય સ્વરૂપવાળા જ) માને છે. તેવી જ રીતે બૌદ્ધો સર્વદ્રવ્યોને વ્યતિરેકી જ માને છે. વેદાન્તિકો સર્વ પદાર્થોને માત્ર સત્ રૂપે માનતા હોવાથી અન્વયિ જ માને છે. આ સઘળી એક નય તરફ ઢળી ગયેલી એકાન્તદષ્ટિ જ છે. બીજી બાજુનું રહેલું પદાર્થનું સ્વરૂપ જોવામાં આ દષ્ટિ અંધ બનેલી છે.

તેથી જૈનદર્શન પામેલા મહાત્મા પુરુષોએ પછી ભલે તે સાધુ હોય, સાધ્વીજી હોય, શ્રાવક હોય, કે શ્રાવિકા હોય, આમ કોઈ પણ અંગ હોય, તો પણ શાસ્ત્રોનો ઉંડાણ પૂર્વક અભ્યાસ કરીને આવા પ્રકારની અન્યદર્શનીઓની જે જે એકાન્તમાન્યતા છે તિહાં = ત્યાં અનેરાભાવ એટલે કે તે તે દર્શનકારોએ ન માનેલા બીજાનયની દષ્ટિએ બીજા ભાવ પણ, સ્યાદ્વાદની અપેક્ષાએ લોકોને દેખાડવા. જે દર્શનકારો એકાન્ત પર્યાયાર્થિકનયની દષ્ટિવાળા જ છે. અને તેથી સર્વે પદાર્થોને વ્યતિરેકી જ (ઉત્પાદ-વ્યયવાળા જ) માને છે. ત્યાં અનેરાભાવ (એટલે કે દ્રવ્યાર્થિકનયની દષ્ટિએ) અન્વયિ પણું પણ (પ્રૌવ્યપણું પણ) સમજાવવું. એવી જ રીતે જે દર્શનકારો એકાન્ત દ્રવ્યાર્થિકનયની દષ્ટિવાળા જ છે. અને તેથી સર્વે પદાર્થોને અન્વયિ (પ્રૌવ્યસ્વરૂપવાળા) છે. આમ માને છે. ત્યાં અનેરાભાવ (એટલે કે પર્યાયાર્થિકનયની દષ્ટિએ) વ્યતિરેકિપણું (ઉત્પાદ વ્યયવાળા પણું પણ) સમજાવવું. જગતના પદાર્થોનું સ્વરૂપ બન્ને નયોથી ભરેલું છે. માટે બન્ને નયોનું સ્વરૂપ સમજવું અને સમજાવવું. એ જ યથાર્થવાદ છે.

બીજું વસ્તુની સત્તા ત્રિલક્ષણરૂપ જ છે. “ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યયુક્તં સત્” ૫-૨૧
 ઇતિ તત્ત્વાર્થવચનાત્, તો સત્તાપ્રત્યક્ષ તેહ જ ત્રિલક્ષણ સાક્ષી છે. તથારૂપઙ્ક સદ્વ્યવહાર
 સાધવા અનુમાનાદિક પ્રમાણ અનુસરિઙ્ક છે. ॥ ૧-૧ ॥

તથા વળી બીજી વાત એવી છે કે વસ્તુમાત્રની સત્તા ત્રણલક્ષણરૂપ જ છે. જ્યાં
 જ્યાં સત્તા હોય છે. ત્યાં ત્યાં અવશ્ય ઉત્પાદાદિ ૩ લક્ષણો હોય જ છે. અને જ્યાં
 જ્યાં ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણો હોય છે. ત્યાં ત્યાં જ સત્તા હોય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રકારે
 તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ઉત્પાદ વ્યય અને પ્રૌવ્ય આ ત્રણે લક્ષણોથી યુક્ત જે પદાર્થ
 છે. તે “સત્” કહેવાય છે. વસ્તુ પોતે સ્વયં અસત્ હોય અને તેને સત્તાનો સમવાય
 થવાથી તે સત્ બને, એવી નૈયાયિકાદિની વાત સર્વથા મિથ્યા છે. કારણ કે જે પદાર્થ
 પોતે સ્વયં અસત્ હોય તે સત્તાના યોગથી પણ સત્ બને નહીં. અને જો આમ બને
 તો શશશૃંગાદિ અસત્ પદાર્થો પણ સત્તાના સમવાયથી સત્ બનવા જોઈએ. માટે
 સત્તાના સમવાયથી સત્ નહીં પરંતુ સ્વયં પદાર્થ પોતે ત્રિલક્ષણયુક્ત છે. માટે સત્ છે.
 “ત્રિલક્ષણ યુક્તતા” એ જ સત્નું સાચું લક્ષણ છે.

તે = તેથી જે જે પદાર્થોની સત્તા પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્ દેખાય છે. તે સત્તાનું
 પ્રત્યક્ષદર્શન જ “વસ્તુ ત્રણ લક્ષણાત્મક છે” આ વાતમાં સાક્ષીભૂત છે. જો ત્રણલક્ષણાત્મક
 ન હોત તો શશશૃંગની જેમ સત્તા જ ન હોત. તેથી સત્તાની જે પ્રત્યક્ષતા જણાય છે
 તેનાથી જ ત્રણલક્ષણાત્મકતા પ્રત્યક્ષ છે. અને જ્યાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણતા હોય છે. ત્યાં અન્ય
 અનુમાનાદિ પ્રમાણો લગાવવાની જરૂર રહેતી જ નથી. છતાં વસ્તુ જે સ્વરૂપે “સત્”
 છે. તેવા સ્વરૂપે વસ્તુના સત્ સ્વરૂપનો વ્યવહાર સાધવા માટે અનુમાનાદિક પ્રમાણો
 પણ અનુસરવામાં આવે છે. સમજાવવાનો આશય એવો છે કે જેમ ઘટ પટાદિ જે
 પદાર્થો ઈન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે તેને સાધવા અનુમાનાદિ ઈતર પ્રમાણોની જરૂર
 જ રહેતી નથી. તેમ સત્તા પણ સાક્ષાત્ જણાતી હોવાથી ત્રણલક્ષણાત્મકતા પણ સ્વયં
 પ્રત્યક્ષ જણાય જ છે. સાક્ષાત્ દેખાય જ છે. તેથી ત્રિલક્ષણાત્મકતા સિદ્ધ કરવામાં
 અનુમાનાદિ ઈતર પ્રમાણોની જરૂર નથી. છતાં અનુમાનાદિ ઈતર પ્રમાણોથી પણ
 ત્રિલક્ષણાત્મકતા સમજાવવામાં આવે છે. તે સદ્વ્યવહારને વધારે દૃઢ-સ્પષ્ટ અને વિશદ
 કરવા માટે કરાય છે. દ્રવ્યં, ત્રિલક્ષણાત્મકં, દ્રવ્યપર્યાયાત્મકત્વાત્ સદ્વ્યવહારાદ વા
 ઘટપટવત્ આ રીતે સર્વત્ર અનુમાનાદિ પ્રમાણો પણ સમજવાં. ॥ ૧૪૨ ॥

ઉત્પન્નઘટઈ નિજદ્રવ્યના, ઉત્પત્તિ નાશ કિમ હોઈ રે ।

સુણિ ધ્રુવતામાં પહિલા ભલિયા, છઈ અનુગમશક્તિં દોઈ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૧૦ ॥

ગાથાર્થ- ઉત્પન્ન થઈ ચુકેલા એવા ઘટમાં પોતાના દ્રવ્યના ઉત્પાદ અને નાશ હવે કેમ હોય ? હે શિષ્ય સાંભળ ! (અનુગમ શક્તિથી એટલે) એકતાશક્તિથી તે ઉત્પાદ અને નાશ એમ બન્ને ધ્રૌવ્ય એવા દ્રવ્યમાં પહેલેથી જ ભળેલા છે. ॥૯-૧૦॥

ટખો- યાવત્કાલ એક વસ્તુમાંહિ ત્રણિ ૩ લક્ષણ કિમ હોઈ ? તે નિર્ધારઈ છઈ. “ઉત્પત્તિ થઈ છઈ જેહની, એહવો જે-ઘટ, તેહનઈ વિષઈ દ્વિતીયાદિ ક્ષણ સ્વદ્રવ્ય સંબંધે ઉત્પત્તિ નાશ કિમ હોઈ ? જે માટઈ પ્રથમક્ષણસંબંધ રૂપઉત્તરપર્યાયોત્પત્તિ, તેહ જ- પૂર્વપર્યાયનાશ, તુહો પૂર્વિ યાપ્યો છઈ,” એ શિષ્યે પ્રશ્ન પૂછચું ગુરુ પ્રતિ, ઈહાં ગુરુ ઉત્તર શિષ્ય પ્રતિ કહઈ છઈ, સાંભલઈ શિષ્ય. પહિલા-પ્રથમ ક્ષણઈ યયા જે ઉત્પત્તિ નાશ, તે ધ્રુવતામાંહિ ભલ્યા. અનુગમ કહતાં એકતા, તે શક્તિ સદાઈ છઈ, અછતાઈ પણ આઘક્ષણઈ ઉપલક્ષણ થઈનઈ આગલિં ક્ષણઈ દ્રવ્યરૂપ તત્સંબંધ કહિં, “ઉત્પન્નો ઘટઃ, નષ્ટો ઘટઃ” ઇતિ સર્વપ્રયોગાત્. “ઇદાનીમુત્પન્નઃ નષ્ટઃ” ઈમ કહિં, તિવારઈ-એતદ્કાણવિશિષ્ટતા ઉત્પત્તિનાશનઈ જાણિં, તે દ્વિતીયાદિક્ષણઈ નથી. તે માટઈ દ્વિતીયાદિક્ષણઈ “ઇદાનીમુત્પન્નઃ” ઈત્યાદિ પ્રયોગ ન થાઈ. “ઘટ” કહેતાં ઇહાં દ્રવ્યાર્થાદેશઈ મૃદ્દ્રવ્ય લેવું. જે માટિ ઉત્પત્તિ-નાશાધારતા સામાન્યરૂપઈ કહિં તત્પ્રતિયોગિતા તે વિશેષરૂપઈ કહિં. ॥ ૯-૧૦ ॥

વિવેચન- ઉપરની ગાથાઓમાં પ્રત્યેક પદાર્થો પ્રતિસમયે સત્ છે. અને જે સત્ હોય છે. તે અવશ્ય ત્રિલક્ષણયુક્ત જ હોય છે. તેથી સર્વે દ્રવ્યો પ્રતિસમયે ઉત્પાદાદિ ત્રણ ધર્મોવાળાં છે. આમ સિદ્ધ કર્યું. તે બાબતમાં કોઈક શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-

યાવત્કાલ એક વસ્તુમાંહિ ત્રણિ ૩ લક્ષણ કિમ હોઈ ? તે નિર્ધારઈ છઈ—

ઘટ-પટ આદિ જે કોઈ પદાર્થો છે. તે પદાર્થો જે સમયે બને છે. (ઉત્પન્ન થાય છે) તે સમયે તો તેમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણો હોય છે. આ વાત સમજાય છે. પરંતુ યાવત્કાલ સુધી એટલે કે જે ઘટપટ બન્યા છે, તે જ્યાં સુધી ફુટે નહી, ત્યાં સુધી હવે તે એક (એક) વસ્તુમાં ઉત્પાદાદિ આ ત્રણ લક્ષણો પ્રતિસમયે કેમ હોય ? કારણ કે ઉત્પત્તિ સમયે જ ઉત્પાદાદિ બની ગયા. હવે તો તે ઉત્પત્તિ-નાશ રહ્યા નથી, માત્ર

ધ્રૌવ્ય નામનું એક જ લક્ષણ દેખાય છે. ત્રણ લક્ષણો દેખાતાં નથી. તો હવે તે ત્રણ લક્ષણો કેમ સંભવે ? આવો પ્રશ્ન આ ગાથામાં શિષ્ય કરે છે— તેને સમજાવવા પ્રતિસમયે ત્રણ લક્ષણો છે. આ વાત નિશ્ચય પૂર્વક સિદ્ધ કરે છે.

“ઉત્પત્તિ થઈ છઈ જેહનીં, એહવો-જે ઘટ, તેહનઈં વિષઈં દ્વિતીયાદિક્ષણસ્ત્ર-
દ્રવ્યસંબંધે ઉત્પત્તિ નાશ કિમ હોઈ ? જે માટઈં પ્રથમક્ષણ સંબંધરૂપઉત્તરપર્યાયોત્પત્તિ,
તેહ જ પૂર્વપર્યાયનાશ તુહો પૂર્વિ થાપ્યો છઈ” એ શિષ્યે પ્રશ્ન પૂછ્યું ગુરુપ્રતિં, ઇહાં ગુરુ
ઉત્તર શિષ્ય પ્રતિં કહઈ છઈ - સાંભલઈ શિષ્ય.

પ્રથમ સમયમાં ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ છે જેની, એહવો જે ઘટપદાર્થ છે. તેનાં ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આ ત્રણ લક્ષણો પ્રથમસમયમાં તો હોય, પરંતુ તે ઘટને વિષે દ્વિતીયાદિ સમયોમાં પોતાના તે દ્રવ્યના સંબંધે હવે ઉત્પત્તિ અને નાશ કેમ હોઈ શકે ? પ્રથમક્ષણના સંબંધમાં જે મૃત્તિંડનો નાશ અને ઘટની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તે નાશ અને તે ઉત્પત્તિ તો પ્રથમ સમયમાં જ વર્તે છે. તે નાશ અને તે ઉત્પત્તિ દ્વિતીયાદિ ક્ષણોમાં પોતાના દ્રવ્યમાં હવે કેમ રહે ? તથા દ્વિતીયાદિ સમયથી જ્યાં સુધી તે ઘટ ફુટે નહીં, ત્યાં સુધી ઘટ તેવોને તેવો જ રહે છે. તેમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી એટલે બીજા પણ કોઈ ઉત્પાદ અને નાશ દેખાતા નથી તો ત્યાં ઉત્પાદ અને નાશ કેમ ઘટે ? કેવળ એકલું ધ્રૌવ્ય જ જણાય છે. એટલે દ્વિતીયાદિક્ષણોમાં ઘટ સત્ છે પરંતુ ત્રણલક્ષણયુક્ત નથી. માટે જે પરમાર્થ દૃષ્ટિએ સત્ હોય, તે ત્રણ લક્ષણ યુક્ત જ હોય આ જૈનોની વાત બરાબર સંગત થતી નથી.

સારાંશ કે પ્રથમ સમયે થયેલ નાશ અને ઉત્પત્તિ, પ્રથમ સમયમાં જ રહે છે. દ્વિતીયાદિ સમયોમાં તે નાશ અને ઉત્પત્તિ આવતી નથી. અને નવી કોઈ ઉત્પત્તિ અને નાશ ત્યાં દેખાતાં નથી. તેથી સર્વ સમયોમાં “ઉત્પત્તિ અને નાશ” હોતાં નથી. કેવળ ધ્રૌવ્ય જ હોય છે. જ્યારે ઘટ ફુટે છે. ત્યારે ફરીથી નાશ અને કપાલની ઉત્પત્તિ આવે છે. ત્યાં સુધી નાશ-ઉત્પત્તિ વિના કેવળ ધ્રૌવ્ય છે. તેથી સત્ નું લક્ષણ ત્રિપદી કેમ ઘટે ? કારણ કે પ્રથમક્ષણના સંબંધમાં જે ઉત્તર પર્યાયની (ઘટની) ઉત્પત્તિ છે. તે જ પૂર્વપર્યાયનો (મૃત્તિંડપર્યાયનો) નાશ છે. આવું તમે જ પહેલાં નિશ્ચિત કર્યું છે. માટે આવી ઉત્પત્તિ અને આવો નાશ આ બે લક્ષણો તો પ્રથમ સમયમાં જ હો. અને ધ્રૌવ્ય લક્ષણ સર્વસમયોમાં હો. પણ ત્રિપદી સર્વ સમયોમાં સંભવતી નથી. આવો પ્રશ્ન શિષ્યે ગુરુ પ્રત્યે પુછ્યો છે. હવે અહીં ગુરુજી શિષ્ય પ્રત્યે ઉત્તર કહે છે કે હે શિષ્ય ! ઉત્તર સાંભળ.

પહિલા-પ્રથમક્ષણઈં થયા, જે ઉત્પત્તિ-નાશ, તે ધ્રુવતામાંહિ ભલ્યા. અનુગમ કહતાં-
 એકતા, તે શક્તિ સદાઈં છડ, અછતઈં પણિ આદ્યક્ષણઈં ઉપલક્ષણ થઈંનઈં આગલિં
 ક્ષણઈં, દ્રવ્યરૂપતત્સંબંધ કહિઈં. “ઉત્પન્નો ઘટઃ, નષ્ટો ઘટઃ” ઇતિ સર્વપ્રયોગાત્

પહિલા શબ્દનો અર્થ જે પ્રથમક્ષણ, તે પ્રથમક્ષણમાં જે (મૃત્તિંડનો) નાશ, અને
 (ઘટપર્યાયની) ઉત્પત્તિ થઈ છે. તે નાશ અને ઉત્પત્તિ પ્રથમ સમયમાં તો છે જ, પરંતુ
 ત્યાં આવિર્ભાવ રૂપે (પ્રગટપણે) છે. અને બાકીના દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ધ્રુવ એવા
 મૃદ્દ્રવ્યમાં પણ તે ઉત્પાદ અને વ્યય અનુગમશક્તિથી એટલે કે એકતા એવી તે
 શક્તિથી હંમેશાં વર્તે છે. સારાંશ કે પ્રથમ સમયે થયેલ મૃત્તિંડનાશ અને ઘટપર્યાયની
 ઉત્પત્તિ પ્રથમ સમયમાં આવિર્ભાવ પણે (એટલે કે પ્રગટપણે) વર્તે છે. અને તે જ નાશ
 અને ઉત્પત્તિ દ્વિતીયાદિ સમયોમાં તે જ દ્રવ્યમાં તિરોભાવે સદા રહેલી છે. અહીં
 અનુગમશક્તિ શબ્દનો અર્થ એકતાશક્તિ, અને તેનો અર્થ આદ્યસમયનું અને દ્વિતીયાદિ
 સમયનું દ્રવ્ય તેનું તે એક જ છે. અન્વયરૂપે ધ્રુવ છે. તેથી એકના એક એવા દ્રવ્યમાં
 તે ઉત્પાદ-વ્યય તિરોભાવે સર્વ સમયોમાં અવશ્ય રહેલા જ છે. આમ જાણવું.

અછતઈં પણિ = જે આદ્યક્ષણ હતો, તે ભલે દ્વિતીયાદિસમયોમાં અછતો થઈ
 ગયો. આમ આદ્યક્ષણ અછતો થવા છતાં પણ તથા તે પ્રથમ સમયવર્તી નાશ અને
 ઉત્પાદ આવિર્ભાવે અછતા થવા છતાં પણ ઉપલક્ષણ થઈ (ગુપ્તપણે થઈને અર્થાત્
 તિરોભાવપણે થઈને) તે ઉત્પાદ-નાશ આગલા ક્ષણોમાં (દ્વિતીયાદિ ક્ષણોમાં) પણ દ્રવ્યરૂપ
 પણાના સંબંધથી અવશ્ય વર્તે જ છે. આમ સમજવું અને આમ કહેવું. પ્રથમ સમયે
 જે મૃદ્દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ અને વ્યય થયા, તે જ મૃદ્દ્રવ્ય દ્વિતીયાદિ સમયોમાં પણ વર્તે
 જ છે, આમ દ્રવ્યની પૂર્વાપર સમયોમાં એકતા હોવાથી સર્વ સમયોમાં દ્રવ્યનો અન્વય
 હોવાથી દ્રવ્યરૂપે તે ઉત્પાદવ્યયનો સંબંધ તિરોભાવે અન્યસમયોમાં પણ વર્તે જ છે.

પ્રથમ સમયમાં થયેલા જે ઉત્પાદ અને નાશ છે. તે દ્વિતીયાદિ સમયોમાં પણ
 ઉપલક્ષણ પણે (તિરોભાવ પણે) વર્તે છે. તેથી જ દ્વિતીયાદિ સર્વ સમયોમાં જ્યારે
 જ્યારે તે વસ્તુ તરફ જોઈએ ત્યારે ત્યારે આ ઘટ ઉત્પન્ન થયો છે. આ ઘટ નષ્ટ થયો
 છે. આવું દેખાય છે. અને આવો પ્રયોગ થઈ શકે છે. જો પ્રથમસમયના ઉત્પાદ-વ્યય
 દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ન જ હોત તો દ્વિતીયાદિ સમયોમાં પ્રથમસમયવર્તી નાશ અને
 ઉત્પત્તિ ન હોવાથી તે ઉત્પત્તિ અને નાશ વિના ઉત્પન્ન અને નષ્ટના વ્યવહારનો
 (અતીત વિષયક) પ્રયોગ પણ ન થાત. પણ ઉત્પન્ન અને નષ્ટનો વ્યવહાર થાય છે.

માટે ઉત્પત્તિ નાશ છે. પ્રથમ સમયમાં થયેલા ઉત્પાદ અને નાશ દ્વિતીયાદિ સર્વ સમયોમાં તિરોભાવે તે ઘટપટમાં વર્તે જ છે. તેથી જ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ આવા વ્યવહારો થાય છે. દ્વિતીયાદિ સમયવર્તી ઘટપટમાં પ્રથમ સમયસંબંધી ઉત્પત્તિ જો રહેલી હોય તો જ ઉત્પન્ન; અને નાશ જો રહેલો હોય, તો જ નષ્ટ પ્રયોગ થાય. અન્યથા ન થાય. માટે પ્રથમ સમયન્મ ઉત્પાદ અને નાશ દ્વિતીયાદિ સમયોમાં છે.

તથા પ્રતિસમયે સામાન્યપણે ઘટ એ ઘટ જ છે બીજો કોઈ ઉત્પાદ-વ્યય નથી દેખાતો. આમ સ્થૂલદષ્ટિથી દેખાય છે. પરંતુ સૂક્ષ્મદષ્ટિએ તેમાં પણ પ્રતિસમયે પુદ્ગલોના ગમનાગમનને લીધે ઉત્પાદ-વ્યય, નવા નવા પણુ ચાલુ જ છે. કેવળ એકલું ધ્રૌવ્યલક્ષણ નથી. પ્રતિસમયે ઘટદ્રવ્ય પુદ્ગલોની પરાવૃત્તિથી બદલાતો જ રહે છે. આમ પણ ઉત્પાદ-વ્યય છે. અને તે ઉત્પાદવ્યય આવિર્ભાવે છે. તથા પ્રથમ સમયે થયેલા જે ઉત્પાદ-વ્યય છે. તે પણ દ્વિતીયાદિ સમયોમાં છે. પરંતુ તે તિરોભાવે છે. આમ એક એક સમયમાં અનંત અનંત ઉત્પાદ-વ્યય છે. ભૂત-ભાવિના તમામ ઉત્પાદ, અને વ્યય તિરોભાવે છે. અને વર્તમાનના ઉત્પાદ-વ્યય આવિર્ભાવે રહેલા છે.

“ઇદાનીમુત્પન્નઃ નષ્ટઃ” ઇમ કહિં, તિવારં-ઇતલ્ક્ષણ-વિશિષ્ટતા ઉત્પત્તિનાશનંદં જાણિં, તે દ્વિતીયાદિ ક્ષણં નથી. તે માટં-દ્વિતીયાદિક્ષણં “ઇદાનીમુત્પન્નઃ” ઇત્યાદિ પ્રયોગ ન થાં. “ઘટ” કહેતાં ઇહાં દ્રવ્યાર્થાદેશં મૃદ્દ્રવ્ય લેવું. જે માટિં-ઉત્પત્તિનાશાધારતા સામાન્યરૂપં કહિં, તત્પ્રતિયોગિતા તે વિશેષરૂપં કહિં ॥ ૧-૧૦ ॥

પ્રથમસમયમાં પ્રગટેલા ઉત્પાદ અને નાશ દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ધ્રુવ એવા મૃદ્દ્રવ્યમાં અન્વયશક્તિથી (તેનું તે જ દ્રવ્ય હોવાથી) તિરોભાવે વર્તે જ છે. તેથી જ તે માટીદ્રવ્ય જોઈને તેમાં જ અયં ઘટઃ ઉત્પન્નઃ, અયં ઘટઃ નષ્ટઃ, આમ દ્વિતીયાદિ સમયોમાં પણ બોલાય છે. જો પ્રથમસમય સંબંધી ઉત્પાદ અને નાશ માત્ર પ્રથમસમયમાં જ હોત, દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ન જ હોત તો દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ઉત્પન્ન અને નષ્ટ નો વ્યવહાર થાત નહીં. પણ થાય છે તેથી પ્રથમ સમયસંબંધી ઉત્પાદ-વ્યય દ્વિતીયાદિ સમયોમાં પણ છે જ.

પરંતુ એટલી વિશેષતા છે કે- જ્યારે “હમણાં જ (આ જ સમયે) ઘટ ઉત્પન્ન થયો છે અથવા હમણાં જ (આ જ સમયે) ઘટ નષ્ટ થયો છે. “આમ જ્યારે કહીએ ત્યારે “એતલ્ક્ષણથી વિશિષ્ટ” એવા અર્થાત્ એતસમયાવસ્થિન્ન એવું વિશેષણ લગાડીને, તેવા વિશેષણવાળા ઉત્પાદ-નાશને જો જાણીએ તો તેવા પ્રથમસમયાવસ્થિન્ન વિશેષણવાળા

તે ઉત્પાદ-નાશ પ્રથમસમયમાં જ આવિર્ભાવે છે. દ્વિતીયાદિ ક્ષણોમાં તે ઉત્પાદ અને નાશ આવિર્ભાવે નથી, દ્વિતીયાદિક્ષણોમાં તો દ્વિતીયાદિક્ષણવિશિષ્ટ ઉત્પાદ-વ્યય આવિર્ભાવે વર્તે છે. પણ પ્રથમક્ષણાવચ્છિન્ન ઉત્પાદ-વ્યય ત્યાં આવિર્ભાવે વર્તતા નથી. તેથી જ “ઈદાનીમુત્પન્નઃ” ઇદાની નષ્ટઃ આવા પ્રયોગો આ સમયે (બીજા સમયે) કરાતા નથી. કારણ કે તત્ત્વાણા વચ્છિન્ન (પ્રથમ સમયાવચ્છિન્ન) એવા વિશેષણવાળો ઉત્પાદ અને નાશ દ્વિતીયાદિ સમયોમાં સંભવતો નથી.

કોઈ પણ એકસમયમાં થયેલા જે ઉત્પાદ અને નાશ છે. તે આવિર્ભાવે તે સમયમાં જ છે. અને તિરોભાવે શેષ સર્વ સમયોમાં પણ છે. તેથી જ ઉત્પન્ન ઘટ, નષ્ટ ઘટ નો વ્યવહાર દ્વિતીયાદિ સમયોમાં થાય છે. પરંતુ પ્રતિસમયે જે પુરણગલન થવાથી ઘટની અપૂર્વ અપૂર્વ અવસ્થા બને છે. તે રૂપે થતા ઉત્પાદ-વ્યય પ્રતિસમયમાં આવિર્ભાવે જ વર્તે છે. તેથી પ્રતિસમયે કંઈકને કંઈક નવા નવા સ્વરૂપે ઘટ ઉત્પન્ન પણ થાય છે. અને જુના સ્વરૂપે ઘટ નાશ પણ પામે છે. તેથી જ કાલક્રમે ઘટ જુનો બને છે.

અહીં પ્રતિસમયે પુદ્ગલોના પુરણગલનને લીધે “અપૂર્વ અપૂર્વ ઘટ ઉત્પન્ન થયો” આમ બોલવામાં જે “ઘટ” શબ્દ બોલાય છે. તથા પ્રથમસમયમાં મૃત્વિંડનો નાશ અને ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઈત્યાદિ વાક્યોમાં જે “ઘટ” શબ્દ કહેવાય છે. ત્યાં “ઘટ” શબ્દ કહેતાં દ્રવ્યાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ મૃદ્દ્રવ્ય જાણવું. એટલે કે પ્રતિસમયમાં કે પ્રથમસમયમાં જે “ઘટ ઉત્પન્ન થયો ઘટ ઉત્પન્ન થયો” આમ જે બોલાય છે. તેનો અર્થ દ્રવ્યાર્થિકનયથી આવો લેવો કે માટી દ્રવ્ય જ રૂપાન્તરતાને પામ્યું હતું અન્વયિભાવે વર્તે છે. એટલે કે ઘટાકારપણે મદ્દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું. અર્થાત્ જે મૃદ્દ્રવ્ય પહેલાં પિંડાકારે હતું તે મૃદ્દ્રવ્ય, હવે પિંડ આકારે નાશ પામ્યું અને ઘટાકારે જે પૂર્વે ન હતું તે હવે આ જ મૃદ્દ્રવ્ય ઘટાકારે ઉત્પન્ન થયું. આમ, મૃદ્દ્રવ્ય જ નાશ પામ્યું અને મૃદ્દ્રવ્ય જ ઉત્પન્ન થયું. આવો અર્થ સમજવો. કારણ કે ઉત્પત્તિ અને નાશ આ બે પર્યાયો હોવાથી, તે બેની આધારતા સામાન્યરૂપમાં (દ્રવ્યમાં) જ કહેવાય. આ રીતે દ્રવ્ય પોતે જ તે તે આકારે નાશ અને ઉત્પાદ પામે છે. તેથી જે પિંડાકાર હતો, તે નાશ પામ્યો, તેનો અભાવ થયો, અર્થાત્ પિંડાકાર પ્રતિયોગિભાવને પામ્યો, અને ઘટાકાર જે ન હતો, ઘટાકારનો જે અભાવ હતો, અર્થાત્ જે ઘટાકાર પ્રતિયોગી હતો, તે જ ઘટ હવે ઉત્પન્ન થયો, ભાવાત્મક બન્યો, અપ્રતિયોગી બન્યો આમ ઉત્પાદ અને નાશ જ્યારે “ઈદાની =એતસમયાવચ્છિન્ન” ઈત્યાદિ પણે વિશેષરૂપે વિવક્ષીએ ત્યારે તે

વિશેષરૂપવાળા ઉત્પાદ-વ્યય કહેવાય છે. મૃત્પિંડ નામનો પર્યાય નાશ પામ્યો આમ બોલવું તે પર્યાયાર્થિકનય છે. અને પિંડાકારે મૃદ્દ્રવ્ય નાશ પામ્યું આમ બોલવું તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે. તથા ઘટ ઉત્પન્ન થયો આમ બોલવું તે પર્યાયાર્થિકનય છે. અને ઘટાકારે મૃદ્દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું આમ બોલવું તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે. સામાન્યરૂપે રહેલા દ્રવ્યને જ્યારે ઉત્પાદ-વ્યયનો આધાર બનાવીએ ત્યારે તે દ્રવ્યાર્થિકનય જાણવો. અને પૂર્વોત્તર પર્યાયરૂપે રહેલા વિશેષને જ્યારે નાશ અને ઉત્પાદ રૂપે વિચારીએ ત્યારે તે પર્યાયાર્થિક નય જાણવો.

આ રીતે કોઈ પણ એકસમયમાં તત્તસમયવર્તી ઉત્પાદ વ્યય પણ છે. અને ભૂત-ભાવિના અનંતકાળમાં થયેલા અને થવાવાળા ઉત્પાદવ્યય પણ છે જ. માત્ર તત્તસમયવર્તી ઉત્પાદ વ્યય આવિભાવે છે. અને ભૂતભાવિના ઉત્પાદવ્યયો તે વિવક્ષિત સમયમાં તિરોભાવે છે. તેથી જ ઉત્પન્ન, નષ્ટ, ઉત્પત્સ્યતે, નંક્ષતે ઈત્યાદિ પ્રયોગો મૂલભૂત પદાર્થને જોઈને કરી શકાય છે. અને આવા જે પ્રયોગો થાય છે તે અવશ્ય સાચા છે. કારણ કે તે ભૂત-ભાવિના ઉત્પાદવ્યયો, તેમાં તિરોભાવે પણ છે જ. ॥૧૪૩॥

ઉત્પત્તિનાશનઈ અનુગમઈ, ભૂતાદિક પ્રત્યય ભાન રે ।

પર્યાયારથથી સવિ ઘટઈ, તે માનઈ સમય પ્રમાણ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૧૧ ॥

ગાથાર્થ— ઉત્પત્તિ અને નાશનો પ્રતિસમયમાં અન્વય હોવાથી જ ભૂતાદિકનો બોધ થાય છે. પર્યાયાર્થિક નયથી પ્રતિસમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય ઘટી શકે છે. કારણકે આ નય સમય-સમયના પર્યાયને માને છે. ॥ ૯-૧૧ ॥

ટંબો- નિશ્ચયનયથી “કચમાણે કહે” એ વચન અનુસરીનઈ “ઉત્પદ્યમાનં ઉત્પન્નં” ઈમ કહિઈ, પણ વ્યવહારનયઈ “ઉત્પદ્યતે, ઉત્પન્નમ્, ઉત્પત્સ્યતે” “નશ્યતિ, નષ્ટમ્, નડ્શ્યતિ” એ વિભક્તિ કાલત્રયપ્રયોગ છઈ. તે પ્રતિક્ષણ પર્યાય-ઉત્પત્તિનાશવાદી જે ઋજુસૂત્રનય, તેણઈ અનુગૃહીત જે વ્યવહારનય, તે લઈનઈ કહિઈ, જે માટિં ઋજુસૂત્રનય સમયપ્રમાણ વસ્તુ માનઈ છઈ.

તિહાં-જે પર્યાયના ઉત્પત્તિ-નાશ વિવક્ષિઈ, તે લેઈનઈ-“ઉત્પદ્યતે-નશ્યતિ” કહિઈ. અતીત તે લેઈ “ઉત્પન્નો નષ્ટઃ” ઈમ કહીઈ. અનાગત તે લેઈ-“ઉત્પત્સ્યતે નડ્શ્યતિ” ઈમ કહઈ. વ્યવસ્થા સર્વત્ર સ્યાત્ શબ્દ પ્રયોગઈ સંભવઈ ॥ ૯-૧૧ ॥

વિવેચન— દસમી ગાથામાં સમજાવ્યા પ્રમાણે સર્વ પણ દ્રવ્યોમાં પ્રતિસમયે પ્રગટ થતા ઉત્પાદ અને વ્યય પર્યાયાર્થિકનયથી આવિર્ભાવ પણે ભલે તે તે સમયમાં જ હોય છે. તો પણ દ્રવ્યાર્થિકનયથી તિરોભાવ પણે અન્વયશક્તિથી સર્વ સમયોમાં પણ તે ઉત્પાદ અને વ્યય હોય જ છે. તેથી ભૂતાદિનો (ભૂત-ભાવિનો) બોધ થાય છે. જે સમયે મૃત્વિંડમાંથી ઘટ બન્યો, તે સમયે તો મૃત્વિંડનો નાશ અને ઘટની ઉત્પત્તિ છે. પરંતુ પ્રથમ સમયે થયેલી આ નાશ અને આ ઉત્પત્તિ તિરોભાવે દ્વિતીયાદિ શેષ સમયોમાં પણ અન્વયરૂપે છે જ. તેથી જ “ઘટઃ ઉત્પન્નઃ મૃત્વિંડો નષ્ટઃ = ઘટ ઉત્પન્ન થયો છે. ઘટ જોઈને મૃત્વિંડ નાશ પામ્યો છે. કપાલ જોઈને ઘટ નાશ પામ્યો છે. આમ ભૂતકાલવિષયક બોધ થાય છે.

જો પ્રથમ સમયમાં થયેલી ઉત્પત્તિ અને નાશ દ્વિતીયાદિ શેષ સમયોમાં અનુગમશક્તિથી પણ ન જ હોત તો “આ ઘટ ઉત્પન્ન થયો, મૃત્વિંડ નાશ પામ્યો.” આવા પ્રકારનો ભૂતકાળ વિષયક બોધ દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ન જ થાત. કારણ કે ત્યાં પ્રથમસમયવર્તી ઉત્પત્તિ અને નાશ નથી. પરંતુ ભૂતકાલવિષયક બોધ તો તે ઉત્પત્તિ નાશનો થાય જ છે. તે માટે પ્રથમસમયવર્તી ઉત્પત્તિ અને નાશ દ્વિતીયાદિસમયોમાં પણ અનુગમશક્તિથી (એટલે કે અન્વયરૂપે) તે તે દ્રવ્યોમાં અતીત રૂપે અવશ્ય છે જ. આ વાત દસમી ગાથામાં સમજાવી.

હવે આ અગ્યારમી ગાથામાં નિશ્ચયનયથી અને વ્યવહારનયથી ઉત્પત્તિ અને નાશનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

નિશ્ચયનયથી “કયમાણે કહે” એ વચન અનુસરીને “ઉત્પદ્યમાનં ઉત્પન્નં” ઇમ કહિંદં, પળિ વ્યવહારનયં “ઉત્પદ્યતે, ઉત્પન્નમ્, ઉત્પત્સ્યતે, નશ્યતિ, નષ્ટમ્ નડક્ષ્યતિ” એ વિભક્તિ કાલત્રયપ્રયોગ હોઈ.

જે વસ્તુ જે સમયે ઉત્પદ્યમાન (ઉત્પન્ન થતી) હોય છે. તે વસ્તુ તે વિવક્ષિત એક સમયમાં જ કેટલાક અંશે બની ચુકી છે માટે ઉત્પન્ન, ઉત્પત્તિ ચાલુ હોવાથી બીજા કેટલાક અંશે બનવાની છે. માટે ઉત્પત્સ્યમાન, અને ઉત્પત્તિપ્રક્રિયા ચાલુ હોવાથી ઉત્પદ્યમાન, આમ નિશ્ચયનય વસ્તુના ઉત્પદ્યમાન સ્વરૂપવાળા ૧ સમયમાં જ ત્રણે કાળનો અન્વય કરે છે. એ જ રીતે નાશ પામતી વસ્તુમાં પણ વિવક્ષિત એક સમયમાં જ નશ્યતિ, નષ્ટમ્ અને નડક્ષ્યતિ આમ ત્રણ કાળનો અન્વય કરે છે. તેથી “કયમાણે કહે” “કરાતું હોય તેને કર્યું કહેવાય” આવા પ્રકારના નિશ્ચયનયના વચનને અનુસરીને અભેદપ્રધાન દૃષ્ટિના કારણે એક જ સમયમાં ત્રણે કાળનો પ્રયોગ કરે છે.

પણ = પરંતુ વ્યવહારનય ભેદપ્રધાન દૃષ્ટિવાળો હોવાથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ જ્યારે થતી હોય છે. ત્યારે-તે સમયમાં ઉત્પન્ન થતા પદાર્થને “માત્ર ઉત્પદ્યમાન” જ કહે છે. પૂર્વકાલીન (વીતી ગયેલા) સમયોમાં ઝપ્પસ્યમાન કહે છે. અને ઉત્તરકાલીન (વસ્તુ બની ગયા પછીના) સમયોમાં ઝપ્પન કહે છે. તેવી જ રીતે નાશ પામતી વસ્તુને વર્તમાન ૧ સમયમાં નશ્યતિ, પૂર્વકાલીન શેષ સમયોમાં નહ્યતિ અને ઉત્તરકાલીન શેષ સમયોમાં નષ્ટમ્ આ રીતે કાળત્રયને (કાળભેદને) આશ્રયી વિભક્તિ=વિભાગવાર ત્રણ કાળનો પ્રયોગ થાય છે. આમ વ્યવહારનય માને છે. સારાંશ કે “કયમાણે કહે”ના વચનને અનુસરીને ત્રણે કાળસંબંધી સ્વરૂપ નિશ્ચયનય ૧ સમયમાં જ સ્વીકારે છે. પરંતુ વ્યવહારનય “કહમેવ કહમ્” આવા વચનને અનુસરીને કાલભેદે પૂર્વસમયોમાં, વર્તમાનસમયમાં, અને ભાવિસમયોમાં અનુક્રમે ઉત્પત્ત્યમાન, ઉત્પદ્યમાન, અને ઉત્પન્ન આવું વિભક્ત સ્વરૂપ સ્વીકારે છે.

તે પ્રતિક્ષણપર્યાય-ઉત્પત્તિનાશવાદી જે ઋજુસૂત્રનય, તેણે અનુગૃહીત જે વ્યવહાર નય, તે લેઈને કહિં, જે માટિં ઋજુસૂત્રનય સમયપ્રમાણ વસ્તુ માનઈ છઈ. તિહાં જે પર્યાયના ઉત્પત્તિ-નાશ વિવક્ષિં, તે લેઈને “ઉત્પદ્યતે નશ્યતિ” કહિં.

ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે જે વ્યવહાર નય ભિન્ન ભિન્ન સમયોમાં ઉત્પત્ત્યમાન, ઉત્પદ્યમાન અને ઝપ્પન કહે છે. તથા નહ્યમાણ, નશ્યતિ અને નષ્ટ આમ કહે છે તે વ્યવહારનય, પ્રત્યેક સમયોમાં ઉત્પત્તિ અને નાશ હોય છે આમ કહેનારો જે ઋજુસૂત્ર નય છે. તેનાથી અનુગૃહીત થયેલો છે. (તે તરફ આકર્ષાયેલો, તેની છાયામાં આવેલો, અર્થાત્ તેના તરફના ઢોળાવવાળો છે.)

સયમ-સમયના ઉત્પત્તિ-નાશને માનનારા ઋજુસૂત્રનયથી પ્રભાવિત થયેલો એવો જે વ્યવહારનય છે. તે ત્રણે કાળનો વિભક્ત = ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોગ કરે છે. જો કે સામાન્યથી વ્યવહાર નય નિકટવર્તી ભૂત-ભાવિને પણ માનનાર હોય છે. પરંતુ જ્યારે તે ઋજુસૂત્રનયની છાયાવાળો બને છે ત્યારે તે ભૂતભાવિને ગૌણ કરીને વર્તમાનની પ્રધાનતાવાળો થવાથી વિભક્ત કાલત્રય સ્વીકારે છે. કારણ કે ઋજુસૂત્રનય સર્વે વસ્તુ “૧ સમય પ્રમાણ” જ હોય છે. આમ માને છે. તેથી ઋજુસૂત્ર નય તરફની પ્રધાનતાવાળો વ્યવહાર નય પણ, જે સમયમાં જે પર્યાયનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ વિવક્ષીએ (પ્રધાન કરીએ) તે સમયમાં તે પર્યાયને આશ્રયી તે વસ્તુ “ઉત્પદ્યતે અને નશ્યતિ કહે છે. આમ માત્ર વર્તમાનકાળનો જ પ્રયોગ કરે છે. પરંતુ નિશ્ચયનયની જેમ કાળત્રયનો પ્રયોગ વિવક્ષિત ૧ સમયમાં ઋજુસૂત્રનયાનુગૃહીત વ્યવહારનય કરતો નથી.”

અતીત, તે લેઈ “ઉત્પન્નો નષ્ટઃ” ઇમ કહિઈં.

અનાગત, તે લેઈ “ઉત્પત્સ્યતે, નહ્સ્યતિ” ઇમ કહિઈં.

વ્યવસ્થા સર્વત્ર “સ્યાત્” શબ્દ પ્રયોગઈં સંભવઈં. ॥ ૧-૧૧ ॥

પૂર્વસમયમાં જે પર્યાય પ્રગટ થઈ ચુક્યો છે અથવા જે પર્યાય નાશ પામી ચુક્યો છે. અને તેથી જે પર્યાય અતીત બની ચુક્યો છે. તેવા તે અતીતપર્યાયને લઈને (અતીતપર્યાયને આશ્રયીને) ઉત્પન્નઃ અને નષ્ટઃ આવો પ્રયોગ આ વ્યવહારનય કરે છે. કારણકે અતીત પર્યાયને આશ્રયી વસ્તુ તેવી થયેલી છે. તથા જે પર્યાય ભાવિસમયમાં પ્રગટ થવાનો છે અથવા નાશ પામવાનો છે. અને તેથી જે અનાગત છે. તેવા અનાગતપર્યાયને લઈને (તેને આશ્રયીને) ઉત્પત્સ્યતે અને નહ્સ્યતિ આવો પ્રયોગ વ્યવહારનય કરે છે. કારણ કે તેવા પ્રકારના અનાગતપર્યાયને આશ્રયી વસ્તુ ભાવિમાં તેવી બનવાવાળી છે. આ રીતે વ્યવહારનય વિભક્ત કાલત્રયપ્રયોગ કરે છે. અને નિશ્ચયનય એક જ સમયમાં કાલત્રયપ્રયોગ કરે છે. તેથી આ બન્ને નયોની પરસ્પર સંગતિ કરવા સર્વ ઠેકાણે “સ્યાત્” શબ્દનો પ્રયોગ હોવો જ જોઈએ. તો જ આ વ્યવસ્થા સુસંગત થાય છે. માટે “સ્યાદ્” શબ્દથી યુક્ત એટલે કે જુદી જુદી અપેક્ષાવિશેષે આ બન્ને નયોની વાત યુક્તિયુક્ત છે. ॥ ૧૪૪ ॥

જો તુઝ ઉત્પત્તિ વિશિષ્ટનો, વ્યવહાર નાશનો ઈષ્ટ રે ।

તો વ્યવહારિ ઉત્પત્તિ આદરો, જે પહિલાં અછતિ વિશિષ્ટ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો. ॥ ૯-૧૨ ॥

ગાથાર્થ- જો તને પૂર્વસમયમાં થયેલી ઉત્પત્તિથી યુક્ત એવા પર્યાયના નાશનો વ્યવહાર ઈષ્ટ છે. તો તે જ વ્યવહારને અનુસારે આગલા સમયમાં ઉત્પત્તિ પણ સ્વીકાર. કે જે પૂર્વસમયમાં ન હતી, તેનાથી વિશિષ્ટ (યુક્ત) બને છે. ॥ ૯-૧૨ ॥

ટાંબો- જો ઉત્પત્તિધારારૂપ નાશનઈં વિષઈં ભૂતાદિક પ્રત્યય ન કહિઈં, અનઈં નશ્ ધાતુનો અર્થ નાશ નઈં ઉત્પત્તિ એ ૨ લેઈ તદુત્પત્તિકાલત્રયનો અન્વય સંભવતો કહિઈં. ઈમ કહતાં-નશ્યત્સમયઈં “નષ્ટઃ” એ પ્રયોગ ન હોઈ, જે માટિં તે કાલઈં નાશોત્પત્તિનું અતીતત્વ નથી.

ઈમ સમર્થન નાશવ્યવહારનું જો કરો છો. તો વ્યવહારઈ ઉત્પત્તિક્ષણસંબંધ માત્ર કહો. તિહાં-પ્રાગભાવધ્વંસના કાલત્રયથી કાલત્રયનો અન્વય સમર્થન કરો. અનઈ જો ઈમ વિચારસ્યો- “ઘટનઈ વર્તમાનત્વાદિકઈ જિમ પટવર્તમાનત્વાદિ વ્યવહાર ન હોઈ, ઘટધર્મવર્તમાનત્વાદિકઈ ઘટવર્તમાનત્વાદિ વ્યવહાર ન હોઈ, તિમ નાશોત્પત્તિ-વર્તમાનત્વાદિકઈ નાશવર્તમાનત્વાદિ વ્યવહાર ન હોઈ. તો ક્રિયાનિષ્ઠાપરિણામરૂપ વર્તમાનત્વ અતીતત્વ લેઈ “નશ્યતિ, નષ્ટઃ ઉત્પદ્યતે, ઉત્પન્નઃ” એ વિભક્ત વ્યવહાર સમર્થન કરો.

અત એવ-ક્રિયાકાલ-નિષ્ઠાકાલ યોગપદ્યવિવક્ષાઈ “ઉત્પદ્યમાનમુત્પન્નમ્, વિગચ્છદ્ વિગતમ્” એ સૈદ્ધાન્તિક પ્રયોગ સંભવઈ, પરમતઈ “ઙ્ઙદાનીં ઘ્વસ્તો ઘટઃ” એ આધ-ક્ષણઈ વ્યવહાર સર્વથા ન ઘટઈ, અહ્મારઈ-નયભેદઈ સંભવઈ- અત્ર સમ્પત્તિઃ—

ઉપ્પજ્જમાણંકાલં, ઉપ્પણં તિ વિગયં વિગચ્છંતં ।

દવિયં પ્પણવયંતો, તિકાલવિસયં વિસેસેઙ્ઙ ॥ ૩-૩૭ ॥ ॥ ૧-૧૨ ॥

વિવેચન- અગ્યારમી ગાથામાં જોઈ ગયા કે નિશ્ચયનય ઉત્પદ્યમાન અને નશ્યમાન વસ્તુને તે જ સમયમાં ઉત્પત્ત્યમાન, ઉત્પદ્યમાન અને ઉત્પન્ન માને છે અને નશ્યમાન વસ્તુને નંક્ષમાણ, નશ્યમાન અને નષ્ટ માને છે. એટલે કે અભેદ પ્રધાનદંષ્ટિ હોવાથી એકજ સમયમાં કાળત્રયનો અન્વય (સંબંધ) કરે છે જ્યારે વ્યવહારનય ભેદ પ્રધાનદંષ્ટિવાળો હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન સમયોમાં કાલ ત્રયનો વ્યવહાર કરે છે. ઉત્પદ્યમાન સમયમાં માત્ર ઉત્પત્તિનો જ વ્યવહાર કરે છે પણ ઉત્પત્ત્યમાન કે ઉત્પન્નનો વ્યવહાર આ નય કરતો નથી. તેવી જ રીતે વસ્તુના નશ્યમાન સમયમાં (એટલે કે વસ્તુ નાશ પામતી હોય તે સમયમાં) નશ્યતિનો પ્રયોગ કરે છે. પરંતુ નષ્ટ અને નંક્ષમાણનો પ્રયોગ કરતો નથી. આમ બન્ને નયોની આવી ભિન્ન ભિન્ન દંષ્ટિ છે.

તથા નિશ્ચયનય અભેદપ્રધાન હોવાથી પૂર્વપર્યાયનો નાશ અને ઉત્તરપર્યાયની ઉત્પત્તિ આ બન્ને એક જ સમયમાં હોય છે. આમ માને છે. અર્થાત્ નાશ અને ઉત્પત્તિ જુદાં નથી. એક રૂપ જ છે. રૂપાન્તરતા જ માત્ર છે. આમ માને છે. જ્યારે વ્યવહારનય ભેદપ્રધાન હોવાથી પૂર્વસમયમાં નાશ અને પછીના સમયમાં ઉત્પત્તિ માને છે. જેમ કે બારમાના ચરમસમયે જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મોનો નાશ, અને તેરમા ગુણઠાણાના પ્રથમસમયમાં કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માને છે વસ્ત્ર ફાડીએ પછી જ તેના ખંડ થાય, આંગળી વાંકાપણે મટી જાય ત્યારબાદ જ સરળ થાય. આમ ભેદદંષ્ટિએ સમયભેદ માને છે.

તથા નિશ્ચયનય પ્રત્યેકસમયોમાં પૂર્વપર્યાયનો નાશ અને ઉત્તરપર્યાયની ઉત્પત્તિ સાથે જ થાય છે. આમ માને છે. જ્યારે વ્યવહારનય સ્થૂલદૃષ્ટિવાળો હોવાથી ક્રિયાકાળના સર્વસમયોમાં કાર્યની અનુત્પત્તિ જ રહે છે. આમ માને છે. એટલે કે કાર્યની ઉત્પત્તિ સર્વ સમયોમાં થતી નથી કારણકે તેને કાર્યની ઉત્પત્તિ નિષ્કાકાળે જ દેખાય છે. જેમ કે મૃત્તિંડમાંથી ઘટ બનાવતાં ૪ કલાક થાય છે. તો ત્યાં સર્વ સમયોમાં મૃત્તિંડનો નાશ છે પરંતુ ઘટની ઉત્પત્તિ તો ચાર કલાકના ચરમસમયમાં જ થાય છે. આમ માને છે.

આવા પ્રકારની જુદી માન્યતા ધરાવનારા વ્યવહારનયને નિશ્ચયનય આ બારમી ગાથામાં સમજાવે છે કે—

જો ઉત્પત્તિધારારૂપ નાશનહં વિષદં ભૂતાદિકપ્રત્યય ન કહિદં, અનહં નશ્ ધાતુનો અર્થ “નાશ નહં ઉત્પત્તિ” એ ૨ લેહ “તદુત્પત્તિકાલત્રયનો અન્વય સંભવતો કહિદં. ઇમ કહતાં નશ્યત્સમયદં “નષ્ટઃ” એ પ્રયોગ ન હોહ, જે માટિં તે કાલદં નાશોત્પત્તિનું અતીતત્ત્વ નથી. ઇમ સમર્થન નાશવ્યવહારનું જો કરો છો.—

પ્રત્યેક સમયોમાં પૂર્વ પૂર્વ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયોનો નાશ થાય છે. દાખલા તરીકે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા મૃત્તિંડનો ઘટ બનાવતી વેળાએ નાશ થાય છે. મનુષ્ય મરીને દેવ થાય છે. ત્યાં પૂર્વકાલમાં જે મનુષ્યપર્યાય ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેનો મૃત્યુકાલે નાશ થાય છે. આમ પ્રત્યેકસમયોમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયનો નાશ થાય છે. આ રીતે “નાશની ઉત્પત્તિ” સર્વ સમયોમાં થતી હોવાથી આ નાશની ઉત્પત્તિધારા કહેવાય છે. ઉત્પત્તિધારા રૂપે થતા નાશને વિષે એટલે કે પ્રત્યેક સમયોમાં છે ઉત્પત્તિ જેની એવા નાશને વિષે તે તે વર્તમાનસમયમાં જો ભૂતાદિકનો (ભૂત-ભાવિનો) પ્રત્યય (બોધ) ન કહીએ, અર્થાત્ એક વર્તમાન કાળમાં ત્રણે કાળનો અન્વય ન કરીએ અને નાશ પામતાને (નશ્યમાનને) નષ્ટ અને નંક્ષતિ જો ન માનીએ અને તેથી નશ્ ધાતુનો અર્થ માત્ર “નાશ થવો” અને નાશની ઉત્પત્તિ થવી આમ જ અર્થ કરીને તે વર્તમાન સમયમાં “નાશ અને નાશથી જે માત્ર ઉત્પત્તિ” આમ આ જ બે અર્થ નશ્ ધાતુના લઈને નશ્યમાનતા જ માત્ર વર્તમાનમાં માનીને ભૂતકાલીન સમયોમાં નષ્ટતા, અને ભાવિના સમયોમાં જ નહિક્ષ્યમાણતા માનીએ અને આમ વિભક્તપણે તદુત્પત્તિકાલત્રયનો = તે નાશની ઉત્પત્તિનો તિન્ન તિન્ન ત્રણ કાળની સાથે જો અન્વય સંભવે છે. આમ હે વ્યવહારવાદી જો તું કહે છે. તો નશ્યત્સમયદં = નશ્યમાન સમયને વિષે (ઘટ જે

સમયે નશ્યમાન છે = નાશ પામી રહ્યો છે. નાશની ઉત્પત્તિ થઈ રહી છે. તે સમયને વિષે) “અયં ઘટો નષ્ટઃ” (અયં ઘટો નડક્ષ્યતિ) આ ઘટ નાશ પામ્યો છે. આ ઘટ નાશ પામશે આવા પ્રયોગો થશે નહીં એટલે કે નશ્યમાન સમયમાં અયં ઘટઃ નશ્યતિ = આ એક જ પ્રયોગ થશે. પરંતુ ભૂત-ભાવિના પ્રયોગ થશે નહીં. કારણ કે તે વર્તમાન એવા નશ્યમાન સમયમાં નાશની ઉત્પત્તિ જ થઈ રહી છે. એટલે તે નાશની ઉત્પત્તિની વર્તમાનતા છે. પરંતુ અતીતતા અને અનાગતતા નથી. તેથી હે વ્યવહારવાદી ? તે નશ્યમાન સમયમાં ઘટો નશ્યતિ આવો એક જ વ્યવહાર થશે. પરંતુ નષ્ટઃ અને નડક્ષ્યતિ આવા અતીત અને અનાગતના વ્યવહાર થશે નહીં. આ રીતે સર્વ સમયોમાં નશ્યમાનતા જ દેખાશે. આમ હે વ્યવહારવાદી ! જો તું સર્વ સમયોમાં “નાશ જ માત્ર” હોય છે. આવા પ્રકારના નાશના વ્યવહારનું જ કેવળ એકલું સમર્થન કરે છે. તો,

તો વ્યવહારઈ-ઉત્પત્તિક્ષણસંબંધમાત્ર કહો. તિહાં-પ્રાગભાવ ધ્વંસના કાલત્રયથી-કાલત્રયનો અન્વય સમર્થન કરો.

હે વ્યવહારવાદી ! જે સમયમાં પદાર્થની નશ્યમાનતા છે. નાશ થઈ રહ્યો છે. તે જ સમયમાં નષ્ટતા અને નંક્ષ્યમાણતા પણ કંઈક અંશે અવશ્ય રહેલી જ છે. કારણ કે જ્યારે નશ્યમાનતા છે (એટલે કે નાશ થાય છે) ત્યારે જો નાશનો વ્યવહાર સ્વીકારો છો તો તે જ નીતિ-રીતિને અનુસારે તે ક્ષણના સંબંધમાત્રથી તો નાશની ઉત્પત્તિ પણ સ્વીકારી લેવી જોઈએ. એટલે કે જે સમયમાં નાશ થાય છે તે સમયમાં તે નાશની ઉત્પત્તિ કંઈક થઈ ગઈ છે. આમ પણ તમે સ્વીકારો. કારણકે અત્યાર સુધી વસ્તુનો નાશ થયો ન હતો, વસ્તુ પોતે હયાત હતી, તેથી નાશનો પ્રાગભાવ હતો. પરંતુ જે સમયે વસ્તુનો નાશ થયો. તે સમયે નાશનો પ્રાગભાવ ચાલ્યો ગયો. તેથી નાશના પ્રાગભાવનો ધ્વંસ થવાથી નાશ ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યો કહેવાશે. હવે જો નાશની ઉત્પત્તિ તે સમયમાં થઈ ચુકી છે નાશના પ્રાગભાવનો ધ્વંસ થયો જ છે. તો તે “નષ્ટ” “નષ્ટ” જ થયું. આ રીતે નશ્યમાનને નષ્ટાદિ કહેવામાં તમને શું દોષ દેખાય છે ? નશ્યમાન સમયમાંજ, નાશના પ્રાગભાવના ધ્વંસને લીધે નાશની ઉત્પત્તિ થઈ જવાથી નશ્યતિ-નષ્ટ-અને નંક્ષ્યમાણ આમ ત્રણે કાળ (જોડવા) થી ત્રણે કાળનું સમર્થન કરોને ? તેમાં કંઈ દોષ નથી. કારણ કે તે વિવક્ષિત એક સમયમાં જ જેટલી જેટલી નાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે નષ્ટતા છે. જેટલી જેટલી નાશની ઉત્પત્તિ થાય છે તે નશ્યતિ છે. અને નાશની ઉત્પત્તિ ચાલુ હોવાથી જેટલે અંશે તે થવાની છે. તે નંક્ષ્યમાણતા છે. આમ નાશના સમર્થનની સાથે જ “નાશની ઉત્પત્તિની સમર્થતા” એટલે નષ્ટતાદિનું હોવું પણ

સ્વીકારો. જેથી ૧ સમયમાં જ ભૂતાદિકનું ભાન આવશે જ. એક સમયમાં જ કાલત્રયનો અન્વય કરવામાં કંઈ દોષ નથી.

અનંદ-જો ઇમ વિચારસ્યો-“ઘટનં વર્તમાનત્વાદિકં જિમ ઘટવર્તમાનત્વાદિ વ્યવહાર ન હોઈ, ઘટધર્મવર્તમાનત્વાદિકં ઘટવર્તમાનત્વાદિ વ્યવહાર ન હોઈ, તિમ-નાશોત્પત્તિ વર્તમાનત્વાદિકં નાશવર્તમાનત્વાદિવ્યવહાર ન હોઈ-તો

અને હવે કે વ્યવહારવાદી ! કદાચ તમે જો આવો વિચાર કરશો કે (૧) જ્યાં ઘટસંબંધી વર્તમાનતાદિ (વર્તમાનતા-અતીતતા અને અનાગતતા) છે. તેને વિષે જેમ પટની વર્તમાનતાદિકનો (એટલે કે પટની વર્તમાનતા-અતીતતા અને અનાગતાનો) વ્યવહાર થતો નથી. એટલે કે ઘટ વર્તનો હોય ત્યાં પટ વર્તે છે. આમ વ્યવહાર થતો નથી.

તથા ઘટના ધર્મોની (રક્તતાવાળી મજ્જામાં, શ્યામતાવાળા કાજળમાં, અને વર્તુલાકારવાળા કંકણમાં) જેમ ઘટની વર્તમાનતાનો વ્યવહાર થતો નથી. એટલે કે ઘટનો રક્તતાધર્મ મજ્જામાં છે. ઘટનો શ્યામતાધર્મ કાજળમાં છે. અને ઘટનો વર્તુલાકારતા ધર્મ કંકણમાં છે, પણ તેથી કંઈ ઘટ વર્તતો કહેવાતો નથી. માટે ઘટના ધર્મોની વર્તમાનતામાં ઘટની વર્તમાનતાનો વ્યવહાર જેમ થતો નથી. અર્થાત્ તે તે ધર્મોની વર્તમાનતામાં ધર્મી એવા ઘટની વર્તમાનતાનો વ્યવહાર થતો નથી.

તેની જેમ “જો નાશના ઉત્પત્તિધર્મની વર્તમાનતા આદિ માનીએ તો ત્યાં ધર્મી એવા નાશની વર્તમાનતાનો વ્યવહાર ન સંભવે. સારાંશ કે ધર્મની વર્તમાનતામાં ધર્મીની વર્તમાનતાનો વ્યવહાર થતો નથી. તેથી નશ્યમાન સમયમાં નાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે આમ જો ઉત્પત્તિ ધર્મની વર્તમાનતા માનીએ પણ ધર્મી એવા નાશની વર્તમાનતાનો વ્યવહાર ન થાય આમ જો તું માનીશ. તો તેથી તે સમયે ઘટ (ધર્મી) નાશ પામે છે. આમ કહેવાશે નહીં. કારણકે ધર્મની વર્તમાનતામાં ધર્મીની વર્તમાનતાનો વ્યવહાર થતો નથી. પરંતુ ઘટ કુટે છે = ઘટ નાશ પામે છે આવો નાશનો વ્યવહાર તો સંસારમાં થાય છે. તેથી નાશનો વ્યવહાર સંસારમાં થતો હોવાથી નાશની ઉત્પત્તિનો વ્યવહાર પણ (નષ્ટતાનો વ્યવહાર પણ) સ્વીકારી લેવો જોઈએ. અને આમ નાશ અને નાશની ઉત્પત્તિ (નષ્ટતા) બન્ને સાથે માનવી જોઈએ. છતાં તને તે માનવામાં મને બાધા આવશે. આવો ભય હે વ્યવહારવાદી ? જો તને હોય, અને તેથી જ તું નશ્યમાન સમયમાં નાશમાત્ર જ સ્વીકારતો હોય પણ નાશની ઉત્પત્તિ (નષ્ટતા) ન સ્વીકારતો હોય તો—

(તો) ક્રિયાનિષ્ઠાપરિણામરૂપવર્તમાનત્વ-અતીતત્વ લેઈ “નશ્યતિ, નષ્ટઃ ઉત્પદ્યતે, ઉત્પન્નઃ” એ વિભક્ત વ્યવહારસમર્થન કરો. અત એવ ક્રિયાકાલનિષ્ઠાકાલયૌગ પદ્યવિવક્ષાઈં “ઉત્પદ્યમાનમુત્પન્નમ્, વિગચ્છદ્ વિગતમ્” એ સૈદ્ધાન્તિકપ્રયોગ સંભવઈ.

જ્યાં સુધી વસ્તુ કરાતી હોય ત્યાં સુધી તે વસ્તુનો તે કાલ ક્રિયાકાલ કહેવાય છે. અને જ્યારે વસ્તુ સમાપ્ત થાય છે. પૂર્ણ થાય છે. ત્યારે નિષ્ઠાકાલ કહેવાય છે. હવે જે સમયે જે નાશ આરંભાય છે. તે સમય તે નાશનો ક્રિયાકાલ સમજવો. અને જે સમયે નાશની ઉત્પત્તિ થઈ, નાશ થઈ ચુક્યો. તે સમય નાશનો નિષ્ઠાકાલ જાણવો.

જે સમયે ઘટનો નાશ આરંભાય છે તે જ સમયે તે ઘટનો તેટલો નાશ થઈ જ જાય છે. જે સમયે કપડુ ફાડવાનો આરંભ કરાય છે. તે સમયે જ તેટલું કપડુ ફાડવાનું કામ પૂર્ણ જ થાય છે. જે સમયે કાચનો ગ્લાસ ભૂમિ સાથે ટકરાય છે અને નાશ આરંભાય છે તે જ સમયે કાચના ગ્લાસની અખંડિતતાનો નાશ થઈ જ જાય છે. આ રીતે ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલને એક સમયમાં સાથે વિચારીએ તો ક્રિયાકાલના પરિણામ સ્વરૂપ જે છે તે વર્તમાનતા છે. અને નિષ્ઠાકાલના પરિણામ સ્વરૂપ જે છે. તે અતીતતા છે. આ રીતે ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠા-કાલના પરિણામ સ્વરૂપ વર્તમાનતા અને અતીતતાની સાથે વિવક્ષા કરીએ તો “નશ્યતિ-નષ્ટઃ તે વિવક્ષિત એક સમયમાં પણ વસ્તુ, નાશ પણ પામે છે. અને નાશ પામી પણ છે. તથા “ઉત્પદ્યતે ઉત્પન્નઃ” તેવી જ રીતે તે વિવક્ષિત એક સમયમાં વસ્તુ ઉત્પન્ન પણ થાય છે અને ઉત્પન્ન થઈ પણ છે. આમ એક જ સમયમાં ક્રિયાકાલને આશ્રયી વર્તમાનતાનો અને નિષ્ઠાકાલને આશ્રયી અતીતતાનો આમ વિભક્ત = પ્રયોગ જુદા જુદા ત્રણે કાળના વ્યવહારના પ્રયોગનું પણ સમર્થન કરો. તેમા કંઈ દોષ નથી.

અત એવ આમ વિવક્ષા કરવાથી ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલને (પ્રારંભને અને સમાપ્તિને) એકી સાથે એક જ સમયમાં વિવક્ષા કરવાથી “ઉત્પન્ન થતી વસ્તુને ઉત્પન્ન થઈ આમ કહેવાય” આવા પ્રકારનો શાસ્ત્ર સિદ્ધ પ્રયોગ પણ નિર્દોષપણે સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે જે વસ્તુ જે સમયે જેટલી આરંભાય છે. તે વસ્તુ તે સમયે તેટલા અંશે અવશ્ય સમાપ્ત પણ થાય જ છે આમ ક્રિયાકાલ-નિષ્ઠાકાલ એક હોવાથી પ્રારંભ-સમાપ્તિ સાથે હોવાથી વર્તમાનતા અને અતીતતાની પણ સાથે વિવક્ષા કરી શકાય છે. આવી વિચારસરણી રાખવાથી નિશ્ચયદૃષ્ટિવાળાં શાસ્ત્રવાક્યો પણ સારી રીતે સંગતિને પામે છે.

જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો નાશ જો બારમા ગુણઠાણાના ચરમ સમયે આરંભાયો છે. તો તે નાશ તે જ સમયે સમાપ્ત થાય છે. એટલે નાશ અને નાશની ઉત્પત્તિ (નષ્ટતા) બારમાના ચરમસમયે જ થાય છે. તેથી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ બારમાના ચરમસમયે જ છે. એટલું જ નહીં પણ તે જ તેરમાનો પ્રથમ સમય છે. આમ અભેદ વિચારવો તે જ વધારે હિતાવહ છે. તેથી હે વ્યવહારવાદી ! આ બાબતમાં તું સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કર. નાશનો અને નાશની ઉત્પત્તિનો (નષ્ટતાનો) ભેદ નથી. પરંતુ અભેદ છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો નાશ બારમાના ચરમ સમયે હોય, અને નાશની ઉત્પત્તિ (નષ્ટતા) તેરમાના પ્રથમસમયે હોય આવું બનતું નથી. તેથી જ જે સમયે નાશ આરંભાય છે. તે જ સમયે નાશની ઉત્પત્તિ (નષ્ટતા) થઈ જ જાય છે. તેથી તે જ સમયે કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પણ થઈ જ જાય છે. પરંતુ તું માને છે તેવો સમયભેદ નથી.

પરમતદ્વં “ઇદાનીં ધ્વસ્તો ઘટઃ” એ આદ્યક્ષણદ્વં વ્યવહાર સર્વથા ન ઘટદ્વં. અહ્યારદ્વં-નયભેદદ્વં સમ્ભવદ્વં-અત્ર સમ્મતિઃ

અન્યદર્શનીઓના મતે એટલે કે જેઓ એકાન્તભેદવાદી જ છે. તેઓના મતે (નેયાયિકાદિના મતે) “અત્યારે જ, હમણાં જ ઘટ ફુટ્યો છે” આવો પ્રયોગ જ્યારે ઘટ ફુટે છે ત્યારે પ્રથમ સમયે સર્વથા ઘટશે નહીં. કારણ કે અન્યમતવાળા ભેદના એકાન્તવાદી હોવાથી નાશને નશ્યમાનસમયમાં માને છે. અને નાશની ઉત્પત્તિને (નષ્ટતાને) તેના પછીના બીજા સમયમાં માને છે. એકાન્ત ભેદવાદી હોવાથી “નાશ અને નાશની ઉત્પત્તિ (નષ્ટતા)” સાથે ન માનતા હોવાથી આદ્યક્ષણમાં ઘટઃ- નશ્યતિ = ઘટ ફુટે છે ઘટ ફુટે છે આમ જ બોલાશે પણ ઘટઃ નષ્ટઃ = ઘટ ફુટ્યો આમ બોલાશે નહીં.

અમારે જૈનદર્શનાનુયાયીઓને તો નયભેદે આ વ્યવહાર પણ સંભવશે-નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલ સાથે જ હોવાથી નશ્યમાનકાલે જ નાશની ઉત્પત્તિ (નષ્ટતા) થઈ જતી હોવાથી “નષ્ટોઽયં ઘટઃ” આવું બોલાશે. અને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ “નશ્યમાનોઽયં ઘટઃ” આમ પણ બોલાશે. આ બાબતમાં સમ્મતિપ્રકરણમાં પણ આ જ પ્રમાણે કહ્યું છે તે આ પ્રમાણે-

ઉપ્પજ્જમાણકાલં, ઉપ્પણં તિ વિગયં વિગચ્છંતં ।

દવિયં પ્પણવયંતો, તિકાલવિસયં વિસેસેદ્વં ॥ ૩-૩૭ ॥ ॥ ૧-૧૨ ॥

ઉત્પન્ન થતી વસ્તુને તે જ કાલે ઉત્પન્ન થઈ, અને નાશ પામતી વસ્તુને તે જ કાલે નાશ પામી. આમ કહેવાય છે કારણ કે વસ્તુ આવી છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યના સ્વરૂપને જણાવતા મહાત્માઓ તે દ્રવ્યને એક સમયમાં પણ (નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ) ત્રણે કાળના વિષયવાણું કરે છે. ॥ ૩-૩૭ ॥ ॥ ૧૪૫ ॥

ઉત્પત્તિ નહીં જો આગલિં, તો અનુત્પન્ન તે થાઈ રે ।

જિમ નાશ વિના અવિનષ્ટ છઈ, પહિલાં તુઝ કિમ ન સુહાઈ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો. ॥ ૯-૧૩ ॥

ગાથાર્થ— જો આગળ-આગળ ઉત્પત્તિ ન મानीએ તો વસ્તુ અનુત્પન્ન જ થાય. જેમ નાશ ન થાય ત્યાં સુધી વસ્તુ અનષ્ટ જ રહે છે. તેમ. આ તર્ક તને પહેલાં કેમ સૂઝતો નથી ? ॥ ૯-૧૩ ॥

ટબો— જો આગલિં-દ્વિતીયાદિક્ષણઈ ઉત્પત્તિ નહીં, તો ઘટાદિક દ્વિતીયાદિક્ષણઈ અનુત્પન્ન થાઈ, જિમ પહિલાં-દ્વંસ થયા પહિલાં-નાશ વિના “અવિનષ્ટ:” કહિઈ છઈ. એ તર્ક તુઝનઈ કિમ સુહાતો નથી ? તે માટિં પ્રતિક્ષણોત્પાદ-વિનાશ પરિણામદ્વારઈ માનવા.

દ્રવ્યાર્થાદેશઈ દ્વિતીયાદિક્ષણઈ ઉત્પત્તિવ્યાવહાર કહિઈ. તો નાશવ્યાવહાર પણ તથા હુઓ જોઈઈ. તથા ક્ષણાંતર્ભાવઈ દ્વિતીયાદિક્ષણઈ ઉત્પત્તિ પામી જોઈઈ. અકલ્પિત અનુત્પન્નતા ન હોઈ; તો પણ પ્રતિક્ષણ ઉત્પત્તિ વિના પરમાર્થથી અનુત્પન્નતા યઈ જોઈઈ. ॥ ૯-૧૩ ॥

વિવેચન— નિશ્ચયનયની વિચારધારા પ્રમાણે ઉત્પદમાન વસ્તુ ઉત્પત્ત્યમાન, ઉત્પદમાન અને ઉત્પન્ન છે. તેવી જ રીતે નશ્યમાન વસ્તુ તે જ સમયમાં નશ્યમાણ-નશ્યમાન અને નષ્ટ છે. ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલ એકસમયમાં જ હોય છે. જે સમયે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. તે સમયમાં જ ક્ષય થઈ ચુક્યો છે. માટે તે જ સમયમાં કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. ક્ષણાન્તરે થતી નથી. જે સમયે મિથ્યાત્વનો ઉદય વિરામ પામે છે. તે સમયે જ મિથ્યાત્વના ઉદયની સમાપ્તિ થાય છે. અને તેથી તે જ સમયમાં જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. આ રીતે વિચારતાં કેવલી જ કેવલજ્ઞાન પામે છે. સમ્યક્ત્વી જ સમ્યક્ત્વ પામે છે. સંયમી જ સંયમ પામે છે.

પરંતુ વ્યવહારનય ભેદપ્રધાન છે. તેથી તેની દૃષ્ટિએ જે સમયે વસ્તુ નશ્યમાન છે. તે સમયે નાશ થાય છે. પણ નષ્ટતા તે સમયમાં હોતી નથી. તેથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો ક્ષય બારમાના ચરમસમયે થાય છે. પરંતુ કેવલ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તે સમયે થતી નથી. કારણકે આવરણોની નષ્ટતા ત્યાં નથી. પણ તેરમે છે. તેથી તેરમાના પ્રથમસમયે કેવલજ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે ભેદ પ્રધાન દૃષ્ટિવાળો આ વ્યવહારનય છે. તે વ્યવહાર નયને નિશ્ચયનયે બારમી ગાથામાં ઘણું સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. હજુ આ તેરમી ગાથામાં પણ નિશ્ચયનય વ્યવહારનયને સમજાવતાં કહે છે કે—

જો આગલિં-દ્વિતીયાદિક્ષણં ઉત્પત્તિ નહીં. તો ઘટાદિક દ્વિતીયાદિક્ષણં અનુત્પન્ન થાં. જિમ પહિલાં-ધ્વંસ થયા પહિલાં-નાશ વિના "અવિનષ્ટ:" કહિં છં. એ તર્ક તુઝનં કિમ સુહાતો નથી ? તે માટિં પ્રતિક્ષણોત્પાદ-વિનાશ પરિણામદ્વારં માનવા.

જે વસ્તુ જે સમયે પૂર્વપર્યાયરૂપે નાશ પામે છે. તે વસ્તુ તે જ સમયમાં નિશ્ચયનયથી ઉત્તરપર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. રૂપાન્તરપણે પરિણામ પામે છે. અને વ્યવહારનયથી ભેદપ્રધાનદૃષ્ટિ હોવાથી દ્વિતીયસમયે ઉત્તરપર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આમ વસ્તુસ્વરૂપ છે.

હવે જે વસ્તુ જે સમયે પૂર્વ પર્યાયરૂપે નાશ પામે છે. તે વસ્તુ તે જ સમયમાં અથવા (નયભેદે) દ્વિતીયાદિ સમયમાં ઉત્તરપર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થાય જ છે. છતાં સ્થૂલદૃષ્ટિવાળાને ક્રિયાકાળ ઘણો લાંબો દેખાય છે. અને નિષ્ઠાકાલ અન્તિમ એક સમયમાં જ દેખાય છે. જેમ કે ઘટ બનાવતાં ૪ કલાક થાય છે. તો મૃત્યિંડ કરવામાં, સ્થાસ-કોશ કુશૂલાદિ કરવામાં ક્રિયાકાલ ઘણો લાંબો દેખાય છે. અને ઘટની ઉત્પત્તિ ૪ કલાકના અંતિમ એક સમયમાં જ દેખાય છે. અમદાવાદથી મુંબઈ જવા ઉપડેલી ટ્રેનને મુંબઈ પહોંચતાં ધારો કે ૯ કલાક થાય છે. ત્યાં જેવી ગાડી ચાલુ થઈ એટલે તુરંત જ અમદાવાદનું જવું, નડીયાદ-વડોદરા-સુરતનું ચાલ્યા જવું દેખાય છે. પણ મુંબઈનું આવવું નથી દેખાતું. તેમ ક્રિયાકાલના પ્રતિ સમયમાં નાશ દેખાય છે. પરંતુ કાર્યની ઉત્પત્તિ તો માત્ર નિષ્ઠાકાલે જ દેખાય છે. આમ પ્રતિ સમયમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ વ્યવહારનયને દેખાતી નથી. ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલના ભેદ તરફની દૃષ્ટિથી વ્યવહાર નયને આવું દેખાય છે. ત્યાં નિશ્ચયનય સ્થૂલદૃષ્ટિવાળા વ્યવહારનયને સમજાવે છે કે—

જો પ્રતિસમયે આગળ-આગળ મૃત્વિંડાદિના નાશની સાથે સાથે તે જ સમયમાં ઘટકાર્યની ઉત્પત્તિ થતી ન હોય, અને વ્યવહારનયથી મૃત્વિંડાદિના નાશની સાથે આગળ દ્વિતીયાદિક્ષણોમાં પણ જો કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી એમ કહીએ અને અન્તિમ નિષ્કાકાલે જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે આમ જો કહીએ તો મૃત્વિંડાદિનો નાશ થયા પછી દ્વિતીયાદિક્ષણોમાં ઘટ-પટાદિક કાર્યની અનુત્પત્તિ જ થશે. અને આમ ક્રિયાકાલના સર્વ સમયોમાં અનુત્પત્તિ જ માત્ર માનવાથી ક્યારેય પણ તે ઘટ-પટાદિક કાર્ય ઉત્પન્ન થશે જ નહીં. સર્વથા અનુત્પન્ન જ બનશે.

જેમ પહેલાં-એટલે કે ધ્વંસ ન પામે ત્યાં સુધીમાં ધ્વંસ થયો નથી માટે તે વસ્તુ “અવિનષ્ટ” કહેવાય છે. જ્યાં સુધી ઘટ-પટનો ધ્વંસ ન થાય, ત્યાં સુધી નાશ વિના (ધ્વંસ થયા વિના) તે વસ્તુ અવિનષ્ટ (જીવંત) કહેવાય છે. તેમ ઉત્પત્તિ વિના તે વસ્તુ અનુત્પન્ન જ રહેશે. આ તર્ક તને કેમ સુઝતો નથી ? જો ક્રિયાકાલમાં એકલો નાશ જ માનીશ અને ઉત્પત્તિ નહીં માને અને કાર્યની ઉત્પત્તિ કેવલ નિષ્કાકાલે જ = ચરમસમયે જ જો તું માનીશ તો પૂર્વપર્યાયનો નાશ થઈ ગયો. નવો પર્યાય ત્યાં ઉત્પન્ન ન થયો. તો તે સદા અનુત્પન્ન રહેશે. કારણ કે પ્રતિ સમયે જો તે કાર્યની ઉત્પત્તિ કંઈક કંઈક ન થતી હોય તો એકલા ચરમ સમયમાત્રમાં જ સંપૂર્ણ કાર્ય કેમ બને ? તે માટે સમજવું જોઈએ કે પ્રતિક્ષણે જેમ નાશ માનો છો તેમ અન્તિમ સમયે થનારા કાર્યનો ઉત્પાદ પણ સર્વ સમયોમાં માનવો જોઈએ. અર્થાત્ પ્રતિસમયે ઉત્પાદ અને નાશ આમ બન્ને છે. અને તે દ્રવ્યમાં રહેલા પારિણામિક સ્વભાવને લીધે છે. પરિણામ દ્વારા એટલે કે વસ્તુના પારિણામિક સ્વભાવ દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય બન્ને સાથે માનવા જોઈએ.

દ્રવ્યાર્થાદેશઙ્ઠ દ્વિતીયાદિક્ષણઙ્ઠ ઉત્પત્તિ-વ્યવહાર કહિઙ્ઠ. તો નાશવ્યવાર પળિ તથા હુઓ જોઙ્ઠ. તથા-ક્ષણાંતર્ભાવઙ્ઠ દ્વિતીયાદિક્ષણઙ્ઠ ઉત્પત્તિ પામી જોઙ્ઠ. અકલ્પિત અનુત્પન્નતા ન હોઙ્ઠ. તો પળિ પ્રતિક્ષણ ઉત્પત્તિ વિના પરમાર્થથી અનુત્પન્નતા થઙ્ઠ જોઙ્ઠ.

॥ ૧-૧૩ ॥

મૃત્વિંડામાંથી ઘટ બનાવતાં ધારો કે ૪ કલાક થાય છે. તેમાં પિંડનો નાશ ક્રિયાકાલના સર્વસમયોમાં દેખાય છે. પરંતુ ઘટની ઉત્પત્તિ નિષ્કા કાળે = ચરમસમયે જ સ્થૂલદૃષ્ટિએ દેખાય છે. સોનાની ૪ બંગડી ભગાવીને ગળાનો હાર બનાવતાં બંગડીનો નાશ ક્રિયાકાળના સર્વસમયોમાં જણાય છે. પરંતુ હારની ઉત્પત્તિ ચરમસમયે

જ દેખાય છે. અમદાવાદથી મુંબઈ જવા ઉપડેલી ગાડીમાં અમદાવાદ આદિ શહેરોનું ચાલ્યા જવું સર્વ સમયોમાં છે. પરંતુ મુંબઈનું આવવું છેલ્લા સમયે જ છે આવાં ઉદાહરણો ઉપરથી નાશ સર્વ સમયોમાં જણાય છે. પરંતુ ઉત્પત્તિ છેલ્લા સમયે જ દેખાય છે. તેવા સ્થૂલદૃષ્ટિવાળા જીવને નિશ્ચયનય સમજાવે છે કે—

જો પ્રતિસમયે નાશ હોય અને ઉત્પત્તિ ન હોય તો તે કાર્ય ક્યારેય પણ બનશે જ નહીં. કારણકે સમયે સમયે જેમ જેમ પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થાય છે. તેમ તેમ અંશે અંશે ઘટ-પટ આદિ કાર્ય પણ થાય જ છે. જો ઘટ-પટ આદિ કાર્યની પ્રતિસમયે ઉત્પત્તિ ન માનીએ તો એકલા એક ચરમસમયમાં કાર્ય થાય જ નહીં. તેથી કાર્યની અનુત્પન્નતા જ થાય. આવો દોષ તને આવશે.

અહીં સ્થૂલદૃષ્ટિવાળો આ વ્યવહારનય કદાચ આવો પોતાનો બચાવ કરે કે “દ્વિતીયાદિક્ષણં = દ્વિતીયાદિ સર્વ સમયોમાં દ્રવ્યાર્થિકનયથી તિરોભાવે અન્વયમાત્ર રૂપે જ ઉત્પત્તિ હોય છે. પર્યાયાર્થિકનયથી આવિભાવે તો ઉત્પત્તિ ચરમસમયે જ હોય છે. તેથી ક્રિયાકાળના સર્વસમયોમાં ઉત્પત્તિ નથી એમ નહીં પરંતુ તે દ્રવ્યાર્થિકનયથી તિરોભાવ રૂપે જ છે. તેથી અનુત્પન્નતાનો દોષ મને આવશે નહીં. અને પ્રગટપણે ઉત્પત્તિ તો ચરમસમયે જ સર્વને જણાય છે. આવો બચાવ જો કરે તો નાશવ્યવહાર પણિ = નાશનો વ્યવહાર પણ તેવો જ હોવો જોઈએ. એટલે કે ક્રિયાકાળના સર્વ સમયોમાં નાશ પણ તિરોભાવે જ થાય છે. પરમાર્થથી તો નાશ ચરમ સમયે જ થાય છે. આમ નાશમાં પણ તેમજ માનવું જોઈએ. પરંતુ નાશ તો પ્રથમ સમયથી જ દેખાય છે. તેથી ઉત્પત્તિ પણ પ્રથમ અને દ્વિતીયાદિ સમયોમાં અંશે અંશે માની લેવી જ જોઈએ. અને જો આ રીતે નાશની જેમ જ પ્રત્યેક સમયોમાં ઘટ-પટ પર્યાયની અંશે અંશે ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો અકલ્પિત = વાસ્તવિક અનુત્પન્નતા = અનુત્પત્તિ આવવાનો દોષ ન હોઈ = હવે આવે જ નહીં. આવું વસ્તુ સ્વરૂપ છે. અને તે જ સાચું સ્વરૂપ છે. તો પણિ = છતાં પણ જો પ્રતિક્ષણ = પ્રત્યેક ક્ષણોમાં ઉત્પત્તિ વિના અંશે અંશે કંઈક કંઈક ઘટ-પટ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ જો માનવામાં ન આવે અને ચરમ સમયે જ માત્ર કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ જો માનવામાં આવે તો, એટલે કે પ્રતિસમયે ઉત્પત્તિ માન્યા વિના ચરમસમયમાં પણ પરમાર્થથી અનુત્પન્નતા = વાસ્તવિકપણે અનુત્પન્નતા થઈ જોઈ = થઈ જવી જોઈએ. જો અંશે અંશે કાર્યની ઉત્પત્તિ ન માનીએ તો છેલ્લા એક સમયમાત્રમાં સંપૂર્ણકાર્ય નીપજે નહીં. તેથી કાર્યની અનુત્પન્નતા જ થાય.

આ રીતે હે વ્યવહારનયવાદી ? મૃત્પિંડના નાશથી માંડીને ઘટ બને ત્યાં સુધીના સર્વ સમયોમાં પૂર્વ પર્યાયનો જેમ નાશ પારમાર્થિક છે. તેમ પ્રતિસમયમાં ઉત્તરપર્યાયની (ઘટપર્યાયની) ઉત્પત્તિપણ અંશે અંશે પારમાર્થિક છે જ. અમદાવાદનું જવું જેમ સાચું છે. તેમ પ્રતિસમયમાં મુંબઈનું આવવું પણ સાચું જ છે. આમ સર્વસમયોમાં નાશ અને ઉત્પત્તિ બને છે. ધ્રુવતા તો અનુભવ સિદ્ધ છે જ. જેથી સર્વ સમયોમાં ત્રિપદી એ જ સાચું “સત્” નું લક્ષણ છે.’ ॥ ૧૪૬ ॥

એણાં ભાવઈ ભાસિઉં, સમ્મતિમાંહિ એ ભાવ રે ।

સંઘયણાદિક ભવભાવથી, સીઝંતાં કેવલ જાઈ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૧૪ ॥

તે સિદ્ધપણાઈ વળી ઉપજઈ, કેવલભાવઈ છઈ તેહ રે ।

વ્યય ઉત્પત્તિ અનુગમથી સદા, શિવમાંહિ તિયલક્ષણ એહ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૧૫ ॥

ગાથાર્થ- આ ભાવોને ધ્યાનમાં રાખીને સમ્મતિતર્કમાં પણ આ (ત્રિપદીના) ભાવો કહેલા છે. સંઘયણાદિક સાંસારિક સંબંધોવાળું કેવળજ્ઞાન મોક્ષે જતાં ચાલ્યુ જાય છે. ॥ ૯-૧૪ ॥

વળી સિદ્ધપણે તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને કેવલજ્ઞાનભાવે તેહનું તેહ જ રહે છે. તથા શિવમાંહે (મોક્ષમાં) પણ વ્યય, ઉત્પત્તિ અને અન્વય આ ત્રણે સદા હોવાથી ત્યાં પણ ત્રણલક્ષણ હોય છે. ॥ ૯-૧૫ ॥

ટખો- ઇમ પરિણામથી સર્વ દ્રવ્યનઈ ત્રિલક્ષણયોગ સમર્થિઓ. એણાં જ અભિપ્રાયઈ સમ્મતિગ્રંથમાંહિં એ ભાવ ભાખીઉં. જે, “જે સંઘયણાદિક ભવભાવથી સીઝંતાં મોક્ષસમયઈ કેવલજ્ઞાન જાઈ-ભવસ્થકેવલજ્ઞાન પર્યાયઈ નાશ થાઈ. એ અર્થ.” તે સિદ્ધપણાઈ-સિદ્ધકેવલજ્ઞાન પણ ઉપજઈ, તેહ જ કેવલજ્ઞાનભાવ છઈ- ધ્રુવ છઈ, એ મોક્ષગમનસમયઈ જે વ્યય ઉત્પત્તિ હુગાં, તત્પરિણતસિદ્ધદ્રવ્યાનુગમથી શિવમાં- મોક્ષમાંહિં ૩ લક્ષણ હોઈ. ગાથે-

૧. આ ઢાળની ગાથા-૧૧-૧૨-૧૩ ના અર્થો વધારે દુર્ગમ છે. તેને સમજવા માટે બીજા કોઈ સાહિત્યમાંથી વધારે આધાર મળી શક્યો નથી. છતાં ગુરુગમથી જે મળી શક્યો છે તે જ અર્થ અમે અહીં લખ્યો છે.

જે સંઘયળાઈઆ, ભવત્થકેવલિવિસેસપજ્ઞાયા.

તે સિન્ઝમાણસમયે, ણ હોંતિ વિગયં તઓ હોઢ. ॥ ૨-૩૫ ॥

સિન્ઝત્તણે ય પુળો, ઉપ્પણો એસ અત્થપજ્ઞાઓ.

કેવલભાવં તુ પહુચ્ચ, કેવલં ઢાઢઅં સુત્તે ॥ ૨-૩૬ ॥

એ બાવ લેઈનઈ “કેવલનાળે ઢુવિહે પન્નત્તે, ભવત્થકેવલનાળે ય, સિન્ઢત્થકેવલનાળે ય” ઈત્યાઈ સૂત્રિં ઉપદેશ છઈ. ॥ ૯-૧૪ ॥

એ ત્રેલક્ષણ સ્થૂલવ્યવહારઈ સિદ્ધનઈ આવ્યું, પણ સૂક્ષ્મ નયઈ નાવ્યું. જે માઈ સૂક્ષ્મનય-ઋષુસૂત્રાદિક તે સમય સમય પ્રતિ ઉત્પાદ વ્યય માનઈ છઈ, તે લેઈનઈ. તથા ઢ્રવ્યાથાદિશનો અનુગમ લેઈનઈ જે સિદ્ધકેવલજ્ઞાનમાઈ ત્રેલક્ષણ કહિઈ, તેહ જ સૂક્ષ્મ કહવાઈ. ઈમ વિચારીનઈ પદાંતર કહઈ છઈ. ॥ ૯-૧૫ ॥

વિવેચન— કોઈ પણ ઢ્રવ્ય વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થતું હોય અને નાશ પામતું હોય ત્યારે જ ઉત્પાદ-નાશ છે. અને વચ્ચેના ગાળામાં કેવળ એકલું ધ્રોવ્ય છે. આમ સ્થૂલદષ્ટિએ દેખાય છે. પરંતુ પરમાર્થથી તેમ નથી. જેમ કે કોઈ પણ જીવ મનુષ્યપણે જન્મ્યો ત્યારે ઉત્પાદ, મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે નાશ, જીવ્યો ત્યાં સુધી કેવળ ધ્રોવ્ય, ઘટ બન્યો ત્યારે ઉત્પાદ, ફુટ્યો ત્યારે વ્યય, અને અખંડ રહ્યો ત્યાં સુધી કેવલ એકલું ધ્રોવ્ય આમ સ્થૂલદષ્ટિવાળા જીવોને દેખાય છે. પરંતુ આમ સમજવાથી એક સમયમાં ત્રિપદીરૂપ લક્ષણ સંભવતું નથી. અને ત્રિલક્ષણ વિના પદાર્થ સત્ કહેવાતો નથી. તેથી આ ઢાળની ગાથા ૧૦ થી ૧૩ માં એ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રતિસમયે સર્વે પદાર્થો નાશ અને ઉત્પાદ આમ બન્ને પામે જ છે. તથા ઢ્રવ્યપણે ધ્રુવ પણ છે જ. સ્થિર પડેલા ઘટ-પટમાં પણ પ્રતિસમયે પુદ્ગલોનો ફેરફાર થાય જ છે. જીવઢ્રવ્યમાં પણ લેશ્યાજન્ય, ક્ષાયજન્ય, જ્ઞાનોપયોગાદિ જન્ય અધ્યવસાયસ્થાનો બદલાયા જ કરે છે. ધર્માસ્તિકાયાદિમાં પણ સહાય લેનારાં ઢ્રવ્યો બદલાતાં હોવાથી સહાયકતાદિમાં પણ ઉત્પાદ-વ્યય ચાલુ છે. આ રીતે પ્રતિસમયમાં પૂર્વપર્યાયનો વ્યય અને ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ સર્વ ઢ્રવ્યોમાં ચાલુ જ હોય છે.

ઘણી વખત એવો પણ ભ્રમ થઈ જાય છે કે કંકણ ભાંગીને કુંડલ બનાવતા હોઈએ ત્યારે કંકણ ઉપર સુવર્ણકાર જેમ જેમ હથોટી મારે તેમ તેમ કંકણનો નાશ જ માત્ર દેખાય છે. પરંતુ કુંડલનો ઉત્પાદ દેખાતો નથી. કુંડલનો ઉત્પાદ તો ચરમસમયે જ માત્ર દેખાય છે. ત્યાં સુધી પૂર્વપર્યાયનો નાશ માત્ર જ દેખાય. પરંતુ આ સઘળો

ભ્રમમાત્ર જ છે. કારણ કે જ્યાં સુધી કંકણનો નાશ ચાલુ હતો ત્યાં સુધી જો પ્રતિસમયે આગળ આગળ અંશે અંશે તેટલી તેટલી કુંડલની ઉત્પત્તિ ન માનીએ તો કુંડલ અનુત્પન્ન જ રહે. જુનું કંકણ જતુ રહે, અને નવું કુંડલ થાય જ નહી, જો આમ હોય તો દ્રવ્ય જ અસત્ બની જાય. તે માટે તેટલી તેટલી કુંડલની ઉત્પત્તિ પણ થાય જ છે. પ્રતિસમયે કંઈક કંઈક અંશે કુંડલની ઉત્પત્તિ થઈ રહી છે. તો જ ચરમ સમયે સંપૂર્ણ કુંડલ બને છે.

इम-परिणामथी सर्वं द्रव्यनइं त्रिलक्षणयोग समर्थिओ. एणइं ज अभिप्रायइं सम्मतिग्रंथमांहिं ए भाव भाखिउं जे- “जे संघयणादिक भवभावथी सीइंतां मोक्षसमयइं केवलज्ञान जाइं-भवस्थकेवलज्ञान पर्यायइं नाश थाइं, ए अर्थ.”

તે સિદ્ધપણઈ-સિદ્ધકેવલજ્ઞાનપણઈં ઉપજઈ. તેહ જ કેવલજ્ઞાન ભાવ છડ-ધ્રુવ છડ. એ મોક્ષગમનસમયઈં જે વ્યય ઉત્પત્તિ હુઆં. તત્પરિણતસિદ્ધદ્રવ્યાનુગમથી શિવમાં-મોક્ષમાંહિં ૩ લક્ષણ હોઈ. ગાથે—

આ રીતે પ્રતિસમયે દ્રવ્યોનો પરિવર્તન પામવાનો પારિણામિક સ્વભાવ હોવાથી સર્વે પણ દ્રવ્યોમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય આમ ત્રણ લક્ષણોનો સંભવ છે જ. આ વાત અમે સમજાવી. સિદ્ધ કરી. એણઈં = આ જ અભિપ્રાયથી સમ્મતિપ્રકરણ નામના મહા ગ્રંથમાં પણ આવો ભાવ કહ્યો છે. “જ્યારે આત્મા દેહત્યાગ કરીને સંઘયણ-સંસ્થાન-અંગોપાંગ વિગેરે સાંસારિક ભાવોમાંથી નીકળીને સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે એટલે કે મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે કેવલજ્ઞાન ચાલ્યું જાય છે.” તેનો અર્થ એવો છે કે ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન પર્યાય તે વખતે નાશ પામે છે.

તથા સિદ્ધપણે એટલે સિદ્ધ અવસ્થાસંબંધી અશરીરિભાવવાળું કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને સામાન્ય કેવલજ્ઞાનપણું તો છે જ, ધ્રુવ જ છે. સારાંશ કે સંસારના સંબંધવાળા કેવલજ્ઞાનનો નાશ, સિદ્ધના સંબંધવાળા કેવલજ્ઞાનનો ઉત્પાદ, અને કેવલજ્ઞાનમાત્ર પણે ધ્રૌવ્ય, આમ મોક્ષગમનના પ્રથમ સમયે આ ઉત્પત્તિ અને વ્યય થયાં, (ધ્રૌવ્ય તો પ્રસિદ્ધ છે જ). તથા તે તે ભાવે પરિણામ પામેલા એવા સિદ્ધદ્રવ્યના અનુગમથી (અન્વયથી) શિવમાં પણ એટલે કે મુક્તાવસ્થામાં પણ પ્રતિસમયે ૩ લક્ષણ હોય છે. મુક્તિગમનસમયે પણ ૩ લક્ષણ છે અને પ્રાપ્તમુક્તાવસ્થામાં પણ પર્યાયના પરિણામનથી પ્રત્યેક સમયોમાં ૩ લક્ષણ છે જ. આ ભાવને સમજાવનારી સમ્મતિપ્રકરણની બે ગાથા આ પ્રમાણે છે— (ગાથે શબ્દ દ્વિવચનમાં છે)

જે સંઘયણાઈઆ, ભવત્થકેવલિવિસેસપજ્જાયા ।
તે સિદ્ધમાણસમયે, ણ હોતિ વિગયં તઓ હોઢ ॥ ૨-૩૫ ॥

સિદ્ધત્તણેય ય ધુણો, ઉપ્પણ્ણો એસ અત્થપજ્જાઓ ।
કેવલભાવં તુ પડુચ્ચ, કેવલં ઢાઢઅં સુત્તે ॥ ૨-૩૬ ॥

અર્થ- જે સંઘયણ આદિના સંબંધવાળા ભવસ્થ એવા કેવળજ્ઞાનના વિશેષ પર્યાયો છે. તે પર્યાયો મુક્તિગમનસમયે જીવમાં હોતા નથી, તેથી વિનાશ પામે છે. અને વળી સિદ્ધપણે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ એક સમયના કાળવાળા જે પર્યાય છે. તે અર્થપર્યાય કહેવાય છે. વળી કેવલજ્ઞાનમાત્રને આશ્રયી કેવળ સદા હોય છે. આમ સૂત્રમાં આપેલું છે. ॥ ૨-૩૫,૩૬ ॥

એ ભાવ લેઢનઢ “કેવલનાણે ઢુવિહે પ્પણ્ણત્તે-ભવત્થકેવલનાણે ય, સિદ્ધત્થકેવલનાણે ય” ઢત્વાદિ સૂત્રિં ઉપદેશ છઢ. ॥ ૧-૧૪ ॥

આ પ્રમાણે સમજાવેલા ભાવને ધ્યાનમાં રાખીને જ આગમશાસ્ત્રમાં “કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું કહ્યું છે. એક ભવસ્થકેવલજ્ઞાન અને બીજું સિદ્ધાવસ્થાવાળું કેવળજ્ઞાન” આવો ઉપદેશ આપેલો છે. (આ પાઠ ભગવતીસૂત્રનો હોય એમ લાગે છે.) જો ભવસ્થતા અને સિદ્ધસ્થતાના ભેદથી નાશ અને ઉત્પાદ ન વિચારીએ તો કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિકભાવવાળું હોવાથી અને સાદિ અનંત હોવાથી એક જ પ્રકારનું હોય છે. તેના પ્રતિભેદ ન હોઈ શકે. છતાં પૂર્વમહર્ષિ પુરુષો આ પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય તેમાં કહે છે અને આ પ્રમાણે જગતના પદાર્થો જણાય છે. માટે પ્રતિસમયે નાશ-ઉત્પાદ અને પ્રૌવ્ય માનવું જોઈએ. ॥ ૧૪૭ ॥

એ ત્રૈલક્ષણ્ય સ્થૂલવ્યવહારઢં સિદ્ધનઢં આવ્યું. પણિ-સૂક્ષ્મનયઢં નાવ્યું. જે માટિ-સૂક્ષ્મનય-ઋજુસૂત્રાદિક, તે સમય સમય પ્રતિ ઉત્પાદ વ્યય માનઢં છઢં, તે લેઢનઢ. તથા ઢ્રવ્યાર્થાદેશનો અનુગમ લેઢનઢં જે સિદ્ધકેવલજ્ઞાનમાંહિં ત્રૈલક્ષણ્ય કહિઢં, તેહ જ સૂક્ષ્મ કહવાઢં. ઢમ વિચારીનઢં પક્ષાંતર કહઢ છઢ ॥ ૧-૧૫ ॥

જે સમયે આત્મા દેહત્યાગ કરી, સર્વકર્મ-ક્ષય કરી, એકસમયની સમશ્રેણીથી મોક્ષે જતા હોય છે. તે સમયને આશ્રયીને સિદ્ધપરમાત્માને આ ત્રણ લક્ષણો જે સમજાવ્યાં, તે સ્થૂલવ્યવહારનયને આશ્રયી આવ્યાં, દેહત્યાગને આશ્રયી સશરીરીપણે વ્યય અને અશરીરી પણે ઉત્પાદ લોકગમ્ય હોવાથી સમજાય તેવાં છે માટે સ્થૂલ વ્યવહારનય કહેવાય છે. પણ સૂક્ષ્મનયને આશ્રયી ત્રણ લક્ષણો હજુ આવ્યાં નથી.

કારણ કે આયુષ્યક્ષય, દેહત્યાગ, સર્વકર્મરહિત અવસ્થા, નિર્વાણપ્રાપ્તિ વિગેરે ભાવો લોકગમ્ય છે. સ્થૂલદૃષ્ટિએ આ અવસ્થાઓ જ્ઞાનથી પણ સમજાય તેવી છે. પરંતુ આત્મા સિદ્ધ અવસ્થા પામે, ત્યારબાદ સાદિ-અનંતકાળ સુધી ત્યાં જે રહેવાના છે. તેમાં પ્રતિસમયે જે ઉત્પાદ-વિનાશ છે. તે આવી કોઈ લોકાનુભવગમ્ય અવસ્થાઓ નહીં હોવાથી જાણી શકાતી નથી. તેથી ત્યાં ઉત્પાદ વ્યયપણ સમજાતા નથી તે ઉત્પાદ-વ્યયને સમજવા માટે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ દોડાવવી જ રહી. જે માટિ = કારણ કે સૂક્ષ્મનય એટલે કે વર્તમાનકાળને જ પ્રધાન કરનારો જે ઋજુસૂત્રનયાદિ (શબ્દ સમભિરૂઢ-એવંભૂત) નય છે. તે સમય સમયને આશ્રયી ઉત્પાદ-વ્યય માને છે. તેને લઈને આ સૂક્ષ્મ ઉત્પાદ-વ્યય જાણવા, તથા દ્રવ્યાર્થિકનયથી અન્વય (ધ્રુવતા) લેઈને સિદ્ધાવસ્થામાં બિરાજમાન પરમાત્માના કેવલજ્ઞાનમાં સ્થિતિ (ધ્રુવતા) પણ સમજવી આ પ્રમાણે જે ત્રણલક્ષણ કહેવામાં આવે છે. તેહ જ સૂક્ષ્મનય કહેવાય છે. આમ વિચારીને હવે પ્રાપ્તસિદ્ધાવસ્થામાં ઉત્પાદ-વ્યય સમજાવવા પક્ષાન્તર (બીજી વિવક્ષા) સમજાવે છે.

સારાંશ કે નિર્વાણસમયે તો સંસારત્યાગ અને મુક્તિપ્રાપ્તિ હોવાથી વ્યય-ઉત્પાદ લોકોને અનુભવથી સમજાય તેવા છે. તેથી સ્થૂલદૃષ્ટિથી કહ્યા. પરંતુ સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ત્યાં પ્રતિસમયે જે વ્યય-ઉત્પાદ છે. તે આવી કોઈ સ્થૂલ અવસ્થાને આશ્રયી ન હોવાથી સ્થૂલબુદ્ધિથી સમજાય તેમ નથી. તેથી સૂક્ષ્મ એવો જે ઋજુસૂત્રનય, કે જે વર્તમાન કાળને જ પ્રધાન કરનાર છે. તેને આશ્રયી સિદ્ધાવસ્થામાં પણ પ્રતિસમયે વ્યય-ઉત્પાદ છે. તે બીજી વિવક્ષાથી હવે પછીની ગાથામાં સમજાવે છે. ॥ ૧૪૮ ॥

જે જ્ઞેયાકારઠં પરિણમઠં, જ્ઞાનાદિક નિજપર્યાય રે ।

વ્યતિરેકઠં તેહથી સિદ્ધનઠં, તિયલક્ષણ ઈમ પણિ થાઈ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૧૬ ॥

ગાથાર્થ- આત્માના પોતાના કેવલજ્ઞાનાદિ જે જે પર્યાયો છે. તે તે પર્યાયો પ્રતિલક્ષણે જે જ્ઞેયાકારે પરિણામ પામે છે. તે રીતે વ્યતિરેક થવાથી (સમયે સમયે ભેદ થવાથી) સિદ્ધના જીવોમાં પણ ૩ લક્ષણો આમ હોય છે. ॥ ૯-૧૬ ॥

ટાંબો- જે જ્ઞાનાદિક-કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન, નિજ પર્યાયઠં, જ્ઞેયાકારઠં-વર્તમાનાદિવિષયાકારઠં પરિણમઠં, વ્યતિરેકઠં કહતાં- પ્રતિલક્ષણ અન્યોન્યપણઠં, સિદ્ધનઠં ઈમ પણિ ત્રિલક્ષણ થાઈ.

પ્રથમાદિસમયઈ-વર્તમાનાકાર છઈ, તેહનો દ્વિતીયાદિક્ષણઈ નાશ, અતીતાકારઈ ઉત્પાદ, આકારિભાવઈ-કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનભાવઈ અથવા કેવલ માત્ર ભાવઈ ધ્રુવ, ઈમ ભાવના કરવી.

ઈમ જ્ઞેય-દૃશ્યાકારસંબંધઈ કેવલનઈ ત્રૈલક્ષણ્ય કહિઉં, હવઈ નિરાકાર જે સમ્પત્ત્ય વીર્યાદિક ભાવ, તેહનઈ, તથા સિદ્ધાદિક શુદ્ધ દ્રવ્યનઈ કાલસંબંધથી ત્રૈલક્ષણ્ય દેખાડઈ છઈ. ॥ ૯-૧૬ ॥

વિવેચન— જ્યારે કોઈ પણ આત્મા મોક્ષે જાય છે. ત્યારે તો પંદરમી ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે સંઘયણાદિક ભવ ભાવ સંબંધી કેવળજ્ઞાનનો નાશ, અને સિદ્ધાવસ્થાવાળા કેવળજ્ઞાનનો ઉત્પાદ, અને કેવળજ્ઞાનમાત્ર પણે ધ્રૌવ્ય, આમ ત્રિપદી સમજાય તેમ છે. પરંતુ જ્યારે જીવ મોક્ષે પહોંચી જાય છે. ત્યારબાદ જન્મ મરણાદિ, બાલ્ય-યુવાદિ અવસ્થાઓ, દેવ નારકાદિ પર્યાયો કે નાના-મોટા થવા પણા રૂપ કોઈ બાહ્ય પરિવર્તન દેખાતું નથી. કારણકે હવે ઔદયિકભાવ નથી. કેવલજ્ઞાનાદિક ગુણો પણ ક્ષાયિકભાવના હોવાથી પરિપૂર્ણ છે. એટલે તેમાં પણ હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી કારણકે હવે ક્ષાયોપશમિક ભાવપણ નથી તથા ક્ષેત્રાન્તરે ગમનાગમન કરવારૂપ ઔદયિક ભાવના પર્યાયો પણ થતા નથી તો ત્યાં પ્રતિસમયે ઉત્પાદ-વ્યય કેમ સંભવે ? અને જો ઉત્પાદ-વ્યય ન લઈએ તો “સત્” પણું કેમ ઘટે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ ગાથામાં જણાવે છે—

જે જ્ઞાનાદિક-કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન, નિજ પર્યાયઈ, જ્ઞેયાકારઈ-વર્તમાનાદિવિષયાકારઈ પરિણમઈ, વ્યતિરેકઈ કહતાં-પ્રતિક્ષણ અન્યોન્યપણઈ, સિદ્ધનઈ ઇમ પિણ ત્રિલક્ષણ થાઈ.

સિદ્ધપરમાત્મામાં જે જ્ઞાનાદિક ગુણો છે. એટલે કે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન નામના પોતાના ગુણાત્મક જે પર્યાયો છે. તે પર્યાયોમાં જગદ્વર્તી સર્વે જ્ઞેય પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થતા હોવાથી એટલે કે જણાતા હોવાથી જ્ઞેય પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ રીતે સિદ્ધાત્માના પોતાના જ્ઞાનાદિક તે પર્યાયો, જ્ઞેયપદાર્થના આકારે પરિણામ પામે છે. જગતમાં રહેલા જ્ઞેય પદાર્થો પ્રતિસમયે જેમ જેમ બદલાય છે તેમ તેમ તે જ્ઞેયપદાર્થોને જાણવા-જોવા પણે સિદ્ધપરમાત્માનાં કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન પણ પ્રતિસમયે બદલાય છે. આ રીતે સિદ્ધપરમાત્મામાં પ્રતિસમયે ઉત્પાદ-વ્યય હોય છે. વર્તમાનાદિ વર્તમાનકાલીન વિષયપણે, આદિ શબ્દથી અતીતવિષયપણે, અને ભાવિ વિષયપણે ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે. કારણ કે વ્યતિરેક થાય છે માટે, (અહીં વ્યતિરેક થાય છે. એટલે

પ્રત્યેક ક્ષણે જોયને જાણવા સ્વરૂપે ઉપયોગ બદલાય છે. તે માટે) વ્યતિરેક એટલે કે પ્રતિક્ષણે અન્ય અન્યપણે ભેદ પામે છે અર્થાત્ ઉપયોગ આશ્રયી પરિવર્તન છે માટે ત્યાં પણ ઉત્પાદ-વ્યય રહેલા છે. તથા પ્રૌવ્ય તો સ્પષ્ટ છે જ.

મુક્તિગમનના પ્રથમસમયે જગદ્વર્તી સર્વે પદાર્થોને સિદ્ધ પરમાત્માનું કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન જે જાણે છે અને જુએ છે તે જોવા-જાણવાપણું તે સમયે વર્તમાનરૂપે છે તેથી તેનો વર્તમાનપણે ઉત્પાદ છે. પરંતુ જ્યારે દ્વિતીયક્ષણ આવે છે. ત્યારે આ જ જોવા-જાણવાપણાના પર્યાયનો વર્તમાનાકારે નાશ થઈ જાય છે. કારણ કે હવે તે વર્તમાનરૂપે રહ્યો નથી. અને અતીતાકાર રૂપે ઉત્પાદ થાય છે. કારણ કે પ્રથમક્ષણે જે જોવા-જાણવાપણાનો પર્યાય હતો તે હવે દ્વિતીયક્ષણે વર્તમાન મટી જઈને અતીતરૂપે બન્યો છે. તેથી તેનો અતીતરૂપે ઉત્પાદ થાય છે અને વર્તમાનરૂપે નાશ પામે છે. ત્રીજા ક્ષણે પ્રથમક્ષણનો જોવા જાણવાપણાનો પર્યાય એકસમયના અતીત પણે નાશ પામે છે અને બે સમયના અતીતપણે ઉત્પન્ન થાય છે આમ પ્રતિસમયમાં વ્યતિરેકપણું થવાથી એટલે કે સમયે સમયે કાલ આશ્રયીને અન્ય અન્ય સ્વરૂપે આ પર્યાય બદલાતો જતો હોવાથી ત્યાં પણ ત્રણ લક્ષણ હોય છે.

આ વાત સમજવા માટે એક માળાનું ઉદાહરણ લઈએ. માળા ગણતા હોઈએ, ત્યારે કોઈ એક જ મણકો ગણીએ તો પણ સર્વે મણકાઓમાં વ્યય ઉત્પાદ થાય છે. જેમ કે ૫૦મો એક મણકો ગણીને નીચે ઉતારીએ, ત્યાં તો ગણેલા ૧ થી ૪૯ મણકામાં નંબર બદલાઈ જવાથી તેમાં પણ વ્યય-ઉત્પાદ થયા. અને ભાવિમાં ગણાવાવાળા ૫૧ થી ૧૦૮ મણકામાં પણ એકની સંખ્યા ઘટી જવાથી તે સર્વેમાં પણ નંબર બદલાયા હોવાથી વ્યય ઉત્પાદ થયા. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધાવસ્થામાં કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન આદિમાં જાણવું.

इम = આ રીતે પર્યાયાર્થિકનયથી વિચારણા કરતાં અને તેમાં પણ સૂક્ષ્મજુસૂત્રનયથી વિચારણા કરતાં સિદ્ધ પરમાત્માને પણ ત્રણ લક્ષણ થાય છે. આજ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રથમાદિસમયઈં વર્તમાનાકાર છઈં, તેહનો દ્વિતીયાદિક્ષણઈં નાશ, અતીતાકારઈં ઉત્પાદ, આકારિભાવઈં- કેવલજ્ઞાનકેવલદર્શન ભાવઈં અથવા કેવલમાત્રભાવઈં ધ્રુવ, इम ભાવના કરવી.

પ્રથમક્ષણે જે વર્તમાનપણે જોવા-જાણવાનો પર્યાય છે. તે જ પર્યાય દ્વિતીયાદિક્ષણોમાં વર્તમાનાકારપણે નાશ પામે છે અને અતીતાકારપણે ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં આકારીભાવે એટલે કે આકાર જેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે તેવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનપણે અથવા (જ્ઞાન-દર્શનની ભેદવિવક્ષા ન કરીએ તો) કેવલમાત્ર પણે સદા ધ્રુવ રહે છે. તથા આ જ રીતે “પ્રથમાદિ”માં લખેલા આદિ શબ્દથી દ્વિતીય સમયે જે જોવા જાણવાનો પર્યાય વર્તે છે. તે પર્યાય, તે સમયમાં વર્તમાનાકારે છે. તે જ પર્યાય ત્રીજા સમયમાં વર્તમાનાકારપણે નાશ પામશે અને અતીતાકારપણે ઉત્પન્ન થશે, એવી જ રીતે ત્રીજાસમયે જે જુએ-જાણે છે તે ત્રીજાસમયમાં વર્તમાન છે. પરંતુ ચોથા સમયે તે વર્તમાનપણે નાશ પામશે અને અતીતપણે ઉત્પન્ન થશે. ધ્રુવપણું તો સ્પષ્ટ છે જ. આમ સિદ્ધ પરમાત્મામાં પણ કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનમાં પ્રતિસમયે ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણો થાય જ છે.

પ્રશ્ન— કેવલજ્ઞાન-દર્શનથી સર્વે દ્રવ્યોના ત્રિકાલવર્તી સર્વે પર્યાયો પ્રથમ સમયે જ દેખાઈ જાય છે. કંઈ પણ જોવા-જાણવાનું બાકી જ રહેતું નથી. તો બીજા સમયે, ત્રીજા સમયે, તેઓ શું જુએ ? શું જાણે ? જો પ્રથમસમયે કંઈક બાકી હોય અને તેને દ્વિતીયાદિ સમયોમાં જુએ-જાણે તો કેવલજ્ઞાન-દર્શન પરિપૂર્ણ કહેવાય નહીં. શાસ્ત્રોમાં તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પરિપૂર્ણ કહેલ હોવાથી, પ્રથમ સમયે જ બધું જોઈ જાણી લીધું હોવાથી, હવે શું જુએ અને શું જાણે ?

ઉત્તર— જે સમયે કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન પ્રગટ થાય છે. તે સમયે જ સર્વે દ્રવ્યોના ત્રિકાલવર્તી સર્વપર્યાયોને પરમાત્મા જાણી લે છે. અને દેખી લે છે. કંઈ જ જોવા-જાણવાનું બાકી હોતું નથી. પરંતુ પ્રથમ સમયે જે દ્રવ્યોના જે પર્યાયો વર્તમાનપણે આવિર્ભૂત છે. તેને તે સમયે આવિર્ભૂતપણે દેખે છે. અને જે અતીતપર્યાયો છે. તે અતીત હોવાથી તેને અતીતપણે જાણે દેખે છે. તથા જે ભાવિપર્યાયો છે. તે ભાવિમાં બનવાના હોવાથી ભાવિરૂપે જાણે છે અને દેખે છે. જેમ કે એક મનુષ્ય છે કે જે મનુષ્ય પાછળલા ભવમાં પશુ હતો, અને આવતા ભવમાં દેવ થવાનો છે. તેથી તેના ત્રણે પર્યાયોને પરમાત્મા જાણે દેખે છે પણ પશુપણું અતીતપણે, મનુષ્યપણું વર્તમાનપણે, અને દેવપણું ભાવિપણે જાણે-દેખે છે. પરંતુ જ્યારે બીજો સમય શરૂ થયો ત્યારે ધારો કે તે પુરુષ મરીને દેવ થયો છે ત્યારે દ્વિતીયસમયે પશુપણાનો પર્યાય બે ભવ પૂર્વેના અતીતપણે બન્યો, મનુષ્યપર્યાય જે વર્તમાન હતો તે ૧ ભવ પૂર્વેનો અતીત બન્યો, અને દેવપર્યાય જે ભાવિ હતો તે વર્તમાન બન્યો. આમ જગત બદલાયું. એટલે કેવલી

પરમાત્મા પણ બીજા સમયે કેવલજ્ઞાનદર્શનથી તે જીવના પશુપણાના પર્યાયને બે ભવ પૂર્વના અતીતપણે, પુરુષપણાના પર્યાયને ૧ ભવ પૂર્વના અતીતપણે અને દેવભવના પર્યાયને વર્તમાન પણે જુએ અને જાણે છે. જે આ પર્યાયો પ્રથમસમયે આ રીતે નોતા જણાતા અને નોતા દેખાતા, કારણ કે કેવલજ્ઞાન-દર્શન અપૂર્ણ ન હતું. પરંતુ જ્ઞેયપદાર્થ તેવો ન હતો. જ્ઞેય જેવું હોય તેવું દેખે, વર્તમાન સમયે તે જીવ પુરુષ છે અને દેવ બનવાનો છે. તેથી ભગવાન પણ તે જીવને તે રીતે જુએ છે. “પુરુષ છે. અને દેવ બનશે.” આમ જુએ છે. બીજા સમયે તે પુરુષ નથી અને દેવ બન્યો છે. એટલે “પુરુષ હતો અને દેવ છે” આમ જુએ – જાણે છે.

આ રીતે પ્રતિસમયે કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન જ્ઞેયના આકારે પરિવર્તન પામે છે. આપણે સીનેમા જોતી વખતે ખુરશી ઉપર બેઠા છતા અત્યન્ત રસિક વસ્તુને જોવામાં શરીરથી અત્યન્ત સ્થિર છીએ પરંતુ સામે સીનેમાની પટ્ટીમાં દેખાડાતાં ચિત્રો જેમ જેમ બદલાતાં જાય છે તેમ તેમ તેને જોવા જાણવા રૂપે દેખનારો જીવ પણ ઉપયોગથી બદલાતો જ હોય છે. તેમ સિદ્ધ પરમાત્મામાં પણ સમજવું. તકાવત માત્ર એટલો જ છે કે સીનેમા જોનારને રાગાદિ ધાય છે. પરંતુ પ્રભુને રાગાદિ વિકારો થતા નથી. છતાં જ્ઞેયાકારે જ્ઞાન દર્શન તો સિદ્ધમાં પણ પરિણામ પામે જ છે. આ રીતે સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનયથી સિદ્ધપરમાત્માને પણ ઉત્પાદ-વ્યય ઘટે જ છે અને ક્ષીવ્ય તો સ્પષ્ટ છે જ, તેથી ત્રણ લક્ષણ ત્યાં પણ પ્રતિસમયે હોય જ છે. આવી ભાવના ભાવવી.

ઝમ જ્ઞેય-દૃશ્યાકારસંબંધઈં કેવલનઈં ત્રૈલક્ષણ્ય કહિંઝં. હવઈં નિરાકાર જે સમ્યક્ત્વ વીર્યાદિક ભાવ, તેહનઈં, તથા સિદ્ધાદિક શુદ્ધદ્રવ્યનઈં કાલસંબંધથી ત્રૈલક્ષણ્ય દેખાડઈં છઈં. ॥ ૧-૧૬ ॥

આ પ્રમાણે જ્ઞેય અને દૃશ્ય પદાર્થોના આકારના સંબંધથી સાકાર-નિરાકાર ઉપયોગપણે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનમાં સિદ્ધાવસ્થામાં પણ ત્રણ લક્ષણ પ્રતિસમયે હોય છે. તે સમજાવ્યું. હવઈં = હવે આવા પ્રકારના જ્ઞેય કે દૃશ્ય વસ્તુઓના આકારો જેમાં પ્રતિબિંબિત થતા નથી, એટલે કે જે ગુણો નિરાકાર છે એવા સમ્યક્ત્વ, અનંતવીર્ય, અનંતચારિત્ર ઈત્યાદિ ક્ષાયિકભાવના જે ગુણો છે. તેહને વિષે, તથા સિદ્ધાત્મા આદિ મૂલભૂત શુદ્ધદ્રવ્યને વિષે કાળના સંબંધથી ત્રણ લક્ષણ અવશ્ય સંભવે છે તે હવે પછીની ૧૭મી ગાથામાં દેખાડે છે. ॥ ૧૪૯ ॥

ઈમ જે પર્યાયઈ પરિણમઈ, ક્ષણસંબંધઈ પણિ ભાવ રે ।
તેથી તિયલક્ષણ સંભવઈ, નહીં તો તે થાઈ અભાવ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૧૭ ॥

ગાથાર્થ- આ પ્રમાણે જે જે પર્યાયો સમય સમયના સંબંધથી પરિણામ પામે છે. તે પર્યાયો ભાવાત્મક છે તેથી તે ગુણાત્મકપર્યાયોમાં પણ ત્રણે લક્ષણો સંભવે છે. જો ત્રણ લક્ષણ ન હોય તો તે ભાવો શશશૃંગાદિની જેમ અભાવાત્મક થાય. ॥ ૯-૧૭ ॥

ટબો- ઈમ જે ભાવ ક્ષણસંબંધઈ પણિ પર્યાયથી પરિણમઈ, તેથી ૩ લક્ષણ સંભવઈ. જિમ- દ્વિતીયક્ષણઈ ભાવ-આદ્યક્ષણઈ સંબંધ-પરિણામઈ નાશ પામ્યો, દ્વિતીયક્ષણ સંબંધ પરિણામઈ ઉપનો, ક્ષણસંબંધમાત્રઈ ધ્રુવ છઈ, તે કાલસંબંધથી ત્રૈલક્ષણ્ય સંભવઈ. નહી તો તે વસ્તુ અભાવ થઈ જઈ. ઉત્પાદ વ્યય દ્રૌવ્ય યોગ જ ભાવલક્ષણ છઈ. તે રહિત શશવિષાણાદિક તે-અભાવરૂપ છઈ. ॥ ૯-૧૭ ॥

વિવેચન- કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનની જેમ જે ભાવો પ્રતિબિંબવાળા નથી. અર્થાત્ નિરાકાર છે. તથા જેમાં કયોપશમભાવ ન હોવાથી હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી. તેવા અત્યન્ત સ્થિર અને સર્વસમયોમાં સમાન દેખાતા સમ્યક્ત્વગુણ વીર્યગુણ ચારિત્રગુણ આદિ ગુણોમાં પણ ત્રિપટી (ત્રણ લક્ષણો) હોય છે. તે સમજાવે છે.

ઈમ-જે ભાવ ક્ષણસંબંધઈ પણિ પર્યાયથી પરિણમઈ. તેથી ૩ લક્ષણ સંભવઈ. જિમ-દ્વિતીયક્ષણઈ ભાવ,=આદ્ય ક્ષણઈ સંબંધ-પરિણામઈ નાશ પામ્યો, દ્વિતીય-ક્ષણસંબંધપરિણામઈ ઉપનો. ક્ષણસંબંધમાત્રઈ ધ્રુવ છઈ. તે કાલસંબંધથી ત્રૈલક્ષણ્ય સંભવઈ.

આ પ્રમાણે જે જે ભાવો (ગુણાત્મક પર્યાયો-ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, ક્ષાયિકચારિત્ર, અનંતવીર્ય, આદિ જે જે ભાવો) ક્ષણના સંબંધથી પણ (સમય સમયના સંબંધથી પણ) પર્યાયસ્વરૂપે પરિણામ પામે છે. તેથી તેમાં પણ અવશ્ય ૩ લક્ષણો સંભવે છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- સિદ્ધત્વાવસ્થાની પ્રાપ્તિની પ્રથમસમયે જે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વાદિ (અનંતવીર્ય વિગેરે) ગુણો છે. તે ગુણોનું તે સમયે અસ્તિત્વ પ્રથમસમયાવચ્છિન્ન (પ્રથમસમય સંબંધી) છે. તેવા પ્રકારનું પ્રથમસમયાવચ્છિન્ન અસ્તિત્વ બીજા સમયે તે ગુણોનું રહેતું નથી. કારણ કે તે ગુણોને સિદ્ધ આત્મામાં રહ્યાને ૨ સમય થઈ ચુક્યા છે. તેથી દ્વિસમયાવચ્છિન્ન અસ્તિત્વ આવે છે. ત્રીજા સમયે પ્રથમસમયાવચ્છિન્ન અને દ્વિસમયાવચ્છિન્ન આમ બન્ને પ્રકારનું તે ગુણોનું અસ્તિત્વ

રહેતું નથી. કારણ કે ગુણોને રહ્યાને ત્રણ સમયનો કાળ થઈ ચુક્યો છે. તેથી ત્રિસમયાવચ્છિન્ન અસ્તિત્વ આવે છે. સંસારમાં કોઈ માણસ અમદાવાદથી સુરત રહેવા આવ્યો હોય, ત્યારે પહેલા દિવસે “હું આજે આવ્યો” કહે છે. બીજા દિવસે મને આવ્યાને બે દિવસ થયા આમ કહે છે. ત્રીજા દિવસે મને આવ્યાને ત્રણ દિવસો થયા આમ કહે છે. જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ તેમ કાળના સંબંધથી તે પુરુષનું સુરતમાં રહેવા માટે આવવાપણાનું અસ્તિત્વ બદલાય છે. વર્ષો જતાં તેનું રહેવાપણાનું અસ્તિત્વ ઘણું જુનું થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે કાળના સંબંધથી સિદ્ધપરમાત્માના નિરાકાર ગુણોનું (તથા સાકાર કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણોનું પણ) અસ્તિત્વ બદલાય છે. તેથી તે ગુણોમાં પણ કાળના સંબંધથી ત્રણલક્ષણ સંભવે છે. તે જ વાત સમજાવે છે કે-

જિમ દ્વિતીયક્ષણઙ્જ=જેમ કે બીજા સમયમાં, આદ્યસમયના સંબંધવાળો ભાવ નાશ પામ્યો છે. એટલે કે આદ્યસમયરૂપે પરિણામ પામેલા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વાદિ જે ગુણાત્મક પર્યાયો છે. તે બીજાસમયમાં આદ્યસમયના સંબંધીપણે એટલે કે આદ્ય સમયાવચ્છિન્નપણે નાશ પામ્યા છે. તથા તે જ ગુણાત્મક પર્યાયો દ્વિતીયક્ષણના સંબંધપણે = જેને પ્રગટ થયાને બે સમયનો કાળ થયો છે તે રૂપે ઉત્પન્ન થયા છે. પરંતુ આદ્ય કે દ્વિતીય આવું વિશેષણ જો ન લગાડીએ અને ક્ષણસંબંધ માત્રથી જો વિચારીએ તો પ્રૌવ્યરૂપે પણ છે જ. તે રીતે ક્ષાયિકગુણોમાં હાનિ-વૃદ્ધિ કે પ્રતિબિંબાકાર ન હોવા છતાં કાળના સંબંધથી ત્રણ લક્ષણો સંભવે છે. એક સમયાવચ્છિન્નગુણો, દ્વિસમયાવચ્છિન્નગુણો, ત્રિસમયાવચ્છિન્નગુણો, ઈત્યાદિભાવે ગુણોનું પ્રતિસમયે પરિવર્તન (ઉત્પાદ-વ્યય) ચાલુ જ છે. અને પ્રૌવ્ય તો સ્પષ્ટ પણે સમજાય જ છે. આમ ત્રણ લક્ષણો જાણવાં.

नहीं तो ते वस्तु अभाव थइ जाइ. उत्पाद, व्यय, ध्रौव्य योग ज भावलक्षण छइ. ते रहित शशविषाणादिक ते अभावरूप छइं. ॥ ९-१७ ॥

આ રીતે કોઈ પણ પદાર્થમાં કે કોઈ પણ ગુણોમાં જો ત્રણલક્ષણ ન સ્વીકારીએ તો તે વસ્તુ અભાવાત્મક (શૂન્યાત્મક) જ થઈ જાય, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય અને પ્રૌવ્યના યોગે જ વસ્તુમાં સત્ત્વણુ-ભાવપણુ આવે છે. આ ત્રણલક્ષણોનો યોગ જ ભાવનું (વસ્તુનું) લક્ષણ છે. ભાવાત્મક વસ્તુનું આ જ લક્ષણ છે કે જે ત્રણ લક્ષણનું હોવું.

જો તે ત્રણલક્ષણોથી રહિત વિચારીએ તો જેમ સસલાનાં શૃંગ નથી, આકાશપુષ્પ નથી, વંધ્યાપુત્ર નથી, તેમ તે વસ્તુપણ અભાવરૂપ (અભાવાત્મક) બની જાય. માટે સર્વે વસ્તુઓમાં આ ત્રણ લક્ષણો છે જ. આ ત્રણ લક્ષણો એ જ સત્ વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ છે. ॥ ૧૫૦ ॥

નિજ પર પર્યાયઈ એકદા, બહુસંબંધઈ બહુ રૂપ રે ।

ઉત્પત્તિ નાશ ઈમ સંભવઈ, નિયમઈ તિહાં ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૧૮ ॥

ગાથાર્થ- પોતાના પર્યાયથી અને પરના પર્યાયથી એક જ કાળે જુદી જુદી જાતના ઘણા સંબંધોએ કરીને બહુ પ્રકારે આ પ્રમાણે ઉત્પાદ અને નાશ સંભવે છે. તથા ત્યાં ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપ પણ નિયમ છે જ. ॥ ૯-૧૮ ॥

ટબો- ઈમ-નિજપર્યાયઈ જીવ-પુદ્ગલનઈ, તથા પરપર્યાયઈ આકાશ ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય એ ૩ દ્રવ્યનઈ, એકકાલઈ ઘણાઈ સંબંધઈ- બહુ પ્રકાર ઉત્પત્તિ-નાશ સંભવઈ, જેટલા સ્વ-પર પર્યાય, તેટલા ઉત્પત્તિ નાશ હોઈ તે વતી, તિહાં ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપ તેટલા નિરધાર છઈ. પૂર્વાપરપર્યાયાનુગતાધારાંશ તાવન્માત્ર હોઈ, તે વતી. અત્ર સમ્મતિગાથા-

एगसमयमि एगदवियस्स, बहुआ वि होंति उप्पाया.

उप्पायसमा विगमा, ठिई उ उस्सग्गओ णियमा ॥ ३-४१ ॥ ॥ ९-१८ ॥

વિવેચન- આ સંસારમાં જીવ-પુદ્ગલ-ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ આમ પાંચ દ્રવ્યો પરમાર્થથી છે. અને કાલ એ ઔપચારિક દ્રવ્ય છે. આ છએ દ્રવ્યોમાં પ્રતિસમયે ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રૌવ્ય છે એટલું જ નહીં પરંતુ અનેક રીતે તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સંભવે છે. તે સમજાવે છે.

इम-निजपर्यायइं जीवपुद्गलनइं, तथा परपर्यायइं आकाश, धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय ए त्रण द्रव्यनइं, एककालइं, घणाइं संबंधइं- बहु प्रकार उत्पत्ति नाश संभवइ.

જીવ અને પુદ્ગલ આ બે દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી પરિણામી છે. એટલે કે અન્ય અન્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના સંબંધથી આ બન્ને દ્રવ્યો તેવા તેવા ભાવે પરિણામ પામે છે. જેમ કે મનુષ્ય મરીને પશુ થાય તો દેહ જ માત્ર બદલાય છે એમ નહીં. પરંતુ જીવદ્રવ્ય પણ મનુષ્યપણામાં અનાજનું ભોજન કરનારો હતો, વ્યક્તવાચાવાળો હતો, વિવેકપૂર્વકના મલમૂત્રકરવાવાળો હતો, તે બધું બદલાઈને તૃણભક્ષી, અવ્યક્તવાણીવાળો, અવિવેકયુક્ત મળમૂત્ર કરવાવાળો થાય છે તેથી જીવ પણ તે ભાવે પરિણામ પામ્યો છે. એ જ રીતે તે

જીવ પશુમાંથી મરીને સર્પ થયો તો દેહ જ માત્ર બદલાય છે આમ નહીં. પરંતુ પશુપણાના ભાવોમાંથી નાશ પામી, સર્પપણાના ભાવોરૂપે પરિણામ પામ્યો છે. આમ પુદ્ગલમાં પણ સમજવું. કાદવમાં ભળેલો મોદક પણ કાદવરૂપ બની જાય છે. આ રીતે જીવ અને પુદ્ગલ સ્વતઃ પરિણામી છે.

પરંતુ આકાશ-ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય આ ત્રણ દ્રવ્યો જીવ-પુદ્ગલની જેમ વ્યવહારનયથી પરિણામી નથી. પરંતુ નિશ્ચયનયથી પરિણામી છે. અને વ્યવહારનયથી તે ત્રણે દ્રવ્યો અપરિણામી છે. કારણ કે કોઈ પણ આકાશમાં સુગંધી પદાર્થ હોય કે દુર્ગંધી પદાર્થ હોય, પશુ નિવાસ કરે કે મનુષ્યો નિવાસ કરે પરંતુ આકાશ તે ભાવે રંગાતુ નથી. જેમ સ્વચ્છ છે. તેમ સ્વચ્છ જ રહે છે. તેથી તે વ્યવહારથી પરિણામ પામવાવાળું નથી. માટે અપરિણામી છે. પરંતુ અવકાશ આપવારૂપે સહાયક છે. તેથી અવકાશ લેનારા દ્રવ્યો જેમ જેમ બદલાય છે. તેમ તેમ અવકાશ આપવામાં સહાયક થવારૂપે આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ બદલાય છે. આ રીતે નિશ્ચયનયથી આ દ્રવ્ય પણ પરને સહાય કરવાના ભાવે પરિણામ પામે છે. એટલે પરપ્રત્યયિક પણે તે દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ-વ્યયવાળું જ છે. પરિણામી છે.

તથા ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય પણ જીવ-પુદ્ગલની જેમ પર દ્રવ્ય સાથે ભળ્યા છતાં પરભાવે પરિણામ પામતા નથી. માટે વ્યવહારનયથી પરિણામી નથી. પરંતુ ગતિ-સ્થિતિ કરનારા જીવ-પુદ્ગલો બદલાતે છે તે ગતિ-સ્થિતિમાં સહાયક થવારૂપે તે બંને દ્રવ્ય પણ બદલાય જ છે. આ રીતે જીવ અને પુદ્ગલો વ્યવહાર નયથી પરિણામી હોવાથી નિજપર્યાયથી ઉત્પાદ-વ્યયવાળાં છે. અને ધર્મ-અધર્મ-આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો સહાય લેનારા જીવ-પુદ્ગલોના આધારે અર્થાત્ પરદ્રવ્યોના સંયોગથી ઉત્પાદ-વ્યયવાળાં બને છે. એક જ કાળે એટલે કે એક જ સમયમાં સહાય લેનારાં અનંત-જીવ અને અનંત પુદ્ગલદ્રવ્યોને સહાયક થવારૂપે ઘણા પણ ઉત્પાદ-વ્યય આ ત્રણ દ્રવ્યોમાં હોય છે. અલોકાકાશ એ જુદું દ્રવ્ય ન હોવાથી લોકાકાશમાં અવગાહ લેનારા જીવ-પુદ્ગલોના લીધે થતા જે ઉત્પાદ-વ્યય છે તે કેવળ એકલા લોકાકાશના કે અલોકાકાશના ન કહેતાં સમસ્ત આકાશ દ્રવ્યના જ ગણાય છે. કારણ કે લોકાલોક એવો ભેદ વિવક્ષાકૃત છે. મૂલદ્રવ્ય એક આકાશ જ છે.

જેટલા સ્વપરપર્યાય, તેટલા ઉત્પત્તિ-નાશ હોઈ, તે વતી, તિહાં ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ તેટલા નિરધાર છઈ. પૂર્વાપરપર્યાયાનુગતાધારાંશ તાવન્માત્ર હોઈ. અત્ર સમ્પતિગાથા

પાંચે દ્રવ્યોમાં જેટલા સ્વપર પર્યાયો છે. એટલે કે જીવપુદ્ગલોમાં વ્યવહારનયથી પરિણામી પણાને લીધે પ્રતિસમયે પરિવર્તન પામવા સ્વરૂપે સ્વદ્રવ્ય નિમિત્તક જેટલા પર્યાયો છે. તથા ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી પરિણામી નથી. તે માટે આ ત્રણ દ્રવ્યોમાં પરદ્રવ્યનિમિત્તક જેટલા પર્યાયો છે. તેટલા જ તે પાંચે દ્રવ્યોમાં ઉત્પાદ-નાશ પ્રતિસમયે હોય છે. તે વત્તી = તે કારણે ઘણા ઉત્પાદ અને ઘણા વ્યય સંભવી શકે છે. તથા ત્યાં જ પ્રૌવ્ય સ્વરૂપ પણ તેટલાં જ (ઘણાં જ = અનંતાં જ) છે. એમ નિર્ધાર (નિશ્ચય) કરવો જોઈએ. કારણ કે જો પૂર્વાપર રૂપે થતા પર્યાયો અનંતા છે. તો તેમાં અન્વયસ્વરૂપે આધારાંશ બનવા પણે પ્રૌવ્યતા પણ તેટલી જ માત્રાવાળી છે. આ બાબતમાં સમ્મતિતર્કમાં ગાથા આ પ્રમાણે છે—

एगसमयमि एगदवियस्स, बहुआ वि होंति उप्पाया.

उप्पायसमा विगमा, ठिइ उ उस्सग्गओ णियमा ॥ ३-४१ ॥ ॥ ९-१८ ॥

“એક સમયમાં એકદ્રવ્યના બહુ જ (અનંતા) ઉત્પાદ થાય છે. અને જેટલા ઉત્પાદ થાય છે. તેની સમાન જ વિગમો (નાશ) પણ થાય છે. તથા સ્થિતિ પણ સામાન્યથી નક્કી તેટલી જ છે.”

અહીં એક વાત બહુ જ સૂક્ષ્મપણે જાણવા જેવી છે કે “કોઈ પણ એક દ્રવ્યમાં વર્તમાન સમયના પર્યાયોનો તો ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે. પરંતુ ભૂતકાળમાં વીતી ગયેલા અને ભાવિકાળમાં આવવાવાળા એવા સત્તાગત તિરોભાવે રહેલા પર્યાયોનો પણ કાળ આશ્રયી ઉત્પાદ-વ્યય વર્તમાનસમયમાં પણ ચાલુ જ હોય છે.” જેમ કે કોઈ એક મનુષ્ય મૃત્યુ પામીને દેવ થયો. તે સમયે વર્તમાન એવા મનુષ્યભવનો વ્યય અને દેવભવનો ઉત્પાદ તો થયો, તથા તેની સાથે દ્વિજ્ઞાનવત્ત્વ, ઔદારિકશરીરિત્વ, ક્વલાહારિત્વ ઈત્યાદિ વર્તમાન પર્યાયોનો નાશ, અને ત્રિજ્ઞાનવત્ત્વ, વૈક્રિયશરીરિત્વ, લોમાહારિત્વ ઈત્યાદિ દેવભવસંબંધી ઘણા પર્યાયોનો ઉત્પાદ પણ થયો જ. પરંતુ સાથે સાથે અનાદિકાળથી આ જીવમાં જે જે પર્યાયો પસાર થઈ ચુક્યા છે. અતીત બન્યા છે. હાલ તિરોભાવે છે. તે સર્વે પણ પર્યાયોમાં જેટલો જેટલો કાળ ગયો છે. તેમાં ૧ સમયનો વધારો થયો. એટલે જેટલોકાળ થયો છે તેટલાકાળ પણે નાશ, અને એકસમય અધિક તેટલા કાળ પણે ઉત્પાદ વર્તમાનસમયમાં થાય છે. તેવી જ રીતે ભાવિમાં આવનારા સર્વે પણ પર્યાયોમાં જેટલો કાલ બાકી છે તેટલા કાળ પણે નાશ, અને ૧ સમય હીનપણે ઉત્પાદ હાલ વર્તમાન સમયમાં જ થાય છે. જેમ કે ૧૦૮ મણકાની એક માળા ગણતાં ધારોકે ૫૦મો મણકો ગણાય છે. તે ગણીને ઉતાર્યો અને ૫૧ મો મણકો

ગણવા માટે શરૂ કર્યો, એટલે ગણાયેલા મણકામાં ૧ થી ૪૯ મણકાને પણ કંઈક નીચે ઉતરવું પડ્યું છે અને ગણાયેલા પણમાં ૧ની સંખ્યાના વધારા પણે બનવું પડ્યું છે. એ જ રીતે હવે ગણાવા માટે વારાફરતી આવનારા પર થી ૧૦૮ મણકાનો પણ કંઈક નિકટતમ થવા પણે ઉત્પાદ થયો. સંખ્યામાં ૧ ની હાનિરૂપે પણ ઉત્પાદ થયો. જેમ કે ૫૦ મો મણકો ગણાતો હતો. ત્યારે પર મો મણકો બીજો અને ૫૩મો મણકો ત્રીજો હતો. જ્યારે ૫૦મો મણકો ગણાઈ ગયો અને ૫૧મો મણકો ગણવા લીધો ત્યારે બાવનમા મણકાનો બીજા નંબર પણે વ્યય અને પહેલા નંબર પણે ઉત્પાદ થયો, તથા ૫૩મા મણકાનો ત્રીજા નંબરપણે વ્યય અને બીજા નંબરપણે ઉત્પાદ થયો. આ રીતે એક એક દ્રવ્યના સત્તાગત ભૂત-ભાવિના વીતી ગયેલા અને આવવાવાળા તમામ પર્યાયોનો વર્તમાન એક સમયમાં પણ ઉત્પાદ-વ્યય ચાલુ જ હોય છે. તેથી બહુ ઉત્પાદ-વ્યયનું વિધાન ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રીએ જે કર્યું છે. તે આમ અનેક રીતે સમજવાનું છે. ધ્રૌવ્યાંશ તેટલા તો છે જ. આમ ત્રિલક્ષણતા પાંચે દ્રવ્યોમાં જાણવી. આ રીતે બહુ જ વિસ્તારથી ત્રિલક્ષણતા સમજાવીને હવે ઉત્પાદ-વ્યયના અને ધ્રૌવ્યના પેટાભેદો સમજાવે છે. ત્યાં પ્રથમ ઉત્પાદના ભેદ કહે છે. ॥ ૧૫૧ ॥

દ્વિવિધ પ્રયોગજ વીસસા, ઉત્પાદ પ્રથમ અવિશુદ્ધ રે ।

તે નિયમઈ સમુદયવાદનો, યતનઈ સંયોગ જ સિદ્ધ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૧૯ ॥

ગાથાર્થ— ઉત્પાદ બે પ્રકારનો છે. એક પ્રયોગજ, અને બીજો વિશ્રસા. તે બેમાં પહેલો ઉત્પાદ અશુદ્ધ કહેવાય છે. તે ઉત્પાદ નિયમા (નક્કી) સમુદાયમાં જ થાય છે. અને તે ઘણા પ્રયત્નો કરવાથી અવયવોના સંયોગ દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૯-૧૯ ॥

ટબો— હવઈ ઉત્પાદના ભેદ કહઈ છઈ. દ્વિવિધ = ઉત્પાદ ૨ પ્રકારઈ છઈ. એક પ્રયોગજ. બીજો વીસસા, કહતાં સ્વભાવજનિત. પહિલો ઉત્પાદ તે વ્યવહારનો છે. તે માટઈ અવિશુદ્ધ કહિઈ. તે નિહાર સમુદયવાદનો તથા યતનઈ કરી અવયવસંયોગઈ સિદ્ધ કહિઈ. અત્ર સમ્મતિગાથા—

उप्पाओ दुविअप्पो, पओगजणिओ अ वीससा चेव, ।

तत्थ य पओगजणिओ, समुदयवाओ अपरिशुद्धो ॥ ३-३२ ॥ ॥ ९-१९ ॥

વિવેચન— પ્રતિસમયે સર્વદ્રવ્યોમાં અનેકપ્રકારના ઉત્પાદ, અનેકપ્રકારના વ્યય અને અનેક પ્રકારનું ધ્રૌવ્ય હોય છે. તે સમજાવ્યું. હવે આ ત્રણેના પ્રકારો સમજાવે છે.

હવે ઉત્પાદના ભેદ કહડે છડે—

દ્વિવિધ = ઉત્પાદ ૨ પ્રકારડું છડું, ઁક પ્રયોગજ, બીજો વીસસા કહતાં સ્વભાવજનિત. પહિલો ઉત્પાદ તે વ્યવહારનો છડે. તે માટડું અવિશુદ્ધ કહિડું, તે નિર્દ્ધાર સમુદાયવાદનો તથા ચતનડું કરી અવયવસંયોગડું સિદ્ધ કહિડું. અત્ર સમ્મતિગાથા-

હવે પ્રથમ ઉત્પાદનઃ ભેદો (પ્રકારો) જણાવે છે. ઉત્પાદ ઁટલે ઉત્પન્ન થવું. પ્રગટ થવું. આવિર્ભૂત થવું. ઉપાદાનમાં જે કાર્ય સત્તાગત રીતે રહેલું છે તેનું પ્રગટપણે નીપજવું તે ઉત્પાદ જાણવો. તેના ૨ પ્રકાર છે. ઁક પ્રયોગજ અને બીજો વિશ્રસા. પ્રયત્નથી જે થાય, લોકો જે ઉત્પાદને પ્રગટ કરવામાં પ્રયત્નવિશેષ કરે, લોકો વડે કરાતો પ્રયત્ન જેમાં દેખાય તે પ્રયોગજ ઉત્પાદ કહેવાય છે. જેમાં લોકોનો પ્રયત્નવિશેષ ન હોય, તે વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે. જેમ કે ઘટ-પટનો જે ઉત્પાદ છે તે કુંભકાર અને વણકરના પ્રયત્ન વિશેષથી થાય છે. તેથી પ્રયોગજ ઉત્પાદ કહેવાય છે. અને વાદળ-વીજળી ઈન્દ્રપનુષ આદિનો જે ઉત્પાદ થાય છે. તે સઘળો વિશ્રસા ઉત્પાદ છે.

પ્રથમ જે પ્રયોગજ ઉત્પાદ છે. તે વ્યવહારનો વિષય છે. તે અનંત અનંત પ્રદેશોના બનેલા સ્કંધોમાં જ હોય છે. ઁટલે વ્યવહારી જીવો વડે ગમ્ય હોય છે. તથા અનેક અવયવોથી આ કાર્ય બન્યુ છે. કોઈ ઁક ભાગમાત્રથી-કે ઁક અવયવમાત્રથી બન્યુ નથી. તેટલા માટે તે ઉત્પાદ વ્યવહારનો વિષય કહેવાય છે. તથા અનેક પ્રદેશજન્ય હોવાથી અશુદ્ધ કહેવાય છે. જેમ કે માટીના ઘણા પ્રદેશોથી ઘટ બનાવવામાં આવ્યો છે. ઁટલે આ ઘટ કોઈ ઁક જ પ્રદેશનો બન્યો છે. ઁમ કહી નહી શકાય. જ્યાં અનેક પ્રદેશો કારણ હોય છે. ત્યાં અમુક ચોક્કસ નિયત પ્રદેશોનું જ આ કાર્ય છે. નિયત પ્રદેશોનો જ આ ઘટ છે આમ કહેવાતું નથી. આ રીતે અનેક પ્રદેશોથી જન્ય છે તે માટે અશુદ્ધ ઉત્પાદ કહેવાય છે. આવા પ્રયોગજન્ય જે જે ઉત્પાદ થાય છે. તે સર્વે નક્કી (અર્થાત્ અવશ્ય) સમુદાયવાદનો જ હોય છે. ઁટલે કે અનંત અનંત પ્રદેશોમાં જ (તેના સમુદાયમાં જ) થાય છે. તથા કુંભકાર, વણકર આદિ તે તે કર્તાઓની યતના દ્વારા = પ્રયત્નવિશેષ દ્વારા જ પોતપોતાના અવયવોનો સંયોગ (અથવા

(P11) ૬

વિભાગ અથવા ઉભય) કરાયે છે તે જ ઘટ પટ આદિ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. કપાલના સંયોગથી ઘટ, તન્તુઓના સંયોગથી પટ ઈત્યાદિ કાર્યો અવયવોના સંયોગે કરીને સિદ્ધ થાય છે. ખંટપટાદિની ઉત્પત્તિ વિભાગથી થાય છે. અને કેટલાંક સ્થૂલ કાર્યો જેમ કે બારી-બારણાં ટેબલ-સીવેલાં કપડાં વિગેરે કાર્યો પુદ્ગલોના સંયોગ અને વિભાગ એમ ઉભયથી થાય છે. તથા પ્રતિસમયનાં પુદ્ગલનાં કાર્યો તેના પૂરણગલન સ્વભાવને કારણે ઉભયજનિત થાય છે. આ બાબતમાં સમ્મતિતર્કની ગાથા આ પ્રમાણે છે.

उष्पाओ दुविअप्पो, पओगजणिओ अ वीससा चेव ।

तत्थ य पओगजणिओ, समुदयवाओ अपरिशुद्धो ॥ ३-३२ ॥ ॥ ९-१९ ॥

ઉત્પાદ બે પ્રકારનો છે. એક પ્રયોગજનિત, અને બીજો વિશ્રસા. ત્યાં પ્રયોગજનિત ઉત્પાદ નક્કી સમુદાયમાં જ હોય છે. અને તેથી તે અપરિશુદ્ધ ઉત્પાદ કહેવાય છે. ॥ ૩-૩૨ ॥

આ પ્રમાણે પ્રયોગજનિત ઉત્પાદ સમજાવીને હવે વિશ્રસા ઉત્પાદ સમજાવે છે. ॥ ૧૫૨ ॥

સહજઈ થાઈ, તે વીસસા, સમુદય એકત્વ પ્રકાર રે ।

સમુદય અચેતન ખંધનો, વલી સચિત મીસ નિરધાર રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨૦ ॥

ગાથાર્થ- સ્વાભાવિકપણે જે ઉત્પાદ થાય છે. તે વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે. તેના પણ બે ભેદ છે. એક સમુદાય જનિત, અને બીજો એકત્વિક. ત્યાં પ્રથમ સમુદાયજનિત જે ઉત્પાદ છે. તે અચિત્તસ્કંધોમાં જાણવો. તથા વળી સચિત્ત અને મિશ્ર ઉત્પાદ પણ સહજ હોય છે. ॥ ૯-૨૦ ॥

ટબો- જે સહજઈ = ચતનવિના ઉત્પાદ થાઈ, તે વિશ્રસા ઉત્પાદ કહિઈ, તે એક સમુદયજનિત, બીજો એકત્વિક. उक्तं च

“साहाविओ वि समुदयकओव्व एगत्तिओऽव्व होज्जाहि” ३-३३

સમુદયજનિત વિશ્રસા ઉત્પાદ, તે અચેતનસ્કંધ અભ્રાદિકનો, તથા સચિત્ત મિશ્ર શરીર વર્ણાદિકનો નિર્ધાર = જાણવો. ॥ ૯-૨૦ ॥

વિવેચન— પ્રયોગજન્ય ઉત્પાદ સમજાવીને હવે વિશ્રસા નામનો બીજો ઉત્પાદ સમજાવે છે. જે સ્વાભાવિકપણે જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય, જેમાં કોઈ કર્તાનો પ્રયત્નવિશેષ ન હોય, સહજ રીતે જ થાય તે વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે. જેમ કે આકાશમાં થતાં વાદળ, વિજળી, ઈન્દ્રધનુષ આદિ. તે સમજાવે છે.

જે સહજઈ-ચતન વિના ઉત્પાદ થાઈ, તે વિશ્રસા ઉત્પાદ કહિઈ. તે એક સમુદયજનિત, બીજો એકત્વિક. ઉક્તં ચ—

“સાહાવિઓ વિ સમુદયકઓવ્વ ઇગત્તિઓઽવ્વ હોજ્જાહિ” ૩-૩૩

સમુદયજનિત વિશ્રસાઉત્પાદ, તે અચેતનસ્કંધ અખ્તાદિકનો, તથા સચિત મિશ્ર શરીર વર્ણાદિકનો નિર્ધાર = જાણવો. ॥ ૧-૨૦ ॥

જે ઉત્પાદ સ્વાભાવિકપણે થાય, જે ઉત્પાદ યત્ન વિના થાય. તે વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે. એક સમુદાયજનિત અને બીજો એકત્વિક. જે ઘણા ઘણા પુદ્ગલપ્રદેશોનો સ્વયં ઉત્પાદ થાય છે. તે સમુદાયજનિત વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે. તથા બે પ્રદેશો, અથવા બે દ્રવ્યો સંયોગ પામેલાં હોય, તે વિભક્ત થવાથી છુટા પડે, એટલે કે એકલાપણે જે ઉત્પાદ થાય તે એકત્વિક ઉત્પાદ કહેવાય છે. અર્થાત્ સંયોગ ન હોય પણ વિભાગ હોય તે એકત્વિક ઉત્પાદ જાણવો. સમ્મતિતર્કમાં કહ્યું છે કે—

સાહાવિઓ વિ સમુદયકઓ વ્વ ઇગત્તિઓ વ્વ હોજ્જાહિ ।

આગાસાઈઆણં તિણ્હં, પરપ્ચ્ચઓ ણિચમા ॥ ૩-૩૩ ॥

“સ્વાભાવિક ઉત્પાદ પણ સમુદાયકૃત તથા એકત્વિક આમ બે પ્રકારનો જાણવો.” આકાશાદિ ત્રણ દ્રવ્યોનો ઉત્પાદ નક્કી પરપ્રત્યયિક છે. (ત્રીજો કાંડ, ગાથા તેત્રીસ).

બે ચાર પાંચ પચીસ સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશોનો સ્વયં સંયોગ થવાથી (પરસ્પર મળવાથી) જે ઉત્પાદ થાય છે. તે સમુદાયજનિત વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે. જેમ કે વાદળ, વીજળી, ઈન્દ્રધનુષ અને પર્વતાદિ. પુદ્ગલોનો સ્વયં પિંડ થવાથી કોઈ પણ કર્તાના કોઈ પણ જાતના પ્રયત્ન વિના સહજપણે આ પદાર્થો થાય છે. તેથી સમુદાયજનિત વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે. આવો ઉત્પાદ બહુલતાએ અચિત્સ્કંધોમાં હોય છે જેમ કે વાદળ આદિમાં. તથા શરીરની રચના જે થાય છે તે

સચિત્ત વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે કારણ કે જીવકૃત આ રચના છે માટે સચિત્ત, અનાભોગપણે રચના છે માટે વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે તથા શરીરનાં વર્ણાદિની જે ઉત્પત્તિ છે. તે મિશ્ર વિશ્રસા ઉત્પાદ છે. ત્યાં જીવસંબંધી નામકર્મોદય અને શરીરસંબંધી પુદ્ગલનો પારિણામિકસ્વભાવ એમ ઉભય કારણ હોવાથી મિશ્ર ઉત્પાદ છે. આભોગપૂર્વક ન હોવાથી વિશ્રસા છે આ રીતે અચિત્ત-સચિત્ત અને મિશ્ર ઉત્પાદ જાણવો. દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણામાં આ વિષય અસ્પષ્ટ જ રાખવામાં આવ્યો છે. આ રીતે સમુદાયજનિત વિશ્રસા ઉત્પાદનો નિર્ધાર કરવો. એટલે કે નિશ્ચય પૂર્વક જાણવો. સારાંશ કે વાદળાં વિજળી વિગેરે અચિત્તસ્કંધોનો જે ઉત્પાદ તે અચિત્તનો અને શરીરની જે રચના તે ઉત્પાદ સચિત્તનો તથા શરીરના વર્ણાદિનો જે ઉત્પાદ તે સચિત્તથી (જીવથી) મિશ્ર એવો સમુદાયજનિત વિશ્રસા ઉત્પાદ છે. આમ સમુદાયજનિત વિશ્રસા ઉત્પાદ અચિત્ત, સચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ॥ ૧૫૩ ॥

સંયોગ વિના એકત્વનો, તે દ્રવ્યવિભાગઈ સિદ્ધ રે ।

જિમ ખંધવિભાગઈ અણુપણું, વળી કર્મવિભાગઈ સિદ્ધ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨૧ ॥

ગાથાર્થ- સંયોગ થયા વિના જે ઉત્પાદ થાય છે તે, તથા બે દ્રવ્યોનો વિભાગ થવાથી જે ઉત્પાદ થાય છે તે ઐકત્વિક ઉત્પાદ કહેવાય છે. જેમ કે પુદ્ગલસ્કંધોનો વિભાગ થવાથી જે ઉત્પાદ થાય છે તે, તથા કર્મોનો વિભાગ થવાથી જીવ જે સિદ્ધ થાય છે તે સઘળો ઐકત્વિક ઉત્પાદ કહેવાય છે. ॥ ૯-૨૧ ॥

ટનો- સંયોગ વિના જે વિશ્રસાઉત્પાદ તે ઐકત્વિક જાણવો. તે દ્રવ્યવિભાગઈ સિદ્ધ કહતાં ઉત્પન્ન જાણવો. જિમ દ્વિપ્રદેશાદિક સ્કંધવિભાગઈ અણુપણું કહતાં પરમાણુ દ્રવ્યનો ઉત્પાદ. તથા કર્મવિભાગઈ સિદ્ધપર્યાયનો ઉત્પાદ.

“અવયવસંયોગઈ જ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ હોઈ, પણ વિભાગઈ ન હોઈ” એહવું જે નૈયાયિકાદિક કહે છઈ, તેહનઈ એક તત્ત્વાદિ વિભાગઈ ખંડપટોત્પત્તિ કિમ ઘટઈ ? પ્રતિબંધકાભાવસહિત અવસ્થિતાવયવ સંયોગનઈ હેતુતા કલ્પતાં મહાગૌરવ હોઈ. તે માટિં કિહાંઈક સંયોગ, કિહાંઈક વિભાગ દ્રવ્યોત્પાદક માનવો. તિવારઈ વિભાગ જ પરમાણુત્પાદ પણ અર્થસિદ્ધ થયો. એ સમ્મતિમાંહિ સૂચિઈ છઈ. તદુક્તમ્-

દવ્વંતરસંજોગાહિ, કેઈ દવિચસસ બિંતિ ઉપ્પાયં ।

ઉપ્પાયથ્થાડકુસલા, વિભાગજાયં ણ ઇચ્છંતિ ॥ ૩-૩૮ ॥

અણુ દુઅણુણ્હિં દવ્વે, આરદ્ધે “તિઅણુઅં” તિ વવણ્ણસો ।

તત્તો અ પુણ વિભત્તો, “અણુ” ત્તિ જાઓ અણૂ હોઈ ॥૩-૩૯ ॥ ॥૧-૨૧ ॥

વિવેચન- વિશ્રસા ઉત્પાદના બે ભેદમાંથી પ્રથમ ભેદ જે સમુદાયજનિત વિશ્રસા ઉત્પાદ છે તે સમજાવ્યો. હવે બીજો ભેદ જે ઐકત્વિક ઉત્પાદ છે. તે સમજાવે છે-

સંયોગવિના જે વિશ્રસા ઉત્પાદ તે ઐકત્વિક જાણવો. તે દ્રવ્ય વિભાગઈં સિદ્ધ કહતાં ઉત્પન્ન જાણવો. જિમ દ્વિપ્રદેશાદિક સ્કંધ વિભાગઈં અણુપણું કહતાં પરમાણુ દ્રવ્યનો ઉત્પાદ. તથા કર્મવિભાગઈં સિદ્ધપર્યાયનો ઉત્પાદ.

જે ઉત્પાદમાં “સંયોગ” કારણ નથી પણ “વિભાગ” કારણ છે. તે ઐકત્વિક ઉત્પાદ કહેવાય છે. સંયોગ થયા વિના વિભાગ થવાથી જે વિશ્રસા ઉત્પાદ થાય છે. તે ઐકત્વિક ઉત્પાદ જાણવો. તે ઐકત્વિક ઉત્પાદ કોઈ પણ બે દ્રવ્યોના વિભાગથી સિદ્ધ થાય છે. જેમ કે જીવ અને કર્મ આમ બે દ્રવ્યોનો જે અનાદિકાળથી સંયોગ છે. તે બન્ને દ્રવ્યોનો વિભાગ થવાથી જે ઉત્પાદ થાય છે. તે ઐકત્વિક ઉત્પાદ થાય છે. આવો અર્થ કરવો.

પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં જે દ્વિપ્રદેશી-ત્રિપ્રદેશી-ચતુષ્પ્રદેશી આદિ પ્રદેશોના પિંડરૂપ સ્કંધો છે. તે સ્કંધોનો વિભાગ થવાથી તેમાંથી એક એક પ્રદેશો છુટા પડી પડીને જે પરમાણુરૂપે બને છે તે સઘળો ઐકત્વિક વિશ્રસા ઉત્પાદ જાણવો. કારણ કે એક એક પ્રદેશ જે પૂર્વે સ્કંધરૂપે અથવા સ્કંધના પ્રદેશસ્વરૂપે હતા પરંતુ પરમાણુ સ્વરૂપે ન હતા. અને વિભાગ થવાથી પરમાણુરૂપે બન્યા એટલે ઉત્પાદ થયો કહેવાય, સ્વયં થયા છે માટે વિશ્રસા કહેવાય, અને એકપણે (એકપરમાણુ સ્વરૂપે) બન્યા માટે ઐકત્વિક કહેવાય છે. આ રીતે વિભાગ થવાથી પ્રદેશોની પરમાણુપણે જે ઉત્પત્તિ થઈ તે ઐકત્વિક વિશ્રસા ઉત્પાદ જાણવો. આ પ્રદેશવિભાગ જન્ય ઉત્પાદ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જ બને છે. કારણ કે પ્રદેશોનો (અવયવોનો-અંશોનો) વિભાગ થવાપણું પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જ છે. ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને જીવદ્રવ્ય આ ચારે દ્રવ્ય અખંડદ્રવ્ય છે. તેના પ્રદેશો ક્યારેય પણ છુટા પડયા નથી, પડતા નથી, અને પડશે પણ નહીં તેથી પ્રદેશ વિભાગજન્ય આ ઐકત્વિક ઉત્પાદ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જ સંભવે છે.

તથા બે દ્રવ્યો સંયોગ પામેલાં હોય લોહાગ્નિની જેમ એકમેક થયેલાં હોય અને પછી છુટાં પડે, તેથી તેમાંના કોઈપણ દ્રવ્યનું એકદ્રવ્યરૂપે જે બનવાપણું થાય છે. તે પણ એકત્વિક વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે. જેમ કે મુક્તિદશાની પ્રાપ્તિકાલે કર્મ અને જીવદ્રવ્યનો જે અનાદિ સંયોગ હતો તેનો વિયોગ થવાથી જીવદ્રવ્યનું સિદ્ધપણે બનવા પણું જે થયું તે પણ એકત્વિક ઉત્પાદ કહેવાય છે. કારણ કે આ પણ એકપણે ઉત્પત્તિ જ છે. જેમ સ્કંધમાંથી છુટો પડતો પરમાણુ એક પણે ઉત્પાદ પામે છે. તેમજ જીવ અને કર્મ આમ બે દ્રવ્યોના સંયોગમાંથી છુટો પડતો જીવ પણ એકપણે ઉત્પાદ પામે છે. આ ઉત્પાદ પણ ધર્મ-અધર્મ-આકાશમાં બનતો નથી. તથા પુદ્ગલાસ્તિકાયના મોટા સ્કંધો કુટી-તુટી જતાં જે જે નાના નાના સ્કંધો થાય છે. તે જો કે અસંખ્યાત પ્રદેશના છે એટલે સમુદાયરૂપ છે. તો પણ સંયોગ થવાથી તે ઉત્પત્તિ થઈ નથી પરંતુ વિભાગ થવાથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. અને સ્વાભાવિક થઈ છે. તેથી એકત્વિક વિશ્રસા ઉત્પાદ કહેવાય છે. જેમ કે કાચની કોઈ વસ્તુ ઉપર વજન આવવાથી અથવા પવન આદિથી ખસી પડતાં તુટી કુટીને નાના નાના ટુકડા થાય છે. તે પણ એક એક ખંડ રૂપે ઉત્પત્તિ થઈ આ પણ એકત્વિક વિશ્રસા ઉત્પાદ જાણવો. અહીં એક નાના સ્કંધપણે ઉત્પાદ થતો હોવાથી એકત્વિક ઉત્પાદ જાણવો. આ રીતે જૈનદર્શન સંયોગજન્ય તથા વિભાગજન્ય આમ બન્ને રીતે ઉત્પાદ થાય છે એમ કહે છે. તે બાબતમાં નૈયાયિક વૈશેષિકોની માન્યતા જુદી છે. તે જણાવીને તેનું નિરસન પણ કરે છે.

“અવયવસંયોગઈં જ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ હોઈ, યણિ વિભાગઈં ન હોઈ” એહવું જે નૈયાયિકાદિક કહે છે, તેહનઈં એકતન્વાદિવિભાગઈં ઁહંડપટોત્પત્તિ કિમ ઘટઈ ? પ્રતિબંધકાભાવસહિત અવસ્થિતાવયવસંયોગનઈં હેતુતા કલ્પતાં મહાગૌરવ હોઈ. તે માટિં કિહાંઈક સંયોગ, કિહાંઈક વિભાગ દ્રવ્યોત્પાદ માનવો. તિવારઈં વિભાગજ પરમાણૂત્પાદ યણ અર્થસિદ્ધ થયો. એ સમ્પતિમાંહિં સૂચિંડં છેઈં. તદુક્તમ્

નૈયાયિકાદિ દર્શનકારો “અવયવોના સંયોગે જ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય” પરંતુ “વિભાગે ઉત્પત્તિ ન જ થાય” આમ, જે કહે છે. તે દર્શનકારોને અખંડપટમાંથી એકાદિ (એક-બે-ચાર) તન્તુઓનો વિભાગ થવાથી જે ખંડપટની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે કેમ ઘટશે ? સારાંશ કે નૈયાયિકો વિજાતીય તેજસંયોગથી કોઈ પણ મહાસ્કંધનો પ્રથમ આપરમાણ્વન્ત (પરમાણુ પરમાણુપણે અંત આવે ત્યાં સુધીનો) ભંગ માને છે. ત્યારબાદ અણુઓના સંયોગથી મહાદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માને છે. ગોબુક્ત તૃણપુંજમાં તૃણારંભક

દ્રવ્યમાં પ્રથમ આપરમાણવન્ત ભંગ થઈને તૃણાનુકુલ વર્ણાદિનો નાશ થયા બાદ દુગ્ધાનુકુળ વર્ણાદિનો ઉત્પાદ થાય છે. ત્યાર બાદ દુગ્ધાણુઓના સંયોગથી જ દ્વયણુકાદિ બનવા વડે મહાદૂધની ઉત્પત્તિ થાય છે આમ માને છે તેથી વિભાગજન્ય ઉત્પાદ માનતા નથી. ફક્ત સંયોગજન્ય જ ઉત્પાદ માને છે તેઓને અખંડપટમાંથી કેટલાક તન્તુઓનો વિભાગ કરવાથી જે ખંડપટ બન્યું. તે કેમ ઘટશે ? કારણ કે ત્યાં સંયોગ કારણ છે જ નહીં. કેવળ વિભાગ જ કારણ છે. આવો દોષ નૈયાયિકોને આવશે. આમ કાચ તુટતાં ખંડ ખંડ કાચ જે બને છે તે પણ કેમ ઘટશે ? કારણ કે ત્યાં પણ સંયોગ નથી જ.

નૈયાયિક— આ બાબતમાં પોતાના દર્શનશાસ્ત્રના આધારે નૈયાયિક આવો બચાવ કરે છે કે- ખંડપટ પણ પોતાના અવયવોના (તન્તુઓના) સંયોગથી જ બને છે પણ વિભાગથી બનતો નથી. જેમ અખંડપટ અવયવોના સંયોગથી બને છે તેમ ખંડપટ પણ અવયવોના સંયોગથી જ બને છે. (પણ વિભાગથી બનતું નથી) માત્ર જે અવયવોના સંયોગથી ખંડપટ બને છે. તેનાં એટલે કે ખંડપટનાં દર્શન કરાવવામાં ત્યાં અખંડપટની વિદ્યમાનતા એ પ્રતિબંધક છે. જેમ ઘટાત્યન્તાભાવ નિત્ય હોવાથી સર્વત્ર છે. પરંતુ જે ભૂતલ ઉપર ઘટ છે. ત્યાં ઘટનો અત્યન્તાભાવ નિત્ય હોવાથી વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ત્યાં રહેલો એવો ઘટ તે અત્યન્તાભાવને દૃષ્ટિગોચર થવા દેતો નથી. કારણકે ન્યાયની રીતિએ ઘટકાલે ઘટાત્યન્તાભાવનો ભૂતલ સાથે સ્વરૂપસંબંધ રહેતો નથી. એટલે સરળ ભાષામાં સમજાય તે રીતિએ તે પ્રતિબંધક કહેવાય છે. પ્રતિબંધક એવો ઘટ જ્યારે જતો રહે છે. ત્યારે આપોઆપ ત્યાં વિદ્યમાન એવો ઘટનો અત્યન્તાભાવ દેખાવા લાગે છે. માત્ર ઘટકાલે પ્રતિબંધક એવો ઘટ વિદ્યમાન હોવાથી ભૂતલનો અને ઘટાત્યન્તાભાવનો સંબંધ ન રહેવાથી નિત્ય એવો પણ ઘટાત્યન્તાભાવ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. તેમ અહીં પણ તન્તુઓના સંયોગમાત્રથી જ બનેલા ખંડપટને દેખાડવામાં અખંડપટની હાજરી પ્રતિબંધક જાણવી. જ્યાં સુધી અખંડપટની વિદ્યમાનતા રૂપ પ્રતિબંધક હાજર હશે ત્યાં સુધી ખંડપટ દૃષ્ટિગોચર થશે નહીં. એક-બે-ચાર તન્તુઓ લઈ લેવાથી એટલે વિભાગ કરવાથી અખંડ પટનો (પ્રતિબંધકનો) નાશ જરૂર થાય છે. પરંતુ ખંડપટની ઉત્પત્તિ તેનાથી કંઈ થઈ જતી નથી. ખંડપટ તો પોતાના અવયવોના સંયોગથી જ બનેલો છે. તે હવે પ્રતિબંધકનો (અખંડપટનો) અભાવ થવાથી દેખાય છે. ખંડપટ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ જે દેખાતો ન હતો તે હવે દેખાય છે. આ રીતે પ્રતિબંધકના અભાવ સહિત (અખંડ પટના અભાવ સહિત) પોતાના અવયવોનો જે અવસ્થિત સંયોગ છે. તે સંયોગ જ ખંડપટોત્પત્તિમાં કારણ છે. પરંતુ વિભાગ એ ઉત્પત્તિમાં

કારણ નથી. ખંડપટના દર્શનમાં અખંડપટને અમે પ્રતિબંધક માનીશું. અને ખંડપટની ઉત્પત્તિ સ્વઅવયવસંયોગજન્ય જ કહીશું. તેથી વિભાગજન્ય ઉત્પત્તિ અમારે માનવાની રહેતી જ નથી. આવું નૈયાયિકનું કહેવું છે.

જૈન- “પ્રતિબંધકાભાવસહિત અવસ્થિતાવયવસંયોગ” આટલું લાંબું લાંબું ખંડપટોત્પત્તિમાં કારણ માનવું અને “વિભાગ” ને કારણ ન માનવું. તેમાં મહાગૌરવ છે. એટલે હઠાગ્રહ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. કારણ કે આમ કરવામાં લાઘવપ્રિય કહેવાના નૈયાયિકને તો શરીરકૃત મહાગૌરવ જ થાય છે. ૨૦ અક્ષરોના બનેલાને કારણ માનવું, પરંતુ “વિભાગ” આવા ૩ અક્ષરોના બનેલાને કારણ ન માનવું. અને લાઘવપ્રિયતાનો ઠેકો રાખવો આ બધું મૂર્ખાઈ ભરેલું કામ છે. આમાં કદાગ્રહ વિના બીજું કંઈ જ દેખાતું નથી. પોતે માનેલી ખોટી માન્યતાને કદાગ્રહથી પકડી રાખવા માટે અને પછી તેને યેન કેન પ્રકારે સિદ્ધ કરવા સારૂ ઘણી લાંબી લાંબી કલ્પનાઓ કરવી, પરંતુ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ ન સ્વીકારવી તે નરી મૂર્ખતા જ છે.

તે માટે આવો કદાગ્રહ ત્યજીને ઘટ પટ આદિ કેટલાંક કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં સંયોગ કારણ છે. અને પરમાણુ, સિદ્ધ, ખંડપટોત્પત્તિ, કાચના ટુકડા વગેરે કેટલાંક કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં વિભાગ કારણ છે. આમ ક્યાંક સંયોગથી અને ક્યાંક વિભાગથી દ્રવ્યનો ઉત્પાદ જાણવો. તિવ્વરણં = ત્યારે, અર્થાત્ જ્યારે બે પ્રકારનો ઉત્પાદ યુક્તિયુક્ત સિદ્ધ થયો છે. ત્યારે “પરમાણુનો પરમાણુ પણ જે ઉત્પાદ થાય છે તે પણ વિભાગજન્ય જ ઉત્પાદ છે.” આવો અર્થ આપોઆપ જ સાચો અર્થ છે. આમ સિદ્ધ થયું. આ જ ભાવને સૂચવનારી સમ્મતિતર્કમાં ગાથા આ પ્રમાણે કહી છે.

દવ્વંતરસંજોગાહિ, કેઈં દવિચસ્સ બિંતિ ઉપ્પાયં ।

ઉપ્પાયથ્થાડકુસલા, વિભાગજાયં ણ ઇચ્છંતિ ॥ ૩-૩૮ ॥

અણુ દુઅણુઈં દવ્વે આરબ્દે, “તિ અણુઅં” તિ વવણ્ણસો ।

તત્તો અ પુણ વિભત્તો, “અણુ” ત્તિ જાઓ અણુ હોઈ ॥ ૩-૩૯ ॥ ॥ ૧-૨૧ ॥

જુદા-જુદા બે દ્રવ્યોના (અવયવોના) સંયોગથી જ દ્રવ્યનો (અવયવોનો) ઉત્પાદ થાય છે. આમ કેટલાક દર્શનકારો કહે છે. પરંતુ ઉત્પાદના સાચા અર્થને જાણવામાં અકુશલ એવા તેઓ વિભાગજાત ઉત્પાદને સમજતા નથી. પરંતુ જેમ એક પરમાણુ અને એક દ્વણુક, આ બંનેનો સંયોગ થવાથી “ત્રણુક” થયો આમ વ્યપદેશ થાય છે તેવી જ રીતે એ ત્રણુકથી વિભક્ત થયેલો પરમાણુ હવે પરમાણુ બન્યો આમ પણ કહેવાય જ છે. (માટે વિભાગ જન્ય ઉત્પાદ પણ છે જ.) ॥ ૩-૩૮, ૩૯ ॥

આ પ્રમાણે સમુદાયજનિત તથા (સંયોગ-વિભાગજન્ય એવો) એકત્વિક ઉત્પાદ, એમ બે પ્રકારનો વિશ્રસા ઉત્પાદ જીવ-પુદ્ગલ બે દ્રવ્યોમાં સમજાવ્યો. હવે ધર્માદિ શેષ ત્રણ દ્રવ્યોમાં ઉત્પાદ સમજાવે છે. ॥ ૧૫૪ ॥

વિણ ખંધ હેતુ સંયોગ જે, પરસંયોગઈ ઉત્પાદ રે ।

વળી જે ખિણ ખિણ પર્યાયથી, તે એકત્વ જ અવિવાદ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨૨ ॥

ગાથાર્થ- જે સંયોગ છે. પણ સ્કંધ બનવામાં હેતુ બનતો નથી. તેવા પરદ્રવ્યના સંયોગે પણ ઉત્પાદ થાય છે. (જે ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યમાં સંભવે છે.) તેથી સમયે સમયે પર્યાયથી એકત્વપણાનો ઉત્પાદ નિર્વિવાદે થાય છે. ॥ ૯-૨૨ ॥

ટબો- જિમ પરમાણુનો ઉત્પાદ એકત્વ જ, તિમ જેણઈ સંયોગઈ સ્કંધ ન નિપજઈ, એહવો જે ધર્માસ્તિકાયાદિકનો જીવ-પુદ્ગલાદિક સંયોગ, તદ્દ્વારઈ-જે સંયુક્ત દ્રવ્યોત્પાદ અસંયુક્તાવસ્થાવિનાશપૂર્વક, તથા ઋજુસૂત્રનયાભિમત જે ક્ષણિકપર્યાય, પ્રથમદ્વિતીયસમયાદિદ્રવ્ય વ્યવહારહેતુ, તદ્દ્વારઈ ઉત્પાદ, તે સર્વ એકત્વ જ જાણવો. ઈહાં કોઈ વિવાદ નથી. ॥ ૯-૨૨ ॥

વિવેચન- જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદના પ્રકારો જણાવ્યા પરંતુ ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણે દ્રવ્યો સંખ્યામાં એક છે. અખંડ છે. પ્રદેશોના સંયોગથી બન્યાં નથી. તેમાં કદાપિ વિભાગ પણ થવાનો નથી. તો પછી તેમાં “ઉત્પાદ” કેવી રીતે સંભવે ? અને ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યો પણ સત્ હોવાથી ઉત્પાદાદિ ઉ લક્ષણો તેમાં પણ ઘટવાં જ જોઈએ. કારણ કે આ ઉ લક્ષણો ઘટે તો જ તે સત્ કહેવાય છે. અને આ ત્રણ દ્રવ્યમાં સંયોગ જન્ય કે વિભાગ જન્ય ઉત્પાદ સંભવતા નથી તેથી ત્યાં ઉત્પાદ કેવી રીતે હોય ? તે હવે સમજાવે છે.

જિમ પરમાણુનો ઉત્પાદ એકત્વજ, તિમ જેણઈ સંયોગઈ સ્કંધ ન નીપજઈ, એહવો જે ધર્માસ્તિકાયાદિકનો જીવપુદ્ગલાદિકસંયોગ, તદ્દ્વારઈ જે સંયુક્તદ્રવ્યોત્પાદ, અસંયુક્તાવસ્થાવિનાશપૂર્વક, તથા ઋજુસૂત્રનયાભિમત જે ક્ષણિકપર્યાય, પ્રથમદ્વિતીય-સમયાદિદ્રવ્યવ્યવહારહેતુ, તદ્દ્વારઈ ઉત્પાદ, તે સર્વ એકત્વ જ જાણવો. ઈહાં કોઈ વિવાદ નથી ॥ ૯-૨૨ ॥

જેમ દ્વિપ્રદેશીસ્કંધનો વિભાગ થતાં પરમાણુની પરમાણુપણે જે ઉત્પત્તિ થાય છે. તેને ઐકત્વિક ઉત્પાદ કહેવાય છે. તેમ ધર્મ-અધર્મ અને આકાશમાં પણ ઐકત્વિક ઉત્પાદ થાય છે. બે પદાર્થોનો જે સંયોગ થાય છે. તે સંયોગ બે જાતનો હોય છે. એક સંયોગ એવો હોય છે કે જેમાં દ્રવ્ય સ્કંધરૂપે બની જાય તેવો હોય છે. અને બીજો સંયોગ એવો હોય છે કે જે સ્કંધ ન બને પણ સંયોગરૂપે જ માત્ર રહે તેવો. જેમ કે મૃત્તિંડ, લોટનો બંધાયેલો પિંડ, ઈત્યાદિક કેટલાક પદાર્થોમાં સંયોગ પામીને પરસ્પર કણો બંધાઈ જાય છે. એટલે સ્કંધ બની જાય છે. તથા રેતીના કણોનો સમૂહ અથવા રાઈના દાણાનો સમૂહ વિગેરે પદાર્થોનો જે સંયોગ છે કે જેણે સંયોગે = જે સંયોગ વડે સ્કંધ ન બને, માત્ર અમુક કાલ પુરતો સંયોગ જ રહે. આ બે પ્રકારના સંયોગમાંથી ધર્મ-અધર્મ અને આકાશની સાથે જીવ તથા પુદ્ગલનો જે સંયોગ થાય છે. તે સંયોગ સ્કંધ ન બને તેવો બે નંબરવાળો હોય છે. અર્થાત્ ગતિભાવે પરિણત થયેલાં જીવપુદ્ગલોનો ધર્માસ્તિકાય સાથે સંયોગ, સ્થિતિભાવે પરિણત થયેલા જીવ-પુદ્ગલોનો અધર્માસ્તિકાય સાથે સંયોગ, અને અવગાહક ભાવે પરિણત થયેલાં જીવ-પુદ્ગલોનો આકાશાસ્તિકાયની સાથે જે સંયોગ થાય છે તે સંયોગ, તેના પૂર્વકાલમાં હતો નહીં કારણ કે તે પૂર્વ સમયે જીવ-પુદ્ગલો તે તે ભાવે પરિણામ પામેલાં ન હતાં, તેથી તે ત્રણે દ્રવ્યોમાં તેવા પ્રકારના ગતિભાવે સ્થિતિભાવે અને અવગાહક ભાવે પરિણત થયેલા એવા જીવ-પુદ્ગલોનો સંયોગ પહેલાં ન હતો અને હવે થયો. આમ થવાથી આ ઉત્પાદ થયો છે. તેવા ભાવે પરિણત થયેલા જીવપુદ્ગલોની પૂર્વકાલમાં જે અસંયુક્તાવસ્થા હતી. તેનો વર્તમાન સમયે નાશ થયો છે. તેથી આ રીતે અસંયુક્તાવસ્થાનો નાશ થવા પૂર્વક, સ્કંધપણે પરિણામ ન પામે તેવી સંયુક્તાવસ્થાનો ઉત્પાદ થયો છે. ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયમાં અનેક જીવ-પુદ્ગલોનો સ્કંધ ન બને તેવા પ્રકારનો સંયોગ જે પૂર્વ પૂર્વ સમયોમાં ન હતો અને ઉત્તર ઉત્તર સમયોમાં તે થાય છે. તેથી તે “ઐકત્વિક” ઉત્પાદ તે દ્રવ્યોમાં પણ અવશ્ય છે જ.

તથા વળી ઋજુસૂત્રનયને માન્ય એવા જે ક્ષણ-ક્ષણના પર્યાયો છે. જેમ કે કોઈ એક જીવદ્રવ્ય પ્રથમસમયે જેવા જ્ઞાનાદિગુણભાવવાળો, રાગાદિદોષભાવવાળો, શરીરસંબંધી લંબાઈ પહોળાઈ આદિ અનેક ભાવવાળો છે. તેવો બીજા સમયે નથી. કારણકે ક્ષાયોપશમિકભાવે, ઔદયિકભાવે અને પારિણામિકભાવે પ્રતિસમયે અનેક ફેરફારો થાય છે. તેથી જે ભાવો પ્રથમ સમયે થયા, તે ભાવો બીજા સમયે નથી. અને જે ભાવો બીજા સમયે થયા તે ત્રીજા સમયે નથી. અને જે ભાવો ત્રીજા સમયે થયા તે ચોથા

સમયે સંભવતા નથી. આ રીતે આ પ્રથમ સમયાવચ્છિન્ન દ્રવ્ય, આ દ્વિતીય-સમયાવચ્છિન્નદ્રવ્ય, ઈત્યાદિ પ્રકારના વ્યવહારમાં હેતુભૂત જે પર્યાયો બને છે. તે પ્રતિક્ષણ વર્તી પર્યાયોને આશ્રયી પણ જે ઉત્પાદ થાય છે. તે સઘળો ઐકત્વિક ઉત્પાદ જાણવો. અહીં આ એક જીવ દ્રવ્યનું જે ઉદાહરણ આપ્યું છે. તેને અનુસારે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ. અનંત જીવ અને અનંતપુદ્ગલ આમ પાંચે દ્રવ્યોમાં પ્રતિક્ષણવર્તી પર્યાયોનો જે ઉત્પાદ થાય છે. તે સઘળો ઐકત્વિક ઉત્પાદ જ છે. આમ જાણવું. આમાં કોઈ વિવાદ નથી. આ વાત સહેજે સહેજે સમજાય તેવી હોવાથી તથા સર્વને અનુભવસિદ્ધ હોવાથી આ બાબતમાં કોઈને કંઈ વિવાદ નથી. ॥ ૧૫૫ ॥

પરપ્રત્યય ધર્માદિકતણો, નિયમઈ ભાષિઓ ઉત્પાદ રે ।

નિજપ્રત્યય પણ તેહ જ કહો, જાણી અંતર નયવાદ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨૩ ॥

ગાથાર્થ- ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોનો જે ઉત્પાદ છે. તે નિયમા પરપ્રત્યય જ કહેલો છે. તથાપિ નયવાદના રહસ્યને જાણીને તેને સ્વપ્રત્યય પણ જાણો. ॥ ૯-૨૩ ॥

ટબો- ધર્માસ્તિકાયાદિકનો ઉત્પાદ, તે નિયમઈ પરપ્રત્યય, સ્વોપદમ્ભગત્યાદિ પરિણત જીવપુદ્ગલાદિનિમિત્ત જ ભાષિઓ. (જે) ઉભયજનિત તે એકજનિત પણિ હોઈ, તે માટિં તેહનઈ નિજપ્રત્યય પણિ કહો. અંતર નયવાદ = નિશ્ચયવ્યવહાર જાણીનઈ. એ અર્થ.

“આગાસાઈઆણં તિણ્હં પરપચ્ચઓ (અ) ણિયમા” ૩-૩૩

એ સમ્મતિગાથા મઘ્યે અક્કર પ્રશ્લેષઈ બીજો અર્થ વૃત્તિકારઈ કહિઓ છઈ. તે અનુસરીનઈ તિણ્યો છઈ. ॥ ૯-૨૩ ॥

વિવેચન- જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામી છે. પરદ્રવ્યના સંયોગે તે ભાવે પરિણામ પામે છે. જેમ મનુષ્યપણે વર્તતો જીવ મૃત્યુ પામીને પશુ-પક્ષીભાવે થયો છતો તે ભાવે પરિણામ પામે છે તેથી તેમાં તો પરદ્રવ્યના સંયોગે ઉત્પાદ-વ્યય સંભવી શકે છે. પરંતુ ધર્માદિ શેષ ત્રણ દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી તેવાં પરિણામી નથી. ગતિ-સ્થિતિ અને અવગાહનાના ભાવે પરિણામ પામેલાં જીવ-પુદ્ગલોનો ગમે તેટલો સંયોગ થાય તો પણ તે ત્રણ દ્રવ્યો તો બીજા કોઈ પણ ભાવે પરિણામ પામતાં નથી, પોતાના સ્વરૂપે જ રહે છે. જેવાં છે તેવાં જ રહે છે. અર્થાત્ વ્યવહારથી અપરિણામી છે. તેથી તેમાં ઉત્પાદાદિ કેમ ઘટે ? આવી શંકા થવી સંભવિત છે. તેનો આ ગાથામાં ઉત્તર આપે છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિકના ઉત્પાદ, તે નિયમઢં પરપ્રત્યય, સ્વોપષ્ટમ્બ ગત્યાદિપરિણત જીવપુદ્ગલાદિનિમિત્ત જ ભારિખઓ. (જે) ઉભયજનિત, તે ઁકજનિત પળિ હોઢ, તે માટિં તેહનઢં નિજપ્રત્યય પળિ કહો. અંતર નયવાદ = નિશ્ચયવ્યવહાર જાણીનઢં. ઁ અર્થ-

ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યોમાં જે ઉત્પાદ (એટલે કે ઉત્પાદ-વ્યય) છે તે નક્કી પરદ્રવ્યના નિમિત્તે જ છે. કારણ કે પોતે તો વ્યવહારથી અપરિણામી દ્રવ્ય છે. જેમ ઘટ પટ નવા નવા સ્વરૂપે બને છે તથા જીવદ્રવ્યમાં ક્રોધ-માનાદિ વિકારો બને છે. તેમ આ ત્રણ દ્રવ્યો તેવાં પરિણામી નથી. તે માટે ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોમાં જે ઉત્પાદ થાય છે. તે નક્કી પરદ્રવ્યના (ગત્યાદિભાવે પરિણત થયેલાં જીવપુદ્ગલદ્રવ્યના) નિમિત્તે જ થાય છે. એટલે કે સ્વ=સ્વયં પોત પોતાના જ ઉપષ્ટમ્બ=આલંબનથી, ગતિ આદિ ત્રણ પ્રકારના પર્યાયે પરિણામ પામેલાં એવાં જીવપુદ્ગલદ્રવ્યોના નિમિત્તે જ આ ત્રણ દ્રવ્યોનો ઉત્પાદ થાય છે. આમ શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. અહીં ઁક વાત ઁ ખાસ જાણવા જેવી છે કે જે ઉત્પાદ બે દ્રવ્યોથી બનેલો ડોય છે. તે ઉત્પાદ બને દ્રવ્યોમાં કોઈ પણ ઁક ઁકનો પણ અવશ્ય કહેવાય જ છે. જેમ કે પુત્રાદિ સંતાનો સ્ત્રી-પુરુષ ઁમ ઉભયજન્ય ડોવાથી સ્ત્રીનાં પણ સંતાન કહેવાય છે અને તે જ સંતાન પુરુષનાં પણ કહેવાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રોમાં પણ આવો નિયમ આવે છે કે “ઉભયસ્થાનનિષ્વનોડન્યતર-વ્યપદેશમાક્” બેના સ્થાને બનેલો આદેશ ડોવા છતાં પણ બેમાંના ગમે તે ઁક ઁકનો છે આવો વ્યપદેશ પણ થાય છે. જેમ કે સૂર્યોદય અહીં સૂર્ય+ઉદય શબ્દ છે. ત્યાં અ+ઉ મળીને ઁ થાય છે. તે ઁ આદેશ અકારનો આદેશ પણ કહેવાય છે. અને ઉકારનો આદેશ પણ કહેવાય છે.

તે માટે ગત્યાદિભાવે પરિણત થયેલા જીવ-પુદ્ગલોના નિમિત્તે ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોમાં જે ઉત્પાદ થયો, તેને નિજપ્રત્યય પણ (એટલે કે ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોનો પોતાનો જ આ ઉત્પાદ છે. આમ પણ) કહો. નયવાદના અંતરને (એટલે ભેદને-રહસ્યને જાણીને એટલે કે ક્યાં કયો નય પ્રધાન કરવો તે રીતને) જાણીને આ અર્થ કરો. ભાવાર્થ ઁમ છે કે ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યો નિશ્ચયનયથી પરિણામી ડોવા છતાં પણ જીવ-પુદ્ગલની જેમ વ્યવહારનયથી પરિણામી નથી અર્થાત્ અપરિણામી છે. આ વાત ચોક્કસ છે. કારણ કે વ્યવહારનયથી તો સ્થૂલપરિણામથી જ પરિણામીપણું દેખાય છે અને કહેવાય છે જે આ ત્રણ દ્રવ્યમાં દેખાતું નથી. જ્યારે નિશ્ચયનયથી તો સહાય લેનારા દ્રવ્યો જેમ જેમ બદલાય છે તેમ તેમ સહાય આપનારા ત્રણ દ્રવ્યોનો સહાયકતારૂપ પરિણામ પણ અવશ્ય પ્રતિસમયે બદલાય જ છે. અને તો જ તે “સત્” કહેવાય છે.

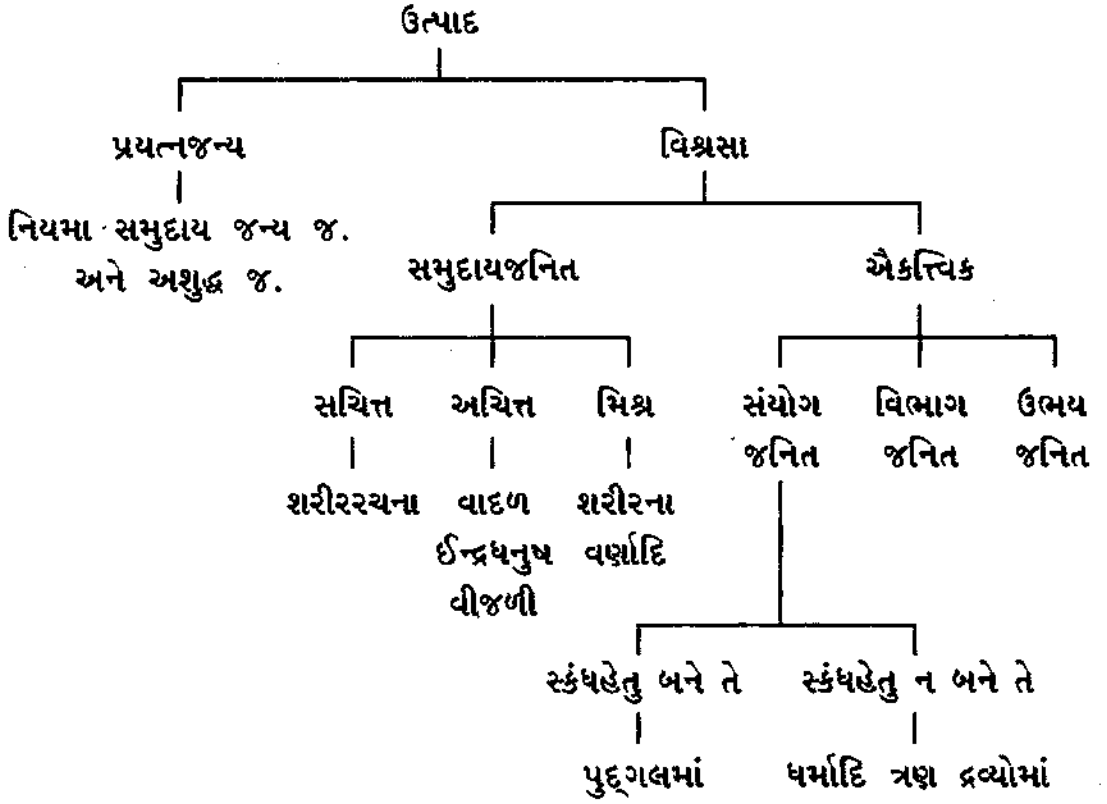
તે માટે નિશ્ચયનયથી આ ત્રણે દ્રવ્યો પ્રતિસમયે પરિણામી જ છે. અપરિણામી નથી તેથી પરદ્રવ્યના નિમિત્તે થયેલા ઉત્પાદાદિ સ્વનિમિત્તક પણ અવશ્ય જાણવા. આ રીતે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયનો જે મર્મ છે, જે ભેદ છે. તે ભેદને જાણીને આ ત્રણ દ્રવ્યોના ઉત્પાદાદિ નિશ્ચય નયને આશ્રયી જાણવા. સમ્મતિતર્કમાં પણ કહ્યું છે કે-

“આગાસાઈઆણં તિણ્ઠં પરપચ્ચઓડણિયમા” ૩-૩૩

ए सम्मतिगाथामध्ये अकार प्रश्लेषइ बीजो अर्थ वृत्तिकारइ कहिओ छइ. ते अनुसरीनइं लिख्यो छइ. ॥ ९-२३ ॥

સમ્મતિતર્કના ત્રીજા કાંડની ૩૩મી ગાથાની અંદર પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધસેન-દિવાકરસૂરિજીએ કહ્યું છે કે “આકાશ આદિ ત્રણ દ્રવ્યોનો ઉત્પાદ નિયમા પરપ્રત્યયિક હોય છે. અથવા “અણિઅમા” પાઠ લઈએ ત્યારે પરપ્રત્યયિક જ હોય એવો અનિયમ છે. = અર્થાત્ નિયમ નથી. ઉભયજન્ય હોવાથી સ્વપ્રત્યયિક પણ છે. આ રીતે પરપચ્ચઓ ણિઅમા લઈએ ત્યારે વ્યવહારનયની પ્રધાનતા અને “અણિઅમા” લઈએ ત્યારે નિશ્ચયનયની પ્રધાનતા કરવી. આ પ્રમાણે અક્ષર ના પ્રશ્લેષવાલો બીજો અર્થ પૂજ્ય અભય દેવસૂરિજીકૃત સમ્મતિપ્રકરણની વૃત્તિમાં છે.

આ ગાથામાં છેલ્લો શબ્દ ણિયમા છે. તેનો અર્થ નિયમ અર્થાત્ નક્કી, “આમ જ છે” આવો થાય છે. તેથી આકાશાદિ ત્રણ દ્રવ્યોના ઉત્પાદ નક્કી પરપ્રત્યયિક જ છે. પોતે અપરિણામી હોવાથી સ્વપ્રત્યયિક નથી જ, આમ વ્યવહારનયને અનુસરીને અર્થ થાય છે. પરંતુ આ ગાથા ઉપરની ટીકા લખનારા પૂજ્ય અભયદેવસૂરિજી ટીકાકારશ્રીએ પોતાની ટીકામાં ણિયમો શબ્દની આગળ અ હતો અને લોપ થયેલો છે. આમ કહીને અક્ષરનો પ્રશ્લેષ જણાવ્યો છે અક્ષર છે પણ ડુબેલો છે આમ કહીને અણિઅમા અર્થ કરેલો છે. તેથી એવો અર્થ નીકળે છે કે ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોનો ઉત્પાદ પરપ્રત્યયિક જ હોય એવો નિયમ ન જાણવો. અર્થાત્ ઉભયજનિત હોવાથી સ્વપ્રત્યયિક પણ છે. આ અર્થ નિશ્ચયનયને અનુસરીને કરેલ છે. નવાંગ વૃત્તિકાર પૂજ્યપાદ શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ કરેલી સમ્મતિપ્રકરણની વૃત્તિમાં આ અર્થ છે. અમે પણ તેને અનુસારે અર્થ લખ્યો છે. સમ્મતિપ્રકરણની આ ૩-૩૩મી ગાથા છે. તેનો ઉત્તરાર્થ અહીં છે. અને પૂર્વાર્થ આ જ ૧૫મી ઢાળની ૨૦મી ગાથાના અર્થમાં છે. ત્યાંથી પૂર્વાર્થ જાણી લેવો.

પ્રશ્ન— જીવ-પુદ્ગલ પરિણામી હોવાથી અને ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોમાં પરદ્રવ્યોના નિમિત્તે (નિશ્ચયનયથી) પરિણામી પણ હોવાથી ઉત્પાદ-વ્યય હોય એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અલોકાકાશમાં તો કોઈ પરદ્રવ્ય જ નથી. તેનો સંયોગવિભાગ પણ નથી. અને “આકાશ” નામનો પદાર્થ તો છે. અને તે સત્ છે. તો ત્યાં ઉત્પાદવ્યય કેમ સંભવશે ?

ઉત્તર— આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અહીં મૂલગાથામાં (પ્રશ્ન કે ઉત્તર) નથી. તો પણ પૂર્વાપરની વિચારણાથી તેનો ઉત્તર નીચે મુજબ સંભવે છે કે- લોકાકાશ અને અલોકાકાશ આમ બે દ્રવ્યો નથી. સામાન્યબુદ્ધિથી આપણે લોકાકાશ અને અલોકાકાશ આમ બે દ્રવ્યો સમજી બેઠા છીએ. એટલે જ આ પ્રશ્ન થાય છે પરંતુ “આકાશ” એક અખંડ દ્રવ્ય છે. લોક અને અલોક તો બાકીનાં ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોના સંયોગ અને વિયોગ દ્વારા ભિન્ન જણાય છે. પરમાર્થથી “ધર્મ-અધર્મ-જીવ-પુદ્ગલ અને આકાશ” આમ પાંચ જ

દ્રવ્યો હોવાથી “આકાશ” એક અખંડ દ્રવ્ય છે. આમ જાણવું મગજમાંથી લોક-અલોક તરીકેના બે ભેદ કાઢી નાખવા જોઈએ. અને સળંગ અખંડ એક આકાશ દ્રવ્ય છે. આમ માનવું જોઈએ, કલ્પિતભેદને પારમાર્થિક સ્વરૂપ ન આપવું જોઈએ.

હવે કોઈપણ દ્રવ્યના એકભાગમાં થયેલો વિકાર એકભાગનો વિકાર ગણતો નથી. પણ આખા દ્રવ્યનો જ વિકાર ગણાય છે. જેમ પાંચ મીટરની એક સાડી અખંડ, કિમતી, ધારો કે ૨૦૦૦ રૂપીયાની છે. અને તેના કોઈ પણ ૧ ભાગમાં ૧ ઈંચ જેટલું કાણુ પડે, બળી જાય, અથવા ફાટી જાય તો તેટલા ભાગની જ કિમત ઘટે એમ નહીં. પરંતુ આખી સાડીની જ કિમત ઘટે છે. આખી સાડી જે પહેલાં અખંડ પણે હતી ત્યારે અને તેમાં ૧ ઈંચ જેટલું કાણું પડવાથી તેનો નાશ થયો ત્યારે એટલે ખંડપટપણે ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે તેના રૂપીયા એક ઈંચની કિમત જેટલા જ ઓછા આવે એમ નહીં પરંતુ આખી સાડીના ઓછા- (ઘણા ઓછા) આવે.

નિરોગી માણસના કપાલાદિ કોઈ એક ભાગમાં કોઈનો રોગ થાય અથવા કોઈ એક ભાગમાં લકવા થાય તો તેટલા જ ભાગની કિમત ઘટે એમ નહીં પરંતુ આખા માણસની કિમત ઘટે. કારણ કે આ એક અખંડ દ્રવ્ય છે. તેવી જ રીતે લોકાકાશવાળા ભાગમાં જીવ-પુદ્ગલોને અવકાશ આપવા રૂપે પ્રતિસમયે થતા ઉત્પાદ અને વ્યય, લોકાકાશવાળા જ આકાશના છે એમ નહીં. પરંતુ આકાશ એક અખંડદ્રવ્ય હોવાથી સમસ્ત આકાશ દ્રવ્યના તે ઉત્પાદ વ્યય છે. આમ સમજવું જોઈએ. જેમ કે કોઈ એક સાધુને અથવા સાધ્વીજી મ. શ્રીને વિજાતીય વ્યક્તિના હાથના-પગના કોઈ એક ભાગનો હાલતાં-ચાલતાં સ્પર્શ થઈ જાય (એક આંગળીનો પણ સ્પર્શ થઈ જાય) તો એક અવયવ માત્રનો જ સંયોગ થવા છતાં પણ આખા પરદ્રવ્યનો “સંઘટ્ટો” થયો આમ જેમ કહેવાય છે. તેમ અહીં એકભાગમાં થયેલા ઉત્પાદ અને વ્યય સમસ્ત દ્રવ્યના છે. પણ દ્રવ્યના એકદેશમાત્રના નથી. આમ જાણવું જોઈએ. નયવાદના ભાવોને જાણીને આવા અર્થો સંગત કરવા. અખંડ વસ્તુના કોઈ પણ એકભાગમાં થતો ફેરફાર તે અખંડવસ્તુનો સમસ્તનો જ કહેવાય છે. તેમ “આકાશ દ્રવ્યના એક ભાગરૂપ લોકાકાશમાં” થયેલા જે ઉત્પાદ-વ્યય છે. તે લોકાલોક એવા સમસ્ત આકાશ દ્રવ્યના જ કહેવાય છે. પણ એકલા લોકાકાશના કે તેના ભાગના ન કહેવાય. ॥ ૧૫૬ ॥

દ્વિવિધ નાશ પણિ જાણિઈ, એક રૂપાંતર પરિણામ રે ।

અર્થાન્તરભાવગમન વલી, બીજો પ્રકાર અભિરામ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨૪ ॥

ગાથાર્થ- નાશ પણ (ઉત્પાદની જેમ જ) બે પ્રકારે છે એક રૂપાન્તર પરિણામ છે. અને વળી મનોહર એવો બીજો પ્રકાર અર્થાન્તરભાવગમન છે. ॥ ૯-૨૪ ॥

ટબો- કથંચિત્ “સત્” રૂપાન્તર પામઇં, સર્વથા વિણસઇં નહીં. તે દ્રવ્યાર્થિકનયનો પરિણામ કહિઓ. પૂર્વ સત્ પર્યાયઇં વિણસઇ. ઉત્તર અસત્ પર્યાયઇ ઉપજઇ, તે પર્યાયાર્થિકનયનો પરિણામ કહિઓ. એ અભિપ્રાય જોતાં-એક રૂપાન્તર પરિણામ વિનાશ, એક અર્થાન્તર ભાવ ગમનવિનાશ. એ વિનાશના ૨ ભેદ જાણવા.

પરિણામો હ્યર્થાન્તરગમનં, ન ચ સર્વથા વ્યવસ્થાનમ્ ।

ન ચ સર્વથા વિનાશઃ, પરિણામસ્તદ્વિદામિષ્ટઃ ॥

સત્પર્યાયવિનાશઃ, પ્રાદુર્ભાવોઽસતા ચ પર્યાયતઃ ।

દ્રવ્યાણાં પરિણામઃ પ્રોક્તઃ ખલુ પર્યવનયસ્ય ॥

એ વચન સમ્ભતિ પ્રજ્ઞાપના પદ (૧૩) વૃત્તિ. ॥ ૯-૨૪ ॥

વિવેચન- વસ્તુના ઉત્પાદના પ્રયોગજનિત અને વિશ્રસા એમ બે ભેદ જેમ કહ્યા, તેમ નાશના પણ બે પ્રકાર છે. એક રૂપાન્તર નાશ અને બીજો અર્થાન્તરભાવગમન નાશ. જો કે પ્રતિસમયે વસ્તુ પરાવર્તન પામે છે. એટલે પૂર્વ પૂર્વ પર્યાયનો નાશ પ્રતિસમયે થાય જ છે. તેને જ બે નયની દૃષ્ટિએ બે પ્રકારરૂપે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

કથંચિત્ “સત્” રૂપાન્તર પામઇં, સર્વથા વિણસઇં નહીં. તે દ્રવ્યાર્થિક નયનો પરિણામ કહિઓ. પૂર્વ સત્ પર્યાયઇં વિણસઇ. ઉત્તર “અસત્” પર્યાયઇ ઉપજઇ. તે પર્યાયાર્થિકનયનો પરિણામ કહિઓ. એ અભિપ્રાય જોતાં-એક રૂપાન્તર પરિણામ વિનાશ, એક અર્થાન્તરભાવગમનવિનાશ, એ વિનાશના ૨ ભેદ જાણવા.

દ્રવ્યાર્થિકનય નિત્યદૃષ્ટિની પ્રધાનતાવાળો હોવાથી તેની વિચારધારા એવી છે કે જીવ-પુદ્ગલ આદિ કોઈ પણ સત્ વસ્તુ કથંચિદ્ રૂપાન્તર પામે છે. પરંતુ સર્વથા વિનાશ પામતી નથી. જેમ ઘટ ફુટે તો કપાલ થાય, અખંડ પટ ફાટે તો ખંડપટ થાય, દૂધ જામે તો દહીં થાય, દહીં ભાગે તો છાશ થાય. આમ વિચારતાં કોઈ પણ દ્રવ્ય સર્વથા નાશ પામતું નથી. માત્ર નવા નવા રૂપે જ બને છે. તેથી જુના રૂપે જે નાશ થયો અને નવા રૂપે જે ઉત્પાદ થયો તેને જ રૂપાન્તરનાશ કહેવાય છે. માત્ર પર્યાય જ (સ્વરૂપ જ) બદલાય છે. દ્રવ્ય તો સદા નિત્ય ત્રૈકાલિક ધ્રુવ છે. આવા પ્રકારનો દ્રવ્યાર્થિક નયનો પરિણામ (અધ્યવસાય-વિચારધારા) છે.

પરંતુ પર્યાયાર્થિકનય અનિત્યદૃષ્ટિની પ્રધાનતાવાળો હોવાથી તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જીવ-પુદ્ગલ આદિ કોઈ પણ સત્ વસ્તુમાં પૂર્વસમયવર્તી જે સત્ પર્યાય છે. તે પર્યાયપણે દ્રવ્ય પણ નાશ પામે છે. અને ઉત્તરકાલનો પર્યાય હાલ જે આવિર્ભાવે નથી, પણ અસત્ છે. તે ઉત્તરકાલીન પર્યાય જ્યારે પ્રગટ થાય ત્યારે તે પર્યાયપણે દ્રવ્ય પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આવો પર્યાયાર્થિકનયનો પરિણામ છે. સારાંશ કે માત્ર પર્યાય જ બદલાય છે અને દ્રવ્ય તેનું તે જ ધ્રુવ રહે છે એમ નહીં. પરંતુ પર્યાય બદલાયે છતે દ્રવ્ય પણ પૂર્વપર્યાયરૂપે નાશ પામે છે. અને ઉત્તર પર્યાયરૂપે નવું જ દ્રવ્ય આવે છે. આમ દ્રવ્યની પરાવૃત્તિ થતી હોવાથી તેને અર્થાન્તરનાશ કહેવાય છે. આ બન્ને નયોના અભિપ્રાયો જોતાં એક રૂપાન્તરનાશ અને બીજો અર્થાન્તર નાશ, આમ બે નયોને અનુસારે વિનાશના બે ભેદ જાણવા.

દ્રવ્યાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ દ્રવ્ય વિણસતું જ નથી. માત્ર પર્યાયો (રૂપ) જ બદલાય છે. એટલે રૂપાન્તરનાશ જ થાય છે અને દેખાય છે. પરંતુ પર્યાયાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ પર્યાય નાશ પામે છતે તે રૂપે દ્રવ્ય પણ નાશ જ પામે છે. દ્રવ્ય નવું રૂપ ધારણ કરે છે. નવા પર્યાયરૂપે દ્રવ્ય જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે અર્થ જ (દ્રવ્ય જ) બદલાતું હોવાથી અર્થાન્તરવિનાશ થાય છે. અને તે જ દેખાય છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ પ્રતિસમયે દ્રવ્ય રૂપાન્તર જ પામે છે. દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી. પરંતુ દ્રવ્ય તો ધ્રુવ જ રહે છે. તેથી રૂપાન્તરનાશ જ કહેવાય છે. પરંતુ વ્યવહારનય સ્થૂલદૃષ્ટિવાળો હોવાથી વિશિષ્ટરૂપ બદલાય ત્યારે રૂપની સાથે દ્રવ્ય પણ બદલાયું છે આમ માનીને દ્રવ્યનો પણ નાશ દેખે છે. તેથી તે નયની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યાન્તરવિનાશ કહેવાય છે. સંક્ષેપમાં સાર એ છે કે-દ્રવ્યનું રૂપ બદલાયું છે. (દ્રવ્ય તેનું તેજ રહ્યું છે) આમ વિચારીએ ત્યારે રૂપાન્તરનાશ, અને સંયોગ-વિભાગાદિ થવાથી જાણે દ્રવ્ય જ બદલાઈ ગયું છે આમ વિચારીએ ત્યારે અર્થાન્તરનાશ કહેવાય છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે

પરિણામો હ્યર્થાન્તરગમનં, ન ચ સર્વથા વ્યવસ્થાનમ્ ।

ન ચ સર્વથા વિનાશઃ, પરિણામસ્તદ્વિદામિષ્ટઃ ॥

સત્પર્યાયવિનાશઃ પ્રાદુર્ભાવોઽસતા ચ પર્યાયતઃ ।

દ્રવ્યાણાં પરિણામઃ, પ્રોક્તઃ ચ્છલુ પર્યવનયસ્ય ॥

ए वचन सम्मति, प्रज्ञापना पद (१३) वृत्ति ॥ ९-२४ ॥

પરિણામ એટલે અર્થાન્તરગમન થવું તે. કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા તેના તે જ સ્વરૂપમાં રહેતો નથી. તથા સર્વથા કોઈ પણ પદાર્થ નાશ પામતો નથી. આવો પરિણામ (પર્યાય) છે. આમ તદ્વિદ્પુરુષોને આવા પ્રકારનો પરિણામ ઈષ્ટ છે.

જે આવિર્ભાવે વિદ્યમાન પર્યાય છે. તેનો વિનાશ થાય છે. અને જે પ્રગટપણે અસત્ (અવિદ્યમાન) પર્યાય છે. તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. દ્રવ્યોનો આવો પરિણામ છે. આમ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ પરિણામ કહેલો છે.

ઉપરોક્ત બન્ને ગાથામાં પરિણામનો જે અર્થ કર્યો છે. તથા પર્યાયાર્થિકનયની જે દૃષ્ટિ સમજાવી છે તે આ વચનને સમ્મતિ આપતું પદ પ્રજ્ઞાપનાજીની વૃત્તિમાં છે. ત્યાંથી જાણવું. ॥ ૧૫૭ ॥

અંધારાનં ઊદ્યોતતા, રૂપાન્તરનો પરિણામ રે ।

અણુનં અણુ અંતર સંક્રમં, અર્થાન્તરગતિનો ઠામ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨૫ ॥

ગાથાર્થ- અંધકારમાંથી જે પ્રકાશિતતા થાય છે. તે રૂપાન્તરપરિણામ છે અને એક અણુની સાથે બીજો અણુ જોડાતાં જે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બને છે તે અર્થાન્તરગતિનું ઉદાહરણ છે. ॥ ૯-૨૫ ॥

ટબો- તિહાં-અંધારાનં ઊદ્યોતતા, તે અવસ્થિત દ્રવ્યનો રૂપાન્તર પરિણામઈ રૂપ નાશ જાણવો. અણુનં-પરમાણુનં અણુઅંતર સંક્રમં દ્વિપ્રદેશાદિભાવ થાઈ ઈઈ, તિહાં-પરમાણુપર્યાય મૂલગો ટબ્યો, સ્કંધપર્યાય ઊપનો, તેણં કરી અર્થાન્તરગતિ રૂપ નાશનો ઠામ જાણવો. ॥ ૯-૨૫ ॥

વિવેચન- નાશના બે પ્રકાર છે. ૧ રૂપાન્તર પરિણામ અને ૨ અર્થાન્તર-ગમનપરિણામ. ત્યાં કોઈ પણ દ્રવ્ય જુના સ્વરૂપે નાશ પામીને નવા રૂપે બને તેને રૂપાન્તર નાશ કહેવાય છે. અને સંયોગ અથવા વિભાગાદિક વડે મૂલભૂત દ્રવ્યનો જાણે નાશ થયો છે આમ જણાય તે અર્થાન્તરનાશ કહેવાય છે. આ બન્નેનાં એક એક ઉદાહરણ આપે છે.

તિહાં-અંધારાનહં ઉદ્યોતતા, તે અંબસ્થિત દ્રવ્યનો રૂપાન્તર પરિણામહ રૂપ નાશ જાણવો. અણુનહં-પરમાણુનહં અણુઅંતર સંક્રમહં દ્વિપ્રદેશાદિભાવ થાહં છહં. તિહાં-પરમાણુપર્યાય મૂલગો ટલ્યો. સ્કંધપર્યાય ઊપનો, તેણહં કરી અર્થાન્તરગતિ રૂપ નાશનો ઠામ જાણવો. ॥ ૧-૨૫ ॥

જે અંધકાર છે. તે જ સૂર્યોદયાદિ થતાં ઉદ્યોત સ્વરૂપે (પ્રકાશપણે) પરિણામ પામે છે. ત્યાં રૂપાન્તરપણું પામવા સ્વરૂપે અંધકારનો નાશ થયો કહેવાય છે. કારણ કે અંધકારમય જે પુદ્ગલદ્રવ્ય હતું તે જ દ્રવ્ય ઉદ્યોતપણે પરાવર્તન પામ્યું છે. પરંતુ પુદ્ગલ પણે તો તે દ્રવ્ય તે જ સ્થિતિમાં રહ્યું છે. તે દ્રવ્યમાં દ્રવ્યપણે કંઈ પરાવર્તન થયું નથી. માત્ર પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં જે અંધકારપર્યાય હતો તે ગયો છે અને ઉદ્યોતપર્યાય આવ્યો છે. પુદ્ગલદ્રવ્યની સ્થિતિ તો તેવીને તેવી જ રહી છે એટલે તે પરાવર્તનને રૂપાન્તરપરિણામ નામનો નાશ કહેવાય છે. કારણ કે અંધકારરૂપ ગયું. અને ઉદ્યોત રૂપ થયું.

જ્યારે એક પરમાણુ બીજા પરમાણુની સાથે મળે છે અને બન્ને પરમાણુ સાથે મળીને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધપણે પરિણામ પામે છે. ત્યારે એક એક અણુમાં જે “અણુદ્રવ્યપણું” હતું. તેનો જે નાશ થઈ જાય છે તે અર્થાન્તરગમન સ્વરૂપે નાશ થયો કહેવાય છે. કારણ કે જ્યારે આ નાશ થાય છે અને દ્વયણુક બને છે. ત્યારે અણુ જે અણુપણે મૂલભૂત દ્રવ્ય હતું. તે હવે અણુપણે રહેતું જ નથી. તે અણુસ્વરૂપ દ્રવ્યપણું મૂળથી જ ટળી ગયું. હવે તે સ્કંધ બન્યો. માટે આ અર્થાન્તરગમન નાશ કહેવાય છે. જો કે નિશ્ચયનયથી તો બે અણુ સાથે મળીને જે દ્વયણુક બન્યો તે પણ રૂપાન્તર નાશ જ છે. તો પણ સંયોગ-વિભાગ આદિ દ્વારા ઉત્પત્તિ-નાશ જ્યારે થાય છે. ત્યારે જાણે જુનું દ્રવ્ય ચાલ્યું ગયું હોય તેમ ભાસે છે તેથી અહીં તેની જુદી વિવક્ષા કરીને અર્થાન્તરગમન નાશ કહેલ છે. આ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી આગળ આવનારી ગાથામાં વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. ॥ ૧૫૮ ॥

અણુનઈં છઈં યદ્યપિ ખંધતા, રૂપાન્તર અણુ સંબંધ રે ।

સંયોગ વિભાગાદિક થકી, તો પણિ એ ભેદ પ્રબંધ રે. ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨૬ ॥

ગાથાર્થ- એક પરમાણુની સાથે બીજા પરમાણુનો સંબંધ થતાં જે સ્કંધતા થાય છે. તે જો કે રૂપાન્તરતા જ છે. તો પણ સંયોગ-વિભાગ આદિથી દ્રવ્યવિનાશના ભેદોની આ રચના સમજાવી છે. ॥ ૯-૨૬ ॥

ટબો- યદ્યપિ અણુનં અણુસંબંધં ખંધતા છં. તે રૂપાન્તર પરિણામ જ છં. તો પણ સંયોગ-વિભાગાદિકરૂપં દ્રવ્યવિનાશ દ્વૈવિધ્યનું જ, એ ઉપલક્ષણ જાણવું. જે માટં દ્રવ્યોત્પાદવિભાગં જ જિમ પર્યાયોત્પાદવિભાગ, તિમ-દ્રવ્યનાશવિભાગં જ પર્યાયનાશવિભાગ હોઈ, તે સમુદયવિભાગ અનં અર્થાન્તરગમન એ ૨ પ્રકાર ઠહરાઈ. પહલો-તંતુ પર્યત પટનાશ, બીજો ઘટોત્પત્તિ મૃત્પિંડાદિનાશ જાણવો. ઉક્તં ચ સમ્પત્તૌ-

વિગમસ્સ વિ એસ વિહી, સમુદયજણિયમ્મિ સો ડ દુવિઅપ્પો ।

સમુદયવિભાગમિત્તં, અત્થંતરભાવગમણં ચ ॥ ૩-૩૪ ॥ ॥ ૧-૨૬ ॥

વિવેચન- નાશના જો કે બે પ્રકારો જણાવ્યા છે. રૂપાન્તરતા અને અર્થાન્તરતા. છતાં પરમાર્થથી એટલે નિશ્ચયનયથી રૂપાન્તરતા એક જ પ્રકાર છે. વ્યવહારનયથી આ બે ભેદ છે તે વાત સ્પષ્ટ કરે છે.

યદ્યપિ અણુનં અણુસંબંધં સ્કંધતા છં. તે રૂપાન્તર પરિણામ જ છં. તો પણ સંયોગવિભાગાદિક રૂપં દ્રવ્યવિનાશ-દ્વૈવિધ્યનું જ, એ ઉપલક્ષણ જાણવું. જે માટં-દ્રવ્યોત્પાદવિભાગં જ જિમ પર્યાયોત્પાદવિભાગ, તિમ દ્રવ્યનાશવિભાગં જ પર્યાયનાશવિભાગ હોઈ. તે સમુદયવિભાગ અનં અર્થાન્તરગમન એ ૨ પ્રકાર ઠહરાઈ. પહલો તંતુપર્યત પટનાશ, બીજો ઘટોત્પત્તિ મૃત્પિંડનાશ જાણવો. ઉક્તં ચ સમ્પત્તૌ-

જો કે અમે નાશના બે પ્રકાર ઉપર જણાવ્યા છે. અને તેનાં બે ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે. એક રૂપાન્તરતા પરિણામ-જેમ અંધકારમાં ઉદ્યોતતા આવે છે તે, અને બીજું અર્થાન્તરતા-જેમ કે એક અણુ બીજા અણુ સાથે મળ્યો છતો દ્વયણુક બને છે તે. આ બન્ને નાશમાં સૂક્ષ્મ વિચારણા કરતાં સમજાશે કે જે કોઈ નાશ થાય છે. તે રૂપાન્તરતાપરિણામ રૂપ જ હોય છે. કારણ કે અર્થાન્તરતા શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે કોઈ પણ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્ય રૂપે થાય અને પોતાના રૂપે નાશ પામે તે, પરંતુ આવું કદાપિ બનતું જ નથી જેમ કે જીવ દ્રવ્ય ગમે

તેટલો સમય અજીવ સાથે (શરીરસાથે) રહે તો પણ તે જીવ અજીવ બની જાય આવું ક્યારેય પણ બનતું નથી. તેથી અર્થાન્તરતા ક્યારેય પણ કોઈ પણ દ્રવ્યની થતી નથી. આ રીતે જો કે અણુનો અન્ય અણુની સાથે સંબંધ થતાં જે સ્કંધતા થાય છે અને અણુતાનો નાશ થાય છે. તે પણ રૂપાન્તરપણિામ જ છે. તો પણ સંયોગ અને વિભાગાદિક રૂપે દ્રવ્યનો જે વિનાશ થાય છે. તે જણાવવા માટે નાશના આવા પ્રકારના બે ભેદ પાડયા છે. આમ અધ્યાહારથી જાણવું.

એટલે કે સંયોગથી જે નાશ થાય છે. તથા વિભાગથી જે નાશ થાય છે. અને વિભાગાદિક માં લખેલા આદિ શબ્દથી સંયોગ-વિભાગ આમ ઉભય વડે જે નાશ થાય છે. તે બન્ને (ત્રણે) પ્રકારનો નાશ (રૂપાન્તરનાશ સ્વરૂપ હોવા છતાં) સ્થૂલવ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ તેને અર્થાન્તરગમન સ્વરૂપવાળો નાશ કહેલો છે. આમ જાણવું. કારણ કે અણુઓની સાથે અણુઓ મળવાથી જાણે નવું જ એક દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું હોય એમ જગતમાં દેખાય છે અને મનાય છે. તેથી છુટા છુટા દ્રવ્યરૂપે (સ્વતંત્ર પણે અણુ સ્વરૂપે જે પરમાણુઓ હતા) તેનો નાશ થયો છે. અને દ્રવ્યજુકાદિપણે નવા દ્રવ્યનો ઉત્પાદ થયો છે. આમ માનવાથી આ વાત સમજાઈ જાય છે. ઘણા તન્તુઓને યથાયોગ્ય સ્થાને જોડવાથી પટ બન્યો, તેનો અર્થ એ થયો કે છુટા છુટાપણે તન્તુદ્રવ્યનો નાશ થયો. અને પટપણે નવા દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થઈ આ અર્થાન્તર નાશ છે. તથા તંતુઓના સંયોગથી જેમ નાશ સમજાવ્યો. તેમ વિભાગથી પણ નાશ સમજી લેવો. તંતુઓનો વિભાગ કરવાથી ખંડપટની જેમ ઉત્પત્તિ થઈ, તેમ અખંડપટનો નાશ પણ થયો જ છે. આ જ રીતે સંયોગ અને વિભાગ એમ ઉભય સાથે હોય ત્યાં પણ નાશ જાણી લેવો.

આમ, સંયોગજન્ય અને વિભાગજન્ય (તથા ઉભયજન્ય) જે જે નાશ થાય છે. તે રૂપાન્તરનાશ હોવા છતાં પણ જાણે નવું દ્રવ્ય જ બન્યું છે આમ વ્યવહારમાં ભાસ થતો હોવાથી જાણે જુનુ દ્રવ્ય નાશ પામ્યું છે આવો પણ ભાસ થાય જ છે આ જણાવવા માટે જ રૂપાન્તરતા અને અર્થાન્તરતા આમ નાશનું દ્વૈવિધ્ય = દ્વિવિધપણું કહ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તો સર્વે દ્રવ્યો પોત પોતાના પર્યાયોમાં રૂપાન્તરતાને જ માત્ર પામે છે. એટલે એક જ ભેદ નાશનો સંભવે છે. છતાં જ્યાં મુખ્યપણે દ્રવ્યનો ધ્રુવભાવ દેખાતો હોય અને તેમાં વિવિધ પરિણમન જ માત્ર જણાતું હોય, જેમ કે દેવદત્ત પણે ધ્રુવ એવા દ્રવ્યમાં બાહ્ય યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થા સ્વરૂપ પર્યાયોનું પલટાવાપણું જે છે. તે રૂપાન્તરનાશ કહેવાય છે અને જ્યાં સંયોગ-વિભાગાદિના કારણે સ્થૂલવ્યવહારથી દ્રવ્યનું જ મુખ્યપણે ઉત્પત્તિ-નાશ પણું દેખાતું હોય, જણાતું હોય, બોલાતું હોય તે

અર્થાન્તરગમન કહેવાય છે. જેમ કે તે જ દેવદત્તનું મરણ પછી દેવાદિભાવ રૂપે થવું. અહીં પર્યાય બદલાયો હોવા છતાં દ્રવ્ય જ બદલાઈ ગયું એવો વ્યવહાર થાય છે. માટે આ અર્થાન્તરગમન છે તથા આ જ પ્રમાણે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં વર્ણાદિ ગુણધર્મો બદલાય તો રૂપાન્તરતા નાશ, અને અણુઓનો સંયોગ-વિભાગ થાય તો અર્થાન્તરનાશ, આમ દ્વિવિધતા જણાવવા માટે આ કથન કરેલ છે. એ ઉપલક્ષણ જાણવું = આટલી વાત ઉપલક્ષણથી સમજી લેવી.

આ રીતે જોતાં પર્યાય બદલાવા રૂપ પૂર્વ પર્યાયનો નાશ છે. આમ રૂપાન્તરતા નામનો નાશનો એક જ પ્રકાર છે. છતાં સ્થૂલવ્યવહારથી દ્રવ્યનાશ ગણીને ૨ ભેદ કલા છે. જે માટકું = કારણ કે પ્રયોગજન્ય અને વિશ્રસા આમ ઉત્પત્તિના જે ૨ પ્રકારો સમજાવ્યા, ત્યાં પણ દ્રવ્ય તો અનાદિ-અનંત હોવાથી ધ્રુવ છે. પર્યાયો જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ પર્યાય અને દ્રવ્ય કથંચિદ્ અભિન્ન હોવાથી પર્યાયોનો જે ઉત્પાદ છે. તે જ દ્રવ્યનો ઉત્પાદ કહેવાય છે. તેથી દ્રવ્યના ઉત્પાદના વિભાગોમાં (પ્રયોગજન્ય અને વિશ્રસા આમ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિના ૨ પ્રકારોમાં) જેમ પર્યાયોની જ ઉત્પત્તિના પ્રકારો છે. (કારણકે દ્રવ્ય તો અનાદિ-અનંત-ધ્રુવ છે. પર્યાયો જ નવા નવા ઉત્પન્ન થાય છે) છતાં દ્રવ્યના જ ઉત્પાદ કહેવાય છે તેમ આ બે ગાથાઓમાં દ્રવ્યના નાશના જે વિભાગો (રૂપાન્તરતા અને અર્થાન્તરતા) જણાવ્યા છે તે પણ પર્યાયના જ નાશના પ્રકારો જાણવા. છતાં દ્રવ્ય-પર્યાય-કથંચિદ્ અભિન્ન હોવાથી તે દ્રવ્યના નાશના પ્રકાર કહેવાય છે.

સારાંશ કે- દ્રવ્યની ઉત્પત્તિના ૨ વિભાગોમાં જેમ પર્યાયો જ ઉત્પન્ન થાય છે. પર્યાયની જ ઉત્પત્તિના એ વિભાગો છે. પરંતુ દ્રવ્ય અને પર્યાય એમ બન્નેનો અભેદ હોવાથી દ્રવ્યના ઉત્પાદ કહેવાય છે. તેમ અત્યારે નાશના જે ભેદ સમજાવાય છે. તે પણ પરમાર્થથી પર્યાયના જ નાશના વિભાગો છે. પરંતુ દ્રવ્ય-પર્યાયનો અભેદ હોવાથી દ્રવ્યના નાશના વિભાગો કહેવાય છે. દૂધમાંથી દહીં બને ત્યારે “દહીં દ્રવ્ય બન્યું” “દહીં દ્રવ્ય બન્યું” આમ વ્યવહારમાં દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ બોલાય છે પરંતુ વાસ્તવિક તો તેમાં પર્યાયની ઉત્પત્તિ છે. કારણ કે દૂધ-દહીં વિગેરે ભાવો મૂલભૂત પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયો જ છે. તો પણ બન્નેનો અભેદ હોવાથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે દૂધદ્રવ્ય નાશ પામ્યું. દૂધદ્રવ્ય નાશ પામ્યું. ઈત્યાદિ રીતે જે દ્રવ્યનો નાશ કહેવાય છે. તે પર્યાયનો નાશ છે. છતાં અભેદ હોવાથી દ્રવ્યનો નાશ થયો આમ કહેવાય છે.

તેથી સમુદાયજનિત દ્રવ્ય ઉત્પાદ જેમ પ્રયોગજન્ય પણ હોય છે. (જેમ કે ઘટપટાદિ) અને વિશ્રસા પણ હોય છે (જેમ કે વાદળ-વિજળી વિગેરે). તેવી જ રીતે સમુદાયજનિત નાશ પણ ૧ સમુદાયવિભાગ અને ૨ અર્થાંતરગમન રૂપે ૨ પ્રકારનો હોય છે. એટલે કે ઘણા અંશો ભેગા થઈને જે અવયવી બન્યો છે. તે અંશોનો વિભાગ થવાથી અવયવી દ્રવ્યનો જે નાશ થાય છે. તે સમુદાયવિભાગ જન્ય નાશ નામનો આ પ્રથમભેદ છે. જેમ કે તંતુપર્યંત પટનાશ, ઘણા તન્તુઓનું બનેલું એક પટ છે. તેના તંતુઓ ખેંચતા જાઓ, જેમ જેમ તંતુઓ ખેંચાતા જાય છે તેમ તેમ પટદ્રવ્યનો નાશ થાય છે. આ જે નાશ થયો. તે તન્તુઓનો યથાસ્થાને ગોઠવાયેલો જે સમુદાય હતો. તે સમુદાયનો વિભાગ થવાથી નાશ ઉત્પન્ન થયો કહેવાય છે. તે સમુદાય વિભાગના નામનો પ્રથમભેદ છે.

જ્યાં અવયવોનો વિભાગ ન થાય, જેટલા અવયવો છે. તેટલા જ બરાબર રહે, એક પણ હીનાધિક ન થાય પરંતુ જે સ્વરૂપે હોય તેનાથી અન્ય સ્વરૂપે થાય, એટલેકે એનું સ્વરૂપ માત્ર બદલાય પણ તે સ્વરૂપ એવું બદલાય કે જાણે દ્રવ્ય જ બદલાઈ ગયું હોય. એવું લાગે પરંતુ અંશો હીન કે અધિક થયા ન હોય તે અર્થાંતરગમન નાશ કહેવાય છે. જેમ કે ઘટોત્પત્તિ મૃત્તિંડાદિનાશ. એટલે કે જ્યારે જ્યારે ઘટની ઉત્પત્તિ કરીએ ત્યારે ત્યારે તે તે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વકાલમાં રહેલો મૃત્તિંડ રૂપે જે આકાર (તથા આદિ શબ્દથી ઘટ બનાવતાં થતા સ્થાસ કોશ-કુશૂલાદિ જે આકારો) છે. તે આકારોનો નાશ થાય છે. કારણકે તે કાલે મૃત્તિંડાદિ આકારોનો નાશ થાય, તો જ ઘટોત્પત્તિ બને છે. અહીં મૃત્તિંડદ્રવ્યનો જે નાશ કહેવાય છે. તે (રૂપાન્તર નાશ હોવા છતાં) અર્થાંતરગમન નાશ કહેવાય છે. આ રીતે સમુદાયજનિત નાશના બે પ્રકાર છે એક સમુદાયવિભાગ અને બીજો અર્થાંતરગમન, સમ્મતિતર્કમાં પણ આ જ પ્રમાણે કહ્યું છે. તે ગાથા આ પ્રમાણે છે.

વિગમસ્સ વિ એસ વિહી, સમુદયજણિયમ્મિ સો ડ દુવિઅપ્પો ।

સમુદયવિભાગમિત્તં, અત્થતંરભાવગમણં ચ ॥ ૩-૩૪ ॥ ॥ ૧-૨૬ ॥

નાશના ભેદોની પણ આ જ વિધિ છે. (ઉત્પત્તિના ભેદોની જેમ જ નાશના ભેદો પણ જાણવા.) સમુદાયજનિત નાશમાં તે નાશ બે પ્રકારે છે. એક સમુદાયનો વિભાગ માત્ર થાય તે જેમ કે ઘટ ફૂટે, પટ ફાટે, ઈત્યાદિ અને બીજો

અર્થાન્તરભાવગમન જેમ કે મૃત્તિંડનો નાશ થઈને ઘટોત્પત્તિ થાય તે, આમ નાશના બે પ્રકારો સમજાવ્યા. ॥ ૧૫૯ ॥

ધ્રુવભાવ થૂલ ઋજુસૂત્રનો, પર્યાયસમય અનુસાર રે ।

સંગ્રહનો તેહ ત્રિકાલનો, નિજ દ્રવ્યજાતિ નિરધાર રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨૭ ॥

ગાથાર્થ- ધ્રુવભાવ પણ ૨ પ્રકારનો છે. પ્રથમપ્રકાર સ્થૂલઋજુસૂત્ર નયને અનુસારે “પર્યાયના કાલ પ્રમાણ” જાણવો. અને બીજો સંગ્રહ નયને અનુસારે જે ત્રિકાલધ્રુવત્વ છે તે. જેમ કે પોતપોતાની દ્રવ્યજાતિ. આમ બે ભેદ જાણો. ॥ ૯-૨૭ ॥

ટનો- ધ્રુવભાવ પણિ-સ્થૂલ, સૂદમ ભેદઈ ૨ પ્રકારનો, પહલો-સ્થૂલ-ઋજુસૂત્રનયનઈ અનુસારઈ મનુષ્યાદિક પર્યાય, સમય માન જાણવો. બીજો-સંગ્રહ નયનઈ સંમત, તે ત્રિકાલવ્યાપક જાણવો. પણિ જીવ-પુદ્ગલાદિક નિજ દ્રવ્યજાતિ = આત્મ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું આત્મદ્રવ્યાનુગત જ ધૌવ્ય, પુદ્ગલ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું પુદ્ગલદ્રવ્યાનુગત જ ધૌવ્ય. ઈમ નિજ નિજ જાતિ નિર્ધાર જાણવો. ॥ ૯-૨૭ ॥

વિવેચન- ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે દ્રવ્યોમાં (કાળ દ્રવ્ય એ ઉપચરિત દ્રવ્ય હોવાથી વિવક્ષા કરેલ નથી) ઉત્પાદના અને નાશના બે બે પ્રકારો જણાવ્યા. છતાં આ પાંચે દ્રવ્યો અનાદિ કાળથી છે. અને અનંતકાળ રહેશે. સર્વદા વિદ્યમાન છે. ધર્મ-અધર્મ-આકાશ એક છે. અને જીવ-પુદ્ગલો અનંત છે. જે દ્રવ્યો જેટલાં છે. તે દ્રવ્યો તેટલાં જ રહેવાનાં છે. કોઈ પણ દ્રવ્યોમાં મૂલભૂત દ્રવ્યપણે વૃદ્ધિ કે હાનિ થતી નથી અને થવાની નથી. તથા નવાં દ્રવ્યો ઉમેરાતાં નથી. અને જે છે તેનો સર્વથા નાશ કદાપિ થતો નથી. છતાં આ સંસારમાં જે ઉત્પત્તિ અને નાશ દેખાય છે. આજે જે પદાર્થ જેવો દેખાય છે તે પદાર્થ આવતી કાલે તેવો નથી દેખાતો. આ સઘળું દ્રવ્યોનું પરિવર્તન (રૂપાન્તર) માત્ર છે. સંયોગ અને વિભાગને લીધે પર્યાયને આશ્રયી દ્રવ્યનો ઉત્પાદ-નાશ કહેવાય છે. બે આદિ અણુઓના સંયોગે દ્વયણુક-ત્ર્યણુક, તંતુઓના સંયોગે પટ, તન્તુઓના વિભાગે પટનાશ, ઘટના અવયવોના વિભાગે ઘટનાશ. ઈત્યાદિ જે કંઈ નાશ-ઉત્પત્તિ દેખાય છે. તે સર્વ

રૂપાન્તરતા છે. છતાં તે રૂપાન્તરતાના આધારભૂત અંદર રહેલું મૂલભૂત જે દ્રવ્ય છે. તે સદા અવસ્થિત છે. જેમાં આ રૂપાન્તરતા થાય છે.

કોઈ પણ એક પર્યાય ઉપજે છે. બીજો પર્યાય વિલય પામે છે. પ્રતિસમયે પાંચે મૂલભૂત દ્રવ્યોમાં પરિવર્તન ચાલ્યા જ કરે છે. જો આ પરિવર્તન તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો સર્વત્ર ઉત્પાદ અને નાશ જ દેખાય છે. અને આ સઘળાં પરિવર્તનો જેમાં થાય છે. તેવા પ્રકારના અંદર રહેલા “સ્થાયિતત્વ તરફ” દૃષ્ટિપાત કરીએ તો મૂલભૂત દ્રવ્ય ધ્રુવ છે. આમ પણ અવશ્ય દેખાય જ છે. ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ દ્રવ્યોમાં પણ આ રીતે પરદ્રવ્યોના સંયોગ-વિયોગે ઉત્પાદ અને નાશના પ્રકાર સમજી લેવા.

હવે ધ્રુવભાવ પણ બે પ્રકારનો છે. તે સમજાવે છે.

ધ્રુવભાવ પળિ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ ભેદઈં ૨ પ્રકારનો, પહલો-સ્થૂલઋજુસૂત્રનયનઈં અનુસારઈં મનુષ્યાદિક પર્યાય. સમય માન જાણવો. બીજો-સંગ્રહનયનઈં સમ્પત તે ત્રિકાલવ્યાપક જાણવો. પળિ જીવ-પુદ્ગલાદિક નિજ દ્રવ્યજાતિં = આત્મ દ્રવ્યગુણ પર્યાયનું આત્મદ્રવ્યાનુ ગત જ ધૌવ્ય, પુદ્ગલ દ્રવ્યગુણ પર્યાયનું પુદ્ગલદ્રવ્યાનુગત જ ધૌવ્ય, ઇમ નિજ નિજ જાતિ નિર્ધાર જાણવો. ॥ ૧-૨૭ ॥

જેમ ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે છે. તથા નાશ બે પ્રકારે છે. તેમ ધ્રુવભાવ પણ બે પ્રકારે છે. ૧. સ્થૂલધ્રુવભાવ અને ૨. સૂક્ષ્મધ્રુવભાવ આવા પ્રકારના ભેદોએ કરીને તે ધ્રુવભાવ પણ બે પ્રકારનો છે. ત્યાં પ્રથમ સ્થૂલધ્રુવભાવ ઋજુસૂત્રનયને અનુસારે જાણવો. અને બીજો સૂક્ષ્મધ્રુવભાવ સંગ્રહનયને અનુસારે જાણવો. નયભેદથી આ બે ભેદ જાણવા.

ઋજુસૂત્રનય વર્તમાનકાળ ગ્રાહી છે. ત્યાં મનુષ્ય પશુ-પક્ષી આદિ સ્વરૂપે વર્તમાનકાળે જે જે “પરિમિત કાલસ્થાયી” પર્યાયો છે. તેના કાળવાળુ જે ધ્રુવતાનું માન (માપ) તે સ્થૂલધ્રુવભાવ કહેવાય છે. જન્મથી મરણ પર્યન્ત મનુષ્યાદિ પર્યાય જે સ્થિર રહ્યો છે. તે સ્થૂલધ્રુવભાવ જાણવો. જો કે આ મનુષ્યાદિભાવો એ પણ પર્યાયો જ હોવાથી ઉત્પત્તિ-નાશ વાળા છે. આદિ અને અંતવાળા છે. એટલે જ પરિમિતકાળ જ રહેનારા છે. પ્રતિસમયે બદલાવા વાળા છે. છતાં જ્યાં સુધી રહે છે. ત્યાં સુધી તો સ્થિર છે. આમ સ્થૂલબુદ્ધિથી જ આ ધ્રુવતા જણાવાય છે. તેથી તેને સ્થૂલધ્રુવભાવ કહ્યો છે. જે જે પર્યાય જેટલો જેટલો કાળ ટકે, તેટલા તેટલા કાળના માપ સમાન આ ધ્રુવભાવ જાણવો.

બીજો ભેદ છે સંગ્રહનયને અનુસારે, તે ધ્રુવભાવ ત્રણે કાળનો વ્યાપક જાણવો. જેમ કે જીવદ્રવ્યનો જીવદ્રવ્યપણે ધ્રુવભાવ, પુદ્ગલદ્રવ્યનો પુદ્ગલદ્રવ્ય પણે ધ્રુવભાવ, આમ ત્રૈકાલિક જે ધ્રૌવ્યભાવ છે. તે સૂક્ષ્મધ્રુવભાવ કહેવાય છે. પાંચે દ્રવ્યો અનાદિ અનંત હોવાથી સદા સૂક્ષ્મધ્રુવભાવવાળાં જ છે. અને મનુષ્યાદિ તે તે વિવક્ષિત પર્યાયને આશ્રયી પરિમિતકાળપણે પણ ધ્રુવપણું છે. તે સ્થૂલધ્રુવભાવ જાણવો. સારાંશ કે નિયતકાળસ્થાયિ જે ધ્રુવત્વ તે સ્થૂલ, અને યાવત્કાલસ્થાયિ જે ધ્રુવત્વ તે સૂક્ષ્મ. આમ બે ભેદ જાણવા.

ત્રૈકાલિક એવો જે સૂક્ષ્મધ્રુવભાવ છે તે પોત પોતાની જાતિને આશ્રયી જાણવો. એટલે કે ચેતનદ્રવ્યના જે ગુણ-પર્યાયો છે. તેમાં ચેતનદ્રવ્યનું અન્વયપણું એ જ ધ્રૌવ્ય જાણવું. એવી જ રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્યના જે ગુણ પર્યાયો છે. તેમાં પુદ્ગલદ્રવ્યનો જે અન્વય, તે જ ધ્રૌવ્ય જાણવું. પરંતુ ચેતનના દ્રવ્યગુણપર્યાયોમાં પુદ્ગલનો અન્વય કે પુદ્ગલના દ્રવ્યગુણ પર્યાયોમાં ચેતનનો અન્વય, આવું ધ્રૌવ્ય ન જાણવું. આ પ્રમાણે પોત પોતાની મૂલભૂત દ્રવ્યજાતિને આશ્રયીને સંગ્રહનયને માન્ય એવું આ ધ્રુવત્વ છે. આમ નિર્ધાર કરીને (નિર્ણય કરીને) આ તત્ત્વ જાણવું. ॥ ૧૬૦ ॥

સવિ અર્થ સમયમાં ભાખિઆ, ઈમ વિવિધ ત્રિલક્ષણશીલ રે ।

જે ભાવઈ એહની ભાવના, તે પાવઈ સુખ જસ લીલ રે ॥

જિનવાણી પ્રાણી સાંભળો ॥ ૯-૨૮ ॥

ગાથાર્થ— આ પ્રમાણે સર્વે પણ પદાર્થો જુદી જુદી રીતે ત્રણ લક્ષણોથી યુક્ત છે. આમ જૈનસિદ્ધાન્તમાં કહેલું છે, જે મહાત્માઓ આ ત્રણલક્ષણાત્મક તત્ત્વોની ચિંતવણા કરશે, તે સુખ અને યશની લીલાને પામશે. ॥ ૯-૨૮ ॥

ટાંબો— ઈમ સમય કહિંઈ-સિદ્ધાંત, તેમાંહિ-સર્વ અર્થ વિવિધ પ્રકારઈ ત્રિલક્ષણ કહિંઈ, ઉત્પાદ વ્યાય ધ્રૌવ્ય, તત્શીલ-તત્સ્વભાવ ભાખિઆ, જે પુરુષ એ ત્રિલક્ષણ સ્વભાવની ભાવના ભાવઈ. તે વિસ્તારરૂચિસમ્યક્ત્વ અવગાહી અંતરંગ સુખ અનંદ પ્રભાવકપણાનો યશ, તેહની લીલા પામઈ. ॥ ૯-૨૮ ॥

વિવેચન— ઉત્પાદના બે પ્રકાર ૧ પ્રયોગ જ, ૨ વિશ્રસા, તથા નાશના પણ બે પ્રકાર ૧ રૂપાન્તર પરિણામ, ૨ અર્થાન્તરભાવગમન, તથા ધ્રુવના પણ ૨ ભેદ. ૧

સ્થૂલદ્રૌવ્યભાવ ૨ સૂક્ષ્મદ્રૌવ્યભાવ. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પદાર્થોમાં પ્રત્યેક સમયે આ ત્રિપદી-ત્રિલક્ષણ અવશ્ય હોય જ છે આ ત્રણ લક્ષણો હોય તો જ તે સત્ કહેવાય છે. તેથી કોઈપણ પદાર્થ એકાન્તે નિત્ય (ધ્રુવભાવવાળો) નથી કે એકાન્તે અનિત્ય (ઉત્પાદવ્યયવાળો) નથી. કથંચિદ્ નિત્ય અને કથંચિદ્ અનિત્ય છે. પર્યાયોની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય પણ પ્રતિસમયે ઉત્પાદ-નાશવાળું છે. છતાં સ્થાયિત્વ પણ મૂલભૂત આધાર સ્વરૂપે અંદર રહેલું દ્રવ્ય ધ્રુવ પણ છે જ.

ઇમ સમય કહિહં-સિદ્ધાન્ત, તેમાંહિ સર્વ અર્થ વિવિધ પ્રકારહં ત્રિલક્ષણ કહિહં, ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્ય તત્પ્રીલ-તત્સ્વભાવ ભાખિયા, જે પુરુષ એ ત્રિલક્ષણસ્વભાવની ભાવના ભાવહં. તે વિસ્તાર રુચિ સમ્યક્ત્વ અવગાહી અંતરંગ સુખ અનહં પ્રભાવકપણાનો યશ, તેહની લીલા પામહં ॥ ૧-૨૮ ॥

આ પ્રમાણે “સમયમાં” એટલે કે જૈનસિદ્ધાન્તમાં સર્વે પણ પદાર્થો વિવિધપ્રકારે અર્થાત્ અનેકપ્રકારે, ઉત્પાદ વ્યય અને દ્રૌવ્ય આમ ત્રણે લક્ષણોના શીલ (સ્વભાવ) વાળા છે. આમ જિનેશ્વર ભગવંતોએ કહેલા છે. કોઈ પણ પદાર્થ, કોઈ પણ સમયમાં, આ ૩ લક્ષણોમાંથી કોઈ એકાદ લક્ષણથી પણ રહિત નથી. ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વે પણ પદાર્થો પૂર્વપર્યાયથી નાશવાળા છે. ઉત્તર પર્યાયથી ઉત્પત્તિવાળા છે. અને દ્રવ્યભાવે સદા ધ્રુવ છે.

જે જે મહાત્મા પુરુષો આ ત્રણ લક્ષણની ચિંતવણા કરશે. ભાવના ભાવશે, નિરંતર તેની જ્ઞાનગોષ્ઠીમાં જ વર્તશે, તેઓની પરમાત્માના શાસન પ્રત્યે અને પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રત્યે રૂચિ દિન-પ્રતિદિન વિસ્તાર પામશે, વૃદ્ધિયુક્ત બનશે, આવા પ્રકારની વિસ્તારવાળી, દૃઢ, મજબૂત, ઈન્દ્રાદિ દેવોથી પણ અચલિત એવી રૂચિ સ્વરૂપ આત્માના “સમ્યક્ત્વ” ગુણનું અવગાહન કરીને (સમ્યક્ત્વ પામીને) પ્રથમ તો “અંતરંગ સુખને” પ્રાપ્ત કરશે. પદાર્થમાત્રમાં ત્રણ લક્ષણોના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો અને તેનાથી પદાર્થ માત્ર પ્રત્યે “પરદ્રવ્ય છે. અનિત્ય છે.” આમ સમજી રાગાદિ કાષાયિક ભાવો ઓછા કરી સ્વભાવદશાની રમણતાનો જે આનંદ માણવો, તે આનંદ કોઈ અપૂર્વ જ છે. જેણે માણ્યો હોય તેને જ તેની કિંમત સમજાય, જગતનાં વિષયસુખોનો આનંદ પરિમિત-કાળવાળો અને ઉપાધિઓથી ભરપૂર છે. અને આ ત્રિલક્ષણના સ્વરૂપની ભાવનાનો આનંદ અદ્ભૂત છે. નિરુપાધિક છે. તે આનંદના અનુભવમાં જે આત્માઓ વર્તે છે. તેઓનો સમય ક્યાં પસાર થઈ જાય છે. તેની તેઓને પોતાને પણ ખબર પડતી નથી.

તત્ત્વની ચિંતવણાની મસ્તી કોઈ ઓર જ હોય છે. તેમાં જ તન્મય થયેલા અને સાંસારિક ભાવો ભૂલી ગયેલા મહાત્માઓનાં કર્મો અલ્પસમયમાં તુટી જાય છે. કર્મો જ જાણે તેનાથી ભય પામ્યાં હોય તેમ ભાગી જાય છે. અને ગુણોના આવિર્ભાવરૂપ વાડી લીલીછમ થઈ જાય છે. આ અંતરંગ સુખનો આનંદ છે. તે તો પામે જ છે. પરંતુ તે પામ્યા બાદ વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવીને ગામે ગામ સાચા માર્ગની પ્રરૂપણા કરવા દ્વારા તે જ મહાત્માપુરુષો જૈનશાસનની પ્રભાવના કરતા કરતા “જૈન-શાસનના પ્રભાવક પણાનો યશ” પણ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રભાવકપણાના યશની લીલા મેળવે છે. અંતરંગ સુખ અને પ્રભાવકતાનો યશ આમ બન્ને ભાવો મળે છે “યશ” શબ્દથી ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું નામ પણ સૂચવ્યું છે. ॥ ૧૬૧ ॥

નવમી ઢાળ સમાપ્ત

તાળ - દશમી

ભિન્ન અભિન્ન તિવિહ તિય લક્ષણો, ભાસિઓ ઈમ મઈ રે અત્ય ।

ભેદ દ્રવ્ય ગુણ પજ્જવના હવઈ, ભાખીજઈ પરમત્ય ॥ ૧૦-૧ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિ પરિ આદરો, સમક્તિ વિણ સવિ ધંધ ।

સમક્તિ વિણ જે રે હઠ મારગિ પરિઆ, તે સવિ જાતિ રે અંધ ॥ ૧૦-૨ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિ પરિ આદરો ॥

ગાથાર્થ— ભેદ, અભેદ, ત્રિવિધ, ત્રિલક્ષણવાળો એક એક પદાર્થ છે. આ પ્રમાણે મેં પહેલાં (તાળ-૨, ગાથા-૨માં) જે કહ્યું હતું તે સમજાવ્યું. હવે દ્રવ્યના, ગુણના અને પર્યાયના પરમાર્થદૃષ્ટિએ જે ભેદો છે. તે વિસ્તારથી કહીએ છીએ. ॥ ૧૦-૧ ॥

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વરૂપી “સુધા” (અમૃત) સ્વીકારો, સમ્યક્ત્વ વિના કરાતી જ્ઞાન અને ક્રિયાની સઘળી પ્રવૃત્તિ “ધંધ” (ધાંધલ-ધમાલ) છે. ધ્યાન્ય = બુદ્ધિની અંધતા છે. સમ્યક્ત્વ વિના જે લોકો હઠાગ્રહના માર્ગમાં પડ્યા છે. તે સર્વે જન્માંધ છે. આમ જાણવું. ॥ ૧૦-૨ ॥

ટાંબો— “ભિન્ન, અભિન્ન, ત્રિવિધ, ત્રિલક્ષણ, એક અર્થ છઈ.” એહવું જે પહેલાં દ્વારરૂપ કહિં હું, તે મઈ વિસ્તારીનઈ-એટલઈ તાળે કહિં, હવઈ-દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના જે પરમાર્થઈ ભેદ છઈ તે વિસ્તારી ભાણિં છઈ ॥ ૧૦-૧ ॥

એણી પરિ-દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય પરમાર્થ વિચારીનઈ, વિસ્તારરૂચિ સમક્તિ આદરો, તાદૃશ ધારણાશક્તિ ન હોઈ, અનઈ એ વિચાર ભાવથી સદ્હઈ, જ્ઞાનવંતનો રાગી હોઈ, તેહનઈ પણ યોગ્યતાઈ દ્રવ્ય સમક્તિ હોઈ. એ ૨ પ્રકાર. સમક્તિવંતની દાનદયાદિક જે થોડીઈ ક્રિયા, તે સર્વ સફલ હોઈ. ઉક્તં ચ વિંશિકાયામ્—

દાણાઙ્ગાઓ એયમ્મિ, ચેવ સહલાઓ હુંતિ કિરિઆઓ ।

એયાઓ વિ હુ જમ્હા, મોક્ષફલાઓ પરાઓ અ ॥ ૬-૨૦ ॥

એ સમક્તિ વિના સર્વ ક્રિયા ઇંધરૂપ જાણવી. સમક્તિ વિના જે અગ્નિતાર્થ, તથા અગ્નિતાર્થનિશ્ચિત સ્વ-સ્વાભિનિવેશં હઠમાર્ગિ પડિયા છં. તે સર્વ જાતિ અંધ સરખા જાણવા. તે “ભલું” જાણી કરં, તે પણ ભલું ન હોઇ. ઉક્તં ચ

સુંદરબુદ્ધીઙ્ કયં, બહુઅં પિ ણ સુંદરં હોઙ્ ।

તે માટિ- “દ્રવ્યગુણ પર્યાય ભેદ પરિજ્ઞાનં કરીનં સૂઘું સમક્તિ આદરો” એ હિતોપદેશ. ॥ ૧૦-૨ ॥

વિવેચન- “સત્” નું લક્ષણ જે ત્રિપદી-ત્રૈલક્ષણ્ય હતું. તે નવમી ઢાળમાં સમજાવ્યું. આ પ્રમાણે બીજી ઢાળની બીજી ગાથામાં જે અમે આમ કહેલું હતું કે “દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાય”ના પરસ્પર ભેદાદિ (ભેદ-અભેદ-ત્રિવિધ-ત્રિલક્ષણ) સમજાવીશું તે અમે સમજાવ્યા. હવે દ્રવ્યાદિના ભેદ સમજાવીએ છીએ.

“ધિન્ન, અધિન્ન, ત્રિવિધ ત્રિલક્ષણ એક અર્થ છં” એહવું જે પહલાં દ્વારરૂપ કહિં હતું, તે મંડં વિસ્તારીનં-એટલં ઢાલે કહિં. હવં-દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના જે પરમાર્થં ભેદ છં, તે વિસ્તારી ખાચિં છં. ॥ ૧૦-૧ ॥

દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયો પરસ્પર ૧ કથંચિદ્ ધિન્ન છે. તથા ૨ કથંચિદ્ અધિન્ન છે. ૩ દ્રવ્યાત્મક ગુણાત્મક અને પર્યાયાત્મક છે. ૪ તથા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ આમ ત્રણ લક્ષણાત્મક છે આવા પ્રકારનું જે પહેલાં બીજી ઢાળની બીજી ગાથામાં દ્વારરૂપે કહું હતું. આટલાં દ્વારો અમે આ દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસમાં કહીશું, આવા પ્રકારનું પહેલાં અમે જે કહું હતું. તે વિષયનો ઘણો વિસ્તાર કરીને આટલી ઢાળોમાં (૧થી ૯ ઢાળો સુધીમાં) અમે સમજાવ્યું. હવે આ દશમી ઢાળથી દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયના પરમાર્થથી (વાસ્તવિક પણે) જે જે ભેદો (પ્રકારો) છે. તે સઘળા ભેદો વિસ્તારથી કહીએ છીએ. ॥ ૧૬૨ ॥

એળી પરિં દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય પરમાર્થ વિચારીનં, વિસ્તાર રુચિ સમક્તિ આદરો. તાદૃશ ધારણાશક્તિ ન હોઙ્, અનં એ વિચાર ભાવથી સદ્દહઙ્, જ્ઞાનવંતનો રાગી હોઙ્, તેહનં પળિ યોગ્યતાં દ્રવ્યસમક્તિ હોઙ્. એ ૨ પ્રકાર. સમક્તિવંતની દાનદયાદિક જે થોડીઙ્ ક્રિયા, તે સર્વ સફલ હોઙ્. ઉક્તં ચ વિંશિકાયામ્

આ રીતે દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયનો પરસ્પર કથંચિદ્ભેદ પણ છે કે જે બીજી ઢાળમાં સમજાવ્યો છે. કથંચિદ્ અભેદ પણ છે કે જે ત્રીજી ઢાળમાં સમજાવ્યો છે. તેથી

કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન છે કે જે ચોથી ઢાળમાં સમજાવ્યો છે. તેથી સમસ્ત પદાર્થો સપ્તભંગીરૂપ છે. પરંતુ એકાન્તે કોઈ એક રૂપવાળા નથી. અનેકાન્તમય છે. આ વાત સમજવા-સમજાવવાના સાધનસ્વરૂપે નયોની વાત સમજાવી. તથા પૂર્વોત્તર પર્યાય રૂપે નાશ અને ઉત્પત્તિમય છે. છતાં દ્રવ્યસ્વરૂપે ધ્રુવ પણ છે. ઈત્યાદિ જે પદાર્થનું જેવું સ્વરૂપ છે. તેવું સ્વરૂપ = એટલે કે પારમાર્થિક સ્વરૂપ અમે સમજાવ્યું છે. તે સ્વરૂપને બરાબર વિચારીને, ભણીને, ગુરુગમ દ્વારા જાણીને, અત્યન્ત સૂક્ષ્મતા પૂર્વકનો અભ્યાસ કરીને વિસ્તૃત રૂચિવાળું એટલે કે અત્યન્ત દૃઢ રૂચિ-પ્રીતિ-પરમવિશ્વાસવાળું ભાવસમ્યક્ત્વ તમે આદરો. કે જે ભાવસમ્યક્ત્વને કોઈ ચલિત કરી ન શકે કારણ કે જ્યારે પોતાને જે વસ્તુ બરાબર = યથાર્થ સમજાઈ હોય, હેયામાં યથાર્થ જયી ગઈ હોય, યુક્તિઓ પૂર્વક બેસાડી હોય, સ્થિર કરી હોય ત્યારે તે શ્રદ્ધાને કોણ ચલિત કરી શકે ? અર્થાત્ કોઈ ચલિત ન કરી શકે. આવી મજબૂત શ્રદ્ધાવાળા સમ્યક્ત્વને તમે આવા ગ્રંથોના અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત કરો. હવે કદાચ ધારો કે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો અતિશય સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાની, સમજવાની, બરાબર યથાર્થ રીતે તેને સંગત કરવાની અને ધારણામાં રાખવાની તેવી ધારણાશક્તિ ન હોય અને તેના કારણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું અતિશય સૂક્ષ્મ ધારણાપૂર્વકનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરી શકો તો પણ આવા પ્રકારનું દ્રવ્યાદિનું સ્વરૂપ વારંવાર સાંભળતાં સાંભળતાં “આ વસ્તુઓ આમ જ છે. જેમ જિનેશ્વરભગવંતોએ શાસ્ત્રોમાં કહી છે” આવી પાકી ખાત્રી થવા રૂપ ભાવથી પાકી શ્રદ્ધા કરનારા બનો.

તેથી જે આત્માઓની પોતાની ધારણાશક્તિ તેવી વિશિષ્ટ નથી તેઓ પણ જેની વિશાલ ધારણાશક્તિ છે તેવા જ્ઞાનવંત મહાત્મા પુરુષો પ્રત્યે જ્ઞાનગુણે કરીને રાગી થયા છતાં તેઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવવાળા જો બને તો તેવા આત્માર્થી શ્રદ્ધાવંતને પણ યથાર્થ તત્ત્વ જાણવાની યોગ્યતાના ગુણે કરીને (વિશિષ્ટજ્ઞાન ન હોવા છતાં) દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ હોય છે. આ પ્રમાણે કાં તો પોતે સ્વયં જ્ઞાની થાય, ગીતાર્થ થાય, અથવા ભાવથી જ્ઞાનીઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા કરવાપૂર્વક ગીતાર્થની નિશ્ચામાં રહે તો, આમ બે પ્રકારે સમ્યક્ત્વવાળા જીવોની જ્ઞાનાભ્યાસરૂપ અને દયા-દાનાદિરૂપ જે કોઈ અલ્પ પ્રમાણની પણ (અલ્પમાત્રાએ પણ કરાયેલી) ધર્મક્રિયાઓ હોય છે. તે સર્વે ધર્મક્રિયાઓ કર્મોની નિર્જરા કરવારૂપી ફળ આપવામાં સફળ જાણવી. પૂજ્યપાદશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ વિંશતિવિંશિકામાં કહ્યું છે કે—

‘દાણાઙ્ગઆઓ ઇયમ્મિ, ચેવ સહલાઓ હુંતિ કિરિઆઓ ।

ઇયાઓ વિ હુ જમ્હા, મોક્ષફલાઓ પરાઓ અ ॥ ૬-૨૦ ॥

૧. “શુદ્ધધર્મ વિંશિકા” નામની છઠ્ઠી વિંશિકાની આ વીસમી ગાથા છે.

આ સમ્યક્ત્વ ગુણ હોતે છે તે જ દાનાદિ સર્વે પણ ક્રિયાઓ સફળ જાણાવી. કારણ કે (સમ્યક્ત્વપૂર્વકની જ) આ ક્રિયાઓ મોક્ષફળને આપનારી બને છે અને અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ છે. ॥૬-૨૦॥

ઉપર મુજબ વિંશતિવિંશિકામાં છઠ્ઠી વિંશિકાની વીસમી ગાથામાં કહ્યું છે.

ए समकित विना सर्व क्रिया धंधरूप जाणवी. समकित विना जे अगीतार्थ तथा अगीतार्थनिश्रित स्व-स्वाभिनवेशां हठमार्गि पडिआ छइं. ते सर्व जातिअंध सरखा जाणवा. ते “भलुं” जाणी करइं, तो यणि भलुं न होइ. उक्तं च—

“सुंदरबुद्धिइ कयं, बहुअं पि ण सुंदरं होइ”

તે માટિં “દ્રવ્યગુણ પર્યાય ભેદ પરિજ્ઞાનઈં કરીનઈં સૂધું સમકિત આદરો.” એ હિતોપદેશ. ॥ ૧૦-૨ ॥

ઉપર કહેલા “સમ્યક્ત્વ” ગુણ વિના કરાયેલી સર્વ ધર્મક્રિયાઓ ધાંધલ-ધમાલરૂપ જાણાવી એટલે કે ધ્યાન્ય સ્વરૂપ (બુદ્ધિની અંધતા સ્વરૂપ) જાણાવી. કારણ કે તે ધર્મક્રિયાઓ યથાર્થ કર્મનિર્જરા રૂપ ફળને આપનારી બનતી નથી. જે આત્માઓ આવા પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ પામ્યા નથી અને સમ્યક્ત્વગુણ વિના પોતે અગીતાર્થ થઈને ચાલે છે અથવા અગીતાર્થની નિશ્રાએ ચાલે છે તે સર્વ આત્માઓ પોતપોતાના મનમાં માની લીધેલા કુમાર્ગના હઠાગ્રહમાં (કદાગ્રહમાં) પડેલા છે. અને તે સર્વ જન્માંધ સરખા જાણવા. જેમ જન્માંધને ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો દેખાતા નથી. તેવી રીતે આ આત્માઓને દ્રવ્યગુણપર્યાયનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાતું નથી. અને તેથી તે તરફની ઉપેક્ષાવાળા થયા છતા મિથ્યાજ્ઞાનમાં જ રાચનારા અને વિષયરસમાં જ નાચનારા બને છે.

આવા આત્માઓ “મારૂ ભલું થશે એમ માનીને ધર્મક્રિયા કરે પરંતુ ભલું ન થાય.” જેને ઉંધી દિશા પકડાઈ છે. તે પોતાનું ઈષ્ટગામ આ દિશાએ જ છે એમ માનીને ગાડી દોડાવે પણ ઈષ્ટગામ આવે નહીં. બલકે ઈષ્ટગામનું અંતર વધતું જાય. ઉપદેશમાલા શાસ્ત્રની ૪૧૪મી ગાથામાં કહ્યું છે કે—

“सुंदरबुद्धिथी (लागणीयुक्त बुद्धिथी) करेलुं घणुं कार्यं પણ (अज्ञानताथी) उलटी दिशा तरफ उोय त्त्यारे सुंदरं इण आपनारुं थतुं नथी” તે માટે દ્રવ્યગુણ અને પર્યાયના ભેદ-પ્રભેદોનું યથાર્થજ્ઞાન કરીને “સૂધું” = સુધાતુલ્ય = અમૃતતુલ્ય એવું અથવા સુધા = શુદ્ધ = નિર્દોષ એવું સમકિત આદરો. પણ સમ્યક્ત્વ વિના ભૂલા ન ભમો, આવો હિતોપદેશ ગુરુજી આપણને આપે છે. ॥ ૧૬૩ ॥

ધર્મ અધર્મ હ ગગન સમય વલી, પુદ્ગલ જીવ જ એહ ।

ષટ્ દ્રવ્ય કહિયાં રે શ્રીજિનશાસનિં, જાસ ન આદિ ન છેહ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિ પરિ આદરો ॥ ૧૦-૩ ॥

ગાથાર્થ— ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાલ, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવ આમ કુલ ૬ દ્રવ્યો શ્રી જૈનશાસનમાં કહ્યાં છે. કે જે દ્રવ્યોની આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી. અર્થાત્ અનાદિ-અનંત છે. ॥ ૧૦-૩ ॥

ટાંબો- ધર્મ ક. ધર્માસ્તિકાય, અધર્મ ક. અધર્માસ્તિકાય, ગગન ક. આકાશાસ્તિકાય, સમય ક. કાલદ્રવ્ય, અદ્ધા સમય જેહનું બીજું નામ, પુદ્ગલ ક. પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવ ક. જીવાસ્તિકાય, એહ ષટ્ દ્રવ્ય જિનશાસનનંદં વિષદં કહિયાં, જેહનો દ્રવ્યજાતિં તથા પર્યાયપ્રવાહદં આદિ તથા છેહ ક. અંત નથી.

એહ મધ્યે કાલ વર્ણનદં પ અસ્તિકાય કહિદં “અસ્તયઃ પ્રદેશાઃ તૈઃ કાયન્તે શબ્દાયન્તે” ઇતિ વ્યુત્પન્તેઃ, કાલદ્રવ્યનંદં અસ્તિકાય ન કહિદં, જે માટદં-તેહનંદં પ્રદેશસંઘાત નથી. એક સમય બીજા સમયનંદં ન મીલદં. તે વતી. ઈમ બીજાં પણ-

ધર્માધર્માકાશાન્યેકૈકમતઃ પરં ત્રિકમનન્તમ્ ।

કાલં વિના અસ્તિકાયા જીવમૃતે ચાપ્યકર્તૃણિ ॥ ૨૧૪ ॥

ઈત્યાદિ સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય પ્રશમસ્ત્યાદિ મહાગ્રંથથી જાણવું. ॥ ૧૦-૩ ॥

વિવેચન— હવે સૌથી પ્રથમ દ્રવ્યના ભેદ જણાવે છે. શ્રી જૈનશાસનમાં દ્રવ્યના ભેદ ૬ કહ્યા છે. જે નવતત્ત્વાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે જણાવે છે.

ધર્મ ક. ધર્માસ્તિકાય, અધર્મ ક. અધર્માસ્તિકાય, ગગન ક. આકાશાસ્તિકાય, સમય ક. કાલદ્રવ્ય, અદ્ધા સમય જેહનું બીજું નામ, પુદ્ગલ ક. પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવ ક. જીવાસ્તિકાય, એહ ષટ્દ્રવ્ય જિનશાસનનંદં વિષદં કહિયાં, જેહનો દ્રવ્યજાતિં તથા પર્યાયપ્રવાહદં આદિ તથા છેહ ક. અંત નથી.

ધર્મ કહેતાં ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, અધર્મ કહેતાં અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ગગન કહેતાં આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય, સમય કહેતાં કાલદ્રવ્ય કે જે કાલદ્રવ્યનાં બીજાં નામો અદ્ધા તથા સમય છે. પુદ્ગલ કહેતાં પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય, અને જીવ કહેતાં જીવાસ્તિકાય દ્રવ્ય, આ છ દ્રવ્યો શ્રી તીર્થંકરભગવન્તોના શાસનની અંદર કહેલાં છે.

(૧૧) ૮

આ છએ દ્રવ્યોનો દ્રવ્યપણાની જાતિરૂપે એટલે કે દ્રવ્યત્વજાતિવાળા સ્વરૂપે તથા પર્યાય પામવાના પ્રવાહપણે એટલે કે પ્રતિસમયે નવા નવા પર્યાયો પ્રાપ્ત કરવાના સતત પ્રવાહ પણે કદાપિ આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી. એટલે કે અનાદિકાળથી છે અને અનંતકાળ રહેશે જ. આ છ દ્રવ્યો ભૂતકાળમાં ન હતાં, કે વર્તમાનકાળમાં નથી, કે ભાવિકાળમાં નહીં હોય આવું કદાપિ બન્યું નથી, બનતું નથી અને બનશે પણ નહીં. તથા આ છએ દ્રવ્યો અનાદિ-અનંત હોવાથી જેવાં છે તેવાં જાણવાં, અનાદિ-અનંતપણે જ જાણવા પ્રયત્નશીલ થવું. પરંતુ આ જગતમાં આ દ્રવ્યો ક્યારે આવ્યાં ? જીવ ક્યારે આવ્યો ? કોણે બનાવ્યો ? ક્યાંથી આવ્યો ? ક્યારેક તો આ સંસારની શરૂઆત થઈ હશેને ? ભગવાન તો કેવલી હોવાથી પહેલું કોણ અને પછી કોણ ? એ જાણે જ ને? સૌથી પહેલું કોણ મોક્ષે ગયું ? નિગોદમાંથી પહેલો જીવ કોણ નીકળ્યો ? મોક્ષમાં જનારા જીવ વિના તે પ્રથમ કેવી રીતે નીકળ્યો ? આવા કોઈ પણ પ્રશ્નો કરવા નહીં, આવા પ્રશ્નોની ઝંઝટમાં પડવું નહીં, નિરર્થક સમય ગુમાવવો નહીં. જગત અનાદિ-અનંત છે. અને જેવું જગત છે તેવું જ ભગવાન કેવલજ્ઞાનથી દેખે છે. ભગવાન કેવલી હોવા છતાં ઘટને ઘટરૂપે જ જાણે, પટરૂપે ન જાણે, કારણ કે ઘટપદાર્થ એ પટ નથી. આ રીતે ઘટને પટપણે ન જાણવામાં કેવલજ્ઞાનની અપૂર્ણતા નથી. પણ જ્ઞેય તેવું નથી. તેથી તેમ નથી જાણતા. જે વસ્તુ જેવી હોય તે વસ્તુને તેવી જાણે આ રીતે તેઓની આ યથાર્થદર્શિતા છે. તેવી જ રીતે જે જે પદાર્થો અનાદિ-અનંત છે. તે સર્વે પદાર્થોને તે રીતે જ એટલે કે અનાદિ-અનંતપણે જ ભગવાન જાણે છે. આદિ-અંતપણે જાણતા નથી તેમાં કેવલજ્ઞાનની અપૂર્ણતા નથી. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેવી એટલે કે આદિ-અંતવાળી નથી. આ રીતે સાચી દૃષ્ટિ રાખીને પદાર્થોને યથાર્થપણે સમજવા.

एह मध्ये काल वर्जीनइं ५ अस्तिकाय कहिइं, “अस्तयः प्रदेशाः, तैः कायन्ते शब्दायन्ते” इति व्युत्पत्तेः । कालद्रव्यनइं अस्तिकाय न कहिइं, जे माटइं-तेहनइं प्रदेशसंघात नथी, एक समय बीजा समयनइं न मिलइं ते वती, इम बीजां पणि

धर्माधर्माकाशान्येकैकमतः परं त्रिकमनन्तम् ।

कालं विनाऽस्तिकाया जीवमृते चाप्यकर्तृणि ॥ २१४ ॥

इत्यादि साधर्म्य-वैधर्म्य प्रशमरत्यादि महाग्रंथથી जाणવું. ॥ ૧૦-૩ ॥

આ છ દ્રવ્યોની અંદર કાલદ્રવ્યને વર્ણને બાકીનાં ૫ દ્રવ્યો અસ્તિકાય કહેવાય છે. અહીં “અસ્તિ” શબ્દનો અર્થ પ્રદેશ જાણવો. તે પ્રદેશો વડે જે ગવાય, એટલે કે પ્રદેશોવાળા છે. આમ જેઓને કહેવાય તે. અથવા પ્રદેશોનો જે સમૂહ તે અસ્તિકાય

અર્થાત્ પ્રદેશવાળા તરીકે પ્રખ્યાત જે દ્રવ્યો છે. તે અસ્તિકાય દ્રવ્યો જાણવાં, આવી વ્યુત્પત્તિ કરવી. કાલદ્રવ્યને અસ્તિકાય દ્રવ્ય કહેવાતું નથી. કારણ કે તે દ્રવ્યને પ્રદેશોનો સમૂહ નથી. કાળદ્રવ્યનો કોઈ પણ એક સમય બીજા સમયની સાથે મળતો નથી, બે સમયોનો પિંડ થતો નથી. એક સમય ગયા પછી જ બીજો સમય આવે છે. તે વતી = તે માટે અર્થાત્ સમયોનો પરસ્પર પિંડ થતો નથી તે કારણે કાલને અસ્તિકાય કહેવાતો નથી. આ રીતે બીજાં પણ સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય અન્યગ્રંથોથી જાણવાં. સારાંશ કે અસ્તિકાય પણે પાંચદ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય અને કાલદ્રવ્યનું વૈધર્મ્ય જેમ સમજાવ્યું તેવી રીતે બીજાં પણ સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય આ છ દ્રવ્યોમાં પ્રશમરતિ આદિ મહાગ્રંથોથી જાણવાં.

જેમ કે ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો એક એક છે આ ત્રણથી બાકીનાં ત્રણ દ્રવ્યો અનંત છે. કાલ વિનાનાં પાંચ દ્રવ્યો અસ્તિકાય છે. અને જીવ સિવાયનાં બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો અકર્તા છે. ઈત્યાદિ સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય પ્રશમરતિ આદિ મહાગ્રંથોથી જાણવું.

જે જે દ્રવ્યો, જે જે ધર્મથી પરસ્પર સમાન હોય, અરસપરસ મળતાં આવતાં હોય, તે સાધર્મ્ય કહેવાય છે. અને જે જે દ્રવ્યો જે જે ધર્મથી અસમાન હોય, પરસ્પર મળતાં ન આવતાં હોય તે વૈધર્મ્ય કહેવાય છે. આ સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય જાણવા માટે નવતત્ત્વની આ ગાથા ભણવા જેવી છે.

પરિણામી જીવમુત્તં, સઘણસા ઇગ ચિત્ત કિરિયા ય ।

ણિચ્ચં કારણ કત્તા, સઘ્વગય ઇચર અપ્પવેસે ॥ નવતત્ત્વ ગાથા ૧૪ ॥

આ ગાથામાં કુલ ૧૨ દ્વારો છે. તેનાં વિરોધી દ્વારો ઇચર શબ્દથી લેવાનાં છે. એટલે પ્રતિપક્ષી સાથે કુલ ૨૪ દ્વારો થાય છે. તેમાં જે દ્રવ્યો જે ધર્મથી મળતાં આવતાં હોય તે દ્રવ્યોનું તે દ્રવ્યોની સાથે સાધર્મ્ય જાણવું. અને મળતાં ન આવતાં હોય તે દ્રવ્યોનું તે દ્રવ્યોની સાથે પરસ્પર વૈધર્મ્ય જાણવું.

૧. પરિણામી-અપરિણામી = અન્ય અન્ય દ્રવ્યના યોગે તે તે રૂપે પરિણામ પામવું તે પરિણામી અને પરિણામ ન પામવું તે અપરિણામી. અહીં જીવ અને પુદ્ગલ આ બે દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી નાના પ્રકારના પરિણામને પામે છે. માટે પરિણામી છે. શેષ ચાર દ્રવ્યો તેવા પરિણામને નથી પામતાં, માટે વ્યવહારનયથી અપરિણામી છે.

નિશ્ચયનયથી સર્વે દ્રવ્યો પોત-પોતાના પર્યાયોમાં અવશ્ય પરિણામ પામે છે. તેથી સર્વે દ્રવ્યો નિશ્ચયનયથી પરિણામી છે.

૨. જીવ-અજીવ- છ દ્રવ્યોની અંદર એક જીવ દ્રવ્ય જ જીવ સ્વરૂપ છે. બાકીનાં પાંચે દ્રવ્યો ચેતના વિનાનાં હોવાથી અજીવ સ્વરૂપ છે.

૩ મૂર્ત-અમૂર્ત- જે દ્રવ્યમાં વર્ણ ગંધ રસ અને સ્પર્શ હોય તે મૂર્ત કહેવાય છે. અને જેમાં વર્ણાદિ ગુણો ન હોય તે અમૂર્ત કહેવાય છે. છ દ્રવ્યોમાં એક પુદ્ગલાસ્તિકાય-દ્રવ્ય જ વર્ણાદિગુણવાળું હોવાથી મૂર્ત છે. બાકીનાં પાંચદ્રવ્યો વર્ણાદિ વિનાનાં હોવાથી અમૂર્ત છે. મૂર્ત એટલે રૂપી અને અમૂર્ત એટલે અરૂપી પણ કહેવાય છે. જીવદ્રવ્ય શરીરધારી હોવાથી વ્યવહારનયથી મૂર્ત કહેવાય છે. નિશ્ચયનયથી અરૂપી જાણવો.

૪ સપ્રદેશ-અપ્રદેશ- જે જે દ્રવ્યોના નિર્વિભાજ્ય ભાગો (એટલે જેના ફરી બે ખંડ ન થાય તેવા ભાગો) બુદ્ધિથી કરી શકાય તે દ્રવ્યો સપ્રદેશી (પ્રદેશવાળાં) કહેવાય છે. અને જે દ્રવ્યના આવા પ્રકારના પ્રદેશો ન થાય તે અપ્રદેશી કહેવાય છે કાલ વિનાનાં બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો સપ્રદેશી છે. અને કાલદ્રવ્ય અપ્રદેશી છે.

૫ એક-અનેક- જે જે દ્રવ્યો સંખ્યામાં એક જ હોય તે એક અને જે દ્રવ્યો ઘણાં હોય તે અનેક. આ છ દ્રવ્યોમાં ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો સંખ્યામાં એક છે. અને જીવ-પુદ્ગલ તથા કાલ આ ત્રણ દ્રવ્યો સંખ્યામાં અનંત છે તેથી અનેક છે.

૬ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી (અક્ષેત્ર) = જે આધારભૂત દ્રવ્ય હોય, બીજા દ્રવ્યોને પોતાનામાં રાખતું હોય તે ક્ષેત્રદ્રવ્ય કહેવાય છે. અને જે આધેયભૂત દ્રવ્ય હોય, ક્ષેત્રભૂતદ્રવ્યના આધારમાં જે રહેતાં હોય તે રહેનારાં દ્રવ્યોને ક્ષેત્રી કહેવાય છે. આકાશદ્રવ્ય ક્ષેત્ર છે. કારણ કે તે પોતાનામાં સર્વદ્રવ્યોને રાખે છે, સર્વદ્રવ્યોનો તે આધાર છે. તે પોતે કોઈમાં રહેતું નથી. બાકીનાં પાંચે દ્રવ્યો આકાશમાં વર્તે છે. માટે શેષ પાંચદ્રવ્યો ક્ષેત્રી છે. અહીં એક વાત ખાસ જાણવા જેવી છે કે બધી વસ્તુ કાલે કાલે થાય છે આવું ઘણીવાર બોલાય છે. ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં કાલ: સર્વાધાર: આવું વાક્ય આવે છે. એટલે કાલમાં સર્વ વસ્તુ રહે છે. આમ લાગે છે. પરંતુ હકીકતથી વિચારીએ તો કાલ એ કોઈ વાસ્તવિક દ્રવ્ય નથી. તેથી કાલ એ આધારભૂત દ્રવ્ય નથી. જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોની જે વર્તના નામનો પર્યાય છે તેને જ કાલ કહેવાય છે. એટલે કે પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે માટે કાલ આધારભૂત દ્રવ્ય ન હોવાથી તેને ક્ષેત્ર સ્વરૂપ કહ્યું નથી. જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો આધેય હોવાથી ક્ષેત્રી કહેવાય છે. તેથી તેના પર્યાયભૂત કાલદ્રવ્ય પણ આકાશમાં વર્તમાન માનીને ક્ષેત્રી કહ્યું છે.

૭ સક્રિય-અક્રિય- જો કે નિશ્ચયનયથી સર્વે દ્રવ્યો પોતપોતાની નિયત ક્રિયા તો કરે જ છે. તેથી સર્વે દ્રવ્યો સક્રિય છે. તો પણ વ્યવહારનયથી ગમનાગમનાદિ સ્થૂલ ક્રિયા જીવ-પુદ્ગલ આ બે જ દ્રવ્યો કરે છે. તેથી બે દ્રવ્યો સક્રિય છે. અને બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો ગમનાગમનાદિરૂપ સ્થૂલક્રિયા ન કરતાં હોવાથી અક્રિય છે.

૮ નિત્ય-અનિત્ય- છ એ દ્રવ્યો અનાદિ-અનંત છે એટલે સદા રહેનાર છે. કોઈ પણ કાળે કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી હોતું એમ નથી. આ દૃષ્ટિએ છએ દ્રવ્યો નિત્ય છે. આમ નિશ્ચયનય કહે છે. પરંતુ વ્યવહારનય સ્થૂલદૃષ્ટિવાળો હોવાથી જે જે દ્રવ્યો પરિણામી છે. નવી નવી અવસ્થા પામીને બદલાય છે. તે અવસ્થાઓને વધારે લક્ષ્યમાં લઈને જીવ-પુદ્ગલ આ બે દ્રવ્યોને અનિત્ય માને છે. અને ધર્માદિ શેષ ચારદ્રવ્યોને નિત્ય માને છે. પરમાર્થદૃષ્ટિએ છએ દ્રવ્યો નિત્યાનિત્ય છે.

૯ કારણ-અકારણ- જે દ્રવ્ય બીજાદ્રવ્યના ઉપયોગમાં આવે છે. તે કારણ, અને જે દ્રવ્યો બીજા દ્રવ્યના ઉપયોગમાં ન આવે તે અકારણ, જીવ સિવાયનાં શેષ પાંચે દ્રવ્યો ગતિસહાયકતા, સ્થિતિસહાયકતા, આદિ રૂપે જીવના ઉપયોગમાં આવે છે. તેથી પાંચ દ્રવ્યો કારણ છે. અને જીવ દ્રવ્ય કોઈ પણ અજીવદ્રવ્યોના ઉપયોગમાં આવતું નથી. માટે અકારણ છે.

૧૦ કર્તા-અકર્તા- જે દ્રવ્ય સ્વતંત્ર હોય, બીજાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરનાર હોય તે કર્તા કહેવાય છે. જીવદ્રવ્ય આવા પ્રકારનું હોવાથી તે કર્તા છે. અને જે દ્રવ્યો પરતંત્ર હોય, એટલે કે ઉપભોક્તા ન હોય, પરંતુ ઉપભોગ્ય હોય. બીજાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ પોતે ન કરી શકે પરંતુ પોતાનો ઉપયોગ બીજું દ્રવ્ય કરે તે અકર્તા કહેવાય છે. આ રીતે જોતાં જીવ સિવાયનાં પાંચે દ્રવ્યો અકર્તા છે.

૧૧ સર્વગત-અસર્વગત- લોક અને અલોક એમ બન્નેમાં જે વ્યાપ્ત હોય તે સર્વગત કહેવાય છે. આકાશનામનું એક જ દ્રવ્ય સર્વગત છે બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો લોકમાં જ માત્ર છે. લોકાલોકમાં નથી. તેથી અસર્વગત છે તેમાં પણ ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય સમસ્ત લોકાકાશ વ્યાપી છે. કોઈપણ એક જીવ દ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વ્યાપ્ત છે. તેનાથી વધીને કેવલીસમુદ્ઘાતકાળે સમસ્ત લોકવ્યાપી પણ થાય છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય સમસ્ત લઈએ તો લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત છે. અને કોઈ એક દ્રવ્ય પુદ્ગલ લઈએ તો એટલે કે સંખ્યાત-અસંખ્યાત અનંત પ્રદેશી આદિ સ્કંધો માત્ર લઈએ તો લોકાકાશના એકપ્રદેશાદિ ક્ષેત્રોમાં યથાયોગ્ય વ્યાપ્ત છે. કાલદ્રવ્યમાં જ્યોતિશ્ચક્રના ચારથી થતો

તે બારે દ્વારોનું કોષ્ટક (ચિત્ર-ટેબલ) આ પ્રમાણે છે.

દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ	૧ જીવ	૨ ધર્મ	૩ અધર્મ	૪ આકાશ	૫ સમય	૬ પુદ્ગલ	સર્વાક
૧ પરિણામી x અપરિણામી	૧ ૧	... ૧	... ૧	... ૧	૧ ...	૨ ૪
૨ જીવ x અજીવ	૧ ૧	... ૧	... ૧	... ૧	... ૧	૧ ૫
૩ મૂર્ત x અમૂર્ત	... ૧	... ૧	... ૧	... ૧	... ૧	૧ ...	૧ ૫
૪ સપ્રદેશ x અપ્રદેશ	૧ ...	૧ ...	૧ ...	૧ ૧	૧ ...	૫ ૧
૫ એક x અનેક	... ૧	૧ ...	૧ ...	૧ ૧	... ૧	૩ ૩
૬ ક્ષેત્ર x ક્ષેત્રી	... ૧	... ૧	... ૧	૧ ૧	... ૧	૧ ૫
૭ સક્રિય x અક્રિય	૧ ૧	... ૧	... ૧	... ૧	૧ ...	૨ ૪
૮ નિત્ય x અનિત્ય	... ૧	૧ ...	૧ ...	૧ ...	૧ ૧	૪ ૨
૯ કારણ x અકારણ	... ૧	૧ ...	૧ ...	૧ ...	૧ ...	૧ ...	૫ ૧
૧૦ કર્તા x અકર્તા	૧ ૧	... ૧	... ૧	... ૧	... ૧	૧ ૫
૧૧ સર્વગત x અસર્વગત	... ૧	... ૧	... ૧	૧ ૧	... ૧	૧ ૫
૧૨ અપ્રવેશ x સપ્રવેશ	૧ ...	૧ ...	૧ ...	૧ ...	૧ ...	૧ ...	૬ ...

વ્યવહારકાળ લઈએ તો માત્ર અદીદીપમાં જ વ્યાપ્ત છે. પરંતુ વર્તના સ્વરૂપ નિશ્ચયકાલ લઈએ તો સમસ્ત લોકાકાશવ્યાપી છે. (અલોકાકાશ વ્યાપી પણ છે.) સર્વગતને સર્વવ્યાપી કહેવાય છે. અને અસર્વગતને અસર્વવ્યાપી અથવા દેશવ્યાપી પણ કહેવાય છે.

૧૨ સપ્રવેશ-અપ્રવેશ- જે દ્રવ્ય પોતાનું સ્વરૂપ ત્યજીને અન્ય દ્રવ્યરૂપે જ બની જાય તે સપ્રવેશ કહેવાય છે. અને બીજા દ્રવ્યસ્વરૂપે ન થાય તે અપ્રવેશ કહેવાય છે. છ દ્રવ્યોમાંનું કોઈ પણ દ્રવ્ય, અન્ય દ્રવ્યની સાથે ગમે તેટલો કાળ રહે તો પણ અન્ય દ્રવ્ય સ્વરૂપે થતું નથી. તેથી છએ દ્રવ્યો અપ્રવેશી જ છે. કોઈ પણ દ્રવ્ય સપ્રવેશી નથી. જેમ કે જીવદ્રવ્ય ગમે તેટલો કાળ જડની સાથે રહે તો પણ તે જીવદ્રવ્ય જડદ્રવ્ય બનતું નથી. તેવી જ રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ગમે તેટલો કાળ જીવ દ્રવ્ય સાથે રહે તો પણ તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જીવદ્રવ્ય બનતું નથી. માટે અપ્રવેશી છે તેમ બાકીનાં દ્રવ્યો માટે પણ સમજી લેવું.

આ પ્રમાણે છએ દ્રવ્યોનું બાર પ્રકારે સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય સમજાવ્યું તેની વિચારણાવિશેષ કરવાથી દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ અત્યન્ત સ્પષ્ટ થાય છે તથા ક્યું ક્યું દ્રવ્ય ક્યા ક્યા ગુણધર્મથી ક્યા ક્યા દ્રવ્યની સાથે મળતું આવે છે અને ક્યાં મળતું આવતું નથી. આમ અભેદ અને ભેદ પણ જણાય છે. તેને જ સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય કહેવાય છે. ॥૧૬૪॥

ગતિપરિણામી રે પુદ્ગલ જીવનઈ, ઝખનઈ જલ જિમ હોઈ ।

તાસ અપેક્ષા રે કારણ લોકમાં, ધરમદ્રવ્ય ગઈ રે સોઈ ॥ ૧૦-૪ ॥

થિતિ પરિણામી રે પુદ્ગલજીવની, થિતિનો હેતુ અધર્મ ।

સવિ સાધારણ ગતિ થિતિ હેતુતા, દોઈ દ્રવ્યનો રે ધર્મ, ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિ પરિ આદરો ॥ ૧૦-૫ ॥

ગાથાર્થ— મત્સ્યને ગતિમાં જેમ જલ અપેક્ષાકારણ છે. તેમ ગતિભાવે પરિણામ પામેલાં જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યોને આ લોકમાં જે ગતિમાં અપેક્ષાકારણભૂત દ્રવ્ય છે. તે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય જાણવું. (ઝખને = મત્સ્યને, ગઈ = જાણવું, સોઈ = તે)

એવી જ રીતે સ્થિતિભાવે પરિણામ પામેલાં જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યોને સ્થિતિમાં હેતુભૂત જે દ્રવ્ય છે. તે અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય જાણવું. સર્વે જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સાધારણપણે (સામાન્યથી માત્ર એક સરખા સમાન કારણ સ્વરૂપે) ગતિ-સ્થિતિમાં હેતુતા, એ જ આ બે દ્રવ્યોનો ધર્મ છે. આમ જાણવું. ॥ ૧૦-૪-૫॥

ટબો- તિહાં ધુરિ ધર્માસ્તિકાય લક્ષણ કહઈં છઈં- ગતિપરિણામી જે પુદ્ગલ જીવ દ્રવ્ય, લોક ક. ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મક આકાશખંડ, તેહમાંહિં છઈં, તેહનું જે અપેક્ષા કારણ-પરિણામ વ્યાપાર રહિત, અધિકરણરૂપ, ઉદાસીન કારણ, જિમ ગમનાગમનાદિ ક્રિયા પરિણત ઝષ ક. મત્સ્ય, તેહનઈં જળ અપેક્ષાકારણ છઈં. તે ધર્મદ્રવ્ય ક. ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય જાણવું.

“સ્થલે ઝષક્રિયા વ્યાકુલતયા ચેષ્ટાહેત્વિચ્છાઽભાવાદેવ ન ભવતિ, ન તુ જલાભાવાદિતિ ગત્યપેક્ષાકારણે માનાભાવઃ” ઇતિ ચેત્, ન, અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં લોકસિદ્ધવ્યવહારાદેવ તદ્દેતુત્વસિદ્ધેઃ, અન્યથા અન્યકારણેનેતરાખિલકારણાન્યથા-સિદ્ધિપ્રસન્નાદ ઇતિ દિગ્ ॥ ૧૦-૪ ॥

ઈમ હિવઈં-અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ કહઈં છઈં-

સ્થિતિપરિણામી જે પુદ્ગલ જીવદ્રવ્ય, તેહોની સ્થિતિનો હેતુ કહઈં, અપેક્ષાકારણ જે દ્રવ્ય, તે અધર્માસ્તિકાય જાણવો. ગતિ સ્થિતિપરિણત સકલદ્રવ્યનું જે એક એક દ્રવ્ય લાઘવઈં કારણ સિદ્ધ હોઈં, તે એ ૨ દ્રવ્ય જાણવાં. તેણઈં કરી ઝષાદિ ગત્યપેક્ષાકારણ જલાદિ દ્રવ્યનઈં વિષઈં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્ય લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ન હોઈં. ॥ ૧૦-૫ ॥

વિવેચન- છએ દ્રવ્યોનાં નામ કહ્યાં, હવે એક એક દ્રવ્યનું ક્રમશઃ સ્વરૂપ સમજાવે છે.

તિહાં ધુરિ ધર્માસ્તિકાય લક્ષણ કહઈં છઈં-

ગતિપરિણામી જે પુદ્ગલ જીવ દ્રવ્ય, લોક૦ ક૦ ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મક આકાશખંડ, તેહમાંહિં-છઈં, તેહનું જે અપેક્ષા કારણ=પરિણામ વ્યાપાર રહિત, અધિકરણરૂપ, ઉદાસીનકારણ, જિમ-ગમનાગમનાદિ ક્રિયાપરિણત ઝષ ક૦ મત્સ્ય, તેહનઈં-જલ અપેક્ષાકારણ છઈં, તે ધર્મદ્રવ્ય ક૦ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય જાણવું.

તે છએ દ્રવ્યોમાં ધુરિ = પ્રથમ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય કહેલું છે. તેથી પ્રથમ ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ કહીએ છીએ- પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવદ્રવ્ય ગતિપરિણામી છે. ગમનાગમન કરવાના સ્વભાવવાળાં છે. આ બન્ને દ્રવ્યોનું ગમનાગમન, લોક કહેતાં ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણવાળા લોકાકાશ સ્વરૂપ જે આકાશખંડ છે. તેહમાં જ થાય છે. આ ગમનાગમન કરવામાં તે બન્ને દ્રવ્યોને જે અપેક્ષાકારણભૂત દ્રવ્ય છે. તે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે.

પ્રશ્ન- અપેક્ષાકારણ એટલે શું ?

ઉત્તર- કાર્ય કરવામાં વપરાતાં કારણો બે જાતનાં હોય છે. જેમ કે કાગળ લખવામાં અથવા પુસ્તક લખવામાં પેન, કાગળ, અન્ય પુસ્તકો તથા સૂર્યનો પ્રકાશ વિગેરે ઘણા કારણો છે. તેમાં કાગળ, પેન અને અન્યપુસ્તકો વિગેરેને કાર્ય કરવામાં આ જીવ પોતાના સ્વાધીનપણે જોડે છે. વ્યાપારિત કરે છે. તે તે કાર્યકરવાના સાધનરૂપે પરિણમાવે છે. અને સૂર્યના પ્રકાશને જીવ પોતાના સ્વાધીનપણે વ્યાપારિત કરી શકતો નથી. પેનને હાથમાં પકડીને પોતાની ઈચ્છાનુસાર અક્ષરોના મરોડ કાઢવામાં વાપરે છે. પરિણત કરે છે. તેવી રીતે સૂર્યના પ્રકાશને હાથમાં પકડીને કાર્યમાં ઈચ્છાનુસાર જોડી શકાતો નથી. જીવને સ્વાધીન નથી. છતાં પ્રકાશની હાજરીમાં જ કાગળ કે પુસ્તક લખી શકાય છે. આ રીતે જે જે કારણો કર્તાને પોતાને સ્વાધીન ન હોય, કર્તા પોતે કાર્ય કરવામાં જેને પરિણમાવી કે વ્યાપારિત કરી શકતો ન હોય, પણ કાર્યકરવામાં જેની હાજરી અવશ્ય જોઈએ જ, એવાં પરિણામ રહિત અને વ્યાપારાત્મકક્રિયા રહિત જે જે કારણો હોય છે. તેને અપેક્ષાકારણ કહેવાય છે.

કાર્યકરવામાં જે કારણ આધારરૂપ હોય છે. ટેકારૂપ હોય છે. તથા ઉદાસીન હોય છે. એટલે કે કર્તા તે કારણની હાજરીમાં કાર્ય કરે કે કાર્ય ન કરે તો પણ કર્તાને જ્યારે કાર્ય કરવું હોય ત્યારે સદા સહાય આપવા જે કારણ તૈયાર જ હોય છે. કર્તાને કાર્યકરવાની ક્રિયામાં જોડવામાં બલાત્કાર કે પ્રેરણા કરતું નથી, પરંતુ કાર્ય કરવામાં આધારરૂપ જે કારણ બને છે. આવું અધિકરણસ્વરૂપ (આધાર-ટેકા સ્વરૂપ) અને ઉદાસીનપ્રકૃતિવાળું (પ્રેરણા આદિ પરિણામથી રહિત) એવું જે કારણ છે તે અપેક્ષાકારણ કહેવાય છે. જેમ કે ગમનાગમનની ક્રિયામાં પરિણામ પામેલ ઝષને એટલે મત્સ્યને જળ અપેક્ષા કારણ છે. મત્સ્યમાં ગતિકરવાનું સામર્થ્ય સ્વયં પોતાનું જ છે. છતાં જળની હાજરીની અપેક્ષા અવશ્ય રહે જ છે. કાગળ કે પુસ્તક લખવાનું સામર્થ્ય પુરુષનું પોતાનું છે. તો પણ પ્રકાશની હાજરીની જરૂર રહે જ છે. તેમ ગતિપરિણામી જીવ-પુદ્ગલને ગતિમાં સહાયક તરીકે અપેક્ષાકારણભૂત ધર્મદ્રવ્ય કહેતાં ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય કારણ જાણવું.

સ્થલે ઙ્ઙષક્રિયા વ્યાકુલતયા ચેષ્ટાહેત્વિચ્છાઙ્ઙભાવાદેવ ન ભવતિ, ન તુ જલાભાવાદિતિ ગત્યપેક્ષાકારણે માનાભાવઃ “ઇતિ ચેત્ ન અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં લોકસિદ્ધવ્યવહારાદેવ તદ્દેતુત્ત્વસિદ્ધેઃ, અન્યથા અન્થકારણેનેતરાશિલકારણાન્યથા-સિદ્ધિપ્રસઙ્ગાત્” ઇતિ દિગ્ ॥ ૧૦-૪ ॥

પ્રશ્ન— અહીં કોઈક શિષ્ય આવો પ્રશ્ન કરે છે કે- મત્સ્યને તરવાની ક્રિયા કરવામાં જેમ જળ અપેક્ષાકારણ છે તેમ જીવપુદ્ગલને ગતિક્રિયા કરવામાં ધર્માસ્તિકાય અપેક્ષાકારણ છે. આમ તમે મત્સ્યના ઉદાહરણથી ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સમજાવો છો. પરંતુ મત્સ્યને તરવાની ક્રિયા કરવામાં જળ અપેક્ષા કારણ હોય છે. આ જ વાત પહેલાં તો અમને માન્ય નથી. તો પછી દાર્ષ્ટાન્તિકની સિદ્ધિ કેમ થાય ? અમારું માનવું આમ છે કે “ભૂમિ ઉપર મત્સ્યની તરવાની ક્રિયા જે થતી નથી. તેમાં આકુલવ્યાકુલતા અને દુઃખદાયીપણું આ કારણો છે. આ રીતે ભૂમિ ઉપર આકુલ વ્યાકુલતા થતી હોવાના કારણે આવા પ્રકારની ભૂમિ ઉપર ચાલવાની ચેષ્ટા કરવામાં હેતુભૂત એવી ઈચ્છાનો જ અભાવ છે. પોતાની ઈચ્છાના અભાવથી જ ભૂમિ ઉપર મત્સ્યની ગતિક્રિયા થતી નથી. પરંતુ જલનો અભાવ હોવાથી ગતિક્રિયાનો અભાવ છે આમ નથી, જો અમારી આ માન્યતા પ્રમાણે આમ સમજાવે તો આ ઉદાહરણથી ગતિમાં અપેક્ષાકારણ તરીકે ધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિ કરવામાં આ ઉદાહરણ પ્રમાણ ભૂત બનતું નથી. તેથી ભૂમિ ઉપર આકુલ વ્યાકુલતા અને દુઃખદાયી પરિસ્થિતિના કારણે ગતિ કરવાની ઈચ્છાના અભાવથી જ મત્સ્ય ગતિ કરતું નથી. આમ સમજવું જોઈએ. પરંતુ જલાભાવથી ભૂમિ ઉપર મત્સ્યની ગતિનો અભાવ છે. આમ નહીં.

ઉત્તર— તમારો આ પ્રશ્ન ઉચિત નથી. કારણકે— કોઈ પણ કાર્યકારણની વ્યવસ્થામાં અન્વયવ્યતિરેક જે સંબંધ છે. તેનાથી પ્રસિદ્ધ થયેલો એવો લોકવ્યવહાર હોય છે. તેનાથી જ આ વ્યવસ્થા સિદ્ધ થાય છે. મન ફાવે તેવી કલ્પનાઓથી કાર્યકારણભાવની સિદ્ધિ થતી નથી. જ્યાં જ્યાં જળ હોય છે. ત્યાં ત્યાં જ મત્સ્ય ગતિ કરે છે આ અન્વયસંબંધ છે. અને જ્યાં જ્યાં જળ હોતું નથી ત્યાં ત્યાં મત્સ્ય ગતિ કરતું નથી આ વ્યતિરેકસંબંધ છે તથા વળી ભૂમિ ઉપર મત્સ્યને ગતિ કરવાની જે ઈચ્છા થતી નથી આમ તમે જે કહ્યું તેનો અર્થ પણ એ જ છે કે જળ નામનું કારણ ત્યાં ન હોવાથી આકુલવ્યાકુલતા થાય છે. અને તેના કારણે જ ગતિની ઈચ્છાનો અભાવ છે. ઈચ્છાના અભાવમાં પણ કારણ તો જળનો અભાવ જ છે. તેથી જ લોકવ્યવહાર આવો પ્રસિદ્ધ છે કે મત્સ્ય જળની સહાયથી જ ગતિ કાર્ય કરે છે. તો પ્રસિદ્ધ એવા લોકવ્યવહારને લોપીને કપોલકલ્પિત કલ્પનાઓ કરવી તે સઘળું વ્યર્થ છે. અન્યથા (જો આમ નહીં માનો તો) ઘટ-પટાદિ સંસારનાં સર્વે કાર્યો અન્તિમકારણથી જ થાય છે. આમ જગતમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેને લીધે ઈતર સઘળાં કારણો અન્યથાસિદ્ધ (વ્યર્થ-નિષ્ફળ) માનવાનો પ્રસંગ આવશે. જેમ કે અમદાવાદથી મુંબઈ

જવાનું કાર્ય કરવામાં બોરીવલીનું આવવું એ જ એક કારણ મનાશે, બાકીનાં તમામ સ્ટેશનોનું આવવું તે મુંબઈનું કારણ મનાશે નહીં. કારણ કે અન્તિમકારણ જે બોરીવલી છે. તે આવે તો જ મુંબઈ આવે છે. આ રીતે ઈતર સ્ટેશનોનું આવવું વ્યર્થ થશે. પરંતુ જગતમાં આમ મનાતું નથી. કારણકે બીજાં સ્ટેશનો આવ્યા વિના બોરીવલી પણ આવતું જ નથી. તેથી લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારથી જે કારણ મનાતું હોય તેને જ કારણ તરીકે સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ. આ રીતે મત્સ્યનું ઉદાહરણ સિદ્ધ થવાથી ધર્માસ્તિકાયની ગતિસહાયકતા પણ આપોઆપ પ્રમાણસિદ્ધ જ રહે છે. ॥ ૧૬૫ ॥

इम हिवइ-अधर्मास्तिकायनुं लक्षण कहइं छइं— स्थितिपरिणामी जे पुद्गलजीवद्रव्य, तेहोनी स्थितिनो हेतु कहइं-अपेक्षाकारण जे द्रव्य, ते अधर्मास्तिकाय जाणवो. गतिस्थिति परिणत सकलद्रव्यनुं जे एक एक द्रव्य लाघवइं कारण सिद्ध होइ, ते ए २ द्रव्य जाणवां. तेणइ करी-झषादि गत्यपेक्षाकारण जलादि द्रव्यनइं विषइं धर्मास्तिकायादि द्रव्य लक्षणनी अतिव्याप्ति न होइ. ॥ १०-५ ॥

આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ કહીને હવે અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે— સ્વયં પોતાની રીતે સ્થિતિ પરિણામને પામેલાં જે પુદ્ગલદ્રવ્યો છે અને જીવદ્રવ્યો છે. તેઓને સ્થિતિપરિણામમાં અપેક્ષાકારણપણે જે દ્રવ્ય હેતુ તરીકે શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. તે દ્રવ્ય અધર્માસ્તિકાય જાણવું. જો સ્થિતિમાં સહાયક અધર્માસ્તિકાય ન લઈએ તો જીવ-પુદ્ગલો સદા કાળ ગતિ જ કરનારાં થઈ જાય, પરંતુ આમ બનતું નથી. તે દ્રવ્યો જેમ ગતિ કરે છે. તેમ ગતિનું પ્રયોજન સમાપ્ત થવાથી અથવા સ્થિતિનું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થતાં સ્થિતિ પણ કરે જ છે. તેથી સ્વયં પોત પોતાના ભાવે ગતિપણે અથવા સ્થિતિપણે પરિણામ પામેલાં સકલ જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યોનું સાધારણે એક એક દ્રવ્ય લાઘવતાથી કારણપણે જે સિદ્ધ થાય છે તે ધર્મ-અધર્મ આ બે દ્રવ્ય છે. આમ જાણવું. આ બન્ને દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે. અખંડદ્રવ્યો છે. અનાદિ-અનંતકાળ રહેનાર હોવાથી નિત્ય છે અરૂપી છે. લોકાકાશવ્યાપી છે. અને ગતિ-સ્થિતિ સ્વભાવવાળા સમસ્ત જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યોને એક સરખા સમાનપણે સહાય કરનારાં છે.

तेणइं करी = तेथी करीने मत्स्यादि प्राणीओने जणमां तरवानी गतिक्रिया करवामां अपेक्षाकारण अवा जलादिद्रव्योने विषे धर्मास्तिकायादिना लक्षणनी अतिव्याप्ति आवती नथी. जण પણ गतिमां अपेक्षा कारण छे. अने धर्मास्तिकाय પણ गतिमां अपेक्षाकारण छे. अेटले “गती अपेक्षाकारणत्वम्” आटलुं ज लक्षण जो धर्मास्तिकायनुं

કરવામાં આવે તો ધર્માસ્તિકાયનું કરાયેલું આ લક્ષણ ધર્માસ્તિકાયમાં તો ઘટે છે પરંતુ ધર્માસ્તિકાયથી ભિન્ન એવા જલાદિમાં પણ જાય છે તેથી અતિવ્યાપ્તિ આવે, પરંતુ “સાધારણ” શબ્દ ઉમેરેલો હોવાથી આ અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી. “ગતૌ સાધારણતયાપેક્ષાકારણત્વમ્” આ લક્ષણ જલાદિમાં જતુ નથી. કારણ કે જલાદિદ્રવ્ય તો માત્ર મત્સ્યાદિને જ ગતિમાં કારણ બને છે. સકલ જીવ-પુદ્ગલને સાધારણ કારણ બનતું નથી. તેથી ધર્માસ્તિકાયનું આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષ વિનાનું છે.

તેવી જ રીતે તાપથી દાહ પામતા પુરુષોને વૃક્ષોની છાયા સ્થિતિનું અપેક્ષાકારણ છે. પણ સકલ જીવ-પુદ્ગલનું તે અપેક્ષાકારણ બનતું નથી. તેથી અધર્માસ્તિકાયના લક્ષણની પણ છાયા આદિમાં અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી. આ રીતે કોઈ પણ વિવક્ષિત એકકાર્ય કરવામાં તેનાં પ્રતિનિયત એવાં વિશિષ્ટકારણો પણ કાર્યનાં કારણો કહેવાય છે અને સામાન્ય કારણો પણ કાર્યનાં કારણો કહેવાય છે. એકથી બીજાને બાધા આવતી નથી કે અન્યથાસિદ્ધત્વ આવતું નથી. જેમ કે દેવદત્તને વાંચન-લેખનાદિ કાર્ય કરવામાં પોતાની ચક્ષુ પણ કારણ છે. અને પ્રકાશ પણ કારણ છે. એક વિશેષપણે કારણ છે. બીજું સામાન્યપણે કારણ છે. એટલે કોઈ એક કારણ કોઈ બીજા કારણનું બાધક કે અન્યથા સિદ્ધ થતું નથી. તેમ મત્સ્યને ગતિકરવામાં જળ એ વિશેષકારણ છે. મનુષ્યાદિને પોતાના પગ કે લાકડી એ વિશેષકારણ છે. અને ધર્માસ્તિકાય એ સર્વદ્રવ્યોને ગતિમાં સહાયક હોવાથી સાધારણકારણ છે. આમ સ્પષ્ટ અર્થબોધ કરવો. ॥ ૧૬૬ ॥

સહજ ઉર્ધ્વગતિગામી મુક્તનઈ, વિના ધર્મ પ્રતિબંધ ।

ગગનિં અનંતઈ રે કહિઈ નવિ ટલઈ, ફિરવા રસનો રે ધંધ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિપરિ આદરો ॥ ૧૦-૬ ॥

ગાથાર્થ- સ્વાભાવિકપણે જ ઉર્ધ્વગતિ કરનારા મુક્તના જીવને ધર્માસ્તિકાયના પ્રતિબંધ વિના અનંત એવા ગગનમાં (અલોકાકાશમાં) ફરવાના રસનો ધંધો (ફરવાપણું) અટકે જ નહીં. ॥ ૧૦-૬ ॥

ટબો- ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનઈ વિષઈ પ્રમાણ કહઈ છઈ- જો ગતિનઈ વિષઈ ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યનો પ્રતિબંધ ક. નિયમ ન હોઈ, તો સહજ ઉર્ધ્વગતિગામી જે મુક્ત કહિઈ સિદ્ધ, તેહનઈ, “એક સમયઈ લોકાગ્ર જઈ” એહવઈ સ્વભાવઈ અનંતઈ ગગનઈ જતાં હજી લગઈ ફિરવાના રસનો ઈંધ ન ટલઈ, જે માટઈ અનંત

લોકાકાશપ્રમાણ અલોકાકાશ છંદ. લોકાકાશનંદ ગતિહેતુ પણું છંદ, તે માટંદ “અલોકંદ સિદ્ધની ગતિ ન હોઈ” ઇમ તો ન કહિંદ જાઈ. તે માટંદ ધર્માસ્તિકાય વિના લોકાકાશવ્યવસ્થા જ ન હોઈ.

“ધર્માસ્તિકાયવિશિષ્ટાકાશ એવ હિ લોકાકાશઃ, તસ્ય ચ ગતિહેતુત્વે ઘટાદાવપિ દણ્ડવિશિષ્ટાકાશત્વેનૈવ હેતુતા સ્યાત્” ઇતિ ન કિચ્છિદેતત્.

બીજું-અન્યસ્વભાવપણંદ કલ્પિત આકાશનંદ સ્વભાવાંતરકલ્પન, તે અચુક્ત છંદ. તે માટંદ ગતિનિયામક ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અવશ્ય માનવું. ॥ ૧૦-૬ ॥

વિવેચન- સ્વયં ગતિપરિણામ પામેલાં જીવ પુદ્ગલોને ગતિમાં અપેક્ષાકારણ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. પરંતુ તે અરૂપી હોવાથી પ્રત્યક્ષ-ઈન્દ્રિયગોચર થતું નથી. તેથી તેના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ માટે અનુમાન પ્રમાણ (પુરાવા) જણાવે છે.

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનંદ વિષદં પ્રમાણ કહદં છદ- જો ગતિનંદ વિષદં ધર્માસ્તિકાયનો પ્રતિબંધ ક૦ નિયમ ન હોઈ, તો સહજ ઉર્ધ્વગતિ ગામી જે મુક્ત કહિંદ સિદ્ધ, તેહનંદ “એક સમયંદ લોકાગ્ર જાઈ” એહવંદ સ્વભાવંદ અનંતંદ ગગનંદ જતાં હજી લગંદ ફિરવાના રસનો ધંધ ન ટલંદ. જે માટંદ અનંત લોકાકાશપ્રમાણ અલોકાકાશ છદં. લોકાકાશનંદ ગતિહેતુપણું છદ, તે માટંદ- “અલોકંદ સિદ્ધની ગતિ ન હોઈ” ઇમ તો ન કહિંદ જાઈ, તે માટંદ ધર્માસ્તિકાય વિના લોકાકાશવ્યવસ્થા જ ન હોઈ.

“ધર્માસ્તિકાય નામનું દ્રવ્ય છે જ” તેના વિષે પ્રમાણ જણાવે છે કે ગતિક્રિયામાં ધર્માસ્તિકાય નામનું દ્રવ્ય અપેક્ષાકારણ પણે જે સહાયક માન્યું છે. તે ધર્માસ્તિકાય જો ન માનીએ અને તે ધર્માસ્તિકાયની સહાય વિના જ જીવ પુદ્ગલો સ્વયં ગતિ કરે છે આમ માનીએ તો તે ધર્માસ્તિકાયનો પ્રતિબંધ કહેતાં નિયમ ન હોવાથી કર્મમુક્ત જે સિદ્ધ આત્મા છે કે જેનો ઉર્ધ્વગતિ કરવી એવો સ્વભાવ છે. તેવા સ્વાભાવિક ઉર્ધ્વગતિકરવાવાળા મુક્ત જીવોની લોકાન્ત સુધી જ ગતિ કેમ થાય ? લોકના છેડે જઈને તેઓ વિરામ કેમ પામી જાય છે? શાસ્ત્રોમાં તો કહ્યું છે કે જે મુક્તજીવો છે. તેહનો “એક સમયમાં લોકના અગ્રભાગે જાય” એવો ઉર્ધ્વગતિ સ્વભાવ છે. તેથી એકસમયમાં સાત રજજુ ઉપર જાય છે. પરંતુ તેઓ લોકાગ્રથી આગળ જતા નથી. હવે જો સહાયક દ્રવ્યનો પ્રતિબંધ ન માનીએ તો ઉર્ધ્વગતિસ્વભાવના કારણે અનંત ગગનમાં ગતિ કર્યા જ કરે, આમ બનવું જોઈએ અને તેથી હજુ લગી એટલે આજ સુધી તેઓને

ફરવાના રસનો ધંધો (ફરવાના રસની ધાંધલ) અટકવી જ ન જોઈએ. કારણ કે ચૌદ રજજુ આત્મક જે આ એક લોકાકાશ છે. તેવા અનંતલોકાકાશ જેટલો અર્થાત્ અમાપ એવો અનંત અલોક છે.

સારાંશ કે ગમનાગમનમાં અપેક્ષાકારણપણે ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય જો ન માનીએ તો સ્વાભાવિકપણે જ ઉર્ધ્વગતિગામી એવા મુક્તજીવો લોકના અગ્રભાગે જઈને વિરામ કેમ પામે ? અનંત અલોકમાં તેઓનું ફરવાપણું જ થયા કરવું જોઈએ. લોકના અગ્રભાગે ગતિનો પ્રતિબંધ થાય આવો નિયમ કેમ ? હવે કદાચ અહીં મનમાં આવી જ કલ્પના કરવામાં આવે કે જીવ-પુદ્ગલોને ગતિક્રિયામાં “ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય” અપેક્ષાકારણ છે આમ નહીં, પરંતુ તેઓને ગતિક્રિયામાં “લોકાકાશ” કારણ છે. તેથી લોકાકાશના અગ્રભાગ સુધી જ ગતિ કરે છે. આગળ નહીં. આમ માનીએ તો ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ન માનવાની લાઘવતા થાય, અને લોકાકાશના અંતસુધી જ મુક્તજીવોની ગતિ હોય છે. તેથી આગળ ગતિ હોતી નથી. તેનો ઉત્તર પણ આવી જાય છે. કારણ કે તેનાથી ઉપર અલોકમાં “લોકાકાશ” નથી. તેથી મુક્તજીવો ઉપર જતા નથી. આ રીતે ૧ દ્રવ્ય ઓછું માનવાની લાઘવતા અને લોકાન્તથી ઉપર ગતિ ન થવાની કારણતા આમ બન્ને વાતો સંગત થઈ જાય છે. માટે લોકાકાશ જ ગતિસહાયક છે. પરંતુ ધર્મદ્રવ્ય ગતિસહાયક નથી. આમ જ માની લોને ?

અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય ન હોવાથી સિદ્ધપરમાત્માની ગતિ થતી નથી. આમ જે તમે સમજાવો છો. તેને બદલે ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય ન માનીએ અને લોકાકાશને જ ગતિહેતુ માનીને અલોકમાં લોકાકાશ ન હોવાથી સિદ્ધપરમાત્માની ગતિ નથી. આમ માનવામાં શું દોષ ? આવો કોઈ શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

આવી ખોટી કલ્પના કોઈ પ્રશ્નકાર કરે તો તેનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે “લોકાકાશને ગતિહેતુ પણું છે” આમ માનીને તે માટફં = તે કારણથી અલોકમાં સિદ્ધોની ગતિ થતી નથી આમ કહેવું તે ઉચિતતાને પામે નહીં અર્થાત્ આવી માન્યતા (કલ્પના) યોગ્ય નથી. કારણકે

(૧) ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યને માન્યા વિના લોકાકાશની વ્યવસ્થા જ ન થાય. જો ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય ન માનીએ અને લોકાકાશ જ ગતિમાં કારણ છે. આમ માની લઈએ તો ચૌદરજજુ પ્રમાણ આ લોકને લોકાકાશ કહેવાય અને બાકીના ક્ષેત્રને અલોકાકાશ કહેવાય એવી વ્યવસ્થા જ કેમ ઘટે ? કારણ કે જ્યાં ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય હોય છે. તેને

જ લોકાકાશ કહેવાય છે. અને બાકીના ક્ષેત્રને અલોકાકાશ કહેવાય છે. હવે લોક-અલોકનો ભેદ કરનારાં ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યો જ આ સંસારમાં જો ન હોય તો આ આકાશ તે લોકાકાશ છે અને શેષ આકાશ તે અલોકાકાશ છે. આમ ભેદ કોના આધારે પડે? તેથી ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય માન્યા વિના લોકાકાશ જ સિદ્ધ થતું નથી. માટે લોકાકાશમાં ગતિહેતુતા માનવી ઉચિત નથી.

હવે કદાચ તમે એમ કહેશો કે કેવલ એકલું લોકાકાશ જ ગતિસહાયક છે. એવું અમે કહેતા નથી પરંતુ ધર્માસ્તિકાયથી વિશિષ્ટ એવું લોકાકાશ ગતિ સહાયક છે. આમ માનીએ તો શું દોષ ? તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે તેમ માનો તો પણ તેમાં લાઘવતા નથી પરંતુ ગૌરવતા છે. તે જણાવે છે-

“ધર્માસ્તિકાયવિશિષ્ટાકાશ એવ હિ લોકાકાશઃ, તસ્ય ચ ગતિહેતુત્વે ઘટાદાવપિ દણ્ડવિશિષ્ટાકાશત્વેનૈવ હેતુતા સ્યાત્” ઇતિ ન કિન્ચિદેતત્—

ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યવાણું (તેનાથી વિશિષ્ટ-એટલે યુક્ત) એવું જે આકાશ, તે જ લોકાકાશ કહેવાય છે. આ ધર્મ દ્રવ્ય સ્વીકાર્યા વિના લોક-અલોકનો ભેદ જ થતો નથી. આકાશરૂપે એક જ અખંડદ્રવ્ય છે. તેથી “ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય” આ સાત અક્ષરની કાયાવાળાને ગતિહેતુતા ન માનવી અને “ધર્માસ્તિકાયવિશિષ્ટ લોકાકાશદ્રવ્ય” આમ ૧૪ અક્ષરની કાયાવાળાને ગતિહેતુતા માનવી, તે લાઘવતા છે કે ગૌરવતા છે ? તમે જ આ બાબત વિચારો તથા વળી આમ માનવામાં પણ ધર્માસ્તિકાય તો છેવટે માનવું જ પડે છે. તો પછી તેને ગતિસહાયક ન માનતાં લોકાકાશને ગતિસહાયક માનવું ઉચિત નથી. તથા આમ માનવાથી ઘટ આદિ બનાવવામાં પણ દંડ ને કારણ માનવાને બદલે દંડવિશિષ્ટાકાશની જ કારણતા માનવાની આપત્તિ આવી પડશે. કારણકે ત્યાં પણ આકાશ તો વિદ્યમાન છે જ. તેથી આવી ખોટી કલ્પના કરવી તેમાં કંઈ પણ તથ્ય નથી. લોકાકાશમાં ગતિહેતુતા ન માનતાં ધર્માસ્તિકાયમાં ગતિહેતુતા માનવી તે જ નિર્દોષ માર્ગ છે. તથા વળી ઉપરની માન્યતામાં બીજો પણ એક દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે.

બીજું અન્યસ્વભાવપણાં કલ્પિત આકાશનંદં સ્વભાવાન્તર કલ્પન, તે અયુક્ત છડ, તે માટડં-ગતિનિચામક ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અવશ્ય માનવું. ॥ ૧૦-૬ ॥

(૨) તથા વળી બીજો દોષ આ પણ આવે છે કે “અવગાહ” આપવાનો એક સ્વભાવ તો આકાશાસ્તિકાયમાં માનેલો છે જ, અને હવે “ગતિસહાયકતા” આવો બીજો સ્વભાવ પણ તે આકાશમાં કલ્પવો આ રીતે સ્વભાવાન્તરતા કલ્પવી (અને

ત્યારબાદ સ્થિતિસહાયકતા, કે સમયનિયામકતા આદિ અનેક સ્વભાવો આકાશમાં જ ઉમેરે જવા) આ બધું ઉચિત નથી. જે આકાશ “અવગાહ સહાયક” સ્વભાવવાળું છે તે જ આકાશ ગતિસહાયક, સ્થિતિસહાયક આદિ સ્વભાવાન્તર વાળું કેમ મનાય ? તે માટે લોકાકાશ અને અલોકાકાશની વ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત રાખવા અને એક આકાશમાં બે સ્વભાવ માનવા અનુચિત હોવાથી “ગતિનિયામક” તરીકે સ્વતંત્ર ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. આમ માનવું તે જ ઉચિત માર્ગ છે. નિર્દોષ માર્ગ છે. અને આ જ પ્રમાણે ભગવાનની વાણી છે. ॥ ૧૬૭ ॥

જો ચિતિહેતુ અધર્મ ન ભાખિઈ, તો નિત્યચિતિ કોઈ ઠાણિ ।

ગતિ વિણ હોવઈ રે પુદ્ગલ જંતુની, સંભાલો જિન વાણી ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિ પરે આદરો ॥ ૧૦-૭ ॥

ગાથાર્થ- જો જીવ-પુદ્ગલોની સ્થિતિમાં હેતુભૂત અધર્મદ્રવ્ય ન કહીએ તો (અલોકમાં પણ) કોઈ સ્થાને જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યોની ગતિવિનાની નિત્યસ્થિતિ હોવી જોઈએ. તેથી જિનવાણીને બરાબર સાંભળો. ॥ ૧૦-૭ ॥

ટંબો- હવઈ અધર્માસ્તિકાયનઈ વિષઈ પ્રમાણ દેખાકઈ છઈ.- જો સર્વ જીવ પુદ્ગલ સાધારણ સ્થિતિહેતુ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ન કહિઈ, કિંતુ- “ધર્માસ્તિકાયાભાવ પ્રયુક્તગત્યભાવઈ અલોકઈ સ્થિત્યભાવ” ઈમ કહિઈ-તો અલોકાકાશઈ કોઈક સ્થાનઈ ગતિ વિના પુદ્ગલ જીવ દ્રવ્યની નિત્ય સ્થિતિ પામી જોઈઈ.

બીજું-ગતિ-સ્થિતિ સ્વતંત્ર પર્યાયરૂપ છઈ, જિમ ગુરુત્વ લઘુત્વ. એકનઈ એકાભાવરૂપ કહતાં વિશેષગ્રાહક પ્રમાણ નથી. તે માટઈ-કાર્યભેદઈ અપેક્ષાકારણ દ્રવ્યભેદ અવશ્ય માનવો.

ધર્માસ્તિકાયાભાવરૂપ કહતાં-ધર્માસ્તિકાયાભાવ પ્રયુક્તગત્યભાવઈ સ્થિતિભાવ કહી, અધર્માસ્તિકાય અપલપિઈ. તો અધર્માસ્તિકાયાભાવ પ્રયુક્તસ્થિત્યભાવઈ ગતિભાવ કહી ધર્માસ્તિકાયનો પણ અપલાપ થાઈ.

નિરંતર ગતિસ્વભાવ દ્રવ્ય ન કીધું જોઈઈ, તો નિરંતરસ્થિતિસ્વભાવ પણ કિમ કીજઈ ? તે માટિં શ્રી જિનવાણીનો પરમાર્થ સંભાલીનઈ ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય એ ૨ દ્રવ્ય અસંકીર્ણસ્વભાવ માનવાં. ॥ ૧૦-૭ ॥

વિવેચન- આગળલી છટ્ટી ગાથામાં ધર્માસ્તિકાયના અસ્તિત્વમાં જેમ પ્રમાણ જણાવ્યું, તેમ હવે આ ગાથામાં અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ કહે છે. તેના વિષે અનુમાન પ્રમાણ (પુરાવો) જણાવે છે.

હવે અધર્માસ્તિકાયનહં વિષહં પ્રમાણ દેખાડહં છહં.— જો સર્વ જીવ પુદ્ગલ સાધારણ સ્થિતિહેતુ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ન કહિહં, કિંતુ- “ધર્માસ્તિકાયાભાવ-પ્રયુક્તગત્યભાવહં અલોકહં સ્થિત્યભાવ” હમ કહિહં-તો અલોકાકાશહં કોહક સ્થાનહં ગતિ વિના પુદ્ગલજીવદ્રવ્યની નિત્યસ્થિતિ પામી જોહહં.

હવે અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યને વિષે પ્રમાણ દેખાડે છે. જેમ સિદ્ધપરમાત્મા ઉર્ધ્વગતિ સ્વભાવવાળા હોવા છતાં લોકના અંતે વિરામ પામે છે. પણ અલોકમાં જતા નથી, તેથી ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય અવશ્ય સ્વતંત્ર પણે કારણસ્વરૂપે છે જ. તેવી જ રીતે અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય પણ અવશ્ય એક સ્વતંત્ર ભિન્ન દ્રવ્ય છે. અર્થાત્ ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય આમ બન્ને દ્રવ્યો સ્વતંત્રપણે કારણદ્રવ્યો છે. ધર્મદ્રવ્ય સકલ જીવ-પુદ્ગલોને સાધારણ પણે જેમ ગતિહેતુ છે. તેમ અધર્મદ્રવ્ય સકલ જીવ-પુદ્ગલોને સાધારણપણે સ્થિતિહેતુ છે. અલોકમાં જેમ ધર્મદ્રવ્ય નથી તેથી જીવ-પુદ્ગલોની ગતિ થતી નથી. તેમ અધર્મદ્રવ્ય પણ નથી તેથી તેઓની સ્થિતિ પણ ત્યાં થતી નથી.

પ્રશ્ન- આ સંસારમાં આ બે દ્રવ્યમાંથી ફક્ત એક ધર્મદ્રવ્ય છે. અને અધર્મદ્રવ્ય નથી. એમ માનીએ તો શું દોષ આવે ?

ઉત્તર- જીવ-પુદ્ગલોની સ્થિતિ કોના આધારે માનશો ?

પ્રશ્ન- જીવ-પુદ્ગલોની ગતિ ધર્મદ્રવ્યથી થાય છે. તેથી ધર્મદ્રવ્યના અભાવે ગતિનો અભાવ થશે. એટલે આપોઆપ સ્થિતિ છે. આમ સિદ્ધ થઈ જશે. અર્થાત્ ધર્મદ્રવ્યના અભાવે ગતિનો અભાવ થતાં જીવ પુદ્ગલની સ્થિતિ છે. આમ નક્કી થઈ જ જાય છે. તો સ્થિતિમાં હેતુભૂત અધર્મદ્રવ્ય જુદુ છે. આમ માનવાની શું જરૂર ?

ઉત્તર- આ રીતે “જો સર્વ જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં સાધારણપણે સ્થિતિમાં હેતુભૂત અધર્મદ્રવ્ય ન માનીએ” અને “ધર્માસ્તિકાયના અભાવથી પ્રયુક્ત એવો ગત્યભાવ થાય છે.” આમ માનીને અલોકમાં ધર્મદ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી જીવ-પુદ્ગલોની ત્યાં ગતિ જ થતી નથી. તેથી ગતિના અભાવે જ સ્થિતિનો પણ અભાવ છે. કારણ કે લોકમાંથી જીવ-પુદ્ગલની અલોકમાં ગતિ થતી હોય તો સ્થિતિ માનવાનો પ્રસંગ આવે. પણ ત્યાં ગતિ જ થતી નથી, માટે સ્થિતિ પણ નથી આમ જો કહેશો તો, એટલે કે ધર્મદ્રવ્ય (પા) ૯

ત્યાં ન હોવાથી કોઈ પણ જીવ પુદ્ગલદ્રવ્ય અલોકમાં ગતિ કરતું નથી. અને આ રીતે જો કોઈ દ્રવ્ય ત્યાં જતું જ ન હોય, ગતિ કરતું જ ન હોય, તો ત્યાં કોઈ પણ જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યનું રહેવાપણું (સ્થિતિવાળાપણું) પણ કેમ હોય ? આમ ગતિના અભાવે સ્થિતિનો પણ અભાવ આપોઆપ થઈ જ જશે. આમ જો કહેશો તો ગુરુજી કહે છે કે અલોકાકાશમાં કોઈ કોઈ સ્થાનોમાં, લોકમાંથી ગતિ કરીને આવેલાં એવાં નહીં, પરંતુ લોકમાંથી થયેલી એવી ગતિ વિનાનાં પણ અનાદિથી સ્વયં ત્યાં જ રહેલાં એવાં જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યોની નિત્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

અલોકમાં ધર્મદ્રવ્ય નથી એટલે લોકમાંથી અલોકમાં જીવ-પુદ્ગલો ગતિ કરે નહીં. તેથી ગતિ કરીને અલોકમાં આવનારાં જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યો અલોકમાં ભલે ન હોય, પરંતુ સ્થિતિ તો અધર્મદ્રવ્ય વિના જ તમે માનો છો, તેથી અલોકમાં જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્ય અનાદિકાળથી ત્યાંને ત્યાં જ નિયતસ્થાને ચોટેલાં હોવાં જોઈએ કારણકે ધર્મ દ્રવ્ય અલોકમાં ન હોવાથી ત્યાં રહેલાં જીવપુદ્ગલદ્રવ્યો ગતિ ભલે ન કરો. પરંતુ તેઓની સ્થિતિમાં કોઈ દ્રવ્યની સહાયકતાની જરૂરિયાત જો ન માનીએ તો ગતિ વિનાનાં પણ અનાદિ અનંત કાળની સ્થિતિ કરનારાં એવાં જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યો તો ત્યાં હોવાં જોઈએ. આ રીતે તેઓની આવી નિત્યસ્થિતિ ત્યાં પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. પરંતુ અલોકમાં ક્યાંય પણ જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યોની આવી નિત્યસ્થિતિ કહી નથી. તેથી અધર્મદ્રવ્યના અભાવે જ સ્થિતિનો અભાવ નક્કી થાય છે. આ કારણે લોકમાં પણ જ્યાં જ્યાં જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યો સ્થિતિ પામે છે ત્યાં ત્યાં સ્થિતિમાં હેતુભૂત અધર્મદ્રવ્ય છે જ.

બીજું-ગતિ સ્થિતિ સ્વતંત્ર પર્યાયરૂપ છે, જિમ ગુરુત્વ, લઘુત્વ. ઇકનઈ ઇકાભાવરૂપ કહતાં, વિશેષગ્રાહક પ્રમાણ નથી. તે માટઈ કાર્યભેદઈ અપેક્ષાકારણ દ્રવ્યભેદ અવશ્ય માનવો.

વળી બીજી વાત આ પ્રમાણે છે કે- ગતિ અને સ્થિતિ આ બન્ને અલગ અલગ સ્વતંત્ર એવા પર્યાયો છે. જેમ ગુરુત્વ અને લઘુત્વ આ બન્ને અલગ અલગ સ્વતંત્ર પર્યાયો છે. તેમ આ બન્ને પર્યાયો પણ સ્વતંત્ર છે. લઘુત્વ પર્યાય એ ગુરુત્વના અભાવરૂપ નથી પરંતુ સ્વતંત્ર પર્યાય છે. તથા ગુરુત્વ એ લઘુત્વના અભાવરૂપ નથી. પરંતુ સ્વતંત્ર પર્યાય છે. તથા શીતળતા અને ઉષ્ણતા એ પણ બન્ને સ્વતંત્ર પર્યાયો છે. પાણી શીતળ ન હોય એટલે ઉષ્ણ હોય એવો નિયમ નથી. તથા ઘટપટાદિ પદાર્થો ઉષ્ણ ન હોય એટલે શીતળ હોય એવો નિયમ નથી. તેવી જ રીતે ગતિપર્યાય એ સ્થિતિના અભાવરૂપ નથી. અને સ્થિતિપર્યાય એ ગતિના અભાવરૂપ નથી. ગતિ અને

સ્થિતિ આ બન્ને અલગ અલગ સ્વતંત્ર પર્યાયો છે. કોઈ એકપર્યાયને બીજા એકના અભાવરૂપ કહીને કોઈ એક પર્યાયને સ્વતંત્રપણે હોવાનો અપલાપ કરીએ તો જેમ સ્થિતિને ગતિના અભાવરૂપે કહેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે ગતિપર્યાયને સ્થિતિના અભાવરૂપે પણ કેમ ન કહેવાય ? આમ કોઈ પણ એકને માનવો અને બીજાને તેના અભાવરૂપ માની અપલાપ કરવો આ બાબતમાં કોઈપક્ષે વિશેષ પ્રમાણ (વિશેષ બળ-વિશેષ યુક્તિ) નથી. ગતિને વાસ્તવિક માનવી અને સ્થિતિને ગતિના અભાવરૂપ માનવી, કે સ્થિતિને વાસ્તવિક માનવી અને ગતિને સ્થિતિના અભાવરૂપ માનવી. આ બન્ને બાબતમાં કોઈ એક પક્ષને સિદ્ધ કરનાર પ્રબળ પ્રમાણ નથી.

તે માટે બન્ને પર્યાયો ભાવાત્મક છે. કોઈ અભાવાત્મક નથી. તેથી ગતિકાર્ય અને સ્થિતિકાર્ય આમ કાર્યભેદ (બન્ને જાતનું જુદું જુદું કાર્ય) હોતે છતે તેમાં અપેક્ષા કારણરૂપે (ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય આમ) દ્રવ્યભેદ અવશ્ય માનવો જોઈએ. જો ગતિ અને સ્થિતિ આમ કાર્ય દ્વિવિધ છે. તો તે બન્ને પ્રકારના કાર્યમાં અપેક્ષા કારણ રૂપે બન્ને દ્રવ્યોની સ્વતંત્રપણે સિદ્ધિ થાય છે.

તથા વળી અધર્માસ્તિકાય ન માનીએ તો બીજો એ પણ દોષ આવે છે કે કેવળ એકલો ધર્માસ્તિકાય જ લોકમાં જો હોય તો તે દ્રવ્ય ગતિસહાયક હોવાથી જીવ-પુદ્ગલો લોકમાં સદા ગતિ જ કર્યા કરે, ક્યાંય અટકે જ નહીં, ક્યાંય જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યોની સ્થિરતા જ ન થાય. તેથી જીવ-પુદ્ગલોનું જેવા પ્રકારનું ગતિકાર્ય જણાતું હોવાથી તેના હેતુભૂત જો ધર્મદ્રવ્ય માનો છો. તો તેવી જ રીતે સ્થિતિકાર્ય પણ તેવું જ જીવ-પુદ્ગલોનું જણાતું હોવાથી તેના હેતુભૂત અધર્મદ્રવ્ય પણ કેમ ન સ્વીકારવું જોઈએ. ?

ધર્માસ્તિકાયાભાવરૂપ કહતાં-ધર્માસ્તિકાયાભાવ પ્રયુક્ત ગત્યભાવદં સ્થિતિભાવ કહી, અધર્માસ્તિકાય અપલાપિદં, તો- અધર્માસ્તિકાયાભાવ-પ્રયુક્તસ્થિત્યભાવદં ગતિભાવ કહી ધર્માસ્તિકાયનો પણ અપલાપ થાડ.

તથા વળી અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ન માનીએ અને સ્થિતિકાર્યને ધર્માસ્તિકાયના અભાવ પ્રયુક્ત ગતિના અભાવ સ્વરૂપ કહી દઈએ એટલે કે ધર્માસ્તિકાય હોય તો ગતિકાર્ય થાય પરંતુ ધર્માસ્તિકાયનો જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં તેનાથી પ્રયુક્ત (એટલે કે ધર્માસ્તિકાયથી જ થનારી) એવી ગતિનો પણ અભાવ થાય છે. એટલે આપોઆપ સ્થિતિનું હોવાપણું થઈ જ જાય છે સ્થિતિકાર્ય માટે અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય માનવું પડતું નથી આમ કહીને જો અધર્માસ્તિકાયનો અપલાપ કરીએ તો, આ જ ન્યાય

ધર્માસ્તિકાયના અપલાપમાં પણ સરખો જ લાગુ પડશે. એટલે કે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય નથી અને કેવળ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય જ છે. અને તેનાથી સ્થિતિ કાર્ય થતું હોવાથી અધર્માસ્તિકાયના અભાવથી પ્રયુક્ત એવો સ્થિતિનો અભાવ થયે છે તે આપોઆપ ગતિકાર્ય સિદ્ધ થઈ જ જાય છે તો ગતિકાર્ય માટે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય શા માટે માનવું? આમ થવાથી ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યનો પણ અપલાપ થશે. તે માટે ધર્માસ્તિકાયના અભાવથી ગતિનો અભાવ થયે છે તે સ્થિતિ માનીને અધર્માસ્તિકાયનો અપલાપ કરવો કે અધર્માસ્તિકાયના અભાવથી સ્થિતિનો અભાવ થયે છે તે ગતિ માનીને ધર્માસ્તિકાયનો અપલાપ કરવો, આમ કોઈ પણ દ્રવ્યનો અપલાપ કરવો હોય તો થઈ શકે છે. કોઈ એક પક્ષ તરફનું પ્રબળ પ્રમાણ નથી. તથા શાસ્ત્રમાં બે દ્રવ્યોનું વિધાન હોવાથી તે અપલાપ ઉચિત નથી. ન્યાયસંગત નથી. એક બીજાના અભાવરૂપે માની અપલાપ કરવામાં ન્યાય સરખો જ છે.

નિરંતરગતિસ્વભાવ દ્રવ્ય ન કીધું જોડૂં, તો નિરંતર સ્થિતિસ્વભાવ પળિ કિમ કીજડ ? તે માટિ-શ્રી જિનવાળીનો પરમાર્થ સંભાલીનડું ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય ં ૨ દ્રવ્ય અસંકીર્ણસ્વભાવ માનવાં. ॥ ૧૦-૭ ॥

અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યને ન માનનારા કદાચ આવો બચાવ કરે કે જૈનશાસ્ત્રોમાં જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યોને નિરંતરગતિસ્વભાવવાળાં કહેલાં નથી. એટલે સમજાઈ જ જાય છે કે ક્યારેક ક્યારેક ગતિકરવાના સ્વભાવવાળાં છે. તેથી ગતિ કરવાના પ્રયોજનના અભાવે ગતિ ન કરે ત્યારે આપોઆપ સ્થિતિ કરે છે. તેના માટે અધર્મદ્રવ્ય માનવાની શું જરૂર છે ? તો તેની સામે આવો જ પ્રશ્ન ધર્માસ્તિકાયને ન માનવામાં પણ કરી શકાય છે કે જૈનશાસ્ત્રોમાં સર્વે જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યોને નિરંતર સ્થિતિસ્વભાવવાળાં પણ કહેલાં નથી. એટલે ધર્મદ્રવ્ય ન માનો તો પણ સ્થિતિ કરવાના પ્રયોજનના અભાવે જ્યારે સ્થિતિ ન કરે ત્યારે ગતિ કરે છે. આમ પણ સમજાઈ જ જાય છે. તેથી ગતિ માટે ધર્મદ્રવ્ય છે આમ કેમ કહેવાય ? અર્થાત્ નિરંતર ગતિસ્વભાવવાળાં દ્રવ્યો જેમ કહ્યાં નથી તેમ નિરંતર સ્થિતિસ્વભાવવાળાં પણ નથી કહ્યાં. તેથી જેમ ગતિકાર્ય પણ ક્યારેક ક્યારેક છે. તેમ સ્થિતિકાર્ય પણ ક્યારેક ક્યારેક જ છે. નિરંતર નથી. તે પણ આપોઆપ સમજાઈ જ જાય છે. તેના માટે ધર્મદ્રવ્ય માનવાની પણ શું જરૂર છે ? આ રીતે આ બન્નેમાંથી કોઈ પણ એકને માનવું અને બીજાને ન માનવું તે બરાબર નથી. દલીલો બન્ને બાજુ સરખી જ લાગુ પડે છે.

ગતિ-સ્થિતિ આમ કાર્યભેદ હોવાથી અપેક્ષાકારણરૂપે દ્રવ્ય ભેદ પણ અવશ્ય સ્વીકારવો જોઈએ તેથી કોઈપણ દ્રવ્યનો અપલાપ કરવો ઉચિત નથી તથા કોઈ પણ એકને બીજાના અભાવરૂપ માનવું પણ ઉચિત નથી. તેથી એકને માની બીજાનો અપલાપ કરવો તે ઉચિત નથી. સિદ્ધ પરમાત્માઓની લોકાન્ત સુધી ગતિના કારણે જેમ ધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિ થાય છે. તેમ અલોકમાં ગતિ વિનાનાં જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યોની નિત્યસ્થિતિ ક્યાંય ન હોવાથી અધર્માસ્તિકાયની પણ સિદ્ધિ થાય છે. પરંતુ ધર્મદ્રવ્ય એ કંઈ અધર્મ દ્રવ્યના અભાવરૂપ નથી કે અધર્મદ્રવ્ય એ કંઈ ધર્મદ્રવ્યના અભાવરૂપ નથી. આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય આમ બે દ્રવ્યો અસંકીર્ણ સ્વભાવવાળાં (અલગ-અલગ = સ્વતંત્ર સ્વભાવવાળાં) છે. આમ સમજવું જોઈએ. મિથ્યા હઠાગ્રહ છોડીને સાચો માર્ગ જ સ્વીકારવો જોઈએ. એ જ સાચો જિન વાણીનો પરમાર્થ છે.

આ રીતે જિનેશ્વરપરમાત્માની વાણીનો સાચો પરમાર્થ બરાબર સાંભળો.

॥ ૧૬૮ ॥

સર્વ દ્રવ્યનંદં રે જે દિદં સર્વદા, સાધારણ અવકાશ ।

લોક અલોક પ્રકારં ભાખિઉં, તેહ દ્રવ્ય આકાશ ॥

સમકિત સૂધું રે ઈણિપરિ આદરો ॥ ૧૦-૮ ॥

ગાથાર્થ— સર્વદ્રવ્યોને સર્વકાળે સાધારણપણે જે દ્રવ્ય અવકાશ આપે છે. તે દ્રવ્ય આકાશાસ્તિકાય કહેવાય છે. અને તે લોક તથા અલોક એમ બે પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. ॥ ૧૦-૮ ॥

ટબો— હવઈ-આકાશદ્રવ્યનું લક્ષણ કહઈ છઈ— સર્વ દ્રવ્યનંદં જે સર્વદા સાધારણ અવકાશ દિદં, તે અનુગત એક આકાશાસ્તિકાય સર્વાધાર કહિદં, “ઇહ, પક્ષી, નેહ પક્ષી” ઇત્યાદિ વ્યવહાર જ ચદેશભેદે હુઈ, તદેશી અનુગત આકાશ જ પર્યવસન્ન હોઈ.

“તત્તદ્દેશોર્ધ્વભાગાવચ્છિન્નમૂર્તાભવાદિના તદ્વ્યવહારોપપત્તિઃ” ઇતિ વર્ધમાનાદ્યુક્તં નાનવદ્યમ્, તસ્યાભવાદિનિષ્ઠત્વેનાનુભૂયમાનદ્રવ્યાધારાંશાપલાપપ્રસજ્ઞાત્, તાવદપ્રતિસંધાનેઽપિ લોકવ્યવહારેણાઽઽકાશદેશં પ્રતિસંધાયોક્તવ્યવહારાચ્ચ.

તેહ આકાશ લોક અલોક ભેદઈ દિવિધ ભાખિઈ. ચત્સૂત્રમ્—

“દુવિહે આગાસે પળ્ણત્તે-લોઆગાસે ચ અલોઆગાસે ચ” ॥ ૧૦-૮ ॥

વિવેચન- ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય ઘણા જ વિસ્તારથી સમજાવ્યું. હવે- આકાશદ્રવ્યનું લક્ષણ કહઈં છઈં = હવે આકાશાસ્તિકાય નામના ત્રીજા દ્રવ્યનું લક્ષણ કહે છે.

સર્વ દ્રવ્યનઈં જે સર્વદા સાધારણ અવકાશ દિઈં, તે અનુગત ઁક આકાશાસ્તિકાય સર્વાધાર કહિઈં, “ઈહ પક્ષી, નેહ પક્ષી” ઇત્યાદિ વ્યવહાર જ યદેશભેદઈં હુઈં, તદેશી અનુગત આકાશ જ પર્યવસન્ન હોઈ.

જીવ-પુદ્ગલ-ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને કાળ આમ સર્વે દ્રવ્યોને ઁટલે કે પાંચે દ્રવ્યોને સર્વકાળે સાધારણપણે (કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ કે પક્ષપાત કર્યા વિના) અવકાશ આપવાનું કામ જે દ્રવ્ય કરે છે તે આકાશદ્રવ્ય છે. આ દ્રવ્ય લોક-અલોકમાં સર્વત્ર (અનુગત) અન્વયરૂપે રહેલું છે. આ દ્રવ્યનો વ્યતિરેક (અભાવ) ક્યાંય નથી. તથા આ દ્રવ્ય સર્વદ્રવ્યોનો આધાર છે. સર્વદ્રવ્યોને પોતાનામાં રાખનાર છે. તેથી સર્વાધાર કહેલ છે.

“અહીં પક્ષી છે. અને અહીં પક્ષી નથી” આવા પ્રકારના જે વ્યવહારો થાય છે. તે વ્યવહારો જ જે ક્ષેત્રભેદના આધારે થાય છે તે ક્ષેત્રના ભેદવાળું- ક્ષેત્રના ભેદને સમજાવનારું (ઁટલે કે તે ક્ષેત્રમાં સર્વત્ર અન્વયરૂપે રહેલું) અખંડ, ઁક તદેશી = તે ભાગવાળું અર્થાત્ અવયવી ઁવું આકાશદ્રવ્ય જ છે. આમ ફલિતાર્થ થયો. ઈહ અને નેહ આ બે શબ્દોથી વાચ્ય જે પદાર્થ છે. તે આધારાંશાત્મક આકાશદ્રવ્ય છે. જો આધારભૂત આકાશદ્રવ્ય ન હોય તો ઈહ = અસ્મિન્ શબ્દથી શું લેવું ? તે શંકાસ્પદ જ રહે. તેથી પક્ષીના આધારભૂત ઁવું, અને ઈહ શબ્દથી વાચ્ય થતું ઁવું જે દ્રવ્ય છે, તે આકાશદ્રવ્ય છે. ઁક ભાગમાં પક્ષીના હોવાનું વિધાન છે. અને બીજા ભાગમાં પક્ષીનું ન હોવાનું વિધાન છે. આ રીતે બુદ્ધિથી આકાશના બે ભાગ થયા છે. તેથી આવા પ્રકારના બે ભાગ વાળું = બે દેશવાળું = દેશી, અને બન્ને ભાગમાં અનુગત = અન્વય સ્વરૂપે રહેલું આધારાત્મક ઁક અખંડ દ્રવ્ય છે. આમ આકાશદ્રવ્યની સિદ્ધિ જાણવી.

“તત્તદેશોર્ધ્વભાગાવચ્છિન્નમૂર્તાભવાદિના તદ્વ્યવહારોપપત્તિઃ” ઇતિ વર્ધમાનાદ્યુક્તં નાનવદ્યમ્, તસ્યાભાવાદિનિષ્ઠત્વેનાનુભૂયમાનદ્રવ્યાધારાંશાપલાપપ્રસઙ્ગાત્, તાવદપ્રતિસંધાનેઽપિ લોકવ્યવહારેણાઽઽકાશદેશં પ્રતિસંધાયોક્તવ્યવહારાચ્ચ.

આ ભાબતમાં ન્યાયદર્શનના અનુયાયી વર્ધમાન નામવાળા પંડિતજી આદિ કોઈ કોઈ દર્શનકારો કંઈક જુદુ કહે છે. પરંતુ તેઓનું જે કથન છે. તે નિર્દોષ નથી. આમ જણાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી પ્રથમ તેઓનો (વર્ધમાનોપાધ્યાયનો) મત ટાંકતાં કહે છે કે-

તે તે દેશના ઉર્ધ્વભાગથી યુક્ત એવો જે મૂર્તપદાર્થનો અભાવ વિગેરે છે. એટલે કે મૂર્તપદાર્થ એવા પક્ષીનો અભાવ અને પક્ષીનો ભાવ જે છે તે વડે જ (અહીં “વિગેરે” શબ્દથી એક ભાગમાં મૂર્તનો અભાવ અને બીજા ભાગમાં મૂર્તનો ભાવ, આ બે વડે જ) “ઇહ પક્ષી નેહ પક્ષી”ના વ્યવહારો સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. તેમાં આકાશદ્રવ્ય માનવાની કંઈ જરૂર નથી. આમ જે વર્ધમાનઋષિ આદિ કોઈ કોઈ દર્શનકારો જે કંઈ કહે છે તે નિર્દોષ નથી. અર્થાત્ દોષિત છે. તેઓનું કહેવું એવું છે કે તે તે દેશવાળા ભાગમાં મૂર્તવસ્તુઓના અભાવ અને મૂર્તવસ્તુઓના ભાવ વડે જ “ઇહ પક્ષી નેહ પક્ષી” આ વ્યવહાર સિદ્ધ થઈ જ જાય તેમ છે. તો પછી આકાશદ્રવ્ય માનીને ગૌરવ કરવાની શી જરૂર ? આકાશદ્રવ્ય વિના પણ આ વ્યવહાર તે તે ઉર્ધ્વ ભાગમાં રહેલા મૂર્તવસ્તુઓના અભાવ અને મૂર્ત વસ્તુઓના ભાવ વડે જ સંગત કરી શકાય છે.

નાનવદ્યમ્ તેઓની આ વાત નિર્દોષ નથી, પરંતુ દોષવાળી છે. તે આ પ્રમાણે— ઉર્ધ્વભાગાદિમાં જે મૂર્ત (પક્ષી) પદાર્થનો અભાવાદિ સંબંધી વ્યવહાર થાય છે. તસ્ય = તે વ્યવહાર અભાવાદિનિષ્ઠત્વેન = અભાવ આદિ સંબંધી છે. એટલે કે તેનાથી તો અભાવની અને ભાવની સિદ્ધિ થાય છે મૂર્ત પદાર્થના (પક્ષીના) અભાવને અને પદાર્થના (પક્ષીના) ભાવને સૂચવનારો તે વ્યવહાર છે. જ્યારે ઇહ શબ્દથી તો તેના આધારભૂત એવા કોઈ પદાર્થનો ભાવાત્મકપણે અનુભવ થાય છે. તેથી જો આકાશ દ્રવ્ય ન માનીએ તો ઇહ શબ્દથી અનુભવાતા એવા આધારાંશાત્મક દ્રવ્યનો અપલાપ થઈ જવાનો પ્રસંગ આવે. મૂર્તાભાવાદિ જે વ્યવહાર થાય છે. તે અભાવાત્મકવિષયક છે એટલે કે મૂર્ત પદાર્થના અભાવને અને ભાવને સૂચવનારો છે. પરંતુ તેના આધારાંશને સૂચવનારો નથી. જ્યારે ઇહ શબ્દથી અનુભવાતો પદાર્થ આધારરૂપે જણાય છે. અને તે કેવલ એકલા ભાવાત્મક પણે જ જણાય છે. જેમ આ ભૂતલ ઉપર ઘટાભાવ છે. અહીં ઘટાભાવનો જે વ્યવહાર છે તે અભાવવિષયક હોવાથી કોઈ પદાર્થરૂપ નથી. તેને ભૂતલ કેમ મનાય ? અને જો એમ માનીએ તો ચક્ષુથી સાક્ષાત્ અનુભવાતું અને આધારસ્વરૂપ એવું જે ભૂતલ છે. તેનો અપલાપ થઈ જાય, તેનાથી લોકવ્યવહારનો પણ વિરોધ આવે તે માટે ઇહ શબ્દથી વાચ્ય આધારભૂત કોઈ દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. અને તે ભાવાત્મક જ છે તે જ આકાશદ્રવ્ય છે. તથા વળી આવા પ્રકારનો મૂર્તાભાવાદિનો

અપ્રતિસંધાનેડપિ = અનુભવ જ્યાં થતો નથી, ત્યાં પણ એટલેકે પક્ષી હોય કે ન હોય તો પણ ઉંચુ જોતાંની સાથે જ અપ્રતિસંધાનેડપિ પક્ષીનો અનુભવ ન થવા છતાં પણ લોકવ્યવહારથી આકાશ દેશનો (આકાશદ્રવ્યનો) પ્રતિસંધાય અનુભવ કરીને ઉપરોક્ત વ્યવહાર પ્રવર્તે જ છે. જેમ કે માણસો ઉંચુ મુખ કરીને આકાશમાં તારા આદિને દેખીને બોલી ઉઠે છે કે “આકાશમાં તારા ઉગ્યા છે” અહીં તારાના આધારરૂપે આકાશદ્રવ્ય ભાવાત્મકપણે અનુભવાય જ છે. અને તેથી જ ઉપરોક્ત વ્યવહાર થાય છે. તે માટે ‘વર્ધમાનઋષિનું કથન યુક્તિયુક્ત નથી. અને આધારાંશરૂપે આકાશાસ્તિકાય નામનું દ્રવ્ય છે જ.

તેહ આકાશ લોક અલોક ભેદઈં દ્વિવિધ ભાચિઠં. યત્સૂત્રમ્- “દુવિહે આગાસે પળ્ળત્તે-લોઆગાસે ય અલોઆગાસે ય” ૧૦-૮ ॥

તે આ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય લોક અને અલોકના ભેદથી બે પ્રકારે કહેલું છે. જે કારણથી આગમોમાં આવો સૂત્રપાઠ છે. “આકાશ બે પ્રકારે કહ્યું છે એક લોકાકાશ અને બીજું અલોકાકાશ” આ બન્ને કોને કહેવાય ? તે હવે પછીની ગાથામાં આવે જ છે. તથા આકાશદ્રવ્યના વાસ્તવિક (પારમાર્થિક) રીતિએ બે ભેદ નથી. પરંતુ અખંડ એક દ્રવ્ય છે. છતાં અન્યદ્રવ્યોના સંયોગ અને વિયોગને લીધે લોક અલોક એવા બે ભેદો શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા છે. ॥ ૧૬૯ ॥

ધર્માદિકસ્યું રે સંયુત લોક છઈં, તાસ વિયોગ અલોક ।

તે નિરવધિ છઈં રે અવધિ અભાવનઈં, વલગી લાગઈં રે ફોક ॥

સમકિત સૂધું રે ઈણિ પરિ આદરો ॥ ૧૦-૯ ॥

ગાથાર્થ- ધર્માસ્તિકાયાદિ અન્ય દ્રવ્યોથી સંયુક્ત આકાશને લોકાકાશ કહેવાય છે. અને તેનાથી વિયુક્ત આકાશને અલોકાકાશ કહેવાય છે. તે આ અલોકાકાશની અવધિ ન હોવાથી નિરવધિક છે. જે લોકો અલોકાકાશની અવધિને વલગી લાગે છે. (ચોંટી પડે છે) તે નિરર્થક છે. (ફોગટ છે.) ॥ ૧૦-૯ ॥

ટબો- ધર્માસ્તિકાયાદિકસ્યું સંયુત જે આકાશ, તે લોક છઈં. તે ધર્માસ્તિકાયાદિકનો જિઠાં વિયોગ છઈં, તે અલોકાકાશ કહિઈં. તે અલોકાકાશ નિરવધિ છઈં. ઇતાવતા-તેહનો છેહ નથી.

૧. આ વર્ધમાનઋષિ તે, ઉદયનાચાર્યરચિત ન્યાયકુસુમાંલિ ઉપર “પ્રકાશ” નામની ટીકાના રચયિતા છે. તથા “તત્ત્વચિંતામણિ” ગ્રન્થના રચયિતા જે ગંગેશોપાધ્યાયઋષિ છે. તેઓના આ પુત્ર છે.

કોઈક ઈમ કહસ્યઈ જે “જિમ લોકનઈ પાસઈ અલોકનો છેહ છઈ, તિમ આગઈ પણિ હુસ્યઈ,” તેહનઈ કહિઈ જે “લોક તો ભાવરૂપ છઈ, તે અવધિ ઘટઈ, પણિ આગઈ કેવલ અભાવનઈ અલોકાવધિપણું કિમ ઘટઈ ? શશશ્રુંગ કુણનું અવધિ હોઈ ? અનઈ જો ભાવરૂપે અંત માનિઈ, તો તે અન્યદ્રવ્યરૂપ નથી, આકાશદેશ-સ્વરૂપનઈ તો તદંતપણું કહતાં “વદદ્વ્યાઘાત હોઈ” તે માટઈ અલોકાકાશ અનંત જાણવઈ. ॥ ૧૦-૯ ॥

વિવેચન- આકાશાસ્તિકાયના જે લોક અને અલોક આમ બે ભેદ પહેલાંની ગાથામાં કહ્યા છે. તે હવે સમજાવે છે-

ધર્માસ્તિકાયાદિકસ્યું સંયુત જે આકાશ, તે લોક છડ. તે ધર્માસ્તિકાયાદિકનો જિહાં વિયોગ છડ, તે અલોકાકાશ કહિંડ. તે અલોકાકાશ નિરવધિ છડ. ઇતાવતા-તેહનો છેહ નથી.

ધર્માસ્તિકાયાદિ શેષ પાંચે દ્રવ્યોથી સંયુક્ત એવું જે આકાશ છે તે લોક કહેવાય છે. એટલે કે લોકાકાશ છે. અને તે ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે દ્રવ્યોનો જ્યાં વિયોગ છે. તે અલોકાકાશ કહેવાય છે આ રીતે આકાશદ્રવ્ય સર્વક્ષેત્રવ્યાપી સળંગ એક અખંડ દ્રવ્ય જ છે. તો પણ તેના અન્ય પાંચ દ્રવ્યોના સંયોગે અને વિયોગે લોક-અલોકના નામે ૨ ભેદ કહ્યા છે. તથા વળી આ અલોકાકાશ નિરવધિક છે. એટલે અલોકાકાશનો છેડો નથી. પરંતુ લોકાકાશ સર્વ બાજુથી સાવધિક છે. જે ચૌદરજજુ પ્રમાણ ઉપર નીચે મળીને લંબાઈ છે. મધ્યમાં એક રાજ પહોળાઈ છે. વધતી વધતી નીચે સાત રાજ પહોળાઈ થાય છે. અને ઉપર પણ બ્રહ્મદેવલોક સુધી વધતી વધતી પાંચ રાજ પહોળાઈ, ત્યાંથી ઘટતી ઘટતી ઉપર એક રાજ પહોળાઈ છે. ઈત્યાદિ રૂપે લોકાકાશ અવધિવાળો છે. પરંતુ અલોકાકાશ અનંત હોવાથી પાછળ તેની અવધિ હોતી નથી. (છેડો હોતો નથી)

કોઈક ઈમ કહસ્યઈ જે “જિમ લોકનઈ પાસઈ અલોકનો છેહ છડ, તિમ આગઈ પણિ હુસસઈ.” તેહનઈ કહિંડ જે “લોક તો ભાવરૂપ છડ, તે અવધિ ઘટઈ, પણિ આગઈ કેવલ અભાવનઈ અલોકાવધિપણું કિમ ઘટઈ ? શશશ્રુંગ કુણનું અવધિ હોઈ ? અનઈ જો ભાવરૂપે અંત માનિંડ. તો તે અન્યદ્રવ્યરૂપ નથી, આકાશદેશસ્વરૂપનઈ તો તદંતપણું કહતાં “વદદ્વ્યાઘાત હોઈ” તે માટઈ અલોકાકાશ અનંત જાણવડ. ॥ ૧૦-૧ ॥

અહીં અમે અલોકાકાશને જે નિરવધિક કહ્યો. તે બાબતમાં કોઈક આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવા રૂપે કહેશે કે- જે પ્રમાણે લોકાકાશની પાસે (એટલે કે લોકાકાશની ચારે બાજુ તથા ઉપર અને નીચે) અલોકાકાશની અવધિ (છેડો-અંત) છે. તેવી જ રીતે આગળ પણ ક્યાંઈક અલોકની અવધિ હશે (એટલે કે હોવી જોઈએ) આમ લોકની બાજુ અલોકની અવધિ હોવાથી આગળ પણ એટલે કે અલોકના પાછલા ભાગમાં પણ અવધિ હોવાનો સંભવ હોવાથી તે અલોકને નિરવધિક કેમ કહેવાય ? જેમ લોક તરફની દિશાઓમાં અલોકનો અંત છે. તેમ આગળ પણ અંત હશે. આવો કોઈક પ્રશ્ન કરે છે.

ઉત્તર- તે પ્રશ્ન કરનારને અમે કહીએ છીએ કે “જે લોકાકાશ છે તે પાંચદ્રવ્યોથી સંયુક્ત છે તે માટે ભાવાત્મક છે” તેથી તેની અવધિ ઘટે જ. જે વસ્તુ ભાવાત્મક હોય ઘટ-પટ જેવી મૂર્તવસ્તુ અને લોકગમ્ય એવી જે વસ્તુ હોય તેની અવધિ હોય છે. જેમ કે ઘટ-પટ ઈત્યાદિ મૂર્ત પદાર્થો જેટલા ક્ષેત્રમાં તે ઘટ-પટ વ્યાપેલા હોય છે. તેની ચારે બાજુના છેડે ઘટ-પટની અવધિ દેખાય જ છે. પરંતુ આગળ અલોકાકાશમાં તો પાંચ દ્રવ્યો ન હોવાથી કેવળ એકલું આકાશ જ છે. અને તે પાંચદ્રવ્યરહિત હોવાથી અને અમૂર્ત હોવાથી અભાવાત્મક-શૂન્યાત્મક અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોથી રહિતપણે વર્તે છે. તેવા અલોકાકાશને અવધિપણું કેમ ઘટે ? જેમ ઘટ-પટ ભાવાત્મક હોવાથી તેને જેવી અવધિ હોય છે તેવી અવધિ શશમૃંગને કેમ ઘટે ? કારણકે ઘટ-પટ એ ભાવાત્મક વસ્તુ છે. તેથી ચારે બાજુ તેની અવધિ કહેવાય, પરંતુ શશમૃંગ પોતે છે જ નહીં. તો પછી તે પોતે શૂન્યાત્મક હોવાથી તેની પણ અવધિ કેમ હોય ? તથા તે પોતે કોઈ અન્યનું અવધિરૂપ પણ કેમ બને ? આ રીતે અલોકાકાશ (અન્યપદાર્થોથી વિયુક્ત હોવાના કારણે) શૂન્યાત્મક હોવાથી આગળ ક્યાંય તેની અવધિ ઘટે નહીં.”

અનહં જો ભાવરૂપહં અંત માનિહં, તો તે અન્ય દ્રવ્યરૂપ નથી. તથા વળી “આ અલોકાકાશની અવધિ છે જ” આ વાતને વળગી રહેવા માટે કોઈ આવી દલીલ કરે કે જેમ લોકાકાશ પાંચ દ્રવ્યોથી સંયુક્ત હોવાથી ભાવાત્મક છે. અને ત્યાં લોકાકાશ તરફ અલોકાકાશનો જેમ અંત છે. તેમ આગળ પણ અલોકાકાશનો છેડો છે. અને તે છેડે ભાવરૂપે કોઈ બીજું ભાવાત્મક દ્રવ્ય છે. આમ અમે માનીશું અને તેનાથી ત્યાં અલોકનો અંત થશે. આમ જો કોઈ અલોકાકાશનો અંત કહે તો તે અલોકાકાશના અંતે કલ્પેલું જે ભાવાત્મક નવું દ્રવ્ય માનો છો. તે બીજું દ્રવ્ય આકાશ જ છે કે કોઈ અન્ય દ્રવ્ય છે ? જો કોઈ અન્ય દ્રવ્ય માનશો તો ભગવંતે કહેલાં છ દ્રવ્યોથી અતિરિક્ત એવું તે દ્રવ્ય માનવાથી સાત દ્રવ્યો માનવાં પડશે. જે ઉત્સૂત્ર છે તેથી આકાશથી અન્યદ્રવ્યરૂપે

તો તે નહી જ મનાય. તથા અલોકના આગલા છેડે જીવ-પુદ્ગલ માનો તો તેઓને ગતિ-સ્થિતિમાં સહાયક ધર્મ-અધર્મ આદિ દ્રવ્યો માનતાં બીજો લોક જ માનવાનો રહ્યો. અને આવા પ્રકારનો બીજો લોકાકાશ હોય આવું શાસ્ત્રોમાં ક્યાંય આવતું નથી. માટે અલોકાકાશને આગલા છેડે જીવ-પુદ્ગલ જેવાં કોઈ દ્રવ્યો કે દ્રવ્યોવાળો લોક તો નથી.

હવે જો એમ કહો કે અલોકાકાશને છેડે બીજું નવું એક આકાશ દ્રવ્ય છે. તો આ વિવક્ષિત અલોકાકાશરૂપ જે આકાશ છે તે, અને આ નવું જે પાછળ આકાશ માન્યું. તે શું એક છે કે ભિન્ન છે ? જો એક જ હોય તો તે અન્ય દ્રવ્ય રૂપ નથી તેથી આ અલોકાકાશનો અંત થયો કેમ કહેવાય ? તથા તે નવું આકાશ ભિન્ન હોય તો તે નવું આકાશ પણ સાવધિક છે કે નિરવધિક છે ? જો સાવધિક છે. એમ કહો તો તે નવા આકાશની અવધિ ક્યાં ? અને કોનાથી થઈ ? અર્થાત્ તેની પછી આગળ ક્યું દ્રવ્ય આવ્યું કે જેથી આ આકાશની અવધિ ગણાય ? આમ નવા નવા આકાશની કલ્પના કરો તો અનવસ્થા જ આવે. અને જો તે કલ્પેલા નવા આકાશને નિરવધિક માનો તો આ વિવક્ષિત અલોકાકાશને જ નિરવધિક માનવામાં શું દોષ આવે ? અને જો આ કલ્પેલું નવું આકાશ આ અલોકાકાશથી ભિન્ન નથી એક છે. આમ જો કહો તો તે અન્ય દ્રવ્ય રૂપ નથી. તેથી વિવક્ષિત અલોકાકાશની અવધિ સ્વરૂપ કેમ બને ? આમ અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. છેવટે તેનો કંઈ જ ઉત્તર આવે નહીં. તેથી આકાશદેશસ્વરૂપદ્વં = અલોકાકાશના છેડે “નવા આકાશનો એકભાગ છે. તે સ્વરૂપે તદંતપણું = અલોકાકાશનું અંતપણું માનતાં” આકાશનો અંત આકાશથી જ થાય આમ વદતોવ્યાઘાત દોષ આવે. કારણ કે બોલો છો કે આકાશનો અંત આવ્યો. પરંતુ તેની પાછળ પણ આકાશ જ માન્યું. આ રીતે વદતોવ્યાઘાત થયો. આકાશની પછી જો આકાશ જ આવતું હોય તો આકાશનો અંત થયો એમ કહેવાનો કોઈ અર્થ જ નથી. અને આકાશ વિનાનાં શેષ પાંચ દ્રવ્યો તો અલોકના છેડે ક્યાંય છે જ નહીં કે જેથી અલોકનો અંત આવ્યો એમ કહેવાય તે માટે અલોકાકાશ અનંત જ છે. આમ જાણવું. ॥ ૧૭૦ ॥

વર્તણ લક્ષણ સર્વ દ્રવ્યહ તણો, પજજવ, દ્રવ્ય ન કાલ ।

દ્રવ્ય અનંતની રે દ્રવ્ય અભેદથી, ઉત્તરાધ્યયનઈ રે ભાલ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણીપરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૦ ॥

ગાથાર્થ- સર્વે દ્રવ્યોની જે વર્તના છે. તે રૂપ જે પર્યાય છે. તે કાલ છે. પરંતુ કાલ એ દ્રવ્ય નથી. દ્રવ્યો અનંતાં છે. તેથી તે દ્રવ્યોમાં અભેદભાવે રહેલી વર્તના પણ અનંતી છે. માટે કાલ અનંત છે. આમ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહેલું છે.
॥ ૧૦-૧૦ ॥

ટબો- કાલ, તે પરમાર્થથી દ્રવ્ય નહીં, તો શ્યું ? સર્વદ્રવ્યનો વર્તનાલક્ષણ પર્યાય જ છઈ, તે પર્યાયનઈ વિષઈ અનાદિકાલીન દ્રવ્યોપચાર અનુસરીનઈ કાલદ્રવ્ય કહીઈ. અત્ત એવ પર્યાયઈ દ્રવ્યાભેદથી અનંતકાલદ્રવ્યની ભાલ ઉત્તરાધ્યયનઈ છઈ. તથા ચ સૂત્રમ્-

ધમ્મો અધમ્મો આગાસં, દવ્વમિક્કિમ્માહિયં ।
અણંતાણિ દવ્વાણિ, કાલો પુગ્ગલજંતવો ॥ ૨૮-૮ ॥
એતદુપજીવ્યાન્યત્રાપ્યુક્તમ્—

ધર્માધર્માકાશાશ્ચૈકૈકમતઃ પરં ત્રિકમનન્તમ્.

તે માર્ટિં જીવાજીવદ્રવ્ય જે અનંત છઈ, તેહના વર્તનાપર્યાય ભણી જ કાલદ્રવ્ય સૂત્રઈ અનંત કહ્યાં જાણવાં. ॥ ૧૦-૧૦ ॥

વિવેચન- ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય આ ત્રણ દ્રવ્યો સમજાવીને હવે કાળ નામનું ચોથું દ્રવ્ય સમજાવે છે.

કાલ, તે પરમાર્થથી દ્રવ્ય નહીં, તો શ્યું ? સર્વદ્રવ્યનો વર્તના લક્ષણ પર્યાય જ છઈ. તે પર્યાયનઈ વિષઈ અનાદિકાલીન દ્રવ્યોપચાર અનુસરીનઈ કાલદ્રવ્ય કહીઈ. ॥

કાળની બાબતમાં બે વિચારધારા પ્રવર્તે છે. દિગંબરામ્નાય એમ માને છે કે કાળ એ પણ પરમાર્થથી દ્રવ્ય છે. ફક્ત તે અસ્તિકાયરૂપ નથી પરંતુ અણુરૂપ છે. એક એક આકાશપ્રદેશમાં એક એક કાલના અણુ એટલે કે કાલાણુઓ છે. આવા કાલાણુઓનો પિંડ થતો નથી માટે અસ્તિકાય નથી. એક ડબ્બામાં રાઈના દાણા ભર્યા હોય અથવા રેતીના દાણા ભર્યા હોય તેમ આ લોકમાં કાલાણુઓ ભરેલા છે. આ માન્યતા દિગંબરામ્નાયની છે.

શ્વેતાંબરામ્નાયની વિચારધારા બે નયને અનુસરીને બે પ્રકારની છે. પ્રથમ નિશ્ચયનયને અનુસરીને કહે છે કે કાલ એ દ્રવ્ય નથી પરંતુ જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોની વર્તના પર્યાયરૂપ કાળ છે. અને તે પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરવાથી કાળ એ

ઉપચરિત દ્રવ્ય છે. અને બીજી વિચારધારા આવી છે— વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિશ્ચક્રના ચારને (ફરવાને) લીધે થતા રાત્રિ-દિવસરૂપ સ્થૂલકાળ અને સમયાત્મકરૂપ સૂક્ષ્મકાળદ્રવ્ય છે. આ બધી વિચારધારાઓમાં અહીં પ્રથમ નિશ્ચયનયથી શ્વેતાંબરપરંપરાની વાત જણાવે છે.

કાળ એ પરમાર્થથી એટલે કે વાસ્તવિકપણે દ્રવ્ય છે જ નહીં. ચૌદ રાજલોકપ્રમાણ સમસ્તલોકાકાશમાં ક્યાંય પણ અણુરૂપે કે સ્થૂલરૂપે કાળનામનું સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી જ. તો પ્રશ્ન થાય છે કે જો આ કાળ એ દ્રવ્ય ન હોય તો આ કાળ છે શું ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે “કાળ એ સર્વદ્રવ્યોનો વર્તનાલક્ષણ પર્યાય જ છે.” કોઈ પણ દ્રવ્યની કોઈ પણ પર્યાયરૂપે જે વર્તના (વર્તવું-તે તે પર્યાયમાં રહેવું) એ જ કાળ છે. જેમ કે કોઈ જીવ, મનુષ્યપણે જન્મ્યો અને ૧૦૦ વર્ષ જીવ્યો. તે જીવનું મનુષ્યપણે વર્તવું એ જ તેનો કાળ છે. તેનું માપ સૂર્યચંદ્રના ચારથી થયું. કોઈએ સામાયિક લીધું. તે જીવનું “સામાયિકપર્યાયમાં” જે વર્તવું તે કાળ છે. ઘડીયાળ એ માપવાનું સાધન છે. સામાયિક લીધા પછી ઘડીયાળમાં જોતાં ૮ વાગ્યા હોય તો સામાયિક ૮-૪૮ પુરૂ થાય. પરંતુ ૮-૧૫ થયા અને ઘડીયાળ ધારો કે બંધ થઈ ગઈ. તો કોઈ કારીગર આવીને ઘડીયાલ ચાલુ ન કરે અને તે ઘડીયાળમાં ૮-૪૮ ન થાય ત્યાં સુધી સામાયિક સમાપ્ત થતું નથી એમ નહીં. એવી જ રીતે ઘડીયાળ ઝટપટ ચાલતી હોય અને ૨૦ મીનીટના કાળમાં જ ૪૮ મીનીટ દેખાડતી હોય તો તે ઘડીયાળમાં ૮-૪૮ દેખાઈ જાય તો પણ સામાયિક સમાપ્ત ન થાય. એટલે કે ઘડીયાલમાં જણાવાતો સમય એ કાલ નથી. પરંતુ આ જીવનું સામાયિકપણાના પર્યાયમાં વર્તવું એ જ સાચો કાળ છે. કોઈ એક મકાન બંધાયું. તેની જગતમાં જે વર્તના, એ જ મકાનનો કાળ પર્યાય છે. તેને સૂર્યના ચારથી માપતાં ૫૦-૧૦૦ ઈત્યાદિ વર્ષો થાય છે. આ રીતે સર્વે પણ દ્રવ્યોની તે તે પર્યાયોમાં જે વર્તના (વર્તવું-હોવું-થવું-રહેવું) તેને કાળ કહેવાય છે. “પર્યાયમાં વર્તવું” એ જ કાળ છે. તેથી કાળ એ પર્યાય રૂપ છે. દ્રવ્યરૂપ નથી.

પ્રશ્ન— જો કાળ એ વર્તનાલક્ષણ (વર્તના સ્વરૂપ) પર્યાય જ છે અને દ્રવ્ય નથી. તો આ જ ઢાળની ત્રીજી ગાથામાં ૬ દ્રવ્યોમાં કાળને દ્રવ્ય કેમ કહ્યો ?

ઉત્તર— તે કાળદ્રવ્ય પર્યાયસ્વરૂપ જ છે. પરંતુ “તે પર્યાયને વિષે અનાદિકાલથી થતા દ્રવ્યના ઉપચારને અનુસરીને પર્યાયને પણ દ્રવ્ય કહેવાય છે.” અર્થાત્ કાળ એ વાસ્તવિક દ્રવ્ય નથી પરંતુ પર્યાય રૂપ જ છે. છતાં પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરાય

છે. તેથી તે ઉપચરિત દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેમ કે કડુ-કુંડલ એ સુવર્ણદ્રવ્યના પર્યાય છે. તે બન્ને પર્યાયમાં સુવર્ણ દ્રવ્ય સદા ધ્રુવ હોવાથી દ્રવ્ય કહેવાય છે. પરંતુ પરમાર્થથી સુવર્ણ એ પણ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યનો એક પર્યાય જ છે. ખરેખર તો સુવર્ણ એ દ્રવ્ય નથી, પુદ્ગલ એ દ્રવ્ય છે. છતાં અનાદિકાલીન આ ઉપચારને અનુસરીને સુવર્ણપર્યાયમાં દ્રવ્યપણાનો ઉપચાર થયેલ છે. તેથી સુવર્ણદ્રવ્ય કહેવાય છે. તેવી રીતે જીવ અને અજીવરૂપ સમસ્ત દ્રવ્યોની ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયોમાં જે વર્તના છે. તે વર્તના લક્ષણ એ જ કાળ છે. વર્તના એ પર્યાય સ્વરૂપ હોવાથી કાળ એ પણ પર્યાયસ્વરૂપ જ છે. ફક્ત તેમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરાયેલો છે. તેથી કાળ એ (ઉપચરિત) દ્રવ્ય કહેવાય છે.

અતઃ એવ પર્યાયઈં દ્રવ્યાભેદથી અનંતકાલદ્રવ્યની ખાલ ઉત્તરાધ્યયનઈં છઈં. તથા ચ સૂત્રમ્—

ધમ્મો અધમ્મો આગાસં, દવ્વમિક્કિક્કમાહિયં ।

અણંતાણિ ય દવ્વાણિ, કાલો પુગલજંતવો ॥ ૨૮-૮ ॥

આ કારણથી જ પર્યાયમાં દ્રવ્યનો અભેદ હોવાના કારણે એટલે કે દ્રવ્યપણાનો ઉપચાર કરવાથી કાળ અનંત છે. જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો અનંતા છે. તેના પર્યાયો પણ અનંતા છે. તે સમસ્તપર્યાયોની વર્તના પણ અનંતી છે. તેથી તે વર્તના લક્ષણવાળા પર્યાયમાં દ્રવ્યનો અભેદોપચાર કરવાથી “અનંતકાળદ્રવ્ય” છે તેની ભાલ (તેનુ વિધાન-કથન) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રને વિષે કરેલું છે. તે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

૧. ધર્માસ્તિકાય, ૨. અધર્માસ્તિકાય, ૩. આકાશાસ્તિકાય આ ત્રણ દ્રવ્યો એક એક કહેલાં છે. અને કાળ, પુદ્ગલ, જીવ, આ ત્રણ દ્રવ્યો અનંતાં કહેલાં છે.

આ પાઠમાં કાળ અનંત જે કહ્યો છે. તે જીવ-અજીવના પર્યાયો અનંત હોવાથી તેની વર્તના પણ અનંતી છે. માટે વર્તનાલક્ષણ પર્યાયમાં કાળદ્રવ્યનો ઉપચાર કરેલ છે. તેથી કાળ અનંત કહેલ છે. જો કાલાણુઓ નામનું કાલદ્રવ્ય વાસ્તવિક હોત તો લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્ય હોવાથી અને પ્રતિપ્રદેશે કાલાણુ માનીએ તો પણ અસંખ્ય જ કાલાણુ થાય પરંતુ અનંત કાલાણુ ન થાય, તે માટે કાળદ્રવ્યને ઉપચરિત દ્રવ્ય જ માનવું જોઈએ. પરંતુ કાલાણુરૂપે વાસ્તવિક કાલદ્રવ્ય માનવું જોઈએ નહીં. તેને પારમાર્થિક દ્રવ્ય માની લેવું તે સૂત્રાનુસાર નથી. પણ ઉત્સૂત્ર છે.

एतदुपजीव्यान्यत्राप्युक्तम्—

धर्माधर्माकाशाद्येकैकमतः परं त्रिकमनन्तम् ॥ इति ॥

તે માટિ-જીવાજીવદ્રવ્ય, જે અનંત છે, તેહના વર્તના પર્યાય ધણી જ કાલદ્રવ્ય સૂત્રં અનંત કહ્યાં જાણવાં ॥ ૧૦-૧૦ ॥

ઉપર કહેલ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના પાઠનું આલંબન લઈને બીજા શાસ્ત્રોમાં (પ્રશમરતિ શ્લોક ૨૧૪માં) પણ કહ્યું છે કે “૧. ધર્મદ્રવ્ય, ૨. અધર્મદ્રવ્ય, અને ૩. આકાશ દ્રવ્ય આ ત્રણ દ્રવ્યો એક એક છે. તેનાથી પછીનાં ૩ દ્રવ્યો અનંતા છે.” તે માટે જીવ અને અજીવ જે દ્રવ્યો છે તે અનંતાં છે. તે દ્રવ્યોની વર્તના પર્યાયો અનંતી છે. તે ભણીને જ એટલે કે તે અનંતી પર્યાયોને આશ્રયીને જ સૂત્રની અંદર કાળદ્રવ્ય અનંતાં કહેલાં છે આમ જાણવું. આ રીતે કાળ એ પરમાર્થથી દ્રવ્ય નથી પરંતુ જીવ અને અજીવદ્રવ્યોની તે તે પર્યાયની વર્તનાસ્વરૂપ કાળ છે. ॥ ૧૭૧ ॥

જીવ અજીવ જ સમયઈ તે કહિઓ, તિણિ કેમ જુદો રે તેહ ।

એક વખાણઈ રે ઈસ્યું આચારય, ધરતા શ્રુતમતિરેહ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિપરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૧ ॥

ગાથાર્થ- સમયમાં (આગમમાં) તે કાળને જીવ-અજીવ રૂપ જ કહેલો છે. તે કારણે તે કાળને જુદો કેમ કહેવાય ? શાસ્ત્રોથી સંસ્કારિત થયેલી બુદ્ધિની ધારાને ધારણ કરનારા એક આચાર્ય આમ કહે છે. ॥ ૧૦-૧૧ ॥

ટનો- કંઠથી પણ સૂત્રં જીવાજીવથી અભિન્ન કાલ કહિઈં છં. તે દેખાડછં છં.- સમયં ક. સૂત્રં, તે કાલ જીવ અજીવ રૂપ જ કહિઈં છં. તેણં કારણં જુદો-ભિન્નદ્રવ્યરૂપ કિમ કહિઈં ? તથા ચોક્તં જીવાભિગમાદિસૂત્રે—

“કિમયં ભંતે ! કાલો ત્તિ પવુચ્ચઙ ? ગોયમા ! જીવા ચેવ અજીવા ચેવ ત્તિ”

એક આચાર્ય ઈમ કાળ દ્રવ્ય વખાણં છં, સ્યું કરતા ? સિદ્ધાંતપાઠ અનુસારં શુભમતિની રેખા ધરતા. ॥ ૧૦-૧૧ ॥

વિવેચન- નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ કાળ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી જ. પરંતુ જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોની જુદા-જુદા પર્યાયોની વર્તનાલક્ષણ છે. એટલે પર્યાયસ્વરૂપ છે. તેમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરાય છે. માટે ઉપચરિતદ્રવ્ય છે આ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી જીવાભિગમનો સાક્ષિપાઠ આપીને સમજાવે છે—

કંઠથી પણ સૂત્રફં-જીવાજીવથી અભિન્ન કાલ કહિં છફ. તે દેખાડફં છફ— સમયફં ક. સૂત્રફં, તે કાલ જીવ અજીવરૂપ જ કહિં છફ. તેણફં કારણફં જુદો- અભિન્નદ્રવ્યરૂપ કિમ કહિં ? તથા ચોક્તં જીવાભિગમાદિસૂત્રે—

સૂત્રની અંદર (જીવાભિગમસૂત્રની અંદર) પણ કાળ એ જીવ અને અજીવદ્રવ્યોથી અભિન્ન છે આમ કંઠથી = (એટલે સાક્ષાત્સૂત્રપાઠથી-સાક્ષીપાઠથી=) શબ્દો લખીને કહેલું છે. તે સાક્ષીપાઠ ગ્રંથકારશ્રી આ ગાથામાં જણાવે છે. સમયમાં કહેતાં સૂત્રમાં અર્થાત્ આગમશાસ્ત્રોમાં તે કાળને જીવ અને અજીવ સ્વરૂપ જ કહેલો છે. તે કારણે આ કાળને જીવ અજીવથી જુદા દ્રવ્ય તરીકે કેમ કહેવાય ? ભિન્નદ્રવ્યસ્વરૂપે કેમ કહેવાય ? અર્થાત્ ભિન્નદ્રવ્યસ્વરૂપે ન માનવો જોઈએ. જીવાભિગમસૂત્રનો તે સાક્ષી પાઠ આ પ્રમાણે છે.

“કિમયં ભંતે ! કાલોત્તિ પવુચ્ચફ ? ગોયમા ! જીવા ચેવ, અજીવા ચેવ ત્તિ”
 એક આચાર્ય ઇમ કાલદ્રવ્ય વચ્ચાણફ છફ, સ્યું કરતા ? સિદ્ધાન્તપાઠ-અનુસારફં શુભમત્તિની રેચાં ધરતા ॥ ૧૦-૧૧ ॥

હે ભગવાન્ ! આ કાળ એ શું કહેવાય છે ? શું દ્રવ્ય છે ? કે પર્યાય છે ? હે ગૌતમ ! આ કાળ જીવરૂપ અને અજીવરૂપ છે. એટલે કે જીવના પર્યાયસ્વરૂપ છે અને અજીવના પર્યાયસ્વરૂપ છે.

એક આચાર્ય (કેટલાક આચાર્ય) કાળદ્રવ્યને આમ (જીવ અને અજીવના પર્યાયરૂપ છે પણ સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ નથી આમ) કહે છે. તે આચાર્યો શું કરતા આમ કહે છે ? તો કહે છે કે આગમપાઠોની સાક્ષીને અનુસરીને એટલે કે તેનું આલંબન લઈને ઉત્તમબુદ્ધિની ધારાને ધારણ કરતા છતા આમ કહે છે. સારાંશ કે જીવાભિગમ-ઉત્તરાધ્યયનાદિ આગમપાઠોની સાક્ષીથી જેની મતિ સંસ્કારિત થઈ છે એવા નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયવાળા કેટલાક આચાર્યો કાળદ્રવ્યને જીવ અને અજીવની જુદા-જુદા પર્યાયોની વર્તનારૂપે જણાવે છે. તેથી કાળ એ પરમાર્થથી દ્રવ્ય નથી પરંતુ પર્યાયમાં દ્રવ્યપણાનો ઉપકાર કરીને ઉપચરિતદ્રવ્ય છે. આમ તેઓ કહે છે. (આ કેટલાક આચાર્યોનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.) ॥ ૧૭૨ ॥

બીજા ભાષઈ રે જોઈસચકનઈ, ચારઈ જે ધિતિ તાસ ।

કાલ અપેક્ષા રે કારણ દ્રવ્ય ઇઈ, ષટની ભગવઈ ભાસ ॥

સમકિત સૂધું રે ઈણિ પરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૨ ॥

ગાથાર્થ- બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે જ્યોતિષક્રમના ચારથી (ફરવાથી) તે કાળદ્રવ્યની સ્થિતિ=વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે. અને આ કાળદ્રવ્ય એ અપેક્ષાકારણરૂપ દ્રવ્ય છે. ભગવતીજી સૂત્રમાં છ દ્રવ્યોની સંખ્યાની ભાસ (વિધાન) છે. ॥ ૧૦-૧૨. ॥

ટાંનો- બીજા આચાર્ય ઈમ ભાષણં છં-જે જ્યોતિષક્રમં ચારણં પરત્વ અપરત્વ નવ પુરાણ આદિ ભાવસ્થિતિ છં. તેહનું અપેક્ષાકારણ મનુષ્યલોકમાં કાલદ્રવ્ય છં, અર્થનં વિષં. સૂર્યક્રિયોપનાયકદ્રવ્ય ચારક્ષેત્રપ્રમાણ જ કલ્પવું ઘટં, તે માટં-એહવું કાલદ્રવ્ય કહિં તો જ શ્રી ભગવતીસૂત્રમાંહિ- “કહ્ જં ધંતે ! દલ્લા પળ્ણત્તા ? ગોચમા ! છહ્લ્લા પળ્ણત્તા-ધમ્મત્થિકાણ્ જાવ અલ્લા સમણ્” એ વચન છં. તેહનું નિરૂપચરિત વ્યાખ્યાન ઘટં. અનં વર્તનાપર્યાયનું સાધારણ અપેક્ષાદ્રવ્ય ન કહીં. તો ગતિસ્થિત્યવગાહના સાધારણાપેક્ષાકારણપણં ધર્માધર્માકાશસ્તિકાય સિદ્ધ થયા, તિહાં પલિ અનાશ્વાસ આવં. અનં એ અર્થ સુક્તિગ્રાહય છં. તે માટં કેવલ આજ્ઞા ગ્રાહ્ય કહી, પલિ કિમ સંતોષ ઘરાં ? ॥ ૧૦-૧૨ ॥

વિવેચન- નિશ્ચયનયની પ્રધાનદષ્ટિવાળા કેટલાક આચાર્યો પૂર્વ ગાથામાં સમજાવ્યું તેમ કાળ એ પારમાર્થિકદ્રવ્ય નથી પરંતુ પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર હોવાથી ઉપચરિતદ્રવ્ય છે. આમ કહે છે. જ્યારે બીજા કેટલાક આચાર્યો કે જે વ્યવહારનયની પ્રધાન દષ્ટિવાળા છે. તેઓ કાળ એ પણ એક સ્વતંત્રદ્રવ્ય છે. પારમાર્થિકદ્રવ્ય છે. આમ કહે છે. તે માન્યતા ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે.

બીજા આચાર્ય ઈમ ભાષણં છં- જે જ્યોતિષક્રમં ચારણં પરત્વ અપરત્વ નવ પુરાણાદિ ભાવસ્થિતિ છં. તેહનું અપેક્ષાકારણ મનુષ્યલોકમાં કાલદ્રવ્ય છં, અર્થનં વિષં. સૂર્યક્રિયોપનાયકદ્રવ્ય ચારક્ષેત્રપ્રમાણ જ કલ્પવું ઘટં, તે માટં-એહવું કાલદ્રવ્ય કહિં. તો જ શ્રીભગવતીસૂત્રમાંહિ- “કહ્ જં ધંતે ! દલ્લા પળ્ણત્તા ? ગોચમા ! છહ્લ્લા પળ્ણત્તા-ધમ્મત્થિકાણ્ જાણ્ અલ્લાસમણ્” એ વચન છં. તેહનું નિરૂપચરિત વ્યાખ્યાન ઘટં.

બીજા કેટલાક આચાર્યો કાળને પારમાર્થિક દ્રવ્ય કહે છે પણ ઉપચરિતદ્રવ્ય કહેતા નથી. તેઓનું કહેવું એવું છે કે અહીંદીપ પ્રમાણ જે મનુષ્યલોક છે તેમાં સૂર્ય-ચંદ્ર આદિ જ્યોતિષક જંબુદીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રહેલા મેરૂપર્વતને પ્રદક્ષિણા કરતા કર્યા કરે છે. તેથી તેને ચરજ્યોતિષ કહેવાય છે. તેના કારણે રાત્રિ-દિવસ, માસ, પક્ષ, અને વર્ષ વિગેરે કાળના વિભાગો બને છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે- મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે ૪-૧૪ । તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ ૪-૧૫ ।

(P11) ૧૦

તથા પ્રથમ જન્મેલાને પરત્વ (મોટાપણું), પાછળ જન્મેલાને અપરત્વ (નાનાપણું), પ્રથમ આવેલી વસ્તુમાં પુરાણત્વ (જુનાપણું) અને પાછળથી આવેલી વસ્તુમાં નવત્વ (નવાપણું) ઈત્યાદિ વ્યવહારો પણ જગતમાં થાય છે. તેથી જેમ ગતિ-સ્થિતિ પર્યાયો જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યના પોતાના છે. પરંતુ તેમાં અપેક્ષાકારણ ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય છે. તેવી જ રીતે જીવ-પુદ્ગલોમાં થતા પરત્વ-અપરત્વ-નવત્વ અને પુરાણત્વ વિગેરે ભાવોની (પર્યાયોની) પરિસ્થિતિ જે થાય છે. તે જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યના પોતાના જ પર્યાયો છે. પરંતુ તેમાં અપેક્ષાકારણરૂપે આ કાલદ્રવ્ય છે. અને તે મનુષ્યલોકમાં જ છે. પરત્વ-અપરત્વ આદિ પર્યાયો જીવ-પુદ્ગલમાં જ થાય છે. તેમાં અપેક્ષાકારણ આ કાળદ્રવ્ય છે.

અર્થનહં વિષદં = જીવ-પુદ્ગલ આદિ અર્થો (પદાર્થો) સમસ્ત ચૌદ રાજલોકવ્યાપી ભલે છે. પરંતુ સમસ્તલોકવ્યાપી એવા પણ જીવ-પુદ્ગલ આદિ અર્થોને વિષે (પદાર્થોને વિષે) નવા-જુનાપણાના પર્યાયોમાં અપેક્ષાકારણરૂપે સિદ્ધ થતું અને સૂર્યાદિની ગતિક્રિયાના ઉપનાયકપણે (આધારપણે) સાબીત થતું જે દ્રવ્ય છે. (એટલે કે જે કાળ દ્રવ્ય છે) તે “ચારક્ષેત્રપ્રમાણ” એટલે કે અદ્વીતીય પ્રમાણ જ માનવું જોઈએ. સહાય લેનારાં જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યો ભલે સમસ્ત લોકમાં હોય, પરંતુ સહાય આપનારૂં અપેક્ષાકારણભૂત આ કાલદ્રવ્ય તો ચારક્ષેત્ર પ્રમાણ જ છે. તે માટે આવું એક કાલદ્રવ્ય પણ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. માનવું જ જોઈએ. પરત્વ-અપરત્વ આદિ પર્યાયોમાં અપેક્ષાકારણભૂત એવું આ કાલદ્રવ્ય સ્વીકારો તો જ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં જે છ દ્રવ્યો કહ્યાં છે. તે પાઠનું વચન સંગતિને પામે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

હે ભગવાન ! દ્રવ્યો કેટલાં કહ્યાં છે ? હે ગૌતમ ! છ દ્રવ્યો કહેલાં છે. “૧. ધર્માસ્તિકાય ૨. અધર્માસ્તિકાય ઈત્યાદિથી આરંભીને યાવત્ કાળદ્રવ્ય સુધીનાં છ દ્રવ્યો છે” આ શાસ્ત્ર વચન તો જ પ્રમાણ ગણાય, તો જ સંગત થાય કે જો આપણે કાળ દ્રવ્યને પણ અપેક્ષાકારણરૂપે વાસ્તવિક દ્રવ્ય સ્વીકારીએ તો. તે માટે તે કાળદ્રવ્યનું દ્રવ્યપણે જે વ્યાખ્યાન (વિધાન-કથન) છે. તે નિરૂપચરિત દ્રવ્યપણે જ કથન ઘટે છે. માટે છએ દ્રવ્યોને પારમાર્થિકપણે જ દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકારવાં જોઈએ. ઉપચારથી દ્રવ્ય માનવાની જરૂર નથી પરંતુ નિરૂપચરિત વાસ્તવિક=પારમાર્થિક દ્રવ્ય છે.

અનહં વર્તનાપર્યાયનું સાધારણ અપેક્ષાદ્રવ્ય ન કહીઈં, તો ગતિસ્થિત્યવગાહના-સાધારણાપેક્ષાકારણપણં ધર્માધર્માકાશાસ્તિકાય સિદ્ધ થયા, તિહાં યણિ અનાશ્વાસ આવઈં. અનહં એ અર્થ યુક્તિગ્રાહ્ય છઈં, તે માટઈં કેવલ આજ્ઞાગ્રાહ્ય કહી, યણિ કિમ સંતોષ ધરાઈં ? ॥ ૧૦-૧૨ ॥

ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે પરત્વ-અપરત્વ નવત્વ પુરાણત્વ આદિ જે પર્યાયો જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યોના છે. તે પર્યાયોની વર્તનાનું કોઈ ને કોઈ દ્રવ્ય અપેક્ષાકારણરૂપે હોવું જ જોઈએ. તેથી અપેક્ષાકારણ સ્વરૂપે ધર્માદિ દ્રવ્યોની જેમ જ કાલદ્રવ્ય પણ નિરૂપચરિતદ્રવ્ય છે. આમ સિદ્ધ કર્યું. તે ન માનીએ તો શું દોષ આવશે ? તે સમજાવે છે કે—

સર્વે પણ જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યોનું જુદા-જુદા પર્યાયોમાં વર્તવાસ્વરૂપ વર્તનાપર્યાયનું સાધારણપણે અપેક્ષાકારણ સ્વરૂપે (કાળદ્રવ્ય જેવું) જો કોઈદ્રવ્ય ન માનીએ તો પછી ગતિ-સ્થિતિ અને અવગાહના પર્યાયોમાં પણ સાધારણપણે અપેક્ષાકારણરૂપે ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય જે પહેલાં સિદ્ધ કર્યાં, સમજાવ્યાં, ત્યાં પણ અવિશ્વાસ થઈ જાય. કારણકે વર્તનાપર્યાયમાં અપેક્ષાકારણભૂત કાળદ્રવ્યને ન માનવું અને ગત્યાદિમાં અપેક્ષાકારણભૂત ધર્માદિદ્રવ્યને માનવું આ ઉચિત નથી. ન્યાય નથી. એકને ન માનો તો બીજા સ્થાને પણ અવિશ્વાસ આવે જ. ધર્માદિ બીજાં ત્રણ દ્રવ્યોને માનવામાં પણ અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય. તેથી અમારી આ વાત યુક્તિગ્રાહ્ય છે અર્થાત્ યુક્તિ યુક્ત છે. ગત્યાદિમાં અપેક્ષાકારણરૂપે જેમ ધર્માદિદ્રવ્યો છે. તેમ જ વર્તનાપર્યાયમાં અપેક્ષાકારણપણે કાળદ્રવ્ય છે. તે માટે કાળદ્રવ્ય નિરૂપચરિતદ્રવ્યપણે સિદ્ધ થાય છે આ રીતે યુક્તિથી અને શાસ્ત્રવચનથી કાળ એ નિરૂપચરિત દ્રવ્ય છે. આ સિદ્ધ હોવા છતાં “કાળદ્રવ્ય એ વાસ્તવિક દ્રવ્ય નથી, પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરીને ઉપચરિતદ્રવ્ય છે. આ વાત ભગવંતની આજ્ઞાથી સ્વીકારી લેવી જોઈએ” આમ કહીને તમે કાળને ઉપચરિત દ્રવ્ય જે સમજાવો છો અને તમારી તે વાત માત્ર આજ્ઞાગ્રાહ્ય કહીને સ્વીકારી લેવાનું કહો છો. પરંતુ તેનાથી મનને સંતોષ કેમ થાય ? યુક્તિથી અને શાસ્ત્ર પાઠથી જે અર્થ સિદ્ધ થતો હોય તેને છોડીને યુક્ત્યાદિથી સિદ્ધ ન થતા અર્થને આજ્ઞાગ્રાહ્ય કહીને બળાત્કારે સ્વીકાર કરાવવાથી મન સંતોષ પામતું નથી. તેથી કાળને નિરૂપચરિતદ્રવ્ય માનીને ૬ દ્રવ્યો છે આમ કહેવું જોઈએ. આવું બીજા કેટલાક આચાર્યો કહે છે. ॥ ૧૭૩ ॥

ધર્મસંગ્રહણી રે એ દોઈ મત કહિયા, તત્વારથમાં રે જાણિ ।

અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિકનઈ મતે, બીજું તાસ વખાણિ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિપરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૩ ॥

ગાથાર્થ— ધર્મસંગ્રહણીમાં બન્ને મત જણાવ્યા છે. તથા તત્વાર્થસૂત્રમાં પણ બન્ને પક્ષો જણાવ્યા છે. ત્યાં અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિકનયના મતે બીજો પક્ષ સ્વીકારવાનું વખાણેલું (કહેલું) છે.

ટબો- એ બે મત ધર્મસંગ્રહણી ગ્રંથમાંહિં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહિયા છં. તથા
ચ તદગાથા—

જં વત્તણાઙ્ગરૂવો, કાલો દવ્વસ્સ ચેવ પજ્જાઓ ।

સો ચેવ તત્તો ધમ્મો, કાલસ્સ વ જસ્સ જો લોએ ॥ ૩૨ ॥

તત્ત્વાર્થસૂત્રમ્ પઠિ એ ૨ મત કહિયાં છં. “કાલશ્ચેત્યેકે” ૫-૩૮ ઇતિ
વચનાત્, બીજું મત તે તત્ત્વાર્થનંદ્યં વ્યાખ્યાનંદ્યં અનપેક્ષિતદ્રવ્યાર્થિકનયનંદ્યં મતં કહિં
છં, સ્થૂલ લોકવ્યવહારસિદ્ધ એ કાલદ્રવ્ય અપેક્ષારહિત જાણવું. અન્યથા
વર્તનાપેક્ષાકારણપણં જે કાલદ્રવ્ય સાધિં, તો પૂર્વાપરાદિ વ્યવહારવિલક્ષણ
પરત્વાપરત્વાદિ નિયામકપણં દિગ્દ્રવ્ય પઠિ સિદ્ધ થાં. અનંદ્યં જે-

આકાશમવગાહાય, તદનન્યા દિગ્ન્યથા ।

તાવપ્યેવમનુચ્છેદાત્તાભ્યાં વાન્યદુદાહતમ્ ॥ ૧૧-૨૫ ॥

એ સિદ્ધસેનાદિવાકરકૃત નિશ્ચયદ્વાર્તિશિકાર્ય વિચારી, “આકાશથી જ દિક્કાર્ય
સિદ્ધ હોઈ” ઈમ માનિં, તો કાલદ્રવ્ય કાર્ય પઠિ કથંચિત તેહથી જ ઉપપન્ન હોઈ.
તસ્માત્- “કાલશ્ચેત્યેકે” ૫-૩૮ ઇતિ સૂત્રમ્, અનપેક્ષિતદ્રવ્યાર્થિકનયનૈવ । ઇતિ સૂક્ષ્મદૃષ્ટ્યા
વિભાવનીયમ્ ॥ ૧૦-૧૩ ॥

વિવેચન- ગાથા-૧૦-૧૧-૧૨માં કાળને દ્રવ્ય માનવામાં બે મત જણાવ્યા. (૧)
જીવ અને અજીવની જુદા-જુદા પર્યાયોમાં જે વર્તના છે તે વર્તનાલક્ષણ પર્યાયરૂપ કાળ
છે. તેમાં દ્રવ્યપણાનો ઉપચાર છે. તેથી કાળ એ ઉપચરિત દ્રવ્ય છે. પરંતુ વાસ્તવિક
દ્રવ્ય નથી. આ એકપક્ષ થયો. (૨) ગતિ-સ્થિતિ-અવગાહના આદિપર્યાયમાં
અપેક્ષાકારણરૂપે જેમ ધર્મ-અધર્મ-આકાશ દ્રવ્ય છે. તેમ વર્તના પર્યાયમાં અપેક્ષાકારણરૂપે
સ્વતંત્ર અને વાસ્તવિક કાળદ્રવ્ય છે. અને તે સૂર્ય-ચંદ્રના ચારથી જણાય છે. તથા
ચારક્ષેત્ર પ્રમાણવાળુ તે કાળદ્રવ્ય છે. આ બીજો પક્ષ થયો. આ બન્ને મતો ક્યાં ક્યાં
સમજાવેલા છે. તેનો સાક્ષીપાઠ આપીને આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

ए बे मत्त धर्मसंग्रहणी ग्रंथमांहिं श्री हरिभद्रसूरि कहिया छइं. तथा च तद्गाथा-

जं वत्तणाङ्गरूवो कालो, दव्वस्स चेव पज्जाओ ।

सो चेव ततो धम्मो, कालस्स व जस्स जो लोए ॥ ३२ ॥ इति

પૂજ્યપાદ સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રીએ ધર્મસંગ્રહણી નામના
ગ્રંથમાં આ બંને મતો જણાવ્યા છે. તે ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—

દ્રવ્યનો વર્તના સ્વરૂપ જે પર્યાય છે. તે જ કાળ છે. તતો સો ધમ્મો ચેવ તેથી તે કાલ એ ધર્મ જ છે. (અર્થાત્ પર્યાય) જ છે. આમ વિશેષણ વિશેષ્યથી છે. એટલે કે જે કાલદ્રવ્ય કહેવાય છે. તે જીવ-અજીવની વર્તના સ્વરૂપ ધર્મ છે. તે ધર્મસ્વરૂપ કાળ છે. વર્તતા અનંતી છે. તેથી કાલદ્રવ્ય અનંત છે. આ પ્રમાણે કાળ એ જ ધર્મ તે કાલધર્મ (કાળરૂપ પર્યાય છે.) કહેવાય છે.

વા જસસ કાલસસ લોએ જો (ધમ્મો) અથવા બીજો મત કહે છે કે અન્ય આચાર્યોના મતે કાલનામના દ્રવ્યનો લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવો જે ધર્મ (જેમ કે હેમન્તઋતુનો ધર્મ શીતકારિત્વ, ગ્રીષ્મઋતુનો ધર્મ ઉષ્ણકારિત્વ, વર્ષા ઋતુનો ધર્મ વૃષ્ટિકારિત્વ, ઈત્યાદિ કાળના જે ધર્મો તે કાલધર્મ કહેવાય છે. આમ ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરવો. એકમત વર્તના પર્યાયને જ કાલધર્મ કહે છે. બીજો મત કાલનામના દ્રવ્યના ધર્મને કાલધર્મ કહે છે. એટલે કે કાલ નામનું છદ્મું સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. તે વર્તનાપર્યાયમાં અપેક્ષા કારણ બને, તેવો તે કાલ દ્રવ્યનો ધર્મ છે. આમ ષષ્ઠીસમાસથી બીજો પક્ષ કહેલો છે. આ પ્રમાણે ધર્મસંગ્રહણીમાં ગાથા ૩૨માં બન્ને મતો કહેલા છે. વિશેષણસમાસથી પહેલો પક્ષ અને ષષ્ઠી સમાસથી બીજો પક્ષ જણાવેલ છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રં પણિ એ ૨ મત કહિયાં છઙ “કાલશ્ચેત્વેકે” ૫-૩૮ ઇતિ વચનાત્, બીજુ મત તે તત્ત્વાર્થનંદં વ્યાખ્યાનંદં અનપેક્ષિતદ્રવ્યાર્થિક નયનંદં મતંદં કહિંદં છંદં. સ્થૂલ લોકવ્યવહારસિદ્ધ એ કાલદ્રવ્ય અપેક્ષારહિત જાણવું

તથા તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં પૂજ્યપાદ શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજશ્રીએ પણ આ બન્ને મતો કહેલા છે. “વર્તના-પરિણામ ક્રિયા-પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય” સૂત્ર ૫-૨૨માં વર્તના પર્યાયને કાલ કહ્યો. અને “તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ” સૂત્ર ૪-૧૫માં કાલને દ્રવ્ય કહ્યું. ગ્રંથકારશ્રીનો પોતાનો અભિપ્રાય વર્તનાલક્ષણ પર્યાયને કાલ કહેવાનો છે. છતાં જ્યોતિષના ચારથી કાલવિભાગ થાય છે. આમ કહીને કાલને દ્રવ્ય જણાવ્યું છે.

કાળને દ્રવ્ય માનનારો બીજો મત તત્ત્વાર્થકારે ૫-૩૮માં જે લખ્યો છે. ત્યાં તેની ટીકામાં આવી સ્પષ્ટતા કરી છે કે કેટલાક આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય માને છે. પરંતુ તાસ = તેઓનું બીજું = બીજા મતને માનનારું આ વચ્ચાળ = વિધાન અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ જ કહેલું જાણવું. એટલે કે ગતિ સ્થિતિ પર્યાયમાં જેમ ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય અપેક્ષાકારણ છે આમ કાળદ્રવ્ય પણ વર્તનામાં અપેક્ષાકારણ છે. એવું ન જાણવું. પરંતુ અનપેક્ષિત એટલે આવી અપેક્ષા રહિત, કેવળ પ્રસિદ્ધ એવા

લોકવ્યવહારમાત્રથી, આ કાળ તે દ્રવ્ય છે આમ અન્યઆચાર્યોનો મત જાણવો. કાળને જેઓ દ્રવ્ય માને છે તે પણ અપેક્ષાકારણરૂપે કાળને દ્રવ્ય માનતા નથી. પણ પરત્વ-અપરત્વ-નવત્વ-પુરાણત્વ આદિ ભાવો રૂપ પર્યાયો તથા વસ્તુની વર્તના વિગેરે રૂપ પર્યાયો જીવ-અજીવના પર્યાયો હોવાથી પારિણામિક ભાવે તે પ્રવર્તે છે. તેમાં કાળદ્રવ્ય અપેક્ષાકારણ નથી. જેમ ગતિ-સ્થિતિમાં અપેક્ષા કારણ રૂપે ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યો છે. તેમ વર્તનાદિમાં અપેક્ષાકારણ રૂપે છદ્મ કાલદ્રવ્ય છે. આમ નહીં. પરંતુ ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિશ્ચક્રના સંચારથી થતા રાત્રિ-દિવસ રૂપ કાળદ્રવ્ય સ્થૂલ એવા લોક વ્યવહાર માત્રથી જ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે સિદ્ધ છે. આમ તેઓનું કહેવું છે. એમ સમજવું. સારાંશ કે બીજા આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય જરૂર માને છે. પરંતુ પરત્વ-અપરત્વ-નવત્વ-પુરાણત્વ અને વર્તના આદિ પર્યાયોમાં અપેક્ષાકારણ રૂપે તે દ્રવ્ય માનતા નથી. ફક્ત જ્યોતિશ્ચક્રના સંચારણથી પ્રસિદ્ધ એવું કાલદ્રવ્ય છે. અને તે લોકવ્યવહાર માત્રથી છે આમ માને છે.

અન્યથા વર્તનાડપેક્ષાકારણપણાં જો કાલદ્રવ્ય સાધિં તો પૂર્વાપરાદિવ્ય-વહારવિલક્ષણપરત્વાપરત્વાદિનિયામકપણાં દિગ્દ્રવ્ય પળિ સિદ્ધ થાઈં.

પ્રશ્ન— અન્ય આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય માને છે. પરંતુ તે વર્તનાયપર્યાયમાં અપેક્ષાકારણ પણે ન માનતાં અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિકનયથી માને છે. આમ પૂર્વે જે કહ્યું, તેમાં શું પ્રમાણ ? એટલે કે તે આચાર્યો અપેક્ષાકારણ પણે કાળને દ્રવ્ય માનતા નથી. આમ કહેવામાં પ્રમાણ શું ? અપેક્ષાકારણપણે કાળને દ્રવ્ય માનતા હોય, આમ માનીએ તો શું દોષ આવે ? ગતિ-સ્થિતિમાં જેમ ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય અપેક્ષાકારણ છે. તેમ વર્તનામાં કાળ દ્રવ્યને પણ અપેક્ષાકારણરૂપે તે આચાર્યો માનતા હોય એમ માનવામાં આવે તો શું બાધા આવે ?

ઉત્તર— અન્ય આચાર્યો કાળને અપેક્ષા કારણરૂપે દ્રવ્ય માનતા નથી પણ અપેક્ષાકારણ રહિતપણે લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર માત્રથી જ કાળને દ્રવ્ય માને છે. અન્યથા = જો એમ ન લઈએ અને વર્તનામાં અપેક્ષાકારણપણે કાળ એ દ્રવ્ય છે. આમ જો સાધીએ તો દિશા નામનું સાતમું દ્રવ્ય માનવાની પણ આપત્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે— પરત્વ અને અપરત્વ બે જાતનાં હોય છે. એક કાળકૃત અને બીજાં ક્ષેત્રકૃત, નાના-મોટાનો જે વ્યવહાર છે. તે પરત્વ અને અપરત્વ કાળકૃત છે. તેવી જ રીતે નજીક અને દૂરનો જે વ્યવહાર થાય છે. તે ક્ષેત્રકૃત પરત્વ-અપરત્વ છે. એટલે કે દિશાકૃત પરત્વ અને અપરત્વ છે. તેથી નાના-મોટા આદિ રૂપ કાલકૃત જે પરત્વાપરત્વાદિ વ્યવહાર છે.

તેનાથી વિલક્ષણ એવા જે (નિકટ અને દૂર સ્વરૂપવાળાં) ક્ષેત્રકૃત પરત્વાપરત્વાદિ છે. તેના નિયામકપણે દિશાદ્રવ્ય પણ સિદ્ધ થઈ જાય. ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે જો વર્તના પર્યાયમાં અપેક્ષાકારણભૂત કોઈ દ્રવ્ય છે. અને તે કાળ દ્રવ્ય છે. આમ જો માનીએ તે પૂર્વાપરાદિ વ્યવહાર આ ગામ, આ ગામથી પૂર્વમાં છે. અથવા પશ્ચિમમાં છે એવી જ રીતે ઉત્તરમાં છે કે દક્ષિણમાં છે. ઈત્યાદિ દિશાના જે વ્યવહારો થાય છે તેમાં, તથા વિલક્ષણ પરત્વાપરત્વાદિ કાળકૃત પરત્વાપરત્વ કરતાં વિલક્ષણ એવા (નિકટ-દૂર રૂપ જે) ક્ષેત્રકૃત પરત્વાપરત્વાદિ વ્યવહારો છે. તેમાં, આમ આ બંને સ્થાનોમાં નિયામકપણે (અપેક્ષાકારણરૂપે) દિશા નામનું પણ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. આમ સિદ્ધ થઈ જાય. અને જો દિશાને પણ દ્રવ્ય માનીએ તો ષડ્દ્રવ્યનું કથન મિથ્યા ઠરે. માટે અપેક્ષા કારણપણે કાળ દ્રવ્ય નથી. પરંતુ લોકપ્રસિદ્ધવ્યવહાર માત્રથી જ કાળને દ્રવ્ય અન્ય આચાર્યો માને છે. આમ જાણવું.

અનંદ જો- આકાશમવગાહાય, તદનન્યા દિગન્યથા ।

તાવપ્યેવમનુચ્છેદાત્તાભ્યાં વાન્યદુદાહતમ્ ॥ ૧૧-૨૫ ॥

ए सिद्धसेनदिवाकरकृत निश्चयद्वात्रिंशिकार्थ विचारी, “आकाशशी ज दिक्कार्य सिद्ध होइ” इम मानिं, तो कालद्रव्य कार्य पणि कथंचित् तेहथी ज उपपन्न होइ. तस्मात् “कालश्चेत्येके” ५-३८ इति सूत्रम् अनपेक्षितद्रव्यार्थिकनयेनैव । इति सूक्ष्मदृष्ट्या विभावनीयम् ॥ १०-१३ ॥

હવે જો- “આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય અવગાહના આપવા માટે જ છે. અને તદનન્યા દિગ્ દિશાદ્રવ્ય તે આકાશથી અભિન્ન છે.” અર્થાત્ એક જ છે. અન્યથા = એટલે જો તેમ ન માનીએ અને દિશા ભિન્ન દ્રવ્ય છે. એમ માનીએ તો તૌ અપિ એવમ્ = તે કાળ અને દિશાદ્રવ્ય પણ આ પ્રમાણે અનુચ્છેદાત્ = અખંડ સિદ્ધ થવાથી સાતદ્રવ્ય માનવાં પડે, વા-અથવા તાભ્યાં = તે કાળદ્રવ્ય અને દિગ્દ્રવ્યથી અન્યદ્ ઉદાહતમ્ = આકાશને અન્યદ્રવ્ય કહેલું થાય, સારાંશ એ કે જો દિશાને જુદું દ્રવ્ય માનીએ તો દિશા-અને કાળ આ બે સ્વતંત્ર દ્રવ્યો થાય અને તે બે દ્રવ્યોથી આકાશદ્રવ્ય તો ભિન્ન કહેલું જ છે. આમ તેમાં પણ સાત દ્રવ્ય માનેલાં થાય. જે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. તે માટે દિગ્દ્રવ્યને આકાશથી અનન્ય (અભિન્ન) માનવું જોઈએ. અને જો આમ માનીએ તો દિશાને આકાશથી અભિન્ન માનીએ તો કાળદ્રવ્યનું કાર્ય પણ કથંચિદ્ તે આકાશથી જ

થઈ જાય છે. કાળદ્રવ્ય પણ આકાશથી ભિન્ન રહેલું નથી. ચાર ક્ષેત્રવાળું અઢી દ્વીપ સંબંધી આકાશ જ પ્રકાશયુક્ત હોય ત્યારે દિવસ, અને અંધકાર સહિત હોય ત્યારે રાત્રિ કહેવાય છે. આમ કાળદ્રવ્ય પણ આકાશ રૂપ જ છે. ભિન્ન નથી.

તેથી કાળને ભિન્ન દ્રવ્ય માનવું ઉચિત નથી. આ કારણે જ તત્ત્વાર્થકારને ૫-૩૮ સૂત્રમાં કહેવું પડ્યું છે કે કાલને અન્ય આચાર્યો દ્રવ્ય માને છે. પોતાની અરસિકતા જણાવી છે. તેથી આ સૂત્ર અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિકનયથી જોડવું જોઈએ. કાળને દ્રવ્ય માનવાની બાબતમાં આ રીતે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચારવા જેવું છે. ॥ ૧૭૪ ॥

મંદગતિં અણુ યાવત સંચરઈ, નહપ્રદેશ ઈક ઠોર ।

તેહ સમયનો રે ભાજન કાલાણું, ઈમ ભાષઈ કોઈ ઓર ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિપરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૪ ॥

ગાથાર્થ— મંદ મંદ ગતિએ એક પરમાણુ એક નભપ્રદેશથી અન્ય (ઠોર) સ્થાને (એટલે કે અન્યઆકાશપ્રદેશે) યાવત્ સંચરે, તે સમયનું આધારભૂત જે દ્રવ્ય છે. તે કાલાણુ છે. એમ વળી કોઈ (ઓર) અન્ય આચાર્યો (દિગંબરો) કહે છે. ॥૧૦-૧૪॥

ટબો— દ્વર્ષ-કાલદ્રવ્યાધિકારઈ દિગંબરપ્રક્રિયા ઉપવ્યસઈ છઈ— “એક નભપ્રદેશનઈ ઠોર મંદગતિ, અણુ કહિઈ-પરમાણુ, જેતટલઈ સંચરઈ, તે પર્યાય સમય કહિઈ. તદનુરૂપ તે ૫ = કાલપર્યાય સમયનો ભાજન કાલાણુ કહિઈ. તે એકેક આકાશપ્રદેશઈ એકેક ઈમ કરતાં લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ કાલાણુ હોઈ” ઈમ કોઈ ઓર ક. જૈનાભાસ દિગંબર ભાષઈ છઈ. ઉક્તં ચ દ્રવ્યસંગ્રહે—

ચય્ણાણં રાસી ડવ, તે કાલાણૂ અસંખદવ્વાણિ ॥ ૨૨ ॥ ॥ ૧૦-૧૪ ॥

વિદેચન— કાળને દ્રવ્ય માનવાની બાબતમાં જે બે અભિપ્રાય જણાવ્યા, તે શ્વેતાંબરાભ્યાય પ્રમાણે જણાવ્યા. કેટલાક આચાર્યો વર્તનાપર્યાયને જ કાળ કહે છે. તેથી કાળ એ પર્યાયસ્વરૂપ છે. દ્રવ્યસ્વરૂપ નથી. પણ પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરીને ઉપચરિત કાળદ્રવ્ય કહેલ છે. અને બીજા કેટલાક આચાર્યો જ્યોતિશ્ચક્રના ચારના આધારે સ્થૂલલોકવ્યવહારથી કાળને દ્રવ્ય માને છે. અને કોઈ વર્તનાદિમાં અપેક્ષાકારણ રૂપે પણ કાળને દ્રવ્ય માને છે. આ સકળી માન્યતાઓ શ્વેતાંબરસંપ્રદાયને અનુસારે જુદા જુદા નયની દૃષ્ટિથી જાણવી.

હવડ-કાલદ્રવ્યાધિકારં દિગંબરપ્રક્રિયા ઉપન્યસં છં—

હવે કાલદ્રવ્યના અધિકારમાં દિગંબર પ્રક્રિયા રજૂ કરીએ છીએ.

ઉપર કહેલા બધા જ વિચારોથી દિગંબરપ્રક્રિયા કંઈક જુદું જ માને છે. અને અત્યારે કાલ દ્રવ્યનો અધિકાર (પ્રકરણ) ચાલે છે. તે માટે દિગંબર સંપ્રદાય શું માને છે ? તે પણ જાણવા જેવું છે. તેથી તે માન્યતા ગ્રંથકારશ્રી સ્પષ્ટ કરે છે.

“એકનભઃપ્રદેશનં ઠોર મંદગતિ, અણુ કહિડ-પરમાણુ જેતલં સંચરં, તે પર્યાયસમય કહિડં તદનુરૂપ તે ષ. કાલપર્યાય સમયનો ભાજન કાલાણુ કહિડ. તે એકેક આકાશપ્રદેશં એકેક, ઇમ કરતાં લોકાકાશ પ્રદેશપ્રમાણ કાલાણુ હોડ” ઇમ કોડ ઓર ક. જૈનાભાસ દિગંબર ભાષં છં. ઉક્તં ચ દ્રવ્યસંગ્રહે

રચણાણં રાસી ઇવ, તે કાલાણુ અસંખદવ્વાણિ ॥ ૨૨ ॥ ॥ ૧૦-૧૪ ॥

કોઈ પણ એક આકાશપ્રદેશની અંદરથી અન્ય આકાશપ્રદેશના (ઠોર) સ્થાને મંદ મંદ ગતિદ્વારા અણુ કહેતાં કોઈ પણ એક પરમાણુ જેટલા કાળમાં સંચરે (ગતિ કરે-ગમન કરે) તે કાળને (વખતને) “સમય” નામનો પર્યાય કહેવાય છે. (અહીં ટબામાં જે ૫ શબ્દ છે તે પાંચ એવી સંખ્યા અર્થમાં ન લેતાં ૫ કહેતાં “પર્યાય” અર્થ કરીએ તો અર્થ વધારે સંગત થાય છે. તેથી અમે પનો અર્થ પર્યાય કર્યો છે. ઉસ્તલિખિત પ્રતમાં પણ ષ લખીને બે ઉભી લીટી કરેલી છે. એટલે પૂર્વાપર સંકલના જેતાં પર્યાય અર્થ થતો હોય એમ લાગે છે. અન્ય કોઈ પણ પુસ્તકોમાં બીજો કોઈ સ્પષ્ટાર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી વધુ સ્પષ્ટ અર્થ ગીતાર્થ મહાત્મા પુરુષો પાસેથી જાણવો. તદનુરૂપ તે ષ. = તે સમયાનુકુલ એવો તે પર્યાય છે. એટલે કે ગતિ કરતાં લાગેલો વખત-સમય અર્થાત્ જે વેળા થઈ તે સમયાત્મક પર્યાય છે. સમયાત્મક એવા તે કાળપર્યાયોના ભાજન = આધારભૂત જે પર્યાયી એવું જે દ્રવ્ય છે. તે કાલાણુ કહેવાય છે.

મંદગતિએ કોઈ એક પરમાણુ, એક આકાશપ્રદેશથી બીજા આકાશપ્રદેશમાં જાય, એમાં જેટલો કાળ લાગે તેને સમયાત્મક પર્યાય કહેવાય છે. એ સમયાનુરૂપ= સમયાત્મક જે ષ. એટલે પર્યાયો છે. તે પર્યાયો, કાલદ્રવ્યના પર્યાયો છે. એટલે તે પર્યાયોના ભાજનભૂત તે પર્યાયોના આધારભૂત જે દ્રવ્ય છે તે કાલદ્રવ્ય છે. અને તે અણુરૂપ છે. પણ સ્કંધરૂપ નથી. તેથી તે કાલાણુઓ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના તે કાલાણુઓ એક એક આકાશપ્રદેશે એક એક કાલાણુ હોવાથી ઇમ કરતાં = આમ કરવાથી લોકાકાશના જેટલા આકાશપ્રદેશો છે. તેના જેટલા પ્રમાણવાળા આ કાલાણુઓ થાય છે.

આ પ્રમાણે કોઈ ઓર = અન્ય આચાર્યો માને છે. અર્થાત્ જે દિગંબર સંપ્રદાય છે. તે આમ માને છે. તેઓ આવી ઘણી ઘણી બાબતો શાસ્ત્રને ઓળંગીને માનતા હોવાથી બહારથી કહેવાય છે જૈન, પરંતુ જિનેશ્વરની આજ્ઞાથી પર વર્તતા હોવાથી પરમાર્થથી જૈન નથી તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે “જૈનાભાસ” જૈનના જેવા દેખાતા એવા દિગંબરાચાર્યો આમ માને છે. આ બાબતમાં દિગંબરાભ્યાયનો સાક્ષીપાઠ આપતાં શ્રી નેમિચંદ્ર આચાર્યકૃત દ્રવ્યસંગ્રહની ગાથા લખે છે.

“જેમ રત્નોની રાશિ હોય, તેમ દ્રવ્યાત્મક અસંખ્યાતકાલાણુઓ છે”

એક એક આકાશપ્રદેશમાં એક એક કાલાણુ વર્તે છે. એટલે લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ કાલાણુઓ છે. લોકાકાશના જેટલા આકાશ પ્રદેશો છે. તેટલા કાલાણુઓ છે. તેઓ પરસ્પર જોડાતા નથી. રત્નોની રાશિ જેવા છે. રાઈના દાણા જેવા છે. રેતીના કણ જેવા છે પરસ્પર સંયોગ પામે છે. પણ એકમેક થઈને પિંડ રૂપે બનતા નથી. તેથી તે કાલાણુઓનો ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ પિંડ બનતો નથી, તેથી સ્કંધ થતો નથી, માટે અસ્તિકાય કહેવાતો નથી. પ્રદેશાન્તરમાં થતી પરમાણુઓની ગતિમાં સમય બતાવવાનું કામકાજ તે કરે છે જેમ ઘડીયાળ સમય જણાવે છે. તેમ કાલાણુ સમય (કાળ-વખત) જણાવે છે. આવી માન્યતા દિગંબરાચાર્યોની છે. તેઓ કાળને વાસ્તવિક દ્રવ્ય માને છે. અને લોકાકાશના પ્રદેશે પ્રદેશે એક એક કાલાણુ છે. આમ કાળ એ વાસ્તવિક દ્રવ્ય છે. પણ આ કાળ ઔપચારિકદ્રવ્ય નથી. આમ તેઓનું કહેવું છે.

અહીં ઉપાધ્યાયજી મહારાજશ્રીએ દિગંબરાભ્યાયનો મત જે લખ્યો છે તે, તથા તેની સાક્ષી માટે “રચનાળં રાસી ઇવ, તે કાલાણૂ અસંખદલ્વાણિ જે ગાથા ટાંકી છે તે સિદ્ધાન્તચકવર્તી એવા શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યકૃત બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહમાં છે. તે ગાથા આ પ્રમાણે છે.”

દલ્વપરિવટ્ટુણરૂઘો જો સો કાલો હલ્લેઙ્ગ વલ્લારો ।

પરિણામાદીલલ્લો, વટ્ટુણલલ્લો ય પરમટ્ટો ॥ ૨૧ ॥

લોયાયાસપદેસે, ઇલ્લિક્કે જે ઠિયા હુ ઇલ્લિક્કા ।

રચનાળં રાસી ઇવ, તે કાલાણૂ અસંખદલ્વાણિ ॥ ૨૨ ॥

દ્રવ્યોના પરિવર્તન રૂપ જે કાલ છે તે વ્યવહારકાલ છે. તે કાલ, પરિણામાદિથી (પરિણામ-ક્રિયા-પરત્વ અને અપરત્વથી) લક્ષિત થાય છે. તથા વર્તનાથી જે લક્ષિત થાય છે તે પરમાર્થકાલ (નિશ્ચયકાલ) જાણવો. ॥ ૨૧ ॥

લોકાકાશના એક એક આકાશપ્રદેશમાં એક એક કાલાણુ જે રહેલા છે. તે “રત્નોની રાશિની જેમ અસંખ્ય કાલાણુ દ્રવ્યો છે” ॥ ૨૨ ॥

આ બંને ગાથાની બ્રહ્મદેવકૃત ટીકામાં આ વિષય ચર્ચેલો છે. મંદગતિએ એક પરમાણુને એક નભપ્રદેશથી અન્ય નભપ્રદેશે જતાં જે સમય (કાળ) થાય છે. તે સમયના આધારભૂત જે કાલાણુઓ છે તે કાળદ્રવ્ય છે. જે સમય થાય છે તે કાલનો પર્યાય છે. અને તે કાલના પર્યાયના આધારભૂત “પર્યાયી” એવું જે દ્રવ્ય છે તે કાલદ્રવ્ય છે અને તેને કાલાણુ કહેવાય છે. પરસ્પર અર્પિતાત્મક રત્નરાશિ જેવા છે. વિશેષાર્થીએ ત્યાંથી (તે ગ્રંથોમાંથી) જાણી લેવું. ॥ ૧૭૫ ॥

યોગશાસ્ત્રના અંતશ્લોકમાં, એ પણિ મત ઇઈ રે ઈટ્ઠ ।

લોકપ્રદેશે રે અણુઆ જુજુઆ, મુખ્યકાલ તિહાં દિટ્ઠ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિપરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૫ ॥

ગાથાર્થ— કલિકાલ સર્વજ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી કૃત યોગશાસ્ત્રના વિવેચનમાં વિવેચનના અંદરના શ્લોકમાં આ મતને પણ (અપેક્ષાવિશેષથી) ઈષ્ટ માનેલો છે. લોકાકાશના સમસ્ત આકાશપ્રદેશોમાં જુદા જુદા કાળના જે અણુઓ છે. તેને જ મુખ્યકાલ કહેલો છે. ॥ ૧૦-૧૫ ॥

ટબો— એ દિગંબર મત પણિ યોગશાસ્ત્રના અંતરશ્લોકમાંદિ ઈષ્ટ ઇઈ, જે માટિ તે શ્લોકમધ્યે લોકપ્રદેશઈ જુજુઆ કાલ અણુઅ, તે મુખ્યકાલ કહિઓ ઇઈ, તથા ચ તત્વાઠઃ—

લોકાકાશપ્રદેશસ્થા, ધિન્નાઃ કાલાણવસ્તુ ચે ।

ભાવાનાં પરિવર્તાય, મુખ્યઃ કાલઃ સ ડચ્ચતે ॥ ૧૦-૧૫ ॥

વિવેચન— દિગંબરસંપ્રદાય લોકાકાશના એક એક પ્રદેશે એક એક કાલાણુ માને છે. તેવા પ્રકારના ભાવાર્થને મળતા અભિપ્રાયવાળો એક શ્લોક કલિકાલ સર્વજ, શ્વેતાંબરાચાર્ય, શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીકૃત યોગશાસ્ત્રના વિવેચનની અંદર વિવેચનકારે પણ કહેલ છે. (જો કે તેઓનો ભાવ દિગંબર સંપ્રદાયથી ભિન્ન છે. પરંતુ તે વાતને નહી જાણતો) કોઈક પ્રશ્નકાર, દિગંબરની કાલાણુ માનવાની માન્યતાને ટેકો આપવા માટે શ્વેતાંબર આચાર્યના પાઠની સાક્ષી આપે છે. અને પોતાનું મંતવ્ય બરાબર છે. આમ સચોટપણાની મહોર મારે છે.

ए दिगंबर मत पणि योगशास्त्रना अंतर श्लोकमांहि इष्ट छइं, जे माटि-ते श्लोकमध्ये लोकप्रदेशइं जुजुआ कालअणुअ, ते मुख्यकाल कहिओ छइ. तथा च तत्पाठः-

આ દિગંબરમત (લોકાકાશના એક એક આકાશપ્રદેશમાં રત્નરાશિની જેમ એક એક કાલાણુ માનવાની માન્યતાવાળો મત) પણ શ્વેતાંબર આચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્રના વિવેચનની અંદરના વિવેચનકારના શ્લોકમાં સ્વીકૃત કરાયેલો છે. જે માટિ = કારણકે તે શાસ્ત્રના એક શ્લોકના વિવેચનની અંદર “લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશો છે. તેટલા જુદા જુદા કાલાણુઓ છે” આમ માનેલું છે. અને તેને જ મુખ્યકાલ કહેલો છે. તે યોગશાસ્ત્રના વિવેચનકારનો શ્લોકપાઠ આ પ્રમાણે છે.

लोकाकाशप्रदेशस्था, भिन्नाः कालाणवस्तु ये ।

भावानां परिवर्तय, मुख्यः कालः स उच्यते ॥ ॥ १०-१५ ॥

લોકાકાશના એક એક આકાશપ્રદેશમાં રહેલા એવા ભિન્ન ભિન્ન જે કાલાણુઓ છે. તે દ્રવ્યોના પરિવર્તન માટે છે. અને તે જ મુખ્યકાલ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે શ્વેતાંબરાચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત યોગશાસ્ત્રના વિવેચનમાં આવતો વિવેચકનો સાક્ષીપાઠ આપીને પ્રશ્નકારે દિગંબરમતની પુષ્ટિ કરી.
॥ ૧૭૬ ॥

प्रयय उर्ध्वता रे એહનો સંભવઈ, પૂર્વ અપર પર્યાય ।

तिर्यक्प्रयय घटई नही भंधनो, विष प्रदेश समुदाय ॥

समक्ति सूधुं रे ઈણિપરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૬ ॥

ગાથાર્થ- આ કાલાણુઓનો ઉર્ધ્વતાપ્રયય હોય છે. કે જે પૂર્વ-અપર પર્યાયરૂપ છે. પરંતુ પ્રદેશોના સમુદાયાત્મક સ્કંધ બનતો નથી. તે માટે સ્કંધ બન્યા વિના તિર્યક્પ્રયય ઘટતો નથી. ॥ ૧૦-૧૬ ॥

ટનો- એહ-કાલાણુ દ્રવ્યનો, ઉર્ધ્વતાપ્રયય સંભવઈ, જે માટઈ જિમ-મૃદ્દ્રવ્યનઈ સ્થાસ કોશ કુશૂલાદિ પૂર્વાપરપર્યાય છઈ, તિમ એહનઈ-સમય આવલિ પ્રમુખ પૂર્વાપરપર્યાય છઈ. પણ ખંધનો પ્રદેશ સમુદાય એહનઈ નથી. તે ભણી-ધર્માસ્તિકાયાદિકની પરિ તિર્યક્પ્રયય નથી. તે માટઈ જ કાલદ્રવ્ય અસ્તિકાય ન કહિઈ. પરમાણુપુદ્ગલની પરિ તિર્યક્પ્રયયયોગ્યતા પણ નથી. તે માટઈ ઉપચારઈ પણ કાલ દ્રવ્યનઈ અસ્તિકાયપણું ન કહેવાઈ ॥ ૧૦-૧૬ ॥

વિવેચન- હજુ આ પ્રશ્નકાર દિગંબરમતને જ વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે- લોકાકાશના અસંખ્યપ્રદેશોમાં પ્રતિપ્રદેશે એક એક કાલાણુ હોવાથી જે અસંખ્યાત કાલાણુઓ છે. તે અનાદિકાળથી છે. અને અનંતકાળ સુધી રહેવાના છે. તેથી પૂર્વકાળમાં પણ તે હતા અને અપરકાળમાં પણ તે રહેવાના છે. આ પ્રમાણે આ સર્વે પરમાણુઓ ત્રિકાળવર્તી અનાદિ-અનંત છે. તેથી ત્રિકાલાશ્રયી પૂર્વાપરતા રૂપ ઉર્ધ્વતાપ્રચય તે કાલાણુઓમાં ઘટે છે. પરંતુ સ્કંધ ન બનતો હોવાથી ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ તિર્યક્પ્રચય સંભવતો નથી. આવા પ્રકારના કાલાણુઓ છે. તે દિગંબર પોતે પોતાની વાત સ્પષ્ટ કરે છે.

एह-कालाणुद्रव्यनो, उर्ध्वताप्रचय संभवइं, जे माटइं जिम-मृद्द्रव्यनइं स्थास कोश कुशूलादि पूर्वापरपर्याय छइ. तिम एहनइं समय आवलि प्रमुख पूर्वापरपर्याय छइं. पणि खंधनो प्रदेश समुदाय एहनइं नथी. ते भणी-धर्मास्तिकायादिकनी परि तिर्यक्प्रचय नथी. ते माटइं ज कालद्रव्य अस्तिकाय न कहिइं.

આ કાલાણુ દ્રવ્યોનો ઉર્ધ્વતાપ્રચય સંભવે છે. કારણ કે તે અનાદિ-અનંત હોવાથી ત્રિકાળવર્તી છે. એટલે તેઓ ભૂતકાળમાં પણ હતા અને ભવિષ્યકાળમાં પણ રહેવાના છે. તેથી તેનો કાળ આશ્રયી પૂર્વાપર પર્યાય સંભવે છે. જેમ કે એકનું એક માટી દ્રવ્ય, પહેલાં પિંડરૂપ હતું, પછી સ્થાસરૂપ બન્યું, પછી કોશ-કુશૂલ આદિ રૂપે બન્યું. તે સર્વેમાં પૂર્વાપરપર્યાયતા કાળાશ્રયી છે. તેમ કાલાણુઓમાં પણ પૂર્વાપર પર્યાયતા કાલાશ્રયી છે. તેથી જ આ કાલાણુઓને બુદ્ધિથી સાથે વિચારતાં (બુદ્ધિથી ત્રણે કાળના થોડાક થોડાક સમયોનો સમૂહ સાથે વિચારતાં) સમય, આવલિકા, ક્ષુલ્લકભવ, મુહૂર્ત દિવસ, પક્ષ ઈત્યાદિ પૂર્વાપરપર્યાય સંભવે છે. આ રીતે ઉર્ધ્વતાપ્રચય ઘટી શકે છે.

પરંતુ સ્કંધ થવા માટેનો જે પ્રદેશસમુદાય હોવો જોઈએ તે એહને (આ કાલાણુઓને) નથી. તે ભણી = તે કારણે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના સ્કંધોની પેઠે તિર્યક્પ્રચય આ કાલાણુઓને હોતો નથી. એટલે કે પ્રદેશો પરસ્પર જોડાઈને સ્કંધસ્વરૂપ બનતા હોય એવું તે કાલાણુઓમાં થતું નથી. જેમ રત્નરાશિનું પરસ્પર મીલન થતું નથી. તેમ આ કાલાણુઓનું પરસ્પર મીલન થતું નથી. તે માટે સ્કંધ નથી, સ્કંધ નથી એટલે પ્રદેશોનો સમુદાય નથી, અને પ્રદેશોનો સમુદાય નથી તે માટે કાળદ્રવ્યને અસ્તિકાય કહેવાતો નથી. અને અસ્તિકાય (પ્રદેશોનો પિંડ) ન હોવાથી તિર્યક્પ્રચય પણ નથી.

પરમાણુપુદ્ગલની પરિ તિર્યક્પ્રચયયોગ્યતા પળિ નથી. તે માટડં-ઉપચારડં પળિ કાલદ્રવ્યનડં અસ્તિકાયપણું ન કહવાડં ॥ ૧૦-૧૬ ॥

કાલાણુઓ પરસ્પર જોડાતા નથી, રત્નરાશિ જેવા છે. તેથી કોઈ પણ કાળે પિંડરૂપ બનતા ન હોવાથી તિર્યક્પ્રચય તો નથી. પરંતુ અહીં એવો એક પ્રશ્ન થવો સંભવિત છે કે જેમ કોઈ પણ એક પરમાણુ પોતાના પરમાણુપણાના કાળમાં અનેક અણુઓનો પિંડ ભલે નથી. પરંતુ કાલાન્તરે બીજા અનેક અણુઓ સાથે મળીને સ્કંધ થવાની યોગ્યતા તો ધરાવે છે. અને કાળાન્તરે ક્યારેક અન્ય અણુઓની સાથે મળવાથી સ્કંધરૂપ બને પણ છે. તેવી રીતે એક એક કાલાણુમાં પિંડ ન હોવાથી તિર્યક્ પ્રચય ભલે ન હો, તો પણ યોગ્યતામાત્રથી તિર્યક્પ્રચય માનીએ તો શું દોષ આવે ? આવી શંકાનો આ પંક્તિમાં ઉત્તર કહે છે કે પુદ્ગલદ્રવ્યના અણુઓ અન્ય અણુઓની સાથે મળીને સ્કંધ થવાને યોગ્ય છે. અને કાળાન્તરે સ્કંધ બને પણ છે. પરંતુ કાલાણુઓ ક્યારે પણ પિંડ બનતા નથી. સ્કંધ બનતા નથી. તેથી “પરમાણુ સ્વરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યની પેઠે તિર્યક્પ્રચયની યોગ્યતા પણ કાલાણુઓમાં નથી” તે માટે જેમ વિચરતા સામાન્ય કેવલીને કે તીર્થંકર કેવલીને ભાવિમાં નિયમા સિદ્ધ થવાના હોવાથી ઉપચાર કરીને સિદ્ધ પણ કહેવાય છે. કારણકે સિદ્ધ બનવાની તેઓમાં યોગ્યતા છે. તેમ અહીં ઉપચારથી પણ કાલદ્રવ્યમાં “અસ્તિકાયપણું” કહેવાતું નથી. કારણકે તે કાલાણુઓ ક્યારેય પણ સ્કંધ બનવાના નથી આ રીતે દિગંબરસંપ્રદાય, લોકાકાશના પ્રદેશે પ્રદેશે એક એક કાલાણુ માને છે. તે કાલાણુ મંદગતિએ સંચરતા પરમાણુનો સમય બતાવે છે. જે સમય છે. તે પર્યાયરૂપ છે. અને તેના ભાજનભૂત જે કાલાણુ છે તે પર્યાયી છે અર્થાત્ કાલદ્રવ્ય છે. પરસ્પર પિંડ ન થાય તેવા કાલાણુઓ છે. તેમાં ઉર્ધ્વતાપ્રચય છે. પરંતુ તિર્યક્પ્રચય નથી અને ભાવિમાં કદાપિ પિંડ થવાનો ન હોવાથી તિર્યક્પ્રચયની યોગ્યતા પણ નથી. આ રીતે દિગંબર પક્ષની માન્યતા જે છે. તે જણાવી. ॥ ૧૧૭ ॥

ઈમ અણુગતિની રે લેઈ હેતુતા, ધર્મદ્રવ્ય અણુ થાઈ ।

સાધારણતા રે લેઈ એકની, સમય ખંધ પણિ થાઈ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિપરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૭ ॥

ગાથાર્થ— આ પ્રમાણે તો પરમાણુની ગતિમાં (ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યના એક અણુની-પ્રદેશની) હેતુતા લઈએ તો ધર્મદ્રવ્ય પણ અણુ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય, અને જો સાધારણ પણે એક (અખંડ) દ્રવ્યની હેતુતા લઈએ તો સમયોનો (કાલાણુઓનો) સ્કંધ પણ થાય. ॥ ૧૦-૧૭ ॥

ટબો- ઓ દિગંબર પક્ષ પ્રતિબંદીઈ દૂષઈ છઈ- ઈમ જો મંદાણુગતિ કાર્ય હેતુ પર્યાય સમયભાજન દ્રવ્ય સમય અણુ કલ્પિઈ, તો મંદાણુગતિ હેતુતારૂપ ગુણભાજન ધર્માસ્તિકાય પણિ (અણુ) સિદ્ધ હોઈ, ઈમ અધર્માસ્તિકાયાદણુનો પણિ પ્રસંગ થાઈ. અનઈ જો સર્વસાધારણગતિહેતુતાદિક લેઈ, ધર્માસ્તિકાયાદિ ઁક જ સ્કંધરૂપ દ્રવ્ય કલ્પિઈ, દેશ પ્રદેશ કલ્પના તેહની વ્યવહારાનુરોધઈ પછઈ કરી, તો સર્વ જીવાજીવદ્રવ્યસાધારણ વર્તના હેતુતા ગુણ લેઈનઈ કાલદ્રવ્ય પણિ લોકપ્રમાણ ઁક કલ્પિઈ જોઈઈ.

ધર્માસ્તિકાયાદિકનઈ અધિકારઈ સાધારણ ગતિહેતુતાધુપસ્થિતિ જ કલ્પક છઈ, અનઈ “કાલદ્રવ્યકલ્પક તે મંદાણુ વર્તના હેતુત્વોપસ્થિતિ જ છઈ” ઁ કલ્પનાઈ તો અભિવિનેશ વિના બીજું કોઈ કારણ નથી. ॥ ૧૦-૧૭ ॥

વિવેચન- દિગંબર પક્ષ કાલદ્રવ્ય બાબત શું માને છે. તે વાત બહુ વિસ્તારથી સમજાવી. હવે તેના નિરસનનો પ્રારંભ કરતાં કહે છે કે

ए दिगंबरपक्ष प्रतिबंदीइ दूषइ छइ-

હવે આ દિગંબરપક્ષને (પૂર્વાપર પ્રશ્નો પુછવા દ્વારા કંઈ ઉત્તર ન આપી શકે તે રીતે, અથવા જે ઉત્તર આપે તેમાં બંધાઈ જ જાય, પકડાઈ જ જાય તે રીતે) ચારે બાજુથી બાંધીને = અટકાયત કરીને દૂષિત કરે છે.

इम जो मंदाणुगतिकार्यहेतु पर्यायसमयभाजन द्रव्य समय अणु कल्पिइ, तो मंदाणुगतिहेतुतारूपगुणभाजन धर्मास्तिकाय पणि (अणु) सिद्ध होइ. इम-अधर्मास्तिकायादणुनो पणि प्रसंग थाइ.

દિગંબરસંપ્રદાય ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય આ ત્રણે દ્રવ્યોમાં તિર્યકપ્રચય માને છે. આ ત્રણે દ્રવ્યો પોત પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોનો પિંડ થાય છે. સ્કંધ થાય છે. અસ્તિકાય કહેવાય છે. તિર્યકપ્રચય પણ તેમાં હોય છે. આમ માને છે. અને જીવ-પુદ્ગલોને ગતિ સ્થિતિ અને અવગાહન ક્રિયા કરવામાં અપેક્ષાકારણ પણ હેતુતા રૂપ ગુણવાળાં આ દ્રવ્યો છે. આમ માને છે. જ્યારે કાલદ્રવ્યમાં પણ અસંખ્ય અણુઓ છે. પરંતુ તે અણુઓનો પરસ્પર પિંડ થતો નથી, સ્કંધ થતો નથી, અસ્તિકાયરૂપતા નથી, તિર્યકપ્રચય નથી અને તિર્યકપ્રચયની યોગ્યતા પણ નથી, તથા મંદ પણ ઁક પરમાણુને પ્રદેશાન્તરે ગતિ કરવામાં થતો જે કાળ છે. તે કાળ જણાવવામાં અપેક્ષા કારણરૂપે હેતુતારૂપ ગુણનું ભાજન કાલાણુઓ છે. આમ તેઓ માને -છે.

આ બન્ને બાબતોને સામ સામે ટકરાવીને ગ્રંથકારશ્રી દિગંબરને નિરુત્તર કરે છે. કારણ કે બોલવા માત્રથી કોઈ વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ જતી નથી. તેની પાછળ કંઈને કંઈ સબળ પ્રમાણ આપવું જ પડે છે.

મંદ મંદપણે પ્રદેશાન્તરે ગતિ કરતા પરમાણુને જે સમય લાગે છે તે સમય જણાવવામાં અપેક્ષાકારણ જો તે તે આકાશપ્રદેશમાં રહેલો એક એક કાલાણુ જ છે. સમસ્ત કાલાણુ નથી. તો તે જ રીતે ગતિ ક્રિયા કરતા જીવ-પુદ્ગલોને પણ તે તે આકાશપ્રદેશોમાં રહેલા ધર્મદ્રવ્યના એક એક અણુ જ (ધર્માસ્તિકાયનો એક એક પ્રદેશ જ) અપેક્ષાકારણ હો. સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયને અપેક્ષાકારણ માનવાની શી જરૂર ? સમસ્ત ધર્માસ્તિકાય ત્યાં સહાય કરવા ક્યાં આવે છે ? આ રીતે ધર્મદ્રવ્યમાં પણ અણુઓ જ હોય આમ કેમ ન બને ? અને તે જ રીતે અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્યમાં પણ અણુ જ સહાયક હોય, પણ સમસ્ત દ્રવ્ય સહાયક ન હોય અને તે દ્રવ્યો પણ કાલાણુની જેમ અણુસ્વરૂપ જ હોય, આમ કેમ ન બને ? કારણ કે સમસ્ત દ્રવ્ય તો ત્યાં સહાય કરવા આવતું જ નથી. આવો પ્રશ્ન કરીને દિગંબરને પ્રતિબંધિત (નિરૂત્તર) કરે છે. પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—

હે દિગંબર ! આ પ્રમાણે મંદ મંદ પણે થતું પરમાણુનું જે ગતિકાર્ય છે. તેમાં હેતુભૂત થતો પર્યાયાત્મક જે સમય (વખત-ટાઈમ) લાગે છે. તેના ભાજનભૂત (અપેક્ષાકારણરૂપ) જે દ્રવ્ય છે. તેને સમયના અણુરૂપે (એટલે કે કાલાણુરૂપે) જો તમે કલ્પો છો. તો તે જ રીતે મંદ પણે કોઈ એક પરમાણુ પ્રદેશાન્તરે જે ગતિ કરે છે. તે ગતિક્રિયામાં અપેક્ષાકારણ પણે હેતુતા થવા સ્વરૂપ જે ગુણ છે. તે ગુણનું ભાજન પણ (સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયને ન માનતાં) તે તે આકાશપ્રદેશમાં રહેલા ધર્મદ્રવ્યના અણુ જ છે. આમ માનવામાં શું દોષ ? અને આમ માનવાથી ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ અણુ-અણુ રૂપ છે. આમ જ સિદ્ધ થાય, અને એ જ રીતે અધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોના અણુઓની પણ સિદ્ધિ થવાનો પ્રસંગ આવે.

સારાંશ કે પરમાણુઓની મંદ મંદ ગતિકાર્યમાં હેતુભૂત બનતા સમયને જણાવવામાં જો અપેક્ષાકારણરૂપે ભાજનભૂત કાલાણુ હોય, તો તે જ રીતે ગતિક્રિયા કરવામાં અપેક્ષાકારણ રૂપે સહાયકતાના ગુણનું ભાજન પણ ધર્માણુ જ હો. સમસ્ત ધર્મદ્રવ્ય નહીં. અને આ જ રીતે અધર્માસ્તિકાય તથા આકાશાસ્તિકાયમાં સ્થિતિસહાયકતાગુણનું અને અવગાહસહાયકતાગુણનું ભાજન પણ અધર્મદ્રવ્યાણું અને આકાશદ્રવ્યાણુ જ હો. પરંતુ સમસ્ત દ્રવ્ય ન હો. આવી કલ્પના કરવામાં શું બાધા આવે ? આ પ્રમાણે દિગંબરને પ્રશ્ન પુછાય છે.

અનંદ જો સર્વસાધારણગતિહેતુતાદિક ધર્માસ્તિકાયાદિ ઁક જ સ્કંધરૂપ દ્રવ્ય કલ્પિયં, દેશ-પ્રદેશકલ્પના તેહની વ્યવહારાનુરોધઙ્ પછઙ્ કરી, તો સર્વ જીવાજીવ-દ્રવ્ય સાધારણ વર્તનાહેતુતા ગુણ લેઙ્નં કાલદ્રવ્ય પઙ્ણ લોકપ્રમાણ કલ્પિયં જોઙ્ઙ્.

હવે ઉપર કરેલા અમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાના બચાવ માટે કઢાય તમે (દિગંબરો) જો આવો આપો કે - મંદ પણે પરમાણુ (કે કોઈ પણ જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્ય) જે પ્રદેશાન્તરાદિમાં ગતિક્રિયા કરે છે. તે ગતિક્રિયામાં સર્વ એવું ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અપેક્ષાકારણ છે. (માત્ર એક આકાશ પ્રદેશમાં રહેલો ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અપેક્ષાકારણ નથી.) આમ ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણે દ્રવ્યો અખંડ સ્કંધરૂપે કારણ છે. અને તેથી જ તે ત્રણે દ્રવ્યો સ્કંધરૂપ દ્રવ્યો છે. એમ માનીને પાછળથી વ્યવહાર માત્રને અનુસારે તે ત્રણે દ્રવ્યોના દેશ-પ્રદેશોની કલ્પના કરો. એટલે કે શાસ્ત્રમાં જણાવ્યાપ્રમાણે સવિભાજ્યભાગને દેશ, અને નિર્વિભાજ્યભાગને પ્રદેશ કહેવાય. આવી કલ્પના કરો. તો કાળમાં પણ આમ કેમ ન મનાય ? એટલે કે સમસ્ત જીવ અને અજીવદ્રવ્યોની જુઢા જુઢા પર્યાયોમાં જે વર્તના (વર્તવા સ્વરૂપ) પર્યાય છે. તેમાં સાધારણપણે વર્તનાહેતુતા થવા રૂપ ગુણને લઈને (અર્થાત્ આવા ગુણવાળું) કાળદ્રવ્ય પણ ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ લોકપ્રમાણ છે. આમ કેમ ન કલ્પાય ? વાસ્તવિક તો આમ કલ્પવું જોઈએ.

સારાંશ કે જીવ-પુદ્ગલોની ગતિક્રિયામાં જો ધર્માણુની ગતિસહાયકતા ન લેતાં સાધારણપણે સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયની ગતિહેતુતા ગુણ લઈને અખંડદ્રવ્ય જો માનો છો. ધર્માણુઓ નથી માનતા, તો તે જ રીતે જીવ-અજીવ દ્રવ્યોને પોત પોતાના જુઢા જુઢા પર્યાયોમાં વર્તવાપણાના સમયને જણાવવાની વર્તનાહેતુતાનો ગુણ પણ સાધારણપણે સમસ્ત કાલદ્રવ્યનો છે. પણ એક કાલાણુનો નથી આમ માનીને કાલદ્રવ્ય પણ ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ સમસ્તલોકવ્યાપી લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. અને તે એક અસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. આમ કલ્પવું જોઈએ. આમ કેમ કલ્પતા નથી ? ન્યાય તો બન્ને સ્થાને સમાન હોવો જોઈએ.

ધર્માસ્તિકાયાદિકનં અધિકારં “સાધારણગતિહેતુતાદ્યુપરિસ્થિતિ જ કલ્પક છઙ્. અનંદં “કાલદ્રવ્યકલ્પક તે મંદાણુવર્તનાહેતુત્વોપસ્થિતિ જ છઙ્” ઁ કલ્પનાં તો અભિનિવેશ વિના બીજું કોઙ્ કારણ નથી. ॥ ૧૦-૧૭ ॥

આ રીતે ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણ દ્રવ્યો અને કાલદ્રવ્યનો સામસામો પ્રશ્ન કરીને ગ્રંથકારશ્રી દિગંબરપક્ષને બાંધીને નિરુત્તર કરીને નિરસન કરતાં જણાવે છે કે- જીવ પુદ્ગલોને ગમનક્રિયા આદિમાં સહાયક તરીકે અપેક્ષાકારણરૂપે ધર્માસ્તિકાયાદિનો જ્યારે (પા) ૧૧

અધિકાર ચાલે ત્યારે ગતિહેતુતા આદિ (આદિશબ્દથી સ્થિતિહેતુતા અને અવગાહહેતુતા) માં સાધારણપણે (સમસ્તદ્રવ્યની) અપેક્ષા કારણતાની ઉપસ્થિતિ (હાજરી-વિઘ્નમાનતા) જ કલ્પક (સમર્થ) છે. આમ કલ્પો છો, અને કાલદ્રવ્યનું સામર્થ્ય કલ્પવું હોય ત્યારે મંદાણુને પ્રદેશાન્તરે જવામાં જે વર્તનાસમય લાગે છે. તેમાં અણુમાત્રની જ અપેક્ષા કારણતારૂપે હેતુતાની ઉપસ્થિતિ જ લો છો. તે આ કલ્પનામાં તો અભિનિવેશ (કદાગ્રહ) વિના બીજું કોઈ કારણ દેખાતું નથી.

જો ગતિક્રિયામાં સાધારણપણે સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયની સહાયકતા લેતા હો, સ્થિતિક્રિયામાં સાધારણપણે સમસ્ત અધર્માસ્તિકાયની સહાયકતા લેતા હો અને અવગાહના ક્રિયામાં સાધારણપણે સમસ્ત આકાશાસ્તિકાયની સહાયકતા લેતા હો. તો વર્તનાહેતુતામાં પણ સાધારણપણે સમસ્ત કાલદ્રવ્યની જ સહાયકતા લેવી જોઈએ, અને કાળદ્રવ્યને પણ લોકપ્રમાણ માનીને અસ્તિકાય છે. આમ માની લેવું જોઈએ, અથવા વર્તનાહેતુતા (વર્તનામાં અપેક્ષા કારણતા) જો એક એક કાલાણુની જ લો, તો ગતિસહાયકતા આદિમાં પણ એક એક ધર્માણુ આદિની જ અપેક્ષાકારણતા લેવી જોઈએ. અને અસંખ્ય ધર્માણુઓ અધર્માણુઓ અને આકાશાણુઓ હોય છે. ઈત્યાદિ કલ્પવું જોઈએ. આ પ્રમાણે દિગંબરપક્ષને બન્ને રીતે પૂર્વાપર બાંધીને નિરૂત્તર કરે છે. ॥ ૧૭૮ ॥

અપ્રદેશતા રે સૂત્રિં અનુસરી, જો અણુ કહિઈં રે તેહ ।

તો પર્યાયવચનથી જોડિઈં, ઉપચારઈં સવિ એહ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિ પરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૮ ॥

ગાથાર્થ- સૂત્રમાં કાળની અપ્રદેશતા કહેલી છે. તે પાઠને અનુસરીને અમે કાલાણું કહીએ છીએ. (આમ કહો) તો કાળ એ પર્યાયરૂપ છે. એવું વચન પણ સૂત્રમાં કહેલું છે. તેથી આ સર્વે વચનો ઉપચારથી જોડવાં જોઈએ. ॥ ૧૦-૧૮ ॥

ટ્નો- હવઈ જો ઈમ કહસ્યો, જે “સૂત્રિં કાળ અપ્રદેશી કહિઓ છઈ. તેહનઈં અનુસારઈં કાલાણુ કહિઈં,” તો સર્વઈં જીવાજીવ પર્યાયરૂપ જ કાલ કહિઓ છઈ, તેહમાંહઈં વિરોધ બચથી દ્રવ્યકાલ પણિ કિમ કહો છો ? તે માટઈં કાલનઈં દ્રવ્યત્વવચન તથા લોકાકાશ પ્રદેશપ્રમાણ અણુવચન એ સર્વ ઉપચારઈં જોડિઈં, મુખ્યવૃત્તિ તે પર્યાયરૂપ કાલ જ સૂત્રસમ્મત છઈ, અત એવ “કાલશ્ચેત્વેકે” ॥ ૫-૩૮ ॥ ઈહાં “એક” વચનઈં સર્વસમ્મતત્વાભાવ સૂચિઈં ॥ ૧૦-૧૮ ॥

વિવેચન- ધર્માસ્તિકાયાદિમાં સાધારણપણે સમસ્ત દ્રવ્યની હેતુતા અને કાળદ્રવ્યમાં તે તે કાલાણુની જ માત્ર હેતુતા દિગંબરસંપ્રદાયમાં જે માનવામાં આવી છે. તેમાં પૂર્વાપર પ્રતિબંધિતા ગ્રંથકારે જે બતાવી. તેમાંથી પોતાનો બચાવ કરવા માટે દિગંબરસંપ્રદાય નીચે મુજબ સ્વબચાવની દલીલ કરે છે. કે-

હવઙ્ઞ જો ઇમ કહસ્યો, જે “સૂત્રિ કાલ “અપ્રદેશી” કહઞ્ઞિ છઙ્ઞ તેહનઙ્ઞ અનુસારઙ્ઞ કાલાણુ કહિઙ્ઞ,” તો સર્વઙ્ઞ જીવાજીવ પર્યાયરૂપ જ કાલ કહિઞ્ઞો છઙ્ઞ. તેહમાંહઙ્ઞ વિરોધભયથી દ્રવ્યકાલ પઞ્ઞિ કિમ કહો છો ? તે માટઙ્ઞ કાલનઙ્ઞ દ્રવ્યત્વવચન તથા લોકાકાશપ્રદેશપ્રમાણ-અણુવચન ં સર્વ ઉપચારઙ્ઞ જોડિઙ્ઞ, મુહ્યવૃત્તિ તે પર્યાયરૂપ કાલ જ સૂત્રસમ્મત છઙ્ઞ અત ંવ “કાલઞ્ઞોત્થેકે” ૫-૩૮ ઙ્ઞહાં “ંક” વચનઙ્ઞ સર્વ સમ્મતત્વાભાવ સૂચિઙ્ઞ ॥ ૧૦-૧૮ ॥

દિગંબરસંપ્રદાય પોતાના પક્ષના બચાવ માટે હવે જો આમ કહે કે શાસ્ત્રમાં (આગમશાસ્ત્રમાં) કાળને “અપ્રદેશી” (નથી પ્રદેશો જેને ંવો) કહ્યો છે. તેથી તે પ્રદેશોના પિંડાત્મક સ્કંધરૂપ નથી. માટે જ ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ સાધારણહેતુતા પણ નથી, આ કારણે જ અસ્તિકાય-તિર્યકપ્રથય કે તિર્યકપ્રથયની ંગ્યતા ંત્યાદિ કાળમાં નથી. “અપ્રદેશી” આ પાઠથી ંમે કલ્પીં છીં કે કાળ પોતે અણુસ્વરૂપ હોય તો જ ઉપરોક્ત સર્વ હકીકત સંગત થાય, દ્રવ્યસંગ્રહાદિ ગ્રંથોમાં લોકાકાશપ્રદેશ પ્રમાણ કાલદ્રવ્યને જે કહ્યું છે તે પણ કાલાણુ માનવાથી જ સંગત થાય, શ્વેતાંબરાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના ંગશાસ્ત્રના વિવેચન આત્મક શ્લોકની ંંદર પણ “લોકાકાશ પ્રદેશસ્થા ભિન્નાઃ કાલાણુવસ્તુ ંયે” ંત્યાદિ સૂત્રપાઠ પણ સંગતિને પામે, માટે ંમે (દિગંબરોં) ઉપરોક્ત “અપ્રદેશી” ંવો જે સૂત્રપાઠ છે. તે તથા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ કાલદ્રવ્ય છે. આ સૂત્રપાઠને અનુસરીને “કાલાણુ” કહ્યા છે.

શ્વેતાંબર = જો દિગંબરસંપ્રદાયના અનુયાયી જીવો “અપ્રદેશી” આદિ સૂત્રપાઠને અનુસરીને સૂત્રપાઠ જ માત્ર સંગત કરવા માટે કાળને “અણુરૂપ” માનતા હોય તો કાળ ં સર્વ જીવ અને અજીવના પર્યાયસ્વરૂપ જ છે ંવો પણ જીવાભિગમ આદિ સૂત્રોમાં સૂત્રપાઠ છે. તે પાઠને પણ સંગત કરવો જોઈં. જેને “સૂત્રપાઠ” સંગત કરવાનો જ આગહ હોય, તેને કાલને દ્રવ્ય માનવામાં જીવાભિગમસૂત્રના પાઠની સાથે વિરોધ ંવશે આમ મનમાં ભય લાવવો જોઈં. અને તે ભય લાવીને ંર્થાત્ જીવાભિગમ સૂત્રપાઠની સાથે વિરોધ ંવશે, ંવો ઉત્સૂત્રતાનો ભય મનમાં રાખીને કાળને “દ્રવ્યસ્વરૂપ” કેમ મનાય? આમ વિચારવું જોઈં. કારણ કે તે પાઠમાં કાળને

પર્યાયસ્વરૂપ કહેલો છે. “સૂત્રપાઠ” સંગત કરવાના આગ્રહીએ તો પૂર્વાપર બધા જ સૂત્રપાઠ સંગત કરવા જોઈએ. કોઈપણ સૂત્રપાઠ સાથે વિરોધ ન આવે, વિરોધનો ભય ઉભો ન રહે તેવા અર્થો કરવા જોઈએ. આ કારણથી જો “અપ્રદેશતા”વાળા પાઠને અનુસરીને જ કાળને અણુ સ્વરૂપ (કાલાણુપણે) માનતા હો તો જીવાભિગમના પાઠને અનુસરીને કાળને પર્યાયપણુ પણ માનવું જોઈએ અને અણુપણું માનવાનો આગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ તથા જીવાભિગમ આદિ સૂત્રોના પાઠો તે વધારે મહત્વવાળા માનવા જોઈએ. કારણકે તે પણ આગમપાઠ છે.

દિગંબર = અપ્રદેશતા અને “ગોચમા જીવા ચેવ અજીવા ચેવ આ બન્ને પાઠો પરસ્પર વિરોધી છે. તે બન્નેની સંગતિ કેમ કરવી ? જો કાળને દ્રવ્યાત્મક કાલાણું રૂપે માનીએ તો પ્રથમપાઠ સંગત થાય છે. પણ બીજો પાઠ સંગત થતો નથી. અને જો કાળને પર્યાયાત્મક માનીએ તો બીજો પાઠ સંગત થાય છે. પરંતુ પ્રથમપાઠ સંગત થતો નથી. તો શું કરવું ?

શ્વેતાંબર = તે માટઙ્ગ = આ બન્ને પાઠોને જો સંગત કરવા હોય અને ક્યાંય વિરોધ ન આવે એવી સાચી મનની ભાવના હોય તો તે માટે “કાળને “દ્રવ્ય” તરીકે કહેનારું “અપ્રદેશતા”વાળું જૈન શાસ્ત્રીયવચન અને લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ કાલાણુ સ્વરૂપ કાળ છે. આમ કહેનારું જૈન શાસ્ત્રીયવચન, આ સઘળાં વચનોને “ઉપચારથી” જોડવાં જોઈએ. અને મુખ્યવૃત્તિએ તો કાળ એ પર્યાયસ્વરૂપ જ છે. પણ દ્રવ્યસ્વરૂપ નથી, આ જ વાત સ્વીકારી લેવી જોઈએ અને તે જ વાત સૂત્રકારોને વધારે માન્ય છે. આમ સમજવું જોઈએ.

જીવાભિગમસૂત્રના પાઠને અનુસરીને એકવાર કાળ એ જીવ અને અજીવની વર્તના પર્યાય રૂપ છે. પણ દ્રવ્યસ્વરૂપ નથી આમ માની લેવું જોઈએ. ત્યારબાદ સુવર્ણ એ પુદ્ગલાસ્તિકાયનો એક પર્યાય હોવા છતાં તેમાં કડા-કુંડલની અપેક્ષાએ દ્રવ્યપણાનો જેમ ઉપચાર કરાય છે. તેમ અહીં પણ કાળ એ જીવ અને અજીવના પર્યાય સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ તેમાં દ્રવ્યપણાનો ઉપચાર કરીને “કાળ એ દ્રવ્ય છે આવા પ્રકારનું “દ્રવ્યત્વવચન” સંગત કરવું જોઈએ. તથા જીવ અને અજીવદ્રવ્યો લોકાકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. તેથી તેની વર્તના પણ સર્વત્ર છે. અને વર્તનાપર્યાય એ જ કાળ છે. તેથી કાળ પણ સમસ્ત લોકાકાશવ્યાપી થયો માટે “લોકાકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે” આ વચન પણ આ રીતે ઉપચારથી સંગત કરવું જોઈએ. વર્તનાપર્યાયરૂપ ઉપચારિતકાળ દ્રવ્ય

લોકાકાશપ્રમાણ હોવાથી લોકાકાશના પ્રદેશોમાં રહેલા વર્તના પર્યાયાત્મક ઉપચરિતકાળ દ્રવ્યમાં “અણુપણુ” પણ ઉપચારથી જાણવું. તેથી કાળને પર્યાય સ્વરૂપ પરમાર્થથી માનીને શાસ્ત્રમાં કાળ માટે જે દ્રવ્યત્વવચન અને લોકાકાશપ્રદેશ પ્રમાણ અણુપણાનું વચન આવે છે. તે સર્વવચનોને ઉપચારથી જોડવાં જોઈએ કે જેથી કોઈ પણ પાઠનો ક્યાંય પણ વિરોધ ન આવે.

આ રીતે જોતાં મુખ્યપણે “કાળ એ પર્યાયસ્વરૂપ જ છે” આ જ વાત સૂત્રકારોને (વધારે) સમ્મત છે. અત્ત એવ આ કારણથી જ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં ૫-૩૮ માં “એકે” આવો શબ્દપ્રયોગ કરીને “કેટલાક આચાર્યો” કાળને દ્રવ્ય માને છે. આમ ગ્રંથકારશ્રીએ પોતાની કંઈક અરૂચિ જણાવી છે. આ રીતે પોતાનો અસ્વરસ જણાવતા હોવાથી કાળને દ્રવ્ય માનવાની વાત સર્વસમ્મત નથી આમ (સર્વ સમ્મતપણાનો અભાવ) સૂચવ્યું છે.

દિગંબર- જો કાળને પર્યાયસ્વરૂપ જ માની લઈએ અને તેમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરીને ઉપચરિતદ્રવ્ય કહીએ તો બે પ્રશ્નો થાય છે. પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે આવો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન શું ? મુખ્યદ્રવ્ય ન માનતાં ઉપચાર કરીને દ્રવ્ય કેમ કહ્યું ? અને બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો કાળ એ પર્યાય જ છે. તો શ્વેતાંબરાચાર્ય એવા શ્રી હેચંદ્રાચાર્યજીના બનાવેલા યોગશાસ્ત્રની અંદરના વિવેચનના શ્લોકમાં “કાલાણુઓ”ની માન્યતા કેમ જણાવી ? આ બે પ્રશ્નો તો ઉભા જ રહે છે. આ બન્ને પ્રશ્નોનો ઉત્તર હવે પછીની ગાથામાં આપે જ છે. ॥ ૧૭૯ ॥

પર્યાયિં જિમ ભાષિઉં, દ્રવ્યનો સંખ્યારથ ઉપચાર ।

અપ્રદેશતા રે યોજનકારણઈ, તિમ અણુતાનો રે સાર ॥

સમકિત સૂધું રે ઈણિ પરિ આદરો ॥ ૧૦-૧૯ ॥

ગાથાર્થ- છ દ્રવ્યની સંખ્યા મેળવવા માટે જેમ પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર ભાષેલો છે. તેવી જ રીતે “અપ્રદેશતા” પાઠને સંગત કરવા માટે યોગશાસ્ત્રના વિવેચનના શ્લોકમાં “અણુતાનો” પણ ઉપચાર કરેલો છે. આ જ સાર છે. ॥ ૧૦-૧૯ ॥

ટળો- ઉપચાર પ્રકાર જ દેખાડઈં છઈં- “ષડેવ દ્રવ્યાણિ” એ સંખ્યા પૂરણઈં અર્થઈં જિમ-પર્યાયરૂપ કાલનઈં વિષઈં દ્રવ્યપણાનો ઉપચાર ભગવત્યાદિકનઈં વિષઈં

કરીછં છઈ, તિમ સૂત્રઈ કાલદ્રવ્યનઈ અપ્રદેશતા કહી છઈ, તથા કાલપરમાણુ પણિ કહિયા છઈ. તે યોજનનઈ કાજિં લોકાકાશ પ્રદેશસ્થ પુદ્ગલાણુનઈ વિષઈ જ યોગશાસ્ત્રના અંતર શ્લોકમાં કાલાણુનો ઉપચાર કરિઓ જાણવો.

“મુખ્યઃ કાલઃ” ઇત્યસ્ય ચાનાદિકાલીનાપ્રદેશત્વવ્યવહારનિયામકોપચારવિષયઃ ઇત્યર્થઃ । અત એવ મનુષ્યક્ષેત્રમાત્રવૃત્તિકાલદ્રવ્યં ચે વર્ણયન્તિ, તેષામપિ મનુષ્યક્ષેત્રા-વચ્છિન્નાકાશાદૌ કાલદ્રવ્યોપચાર એવ શરણમ્” ઇતિ દિગ્માત્રમેતત્ ॥ ૧૦-૧૧ ॥

વિવેચન- “કાળને દ્રવ્ય ન માનતાં જીવ અને અજીવના પર્યાય સ્વરૂપ જ માનીએ અને તેમાં દ્રવ્યપણાનો ઉપચાર કરીએ તો સૂત્રપાઠોની સંગતિ થાય છે. પરંતુ તેમ માનવામાં જે બે પ્રશ્નો ઉભા રહે છે. તે બે પ્રશ્નો પહેલાંની ૧૮ મી ગાથાના વિવેચનમાં છેલ્લે જણાવ્યા છે. તેનો ઉત્તર ગ્રંથકારશ્રી આ ગાથામાં જણાવે છે-

ઉપચારપ્રકાર જ દેખાડઈ છઈ- “ષડેવ દ્રવ્યાણિ” એ સંખ્યા પૂરણનઈ અર્થઈં જિમ-પર્યાયરૂપ કાલનઈં વિષઈં દ્રવ્યપણાનો ઉપચાર ભગવત્યાદિકનઈં વિષઈં કરીઈં છઈં, તિમ સૂત્રઈં કાલદ્રવ્યનઈં અપ્રદેશતા કહી છઈ, તથા કાલપરમાણુ પણિ કહિયા છઈ, તે યોજનનઈં કાજિ લોકાકાશપ્રદેશસ્થપુદ્ગલાણુનઈં વિષઈં જ યોગશાસ્ત્રના અંતરશ્લોકમાં કાલાણુનો ઉપચાર કરિઓ જાણવો ।

કાળ એ પર્યાય હોવા છતાં પણ તેમાં દ્રવ્ય પણાનો ઉપચાર કેમ કરવામાં આવ્યો ? આ પહેલો પ્રશ્ન જે રહે છે તેનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ તે ઉપચાર કરવાની રીત (કારણ - પ્રયોજન) જ હવે દેખાડે છે. ભગવતીજી સૂત્રમાં “ગોચમા, છદ્દ્વા પળ્ળતા-ધમ્મત્થિકાએ જાવ અદ્ધાસમય” ઈત્યાદિ જે સૂત્ર પાઠ છે. તથા ઉત્તરાધ્યયાદિ સૂત્રોમાં પણ ૨૮-૮ માં જે પાઠ છે. ત્યાં સર્વ ટેકાણે છ દ્રવ્યો કહેલાં છે. તે છની સંખ્યા પૂરવાના પ્રયોજનથી કાળ પર્યાયસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ તે કાળને વિષે દ્રવ્યપણાનો ઉપચાર કરેલ છે. અને ભગવતીજી આદિ સૂત્રોને વિષે પણ તેમ જ ઉપચાર કરેલો છે. આ પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. સારાંશ એ છે કે કાળ એ પરમાર્થથી દ્રવ્ય નથી. જીવ અને અજીવના વર્તનાદિ સ્વરૂપ પર્યાયાત્મક છે. છતાં લોકવ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ છ દ્રવ્યો તરીકેની હોવાથી અને ભગવતીજી આદિ મહાશાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યોની સંખ્યા છ કહેલી હોવાથી તે સંખ્યા પૂરવા માટે પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કર્યો છે. અને કડા-કુંડલની અપેક્ષાએ જેમ સુવર્ણમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર થાય છે. તેમ અહીં પણ આવો ઉપચાર કરેલ છે.

તિમ સૂત્રઢં = તથા વલી સૂત્રમાં જ કાલદ્રવ્યની “અપ્રદેશતા” પણ કહી છે. અને “કાલપરમાણુઓ” પણ કહ્યા છે. તે બન્ને શાસ્ત્રવચનોની યોજના કરવા કાજે અર્થાત્ આ બન્ને શાસ્ત્રવચનોને સંગત કરવા માટે લોકાકાશમાંના આકાશપ્રદેશોમાં રહેલા પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરમાણુઓની વર્તનાને વિષે કાલાણુપણાનો ઉપચાર કરીને યોગશાસ્ત્રના વિવેચનની અંદરના શ્લોકમાં કાલાણુઓ જણાવેલા છે. આમ જાણવું. આ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. બીજા પ્રશ્નમાં ઉત્તરનો સાર એ છે કે સૂત્રમાં જ કાળની “અપ્રદેશતા” જણાવી છે. હવે જો કાળ એ દ્રવ્ય ન હોય અને પર્યાય જ હોય તો અપ્રદેશતા કેમ ઘટે ? કારણ કે પ્રદેશોનું હોવાપણુ અને ન હોવાપણું દ્રવ્યમાં સંભવે, પર્યાયમાં ન સંભવે. આ કારણે “અપ્રદેશતા”નો પાઠ સંગત કરવા માટે જ પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કર્યો છે. ઉપચારથી પણ દ્રવ્ય માનીએ તો જ સપ્રદેશી છે કે અપ્રદેશી છે આવો વ્યવહાર થાય છે. એટલે “અપ્રદેશનાનો પાઠ સંગત કરવા માટે જ” દ્રવ્યપણાનો ઉપચાર કરેલ છે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના યોગશાસ્ત્રના વિવેચનના શ્લોકની અંદર પણ “લોકાકાશપ્રદેશસ્થા ભિન્નાઃ કાલાણવસ્તુ યે” ઈત્યાદિ પાઠથી કાલનો પરમાણુપણે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે દિગંબરસંપ્રદાયમાન્ય એવા “કાલાણુઓ”નો નથી. પરંતુ લોકાકાશના અસંખ્ય આકાશપ્રદેશોમાં જે પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરમાણુદ્રવ્યો છે. તેની વર્તના પર્યાયમાં કાળ દ્રવ્યનો ઉપચાર કરીને લોકાકાશપ્રદેશસ્થ એવા પરમાણુઓને જ ઉપચરિત કાલાણુઓ કહેલા છે. આ રીતે આ સર્વે પણ વચનો ઉપચારથી જોડવાં જોઈએ. ઉપરોક્ત વાર્તાલાપનો સારાંશ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રી પોતે જ સંસ્કૃતમાં જણાવે છે કે-

“મુખ્યઃ કાલઃ” ઇત્યસ્ય ચાનાદિકાલીનાપ્રદેશત્વવ્યવહારનિયામકોપચારવિષયઃ ઇત્યર્થઃ । અત એવ મનુવ્યક્ષેત્રમાત્રવૃત્તિ કાલદ્રવ્યં યે વર્ણયન્તિ તેષામપિ-મનુવ્યક્ષેત્રા-વિચ્છિન્નાકાશાદૌ કાલદ્રવ્યોપચાર એવ શરણમ્ । ઇતિ દિગ્માત્રમેતત્ ॥ ૧૦-૧૧ ॥

પૂજ્ય ઉ. શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રી આ પંક્તિઓમાં જણાવે છે કે કલિકાલ સર્વજ્ઞશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના યોગશાસ્ત્રના વિવેચનની અંદરના શ્લોકમાં જે “કાલાણુઓ તે મુખ્યકાલ છે” આમ કહ્યું છે. તે આ કાલનો અનાદિ કાલથી જે “અપ્રદેશતા”નો વ્યવહાર છે. તે વ્યવહારના નિયામક તરીકે અર્થાત્ તે વ્યવહાર જણાવવા માટે (સિદ્ધ કરવા માટે) ઉપચાર કરેલો છે. આમ જાણવું. પરંતુ કાલનામનું કોઈ સ્વતંત્ર છદ્દુ દ્રવ્ય છે અને તે અણુ રૂપ છે. આમ ન જાણવું.

આ કારણથી જ જે જે આચાર્યો ચંદ્ર-સૂર્યાદિના ચારથી મનુષ્યક્ષેત્રમાત્રમાં રહેનારું રાત્રિ-દિવસરૂપ કાલદ્રવ્યનું વર્ણન કરે છે. (એટલે કે કાળને દ્રવ્ય માને છે) તેઓને પણ મનુષ્ય ક્ષેત્રાવચ્છિન્ન એટલે (મનુષ્યક્ષેત્ર સંબંધી) આકાશાદિ દ્રવ્યમાં કાલદ્રવ્યનો ઉપચાર જ કરવો પડે છે. કારણ કે ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષ્કદેવો છે. તેનાં વિમાનો પૃથ્વીકાયમય રત્નોનાં હોવાથી પુદ્ગલ છે. તેઓનો પ્રકાશ એ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તેઓના અભાવમાં જે અંધકાર થાય છે. એ પણ પુદ્ગલ છે. “સદ્ધયાર ઉજ્જોઅ” આ ગાથાના આધારે પ્રકાશ-અંધકાર-આતપ-છાયા અને ઉદ્યોત-વિગેરે સર્વ વસ્તુઓ પૌદ્ગલિક છે. આમાં કોઈ પણ પદાર્થ કાલદ્રવ્ય નથી. રાત્રિ-દિવસ-માસ-પક્ષ શબ્દોથી વાચ્ય એવો કાળનામનો કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ નથી. એટલે વ્યવહાર કાળને માનનારાને પણ મનુષ્યક્ષેત્રસંબંધી જે આકાશદ્રવ્ય છે તે જ્યારે સૂર્યના પ્રકાશયુક્ત હોય ત્યારે તે આકાશને જ દિવસ કહેવો પડે છે. એટલે કે આકાશમાં જ દિવસરૂપ કાળનો ઉપચાર કરવો પડે છે. આ જ રીતે મનુષ્યક્ષેત્રસંબંધી જે આકાશ દ્રવ્ય છે. તે જ્યારે સૂર્યના પ્રકાશથી રહિત હોય છે. ત્યારે તે આકાશને જ રાત્રિ કહેવી પડે છે. આ રીતે વ્યવહારકાળ માનનારાને પણ છેવટે તો આકાશદ્રવ્યમાં કાલનો ઉપચાર કરે તો જ વ્યવહારસિદ્ધ થાય તેમ છે. તેથી ઉપચાર કરવો એ જ શરણ છે. માટે કાળ એ કોઈ સ્વતંત્ર છદ્મું દ્રવ્ય નથી. પરંતુ છની સંખ્યા પુરવા માટે ઉપચાર કરેલ છે. તેથી ઉપચરિતદ્રવ્ય છે કાળ દ્રવ્ય માટે આટલી સૂક્ષ્મચર્યા જે કરી છે. તે દિશામાત્ર જાણવી. ॥ ૧૭૮ ॥

વર્ણ ગંધ રસ ફાસાદિક ગુણો, લખિઈ પુદ્ગલભેદ ।

સહજ ચેતના રે ગુણ વલી જાણીઈ, જીવ અરૂપ અવેદ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિ પરિ આદરો ॥ ૧૦-૨૦ ॥

ગાથાર્થ— વર્ણ ગંધ રસ અને સ્પર્શ આદિ ગુણો વડે પુદ્ગલાસ્તિકાય નામના દ્રવ્યનો ભેદ જાણવો. અને સ્વાભાવિક એવી ચેતના નામના ગુણવડે જીવદ્રવ્ય જાણવું. તે જીવ દ્રવ્ય રૂપરહિત અને વેદરહિત છે. ॥ ૧૦-૨૦ ॥

ટાંનો- હવઈ-પુદ્ગલ- જીવદ્રવ્ય સંક્ષેપઈ કહઈ છઈ- વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શાદિક ગુણો પુદ્ગલદ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્યથી ભેદ લખિઈ, અનઈ-જીવદ્રવ્ય સહજ ચેતનાગુણ છઈ. તે લક્ષણઈ જ સર્વ અચેતન દ્રવ્યથી ભિન્ન છઈ. વ્યવહારઈ-રૂપ વેદ સહિત પણિ નિશ્ચયથી રૂપરહિત વેદરહિત છઈ. ઉક્તં ચ—

અરસમરૂવમગંધં, અવ્વત્તં ચેઅણાગુણમસદ્દં ।

જાણ અલિંગગ્ગહણં, જીવમણિદિદ્ધસંઠાણં ॥ ૧ ॥ ॥ ૧૦-૨૦ ॥

વિવેચન- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ આમ ચાર દ્રવ્યો સમજાવ્યાં. હવે પાંચમું પુદ્ગલદ્રવ્ય અને છઠ્ઠું જીવદ્રવ્ય આ ગાથામાં સમજાવે છે.

હવે પુદ્ગલ-જીવદ્રવ્ય સંક્ષેપકં કહઈં છઈં-વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શાદિક ગુણો પુદ્ગલ દ્રવ્યનો અન્યદ્રવ્યથી ભેદ લખિઈં. અનઈં જીવદ્રવ્ય સહજ ચેતનાગુણ છઈં. તે લક્ષણકં જ સર્વ અચેતનદ્રવ્યથી ભિન્ન છઈં. વ્યવહારકં રૂપ વેદ સહિત, પણિ નિશ્ચયથી રૂપરહિત વેદરહિત છઈં. ઉક્તં ચ—

આ ગાથામાં હવે અતિશય સંક્ષેપથી પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવદ્રવ્ય એમ બે દ્રવ્ય સમજાવે છે. વર્ણ (રૂપ) ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને આદિ શબ્દથી સંસ્થાન (ત્રિકોણ આદિ આકારવિશેષ) વિગેરે ગુણોથી પુદ્ગલદ્રવ્યનો ધર્માસ્તિકાયાદિ અન્યદ્રવ્યોથી ભેદ છે. એમ જાણવું. ધર્મ-અધર્મ-આકાશ, કાળ અને જીવદ્રવ્ય આ પાંચ દ્રવ્યો રૂપાદિ ગુણોથી સહિત છે. અને પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય વર્ણ-ગંધ રસ અને સ્પર્શાદિ ગુણોથી સહિત છે. આ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય એ શેષ પાંચદ્રવ્યથી ભિન્નદ્રવ્ય છે. જેમાં પરમાણુઓનું પૂરણ-ગલન થાય, ગમનાગમન થાય તે પુદ્ગલદ્રવ્ય કહેવાય છે. વળી આ પુદ્ગલદ્રવ્ય વર્ણાદિગુણોને લીધે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. તેથી સાક્ષાત્ અનુભવગમ્ય છે.

તથા જીવદ્રવ્ય સ્વાભાવિકપણે જ ચેતનાગુણવાળું છે. આ ચેતના ગુણ (એટલે ચેતન્ય-જ્ઞાનગુણ) જીવદ્રવ્યમાં જ છે. બીજા કોઈ પણ દ્રવ્યમાં નથી. આ રીતે ચેતનાલક્ષણ દ્વારા જ આ જીવદ્રવ્ય અન્ય સર્વ અચેતનદ્રવ્યથી ભિન્ન છે. શરીરે શરીરે ભિન્ન ભિન્ન જીવદ્રવ્ય છે. શરીરમાત્રમાં જ વ્યાપ્ત એવું જીવદ્રવ્ય છે. કોઈ કોઈ વનસ્પતિમાં એક શરીરમાં અનંત જીવ પણ છે. સંસારમાં કુલ અનંત જીવ દ્રવ્ય છે. આ સર્વે સંસારી જીવદ્રવ્યો વ્યવહારનયથી રૂપસહિત અર્થાત્ રૂપી છે. અને વેદ (સ્ત્રી-પુરુષ આદિ) સહિત છે. કારણ કે વ્યવહારનય સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળો હોવાથી શરીરધારી જીવને જીવ કહે છે. સંસારી જીવો શરીરસહિત હોવાથી રૂપી અને સ્ત્રી-પુરુષ આદિ આકારોવાળા છે. વીતરાગ જીવોને છોડીને સર્વે સંસારીજીવો ભોગાભિલાષ યુક્ત પણ છે. તેથી ભાવવેદ વાળા પણ છે. પરંતુ નિશ્ચયનયથી રૂપરહિત અર્થાત્ અરૂપી અને વેદરહિત છે. કારણ કે આ નિશ્ચયનય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળો હોવાથી શરીરરહિત કેવળ એકલા આત્માને જ જીવ

કહે છે. અને તે પણ સિદ્ધસમાન શુદ્ધ બુદ્ધ આત્મા છે. રૂપ અને વેદ વિગેરે ભાવો કર્મજન્ય હોવાથી આત્માના પોતાના નથી. ઔદયિકભાવ જન્ય છે. તેથી આત્માનું પોતાનું અસલી સ્વરૂપ નથી. માટે આત્મા અરૂપી અને અવેદી વિગેરે છે. નિશ્ચયનય આમ કહે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

અરસમરૂત્વમગન્ધં, અલ્પત્તં ચેઅણાગુણમસદ્દં ।

જાણ અલિંગગ્ગહણં, જીવમણિદિદ્ધસંઠાણં ॥ ૧ ॥

આ ગાથામાં શરીરરહિત જીવનું વાસ્તવિકપણે સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. આત્મા રસવિનાનો છે. રૂપવિનાનો છે. ગન્ધવિનાનો છે. અવ્યક્તસ્વરૂપવાળો છે. એટલે કે ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયોથી અગોચર છે. ચૈતન્યગુણવાળો છે. શબ્દવિનાનો છે. બાહ્યલિંગોથી અગોચર છે. શાસ્ત્રોમાં નથી જણાવ્યું કોઈ પણ જાતનું સંસ્થાન (નિશ્ચિતાકારપણું) જેનું એવો આ જીવ છે. એમ તું જાણ. આ પ્રમાણે આ છદ્ધ જીવદ્રવ્ય સમજાવ્યું.

પ્રથમનાં ત્રણ દ્રવ્ય એક એક છે. પાછળલાં ત્રણ દ્રવ્યો અનંત છે. કાળ સુધીનાં પ્રથમનાં ચાર દ્રવ્યો અરૂપી છે. પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપી છે. જીવદ્રવ્ય વ્યવહારથી રૂપી છે. નિશ્ચયથી અરૂપી છે. પ્રથમનાં ધર્મ-અધર્મ બે દ્રવ્ય લોકાકાશવ્યાપી છે. આકાશદ્રવ્ય લોક અલોકવ્યાપી છે. વ્યવહારકાળ સમયક્ષેત્ર વ્યાપી છે. નિશ્ચયકાળ (વર્તનાસ્વરૂપ) સમસ્ત લોકાકાશવ્યાપી છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય લોકાકાશવ્યાપી છે. અને જીવદ્રવ્ય કોઈ પણ એક જીવ લઈએ તો શરીરવ્યાપી છે. કેવલી સમુદ્ઘાતકાળે લોકાકાશ વ્યાપી છે. અને સમસ્ત જીવ લઈએ તો લોકાકાશવ્યાપી છે. આ પ્રમાણે છએ દ્રવ્યો સમજાવ્યાં. ॥ ૧૮૧ ॥

ઈમ એ ભાખ્યા રે સંખેપઈ કરી, દ્રવ્યતણા ષટ્ ભેદ ।

વિસ્તારઈ તે રે જાણી શ્રુતથી, સુજસ લહો ગતખેદ ॥

સમક્તિ સૂધું રે ઈણિપરિ આદરો ॥ ૧૦-૨૧ ॥

ગાથાર્થ- આ પ્રમાણે સંક્ષેપે કરી દ્રવ્યોના છ ભેદો અમે કહ્યા. આ છ દ્રવ્યોને ઘણા જ વિસ્તારથી આગમશાસ્ત્રો દ્વારા જાણીને અલ્પ પણ ખેદ પામ્યા વિના (થાક્યા વિના કે કંટાળ્યા વિના) વિદ્વાન થઈને સારો યશ પાપ્ત કરો. ॥ ૧૦-૨૧ ॥

ટબો- ઇમ ઝો દ્રવ્યતણા સંક્ષેપઘં ષટ્ભેદ ભાખ્યા ઇઘં, વિસ્તારઘં શ્રુત કહિઘં સિદ્ધાન્ત, તેહ થકી જાણીનઘં, ખેદરહિત થકા, પ્રવચનદક્ષપણાનો, સુચશ ક. સુબોલ, તે પામો. ॥ ૧૦-૨૧ ॥

વિવેચન- ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાળ-પુદ્ગલ અને જીવ એમ કુલ ઇ દ્રવ્યો જૈનશાસનમાં પરમાત્માએ કહેલાં છે. તે ઇએ દ્રવ્યોનું યથોચિત વર્ણન ગ્રંથકારશ્રીએ કર્યું. હવે આ વાતનો ઉપસંહાર કરે છે.

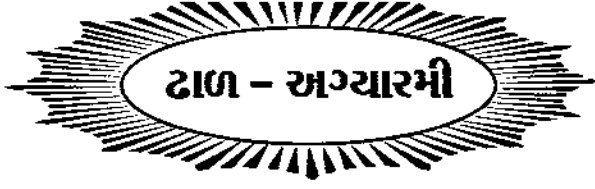
ઇમ ઇ દ્રવ્યતણા સંક્ષેપઘં ષટ્ભેદ ભાખ્યા છઘં, વિસ્તારઘં શ્રુત કહિઘં સિદ્ધાન્ત, તેહ થકી જાણીનઘં, ખેદરહિત થકા પ્રવચનદક્ષપણાનો સુચશ ક. સુબોલ તે પામો. ॥ ૧૦-૨૧ ॥

આ પ્રમાણે અમે આ દ્રવ્યોના ઇ ભેદ અતિશય સંક્ષેપથી કહ્યા છે. પરંતુ તે જ ઇ દ્રવ્યોને અત્યન્ત વિસ્તારથી જો જાણવાં હોય તો શ્રુત કહેતાં જે જૈનસિદ્ધાન્ત છે. તેનો ઘણો જ સુંદર અભ્યાસ કરીને જરા પણ થાક્યા વિના, કંટાળ્યા વિના, ઉદ્વેગ પામ્યા વિના, જૈન પ્રવચનમાં દક્ષપણાનો સુંદર યશ એટલે સર્વત્ર સારી પ્રશંસાવાળી જે પરિસ્થિતિ છે. તેને તમે પ્રાપ્ત કરો. સારાંશ કે શાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ કરી પ્રવચનમાં દક્ષ (વિદ્વાન) બનો અને સારા યશસ્વી બનો. અર્થાત્ સર્વત્ર તમારી સુબોલ = સારી બોલબાલા થાય, તેવી સ્થિતિને પામો, જૈનશાસન પામ્યાની સફળતાને વરો.

અહીં “સુચશ” શબ્દથી ગ્રંથકારશ્રીએ ગર્ભિતરીતે કર્તા તરીકે પોતાનું નામ વ્યક્ત કર્યું છે. ॥ ૧૮૨ ॥

દશમી ઢાળ સમાપ્ત

ટાળ - અગ્યારમી

હવે ભેદ ગુણના ભાષીજઈ, તિહાં અસ્તિતા કહિઈ જી ।
 સદ્રૂપતા, વસ્તુતા, જાતિ, વ્યક્તિરૂપતા લહિઈ જી ।
 દ્રવ્યભાવ દ્રવ્યત્વ, પ્રમાણઈ પરિચ્છેદ જે રૂપજી ।
 પ્રમેયત્વ, આણાગમ સૂષિમ, અગુરુલઘુત્વ સ્વરૂપજી ॥ ૧૧-૧ ॥

ગાથાઈ- હવે અમે ગુણના ભેદ કહીએ છીએ, ત્યાં (૧) અસ્તિત્વગુણ એટલે સદ્રૂપપણું, (૨) વસ્તુત્વગુણ એટલે જાતિપણે અને વ્યક્તિપણે જે પદાર્થપણું છે તે. (૩) દ્રવ્યત્વગુણ એટલે દ્રવીભૂતતા-પર્યાય પામવાપણું. (૪) પ્રમેયત્વગુણ એટલે પ્રમાણોથી જાણી શકાવાપણું. અને (૫) અગુરુલઘુત્વ સ્વરૂપવાળો જે ગુણ છે તે આજ્ઞામાત્રથી ગ્રાહ્ય છે. ॥ ૧૧-૧ ॥

ટાળો- એતલે ટાળો કરી, દ્રવ્યના ભેદ કહિયા. હિવઈ ગુણના ભેદ સમાનતંત્રપ્રક્રિયાઈ કહિઈ છઈ.

તિહાં અસ્તિત્વગુણ તે કહિઈ, જેહથી સદ્રૂપતાનો વ્યવહાર થાઈ (૧). વસ્તુત્વગુણ તે કહિઈ, જેહથી જાતિ-વ્યક્તિરૂપપણું જાણિઈ. જિમ ઘટ, તે જ સામાન્યથી જાતિરૂપ છઈ, વિશેષથી તત્તદ્વ્યક્તિરૂપ છઈ. અત્ત એવ અવગ્રહઈ-સામાન્યરૂપ સર્વત્ર ભાસઈ છઈ, અપાયઈ વિશેષરૂપ ભાસઈ જઈ. પૂર્ણોપયોગઈ સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રહ થાઈ છઈ (૨).

દ્રવ્યભાવ જે ગુણપર્યાયાદારતાભિવ્યાજ્યજાતિવિશેષ તે દ્રવ્યત્વ “એ જાતિરૂપ માટઈ ગુણ ન હોઈ” એહવી નૈયાયિકાદિ વાસનાઈ આશંકા ન કરવી. જે માટઈ “સહભૂવો ગુણાઃ, ક્રમભુવઃ પર્યાયાઃ” એહવી જ જૈનશાસ્ત્ર વ્યવસ્થા છઈ.

દ્રવ્યત્વં ચેદ્ ગુણઃ સ્યાત્, રૂપાદિવદુત્કર્ષાપકર્ષભાગિ સ્યાત્ ઇતિ તુ કુચોદ્યમ્, એકત્વાદિસંખ્યાયાં પરમતેઽપિ વ્યભિચારેણ, તથા વ્યાપ્ત્યભાવાદેવ નિરસનીયમ્, (૩)

પ્રમાણઢં પરિચ્છેઢ જે રૂપ-પ્રમાવિષયત્વ,તે પ્રમેયત્વ કહિંઢ. તે પલિ કચંચિદ્ અનુગત સર્વસાઢારણ ગુણ છઢં, પરંપરા સંબંઢઢં પ્રમાત્વાજ્ઞાનઢં પલિ પ્રમેય વ્યવહાર થાઢં છઢં, તે માટિં પ્રમેયત્વ ગુણ સ્વરૂપથી અનુગત છઢં. (૪).

અગુરુલઘુત્વગુણ સૂક્ષ્મ-આજ્ઞાગ્રાહ્ય છઢં.

સૂક્ષ્મં જિનોદિતં તત્ત્વં, હેતુભિર્નૈવ હન્યતે ।

આજ્ઞાસિદ્ધં તુ તદગ્રાહ્યં, નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥ ૧ ॥

“અગુરુલઘુપર્યાયાઃ સૂક્ષ્મા અવાગ્ગોચરાઃ” (૫) ॥ ૧૧-૧ ॥

વિવેચન- ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાળ-પુદ્ગલ અને જીવ આમ દ્રવ્યના જે ૬ ભેઢ છે. તે સમજાવ્યા. હવે તે છઢે દ્રવ્યોમાં જે જે ગુણો મુખ્યતાઢે છે. તે જણાવે છે. અઢીં ગુણો બે પ્રકારના સમજાવાશે. ઁક સામાન્યગુણ અને બીજા વિશેષગુણ. છઢે દ્રવ્યોમાં હોય તે સામાન્યગુણ, અને પ્રતિનિયત ઁવા અમુક દ્રવ્યોમાં જ હોય અને બીજાં દ્રવ્યોમાં જે ન હોય તે વિશેષગુણ કહેવાય છે. ત્યાં પ્રથમ સામાન્યગુણ કહે છે.

ઁતલે ઠાલે કરી, દ્રવ્યના ભેઢ કહિયા, હિવઢ ગુણના ભેઢ સમાનતંત્રપ્રક્રિયાઢં કહિંઢ છઢં.

આટલી ઢાળોઁ કરીને દ્રવ્યના જે ભેઢો હતા, તે અમે કહ્યા. હવે અમે તે દ્રવ્યોમાં રહેલા જે ગુણો છે. તે ગુણોના ભેઢ સમાન તંત્રપ્રક્રિયાને અનુસારે કહીશું. સમાનતંત્ર ઁટલે (સમાન છે ઢાઢશાંગીરૂપ અથવા ત્રિપઢીરૂપ શાસ્ત્ર-શાસન જેઁને તે અર્થાત્) ઢિગંબર, તેઁની પ્રક્રિયાને અનુસારે અમે ગુણો કહીશું. શ્રી ઢિગંબરામ્નાયમાં આચાર્યશ્રી કુંઢકુંઢાચાર્ય વિરચિત “પ્રવચનસાર” નામના ગ્રંથના “જ્ઞેયાધિકાર” નામના બીજા અધિકારમાં જે રીતે ગુણોના ભેઢો કહ્યા છે. તેને અનુસારે અમે અઢીં ગુણો કહીશું.

ઢિગંબરપ્રક્રિયાને અનુસારે કહે છે માટે “હેય” છે અર્થાત્ પરકીય શાસ્ત્રાનુસારે હોવાથી ન ભણવા - ન જાણવા લાયક છે. આમ ન સમજી લેવું. પઢાર્થોનું યથાર્થસ્વરૂપ ગમે ત્યાં હોય, પણ વ્યવસ્થિત હોય અને શાસ્ત્રથી અવિરુઢ્વપણે જણાવ્યું હોય તો તે સ્વીકારવામાં સત્યના પક્ષપાતીને કંઈ પણ બાઢ = વિરોઢ હોતો નથી.

તિહાં અસ્તિત્વગુણ તે કહિંઢ, જેહથી સઢરૂપતાનો વ્યવહાર થાંઢ, (૧).

છએ દ્રવ્યોમાં હોય, કોઈ પણ દ્રવ્યમાં ન હોય એમ નહી. તે સામાન્યગુણ કહેવાય છે. એવા સામાન્યગુણ કુલ ૧૦ છે. તેમાં પ્રથમ સામાન્યગુણ “અસ્તિત્વ” છે. અસ્તિત્વગુણ તેને કહેવાય છે કે જેનાથી “સદ્” રૂપપણાનો વ્યવહાર થાય છે. આ વસ્તુ સત્ છે, હોવારૂપ છે, વિદ્યમાન છે, જગતમાં આ પદાર્થની હાજરી છે. ઈત્યાદિ જે “સદ્રૂપતા” કહેવાય છે. જણાય છે તે આ ગુણને આભારી છે. જો આ અસ્તિત્વગુણ ન હોત તો શશમુંગની જેમ અસદ્રૂપપણાનો વ્યવહાર ધાત. પરંતુ છ દ્રવ્યોમાં આવા પ્રકારનો અસત્પણાનો વ્યવહાર થતો નથી અને સત્પણાનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી આ ગુણ છએ દ્રવ્યોમાં છે જ. માટે છએ દ્રવ્યો સત્ છે. તથા આ છ જ દ્રવ્યો સત્ છે. (૧ ગુણ થયો).

વસ્તુત્વગુણ તે કહિં, જેહથી જાતિ-વ્યક્તિરૂપપણું જાણિં, જિમ ઘટ, તે જ સામાન્યથી જાતિરૂપ છં, વિશેષથી તત્તદ્વ્યક્તિ રૂપ છં, અત એવ અવગ્રહં-સામાન્યરૂપ સર્વત્ર ભાસં છં, અપાયં વિશેષરૂપ ભાસં છં, પૂર્ણોપયોગં સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રહ થાં છં. (૨).

હવે બીજો “વસ્તુત્વ” નામનો ગુણ છે. વસ્તુપણુ, પદાર્થપણુ, જે જણાય છે. તે વસ્તુત્વગુણ છે. “ગુણોનો વસવાટ હોવો, ગુણોનુ વસવા પણું તે વસ્તુત્વગુણ છે” આ ગુણને લીધે પદાર્થ સામાન્યરૂપે એટલે જાતિરૂપે પણ ભાસે છે. અને વિશેષરૂપે એટલે તે તે વ્યક્તિરૂપે પણ ભાસે છે.

જેમ કે કોઈ વ્યક્તિને એક ઘટ બતાવીને આવો આવો આકાર જેનો જેનો હોય તે ઘટ કહેવાય, આવું જ્યારે સમજાવાય છે. ત્યારે પ્રતિનિયત એક ઘટ દેખાડવા છતાં સમસ્તઘટજાતિનું જ્ઞાન થાય છે. કારણકે ફરીથી ઘટના પ્રયોજન વખતે આવી રીતે ઘટ સમજાવવો પડતો નથી તે આ ઘટવસ્તુમાં રહેલા વસ્તુત્વ નામના ગુણને લીધે સામાન્યરૂપે જાતિપણે જે ઘટ જણાય છે. તે વસ્તુત્વગુણ જાણવો અને જ્યારે “ઇમં ઘટમાનચ” આમ અમુક ચોક્કસ ઘટને લાવવાનું કહેવાય છે. ત્યારે જે ઘટવસ્તુની જરૂર છે તે પ્રતિનિયતપણે ઘટને વિશેષરૂપે અર્થાત્ વ્યક્તિમાત્રરૂપે જણાવાય છે તે પણ આ ગુણને આભારી છે. પરંતુ તે વિશેષરૂપે બોધ કરાવે છે. આ રીતે “વસ્તુત્વગુણથી” પદાર્થો સામાન્યપણે જાતિરૂપે અને વિશેષપણે તે તે વ્યક્તિરૂપે જણાય છે. બીજું એક ઉદાહરણ છે. જેમ કે “ગાય ઘણું ગરીબ પ્રાણી છે” “ગાય એ માતા છે” “ગાય એ પૂજ્ય છે” ઈત્યાદિ બોલાતાં લૌકિકવાક્યોમાં ગાય શબ્દથી સામાન્યપણે ગાય જાતિ જણાય છે. તેથી તે જાતિરૂપે ભાસે છે. અને “પેલા ખેતરમાં ગાય ચરે છે” “આ ગાય ભરાવદાર શરીરવાળી છે” “તે ગાયને મોટાં શીંગડાં

છે” ઈત્યાદિ વાક્યોમાં બોલાતા ગાય શબ્દથી વિશેષપણે પ્રતિનિયત અર્થાત્ અમુક ચોક્કસ એવી ગાય જણાય છે. તેથી તે વિશેષરૂપે એટલે કે તે તે વ્યક્તિરૂપે ભાસે છે. આ બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન આ ગુણને લીધે થાય છે.

અવગ્રહ દશામાં (અર્થાવગ્રહાદિ કાળમાં) સર્વઠેકાણે વસ્તુ સામાન્યપણે જણાય છે. અને ઉહાપોહ કરતાં કરતાં અપાયકાલે (નિર્ણયકાલે) તે જ વસ્તુ વિશેષરૂપે જણાય છે. પરંતુ અવગ્રહથી અપાય સુધીના પૂર્ણ ઉપયોગમાં સામાન્યાત્મક અને વિશેષાત્મક આમ સંપૂર્ણ વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે તથા પરિપૂર્ણજ્ઞાનોપયોગમાં (કેવલજ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગકાલમાં) વસ્તુનું સંપૂર્ણગ્રહણ થાય છે. તથા છાન્દસ્થિકજ્ઞાનના ઉપયોગ કાલે પણ સાપેક્ષ પણે વિષયબોધ હોવાથી ગૌણ-મુખ્ય થઈને વસ્તુનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. તેથી જ મત્યાદિજ્ઞાનને પણ પ્રમાણજ્ઞાન કહેવાય છે. મતિ-શ્રુત જ્ઞાનવિષયક એક ઉપયોગમાં કાળક્રમે વસ્તુ સામાન્ય અને વિશેષાત્મક પણે જણાય છે. તે આ વસ્તુત્વ ગુણ જાણવો. (૨ બીજો ગુણ થયો).

દ્રવ્યભાવ જે ગુણપર્યાયાધારતાડભિવ્યઙ્ગ્યજાતિવિશેષ તે દ્રવ્યત્વ. “એ જાતિરૂપ માટં ગુણ ન હોઈ” એહવી નૈયાયિકાદિ વાસનાઈ આશંકા ન કરવી. જે માટં “સહભૂવો ગુણાઃ, ક્રમભૂવઃ પર્યાયાઃ” એહવી જ જૈનશાસ્ત્રવ્યવસ્થા છઈ.

“દ્રવ્યત્વં ચેદ્ ગુણઃ સ્યાત્” “રૂપાદિવદુત્કર્ષાપકર્ષભાગિ સ્યાત્” ઈતિ તુ કુચોદ્યમ્, એકત્વાદિસંઘ્યાયાં પરમતેડપિ વ્યભિચારેણ તથા વ્યાપ્ત્યભાવાદેવ નિરસનીયમ્, (૩)

તથા ત્રીજો સામાન્યગુણ “દ્રવ્યત્વ” છે. દ્રવ્યત્વ એટલે કે દ્રવીભાવ થવાપણું, એકરૂપમાંથી બીજા રૂપમાં જવાપણું, ગુણો અને પર્યાયોના આધારપણે જણાતી દ્રવ્યની એક પ્રકારની જે જાતિવિશેષ તે, અથવા ગુણોના જ પરિવર્તનના આધારપણે જણાતી એક પ્રકારની જે જાતિવિશેષ તે દ્રવ્યત્વગુણ કહેવાય છે. છએ દ્રવ્યોમાં આ દ્રવ્યત્વગુણ છે. તેના કારણે છએ દ્રવ્યો પોત પોતાના ગુણધર્મોમાં પરિવર્તન પામ્યા કરે છે. એક ક્ષણ એવો જતો નથી કે દ્રવ્યોમાં પોતાના ગુણધર્મોનું પરિવર્તન ન થાય. તેના કારણે સર્વ દ્રવ્યો ત્રિપટીમય છે. આ દ્રવ્યત્વગુણ સર્વ દ્રવ્યવૃત્તિ હોવાથી ત્રીજો સામાન્યગુણ જાણવો.

અહીં ન્યાય-વૈશેષિકદર્શનોનો જેને વધારે અભ્યાસ હોય છે. તથા તેના જ શાસ્ત્રોનું વારંવાર પઠન-પાઠન કરવાથી જેની મતિ તેના સંસ્કારથી વાસિત થઈ ગઈ હોય છે. તેવા કોઈક વાદી કદાચ આવો પ્રશ્ન કરે કે “એ જાતિરૂપ માટં ગુણ ન હોઈ” = આ “દ્રવ્યત્વ” તો એક જાતિવિશેષ છે. તેને ગુણ કેમ કહેવાય ? કારણકે દ્રવ્યત્વમાં ગુણનું

લક્ષણ તેઓના મતે લાગુ પડતું નથી. તેઓના શાસ્ત્રોમાં ગુણનું લક્ષણ આવું કરેલું છે કે “ગુણત્વજાતિમત્ત્વં” ગુણત્વજાતિ જેમાં હોય તે ગુણ, હવે દ્રવ્યત્વ એ જો ગુણ હોય તો તેમાં પણ ગુણત્વનામની જાતિ માનવી પડે. અને જાતિમાં જાતિ માનતાં અનવસ્થા દોષ આવે આમ અનવસ્થાના કારણે દ્રવ્યત્વમાં જાતિ મનાતી નથી. તેથી જાતિરહિત હોવાથી દ્રવ્યત્વને ગુણ કેમ કહેવાય ? દ્રવ્યત્વ એ પોતે જ ઘટત્વ પટત્વ ઇત્યાદિની જેમ જાતિવિશેષ છે. પરંતુ ગુણ નથી. આમ નૈયાયિક વૈશેષિકોનું કહેવું છે. તેથી અહીં જૈનદર્શનમાં દ્રવ્યત્વને જ્યારે ગુણ કહેવામાં આવે છે. ત્યારે નૈયાયિકાદિના શાસ્ત્રોની વાસનાને લીધે કોઈકને આવી શંકા થવાનો સંભવ છે. કારણ કે નૈયાયિક-વૈશેષિકો સાત પદાર્થોમાં ગુણને બે નંબરનો અને જાતિને ચાર નંબરનો જુદો પદાર્થ માને છે. તથા ગુણો ૨૪, અને જાતિ પર-અપર એમ બે ભેદે માને છે. તેથી આવી શંકા થવી સંભવિત છે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આવી આશંકા ન કરવી. જે માટડં = કારણ કે “સહભાવી ધર્મ તે ગુણ અને ક્રમભાવી ધર્મ એ પર્યાય” આવા પ્રકારની જૈનદર્શનનાં શાસ્ત્રોમાં કરેલી વ્યાખ્યાને અનુસારે દ્રવ્યત્વને અહીં ગુણ કહેલો છે. દ્રવ્યત્વ એ દ્રવ્યની સાથે સહભાવી ધર્મ છે. તેથી ગુણ કહેવામાં કોઈ બાધા નથી. વળી ગુણો પોતે નિર્ગુણ હોય છે. “દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ આવું વચન છે. દ્રવ્યત્વ એ ગુણ હોવાથી તેથી તેમાં ગુણત્વજાતિરૂપ ગુણ રહેતો નથી માટે નિર્ગુણ પણ છે. અને અનવસ્થા દોષ પણ આવતો નથી. આ અર્થ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે.

તથા વળી કોઈક નૈયાયિક કદાચ આવો પ્રશ્ન કરે કે “દ્રવ્યત્વં ચેદ્ ગુણઃ સ્યાત્” હે જૈન ! દ્રવ્યત્વ એ જો ગુણ હોય તો તે ગુણ રૂપ-રસાદિની જેમ ઉત્કર્ષ-અપકર્ષવાળો બનવો જોઈએ. જેમ કોઈ એક વસ્ત્રમાં પહેલાં જેવું ચમકવાળું રૂપ હોય છે. તેવું ચમકવાળું રૂપ કાળાન્તરે હોતું નથી. સુવર્ણ અને રૂપાદિના અલંકારોમાં પણ રૂપ વૃદ્ધિહાનિ પામતું દેખાય છે. આમ્નાદિક્ષણોમાં તથા ખાદ્યવસ્તુઓમાં રસ હાનિ-વૃદ્ધિ પામતો દેખાય છે. તેમ દ્રવ્યત્વજાતિ એ પણ જો ગુણ હોય તો તે ગુણ ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ ભજનારો બનવો જોઈએ, પણ આ દ્રવ્યત્વ જાતિ ઉત્કર્ષ અપકર્ષ પામતી નથી તેથી તે ગુણ નથી. પણ જાતિ છે. આવું કોઈ નૈયાયિકાદિ જો કહે તો કુચોદ્યમ્ = તે કુત્સિતવચન જાણવું. અર્થાત્ આવો પ્રશ્ન બરાબર નથી. કારણ કે એકત્વ-દ્વિત્વ વિગેરે સંખ્યાને નૈયાયિકો ગુણ માને છે. આદિ શબ્દથી પરિમાણ-પૃથક્ત્વ-સંયોગ-વિગેરેને પણ ગુણ માને છે. છતાં તેમાં ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ હોતા નથી. જેમ કે આકાશ-કાલ-દિશા આદિમાં જે એકની સંખ્યા છે. વિભુ હોવાથી પરમમહત્ જે પરિમાણ છે. તે સદા તેમ જ રહે છે. તેથી “જે જે ગુણ હોય, તે તે ઉત્કર્ષ અપકર્ષભાગી જ હોય”

એવો નિયમ નથી. માટે વ્યાપ્તિ થતી નથી. આ રીતે અમારા માનેલા દ્રવ્યત્વગુણને જાતિમાં લઈ જનારા અને ગુણ માનવામાં અમને બાધા આપનારા નૈયાયિકને ખુદને જ વ્યભિચાર દોષ આવ્યો. કારણ કે ગુણ હોય અને ઉત્કર્ષ અપકર્ષ ન હોય એવું પણ બને છે. માટે “જે જે ગુણ હોય, તે તે ઉત્કર્ષ અપકર્ષભાગી જ હોય” તેવા પ્રકારની વ્યાપ્તિનો અભાવ થવાથી જ તેનું ખંડન થઈ જાય છે. તેથી “દ્રવ્યત્વ” એ છએ દ્રવ્યમાં વર્તનાર હોવાથી સામાન્યગુણ છે. (આ ત્રીજો સામાન્યગુણ થયો.)

પ્રમાણં પરિચ્છેદ્ય જે રૂપ = પ્રમાવિષયત્વ, તે પ્રમેયત્વ કહિં, તે ષણિ કથંચિદ્ અનુગત સર્વ સાધારણ ગુણ છઙ, પરંપરા સંબંધં પ્રમાત્વાજ્ઞાનં (પ્રમાત્વજ્ઞાનેનાપિ ઙિત દ્રવ્યાનુયોગતર્કણાયામ્) ષણિ પ્રમેયવ્યવહાર થાં છઙ. તે માટિં પ્રમેયત્વ ગુણ સ્વરૂપથી અનુગત છઙ. (૪)

હવે ચોથો ગુણ “પ્રમેયત્વ” સમજાવે છે— પ્રત્યક્ષ-અનુમાન કે આગમ આદિ કોઈને કોઈ પ્રમાણો વડે જાણવા લાયક પણ સ્વરૂપ જે ગુણ, એટલે કે પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિ પ્રમાણો વડે પ્રમાનો (જ્ઞાનનો) જે વિષય બને, તે પ્રમેયત્વ ગુણ કહેવાય છે. આ પ્રમેયત્વ ગુણ પણ કથંચિદ્ અન્વયપણે સર્વે દ્રવ્યોમાં સાધારણપણે રહેલો છે. “કથંચિદ્ અન્વયપણે” લખવાનું કારણ એ છે કે છએ દ્રવ્યો પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને આગમ આમ સર્વે પ્રમાણો વડે પરિચ્છેદ્ય હોતાં નથી. પરંતુ કોઈદ્રવ્ય એક પ્રમાણ વડે, કોઈ દ્રવ્ય બે પ્રમાણ વડે અને કોઈદ્રવ્ય ત્રણે પ્રમાણો વડે પરિચ્છેદ્ય છે. જેમ કે ધર્મ-અધર્મ આકાશ અને કાળ આ ચાર દ્રવ્યો છદ્મસ્થજીવોને અનુમાન અને આગમ પ્રમાણ વડે પરિચ્છેદ્ય છે. પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે પરિચ્છેદ્ય નથી. કારણકે આ ચાર દ્રવ્યો અતીન્દ્રિય છે. જ્યારે આ જ ચારે દ્રવ્યો કેવલી પરમાત્માને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી પરિચ્છેદ્ય છે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ઘટ પટ આદિ સ્થૂલસ્કંધો છદ્મસ્થજીવોને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય છે. જ્યારે પરમાણુ-દ્વયણુક-ત્ર્યણુકાદિ સ્કંધો છદ્મસ્થને આશ્રયી અનુમાન તથા આગમથી ગ્રાહ્ય છે. અને કેવલીપરમાત્માને આશ્રયી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય છે. એવી જ રીતે છદ્મ જીવદ્રવ્ય પણ શરીરધારી લઈએ તો પ્રત્યક્ષાદિ સર્વે પ્રમાણોથી પરિચ્છેદ્ય છે. અને શરીરરહિત વિચારીએ તો છદ્મસ્થોને અનુમાન તથા આગમવડે ગ્રાહ્ય છે. સર્વજ્ઞપરમાત્માને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ગ્રાહ્ય છે. ઈત્યાદિ રીતે કોઈ કોઈ જીવોને આશ્રયીને કોઈ કોઈ દ્રવ્ય કોઈ કોઈ પ્રમાણ વડે પરિચ્છેદ્ય છે. તેથી પ્રમેયપણું સર્વે દ્રવ્યોમાં સાધારણપણે અવશ્ય રહેલું તો છે જ, પરંતુ કથંચિદ્પણે અનુગત છે. એટલે કે સર્વે દ્રવ્યો સર્વે જીવોને સર્વપ્રમાણોથી

પરિચ્છેદ નથી. તેથી કથંચિદ્ પણે અનુગત (અપેક્ષાવિશેષથી સર્વેમાં રહેલો) સાધારણ એટલે સામાન્યગુણ આ છે. કોઈને કોઈ પ્રમાણોથી પરિચ્છેદપણું સર્વે દ્રવ્યોમાં છે એ રીતે તે સાધારણગુણ છે.

આ જ વાત ટબાના શબ્દોમાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ધર્મ-અધર્મ આકાશ અને કાળમાં છદ્મસ્થજીવોને આશ્રયી “પ્રત્યક્ષપ્રમાત્વ” અજ્ઞાત હોવા છતાં પણ, તથા પરમાણુ દ્વયણુકાદિમાં છદ્મસ્થજીવોને આશ્રયી પ્રત્યક્ષપ્રમાત્વના સંબંધનું અજ્ઞાત હોવા છતાં પણ, અને શરીરરહિત જીવને જાણવામાં પણ તેમ હોવા છતાં પણ, પરંપરાસંબંધે તેમાં પણ પ્રમેયનો વ્યવહાર થાય છે. કારણ કે તે તે વિષયો ઈતર પ્રમાણોથી તો પરિચ્છેદ છે જ. કોઈ કોઈ દ્રવ્યોમાં કોઈ કોઈ જીવોને કોઈ કોઈ પ્રમાણોને આશ્રયીને “પ્રમાત્વનું અજ્ઞાત પણું” હોવા છતાં ઈતર પ્રમાણો વડે પરિચ્છેદપણું હોવાથી પણ પરંપરાસંબંધથી પ્રમેયત્વ સર્વે દ્રવ્યોમાં રહેલું છે. તે માટે “પ્રમેયત્વગુણ” ગુણસ્વરૂપે સર્વે દ્રવ્યોમાં અનુગત છે. (૪) ‘(આ ચોથો ગુણ થયો)

અગુરુલઘુત્વગુણ સૂક્ષ્મ, આજ્ઞાગ્રાહ્ય છઙ્ગ.

સૂક્ષ્મં જિનોદિતં તત્ત્વં, હેતુભિર્નૈવ હન્યતે ।

આજ્ઞાસિદ્ધં તુ તદગ્રાહ્યં, નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥ ૧ ॥

અગુરુલઘુપર્યાયાઃ સૂક્ષ્માઃ અવાગ્ગોચરાઃ (૫) ॥ ૧૧-૧ ॥

પાંચમો અગુરુલઘુત્વ ગુણ છે. તે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે એટલે કે સમજવામાં દુર્બોધ છે. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. સાહેબ જેવા મહાત્મા પુરુષોએ આ ગુણને સમજાવવા કંઈ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી. તેથી, તથા તેવા કોઈ સમર્થક આધારો ન મળવાથી અમે પણ આ ગુણ વિષે વધારે કંઈ સમજાવતા નથી. જાણતાં-અજાણતાં ઉત્સૂત્રતા થઈ જાય તે ભયથી કંઈ લખેલ નથી. ગુરુગમથી તેનો અર્થ સમજવા પ્રયત્નશીલ થવું. આ ગુણ શબ્દોથી નથી સમજાવી શકાતો, તેથી જ આ ગુણને આજ્ઞાગ્રાહ્ય કહ્યો છે. જિનેશ્વરપરમાત્માની આજ્ઞાથી જ આ ગુણ સર્વદ્રવ્યોમાં છે. આમ સમજી લેવું. તેમાં ઘણા તર્કો લગાવીને ઉડાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. શાસ્ત્રમાં જ કહ્યું છે કે-

૧. દ્રવ્યાનુયોગ તર્કજ્ઞામાં “પ્રમાત્વાજ્ઞાનઙ્ગ” ને બદલે પ્રમાત્વજ્ઞાનેન એવો પાઠ છે. ત્યાં પણ આવો અર્થ જોડવો કે કોઈ કોઈ દ્રવ્ય, કોઈ કોઈ જીવોને આશ્રયી કોઈ કોઈ (એક-બે) પ્રમાણો વડે પ્રમાનો વિષય બનતો હોવાથી (એટલે કે સર્વપ્રમાણો દ્વારા પ્રમાનો અવિષય બનતો હોવા છતાં પણ) પરંપરા સંબંધથી પ્રમેયત્વ સર્વત્ર રહેલું છે. જેમ કે છદ્મસ્થોને પરમાણુઓ પ્રત્યક્ષ ન જણાય, પણ ઘટ-પટ જણાય છે. એટલે બાહર સ્કંધો જણાવવા દ્વારા પરંપરાએ પરમાણુ-દ્વયણુકાદિ પણ જણાય છે શરીર જણાયે છે આત્મા પણ જણાય છે. જીવ-પુદ્ગલની ગતિ-સ્થિતિ-અવગાહના જણાયે છે ધર્માદિ દ્રવ્યો પણ જણાય છે. આમ પરંપરા સંબંધ લેવો.

“સૂક્ષ્મ એવું જિનેશ્વર ભગવન્તોએ કહેલું તત્ત્વ, તર્કો વડે કદાપિ હણાતું નથી માટે તે તત્ત્વ આજ્ઞાથી જ સ્વીકારી લેવું જોઈએ. જિનેશ્વર ભગવંતો ક્યારેય પણ અન્યથાવાદી હોતા નથી.” (આ શ્લોક શ્રી દેવસેનાચાર્યકૃત “આલાપપદ્ધતિ”નો ચોથો શ્લોક છે.)

“અગુરુલઘુ” ગુણ સમજવા માટે “આલાપપદ્ધતિમાં” આટલો આધાર મળ્યો છે. તે પ્રમાણે કંઈક સમજાવાય છે—

ગુણવિકારાઃ પર્યાયાસ્તે દ્વેધા, સ્વભાવવિભાવપર્યાયભેદાત્ । અગુરુલઘુવિકારાઃ સ્વભાવપર્યાયાસ્તે દ્વાદશથા । ષડ્હાનિવૃદ્ધિરૂપાઃ । અનન્તભાગવૃદ્ધિઃ, અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિઃ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિઃ, સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિઃ, અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિઃ, અનન્તગુણવૃદ્ધિઃ, ઇતિ ષડ્વૃદ્ધિઃ । તથા અનન્તભાગહાનિઃ અસંખ્યાતભાગહાનિઃ, સંખ્યાતભાગહાનિઃ, સંખ્યાતગુણહાનિઃ, અસંખ્યાતગુણહાનિઃ, અનન્તગુણહાનિઃ ઇતિ ષડ્હાનિઃ । ઇતિ ષડ્વૃદ્ધિહાનિરૂપા દ્વાદશા જ્ઞેયાઃ ।

ગુણોના વિકારો તે પર્યાય કહેવાય છે. અને તે પર્યાય સ્વભાવ તથા વિભાવના ભેદથી બે પ્રકારના છે. જે પર્યાય પરદ્રવ્યથી નિરપેક્ષપણે પ્રવર્તે તે સ્વભાવપર્યાય છે. છએ દ્રવ્યોમાં પ્રતિસમયે પરિણામી સ્વભાવને લીધે જે જે અર્થપર્યાયો થાય છે. તે તે સ્વભાવપર્યાય છે. તે સ્વભાવપર્યાયો અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે. વાણી અને મનથી અગોચર છે. જ્ઞાનીઓના વચનરૂપ આગમપ્રમાણથી જ ગ્રાહ્ય છે. છએ દ્રવ્યોમાં એક અગુરુલઘુ નામનો ગુણ છે. આ ગુણને કારણે જ સર્વે દ્રવ્યો છ પ્રકારની હાનિ-વૃદ્ધિરૂપે પરિણામ પામ્યા જ કરે છે. કોઈ પણ દ્રવ્ય કોઈ પણ સમયે છ પ્રકારમાંથી કોઈપણ પ્રકારે હાનિ-વૃદ્ધિ પામે જ છે. કોઈ એક સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેતું નથી. તે જ છ દ્રવ્યોનો અગુરુલઘુગુણ છે. અનંતભાગવૃદ્ધિ આદિ છ પ્રકારની વૃદ્ધિ અને એ જ રીતે અનંતભાગ હાનિ આદિ છ પ્રકારની હાનિ, ઉપર કહ્યા મુજબ સમજી લેવી. આ પાઠના આધારે સર્વે દ્રવ્યોમાં પ્રતિસમયે છ પ્રકારે હાનિ-વૃદ્ધિ પણે પરિણામ પામવાની જે યોગ્યતા છે. તેજ અગુરુલઘુગુણ છે. (તત્ત્વ કેવલિગમ્ય). આ જ વાતનો કંઈક ઉલ્લેખ ગ્રંથકારશ્રીએ પણ ૧૪મી ઠાળની સાતમી ગાથામાં કર્યો છે.

આ અગુરુલઘુત્વગુણ સંબંધી પર્યાયો અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે અને વચનથી અગોચર છે. અર્થાત્ વાણીનો અવિષય છે. છએ દ્રવ્યોમાં પ્રતિસમયે હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે જરૂર, પણ તે વચનથી સમજાવી શકાતી નથી. તે માટે સૂક્ષ્મ હોવાથી આ ગુણ આજ્ઞાગ્રાહ્ય કહ્યો છે. (૫) (આ પાંચમો ગુણ થયો). ॥ ૧૮૩ ॥

પ્રદેશત્વ અવિભાગી, પુદ્ગલક્ષેત્રભાવ જે વ્યાપિઉં જી ।
 ચેતનતા અનુભૂતિ, અચેતનભાવ અનનુભવ થાપિઓ જી ।
 મૂરતતા રૂપાદિકસંગતિ, અમૂર્તતા તદભાવો જી ।
 દસ સામાન્ય ગુણા, પ્રત્યેકઈ આઠ આઠ એ ભાવોજી ॥ ૧૧-૨ ॥

ગાથાર્થ- અવિભાગી એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય જેટલા ક્ષેત્રમાં વ્યાપીને રહે તેટલા ક્ષેત્રમાં રહેવાપણું તે પ્રદેશત્વગુણ છે. સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવો તે ચેતનતા ગુણ છે. સુખ:દુઃખનો અનુભવ ન થવો તે અચેતનતાગુણ છે. રૂપ રસાદિની સંગતિ થાય તે મૂર્તતાગુણ છે અને રૂપરસાદિની અસંગતિ થાય તે અમૂર્તતાગુણ કહેવાય છે. આમ ૧૦ સામાન્યગુણો છે. સર્વે દ્રવ્યોમાં આઠ આઠ ગુણો છે. ॥ ૧૧-૨ ॥

ટબો- અવિભાગી પુદ્ગલ યાવત્ ક્ષેત્રઈ રહઈ, તાવત્ ક્ષેત્રવ્યાપી પણું તે પ્રદેશત્વગુણ, (૬). ચેતનત્વ તે આત્માનો અનુભવરૂપ ગુણ કહિઈ, જેહથી “અહં સુખદુઃખાદિ ચેતયે” એ વ્યવહાર થાઈ ઇઈ. જેહથી જાતિ, વૃદ્ધિ, ભગ્નક્ષતસંરોહણાદિ જીવનધર્મ હોઈ ઇઈ, (૭).

એહથી વિપરીત અચેતનત્વ-અજીવમાત્રનો ગુણ ઇઈ, (૮).

મૂર્તતાગુણ-રૂપાદિસંનિવેશાભિવ્યઽગ્યપુદ્ગલદ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ ઇઈ, (૯).

અમૂર્તતાગુણ-મૂર્તત્વાભાવ-સમનિયત ઇઈ, (૧૦).

“અચેતનત્વામૂર્તત્વયોશ્ચેતનત્વમૂર્તત્વાભાવરૂપત્વાન્ ગુણત્વમ્” ઇતિ નાશઙ્કનીયમ્, અચેતનામૂર્તદ્રવ્યવૃત્તિકાર્યજનકતાવચ્છેદકત્વેન, વ્યવહારવિશેષનિયામકત્વેન ચ, તયોરપિ પૃથગ્ગુણત્વાત્ ।

નજ: પર્યુદાસાર્થકત્વાત્, નજપદવાચ્યતાયાશ્ચ “અનુષ્ઠાણીતસ્પર્શ:” ઇત્યાદૌ વ્યભિચારેણ, પરેષામપ્યભાવત્વાનિયામકત્વાત્, “ભાવાન્તરમભાવો હિ, કયાચિત્તુ વ્યપેક્ષયા” ઇતિ નયાશ્રયણેન દોષાભાવાચ્ચ ઇતિ.

એ ૧૦ સામાન્યગુણ ઇઈ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ, ચેતનત્વ, અચેતનત્વ પરસ્પર પરિહારઈ રહઈ, તે માટેઈ પ્રત્યેકઈ- એક એક દ્રવ્યનઈ વિષઈ ૮-૮ (આઠ-આઠ) પામિઈ, ઈમ ભાવો = વિચારી લ્યો. ॥ ૧૧-૨ ॥

વિવેચન- કુલ સામાન્યગુણો ૧૦ છે તેમાંથી પ્રથમના પાંચ ગુણો પહેલી ગાથામાં સમજાવ્યા છે. બાકીના પાંચ ગુણો આ ગાથામાં સમજાવે છે.

અવિભાગી પુદ્ગલ યાવત્ ક્ષેત્રં રહં, તાવત્ક્ષેત્રવ્યાપીષણું, તે પ્રદેશત્વગુણ. (૬)

જે પુદ્ગલદ્રવ્યના બે વિભાગ ન કરી શકાય એવા પુદ્ગલદ્રવ્યને “પરમાણુ” કહેવાય છે. અને તે જ “અવિભાગી પુદ્ગલદ્રવ્ય છે” આવા પ્રકારનું આ અવિભાગી પુદ્ગલદ્રવ્ય એટલે કે પરમાણુદ્રવ્ય જેટલા ક્ષેત્રમાં વ્યાપીને રહે, છે તેટલા જ ક્ષેત્રમાં રહેવાપણુ તેને પ્રદેશત્વગુણ કહેવાય છે. ધર્મ-અધર્મ આદિ દ્રવ્યોમાં “લોકાકાશના પ્રદેશો પ્રમાણ પ્રદેશો છે આમ જે કહેવાય છે તે આ પ્રદેશત્વગુણને આભારી છે” એક પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશમાં રહે છે તેથી પરમાણુનું એક આકાશપ્રદેશમાં રહેવાપણું તે પ્રદેશત્વગુણ છે. જીવદ્રવ્યમાં લોકાકાશ પ્રમાણ પ્રદેશો છે. અને આકાશમાં અનંત પ્રદેશો છે. પુદ્ગલ સ્કંધોમાં પણ સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશો છે. આ સઘળો પ્રદેશત્વ ગુણ જાણવો. (૬) (આ છટ્ટો ગુણ થયો).

ચેતનત્વ, તે આત્માનો અનુભવરૂપ ગુણ કહિં, જેહથી “અહં સુખદુઃખાદિ ચેતયે” એ વ્યવહાર થાઈ છે. જેહથી-જાતિ-વૃદ્ધિ-ભગ્નક્ષત સંરોહણાદિ જીવનધર્મ હોઈ છે. (૭)

આત્માને સુખ-દુઃખનું, આનંદ-પ્રમોદનું, હર્ષ-શોકનું જે સંવેદન થાય છે. આત્મા તે તે વિષયોને જે અનુભવે છે. જાણે છે. સુખ-દુઃખરૂપે માણે છે. આવા પ્રકારનો આત્માનો અનુભવાત્મક જે ગુણ છે. તેને ચેતનત્વગુણ કહેવાય છે. આ ગુણથી જ “હું સુખ-દુઃખાદિને અનુભવું છું” આ વ્યવહાર થાય છે. આ ગુણ કેવળ એક આત્મદ્રવ્યમાં જ છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ શેષ પાંચ દ્રવ્યોમાં આ ગુણ નથી. આત્મામાં જે આ ચેતનત્વગુણ છે. તેનાથી જ જાતિ = “જન્મ થવો, વૃદ્ધિ પામવી, ભાંગ્યુ-તુટ્યુ હોય તો પણ સંધાઈ જવું. વિગેરે જીવનધર્મો હોય છે. આ શરીરમાંથી ચેતનત્વગુણવાળો (ચેતન્યગુણવાળો) આત્મા જ્યારે ચાલ્યો જાય છે. ત્યારે જન્મ તથા વૃદ્ધિ આદિ થતી નથી તથા દવાઓ કરો તો પણ ઘા રૂઝાતા નથી. ભાંગેલું હાડકું સંધાતુ નથી, આહારાદિનું પાચન, રૂધિરાદિનું ભ્રમણ, નાડીઓનું ચાલવું. આ સર્વે જીવનધર્મો ચેતન્યગુણને લીધે છે. જ્યાં સુધી ચેતન્યગુણ જણાય છે ત્યાં સુધી જ જીવ જીવે છે આમ કહેવાય છે. તેથી સુખ-દુઃખાદિનું સંવેદન થવું તે ચેતનત્વગુણ સાતમો જાણવો, (૭).

ઘઢથી વિપરીત અચેતનત્વ-અજીવમાત્રનો ગુણ છેઢં, (૮).

ઉપર કહેલાથી જે વિપરીત એટલે કે સુખ-દુઃખાદિનું સંવેદન ન થવું, આનંદ-પ્રમોદનો, હર્ષ-શોકનો, તથા પીડા આદિનો અનુભવ જે ન થાય તે અચેતનત્વગુણ છે. આ ગુણ જીવ સિવાયનાં ધર્માસ્તિકાયાદિ શેષ પાંચે અજીવદ્રવ્યોમાં છે. અહીં એક પ્રશ્ન થવો સંભવિત છે. તે આ પ્રમાણે-

પ્રશ્ન- ચેતનત્વગુણ જીવમાત્રમાં જ છે. અને અચેતનત્વગુણ શેષ પાંચદ્રવ્યોમાં જ છે. આ બન્નેમાંથી કોઈ પણ ગુણ સકલદ્રવ્યોમાં (છએ દ્રવ્યોમાં) નથી તો પછી આ બન્ને ગુણોને “સામાન્યગુણમાં” કેમ ગણ્યા ? સામાન્ય ગુણનું લક્ષણ તો એવું છે કે “જે સર્વદ્રવ્યોમાં સાધારણ પણે હોય તે” આ લક્ષણ અહીં લાગુ પડતું નથી. છતાં સામાન્યગુણ કેમ કહ્યા ?

ઉત્તર- તમારો પ્રશ્ન બરાબર છે. પરંતુ આ બે ગુણો (તથા હવે પછીના કહેવાતા મૂર્તત્વ અને અમૂર્તત્વ આ બે ગુણો પણ) સર્વે દ્રવ્યોમાં નથી. અમુક અમુક દ્રવ્યોમાં જ છે. તેથી આગળ આવનારા વિશેષગુણોમાં અવશ્ય આ ચાર ગુણોને લેવાના જ છે. છતાં અહીં સામાન્યગુણોમાં લેવાનું કારણ એ છે કે ચેતન્યગુણ છ દ્રવ્યોમાંથી ફક્ત એકલા જીવદ્રવ્યમાં જ છે. છતાં જીવદ્રવ્યમાં સર્વ જીવદ્રવ્યોમાં છે. કોઈ પણ જીવદ્રવ્યમાં નથી એમ નહીં. જીવદ્રવ્યમાત્રમાં સર્વત્ર સાધારણપણે વર્તે છે. તેથી સામાન્યગુણમાં કહેલ છે. એવી જ રીતે અચેતનત્વગુણ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે અજીવ દ્રવ્યોમાં જ છે. છએ દ્રવ્યોમાં નથી. માટે વિશેષગુણમાં તો લઈશું જ, પરંતુ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યોમાં સર્વત્ર છે. પાંચ દ્રવ્યોની અંદર સાધારણપણે એકે એક દ્રવ્યમાં છે. તેથી સામાન્યગુણમાં પણ ગણેલ છે. આ જ રીતે મૂર્તત્વ પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં સર્વત્ર સાધારણપણે છે જ, અને અમૂર્તત્વ શેષ પાંચે દ્રવ્યોમાં સર્વત્ર છે જ, આવી વિવક્ષાને લઈને આ ચારે ગુણોને સામાન્ય ગુણમાં ગણેલ છે. છતાં છએ દ્રવ્યો ન હોવાથી વિશેષમાં પણ ગણીશું, ૭-૮ (આ સાતમો-આઠમો ગુણ થયો)

મૂર્તતાગુણ-રૂપાદિસંનિવેશાભિવ્યઙ્ગ્યપુદ્ગલદ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ છેઢં, (૧).

અમૂર્તતાગુણ-મૂર્તત્વાભાવસમનિયત છેઢં, (૧૦)

નવમો “મૂર્તતાગુણ” છે. મૂર્તતા એટલે કે રૂપાદિ (રૂપ-રસ ગંધ અને સ્પર્શ આદિ) ગુણોના સંનિવેશથી (સન્નિધાનથી-સહયોગથી આ ગુણોના સંબંધથી) જાણવા લાયક એવું, તથા પુદ્ગલાસ્તિકાયદ્રવ્ય માત્રમાં જ રહેવાવાળું એવું જે રૂપીપણું છે. તેને

જ મૂર્તતા કહેવાય છે. મૂર્તતા એટલે કે એક પ્રકારનો રૂપયુક્ત આકારવિશેષ, રૂપીપણું, ઈન્દ્રિયગોચરપણું, આ ગુણ પુદ્ગલાસ્તિકાય નામના એક જ દ્રવ્યમાં છે. પરંતુ પુદ્ગલમાં સર્વત્ર છે. તેથી સામાન્યગુણ કહેવાય છે. એવી જ રીતે અમૂર્તતાગુણ એટલે કે મૂર્તતાના અભાવની સાથે સમાનપણે અવશ્ય જે વર્તે તે અમૂર્તતાગુણ જાણવો, વર્ણાદિ રહિતપણું, દૃશ્યાકાર રહિતપણું, અરૂપીપણું તે અમૂર્તતા છે. જ્યાં જ્યાં મૂર્તતાનો અભાવ હોય છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર સમવ્યાપકપણે આ ગુણ વર્તે છે. વળી આ ગુણ પુદ્ગલાસ્તિકાયને છોડીને શેષ પાંચે દ્રવ્યોમાં સર્વત્ર સાધારણપણે હોય જ છે. આ મૂર્તતા અને અમૂર્તતા એ બન્ને ૯મા અને ૧૦મા ગુણો જાણવા. (૯-૧૦)

“અચેતનત્વામૂર્તત્વયોશ્ચેતનત્વમૂર્તત્વાભાવરૂપત્વાન્ન ગુણત્વમ્” इति नाशङ्कनीयम्, अचेतनामूर्तद्रव्यवृत्तिकार्यजनकतावच्छेदकत्वेन, व्यवहारविशेषनियामकत्वेन च, तयोरपि पृथग्गुणत्वात् ।

અહીં પરમપૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજશ્રી સુંદર એક ચર્ચા આલેખે છે તે આ પ્રમાણે— ચેતનત્વ અને મૂર્તત્વ (નંબર ૭ અને ૯વાળા) આ બે જ ગુણો છે. એમ માની લઈએ, અને જ્યાં જ્યાં ચેતનત્વનો અભાવ છે. તે અભાવ જ અચેતનત્વ છે. તથા જ્યાં જ્યાં મૂર્તત્વનો અભાવ છે. તે અભાવ જ અમૂર્તત્વ છે. આમ માનીને અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વને (નંબર ૮ અને ૧૦વાળાને) ગુણ ન માનીએ તો શું દોષ આવે ? અર્થાત્ અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ એ સ્વતંત્ર ભાવાત્મક-વિદ્યમાનસ્વરૂપવાળા ગુણો નથી. પરંતુ ચેતનત્વના અભાવસ્વરૂપ અચેતનત્વ છે. અને મૂર્તત્વના અભાવ સ્વરૂપ અમૂર્તત્વ છે. આમ માની લઈએ તો શું દોષ આવે ? બે ગુણોને જ ગુણો માનીએ અને બાકીના બે ગુણોને પ્રથમના બે ગુણોના અભાવસ્વરૂપ છે. આમ માની લઈએ તો શું દોષ આવે? બે ગુણોને જ ગુણો માનીએ અને બાકીના બે ગુણો તે પ્રથમના બે ગુણોના અભાવ સ્વરૂપ જ છે. આમ જ કલ્પી લઈએ તો શું બાધા આવે? આવો પ્રશ્ન કોઈ કરે છે.

ઉત્તર— ગુરુજી કહે છે કે નાશઙ્કનીયમ્ = આવી (ઉપર જણાવી તેવી) શંકા કરવી નહીં. કારણ કે “અચેતનદ્રવ્યોમાં રહેલા કાર્યના જનકતાવચ્છેદક તરીકે, તથા અમૂર્તદ્રવ્યોમાં રહેલા કાર્યના જનકતાવચ્છેદક તરીકે” અનુક્રમે તે બન્ને પણ જુદા જુદા ગુણો છે. આમ સિદ્ધ થાય છે તથા વ્યવહારવિશેષના નિયામક તરીકે પણ તે બન્ને જુદા જુદા ગુણો છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

કોઈ પણ કાર્ય જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે કોઈને કોઈ તેનું જનક કારણ પણ હોય જ છે. ઘટ પટ આદિ પદાર્થોને જોઈને આ અચેતન છે. આ અચેતન છે એવો જે બોધ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બોધ કાર્ય છે. અને અચેતનદ્રવ્ય તેનું કારણ-જનક છે. એવી જ રીતે ધર્માદિદ્રવ્યો અમૂર્ત છે. અમૂર્ત છે એવો જે બોધ થાય છે. તે પણ એક કાર્ય છે તેનું કારણ-જનક અમૂર્તદ્રવ્ય છે. હવે જે જનક હોય છે. તે કોઈ કોઈ ધર્મથી અવચ્છિન્ન હોય છે. તેથી તે તે અવચ્છેદક ધર્મ તરીકે અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વગુણની સિદ્ધિ થાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં જાતિની સિદ્ધિ આ રીતે કરેલી છે કે-

“સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નગન્ધત્વાવચ્છિન્ન, ગન્ધનિષ્ઠા યા કાર્યતા તન્નિરૂપિતા યા પૃથ્વીનિષ્ઠાકારણતા, સા કિઞ્ચિદ્ધર્માવચ્છિન્ના, કારણતાત્વાત્, ગન્ધમાં રહેલી જે કાર્યતા છે. તે કાર્યતાથી નિરૂપિત, (પૃથ્વીમાં રહેલી) જે કારણતા છે. તે કારણતા કોઈને કોઈ ધર્મથી યુક્ત છે. કારણ કે તે કારણતારૂપ છે માટે, તેથી તેમાં જે ધર્મ છે તે પૃથ્વીત્વજાતિ છે. અભાવમાંથી કાર્ય થાય નહીં. કોઈને કોઈ ભાવાત્મક પદાર્થમાંથી જ કાર્ય થાય, તેથી જે કારણમાંથી કાર્ય થાય છે. તે કારણ અવશ્ય ભાવાત્મક જ છે અને તેમાં તેનો ધર્મ વર્તે જ છે. તેવી જ રીતે “આ અચેતન છે. આ અચેતન છે આ અમૂર્ત છે આ અમૂર્ત છે.” ઈત્યાદિ બોધાત્મક જે કાર્ય છે. તે કાર્યના કારણરૂપે અચેતન અને અમૂર્ત એવા જે પદાર્થ છે. તેમાં કોઈને કોઈ ધર્મ છે તો જ તે કારણ ભાવાત્મક થવાથી આવો બોધ કરાવી શકે છે. અભાવાત્મક કારણમાંથી કાર્ય થાય નહીં તેથી કારણભૂત પદાર્થ ભાવાત્મક છે. અને તેમાં રહેલો જે ધર્મ છે તે અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ ગુણ છે.

પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે- અચેતન અને અમૂર્ત એવા દ્રવ્યમાં રહેલી, કાર્યની જે કારણતા (જનકતા), તેના અવચ્છેદક ધર્મ તરીકે અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વની સિદ્ધિ થાય છે. તથા વ્યવહારવિશેષના નિયામકપણે પણ તે બે ગુણોની સિદ્ધિ થાય છે. જે હવે સમજાવાય છે.

આ દ્રવ્ય અચેતન છે આ દ્રવ્ય અમૂર્ત છે આવો વ્યવહાર જે પ્રસિદ્ધ છે. તેનાથી પણ તે ગુણોની સિદ્ધિ થાય છે. જ્યાં જ્યાં અભાવાત્મક હોય છે ત્યાં ત્યાં આવો વ્યવહાર થતો નથી. જેમ કે અહીં ઘટ નથી અર્થાત્ ઘટાભાવ છે આમ બોલાય છે. પરંતુ અઘટ છે આમ બોલાતું નથી. અહીં શશશ્ચુંગ નથી આમ બોલાય છે. પણ અહીં અશશ્ચુંગ છે આમ બોલાતું નથી. તેથી અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ આ ગુણો જો ગુણો ન હોત અને ચેતનત્વના અને મૂર્તત્વના અભાવસ્વરૂપ જ હોત, તો આ ચેતન નથી,

આ મૂર્ત નથી, આવો જ વ્યવહાર થાત, પરંતુ આ અચેતન છે. આ અમૂર્ત છે. એવો વિધિમુખે વ્યવહાર ન થાત. અને વિધિમુખે વ્યવહાર થાય છે. પણ ચેતન નથી. મૂર્ત નથી એવો કેવલ નિષેધમુખે વ્યવહાર થતો નથી, તેને બદલે આ અચેતન છે અને આ અમૂર્ત છે આમ અન્વયાભિમુખપણે વ્યવહારવિશેષ થાય છે. તેથી તેનું કોઈ નિયામક કારણ હોવું જોઈએ. અને તે જ નિયામક કારણ છે કે ત્યાં અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ નામના ગુણો પરમાર્થથી “સત્” સ્વરૂપે છે પણ ચેતનત્વના અભાવ સ્વરૂપ અને મૂર્તત્વના અભાવસ્વરૂપ નથી. તેથી તે બે જુદા સ્વતંત્ર જ ગુણો છે. આમ સિદ્ધ થાય છે.

નજ: પર્યુદાસાર્થકત્વાત્ નજપદવાચ્યતાયાશ્ચ “અનુષ્ણાશીતસ્પર્શ:” ઇત્યાદૌ વ્યભિચારેણ પરેશામપ્યભાવત્વાનિયામકત્વાત્ “ભાવાન્તરમભાવો હિ કયાચિત્તુ વ્યપેક્ષયા” ઇતિ નયાશ્રયણેન દોષાભાવાચ્ચ ઇતિ”

નિષેધને જણાવનારો નજ બે જાતનો હોય છે. એક પ્રસહ્ય અને બીજો પર્યુદાસ, જે નજ કેવળ એકલા નિષેધ માત્રને જ જણાવે તે પ્રસહ્ય નજ કહેવાય છે જેમ કે “અનર્થકં વચ:” આ વચન અર્થવિનાનું છે. અહીં અર્થનો (પ્રયોજનનો) નિષેધ જ માત્ર જણાવાય છે. તેથી આ પ્રસહ્ય નજ જાણવો. અને બીજો પર્યુદાસ નજ હોય છે કે જે નજ જેનો નિષેધ જણાવે, તેનાથી વિપરીતનું વિધાન કરે તે. જેમ કે “આ માણસ અધર્મી છે” અહીં અધર્મી શબ્દનો અર્થ “ધર્મી નથી” એમ નિષેધાત્મક થવો જોઈએ, પણ તેમ થતો નથી. પરંતુ ધર્મથી વિરુદ્ધ એવું જે પાપ છે. તે પાપવાળો છે. અર્થાત્ આ માણસ પાપી છે આ રીતે પર્યુદાસ નજ હંમેશાં વિપરીતનું વિધાન કરનાર હોય છે. વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

દ્વૌ નજૌ પ્રકૃતૌ લોકે, પર્યુદાસ પ્રસહ્યકૌ ।

પર્યુદાસ સદશગ્રાહી, પ્રસહ્યસ્તુ નિષેધકૃત્ ॥ ૧ ॥

નજ બે જાતના હોય છે. એક પર્યુદાસ અને બીજો પ્રસહ્યક. જે પર્યુદાસ નજ છે. તે સદશગ્રાહી છે. અને જે પ્રસહ્ય નજ છે તે નિષેધને કરનારો છે.

અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ આ બંને શબ્દોમાં આગળ જે નજ છે. તે પ્રસહ્ય નજ નથી પરંતુ પર્યુદાસ નજ છે. તેથી નિષેધ અર્થ થતો નથી પણ વિધાન અર્થ થાય છે. આ રીતે આ નજ પર્યુદાસ અર્થવાળો હોવાથી નજ પદ અહીં ચેતનતા અને મૂર્તતાનો નિષેધ માત્ર જણાવે છે એવો અર્થ નથી પરંતુ ચેતનતાથી વિરુદ્ધ એવો

અચેતનતા નામનો ગુણ છે. તથા મૂર્તતાથી વિરુદ્ધ એવો અમૂર્તતા નામનો ગુણ છે. આવો વિધાનાત્મક અર્થ જણાવે છે. તેથી અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ એ સ્વતંત્ર સદ્રૂપ ગુણો છે. પણ અભાવાત્મક નથી.

તથા જ્યાં જ્યાં નજૂ પદ આવે છે. ત્યાં ત્યાં માત્ર નિષેધ જ જણાતો હોય (અને વિધાન ન જણાતું હોય) તો નૈયાયિકોના શાસ્ત્રોમાં પૃથ્વી અને વાયુમાં “અનુષ્ણાશીત સ્પર્શ છે” આમ જે કહ્યું છે તે વાતનો તેને પોતાને પણ વ્યભિચાર જ આવશે. કારણ કે અનુષ્ણાશીતનો અર્થ એવો જ કરવો પડશે કે ઉષ્ણપણ નથી અને શીતળ પણ નથી. હવે જો કેવલ નિષેધ જ અર્થ થતો હોય તો કોઈ સ્પર્શ જ નથી. અર્થાત્ પૃથ્વી અને વાયુ ઉષ્ણ અને શીત એવા બન્ને પ્રકારના સ્પર્શથી રહિત છે આવો અર્થ થાય. પરંતુ આવો અર્થ યુક્તિયુક્ત નથી તથા તેઓ આવો અર્થ કરતા પણ નથી. પરંતુ અનુષ્ણાશીત એવો અપૂર્વ ત્રીજા પ્રકારનો સ્પર્શ નામનો ગુણ હોય છે. આમ, તેઓ અર્થ કરે છે. તો તેની જેમ અહીં પણ સમજી શકાય છે કે અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ નામના ગુણવિશેષ છે. પરંતુ અભાવાત્મક નથી.

આ રીતે પેરેષામ્ = પરવાદીઓને પણ (નૈયાયિકાદિ વાદીઓને પણ) જ્યાં જ્યાં નજૂ પદ હોય ત્યાં ત્યાં “અભાવાત્મક” જ અર્થ હોય એવો નિયમ નથી. તો પછી જૈનદર્શનમાં અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વને ચેતનત્વના અને મૂર્તત્વના અભાવસ્વરૂપ જ છે આમ કેમ કહેવાય ? તેથી આવા પ્રકારનો “પર્યુદાસ” નજૂ જ્યાં જ્યાં હોય છે. ત્યાં ત્યાં તેનાથી જણાવાતો “અભાવ એ (અભાવાત્મક અર્થસૂચક નથી પણ) ભાવાન્તર (તેનાથી વિપરીત એવા સદૃશ પદાર્થના વિધાન) સ્વરૂપ છે. કોઈને કોઈ અપેક્ષાએ આ અભાવ એ ભાવાન્તર (ઈતર પદાર્થ)ના વિધાનાત્મક છે. આ રીતે નયોની અપેક્ષાએ જો વિચારીએ તો આ બન્નેને ગુણો માનવામાં કંઈ દોષ નથી.

એ ૧૦ સામાન્ય ગુણ છઠ્ઠ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ, ચેતનત્વ, અચેતનત્વ પરસ્પર પરિહારઈં રહઈં, તે માટઈં પ્રત્યેકઈં- એક એક દ્રવ્યનઈં વિષઈં ૮-૮ (આઠ-આઠ) પામિઈં, ઇમ ભાવો = વિચારી લ્યો. ॥ ૧૧-૨ ॥

આ રીતે કુલ ૧૦ સામાન્ય ગુણો છે. તે ૧૦માં મૂર્તત્વાદિ ચારે ગુણો પરસ્પર પરિહારે રહે છે. એટલે કે મૂર્તત્વ હોય ત્યાં અમૂર્તત્વ ન હોય, અને અમૂર્તત્વ હોય ત્યાં મૂર્તત્વ ન હોય, તેવી જ રીતે ચેતનત્વ હોય ત્યાં અચેતનત્વ ન હોય અને

અચેતનત્વ ઢોય ત્યાં ચેતનત્વ ન ઢોય તેથી એક એક દ્રવ્યની અંદર કુલ આઠ-આઠ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે આ ગુણો (ગુણાત્મક ભાવો) વિચારી લેજો. મનમાં બરાબર ઠસાવી લેજો. આમ ઉપાધ્યાજી મહારાજશ્રીનો ઉપદેશ છે. ॥ ૧૮૪ ॥

જ્ઞાન દષ્ટિ સુખ વીર્ય ફરસ, રસ ગંધ વર્ણ એ જાણો જી ।
ગતિ સ્થિતિ અવગાહન વર્તના, હેતુભાવ મનિ આણો જી ।
ચેતનતાદિક ચ્યારઈ ભેલાવિ, વિશેષગુણ એ સોલઈ જી ।
ષટ્ પુદ્ગલ આતમનઈ, તીનહ અન્યદ્રવ્યનઈ ટોલઈ જી ॥ ૧૧-૩ ॥

ગાથાર્થ- જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, ગતિહેતુતા, સ્થિતિહેતુતા, અવગાહનહેતુતા અને વર્તનાહેતુતા તથા ચેતનતાદિક ચ્યાર ભેલવીએ તો આ ૧૬ વિશેષગુણો કહેવાય છે. તેમાંથી પુદ્ગલદ્રવ્ય અને આત્મદ્રવ્યમાં છ છ ગુણો ઢોય છે. તથા અન્ય દ્રવ્યોના ટોળાને (અન્ય ૪ દ્રવ્યોને) ત્રણ ત્રણ ગુણો ઢોય છે. ॥ ૧૧-૩ ॥

ટબો- જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય એ ૪ આત્માના, સ્પર્શ, રસ ગંધ વર્ણ એ ૪ પુદ્ગલના વિશેષગુણ, શુદ્ધદ્રવ્યઈ-અવિકૃત રૂપ અવશિષ્ટ રહઈ, તે માટિં એ ગુણ કહિયા, વિકૃત સ્વરૂપ તે પર્યાયમાં ભલઈ, એ વિશેષ જાણવો. ૮. ગતિહેતુતા ૧, સ્થિતિહેતુતા ૨, અવગાહનાહેતુતા ૩, વર્તનાહેતુતા ૪, એ ૪ ઘર્માસ્તિકાય, અઘર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળદ્રવ્યના પ્રત્યેકિં વિશેષગુણ. ૧૨ ગુણમાં ચેતનત્વ, અચેતનત્વ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ એ ૪ ગુણ ભેલિઈ, તિવારઈ ૧૬ વિશેષગુણ થાઈ. તે મધ્યે પુદ્ગલદ્રવ્યનઈ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મૂર્તત્વ, અચેતનત્વ એ ૬ હોઈ. આત્મદ્રવ્યનઈ જ્ઞાન દર્શન સુખ વીર્ય અમૂર્તત્વ ચેતનત્વ એ ૬ હોઈ. બીજાં દ્રવ્યનઈ ટોલઈ-સમુદાયઈ ૩ ગુણ હોઈ. એક નિજગુણ, ૨ અચેતનત્વ, ૩ અમૂર્તત્વ ઈમ ફલાવીનઈ ઘારવું. ॥ ૧૧-૩ ॥

વિવેચન- છ એ દ્રવ્યોમાં ઢોય તે સામાન્યગુણ, અથવા જીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પોતાની જાતિમાં સર્વત્ર ઢોય તે (પણ) સામાન્યગુણ કહેવાય છે. તે કુલ ૧૦ છે. તે પૂર્વની ગાથામાં સમજાવ્યા. હવે આ ગાથામાં ૧૬ વિશેષગુણો સમજાવે છે. જો કે ગુણો તો જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોમાં અનંતા છે. તથાપિ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારને અનુસારે મુખ્ય ગુણો જણાવે છે. જે ગુણો અમુક પ્રતિનિયત દ્રવ્યોમાં જ ઢોય પરંતુ છએ દ્રવ્યોમાં ન ઢોય તેને વિશેષગુણ કહેવાય છે. તે કુલ ૧૬ છે.

જ્ઞાન દર્શન સુખ વીર્ય એ ૪ આત્માના, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ એ ૪ પુદ્ગલના વિશેષગુણ. શુદ્ધદ્રવ્યં અવિકૃતરૂપ એ અવશિષ્ટ રહં, તે માટિ-એ ગુણ કહિયા. વિકૃતસ્વરૂપ તે પર્યાયમાં ભલં. એ વિશેષ જાણવો. ૮. ગતિહેતુતા ૧, સ્થિતિહેતુતા ૨, અવગાહના હેતુતા ૩, વર્તનાહેતુતા ૪. એ ૪-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાલદ્રવ્યના પ્રત્યેકિં વિશેષગુણ. ૧૨ ગુણમાં ચેતનત્વ અચેતનત્વ મૂર્તત્વ અમૂર્તત્વ એ ૪ ગુણ ભેલિં, તિવારં ૧૬ વિશેષગુણ થાં.

જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય આ ૪ ગુણો આત્મદ્રવ્યના વિશેષ ગુણો છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ આ ૪ ગુણો પુદ્ગલદ્રવ્યના વિશેષગુણો છે. અહીં ગુણ અને પર્યાયમાં શું તફાવત છે તે સ્પષ્ટ કરે છે. શુદ્ધદ્રવ્યમાં જે અવિકૃતસ્વરૂપે, એટલે કે જેવા છે તેવા રૂપે, અર્થાત્ કોઈ પણ જાતની વિશિષ્ટતા રહિતપણે સદા સાથે જે વર્તે છે તે ગુણ કહેવાય છે. શુદ્ધ એવા આત્મદ્રવ્યમાં અસ્તિત્વાદિ સામાન્યગુણો અને જ્ઞાનાદિ ચારે વિશેષ ગુણો એક સરખી રીતે સમાન રૂપે અવિશિષ્ટ પણે સદા વર્તે છે. માટે તે ગુણ કહેવાય છે. તથા શુદ્ધ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં અસ્તિત્વાદિ સામાન્યગુણો અને વર્ણાદિ વિશેષ ગુણો એકસરખી રીતે સમાનરૂપે સદા વર્તે છે તેથી તેને ગુણ કહ્યા છે. પરંતુ જે વિકૃતસ્વરૂપે વર્તે છે. હાનિ-વૃદ્ધિ પામે છે. અથવા તો જેનું સ્વરૂપ કંઈક બદલાય છે. તે પર્યાયમાં ગણાય છે. જેમ કે આ જ જ્ઞાનાદિગુણો જ્ઞેયપદાર્થના ઉપયોગરૂપે વિચારીએ તો જ્ઞેય બદલાતું હોવાથી તેને જાણવાના ઉપયોગ રૂપે જ્ઞાનાદિ ગુણો પણ વિકારવાળા (પરિવર્તનવાળા) થાય છે. તેથી તે પર્યાય કહેવાય છે. તે જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં ક્ષયોપશમ ભાવને અનુસારે જે હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે. તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો પર્યાય કહેવાય છે. આ જ રીતે પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં રૂપ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શરૂપે જે છે. તે ગુણો છે. તે જ ગુણોને કાળા-નીલા-ધોળા-પીળા-લાલપણે વિકૃત સ્વરૂપે વિચારવાથી પર્યાય કહેવાય છે. આ રીતે ગુણ-પર્યાયનો ભેદ જાણવો. મૂલજાતિ રૂપે અથવા અવિકૃતરૂપે જે હોય, સદા સમાન પણે સહવર્તી હોય તે ગુણ, અને ઉત્તરભેદરૂપે ક્રમવર્તી હોય હાનિ-વૃદ્ધિ થવારૂપે જે વિકૃત થાય તે પર્યાય કહેવાય છે.

ગતિહેતુતા, સ્થિતિહેતુતા, અવગાહનાહેતુતા અને વર્તનાહેતુતા આ ચાર અનુક્રમે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળદ્રવ્યના એક એકના વિશેષગુણો જાણવા. આ ૧૨ ગુણોમાં ચેતનતા, અચેતનતા, મૂર્તતા, અને અમૂર્તતા આ ચાર ગુણો ભેળવીએ, તે વારે (ત્યારે) કુલ ૧૬ વિશેષ ગુણો થાય છે. આ પ્રમાણે ૧૬ વિશેષગુણો જણાવ્યા. તેના અર્થો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં લખતા નથી.

તે મધ્યે પુદ્ગલદ્રવ્યનહં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મૂર્તત્વ, અચેતનત્વ એ ૬ હોહ. આત્મદ્રવ્યનહં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય, અમૂર્તત્વ, ચેતનત્વ એ ૬ હોહ. બીજાં દ્રવ્યનહં ટોલહં-સમુદાયહં ૩ ગુણ હોહ, એક નિજગુણ, ૨ અચેતનત્વ, ૩ અમૂર્તત્વ હમ ફલાવીનહં ધારવું. ॥ ૧૧-૩ ॥

તે ૧૬ ગુણોમાંથી પુદ્ગલાસ્તિકાયદ્રવ્યને વિષે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મૂર્તત્વ અને અચેતનત્વ આમ ૬ ગુણો હોય છે. તથા આત્મદ્રવ્યને વિષે જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય, અમૂર્તત્વ અને ચેતનત્વ આમ છ ગુણો હોય છે. બાકીનાં ૪ દ્રવ્યોને વિષે ત્રણ ત્રણ ગુણો હોય છે. અર્થાત્ બાકી રહેલાં ચારે દ્રવ્યોના ટોળામાં=સમુદાયમાં ત્રણ ત્રણ ગુણો હોય છે. એક પોતપોતાનો ગતિસહાયકતા આદિ ગુણ, અને બાકીના ૨ ગુણો અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ આમ કુલ ત્રણ ત્રણ ગુણો હોય છે. વિગતવાર આ પ્રમાણે છે.

૧. પુદ્ગલદ્રવ્યમાં	— વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-મૂર્તત્વ-અચેતનત્વ.	કુલ-૬
૨. જીવદ્રવ્યમાં	— જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્ય-અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ.	કુલ-૬
૩. ધર્માસ્તિકાયમાં	— ગતિસહાયકતા, અમૂર્તત્વ-અચેતનત્વ.	કુલ-૩
૪. અધર્માસ્તિકાયમાં	— સ્થિતિસહાયકતા, અમૂર્તત્વ-અચેતનત્વ.	કુલ-૩
૫. આકાશાસ્તિકાયમાં	— અવગાહનાસહાયકતા, અમૂર્તત્વ, અચેતનત્વ.	કુલ-૩
૬. કાળદ્રવ્યમાં	— વર્તનાહેતુતા, અમૂર્તત્વ, અચેતનત્વ.	કુલ-૩ ॥૧૮૫॥

ચેતનતાદિક ચાર સ્વજાતિ, ગુણ સામાન્ય કહાઈ જી ।

વિશેષગુણ પરજાતિ અપેક્ષા, ગ્રહતાં ચિત્તિ સુહાઈ જી ।

વિશેષગુણ છઈ સૂત્રઈ ભાખિઆ, બહુસ્વભાવ આધારો જી ।

અર્થ તેહ કિમ ગણિઆ જાઈ, એહ થૂલ વ્યવહારો જી ॥ ૧૧-૪ ॥

ગાથાર્થ— ચેતનતાદિક ચાર ગુણો સ્વજાતિની અપેક્ષાએ સામાન્યગુણ કહેવાય છે. અને પરજાતિની અપેક્ષાએ વિશેષગુણો કહેવાય છે આમ સમજતાં ચિત્તને સુખ ઉપજે છે. બહુસ્વભાવના (એટલે કે અનંત ગુણોના) આધારવાળાં દ્રવ્યો સૂત્રમાં ભાખેલાં છે. તેથી આ ૧૦ સામાન્યગુણ અને ૧૬ વિશેષગુણોનું જે વિધાન છે. તે સ્થૂલવ્યવહાર જાણવો. ॥ ૧૧-૪ ॥

તબો- ચેતનત્વાદિ ૪ સામાન્યગુણમાંહિ પણ કહિયા, અનઈ વિશેષગુણમાંહિ પણ કહિયા. તિહાં સ્યું કારણ ? તે કહઈ છઈ- ચેતનત્વાદિ ૪ સ્વભાત્યપેક્ષાઈ અનુગતવ્યવહાર કરઈ છઈ. તે માટઈ સામાન્યગુણ કહિઈ, પરજાતિની અપેક્ષાઈ ચેતનત્વાદિક, અચેતનાદિક દ્રવ્યથી સ્વાશ્રયવ્યાવૃત્તિ કરઈ છઈ. તે માટિ વિશેષગુણ કહિઈ. “પરાપરસામાન્યવત્ સામાન્યવિશેષગુણત્વમેષામ્” ઇતિ ભાવઃ ।

“જ્ઞાન દર્શન સુખ વીર્ય એ ૪ આત્મવિશેષગુણ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ એ ૪ પુદ્ગલવિશેષગુણ” એ જે કહિઈ. તે સ્થૂલવ્યવહારઈ જાણવું. જે માટિ “અષ્ટૌ સિદ્ધગુણાઃ, એકત્રિંશત્ સિદ્ધાદિગુણાઃ (દ્રવ્યાનુયોગતર્કણાયાં “સિદ્ધગુણાઃ”) એકગુણકાલકાદયઃ પુદ્ગલાઃ અનન્તાઃ” ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થ વિચારણાઈ વિશેષગુણ અનંતા થાઈ. તે છદ્મસ્થ કિમ ગણી શકઈ ?

તસ્માદ “ધર્માસ્તિકાયાદીનાં ગતિસ્થિત્યવગાહનાવર્તનાહેતુત્વોપયોગગ્રહણાઢ્યાઃ ષડેવ, અસ્તિત્વાદયઃ સામાન્યગુણાસ્તુ વિવક્ષયાઽપરિમિતાઃ” ઇત્યેવ ન્યાય્યમ્, “ઘણાં લક્ષણવતાં લક્ષણાનિ ષડેવ” ઇતિ કો ન શ્રદ્ધીત ? ।

નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

વીરિયં ઉવઓગો ય, એયં જીવસ્સ લક્ઢણં ॥ ૧ ॥

સદ્ધંધયારઽજ્જોઆ, પખા છાયા તહેવ ય ।

વળ્ણારસગંધફાસા, પુગલાણં તુ લક્ઢણં ॥ ૨ ॥

ઇત્યાદિ તુ સ્વભાવવિભાવલક્ષણયોરન્યોન્યનાન્તરીયકત્વપ્રતિપાદનાય, ઇત્યાદિ પળિડતૈ-વિચારણીયમ્ ॥ ૧૧-૪ ॥

વિવેચન- ઉપરની ગાથામાં ૧૬ વિશેષગુણો કહ્યા, તથા ૧-૨ ગાથામાં ૧૦ સામાન્યગુણો કહ્યા. તેમાં કોઈ શિષ્ય શંકા કરે છે કે-

ચેતનત્વાદિ ૪ સામાન્યગુણમાંહિ પણ કહિયા, અનઈ વિશેષગુણ માંહિ પણ કહિયા. તિહાં સ્યું કારણ ? તે કહઈ છઈ-

ચેતનત્વાદિ ૪ ગુણો (ચેતનત્વ, અચેતનત્વ, મૂર્તત્વ અને અમૂર્તત્વ આ ૪ ગુણો) સામાન્યગુણો જે ૧૦ કહ્યા છે. તેમાં પણ ગણ્યા છે. અને વિશેષ ગુણો જે ૧૬ કહ્યા છે. તેમાં પણ ગણ્યા છે. તો તેનું શું કારણ ? એના એ જ ગુણોને બન્નેમાં ગણવાનું કારણ શું ? તે હવે જણાવે છે.

ચેતનત્વાદિ ૪ સ્વજાત્યપેક્ષાઈં અનુગતવ્યવહાર કરઈં છઈં તે માટઈં સામાન્યગુણ કહિઈં, પરજાતિની અપેક્ષાઈં ચેતનત્વાદિક, અચેતનાદિકદ્રવ્યથી સ્વાશ્રયવ્યાવૃત્તિં કરઈં છઈં. તે માટિં વિશેષગુણ કહિઈં. "પરાપરસામાન્યવત્ સામાન્યવિશેષગુણત્વમેષામ્" ઇતિ ભાવઃ ।

ચેતનતા આદિ ચારે ગુણો અપેક્ષાભેદે સામાન્યગુણ અને અપેક્ષાભેદે વિશેષગુણ એમ બન્ને હોઈ શકે છે. તે ગુણો સ્વજાતિની અપેક્ષાએ અનુગતવ્યવહાર (અન્વયાત્મક વ્યવહાર) કરે છે. એટલે "આ પણ ચેતન છે આ પણ ચેતન છે આમ સર્વે ચેતનદ્રવ્યોમાં એટલે કે સ્વજાતીય દ્રવ્યોમાં ચેતનતાનું હોવાપણું (અન્વય) આ ગુણો જણાવે છે. તે અપેક્ષાએ સામાન્યગુણ કહેવાય છે. કોઈ એક ચેતનમાં ચેતનતા હોય અને બીજા ચેતનમાં ચેતનતા ન હોય એવું બનતું નથી. પરંતુ સર્વે ચેતન દ્રવ્યોમાં (સ્વજાતિમાં) ચેતનતાનું અનુગતપણું (અન્વયપણું) છે જ. સર્વે ચેતન દ્રવ્યોમાં એક સરખી સમાનપણે ચેતનતા વર્તે છે. તેથી તે વ્યવહારને આશ્રયી સામાન્યગુણ કહ્યા છે. તથા તે જ ચાર ગુણો પરજાતિની અપેક્ષાએ વ્યાવૃત્તવ્યવહાર (વ્યતિરેકાત્મક વ્યવહાર) પણ કરે જ છે. એટલે કે "આ ચેતનદ્રવ્ય જ ચેતન છે. બીજાં દ્રવ્યો ચેતન નથી. ચેતન દ્રવ્યોમાં રહેલો ચેતનત્વ નામનો ગુણ સ્વાશ્રય (પોતાના આધારભૂત) એવા ચેતનદ્રવ્યની, ઈતર એવા અચેતનદ્રવ્યથી વ્યાવૃત્તિ (ભિન્ન) કરે છે. એવી જ રીતે અચેતન દ્રવ્યમાં રહેલો અચેતનત્વ નામનો ગુણ, સ્વાશ્રય (પોતાના આધારભૂત) એવા અચેતનદ્રવ્યને ઈતર (સચેતન) દ્રવ્યથી વ્યાવૃત્ત (ભિન્ન) કરે છે. તે માટે તેને વિશેષગુણ કહ્યો છે.

એકનો એક પુરુષ પોતાના બાપની અપેક્ષાએ બેટો, અને પોતાના બેટાની અપેક્ષાએ બાપ હોઈ શકે છે. આમ અપેક્ષાભેદે તેના તે જ ગુણો સામાન્ય પણ ગણાય છે. અને વિશેષ પણ ગણાય છે. અહીં ગ્રંથકારશ્રી નૈયાયિકની આવી એક વાત ટાંકતાં જણાવે છે કે (૧) દ્રવ્યત્વજાતિને પૃથિવીત્વ-જલત્વ આદિ વ્યાપ્યજાતિની અપેક્ષાએ પર જાતિ અને સત્તા નામની મહાજાતિ (વ્યાપકજાતિ) ની અપેક્ષાએ અપર જાતિ નૈયાયિકાદિ દર્શનકારો પણ માને જ છે. તેઓ સ્યાદ્વાદના જાણે કટ્ટરશત્રુ હોય તેમ વાતે વાતે અનેકાન્તવાદનો વિરોધ કરનારા નૈયાયિકાદિને પણ છેવટે તો સ્યાદ્વાદનું જ શરણ સ્વીકારવું પડે છે. આ જ રીતે પૃથિવીત્વજાતિ પણ ઘટત્વાદિવ્યાપ્યજાતિની અપેક્ષાએ પર, અને દ્રવ્યત્વાદિવ્યાપક જાતિની અપેક્ષાએ અપર પણ તેઓ માને જ છે. તો તે પર અને અપર નામના બે પ્રકારના સામાન્યની જેમ આ ચાર ગુણો અપેક્ષાભેદથી

સામાન્ય અને વિશેષ હોઈ શકે છે. જ્યારે અન્વયપણાના વ્યવહારથી વિચારો ત્યારે સામાન્ય, અને જ્યારે વ્યતિરેક પણાના વ્યવહારથી વિચારો ત્યારે વિશેષગુણ કહેવાય છે. સ્યાદ્વાદનો આશ્રય લેનારાને કોઈ દોષ આવતો નથી.

“જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય, એ ૪ આત્મવિશેષગુણ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, એ ૪ પુદ્ગલવિશેષગુણ” એ જે કહિંડું. તે સ્થૂલ વ્યવહારડું જાણવું. જે માટિં “અષ્ટૌ સિદ્ધગુણાઃ, એકત્રિંશત્ સિદ્ધાદિગુણાઃ (દ્રવ્યાનુયોગતર્કળાયાં સિદ્ધગુણાઃ) એકગુણકાલકાદયઃ પુદ્ગલાઃ અનન્તાઃ” ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થ વિચારળાડું વિશેષગુણ અનન્તા થાડું. તે છદ્મસ્થ કિમ ગળી શકડું ? ।

“જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય આ ૪ ગુણો આત્માના વિશેષગુણો છે. અને સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ આ ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યના વિશેષગુણો છે” આમ જે કહું, તે સ્થૂલવ્યવહારનયથી કહેલું છે એમ જાણવું. કારણકે જો આ ૪ ગુણનું વિધાન સ્થૂલવ્યવહારથી જ લઈએ અને ચાર જ ગુણો છે આમ એકાન્તે લઈ લઈએ તો હવે કહેવાતો સૂત્રપાઠ મળે નહીં અર્થાત્ સંગત ન થાય. તે સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે છે.

સિદ્ધપરમાત્માના આઠકર્મોના ક્ષયથી જન્ય કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અવ્યાબાધસુખ, અનંતચારિત્ર, અક્ષયસ્થિતિ, અરૂપીપણુ, અગુરુલઘુ, અને અનંતવીર્ય આમ આઠગુણો સિદ્ધ પરમાત્મામાં છે. તથા સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત, ગંધરહિત ઈત્યાદિ ૩૧ ગુણો પણ સિદ્ધભગવંતના કહ્યા છે. (‘અહીં ટબામાં સિદ્ધાદિ શબ્દ છે. તર્કણામાં સિદ્ધગુણાઃ શબ્દ છે. અને અર્થ પણ સિદ્ધભગવન્તના ૩૧ ગુણ છે. આમ બેસે છે. છતાં આદિ પાઠ કેમ છે તે સમજાતું નથી તો ગીતાર્થગુરુભગવન્તો પાસેથી જાણવું). તથા એકગુણકાળાશવાળું, દ્વિગુણકાળાશવાળું ત્રિગુણકાળાશવાળું, આમ અનંતગુણકાળાશવાળું, પુદ્ગલદ્રવ્ય અનંતુ-અનંતુ છે. ઈત્યાદિ જે સૂત્રપાઠો છે. તેના અર્થની વિચારણા કરતાં વિશેષગુણો અનન્તા થાય છે. તે અનન્તા ગુણો છદ્મસ્થ આત્મા કેમ ગળી શકે ? તે માટે ૧૦ સામાન્યગુણોનું અને ૧૬ વિશેષગુણોનું જે આ વિધાન છે. તે સ્થૂલવ્યવહારથી જાણવું.

૧. કોઈ એક પુસ્તકમાં એકત્રિંશત્ સિદ્ધાદિગુણાઃ નો આવો અર્થ વાંચવામાં આવ્યો છે કે સિદ્ધ પરમાત્માને આદિસમયથી જ ૩૧ ગુણો હોય છે. એટલે કે સંસારીપણામાં જેમ ક્રમે ક્રમે ગુણો વધારે આવે, એવું સિદ્ધ પરમાત્મામાં થતું નથી. પરંતુ સિદ્ધત્વના પ્રથમ સમયથી જ ૩૧ ગુણો પ્રગટે છે. ગુરુગમથી પણ આ અર્થ જાણવા મળેલ છે.અહીં સિદ્ધ વિગેરેને ૩૧ ગુણો છે. આવો અર્થ ન કરવો પરંતુ “સિદ્ધાનાં આદિતઃ ગુણાઃ” ઇતિ સિદ્ધાદિગુણાઃ આવો વિગ્રહ કરી સમાસ કરવો. જેથી અર્થ બરાબર સંગત થશે. સિદ્ધ પરમાત્માને આદિ સમયથી જ ૩૧ ગુણો હોય છે.

તસ્માદ્ “ધર્માસ્તિકાયાદીનાં ગતિસ્થિત્યવગાહનાવર્તનાહેતુત્વોપયોગગ્રહણાખ્યાઃ ષડેવ, અસ્તિત્વાદયઃ સામાન્યગુણાસ્તુ વિવક્ષ્યાઽપરિમિતાઃ” इत्येव न्याय्यम् “षण्णां लक्षणवतां लक्षणानि षडेव” इति को न श्रदधीत ? ।

તેથી ધર્માસ્તિકાયાદિ છએ દ્રવ્યોના ગતિહેતુતા આદિ એક એક વિશેષ ગુણ છે. જેમ કે ૧ ધર્માસ્તિકાયનો ગતિહેતુતા, ૨ અધર્માસ્તિકાયનો સ્થિતિ હેતુતા, ૩ આકાશાસ્તિકાયનો અવગાહનાહેતુતા, ૪ કાળનો વર્તનાહેતુતા, ૫ જીવદ્રવ્યનો ઉપયોગવિશેષ અને ૬ પુદ્ગલદ્રવ્યનો ગ્રહણ-મોચન નામનો ગુણ. આમ છ દ્રવ્યોના (દરેક દ્રવ્યોનો એક એક વિશેષગુણ હોવાથી કુલ) છ જ વિશેષગુણો છે. અને વળી અસ્તિત્વ, દ્રવ્યત્વ વિગેરે જે સામાન્યગુણો છે. તે તો વિવક્ષાએ અપરિમિત = અનંતા છે. તથા વળી છ

૧૦ સામાન્યગુણોનું ચિત્ર

ક્રમ	સામાન્ય ગુણોનાં નામો	ધર્માસ્તિકાય	અધર્માસ્તિકાય	આકાશાસ્તિકાય	કાલદ્રવ્ય	પુદ્ગલાસ્તિકાય	જીવાસ્તિકાય	કુલ
૧.	અસ્તિત્વગુણ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૨.	વસ્તુત્વગુણ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૩.	દ્રવ્યત્વગુણ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૪.	પ્રમેયત્વગુણ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૫.	અગુરુલઘુત્વગુણ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૬.	પ્રદેશત્વગુણ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૬ દ્રવ્યમાં
૭.	ચેતનત્વગુણ	×	×	×	×	×	૧	૧ દ્રવ્યમાં
૮.	અચેતનત્વગુણ	૧	૧	૧	૧	૧	×	૫ દ્રવ્યમાં
૯.	મૂર્તત્વગુણ	×	×	×	×	૧	×	૧ દ્રવ્યમાં
૧૦.	અમૂર્તત્વગુણ	૧	૧	૧	૧	×	૧	૫ દ્રવ્યમાં
		૮	૮	૮	૮	૮	૮	

દ્રવ્યોનાં લક્ષણો ૬ જ છે. ઈત્યાદિ જ્ઞાનીનાં ઉત્તમ વચનોની શ્રદ્ધા કોણ ન કરે ? અર્થાત્ બધા જ માને, કારણ કે અપેક્ષાવિશેષથી ગુણોની સંખ્યા શાસ્ત્રોમાં જુદી જુદી કહી છે. અને આમ કહી પણ શકાય છે. અને શાસ્ત્રોમાં પણ વિવક્ષા વિશેષથી સંખ્યાભેદ કહેલો જ છે. જેમ કે—

૧૬ વિશેષગુણોનું ચિત્ર

ક્રમ	વિશેષ ગુણોનાં નામો	ધર્માસ્તિકાય	અધર્માસ્તિકાય	આકાશાસ્તિકાય	કાલદ્રવ્ય	પુદ્ગલાસ્તિકાય	જીવાસ્તિકાય	કુલ
૧.	જ્ઞાન ગુણ	×	×	×	×	×	૧	૧ દ્રવ્યમાં
૨.	દર્શન ગુણ	×	×	×	×	×	૧	૧ દ્રવ્યમાં
૩.	સુખ ગુણ	×	×	×	×		૧	૧ દ્રવ્યમાં
૪.	વીર્ય ગુણ	×	×	×	×	×	૧	૧ દ્રવ્યમાં
૫.	સ્પર્શ ગુણ	×	×	×	×	૧	×	૧ દ્રવ્યમાં
૬.	રસ ગુણ	×	×	×	×	૧	×	૧ દ્રવ્યમાં
૭.	ગંધ ગુણ	×	×	×	×	૧	×	૧ દ્રવ્યમાં
૮.	વર્ણ ગુણ	×	×	×	×	૧	×	૧ દ્રવ્યમાં
૯.	ગતિહેતુતા	૧	×	×	×	×	×	૧ દ્રવ્યમાં
૧૦.	સ્થિતિહેતુતા	×	૧	×	×	×	×	૧ દ્રવ્યમાં
૧૧.	અવગાહનહેતુતા	×	×	૧	×	×	×	૧ દ્રવ્યમાં
૧૨.	વર્તનાહેતુતા	×	×	×	૧	×	×	૧ દ્રવ્યમાં
૧૩.	ચેતનત્વ	×	×	×	×	×	૧	૧ દ્રવ્યમાં
૧૪.	અચેતનત્વ	૧	૧	૧	૧	૧	×	૫ દ્રવ્યમાં
૧૫.	મૂર્તત્વ	×	×	×	×	૧	×	૧ દ્રવ્યમાં
૧૬.	અમૂર્તત્વ	૧	૧	૧	૧	×	૧	૫ દ્રવ્યમાં
		૩	૩	૩	૩	૬	૬	

નાળં ચ દંસળં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા !
 વીરિયં ઉવઓગો ચ, ંયં ઝીવસ્સ લક્ષણં ॥ ૧ ॥
 સદ્ધચારઁઝ્ઝોઆ, પઢા છાયા તહેવ ય ।
 વળ્ણરસગંધફાસા, પુગ્ગલાણં તુ લક્ષણં ॥ ૨ ॥

ઈત્યાદિ તુ સ્વભાવવિભાવલક્ષણયોરન્યોન્યાનાન્તરીયકત્વપ્રતિપાદનાય, ઈત્યાદિ
 પઞ્ઙિડતૈર્વિચારણીયમ્ ॥ ૧૧-૪ ॥

તથા વળી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય અને ઉપયોગ આ છ ગુણો જીવનું
 લક્ષણ છે. શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, તથા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આ
 પુદ્ગલદ્રવ્યનાં લક્ષણો છે.

ઈત્યાદિ જે શાસ્ત્રપાઠો છે. તેમાં સ્વાભાવિકલક્ષણો અને વૈભાવિક લક્ષણો
 અરસપરસ નાન્તરીયક એટલે અવિનાભાવથી રહેલાં છે. આમ સમજાવવા માટે કહેલ
 છે. જો જીવ અને પુદ્ગલમાં ચાર ચાર જ વિશેષગુણો હોય તો આ બીજા સઘળા
 શાસ્ત્રપાઠો સંગત થાય નહીં. માટે અહીં સ્થૂલવ્યવહારથી ચાર ચાર વિશેષગુણો કહ્યા
 છે. પરમાર્થથી અનંતા અનંતા ગુણો છે. લક્ષણસ્વરૂપે એક દ્રવ્યનું અસાધારણધર્મસ્વરૂપે
 એક એક લક્ષણ પણ છે. અને સ્વાભાવિક વૈભાવિક સાથે રહેવા સ્વરૂપે વૈભાવિક પાંચ
 અને સ્વાભાવિક ચાર આમ કુલ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ૫ + ૪ = ૯ લક્ષણો પણ છે.
 ઈત્યાદિ ગુણોની બાબતમાં વિવિધવિધાનો શાસ્ત્રોમાં છે. તે સઘળા પાઠો જુદી જુદી
 અપેક્ષાથી છે અને તે બધાં વિધાનો અપેક્ષા ભેદથી યથાર્થ છે. ઈત્યાદિ વિદ્વાન પુરુષોએ
 વિચારવું ॥ ૧૮૬ ॥

ધર્મ અપેક્ષાઈ ઈહાં અલગા, સ્વભાવ ગુણથી ભાખ્યા જી ।
 નિજ નિજ રૂપ મુખ્યતા લેઈ, ગુણ સ્વભાવ કરી દાખ્યા જી ।
 અસ્તિસ્વભાવ તિહાં નિજ રૂપઈ, ભાવરૂપતા દેખો જી ।
 પર અભાવ પરિ નિજ ભાવઈ, પણિ અરથ અનુભવી લેખો જી ॥ ૧૧-૫ ॥

ગાથાર્થ— અહીં ધર્મની અપેક્ષાએ સ્વભાવોને ગુણથી ભિન્ન કહ્યા છે. પોત-
 પોતાના સ્વરૂપની પ્રધાન વિવક્ષા કરીને ગુણો એ જ સ્વભાવો છે. આમ કહ્યું છે. ત્યાં
 પોતાના સ્વરૂપે જે ભાવરૂપતા દેખાય છે તે અસ્તિ સ્વભાવ છે. જેમ કોઈ પણ પદાર્થ
 પરના અભાવાત્મક છે. તેમ પોતાના રૂપે ભાવાત્મક પણ છે. આવો અનુભવ કરીને
 જાણો. ॥ ૧૧-૫ ॥

ટબો- અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ સંબંધ ધર્મમાત્રની વિવક્ષા કરીનઈ ઈહાં સ્વભાવ ગુણથી અલગા પંડિતે ભાખ્યા. નિજ નિજ ક. આપ આપણા રૂપની મુખ્યતા લેઈ અનુવૃત્તિ સંબંધ માત્ર અનુસરીનઈ સ્વભાવ છઈ, તે જ ગુણ કરી દાખ્યા-દેખાડ્યા.

તે માટિં ગુણવિભાગ કહીનઈ, સ્વભાવવિભાગ કહિં છઈ.

તિહાં પ્રથમ અસ્તિસ્વભાવ, તે નિજરૂપઈ સ્વ-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ સ્વરૂપઈ ભાવરૂપતા દેખો. જિમ પર અભાવઈ નાસ્તિત્વસ્વભાવ અનુભવિં છઈ તિમ નિજભાવઈ અસ્તિત્વસ્વભાવ પણ અનુભવિં છઈ. તે માટિં અસ્તિસ્વભાવ લેખઈ છઈ. ॥ ૧૧-૫ ॥

વિવેચન-- છ દ્રવ્યોના ૧૦ સામાન્યગુણ અને ૧૬ વિશેષગુણો સમજાવ્યા. હવે ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવ અને ૧૦ વિશેષ સ્વભાવ ગ્રંથકારશ્રી સમજાવવા ઈચ્છે છે. ત્યાં પ્રથમ ગુણ અને સ્વભાવમાં શું તફાવત છે. તે સમજાવે છે.

અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ સંબંધ ધર્મમાત્રની વિવક્ષા કરીનઈં ઈહાં સ્વભાવ ગુણથી અલગા પંડિતે ભાખ્યા. નિજ નિજ ક. આપ આપણા રૂપની મુખ્યતા લેઈ અનુવૃત્તિ સંબંધમાત્ર અનુસરીનઈં સ્વભાવ છઈં. તે જ ગુણ કરી દાખ્યા-દેખાડ્યા. તે માટિં ગુણવિભાગ કહીનઈં, સ્વભાવવિભાગ કહિં છઈં.

ગુણો અને સ્વભાવો તાત્ત્વિક રીતિએ જુદા નથી. તે બન્ને એક જ છે. જે ગુણો છે તે સ્વભાવો છે. અને જે સ્વભાવો છે. તે ગુણો છે. એક જ સ્વરૂપને જુદી જુદી અપેક્ષાએ (વિવક્ષાભેદે) બે રૂપે કહેવામાં આવે છે.

અનુવૃત્તિ (અન્ય) અને વ્યાવૃત્તિ (વ્યતિરેક) આ બે વ્યાપ્તિના સંબંધ દ્વારા ધર્મમાત્રની જ્યારે વિવક્ષા કરાય છે. એટલે કે જ્યારે ધર્મ-ધર્મીભાવ પ્રધાનતાએ જણાવાય છે. ત્યારે તે ધર્મોને સ્વભાવો કહેવાય છે આમ સ્વભાવોને પંડિતપુરુષોએ (ગીતાર્થપુરુષોએ) ગુણથી અલગા (ભિન્ન) કરીને શાસ્ત્રોમાં ભાખ્યા છે.

“આ ધર્મ (અસ્તિત્વાદિ-ચૈતન્યાદિ) જ્યાં જ્યાં હોય છે. ત્યાં ત્યાં જીવ આદિ દ્રવ્ય હોય જ છે. આ અનુવૃત્તિ સંબંધ થયો. તથા જ્યાં જ્યાં જીવ આદિ દ્રવ્ય ન હોય, ત્યાં ત્યાં આ ધર્મ (અસ્તિત્વાદિ અને ચૈતન્યાદિ) હોતા નથી. આ વ્યતિરેકસંબંધ થયો. આ રીતે અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એમ બન્ને પ્રકારના સંબંધ (વ્યાપ્તિ) દ્વારા જે ધર્મ, વિવક્ષિત ધર્મીમાં જ છે. અને વિવક્ષિત ધર્મીદ્રવ્ય તે તે ધર્મયુક્ત જ છે. આમ ધર્મધર્મીભાવની (ધર્મનું ધર્મીમાં જ હોવાપણું તેની) વિવક્ષા જ્યારે કરીએ ત્યારે તે ધર્મો

સ્વભાવાત્મક કહેવાય છે. આવી વિવક્ષા કરીને સ્વભાવોને ગુણોથી કંઈક જુદા છે. આમ ગીતાર્થોએ કહ્યું છે. અને જ્યારે નિજ નિજ કહેતાં પોત પોતાના સ્વરૂપની પ્રધાનતા કરીને અનુવૃત્તિસંબંધ માત્રને જ જ્યારે અનુસરાય છે. ત્યારે તે સ્વભાવોને જ ગુણ કહેવાય છે. આમ અભેદ સૂચવ્યો છે. આ વાત એક ઉદાહરણથી સમજાએ.

ચૈતન્યસ્વભાવો જીવઃ, ચૈતન્યગુણો જીવઃ, આમ બન્ને પ્રકારનાં વાક્યો બોલાય છે અને તેથી જ ચૈતન્ય એ જીવનો સ્વભાવ પણ છે. અને ચૈતન્ય એ જીવનો ગુણ પણ છે. છતાં ચૈતન્ય એ જીવનો ધર્મ છે. જીવ જ્યાં હોય છે, ત્યાં જ ચૈતન્ય હોય છે, જીવદ્રવ્ય વિના ચૈતન્ય ક્યાંય હોતુ નથી તથા કોઈ પણ જીવ ચૈતન્ય વિનાનો હોતો નથી. ચૈતન્ય એ જીવનું પોતાનું સ્વરૂપ છે. ચૈતન્ય અને જીવ આ બન્ને ધર્મ-ધર્મી ભાવવાળાં છે. ચૈતન્ય એ જીવદ્રવ્યની સાથે અન્વય-વ્યતિરકથી જોડાયેલું છે. આમ જ્યારે વિચાર કરાય છે. ત્યારે ચૈતન્ય એ જીવનો સ્વભાવ છે એમ સમજાય છે. અને જ્યારે એવો વિચાર કરાય છે. કે જીવદ્રવ્યમાં અનંત ધર્મો હોવા છતાં ચૈતન્યધર્મ જ પ્રધાન છે. કારણ કે તે ચૈતન્યધર્મથી જ જીવ દ્રવ્ય ઓળખાય છે. બીજા ધર્મોથી જીવદ્રવ્ય તેવા પ્રકારે ઓળખાતું નથી. આ જ ધર્મ જીવદ્રવ્યનું લક્ષણ છે. આ ચૈતન્યગુણ જ જીવદ્રવ્યને ઈતર દ્રવ્યોથી વ્યાવર્તન કરી આપે છે તેથી ઈતરવ્યાવર્તક છે. જીવમાત્રમાં સર્વધર્મો કરતાં પ્રધાનતાએ આ જ ધર્મ અનુસ્યૂત છે. આમ જ્યારે વિચાર કરાય છે ત્યારે તે ચૈતન્ય સ્વભાવજ જીવનો ગુણ કહેવાય છે.

મીઠું ખારાશના સ્વભાવવાળું છે. અને ખારાશ એ મીઠાનો ગુણ છે. મરચું તીખાશના સ્વભાવવાળું છે. અને તીખાશ એ મરચાનો ગુણ છે.

આ પ્રમાણે ધર્મ-ધર્મી ભાવની પ્રધાનપણે વિવક્ષા કરાય છે. ત્યારે તે સ્વભાવ જાણવો અને પોત પોતાના સ્વરૂપની પ્રધાનતા કરાય છે. ત્યારે તે ગુણ કહેવાય છે આ રીતે જે સ્વભાવો છે. તે જ ગુણો છે આમ શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે એટલે કે વાસ્તવિકપણે બે તત્ત્વો જુદાં નથી. અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ સંબંધ દ્વારા ધર્મ-ધર્મી ભાવ તરીકેની વિવક્ષા કરાય ત્યારે તે સ્વભાવ કહેવાય છે. અને અનુવૃત્તિ સંબંધ માત્રને અનુસરીને પ્રધાનપણે જ્યારે વિચારાય, તથા ઈતરવ્યાવર્તક તરીકે જ્યારે વિચારાય ત્યારે તે સ્વભાવોને ગુણ કહેવાય છે.

તથા વળી સ્વભાવ અને ગુણમાં આ પ્રમાણે પણ ભિન્નતા જણાય છે કે જે પરસ્પર વિરોધી હોય તે પણ સાથે રહે તેને સ્વભાવ કહેવાય છે. જેમ કે અસ્તિ અને નાસ્તિ, નિત્ય અને અનિત્ય, ભેદ અને અભેદ, ભવ્ય અને અભવ્ય વિગેરે. સારાંશ

કે અન્વય પણ હોય અને વ્યતિરેક પણ સાથે હોય તે સ્વભાવ. કેવળ એકલો અન્વય જ માત્ર હોય, તેની સાથે વ્યતિરેક ન હોય તે ગુણ. જેમ કે જીવમાં જ્ઞાન જ હોય, જ્ઞાનનો અભાવ તેની સાથે ન હોય, પુદ્ગલમાં રૂપાદિનો અન્વય જ હોય, પરંતુ રૂપાદિનો વ્યતિરેક ન હોય તેથી તે ગુણો કહેવાય છે. ફલિતાર્થ એ છે કે અનુવૃત્તિ (હોવાપણું) અને વ્યાવૃત્તિ (ન હોવા પણું) આમ બન્ને પરસ્પર વિરોધીભાવો અસ્તિ-નાસ્તિ, નિત્ય-અનિત્ય ઈત્યાદિ સાથે રહે તે સ્વભાવ. અને કેવળ એકલા અનુવૃત્તિ ભાવે જ રહે તે ગુણો.

તથા જે ભાવોની કાળાન્તરે પણ વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) થાય તે સ્વભાવ. અને જેની કાળાન્તરે પણ વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) ન થાય તે ગુણ. જેમ કે ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક ઔદયિક અને ભવ્યત્વાત્મક પારિણામિક ભાવોનો મુક્તિકાલે અંત આવે છે માટે તે સર્વે ભાવોને સ્વભાવ કહેવાય છે. અને અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ-પ્રમેયત્વ તથા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ક્યારેય પણ અંત આવતો નથી. (વ્યાવૃત્તિ થતી નથી.) તેથી તે ગુણો કહેવાય છે. શ્રી દેવસેનાચાર્યકૃત “આલાપ પદ્ધતિમાં” ઉપર મુજબ સ્વભાવ અને ગુણમાં ભેદ જણાવેલ છે આ વિષય આલાપપદ્ધતિગ્રન્થના પ્રારંભમાં જ છે.

આ કારણે જ અહીં સુધીની ગાથામાં ગુણોનો વિભાગ બતાવ્યો છે. તો તેના અનુસંધાનથી આ ગુણોનો વિભાગ કહીને હવે અમે સ્વભાવોનો વિભાગ કહીએ છીએ.

તિહાં પ્રથમ અસ્તિસ્વભાવ, તે નિજરૂપઈ-સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ સ્વરૂપઈ ભાવરૂપતા દેખો. જિમ પર અભાવઈ નાસ્તિસ્વભાવ અનુભવિઈ છઈ. તિમ નિજ ભાવઈ અસ્તિત્વસ્વભાવ પણિ અનુભવિઈ છઈ. માટિં અસ્તિસ્વભાવ લેખઈ છઈ. ॥ ૧૧-૫ ॥

(૧) અસ્તિસ્વભાવ = ત્યાં પ્રથમ અસ્તિસ્વભાવ કહેવાય છે. જ્યાં સર્વે પણ પદાર્થો પોતાના સ્વરૂપે એટલે કે સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર સ્વકાલ અને સ્વભાવ સ્વરૂપે ભાવાત્મક (હોવારૂપે-વિદ્યમાન સ્વરૂપે) જે દેખાય છે. તે અસ્તિસ્વભાવ છે. જેમ કે કોઈ માટીનો બનાવેલો એક ઘટપદાર્થ છે. તે ઘટપણે અથવા માટી દ્રવ્યના બનેલા ઘટ પણે અસ્તિસ્વરૂપ છે. અમદાવાદની માટીથી બનાવેલો હોય તો તે ક્ષેત્રની રચનારૂપે અસ્તિ છે. વસંતઋતુમાં બનાવેલો હોય તો તે કાળની અપેક્ષાએ અસ્તિ છે. અને નાનો, મોટો, અથવા રક્તાદિ જે ભાવે બનાવ્યો હોય તે ભાવે અસ્તિસ્વરૂપ છે. આમ સર્વે પણ પદાર્થો પોત-પોતાના સ્વદ્રવ્યાદિથી અસ્તિસ્વભાવવાળા છે.

જેમ સર્વે પણ પદાર્થો પરપદાર્થના અભાવરૂપે નાસ્તિસ્વભાવવાળા અનુભવાય છે. તેવી જ રીતે તે જ સઘળા પદાર્થો પોતાનાભાવે (સ્વદ્રવ્યાદિભાવે) અસ્તિસ્વભાવવાળા પણ અવશ્ય આપણને અનુભવાય જ છે. જેમ કે આ ઘટપદાર્થ, તે પટ નથી, મઠ નથી, માણસ નથી, પશુ નથી ઈત્યાદિ પરભાવે નથી એટલે નાસ્તિસ્વભાવવાળો તે ઘટ જણાય છે. તેવી જ રીતે ઘટપણે, માટીના ઘટપણે અસ્તિસ્વભાવવાળો પણ અવશ્ય જણાય જ છે. તેથી સર્વે પદાર્થોમાં સ્વદ્રવ્યાદિથી અસ્તિસ્વભાવ લેખાય છે. અર્થાત્ ગણાય છે અસ્તિસ્વભાવ સર્વે પદાર્થોની અંદર રહેલો છે. ॥ ૧૮૭ ॥

નહીં તો સકલશૂન્યતા હોવઈ, નાસ્તિસ્વભાવ પરભાવઈ જી ।
પરભાવઈ પણિ સત્તા કહતાં, એક રૂપ સવિ પાવઈ જી ।
સત્તા જેમ અસત્તા ન ફુરઈ, વ્યંજક અમીલન વશથી જી ।
છતો શરાવગંધ નવિ ભાસઈ, જિમ વિણ નીર ફરસથી જી ॥ ૧૧-૬ ॥

ગાથાર્થ- જો અસ્તિસ્વભાવ ન માનીએ તો સકલપદાર્થોથી આ જગત શૂન્ય બની જાય. તથા સર્વે પદાર્થો પરભાવે નાસ્તિસ્વભાવવાળા છે જ. જો પરભાવે પણ (નાસ્તિ ન માનીએ તો પરભાવે અસ્તિ થતાં) સત્તા માનતાં સર્વે પણ પદાર્થો એકસ્વરૂપતાને પ્રાપ્ત કરશે. સત્તાની જેમ અસત્તા જે દેખાતી નથી. તે વ્યંજક ન મળવાના કારણથી નથી દેખાતી. જેમ શરાવળામાં છતો ગંધ પણ પાણીના સ્પર્શ વિના જણાતો નથી. ॥ ૧૧-૬ ॥

ટબો- જો અસ્તિસ્વભાવ ન માનિં, તો પરભાવાપેક્ષાં જિમ નાસ્તિતા, તિમ સ્વભાવાપેક્ષાં પણિ નાસ્તિતા થતાં, સકલશૂન્યતા થાં. તે માટિં સ્વદ્રવ્યાધપેક્ષાં અસ્તિસ્વભાવ સર્વથા માનવો. ૧.

પરભાવઈ- પરદ્રવ્યાધપેક્ષાં નાસ્તિસ્વભાવ કહિં, પરભાવઈ પણિ સત્તા-અસ્તિસ્વભાવ કહતાં, સર્વ સર્વસ્વરૂપઈ અસ્તિ થયું. તિવારિ જગ એકરૂપ થાં. તે તો સકલશાસ્ત્ર-વ્યવહારવિરુદ્ધ ઈઈ. તે માટિં પરાપેક્ષાં નાસ્તિસ્વભાવ ઈઈ.

“સત્તા તે સ્વભાવઈ વસ્તુમાંહિં જણાઈ ઈઈ. તે માટિં સત્ય ઈઈ, અસત્તા તે સ્વજ્ઞાનઈ પરમુખનિરીક્ષણ કરઈ ઈઈ, તે માટિં કલ્પનાજ્ઞાનવિષયપણઈ અસત્ય ઈઈ” એહવું બૌદ્ધમત ઈઈ, તે ખંડવાનઈ કહઈ ઈઈ.-

સત્તાની પરિ તત્કાલ અસત્તા જે નથી સ્ફુરતી, તે વ્યંજક આભિવ્યાના વશથી, પણ તુચ્છપણ થકી નહીં. જિમ છતોઈ શરાવનો ગંધ નીરસ્પર્શ વિના જણાઈ નહીં. એતાવતા-અસત્ય નહીં. કેટલાઈક વસ્તુના ગુણ સ્વભાવઈ જ જણાઈ છઈ, કેટલાઈક પ્રતિનિયતવ્યંજકવ્યક્રમ છઈ. એ વસ્તુવૈચિત્ર્ય છઈ. પણ એકઈની તુચ્છતા કહિઈ, તો ઘણો વ્યવહાર વિલોપાઈ, ઉક્તં ચાસ્માભિર્ભાષારહસ્યપ્રકરણે—

તે હુંતિ પરાવેક્ષા, વંજયમુહદંસિગો ત્તિ, ણ ચ તુચ્છા ।

દિદ્દમિણં વેચિત્તં, સરાવકપ્પૂરંગંધાણં ॥ ઇતિ ૧૮ ॥ ॥ ૧૧-૬ ॥

વિવેચન— પાંચમી ગાથામાં “સર્વે પદાર્થો સ્વદ્રવ્ય-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાલ અને સ્વભાવથી અસ્તિસ્વભાવવાળા છે” આમ કહેવામાં આવ્યું. તથા એમ પણ કહેવામાં આવ્યું કે જેમ પરભાવે નાસ્તિપણાનો અનુભવ થાય છે. તેમ સ્વભાવે અસ્તિપણાનો પણ અનુભવ થાય જ છે. ત્યાં કદાચ કોઈ શિષ્યને આવો પ્રશ્ન થાય કે “જો આ અસ્તિસ્વભાવ જ ન માનીએ તો શું દોષ આવે ?” તે સમજાવે છે.

જો અસ્તિસ્વભાવ ન માનિં, તો પરભાવાપેક્ષાં જિમ નાસ્તિતા, તિમ સ્વભાવાપેક્ષાં પિણ નાસ્તિતા થતાં સકલશૂન્યતા થાઈ. તે માટિં સ્વદ્રવ્યાદ્યપેક્ષાં અસ્તિસ્વભાવ સર્વથા માનવો. ૧.

જો ઘટ પટ જીવ પુદ્ગલ આદિ સકલ પદાર્થોમાં સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ જે “અસ્તિસ્વભાવ” છે. તે જો ન માનીએ, તો પરભાવે જેવા પ્રકારનું નાસ્તિપણું છે. તેવા જ પ્રકારનું સ્વભાવે પણ નાસ્તિપણું જ આવી જાય. અને જો તેને (સ્વભાવાપેક્ષાએ પણ નાસ્તિપણું જ છે) તેમ સ્વીકારી લેવામાં આવે તો “આ ઘટ પટ જીવ પુદ્ગલ આદિ સઘળા પદાર્થો” પર પદાર્થ રૂપે તો નથી, પરંતુ તેની જેમ યોતાના સ્વરૂપે પણ (એટલે ઘટ ઘટસ્વરૂપે, પટ પટસ્વરૂપે, જીવ જીવસ્વરૂપે અને પુદ્ગલ પુદ્ગલસ્વરૂપે પણ) નથી આમ અર્થ થશે. તેમ થવાથી આખા વિશ્વમાં કોઈ પદાર્થની હયાતી જ રહેશે નહીં. કારણ કે પરરૂપે પણ નથી, અને સ્વરૂપે પણ નથી, એટલે તે વસ્તુ નથી જ. આમ સર્વત્ર “નથી-નથી”નો જ અનુભવ થવા લાગશે. પણ તેમ થતું નથી. તે માટે સર્વે પણ પદાર્થોમાં સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ “અસ્તિસ્વભાવ” કોઈપણ જાતની શંકા વિના સર્વથા=પરિપૂર્ણપણે માની લેવો જોઈએ. આ એક અસ્તિ સ્વભાવ સમજાવ્યો. ૧.

પરભાવં-પરદ્રવ્યાદ્યપેક્ષાં નાસ્તિસ્વભાવ કહિં. પરભાવં પિણ સત્તા-અસ્તિસ્વભાવ કહતાં સર્વસ્વરૂપં અસ્તિ થયું. તિવારિં જગ એકરૂપ થાઈ. તે તો સકલશાસ્ત્ર-વ્યવહાર વિરુદ્ધ છઈ. તે માટિં પરાપેક્ષાં નાસ્તિસ્વભાવ છઈ.

જગતમાં રહેલા સર્વે પદાર્થો, પરભાવે એટલે કે પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ (પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની અપેક્ષાએ) નાસ્તિસ્વભાવવાળા છે. જેમ કે જે ઘટદ્રવ્ય છે. તે પટપણે નાસ્તિ સ્વભાવવાળો છે. જે જીવદ્રવ્ય છે. તે અચેતનદ્રવ્યપણે નાસ્તિસ્વરૂપ છે. જે અમદાવાદની માટીનો ઘટ છે. તે સુરતની માટીનો ઘટ નથી. જે વસંતઋતુમાં બનાવેલો છે. તે શિશિર ઋતુમાં બનાવેલા પણે નથી. જે કાચો ઘટ છે. તે પકવઘટ નથી. આમ સર્વત્ર સમજવું.

જેમ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સર્વે પદાર્થોમાં સત્તા છે. અર્થાત્ અસ્તિસ્વભાવ છે. તેમ પરભાવે પણ (પરદ્રવ્ય-પરક્ષેત્રાદિની અપેક્ષાએ પણ)નાસ્તિ ન માનીએ અને જો સત્તા (અસ્તિસ્વભાવ) કહીએ તો સર્વસ્વરૂપે (સ્વ-પર એમ ઉભયરૂપે) અસ્તિપણું જ આવ્યું. કોઈ પણ રૂપે નાસ્તિપણું આવ્યું જ નહીં. તિવારિ = તે વારે (અર્થાત્ ત્યારે) આખું જગત એક સ્વરૂપવાળું જ થઈ જશે. જેમ કે કોઈ એક ઘટ, જેમ ઘટ છે તેમ તે ઘટ, પટ પણ છે. માણસ પણ છે. પશુપણ છે. અર્થાત્ એક ઘટ સર્વ સ્વરૂપે છે જ, એવી જ રીતે પટ, જેમ પટપણે છે. તેમ તે પટ, ઘટ, માણસ, પશુ ઈત્યાદિ અન્યરૂપે પણ છે જ. આમ થતાં જગતની એક એક વસ્તુ સર્વમય બનશે. તેથી સર્વે વસ્તુઓ એકસરખા સ્વરૂપવાળી થશે. પરંતુ તે વાત તો સર્વે શાસ્ત્રની સાથે અને સર્વ વ્યવહારોની સાથે (એટલે કે લોકવ્યવહારની સાથે પણ) વિરોધવાળી છે. તે માટે જેમ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિસ્વભાવ છે. તેમ પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સર્વે પદાર્થો નાસ્તિસ્વભાવવાળા પણ જાણવા. આ બીજો નાસ્તિસ્વભાવ થયો. ૨.

“સત્તા તે સ્વભાવઈ વસ્તુમાંહિં જગાઈં છઈં. તે માટિં સત્ય છઈં. અસત્તા તે સ્વજ્ઞાનઈં પરમુખનિરીક્ષણ કરઈં છઈં. તે માટિં કલ્પનાજ્ઞાનવિષયપણઈં અસત્ય છઈં”
 ૠહવું બૌદ્ધમત છઈં. તે ઁંડવાનઈં કહઈં છઈં.

અહીં કોઈ બૌદ્ધમતાનુયાયી પ્રશ્ન કરે છે કે— “પદાર્થ દેખતાંની સાથે સત્તા સ્વાભાવિકપણે તુરત જ જણાઈ જાય છે. તે માટે તે સત્તા સાચી છે. વાસ્તવિક છે. જેમ કે ઘટ દેખતાંની સાથે જ “આ ઘટ છે” પટ જોતાંની સાથે જ “આ પટ છે” આમ સ્વાભાવિક પણે જ તુરત જણાઈ જાય છે. જે જે પદાર્થ જે જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી બનેલો છે. તે તે પદાર્થ તે તે દ્રવ્યાદિથી સત્ છે. આમ જલ્દી જણાઈ જાય છે. તેથી સર્વે દ્રવ્યોમાં સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ જે સત્તા (અસ્તિસ્વભાવ) છે. તે

સાચી (સાચો) છે. પરંતુ અસત્તા એટલી તુરત જણાતી નથી. પરંતુ તે અસત્તાનું જો જ્ઞાન કરવું હોય તો તે સ્વજ્ઞાનહં = તે અસત્તા, પોતાનું જ્ઞાન કરાવવામાં પરમુખનિરીક્ષણ = પહેલાં પરપદાર્થનાં મુખનું નિરીક્ષણ કરાવશે. પછી જ પોતાનું ભાન કરાવશે. જેમ કે “આ ઘટ એ પટ નથી આમ જાણવું હોય તો ઘટમાં (પટની) અસત્તાને જાણવામાં પ્રથમ પટપદાર્થને જાણવો પડે (અથવા જાણેલા પટપદાર્થને સ્મૃતિજ્ઞાનમાં લાવવો પડે) આ રીતે પરમુખનિરીક્ષણ કર્યા બાદ તેવું પટસ્વરૂપ આ ઘટમાં નથી એમ સમજીને “અસત્તાનું ભાન થાય છે.” તે માટે અસત્તાને જાણવા સારું કલ્પના કરવી પડે છે. અનુમાન લગાવવું પડે છે. તેથી કલ્પનાજ્ઞાનનો વિષય થવાથી આ અસત્તા અસત્ય છે. મિથ્યા છે. જેમ ઝાંઝવાના જળમાં જળનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં પ્રથમ સાચા જળને સ્મૃતિમાં લાવીને જલની કલ્પના કરાય છે. તેથી તે મિથ્યા છે. તેમ અહીં પણ જણાતી આ અસત્તા પરને પ્રથમ જાણવા દ્વારા જણાય છે. તથા કલ્પનાજ્ઞાનનો જ માત્ર વિષય છે. પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ ત્યાં નથી. તેથી અસત્તા સાચી નથી.

આવા પ્રકારનું બૌદ્ધદર્શનાનુયાયીનું કહેવું છે. તે બૌદ્ધ મત છે. તેને ખાંડવા માટે એટલે તેને તોડવા માટે કહે છે. આવું બૌદ્ધનું માનવું સાચું નથી. તે સમજાવે છે—

સત્તાની પરિ તત્કાલ અસત્તા જે નથી સ્ફુરતી, તે વ્યંજક અણમિલ્યાના વશથી, પળિ તુચ્છપણાથકી નહીં. જિમ છતોડ શરાવનો ગંધ નીરસ્પર્શ વિના જણાઈ નહીં. ઇતાવતા-અસત્ય નહીં. કેટલાક વસ્તુના ગુણ સ્વભાવહં જ જણાઈ છં. કેટલાક પ્રતિનિયત વ્યંજક વ્યુદ્ગ્ય છં. ઇ વસ્તુવૈચિત્ર્ય છં. પળિ ઇકહની તુચ્છતા કહિં. તો ઘણો વ્યવહાર વિલોપાં. ઉક્તં ચાસ્માભિર્ભાષારહસ્યપ્રકરણે—

બૌદ્ધનું ઉપરોક્ત કથન બરાબર નથી. કારણ કે સત્તા જેટલી શીઘ્ર જણાય છે. તેટલી અસત્તા તત્કાલ જણાતી નથી. તેનું કારણ “વ્યંજકનું અમીલન” છે. પણ તુચ્છપણાથી (અભાવ હોવાથી) નથી જણાતી એમ નથી. ઘટ જોતાંની સાથે જ ઘટનું અસ્તિત્વ જેટલું જલ્દી જણાય છે. તેટલું “આ પટ નથી, આ મઠ નથી” ઈત્યાદિ નાસ્તિપણુ તુરત જે નથી જણાતું. તે, વ્યંજક (એવી જે પરાપેક્ષા તે) ન મળવાના વશથી જણાતું નથી. પરંતુ નાસ્તિપણું ત્યાં નથી માટે જણાતું નથી. એમ નહીં અર્થાત્ આમ તુચ્છપણાથી નથી જણાતું એમ નહીં. તેથી અસત્તા એ તુચ્છ છે. કાલ્પનિક છે. અવાસ્તવિક છે આમ ન માનવું.

વસ્તુમાં રહેલા સ્વભાવો બે પ્રકારના હોય છે. કેટલાક સ્વભાવો સ્વતઃ પોતે જ જણાય છે. તેને જાણવા અન્યની જરૂર પડતી નથી. જેમ કે ગુલાબાદિ અને કપુરાદિની ગંધ. અને કેટલાક સ્વભાવો એવા હોય છે કે જે અન્ય એવા વ્યંજકદ્રવ્ય વડે જ જણાય છે. સ્વયં જણાતા નથી. જેમ નવા માટીના શરાવળાનો ગંધ પાણીના સ્પર્શ વિના જણાતો નથી. અગરબત્તીની સુગંધ જ્યોતના સંયોગ વિના જણાતી નથી. ઇતાવતા = એટલા માત્રથી, એટલે કે અન્યના સંયોગ વિના ન જણાય તેટલા માત્રથી ત્યાં ગંધ નથી એમ કહેવાય નહીં, તેમ અહીં પણ સત્તાનો એવો સ્વભાવ છે કે જે સ્વયં જણાય. અને અસત્તાનો એવો સ્વભાવ છે કે જે વ્યંજક મળવાથી જણાય. આ રીતે વસ્તુના કેટલાક ગુણો એવા હોય છે કે જે સ્વયં જ જણાય છે. જેમ કે કપુરની, કસ્તુરીની, લસણની અને ગુલાબ આદિની ગંધ. અને કેટલાક ગુણો એવા હોય છે કે પ્રતિનિયત (અમુક ચોક્કસ) વ્યંજક (જણાવનારા દ્રવ્ય) વડે જ વ્યંગ્ય (જાણી શકાય એવા) બને, તેવા હોય છે. જેમ કે શરાવનો ગંધ, અગરબત્તીની સુગંધ ઈત્યાદિ. એક સ્વતઃ જણાય છે. અને બીજો વ્યંજકથી જણાય છે. આ બાબતમાં વસ્તુની આવા પ્રકારની વિચિત્રતા જ કારણ છે. આમ સમજવું. પરંતુ વ્યંજક વડે જે જે વ્યંગ્ય ભાવો હોય છે. તેની એકેની પણ તુચ્છતા (અભાવ) નથી. જો તુચ્છતા કહીએ, અર્થાત્ તે ગુણો છે જ નહીં આમ જો કહીએ તો ઘણા વ્યવહારોનો વિલોપ થઈ જાય. આ જ વાત પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રી કહે છે કે અમારા વડે “ભાષારહસ્યપ્રકરણમાં” આ વાત કહેવાઈ છે. તે ગાથા આ પ્રમાણે છે.

તે હુંતિ પરાવેક્ષ્યા, વંજયમુહદંસિણોત્તિ, ણ ય તુચ્છા ।

દિદ્ધમિણં વેચિત્તં, સરાવકપ્પૂરગંધાણં ॥ ૧ ॥ ઙ્ઙિતિ ૧૮ ॥ ॥ ૧૧-૬ ॥

“અસત્તા” આદિ કેટલાક ગુણો પરની અપેક્ષાવાળા છે. અને વ્યંજકના મુખને જોનારા છે (એટલે કે વ્યંજકની અપેક્ષાવાળા છે) વ્યંજક મળે તો જ દેખાય તેવા છે. પરંતુ તુચ્છરૂપ (અભાવરૂપ) નથી. આવી વિચિત્રતા વસ્તુમાં સહજપણે છે જ. જેમ શરાવની ગંધ અને કપૂરની ગંધ. એકની (કપૂરની) ગંધ સ્વાભાવિકપણે જણાય છે. અને બીજાની (શરાવની) ગંધ વ્યંજકના મીલનથી જણાય છે. (પૂ. ઉપાધ્યાયજી કૃત ભાષારહસ્ય પ્રકરણની આ ૧૮મી ગાથા છે.)

પ્રશ્ન- અહીં અસત્તાને જણાવનાર “વ્યંજક” કોણ ?

ઉત્તર- પરાપેક્ષા એ વ્યંજક જાણવું. જ્યારે પરની અપેક્ષા મેળવીએ ત્યારે જ આ અસત્તા જણાય છે. પરની અપેક્ષા એ વ્યંજક સમજવું. ॥ ૧૮૮ ॥

નિજ નાના પર્યાયઈ, “તેહ જ દ્રવ્ય એહ” ઈમ કહિઈ જી ।
 નિત્ય સ્વભાવ, અનિત્ય સ્વભાવઈ, પજજય પરિણતિ લહીઈ જી ।
 છતી વસ્તુનઈ, રૂપાન્તરથી નાશઈ દ્વિવિધા ભાસઈ જી ।
 વિશેષનઈ સામાન્યરૂપથી, થૂલત્થંતર નાશઈ જી ॥ ૧૧-૭ ॥

ગાથાર્થ- પોત પોતાના જુદા જુદા પર્યાયોમાં “આ તે જ દ્રવ્ય છે” આવું જે કહેવાય છે. તે નિત્યસ્વભાવ જાણવો. તથા પર્યાયોનું પરિવર્તન જે દેખાય છે. તે અનિત્યસ્વભાવ જાણવો. છતી વસ્તુમાં (એટલે સત્-વિદ્યમાન પદાર્થમાં) નવું રૂપાન્તર (નવો પર્યાય) આવવાથી (જુના રૂપનો) નાશ થયે છે તે પદાર્થમાં દ્વિવિધતા (નિત્યતા અને અનિત્યતા) જણાય છે. એટલે કે તે વિશેષોમાં સામાન્યરૂપ જોવાથી નિત્યતા, અને સામાન્યમાં પણ સ્થૂલ એવા અર્થાન્તરોનો એટલે કે વિશેષોનો નાશ જોવાથી એટલે કે થતી એવી રૂપાન્તરતા જોવાથી અનિત્યતા જણાય છે. ॥ ૧૧-૭ ॥

ટબો- નિજ ક. આપણા, જે ક્રમભાવી નાના પર્યાય, શ્યામત્વ-રક્તત્વાદિક, તે ભેદક છં. તઈ હુતઈ, પણિ “એ દ્રવ્ય તેહ જ, જે પૂર્વિ અનુભવિઈ હુતું, એ જ્ઞાન જેહથી થાઈ છં, તે નિત્ય સ્વભાવ કહિઈ.

“તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્” ૫-૩૦ ઇતિ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમ્, “પ્રધ્વંસાપ્રતિયોગિત્વં નિત્યત્વમ્” ઇત્યસ્યાપ્યત્રૈવ પર્યવસાનમ્, કેનચિત્ રૂપેણૈવ તલ્લક્ષણવ્યવસ્થિતે: ॥ ૩ ॥

અનિત્યસ્વભાવ પર્યાય પરિણતિ લહિઈ, જેણઈ રૂપઈ ઉત્પાદ વ્યય છં, તેણઈ અનિત્યસ્વભાવ છં, છતી વસ્તુનઈ રૂપાન્તરથી-પર્યાય વિશેષથી નાશ છં. તેણઈ કરી એ દ્વિવિધ “આ રૂપઈ નિત્ય, આ રૂપઈ અનિત્ય” એ વૈચિત્રી ભાસઈ છં. વિશેષનઈ સામાન્યરૂપથી અન્વયઈ નિત્યતા, જિમ ઘટ નાશઈ પણિ મૃદ્દ્રવ્યાનુવૃતિ. તથા સામાન્યઈ મૃદાદિકનઈ પણિ સ્થૂલાર્થાન્તર ઘટાદિકનાશઈ અનિત્યતા, “ઘટરૂપેણ મૂનષ્ટા” ઇતિ પ્રતીતે: ॥ ૧૧-૭ ॥

વિવેચન- અસ્તિસ્વભાવ અને નાસ્તિસ્વભાવ સમજાવીને હવે તેના પછીના નિત્યસ્વભાવ અને અનિત્ય સ્વભાવ સમજાવે છે.

નિજ ક. આપણા, જે ક્રમભાવી નાના પર્યાય, શ્યામત્વ-રક્તત્વાદિક, તે ભેદક છં, તઈ હુતઈ. પણિ “એ દ્રવ્ય તેહ જ, જે પૂર્વિ અનુભવિઈ હુતું” એ જ્ઞાન જેહથી થાઈ છં. તે નિત્ય સ્વભાવ કહિઈ.

સર્વે પણ દ્રવ્યોમાં (છએ દ્રવ્યોમાં) નિત્ય સ્વભાવ પણ અવશ્ય છે જ. તે સ્વભાવ હોવાના કારણે જ, નિજ કહેતાં પોતપોતાના ક્રમભાવી એટલે કે વારાફરતી કાલક્રમે આવતા જુદા જુદા જે પર્યાયો થાય છે. તેમાં તેના તે જ દ્રવ્યની બુદ્ધિ થાય છે. તે જ દ્રવ્યની અનુભૂતિ થાય છે. જેમ કે એક ઘટ છે. તે કાચો હોય ત્યારે શ્યામ છે. અને ભટ્ટીમાં પકવવામાં આવે ત્યારે પકવ બનવાથી રક્ત થાય છે. આ રીતે પૂર્વકાલમાં શ્યામાવસ્થા, અને પછીના કાળમાં રક્તાદિ અવસ્થા આમ બન્ને જુદી જુદી જે અવસ્થાઓ છે તે ઘટની ભેદક અવસ્થાઓ છે. પહેલાંના ઘટથી પછીનો ઘટ ભિન્ન છે. પહેલાંના ઘટમાં અપકવ હોવાથી જલાધારાદિ કાર્ય કરાતુ નથી અને પછીના ઘટમાં પકવ હોવાથી જલાધારાદિકાર્ય કરાય છે. આ પ્રમાણે અવસ્થાભેદ એ ઘટનો ભેદક છે. છતાં તે અવસ્થાભેદ હોતે છતે પણ “આ ઘટ દ્રવ્ય તેહનું તે જ છે. જે પહેલાં મેં અનુભવ્યું (જોયું) હતું” આવું સમન્વયાત્મક જે જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન જે સ્વભાવને લીધે થાય છે. તે નિત્યસ્વભાવ કહેવાય છે.

બાલ્ય-યુવા-વૃદ્ધાવસ્થા બદલાવા છતાં “આ દેવદત્ત તેનો તે જ છે” આમ જે અભેદ જણાય છે બોલાય છે. તે નિત્યસ્વભાવને આભારી છે. દેવ-નારકી તિર્યચ-મનુષ્યાદિ પર્યાયો પલટાવા છતાં જીવ તેનો તે જ છે. આવી જે બુદ્ધિ થાય છે તે નિત્યસ્વભાવને લીધે જાણવી. આ પ્રમાણે પ્રતિસમયે પલટાતા પર્યાયોમાં “દ્રવ્ય તેનું તે જ છે” આવું જ્ઞાન જે પ્રવર્તે છે. તે નિત્યસ્વભાવને લીધે છે. અને તે નિત્યસ્વભાવ છએ દ્રવ્યોમાં અવશ્ય વર્તે છે.

“તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્” ૫-૩૦ ઇતિ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમ્. “પ્રધ્વંસાપ્રતિયોગિત્વં નિત્યત્વમ્” ઇત્યસ્યાપ્યત્રૈવ પર્યવસાનમ્, કેનચિદ્ રૂપેણૈવ તલ્લક્ષણવ્યવસ્થિતે: ॥ ૩ ॥

જૈન શાસ્ત્રોમાં નિત્યનું લક્ષણ આવું આવે છે કે “તદ્ભાવ” થી એટલે કે તત્ત્વાર્થસૂત્રના ૫-૨૯ મા સૂત્રમાં કહેલા ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવાત્મક એવા “સત્” પણાના ભાવથી “અવ્યયમ્” જે વ્યય ન પામે, એટલે કે “સત્” પણામાંથી જે વ્યય ન પામે તે નિત્ય કહેવાય છે. આવા પ્રકારનું લક્ષણ જૈનદર્શનકારોએ જણાવ્યું છે.

તથા ન્યાય-વૈશેષિકાદિ દર્શનકારોએ “પ્રધ્વંસાપ્રતિયોગિત્વં નિત્યત્વમ્” આવું નિત્યનું લક્ષણ કર્યું છે. વસ્તુનો જે નાશ થાય તે પ્રધ્વંસ કહેવાય છે. અને “ચસ્વાભાવઃ સ પ્રતિયોગી” આ ન્યાયને અનુસારે જે વસ્તુનો નાશ થાય છે. તે વસ્તુ નાશની પ્રતિયોગી (અર્થાત્ વિરોધી) કહેવાય છે. જેમ કે ઘટનો જ્યારે નાશ થયો ત્યારે ઘટ એ નાશનો (અભાવનો) પ્રતિયોગી કહેવાય છે. અને જે વસ્તુનો નાશ થતો જ નથી. જેમ કે

આકાશ. તે તે વસ્તુ આકાશના નાશની અપ્રતિયોગી કહેવાય છે. અહીં જીવ, પુદ્ગલ, આકાશ આદિ મૂલભૂત દ્રવ્યો કદાપિ પ્રધ્વંસ પામતાં નથી. તેથી મૂલભૂત દ્રવ્યો પ્રધ્વંસનાં અપ્રતિયોગી બનવાથી નિત્ય કહેવાય છે. આ નૈયાયિકનું કહેલું લક્ષણ છે. તે પણ જૈનદર્શનકારે કરેલા લક્ષણની અંદર પ્રાયઃ સમાઈ જાય છે. કોઈને કોઈ રૂપે તે લક્ષણ પણ નિત્યપદાર્થોમાં આવી જ જાય છે. કારણ કે તદ્ભાવ=એટલે કે સદ્ભાવથી=સત્ પણાના ભાવથી જે વ્યય ન પામે તે નિત્ય, આ લક્ષણમાં સત્ પણાનો ધ્વંસ ન થવાથી અપ્રતિયોગિતા આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. આ ત્રીજો નિત્યસ્વભાવ સમજાવ્યો. ૩.

અનિત્યસ્વભાવ પર્યાયપરિણતિ લહિઈં, જેણઈ રૂપઈં-ઉત્પાદ વ્યય છઈં, તેણઈ અનિત્યસ્વભાવ છઈ, છતી વસ્તુનઈં રૂપાન્તરથી પર્યાયવિશેષથી નાશ છઈ, તેણઈ કરી ં દ્વિવિધા- “આ રૂપઈં નિત્ય, આ રૂપઈં અનિત્ય” ં વૈચિત્રી ભાસઈં છઈં.

વિશેષનઈં સામાન્યરૂપથી અન્વયઈં નિત્યતા, જિમ ઘટ નાશઈં, ષણિ મૃદ્દ્રવ્યાનુવૃત્તિં. તથા સામાન્યઈં મૃદાદિકનઈં ષણિ સ્થૂલાર્થાન્તર ઘટાદિકનાશઈં અનિત્યતા, “ઘટરૂપેણ મૃન્નષ્ટા ઙ્ઙિતિ પ્રતીતેઃ ॥ ૧૧-૭ ॥

સર્વે પણ દ્રવ્યો દ્રવ્યપણે સદા રહેનારાં (નિત્ય) હોવા છતાં પણ પ્રતિસમયે તેમાં પર્યાયોનું પરિવર્તન (પરિણતિ) અવશ્ય થાય જ છે. પર્યાયોની જે પરિણતિ (પરિણમન) છે. તે જ અનિત્યસ્વભાવ છે. પૂર્વપર્યાયનો નાશ અને ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ જે રીતે થાય છે. તે રીતે નાશ અને ઉત્પાદનું જે હોવાપણું છે. તેણે કરીને તેમાં અનિત્યસ્વભાવ પણ છે. જો તેમાં અનિત્યસ્વભાવ ન હોત તો પૂર્વોત્તર પર્યાયોનું પરિણમન (નાશ અને ઉત્પાદ) ન થાત, અને વસ્તુ સદા કાળ એક સરખી કુટસ્થ નિત્ય જ રહેત. પણ તેમ રહેતી નથી. તેથી અવશ્ય અનિત્યસ્વભાવ પણ છે જ. આ ચોથો સ્વભાવ થયો. ૪.

વસ્તુ સદા કાળ છતી છે. તેનું સદ્રૂપપણું ક્યારે ય જવાનું નથી. તેથી નિત્ય પણ છે. અને સત્ એવી તે વસ્તુમાં રૂપાન્તરથી એટલે કે પર્યાયવિશેષથી જુદા-જુદા પર્યાય સ્વરૂપે નાશ પણ અવશ્ય થાય છે તેથી અનિત્ય પણ છે. આમ હોવાથી “આ રૂપે નિત્ય અને આ રૂપે અનિત્ય” અર્થાત્ “દ્રવ્યપણે નિત્ય અને પર્યાયપણે અનિત્ય” આમ દ્વિવિધા = બન્ને પ્રકારની વિચિત્રતા વસ્તુમાં જણાય છે. દ્રવ્યાર્થિકનયની પ્રધાનતાએ વસ્તુ નિત્ય જણાય છે. અને પર્યાયાર્થિકનયની પ્રધાનતાએ વસ્તુ અનિત્ય જણાય છે. આ રીતે નિત્યાનિત્ય છે. આમ માનવામાં કોઈ દોષ નથી.

વિશેષોમાં (પ્રતિસમયે બદલાતા પર્યાયોમાં) પણ જો સામાન્યરૂપે વસ્તુ જોવામાં આવે તો અન્વય જણાયે છે તે નિત્યતા અવશ્ય જણાય જ છે. જેમ કે ઘટનો નાશ થઈ કપાલ થાય, ત્યાં ઘટ અને કપાલ બદલાવા છતાં પણ મૃદ્ દ્રવ્યની તો અનુવૃત્તિ રહે જ છે. (માટી દ્રવ્ય તો બન્ને અવસ્થામાં તેનું તે જ રહે છે.) આ નિત્યતા થઈ. આ રીતે પર્યાયોમાં એટલે કે વિશેષોમાં જો સામાન્યરૂપે અન્વય જોઈએ તો નિત્યસ્વભાવતા નિયમા જણાય જ છે. તથા સામાન્ય એવા, મૃદાદિદ્રવ્યને વિષે પણ સ્થૂલ એવા પદાર્થાન્તર રૂપે નવા નવા પર્યાયરૂપે જો જોવામાં આવે તો તે પદાર્થાન્તરોનો એટલે વિશેષોનો ઉત્પાદ-નાશ થતો હોવાથી તે ભાવે અનિત્યતા પણ ભાસે જ છે. જેમ કે ઘટાદિનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે ઘટના નાશની સાથે મૃદ્નો પણ તે ભાવે અવશ્ય નાશ થાય જ છે. કારણ કે જે માટી પહેલાં ઘટપણે હતી, તે માટી હવે ઘટપણે રહી નથી પણ કપાલરૂપે છે. તેથી જેમ ઘટનો નાશ થયો તેમ ઘટપણે મૃદ્નો પણ નાશ થયો છે. અને જેમ કપાલની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તેમ કપાલપણે મૃદ્ની પણ ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ રીતે જે સામાન્ય મૃદ્દ્રવ્ય નિત્ય દેખાય છે તે જ મૃદ્દ્રવ્ય અનિત્ય પણ દેખાય જ છે. તેથી નિત્યાનિત્ય ઉભયસ્વભાવવાળું જ દ્રવ્ય છે.

અહીં બીજા કેટલાક દર્શનકારો (સાંખ્યાદિ) પદાર્થોને નિત્ય જ માની લે છે. દ્રવ્યાર્થિકનયની એકાન્ત દૃષ્ટિની પરવશતાથી એકાન્ત નિત્ય માનીને પોતાની માન્યતા આગળ ચલાવે છે. પરંતુ ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો નાશ પામતા અને મનુષ્યાદિપણે જીવો મૃત્યુ પામતા પણ જરૂર દેખાય છે. એટલે એકાન્ત નિત્ય માનવામાં કેટલાક વ્યવહારોનો વિરોધ આવે છે. તેને સંગત કરવા મનમાની નવી કલ્પનાઓ તેઓને કરવી પડે છે જેમાં અનેક ગુંચવણો ઉભી થાય છે. તેવી જ રીતે એકાન્ત પર્યાયાર્થિકનયની દૃષ્ટિવાળા (બૌદ્ધો) વસ્તુમાત્રને અનિત્ય (સર્વે ક્ષણિકમ્) માનીને પોતાની વિચારસરણી જગતમાં દોહરાવે છે. તેમાં પણ પૂર્વાપર અનુસંધાન સંભવતું ન હોવાથી અને જગતમાં પૂર્વાપર અનુસંધાનવાળા જ વ્યવહારો જણાતા હોવાથી અનેકજાતના દોષો આવે છે અને તેને દૂર કરવા તેઓને પણ “વાસના” અને “સંતાન” આદિની ઘણી મિથ્યા કલ્પનાઓ કરવી પડે છે. તેમાં પણ ઘણી ગુંચવણો ઉભી થાય છે. તથા નૈયાયિક અને વૈશેષિકો નિત્ય અને અનિત્ય એમ બન્નેને માને છે પરંતુ એકાન્તભેદની વાસનાના સંસ્કારો હોવાથી જ્યાં (આકાશાદિ અને પરમાણુમાં) નિત્યતા માને છે ત્યાં એકાન્તનિત્યતા જ, અને દ્વયણુકાદિમાં જ્યાં અનિત્યતા માને છે ત્યાં કેવળ અનિત્યતા જ માને છે. તેથી ત્યાં પણ અનેક જાતના દોષોની આપત્તિ આવે છે. આ રીતે એકાન્તનિત્યવાદમાં,

એકાન્તાનિત્યવાદમાં અને એકાન્તે ભિન્ન એવા ઉભયવાદમાં કેવળ ગુંચવણો અને મુશ્કેલીઓ જ છે. આમ સમજીને પણ “વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવા માટે અનેકાન્તવાદ અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ જાણવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ” સર્વે પણ વસ્તુઓ પોત પોતાના પારિણામિકભાવે જ નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપવાળી છે. તેમ માનવામાં જ કોઈ દોષ નથી અને કેવળ આત્મહિત છે. ॥ ૧૮૯ ॥

જો નિત્યતા ન છઈ તો, અન્વય વિના ન કારય હોવઈ જી ।
 કારયકાલે અછતું કારણ, પરિણતિરૂપ વિગોવઈ જી ।
 અનિત્યતા જો નહીં સર્વથા, અર્થક્રિયા તો ન ઘટઈ જી ।
 દલનિં કારયરૂપ પરિણતિ, અનુત્પન્ન તો વિઘટઈ જી ॥ ૧૧-૮ ॥

ગાથાર્થ- જો નિત્યતા (નિત્યસ્વભાવ) ન માનીએ તો “અન્વય દ્રવ્ય” વિના કાર્ય થાય નહીં. કાર્ય ઉત્પન્ન થવાના કાળે કારણ જો અછતું (અવિદ્યમાન) હોય, તો આ કાર્ય, આ કારણની પરિણતિ (પરિણામ-પરિવર્તન) રૂપ છે આ વાતનો લોપ થાય.

અને જો અનિત્યતા સર્વથા ન માનીએ તો પદાર્થોની અર્થ ક્રિયા ઘટે નહીં, તથા ઉપાદાનકારણમાં કાર્ય થવા રૂપ પરિણામ છે. આમ માનીએ તો સર્વથા “અનુત્પન્નતા” = (એટલે કે એકાન્તાનિત્યતા) આપોઆપ ઉડી જ જાય છે. ॥ ૧૧-૮ ॥

ટાંનો- જો નિત્યતા નથી, અનઈ એકાન્ત ક્ષણિક જ સ્વલક્ષણ છઈ. તો કારણના અન્વય વિના કાર્ય ન નીપજઈ. જે માટિં કારણ ક્ષણ કાર્યક્ષણોત્પત્તિકાલઈ નિહૈંતુકનાશ અનુભવતો અછતો છઈ, તે કાર્યક્ષણપરિણતિ કિમ કરઈ ? અછતો ઈ કારણક્ષણ કાર્યક્ષણ કરઈ. તો ચિરનષ્ટકારણથી, અથવા અનુત્પન્નકારણથી કાર્ય નીપનું જોઈઈ. ઈમ તો કાર્યકારણભાવની વિડંબના થાઈ. “અવ્યવહિત જ કારણક્ષણ કાર્યક્ષણ કરઈ” ઈમ કહિઈ, તોઈ રૂપાલોકમનસ્કારાદિક્ષણરૂપાદિકનઈ વિષઈ ઉપાદાન આલોકાદિકનઈ વિષઈ નિમિત્ત, એ વ્યવસ્થા કિમ ઘટઈ ? જે માટઈ અન્વય વિના શક્તિમાત્રઈ ઉપાદાનતા નિમિત્તમાંહિં પણ કહી શકાઈ. તે માટિં ઉપાદાન તે અન્વયી માનવું. અન્વયિપણું તે જ નિત્યસ્વભાવ.

હિવઈ જો સર્વથા નિત્યસ્વભાવ માનઈ, અનઈ અનિત્યસ્વભાવ સર્વથા ન માનઈ, તો અર્થક્રિયા ન ઘટઈ. જે માટઈ-દલનઈ = કારણનઈ કાર્યરૂપતાપરિણતિ=કર્થચિદ્ ઉત્પન્નપણું જ આવ્યું. સર્વથા અનુત્પન્નપણું વિઘટિઈ, અનઈ જો ઈમ કહિઈ “કારણ તે

નિત્ય જ, તદ્વૃત્તિ કાર્ય તે અનિત્ય જ” તો કાર્યકારણનર્થ અભેદસંબંધ કિમ ઘટઈ ? ભેદસંબંધ માનિઈ, તો તત્સંબંધાન્તરાદિ ગવેષણાઈ અનવસ્થા થાઈ છે. માટિં કથંચિદ્ અનિત્યસ્વભાવ પશિ માનવો. ૪. ॥ ૧૧-૮ ॥

વિવેચન- ઉપરની સાતમી ગાથામાં ત્રીજો નિત્ય સ્વભાવ અને ચોથો અનિત્યસ્વભાવ કોને કહેવાય ? તે સમજાવ્યું છે. પરંતુ જો ત્રીજો નિત્યસ્વભાવ ન માનીએ તો શું દોષ આવે ? અને ચોથો અનિત્યસ્વભાવ ન માનીએ તો શું દોષ આવે ? તે હવે આ ગાથામાં સમજાવે છે.

જો નિત્યતા નથી, અનંદં એકાન્તક્ષણિક જ સ્વલક્ષણ છડ, તો કારણના અન્વય વિના કાર્ય ન નીપજડ, જે માટિં કારણક્ષણ કાર્યક્ષણોત્પત્તિકાલંદં નિર્હેતુક નાશ અનુભવતો અછતો છડ, તે કાર્યક્ષણપરિણતિ કિમ કરડ ? અછતો ડં કારણક્ષણ કાર્યક્ષણ કરડ, તો ચિરનષ્ટકારણથી અથવા અનુત્પન્ન કારણથી કાર્ય નીપનું જોડડ, ડમ તો કાર્યકારણભાવની વિડંબના થાડ.

જો “નિત્યસ્વભાવતા નથી” આમ કહીએ અને એકાન્તે ક્ષણિકપણું એ જ પદાર્થનું લક્ષણ છે. આમ (જેમ બૌદ્ધ કહે છે. તેમ) માનીએ તો પ્રતિસમયે નવા નવા પ્રગટ થતા પર્યાયાત્મક કાર્યોમાં “કારણના અન્વય વિના” તે તે કાર્યો નીપજશે નહીં. પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશુલ-ઘટ અને કપાલ આદિ ક્રમસર થતા કાર્યોમાં અનુસ્યૂત કારણભૂત એવી માટીદ્રવ્યની જો નિત્યતા (અન્વય) ન માનીએ તો પિંડમાંથી સ્થાસ બનતાં પિંડના સર્વે કણો સર્વથા નષ્ટ જ થઈ ગયા, ભૂતલ ચોખ્ખુ જ થઈ ગયું. ભૂતલ ઉપર માટી (મૂલદ્રવ્ય) બીલકુલ રહ્યું જ નહીં, હવે સ્થાસ શેમાંથી બનશે ? આમ નવું કાર્ય થશે જ નહીં. એવી જ રીતે દૂધ-દહીં-માખણ ઘી અને મોદક આદિ જે ક્રમસર કાર્યો થાય છે. તેમાં પણ અન્વયીભૂત એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય જો નિત્ય છે. આમ ન માનીએ તો દૂધમાંથી દહીં બનતાં દૂધનો (અને તેની સાથે દૂધના કણોનો-અણુઓનો પણ) સર્વથા નાશ થતાં દૂધનું ભાજન, વગર ધોયે જ ચોખ્ખુ થઈ જાય તો દહીં હવે બને શેમાંથી? તેથી દહીં કાર્ય નીપજશે જ નહીં. આમ સર્વત્ર જાણવું.

આ રીતે જો નિત્યસ્વભાવ ન માનીએ અને સર્વથા એકાન્તે ક્ષણિક જ વસ્તુ છે. આમ માનીએ તો પ્રતિસમયે થતાં પર્યાયાત્મક નવાં નવાં કાર્યોમાં મૂલકારણભૂત પદાર્થ (કારણરૂપે રહેલો પદાર્થ જેમ કે મૃત્પિંડ) કાર્યક્ષણોત્પત્તિકાલે (એટલે સ્થાસાત્મક કાર્ય પદાર્થ ઉત્પન્ન થવાના કાલે) એકાન્તે ક્ષણિકપણાની માન્યતા સ્વીકારેલી હોવાથી

નિર્દેતુકનાશ (નાશનું કોઈ કારણ મળે કે ભલે ન મળે તો પણ પૂર્વક્ષણનો પદાર્થ નિર્દેતુક નાશ પામે છે. આમ ક્ષણિક માનેલ હોવાથી નાશ જ થઈ જાય છે. આવી માન્યતા હોવાથી નાશને) પામતો છતો “અછતો” જ થાય છે. સારાંશ કે કાર્યાત્મક પદાર્થની ઉત્પત્તિકાલે કારણાત્મક પદાર્થ નિર્દેતુક નાશ પામતો છતો સર્વથા અછતો જ બને છે. જો આમ હોય તો હવે સ્થાસ થવાના સમયે સર્વથા અછતો (અસત્) બનેલો તે કારણક્ષણ (મૃત્તિંડ) કાર્યક્ષણની પરિણતિને (સ્થાસાત્મક કાર્યરૂપ પદાર્થ પરિણામને) કેમ કરે ! જે કારણમાંથી કાર્ય નીપજવાનું હતું તે કારણ પોતે જ (જેમકે મૃત્તિંડ જ) સર્વથા ચાલ્યું ગયું. અસત્ બની ગયું. ભૂતલ ઉપર કંઈ રહ્યું જ નહીં, તો હવે સ્થાસાત્મક કાર્યપરિણામ શેમાંથી બને ?

હવે જો આવો બચાવ કરો કે કારણક્ષણ (મૃત્તિંડ) તો ક્ષણિક સ્વભાવવાળો હોવાથી નષ્ટ થઈ જ ગયો છે. અછતો જ થઈ ગયો છે. પણ અછતો (અસત્ એવો પણ) ઙ્ = એ કારણક્ષણ (મૃત્તિંડ) કાર્યક્ષણને (સ્થાસાત્મકકાર્યને) કરે છે. આમ જો બચાવ કરો તો તમારા આ બચાવ પ્રમાણે તો “અસત્ (અવિદ્યમાન) કારણ પણ પોતાનું કાર્ય કરે” એવો જ અર્થ થયો. અને જો આમ જ હોય તો ચિરનષ્ટકારણથી (જેનું કારણ ઘણા વર્ષો પહેલાં નાશ પામી ગયું છે. અને તેથી જે વર્તમાનકાળે અસત્ બનેલું છે તેવા કારણથી) અથવા અનુત્પન્નકારણથી (એટલે કે જે કારણ હજુ આવ્યું જ નથી અને તેથી વર્તમાનકાળે જે કારણ અસત્ છે. તેવા કારણથી) પણ કાર્ય નીપજવું જોઈએ. પણ તેવા પ્રકારના અસત્ કારણમાંથી કાર્ય નીપજતું દેખાતું નથી. જેમ ચિરનષ્ટ કારણથી (શ્રેણિક મહારાજાથી) અત્યારે સંતાનોત્પત્તિ થવી જોઈએ. તથા અનુત્પન્નકારણથી (ભાવિમાં થનારા પદ્મનાભપ્રભુથી) શાસનસ્થાપના અત્યારે થવી જોઈએ. તેથી પ્રત્યક્ષપણે વ્યવહારનો વિરોધ આવશે. આ એક દોષ.

તથા વળી આમ જ માનીએ કે અસત્ કારણથી કાર્ય થાય છે. તો જેમ દૂધ હાજર હોય છે. અને દહીં થાય છે. તેમ દૂધ નષ્ટ કે દૂધ અનુત્પન્ન હોય તો પણ દહીં થવું જોઈએ. અને જો આમ અસત્ એવા દૂધમાંથી દહીં બનતું થઈ જાય તો દહીં બનાવવા દૂધ લાવવાની જરૂરિયાત જ ન રહે, અને વિના દૂધે દહીં થવા લાગે અને જો વાસ્તવિક આમ જ હોય તો દૂધ એ કારણ છે અને દહીં એ કાર્ય છે. આવા પ્રકારનો દૂધ-દહીંનો જે કાર્યકારણભાવ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે કાર્યકારણભાવની વિંડબના (હાનિ) થાય. કાર્યકારણભાવ ઘટે જ નહીં. જો વિના કારણે જ કાર્ય થતું હોય તો “આ એનું કાર્ય છે. અને આ એનું કારણ છે” એમ કહેવાય જ નહીં. આ બીજો દોષ.

“અવ્યવહિત જ કારણક્ષણ કાર્યક્ષણ કરઈ” ડમ કહિઈ, તો ડં રૂપાલોક-મનસ્કારાદિક્ષણરૂપાદિકનઈ વિષઈ ઉપાદાન આલોકાદિકનઈ વિષઈ નિમિત્ત, ં વ્યવસ્થા કિમ ઘટઈ ? જે માટઈ અન્વય વિના શક્તિમાત્રઈ ઉપાદાનતા નિમિત્તમાઈં પળિ કહી શકાઈ, તે માટઈ ઉપાદાન તે અન્વયી માનવું. અન્વયિપણું તેજ નિત્યસ્વભાવ.

જો અસત્કારણથી કાર્ય થતું હોય તો ચિરનષ્ટકારણથી અથવા અનુત્પન્નકારણથી પણ કાર્ય થવું જોઈએ આવો જે દોષ ક્ષણિકવાદીને ઉપરની પંક્તિમાં આપવામાં આવ્યો, તેમાંથી બચવા માટે ક્ષણિકવાદી કદાચ આવો બચાવ કરે કે-

“અવ્યવહિત કારણક્ષણ જ કાર્યક્ષણ કરે છે” એમ અમે માનીએ છીએ. એટલે કે વ્યવધાન વિનાના પૂર્વક્ષણમાં સત્, અને વર્તમાનક્ષણમાં અસત્ એવા જ અસત્ કારણક્ષણથી (કારણાત્મક પદાર્થથી) કાર્યક્ષણ (કાર્યાત્મક પદાર્થ) થાય છે. એમ અમે માનીએ છીએ તેથી જે દૂધ પૂર્વક્ષણમાં સત્ હતું અને દહીં બનવાના વર્તમાનક્ષણે અસત્ બન્યું. તેવા અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણવૃત્તિવાળા કારણક્ષણથી (દૂધથી), (દહીં સ્વરૂપ) કાર્યક્ષણ જન્મે છે. આમ અમે માનીશું. તેથી ચિરનષ્ટકારણથી અથવા અનુત્પન્નકારણથી પણ કાર્ય થવું જોઈએ. આ દોષ તમે જે અમને આપ્યો, તે દોષ અમને લાગતો નથી. શ્રેણિકમહારાજા કે પદ્મ નાભ પ્રભુ વર્તમાન ક્ષણના પૂર્વ ક્ષણમાં સત્ નથી. તેથી અમને આ દોષ આવતો નથી. અમારું તો આમ કહેવું છે કે “અવ્યવહિત” એવા પૂર્વક્ષણમાં જેની વૃત્તિ છે. અર્થાત્ જે સત્ છે તેવા જ કારણ (ક્ષણ) થી કાર્ય (ક્ષણ) થાય છે. ચિરનષ્ટ કે અનુત્પન્નકારણો જે છે તે અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણમાં સત્ નથી તે માટે તેનાથી કાર્ય ન થાય, પરંતુ અવ્યવહિત પૂર્વ ક્ષણમાં સત્ જે હોય અને વર્તમાનક્ષણમાં જે અસત્ હોય એવા પદાર્થથી જ કાર્ય થાય છે.

આમ કહેશો તો (રૂપાલોક = રૂપને જોવામાં મનસ્કારાદિ = મન વિગેરે ક્ષણરૂપાદિ = પદાર્થાદિમાં) રૂપને જોવામાં અવ્યવહિતપૂર્વક્ષણમાં મનસ્કારાદિક પદાર્થને (મન આદિ પદાર્થને) વિષે ઉપાદાન કારણતા અને આલોક (પ્રકાશ) આદિને વિષે નિમિત્ત કારણતા આવી જે વ્યવસ્થા છે તે કેમ ઘટશે ? કારણ કે નિત્યસ્વભાવ ન માન્યો હોવાથી કોઈ અન્વયીદ્રવ્ય તો છે જ નહીં. કાર્યક્ષણ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ તો જેમ ઉપાદાન એવા મનમાં છે તેમ નિમિત્ત એવા આલોકમાં પણ છે અને તે બંને અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણવૃત્તિ પણ છે. આ રીતે અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણમાં વર્તવાપણું અને કાર્યોત્પત્તિ કાળે ન વર્તવાપણું, આમ આ બંને મનમાં અને આલોકમાં એમ બન્નેમાં સરખું જ છે. તો મનને ઉપાદાન અને આલોકને નિમિત્ત આમ કેમ કહેવાય ?

કારણ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત આમ બન્ને પૂર્વક્ષણમાં સત્ છે. અને અન્વયી દ્રવ્ય કોઈ ન માન્યુ હોવાથી વર્તમાન ક્ષણમાં તે બન્ને અસત્ છે. આમ હોવાથી ઉપાદાન કારણ વિના-મૂલ અન્વયી દ્રવ્ય માન્યા વિના કેવળ એકલી કાર્યકરવાની શક્તિમાત્ર હોય, અને અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણવૃત્તિ જે હોય તેને જ ઉપાદાનતા કહો તો તેવી શક્તિમાત્ર તો નિમિત્તમાં પણ છે. કારણકે નિમિત્ત પણ અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણવૃત્તિ પણ છે. પૂર્વક્ષણમાં સત્ પણ છે. ક્ષણિક હોવાથી વર્તમાનમાં અસત્ પણ છે. અને કાર્ય કરવાની (નિમિત્તરૂપે) શક્તિવાળુ પણ છે. તેથી નિમિત્તમાં પણ ઉપાદાનતા કહી શકાશે. અને જો નિમિત્તમાં પણ ઉપાદાનતા કહો તો ઉપાદાન-નિમિત્ત જેવો કોઈ ભેદ રહેશે જ નહીં. તે માટે જે ઉપાદાન કારણ છે તે સર્વથા નાશ પામતું જ નથી, કાર્યકાળે પણ સત્ રહે જ છે એટલું જ નહીં પણ કારણ પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે છે; તેથી અન્વયી છે. અન્વયવાળું છે. આમ માનવું જોઈએ. અને જે આ અન્વયિપણું છે. તે જ નિત્યસ્વભાવતા છે. આ ત્રીજો સ્વભાવ સમજવો.

હિવડ જો સર્વથા નિત્યસ્વભાવ માનડં, અનડં અનિત્યસ્વભાવ સર્વથા ન માનડં, તો અર્થક્રિયા ન ઘટડં, જે માટડં દલનડં કારણનડં કાર્યરૂપતાપરિણતિ-કથંચિત્ ઉત્પન્નપણું જ આવ્યું. “સર્વથા અનુત્પન્નપણું વિઘટિતં” અનડં જો ડમ કહિડં “કારણ તે નિત્ય જ, તદ્વૃત્તિ કાર્ય તે અનિત્ય જ” તો કાર્યકારણનડં અભેદસંબંધ કિમ ઘટડ ?

ભેદસંબંધ માનિડં તો તત્સંબંધાન્તરાદિગવેષણાડં અનવસ્થા થાડં છે. તે માટિ કથંચિત્ અનિત્યસ્વભાવ ષણિ માનવો. ॥ ૧૧-૮ ॥

હવે જો સર્વથા એકલો નિત્યસ્વભાવ જ માનીએ, અને અનિત્ય સ્વભાવ સર્વથા ન માનીએ તો = પદાર્થોમાં પોતપોતાની અર્થક્રિયા ન ઘટે. જેમ કે બીજ નિત્યસ્વભાવવાળું માનો તો સદા એક જ સ્વભાવવાળુ હોવાથી સદા અંકુરાને કરવું જોઈએ, ક્યારેક જ અંકુરાને કરે આમ કેમ ? કાર્યકરવાને જો સમર્થ હોય તો સદા કાર્ય કરનાર થવું જોઈએ. તથા ઈલા અનિલ અને જલના સંયોગની પણ શું જરૂર ? તે કારણો આવે ત્યારે જ કાર્ય કરે, અન્યથા ન કરે તો કાર્ય કરવા અને ન કરવાના બે સ્વભાવોને કારણે બીજ અનિત્ય થઈ જશે. જો સ્વભાવ બદલે તો અનિત્ય થાય અને સ્વભાવ ન બદલે તો સદા એક જ સ્વભાવ હોવાથી ઈલા અનિલ અને જલાદિની અપેક્ષા વિના પણ કાર્ય કરવું જોઈએ અથવા ઈલાનિલજલ સંયોગે પણ પૂર્વની જેમ કાર્ય ન કરવું જોઈએ. ઈત્યાદિ ચર્યા સ્યાદ્વાદમંજરીમાં “આદીપમાવ્યોમસમસ્વભાવં” શ્લોકથી જાણી લેવી.

હવે જો દલનું એટલે ઉપાદાનકારણનું જ (અર્થાત્ ધારો કે બીજનું) કાર્ય સ્વરૂપે (એટલે કે અંકુરા સ્વરૂપે) પરિણમન થાય છે આમ માનશો તો એટલે કે દલ એવું જે ઉપાદાન કારણ છે. તે પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે છે. જે બીજ છે. તે પોતે જ અંકુરારૂપે બને છે. મૃત્તિંડ એ જ સ્થાસાદિ રૂપે બને છે. દૂધ એ જ દહીં બને છે. જે બાળક છે તે જ યુવાન બને છે. આમ જો માનશો તો તમારી ઈચ્છા હોય કે ન હોય પણ ઉપાદાનકારણમાં “કથંચિદ્ ઉત્પન્નપણુ” આવ્યું જ... તથા મૂલ દ્રવ્યનો અન્વય રહેવાથી ભલે નિત્યતા જરૂર છે. તો પણ કારણનું કાર્યરૂપે પરિવર્તન પણ હોવાથી મન માને કે ન માને તો પણ કથંચિદ્ અનિત્યપણું પણ સાથે સાથે આવ્યું જ.

આ “કથંચિદ્ ઉત્પન્નપણું (અનિત્યપણું) જે આવ્યું” તેણે જ “સર્વથા અનુત્પન્નપણાને” એટલે કે એકાન્તે કુટસ્થ નિત્યતાપણાને વિઘટ્યું = દૂર કર્યું. કથંચિદ્ અનિત્યપણુ માનવાથી એકાન્ત નિત્યપણું (અનુત્પન્નપણું) ન રહ્યું. હવે જો આ વિષયમાં પોતાનો બચાવ કરવા માટે આમ કહેશો કે “કારણ તે નિત્ય જ છે. અને તદ્વૃત્તિ કાર્ય તે અનિત્ય જ છે” એટલે કે જે જે કારણભૂત મૂલભૂત દ્રવ્ય છે તે એકાન્તે નિત્ય છે. કારણકે તે સદા રહે છે. અને તેમાં રહેલું જે કાર્ય છે. તે ઉત્પત્તિ-વિનાશવાણું હોવાથી અનિત્ય જ છે આમ એક નિત્ય જ છે. અને બીજું અનિત્ય જ છે. આમ કારણ કેવલ નિત્ય જ, અને કાર્ય કેવલ અનિત્ય જ છે. આમ કહેશો પરંતુ જૈનો માને છે તેવો નિત્યાનિત્ય ઉભયસ્વભાવવાળો પદાર્થ છે. આવું જો નહીં માનો તો કાર્યકારણનો અભેદસંબંધ ઘટશે નહીં. જે કારણભૂત માટી છે તે જ સ્થાસાદિરૂપે બને છે આમ કહેવાશે નહીં, જે દૂધ છે તે જ દહીં બને છે આમ કહેવાશે નહીં. કારણકે પૂર્વસમય વર્તી કારણ તો એકાન્તે નિત્ય જ માન્યુ છે. તેથી તે રૂપાન્તર પામે જ નહીં તે દૂર થાય જ નહીં. અને તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ઉત્તરસમય વર્તી કાર્ય આવે જ નહીં કાર્ય થશે જ નહીં અને કાર્ય-કારણનો જગતમાં અભેદસંબંધે જે વ્યવહાર દેખાય છે. તેનો પણ વિરોધ આવશે.

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે “કાર્યકારણની વચ્ચે અભેદસંબંધ નથી” પરંતુ એકાન્તે ભેદ સંબંધ જ છે. એમ અમે માનીશું. છતાં તે તે કાર્ય તે તે કારણમાં જ થાય, અન્યત્ર ન થાય કારણ કે તે તે કાર્યને અને તે તે કારણને સમવાચસંબંધ છે. જેમ કે માટી અને ઘટકાર્ય, આ બન્ને એકાન્તે ભેદ સંબંધવાળાં છે. ત્યાં માટી એ કારણ હોવાથી એકાન્તે નિત્ય જ છે. અને ઘટ એ કાર્ય હોવાથી એકાન્તે અનિત્ય જ

છે. પરંતુ સમવાયસંબંધથી ઘટકાર્ય માટીમાં જ છે અન્યત્ર નથી તેથી માટીમાંથી જ ઘટ થાય છે. અન્ય એવા પત્થરાદિદ્રવ્યમાંથી ઘટકાર્ય થતું નથી એમ અમે માનીશું. અને કાર્ય કારણનો ભેદ હોવા છતાં, સમવાયસંબંધથી કારણમાં કાર્ય છે એમ માનીશું.

આવા પ્રકારનો હે નેયાયિકો ! જો તમે બચાવ કરશો. તો કાર્યકારણભાવનો સંબંધ સંગત કરવા માટે જેમ સમવાય સંબંધની કલ્પના કરો છો. તેમ સમવાય સંબંધ પણ એક ભિન્ન પદાર્થ હોવાથી તેના સંબંધ માટે “સંબંધાન્તર” બીજો સમવાય સંબંધ, એમ અન્ય અન્ય સંબંધોની ગવેષણા(કલ્પના) કરવી પડશે. કારણ કે જો કાર્ય અને કારણ એકાન્તે ભિન્ન માનો અને તેને જોડવા સમવાય સંબંધ લાવો તો તમારા મતે સમવાય સંબંધ એ પણ એક એકાન્તે ભિન્ન પદાર્થ જ છે. તેને જોડવા અન્ય અન્ય સમવાયો કલ્પવા પડશે કે જેનો છોડો જ નહીં આવે. એટલે અનવસ્થા દોષ આવશે. અને જો એમ કહો કે આ સમવાયસંબંધનો એવો સ્વભાવ જ છે કે કાર્ય-કારણ ને પણ જોડે અને પોતે પણ સ્વયં જોડાઈ જાય, અન્યસંબંધાન્તરની અપેક્ષા ન રાખે, તેથી અનવસ્થા દોષ ન આવે. જો આવો બચાવ કરો તો કાર્ય-કારણ પોતે જ સ્વયં જોડાઈ જાય છે. અર્થાત્ અભેદસંબંધ પામે છે એમ માનવામાં શું દોષ ? અંતે પણ અભેદ તો માનવો જ પડે છે તો પછી પ્રથમથી જ અભેદ માનવામાં શું જાય છે ? જે વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે જેમ દેખાય છે તેમ ન માનતાં આડુ-અવળુ માનવું અને પછી તેને સંગત કરવા નવી નવી કલ્પનાઓ કરવી આ પંડિતપુરુષોને શોભાસ્પદ નથી. તે માટે કથંચિદ્ અનિત્યસ્વભાવ પણ છે જ. આમ માનવું જોઈએ. આ ચોથો સ્વભાવ સમજાવ્યો.

॥ ૧૯૦ ॥

સ્વભાવનંદં એકાધારત્વં, એકસ્વભાવ વિલાસો જી ।

અનેક દ્રવ્ય પ્રવાહ એહનંદં, અનેક સ્વભાવ પ્રકાશો જી ।

વિણ એકતા વિશેષ ન લહિંદં, સામાન્યનંદં અભાવંદં જી ।

અનેકત્વ વિણ સત્તા ન ઘટંદં, તિમ જ વિશેષ અભાવિ જી ॥ ૧૧-૯ ॥

ગાથાર્થ- સ્વભાવોની (ધર્મોની) જે એકાધારતા છે. તે એકસ્વભાવ જાણવો. અને એહને (એ જ દ્રવ્યને) અનેક દ્રવ્યપ્રવાહ (અનેકપર્યાય પણે થતો દ્રવ્યપ્રવાહ) જે છે. તે અનેક સ્વભાવતા જાણવી. એકતા (એક સ્વભાવતા) વિના સામાન્યના અભાવને લીધે વિશેષો પ્રાપ્ત ન થાય. અને અનેકત્વ (અનેકસ્વભાવતા) વિના વિશેષના અભાવે તેવી જ રીતે સત્તા ન ઘટે. ॥ ૧૧-૯ ॥

ટબો- સ્વભાવ = જે સહભાવી ધર્મ, તેહનઇં આધારત્વઇં એકસ્વભાવ. જિમ રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શનો આધાર ઘટાદિ એક કહિઇં, નાનાધર્માધારત્વઇં એકસ્વભાવતા, નાનાક્ષણાનુગતત્વઇં નિત્યસ્વભાવતા એ વિશેષ જાણવો. ૫.

મૃદાદિક દ્રવ્યનો સ્થાસ કોશ કુશુલાદિક અનેકદ્રવ્ય પ્રવાહ છઇં. તેણઇં અનેકસ્વભાવ પ્રકાશઇં. પર્યાયપણિ આદિષ્ટ દ્રવ્ય કરઇં. તિવારઇં આકાશાદિદ્રવ્યમાંહિં પણિ ઘટાકાશાદિભેદઇં એ (અનેકત્વ) સ્વભાવ દુર્લભ નહીં.

એકસ્વભાવ વિના, સામાન્યાભાવઇં, વિશેષ ન પામિઇં, વિશેષાભાવઇં અનેકસ્વભાવ વિના સત્તા પણિ ન ઘટઇં, તે માર્ટિં એકાનેક ૨ સ્વભાવ માન્યા જોઇઇં. ૬. ॥ ૧૧-૯ ॥

વિવેચન- અસ્તિ, નાસ્તિ, નિત્ય, અનિત્ય આમ ચાર સ્વભાવો સમજાવીને હવે આ ગાથામાં એકસ્વભાવતા અને અનેકસ્વભાવતા આમ બે સ્વભાવો ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે.

સ્વભાવ-જે સહભાવી ધર્મ, તેહનઇં-આધારત્વઇં એકસ્વભાવ. જિમ-રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શનો આધાર ઘટાદિ એક કહિઇં, નાનાધર્માધારત્વઇં એકસ્વભાવતા, નાનાક્ષણાનુગતત્વઇં નિત્યસ્વભાવતા, એ વિશેષ જાણવો.

સ્વભાવ એટલે દ્રવ્યની સાથે સહભાવીપણે રહેનારા ધર્મો. આવા પ્રકારના જે જે ધર્મો છે. તે ધર્મોનું આધારપણું તેને એકસ્વભાવતા કહેવાય છે. જેમ કે રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શ આ ચારે પુદ્ગલદ્રવ્યના સહભાવી ધર્મો છે. તે અનેક ધર્મોનો આધાર જે ઘટાદિદ્રવ્ય છે. તે એક છે. તે જ એકસ્વભાવતા છે. અર્થાત્ રૂપનો આધાર પણ અખંડ ઘટ છે. રસનો આધાર પણ અખંડ ઘટ છે તે જ રીતે ગંધાદિ શેષ ગુણોનો આધાર પણ અખંડ ઘટ છે. એટલે આવા અનેકગુણોનો આધાર એક જ ઘટ છે. તે ઘટની એકસ્વભાવતા છે. એવી જ રીતે ચૈતન્યાદિ અનેક ગુણોનો આધાર એક આત્મા છે. તેના એકભાગમાં ચૈતન્ય હોય અને બીજાભાગમાં ચૈતન્ય ન હોય, અથવા એક ભાગમાં ચૈતન્ય હોય, અને બીજા ભાગમાં બીજા બીજા ગુણો હોય, તેવું બનતું નથી, સારાંશ કે કોઈ પણ વિવક્ષિત એક અખંડ દ્રવ્ય, અનેક ધર્મોનો આધાર જે છે. તે એકસ્વભાવતા છે.

પ્રશ્ન- એકસ્વભાવતા અને નિત્યસ્વભાવતામાં શું તફાવત ?

ઉત્તર- જુદા જુદા અનેક ગુણોની અથવા અનેક ધર્મોની એક જ કાલે એટલે કે સર્વ સમયોમાં પ્રતિસમયે જે એકસરખી અખંડ એક આધારતા તે એકસ્વભાવતા કહેવાય છે. અને કાળક્રમે આવતા જુદા જુદા સમયક્ષણોમાં એટલે કે પ્રતિસમયે પલટાતા પર્યાયવિશેષોમાં દ્રવ્યની જે અનુગતતા (ધ્રુવતા-અન્વયદ્રવ્યનું હોવાપણું) તે નિત્યસ્વભાવતા કહેવાય છે.

પોતાના ગુણો અર્થાત્ પોતાના ધર્મોની અખંડદ્રવ્યમાં સર્વત્ર સમાનપણે જે વર્તના=આધારતા તે એકસ્વભાવતા જાણવી અને કાળક્રમે થતા પર્યાયોમાં દ્રવ્યની જે અન્વયતા તે નિત્યસ્વભાવતા જાણવી. આમ, આ બન્ને સ્વભાવોમાં તફાવત છે.

મૃદાદિક દ્રવ્યનો સ્થાસ કોશ કુશૂલાદિક અનેક દ્રવ્યપ્રવાહ છડં, તેણડં અનેકસ્વભાવ પ્રકાશડં, પર્યાય પળિ આદિષ્ટદ્રવ્ય કરડં. તિવારડં-આકાશાદિદ્રવ્યમાંહિં પળિ-ઘટાકાશાદિભેદડં ં (અનેકત્વ) સ્વભાવ દુર્લભ નહીં.

હવે અનેકસ્વભાવતા સમજાવે છે. માટી આદિ દ્રવ્યનો સ્થાસ કોશ કુશૂલાદિ પણે અનેકપ્રકારે થવારૂપે જે દ્રવ્યનો પ્રવાહ છે. તે અનેકસ્વભાવતા છે. અહીં જે “દ્રવ્યપ્રવાહ” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ આમ સમજાય છે કે સામાન્યથી લોકો એમ સમજે છે કે દ્રવ્ય સદા તેનું તે જ રહે છે તેના પર્યાયો જ બદલાયા કરે છે. એટલે દ્રવ્ય ધ્રુવ છે. નિત્ય છે. એકસ્વભાવતાવાળું છે. અને પર્યાયો જ બદલાતા હોવાથી ઉત્પાદ-વ્યવવાળા છે. અનિત્ય છે. અને અનેકસ્વભાવવાળા છે. પરંતુ આમ સમજવાથી દ્રવ્યથી પર્યાયો અને પર્યાયથી દ્રવ્ય એકાન્તે ભિન્ન થઈ જાય છે. આવી ગેરસમજ દૂર કરવા આ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રતિસમયે પર્યાયો જ પલટાય છે એમ નહીં. પરંતુ તે તે પર્યાય રૂપે દ્રવ્ય પણ પલટાય છે. સ્થાસરૂપે જે માટી હતી તે માટી સ્થાસરૂપતાને છોડીને કોશરૂપતાને પામે છે. તે જ માટી કાળાન્તરે કોશરૂપતાને છોડીને કુશૂલરૂપતાને પામે છે. આમ સમયે સમયે દ્રવ્ય પોતે અનેકસ્વરૂપે બને છે. સર્વ સમયોમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે દ્રવ્ય જ બદલાતું રહે છે. એટલે દ્રવ્ય એક જ છે. તો પણ સમય સમયના જુદા જુદા પર્યાય રૂપે બનવા પણે અનેક રૂપે પણ દ્રવ્ય છે. અર્થાત્ દ્રવ્યસમૂહ છે. તેને જ દ્રવ્યપ્રવાહ કહેવાય છે. કારણ કે તે દ્રવ્ય અનેક દ્રવ્યરૂપે (એટલે ભિન્નભિન્ન દ્રવ્યના પ્રવાહરૂપે) બનવાથી એકદ્રવ્યમાં અનેકસ્વભાવતા આવી. પર્યાય પળિ આદિષ્ટ દ્રવ્ય કરડં એટલે પ્રતિસમયે થતા નવા નવા પર્યાય પણે (આદિષ્ટ=) વિવક્ષાએલું દ્રવ્ય, અથવા દ્રવ્યભેદથી ક્ષેત્રભેદથી કાળભેદથી વિવક્ષાયેલું દ્રવ્ય અનેક સ્વભાવતાને લીધે અનેકરૂપતાને કરે છે. નવા નવા પર્યાયપણે વિવક્ષાયેલું દ્રવ્ય

નવારૂપે કરાય છે. આ પ્રમાણે સર્વદ્રવ્યોમાં અનેક સ્વભાવતા સંભવે છે. તિવારડું = ત્યારે આકાશદ્રવ્ય કે જે દ્રવ્ય એકસ્વભાવતાને લીધે અખંડ એક દ્રવ્ય હોવા છતાં, તે આકાશદ્રવ્યમાં પણ ઘટદ્રવ્યના સંયોગે ઘટાકાશ અને પટદ્રવ્યના સંયોગે પટાકાશ, આમ સંયોગિભાવે દ્રવ્યભેદથી આકાશમાં પણ અનેક સ્વભાવતા ઘટાવવી દુષ્કર નથી, તથા આ અમારી જગ્યા છે. આ તમારી જગ્યા છે. આ ગુજરાતની ભૂમિ છે. આ રાજસ્થાનની ભૂમિ છે. ઈત્યાદિ રીતે ક્ષેત્રસંબંધે પણ આકાશ આદિમાં અનેક સ્વભાવતા ઘટી શકે છે. જ્યારે જ્યારે અખંડ દ્રવ્યરૂપે વિચારીએ ત્યારે એકસ્વભાવતા અને જ્યારે જ્યારે યથાર્થપણે કે કલ્પિતપણે પણ ભેદ સ્વરૂપે દ્રવ્યને વિચારીએ ત્યારે અનેક સ્વભાવતા જાણવી. જેમ કે એક આંબાના ઝાડને “આ એક વૃક્ષ છે” આમ વિચારીએ ત્યારે તે એકસ્વભાવતા છે. અને તે જ આંબાના ઝાડ ઉપર “આ થડ છે. આ શાખા છે. આ પ્રશાખા છે. આ ફુલ છે. અને આ ફળ છે.” આમ વિચારીએ ત્યારે તે વૃક્ષમાં અનેકસ્વભાવતા પણ છે.

એકસ્વભાવ વિના, સામાન્યાભાવઙ્, વિશેષ ન પામિઙ્. વિશેષાભાવઙ્ અનેકસ્વભાવ વિના સત્તા યણિ ન ઘટઙ્. તે માટિં એકાનેક ૨ સ્વભાવ માન્યા જોઙ્ઙ. ૬
॥ ૧૧-૧ ॥

જો દ્રવ્યોમાં એકસ્વભાવતા ન માનીએ તો તે એકસ્વભાવતા નામનો સ્વભાવ માન્યા વિના સામાન્યનો જ અભાવ થઈ આવે. જેમ કે અખંડ આંબાના વૃક્ષમાં એકસ્વભાવતા વિના “આ વૃક્ષ છે” આવું જે સામાન્ય છે તે સામાન્યનો અભાવ થશે. અને સામાન્યનો અભાવ થયે છતે થડ શાખા પ્રશાખા ફુલ-ફળ આદિ વિશેષો પ્રાપ્ત ન થાય. અખંડ ઘટને આ એક ઘટ છે. એમ જો ન માનીએ તો ઘટપણું સામાન્ય ન આવવાથી તેનો કાંઠલો, ઉદર, પીઠ વિગેરે વિશેષોનો પણ અભાવ જ થાય. કારણ કે સામાન્ય હોય ત્યાં જ વિશેષો રહે છે. સામાન્ય વિનાના વિશેષો આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ છે.

તેવી જ રીતે અનેકસ્વભાવતા વિના એટલે કે અનેકસ્વભાવતા ન માનીએ તો વિશેષોનો અભાવ થયે છતે “આ થડ છે, આ શાખા છે, આ પ્રશાખા છે, આ ફુલ છે, આ ફળ છે.” ઈત્યાદિ ભેદ ન થવાથી વિશેષોના અભાવને લીધે વૃક્ષત્વાત્મક સત્તા પણ (સામાન્ય પણ) ન ઘટે. કારણ કે વિશેષો વિનાનું એકલું સામાન્ય સંસારમાં ક્યાંય સંભવતું જ નથી, તેથી વિશેષો (અનેકસ્વભાવતા) ન માનીએ તો તે સામાન્ય પણ આકાશપુષ્પાદિની જેમ અસત્ જ થાય.

તે માટે સર્વે પણ દ્રવ્યોમાં સામાન્ય પણ છે અને વિશેષો પણ છે. તેથી એકસ્વભાવતા અને અનેકસ્વભાવતા એમ બન્ને સ્વભાવો માનવા જોઈએ. આ પ્રમાણે આ બે સ્વભાવો પાંચમા-છઠ્ઠા સ્વભાવ તરીકે સમજાવ્યા. ॥ ૧૯૧ ॥

ગુણ ગુણિનઈ સંજ્ઞા સંખ્યાદિક ભેદઈ ભેદસ્વભાવો જી ।
અભેદવૃત્તિ સુલક્ષણ ધારી, જાણો અભેદ સ્વભાવો જી ।
ભેદ વિના એકત્વ સર્વનિં, તેણેં વ્યવહાર વિરોધો જી ।
વિણ અભેદ કિમ નિરાધારનો, ગુણ પજજવનો બોધો જી ॥ ૧૧-૧૦ ॥

ગાથાર્થ- ગુણ અને ગુણીની વચ્ચે સંજ્ઞાથી અને સંખ્યાદિથી જે ભેદ વર્તે છે. તે ભેદસ્વભાવ જાણવો. તથા તે બન્ને અભેદભાવે (એકમેક થઈને) વર્તે છે. તે અભેદનાં સારાં લક્ષણો ધારીને અભેદસ્વભાવ છે. એમ પણ જાણો. જો ભેદસ્વભાવ ન માનીએ તો સર્વની (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની) સર્વથા એકતા થઈ જાય, તેથી વ્યવહારનો વિરોધ આવે. અને જો અભેદ સ્વભાવ ન માનીએ તો તે અભેદ વિના નિરાધાર બનેલા ગુણો અને પર્યાયોનો બોધ કેમ થાય ? અર્થાત્ ન થાય. ॥ ૧૧-૧૦ ॥

ટાંભો- ગુણ-ગુણિનઈ, પર્યાય-પર્યાયિનઈ, કારક-કારકિનઈ, સંજ્ઞા સંખ્યા લક્ષણાદિક ભેદઈ કરી, ભેદસ્વભાવ જાણવો. અભેદની જે વૃત્તિ, તે લક્ષણવંત અભેદસ્વભાવ જાણવો.

ભેદસ્વભાવ ન માનિઈ, તો સર્વદ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનેઈ એકપણું હોઈ, તેણઈ કરી “इदं द्रव्यम्, अयं गुणः अयं पर्यायः” એ વ્યવહારનો વિરોધ હોઈ, અનઈ અભેદસ્વભાવ ન કહિઈ, તો નિરાધાર ગુણ-પર્યાયનો બોધ ન થયો જોઈઈ, આધારાદેયનો અભેદ વિના બીજો સંબંધ જ ન ઘટઈ-અત્ર પ્રવચનસારગાથા-

पविभक्तपदेसत्तं, पुधत्तमिदि सासणं हि वीरस्स ।

अण्णत्तमतब्भावो ण तब्भवं होदि कधमेगं ॥ ૨-૧૪ ॥ ॥ ૧૧-૧૦ ॥

વિવેચન- અસ્તિ, નાસ્તિ, નિત્ય, અનિત્ય, એક અનેક એમ છ સ્વભાવો સમજાવીને હવે ભેદ-અભેદ નામનો સાતમો અને આઠમો આમ બીજા બે સ્વભાવો સમજાવે છે.

ગુણ-ગુણિનહં, પર્યાય-પર્યાયિનહં, કારક-કારકિનહં, સંજ્ઞા-સંખ્યા-લક્ષણાદિક ભેદહં કરી, ભેદસ્વભાવ જાણવો. અભેદની જે વૃત્તિ, તે લક્ષણવંત અભેદસ્વભાવ જાણવો.

સર્વે પણ દ્રવ્યોમાં ભેદસ્વભાવ પણ છે અને અભેદસ્વભાવ પણ છે. ભેદસ્વભાવના કારણે વિવક્ષિત વસ્તુ ઈતરવસ્તુઓથી ભિન્ન પણે જણાય છે. જેમ કે ઘટ એ પટથી, અને પટ એ ઘટથી ભિન્ન જણાય છે. તથા ઘટ-ઘટમાં પણ જે ભેદ જણાય છે. તે આ ભેદસ્વભાવને લીધે જાણવો. તેથી જ ઘટનું કાર્ય પટથી ન થાય, પટનું કાર્ય ઘટથી ન થાય તથા વિવક્ષિતઘટનું કાર્ય ઈતરઘટથી ન થાય અને ઈતરઘટનું કાર્ય વિવક્ષિત ઘટથી ન થાય. આ સઘળો ભેદસ્વભાવ છે. તથા ગુણ અને ગુણીની વચ્ચે (ઘટ અને ઘટના ગુણો વચ્ચે), પર્યાય અને પર્યાયવાનની વચ્ચે (દૂધ-દહી આદિ પર્યાય અને મૂલભૂત પુદ્ગલ દ્રવ્ય એ પર્યાયવાન, તે બેની વચ્ચે), તથા કારક અને કારકીની વચ્ચે (કર્તા-કર્મ-કરણ-સંપ્રદાન-અપાદાન અને આધાર આ છ કારક તથા તે કારકપણે બનેલો એવો જે પદાર્થ તે કારકી એવા પદાર્થની વચ્ચે) પણ સંજ્ઞાથી, સંખ્યાથી, લક્ષણથી, અને આદિ શબ્દથી આધાર આધેય પણે અને ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા વિગેરેથી બીજી ઢાળમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જે ભેદ છે તે ભેદ સ્વભાવ જાણવો.

સંજ્ઞાથી-દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઈત્યાદિ નામો જુદાં જુદાં છે. તે માટે તે ત્રણ વસ્તુ કથંચિદ્ ભિન્ન છે. સંખ્યાથી જ્યાં ઘટ-પટ આદિ દ્રવ્ય એક હોય છે ત્યાં પણ ગુણ-પર્યાયો અનંત અનંત છે. આમ સંખ્યાથી પણ ભેદ છે. લક્ષણથી ગુણપર્યાયનો આધાર તે દ્રવ્ય, સહભાવી ધર્મ તે ગુણ, અને ક્રમભાવી ધર્મ તે પર્યાય, આમ લક્ષણથી પણ ભેદ છે. દ્રવ્ય આધાર છે ગુણ-પર્યાયો આધેય છે. આમ આધારાધેયપણે પણ ભેદ છે. તથા નૈયાયિકાદિના મતને અનુસારે રૂપાદિગુણો એક એક ઈન્દ્રિયગોચર છે. અને દ્રવ્ય દ્વીન્દ્રિયગોચર છે. ઈત્યાદિ પણે અનેક રીતે ભેદ જાણવો. આ સઘળો ભેદસ્વભાવ છે.

તથા દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયો પરસ્પર જે અભેદભાવે (અરસપરસ) એકમેક થઈને વર્તે છે. જેમ કે સાકર તે ગળી છે. જે ગુલાબ છે તે સુગંધી છે. જે ગોળ છે. તે ગળ્યો છે. સોનું પોતે જ કુંડલ બન્યું, માટી પોતે જ ઘડો બની, બાળક યુવાન બન્યો ઈત્યાદિ અભેદભાવે વર્તવાનાં (ત્રીજી ઢાળમાં જણાવ્યા પ્રમાણેનાં) જે જે લક્ષણો છે. તે તે લક્ષણોવાળો આ અભેદસ્વભાવ જાણવો.

ભેદસ્વભાવ ન માનિહં, તો સર્વ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનહં એકપણું હોહ, તેણહં કરી “હંદં દ્રવ્યમ્, અયં ગુણઃ અયં પર્યાયઃ” એ વ્યવહારનો વિરોધ હોહ. અનહં-અભેદસ્વભાવ ન કહિહં, તો નિરાધાર ગુણ પર્યાયનો બોધ ન થયો જોહહ. આધારાધેયનો અભેદ વિના બીજો સંબંધ જ ન ઘટહં. અત્ર પ્રવચનસારગાથા—

પવિભક્તપદેસત્તં, પુથત્તમિદિ સાસગં હિ વીરસ્સ ।

અળ્ળત્તમતભ્ભાવો, ણ તભ્ભવં હોદિ કથમેગં ॥ ૨-૧૪ ॥ ॥ ૧૧-૧૦ ॥

જો ભેદસ્વભાવ ન માનીએ તો દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય એમ સર્વેનું એકપણું થઈ જાય. અને જો સર્વથા એકપણું હોય તો “આ દ્રવ્ય છે આ ગુણ છે. અને આ પર્યાય છે” આવો જે ભેદ વ્યવહાર થાય છે. તેનો વિરોધ આવે. તથા દ્રવ્ય આધાર છે. અને ગુણ તથા પર્યાયો આધેય છે. એમ આધારાધેયપણે જે ભેદ જણાય છે. તે ઘટે નહીં. તથા ત્રણેનાં લક્ષણો જુદાં જુદાં છે. તે પણ ભેદસ્વભાવ માન્યા વિના ઘટે નહીં. વિવક્ષિત ઘટ-પટ દ્રવ્ય એક હોય છે. ત્યાં જ ગુણો અને પર્યાયો અનેક હોય છે. તે સંખ્યાભેદ પણ ઘટે નહીં. તે માટે કથંચિદ્ ભેદસ્વભાવ પણ અવશ્ય માનવો જોઈએ.

હવે જો કેવળ એકલો ભેદસ્વભાવ માનીને અભેદસ્વભાવ ન કહીએ તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો એકાન્તભેદ થઈ જાય. એકાન્તભેદ થવાથી ગુણ અને પર્યાયોથી દ્રવ્ય અત્યન્ત ભિન્ન છે આવો અર્થ થાય. તેથી નિરાધાર (આધારભૂત દ્રવ્ય વિના) કેવળ એકલા ગુણ-પર્યાયો હોય પણ નહીં અને તેનો બોધ પણ થાય નહીં. આ કારણે ગુણો અને પર્યાયોનો ગુણી અને પર્યાયવંત એવા દ્રવ્યની સાથે કોઈને કોઈ સંબંધ માનવો પડે તો જ “ઘટ રક્ત છે” ઈત્યાદિ વ્યવહાર ઘટે, સંયોગસંબંધ બે દ્રવ્યોનો જ હોય છે. તેથી ગુણ-ગુણી આદિનો સંયોગ સંબંધ ન હોય. નૈયાયિકાદિ ગુણ-ગુણી વચ્ચે સમવાય સંબંધ માને છે. પરંતુ તેમાં પણ અનવસ્થા દોષ આવે જ છે. માટે તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે ગુણ-ગુણી, જાતિ-વ્યક્તિ, અવયવ-અવયવીને એકાન્તે ભિન્ન માનીને તે બેનું જોડાણ કરનાર “સમવાયસંબંધ”ને માનતાં “સમવાયસંબંધ” એ પણ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે. તેથી સમવાયસંબંધનામનો જે પદાર્થ ગુણ-ગુણીનું જોડાણ કરી આપે છે. અને જોડાણ કરવા માટે ત્યાં રહે છે. તે સમવાય પણ ત્યાં કયા સંબંધથી રહે છે ? સમવાય સંબંધને પોતાને ગુણ-ગુણીમાં જોડનાર કોઈ બીજો સમવાયસંબંધ માનીએ તો તેને જોડનાર ત્રીજો-ચોથો સમવાય-ઈત્યાદિ કલ્પના કરવી પડે. જેથી અનવસ્થા દોષ આવે. અને જો ગુણ-ગુણીને જોડનાર સમવાયસંબંધ, અન્ય સમવાય વિના સ્વયં પોતે જોડાઈ જાય છે. એમ કહીએ એટલે કે સમવાય સંબંધનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તે પોતે પોતાની મેળે જ ગુણ-ગુણીમાં જોડાઈ જાય છે. તો ગુણ-ગુણીનું જ એવું સ્વરૂપ છે કે જે સ્વયં જોડાયેલા જ હોય છે. અર્થાત્ અભેદભાવવાળા છે આમ માનવામાં શો વાંધો ? નિરર્થક અન્યપદાર્થની કલ્પના શા માટે કરવી ? છેવટે સમવાયસંબંધ માન્યા પછી પણ જો આવો અભેદસંબંધ માનવો જ પડતો હોય તો ગુણ-ગુણીકાલે જ આવો અભેદસંબંધ છે. એમ કેમ ન માનવું? આવી

સાચી વાત નહી માનવામાં “એકાન્તભેદની વાસના” જ કારણ છે. જે કદાગ્રહરૂપ છે. ગુણ-ગુણી આદિનો અભેદસ્વભાવ માનવામાં કોઈ બાધક દોષ આવતો નથી. તેથી અભેદ સ્વભાવ માન્યા વિના આ આધારાધેયનો બીજો કોઈ સંબંધ ઘટે નહીં. તે માટે ભેદ સ્વભાવની જેમ અભેદસ્વભાવ પણ અવશ્ય છે જ.

આ વિષયમાં દિગંબરામ્નાયના પ્રધાનાચાર્ય શ્રીકુંદકુંદાચાર્યશ્રી પોતાના બનાવેલા “પ્રવચનસારની” અંદર જ્ઞેયતત્ત્વાધિકાર નામના બીજાઅધિકારની ચૌદમી ગાથા અને સર્જંગ ગાથાનંબર ગણતાં ૧૦૬ ગાથામાં આ પ્રમાણે કહે છે કે—

“પ્રવિભક્તપ્રદેશત્વ એ પૃથક્ત્વ છે. અને “અતદ્ભાવ” એ અન્યત્વ છે. આવો વીરપ્રભુનો ઉપદેશ છે. તો જ્યાં અતદ્ભાવ છે. અર્થાત્ “તદ્ભાવ નથી” તે સર્વથા એક કેમ હોય ? અર્થાત્ કથંચિદ્ ભિન્ન પણ હોય જ છે.

ભાવાર્થ આવો છે કે જેના જેના પ્રદેશો (અંશો-અવયવો) ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તેને પૃથક્ત્વ કહેવાય છે. જેમકે ઘટ અને પટ, તથા ચૈત્ર અને મૈત્ર ઈત્યાદિ. ગુણ અને ગુણીમાં પ્રદેશોનું પ્રવિભક્ત પણું નથી, તેથી પૃથક્ત્વ નથી જેમ કે વસ્ત્ર અને શુક્લપણું. વસ્ત્રના પ્રદેશો જુદા હોય અને શુક્લગુણના આધારભૂત પ્રદેશો જુદા હોય એવું નથી પણ વસ્ત્રના જે પ્રદેશો છે તે જ પ્રદેશો શુક્લગુણવાળા હોવાથી શુક્લગુણના પણ તે જ પ્રદેશો છે. તેથી તે ગુણ-ગુણી વચ્ચે ઘટ-પટની જેમ પૃથક્ત્વ નથી. પરંતુ અન્યત્વ (ભેદસ્વભાવ) છે.

“અતદ્ભાવ” એ અન્યત્વનું લક્ષણ છે. તે રૂપે ન હોવું તે અન્યત્વ કહેવાય છે. અહીં વસ્ત્ર એ આધાર છે. શુક્લતા એ આધેય છે. તથા વસ્ત્ર એક છે. ગુણો અનેક છે. ઈત્યાદિ સંજ્ઞા-સંખ્યા અને લક્ષણાદિ વડે ભિન્નતા હોવાથી તદ્રૂપતા (સર્વથા એકતા) નથી માટે ગુણ-ગુણીમાં “અન્યત્વ” (ભેદસ્વભાવ) પણ છે. આવો વીરપ્રભુનો ઉપદેશ છે. જ્યાં “તદ્ભાવ” (સર્વથા અભેદ) ન હોય, ત્યાં સર્વથા એકત્વ કેમ હોય ? અર્થાત્ કથંચિદ્ એકત્વ (અભેદ) ભલે હો. પરંતુ કથંચિદ્ અન્યત્વ (ભેદ) પણ હો. આવો ભાવ છે.

આ પ્રમાણે ૭-૮ નંબરવાળા ભેદસ્વભાવ અને અભેદસ્વભાવ પણ સમજાવ્યા. ॥૧૮૨॥

શક્તિ અવસ્થિત નિજ રૂપાન્તર, ભવનિ ભવ્યસ્વભાવો જી ।

ત્રિહું કાલિં મિલતા પરભાવિં, અભવન અભવ્ય સ્વભાવો જી ।

શૂન્યભાવ વિણ ભવ્ય સ્વભાવિં, કૂટ કાર્યનર્થ યોગર્થ જી ।

અભવ્યભાવ વિણ દ્રવ્યાન્તરતા, થાઈ દ્રવ્યસંયોગર્થ જી ॥ ૧૧-૧૧ ॥

ગાથાર્થ- સર્વે પણ દ્રવ્યોમાં પોત પોતાના રૂપાન્તરોમાં (ભિન્નભિન્ન પર્યાયોમાં) પરિણમવાપણાની જે શક્તિ અવસ્થિત (રહેલી) છે. તે ભવ્ય સ્વભાવ જાણવો. અને પરભાવની સાથે ત્રણે કાળ મળવા છતાં (સાથે મળીને રહેવા છતાં) પર રૂપે જે અભવન (ન થવાપણું) છે. તે અભવ્યસ્વભાવ છે.

ભવ્યસ્વભાવ માન્યા વિના કૂટકાર્યોને યોગે (સર્વે કાર્યો-પર્યાયો જુઠા થવાના કારણે) શૂન્યભાવ પ્રાપ્ત થાય. અને અભવ્યસ્વભાવ માન્યા વિના અન્યદ્રવ્યના સંયોગે દ્રવ્યાન્તરતા થઈ જાય. ॥ ૧૧-૧૧ ॥

ટાંબો- અનેક કાર્યકરણશક્તિક જે અવસ્થિત દ્રવ્ય છઈં. તેહનઈં ક્રમિક વિશેષાન્તરાવિર્ભાવઈં અભિવ્યંગ્ય-ભવ્યસ્વભાવ કહિઈં. ત્રિહું કાલિં પરદ્રવ્યમાંહિ ભિલતાં પણિ પરસ્વભાવઈં ન પરિણમવું તે અભવ્યસ્વભાવ કહિઈં.

અન્નોનં પવિસંતા, દેંતા ઓગાસમણમણસસ ।

મેલંતા વિ ય ણિચ્ચં, સગસગભાવં ણ વિ જહંતિ ।

ભવ્યસ્વભાવ વિના, ખોટા કાર્યનઈં યોગઈં શૂન્યપણું થાઈં. પરભાવઈં ન હોઈં. અનઈં સ્વભાવઈં ન હોઈં, તિવારે ન હોઈં જ, અનઈં અભવ્યસ્વભાવ ન માનિઈં તો દ્રવ્યનઈં સંયોગઈં દ્રવ્યાન્તરપણું થયું જોઈં. જે માટિં ધર્માધર્માદિકનઈં જીવ-પુદ્ગલાદિકનઈં એકાવગાહનાવગાઠ કારણઈં કાર્યસંકર, અભવ્યસ્વભાવઈં જ ન થાઈં. તત્તદ્દ્રવ્યનઈં તત્તકાર્યહેતુતાકલ્પન પણિ અભવ્યત્વસ્વભાવગર્ભ જ છઈં.

“આત્પાદે: સ્વવૃત્ત્યનન્તકાર્યજનનશક્તિર્ભવ્યતા, તત્તસહકારિસમવધાનેન તત્ત-ત્કાર્યોપધાયકતાશક્તિશ્ચ તથાભવ્યતા, તથાભવ્યતયૈવાનતિપ્રસજ્ઞ” ઇતિ તુ હરિભદ્રાચાર્યા: ॥ ૧૧-૧૧ ॥

વિવેચન- અસ્તિ, નાસ્તિ, નિત્ય, અનિત્ય, એક-અનેક અને ભેદ તથા અભેદ આમ આઠ સ્વભાવો સમજાવીને ઉવે ભવ્યસ્વભાવ અને અભવ્ય સ્વભાવ ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે.

અનેક કાર્યકરણશક્તિક જે અવસ્થિત દ્રવ્ય છઈં. તેહનઈં ક્રમિક વિશેષાન્તરા-વિર્ભાવઈં અભિવ્યંગ્ય-ભવ્યસ્વભાવ કહિઈં. ત્રિહું કાલિં પરદ્રવ્યમાંહિ ભિલતાં પણિ પરસ્વભાવઈં ન પરિણમવું, તે અભવ્યસ્વભાવ કહિઈં.

અન્નોનં પવિસંતા, દેંતા ઓગાસમણમણસસ ।

મેલંતા વિ ય ણિચ્ચં, સગસગભાવં ણ વિ જહંતિ ॥

અવસ્થિત (નિત્ય) સર્વે પણ દ્રવ્યો કાળક્રમે અનેક કાર્યો કરવાની શક્તિવાળાં જે છે. તે આ ભવ્યસ્વભાવ છે. તેહનહં = તે તે દ્રવ્યોમાં ક્રમશઃ વિશેષાન્તરના (નવા નવા પર્યાયોના) આવિર્ભાવ પણે જે અભિવ્યંગ્ય = અભિવ્યક્ત થવાપણુ = પરિણામ પામવાપણું છે. તે આ ભવ્યસ્વભાવ છે. સારાંશ કે સર્વે પણ દ્રવ્યો કાળક્રમે આવનારા પોત પોતાના જુદા જુદા પર્યાયોમાં જે પરિણામ પામે છે. કોઈ પણ એક પર્યાયમાં સદા-ધ્રુવ-સ્થિર નથી રહેતાં, પણ નવા નવા પર્યાયપણે ભવ્યતા = પામવા પણું = થવા પણું જે વર્તે છે. તે ભવ્યસ્વભાવ છે.

તથા ત્રણે કાલમાં પરદ્રવ્યોની સાથે ભળવા છતાં (હળી મળીને રહેવા છતાં) પણ વિવક્ષિત દ્રવ્ય પરદ્રવ્યના સ્વભાવે જે પરિણામ નથી પામતું. તે અભવ્યસ્વભાવ છે. આપણો જીવ અનાદિકાળથી શરીરાત્મક પુદ્ગલની સાથે રહ્યો છે. તો પણ જે જીવ છે. તે પુદ્ગલદ્રવ્ય બની જતો નથી કે પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવ દ્રવ્ય બની જતું નથી, તે આ અભવ્ય સ્વભાવના કારણે છે. ધર્માસ્તિકાય અનાદિ-અનંતકાળ અધર્માસ્તિકાયની સાથે રહે છે પરંતુ ધર્મદ્રવ્ય એ અધર્મદ્રવ્ય બનતું નથી કે અધર્મદ્રવ્ય ધર્મદ્રવ્ય બનતું નથી તે આ અભવ્યસ્વભાવના કારણે છે. પંચાસ્તિકાય શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

એકદ્રવ્ય બીજાદ્રવ્યની અંદર અરસપરસ પ્રવેશ કરવા છતાં, એટલે કે અરસપરસ એક બીજા દ્રવ્યને અવકાશ આપવા છતાં, અને નિત્ય (સદાકાળ) પરસ્પર મળીને રહેવા છતાં પણ સ્વસ્વભાવને (પોત પોતાના દ્રવ્યપણાના ભાવને) ત્યજતા નથી. તે અભવ્યસ્વભાવ છે. (આ ગાથા દિગંબરાભ્યાયના “પંચાસ્તિકાય” ગ્રંથની સાતમી ગાથા છે.)

ભવ્ય સ્વભાવ વિના, ઓટા કાર્યનહં યોગહં શૂન્યપણું થાહં. પરભાવહં ન હોહં, અનહં-સ્વભાવહં ન હોહ તિવારે ન હોહ જ. અનહં અભવ્યસ્વભાવ ન માનિહં, તો દ્રવ્યનહં સંયોગહં દ્રવ્યાન્તરપણું થયું જોહં. જે માટિ-ધર્માધર્માદિકનહં જીવપુદ્ગલાદિકનહં એકાવગાહનાઽવગાહકારણહં કાર્યસંકર, અભવ્યસ્વભાવહં જ ન થાહં તત્તદ્દ્રવ્યનહં તત્તત્કાર્યહેતુતાકલ્પન યપિ અભવ્યત્વસ્વભાવગર્ભ જ છહં.

હવે ભવ્ય-અભવ્ય સ્વભાવ જો ન માનીએ તો શું દોષ આવે ? તે ગુરુજી સમજાવે છે કે જો ભવ્યસ્વભાવ ન માનીએ તો તે તે દ્રવ્યોમાં પ્રતિસમયે થનારાં કાર્યો સર્વે પણ ખોટાં ઠરશે. કાર્યો (પર્યાયો) ખોટા ઠરવાથી શૂન્યપણું જ થશે. તે આ પ્રમાણે-જો ભવ્યસ્વભાવ નથી. તો કોઈ પણ દ્રવ્ય પોત પોતાના જે નવા નવા પર્યાયો(કાર્યો

રૂપે થતાં પરિવર્તનો) પામે છે. તે સર્વે પર્યાયો (ભવ્યસ્વભાવ નહીં હોવાથી) જુઠાં ઠરશે. જેમ કે મૃત્તિંડમાંથી સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટાદિ જે જે કાર્યો (પર્યાયો) થતા જગતમાં દેખાય છે. તે સર્વે કાર્યો (પર્યાયો) મિથ્યા થશે. કારણકે દ્રવ્યમાં તે તે ભાવે પરિણામ પામવાનો ભવ્યસ્વભાવ માન્યો જ નથી, તેથી તે તે પર્યાયો થાય જ નહીં. અને તેથી જે પરિવર્તનો થાય છે તે કાલ્પનિક થશે. મિથ્યા ગણાશે. અને અભવ્યસ્વભાવ હોવાથી પરદ્રવ્યરૂપે તો થાય જ નહીં. આ રીતે જોતાં અભવ્યસ્વભાવ હોવાથી પરભાવે પણ થાય નહીં, અને (ભવ્યસ્વભાવ ન માનીએ તો) સ્વભાવે પણ પરિણામ પામે નહીં. તિવારે = ત્યારે તે પર્યાયો થાય જ નહીં, એવો જ અર્થ થાય. આ રીતે પર્યાયો મિથ્યા થતાં પર્યાયવાન દ્રવ્ય પણ રહેશે નહીં તેથી સર્વથા શૂન્યતા આવશે.

ભવ્યતા ન માનીએ તો સ્વસ્વરૂપે પર્યાયો ન થાય, અને અભવ્યતા હોવાથી પરરૂપે પણ પરિણમન ન થાય. એટલે સ્વરૂપે કે પરરૂપે એમ કોઈ પણ સ્વરૂપે પર્યાયો થાય જ નહીં. તેથી જે કોઈ પર્યાયો દેખાય છે તે સઘળા ઝાંઝવાના જળની જેમ ખોટા જ ઠરે. પર્યાયો ખોટા થતાં પર્યાયવાન દ્રવ્ય પણ મિથ્યા થશે કારણકે પર્યાયો એ વિશેષો છે. અને વિશેષ વિનાનું દ્રવ્ય = સામાન્ય હોય નહીં. જેથી સર્વથા શૂન્યતા આવશે. અથવા ભવ્યસ્વભાવ ન માનીએ તો બીજો દોષ એક એવો પણ આવે છે કે સર્વે દ્રવ્યો જે કોઈ એક પર્યાયમાં પરિણત થયેલાં છે તે જ એકપર્યાયમાં અનંતકાલ રહેશે. ભીંતમાં ચિતરેલા ચિત્રની જેમ સર્વે પણ જીવ-પુદ્ગલાદિક દ્રવ્યો પ્રતિનિયત એક જ પર્યાયમાં ત્યાંને ત્યાં ચોટેલા જ રહેશે. જરા પણ ન હાલે કે ન ચાલે. આખું જગત અત્યંત સ્થિરભાવવાળું જ બની જશે. પરંતુ આ પણ ઉચિત નથી. કારણકે જગત તેવું દેખાતું નથી. પરિવર્તન વાળું જ જગત દેખાય છે. તેથી અવશ્ય ભવ્યસ્વભાવ છે જ. તેને લીધે જ દ્રવ્ય પોત પોતાના પર્યાયોમાં (કાર્યોમાં) પરિણામ પામે છે. કાર્યકરણશક્તિવાળું દ્રવ્ય છે.

હવે જો અભવ્યસ્વભાવ ન માનીએ તો વિવક્ષિત દ્રવ્યને (એટલે કે વિવક્ષિત એવા કોઈ પણ એક દ્રવ્યને) અન્ય સંયોગે (એટલે કે અન્ય એવા બીજા દ્રવ્યના સંયોગે) દ્રવ્યાન્તરતા (અન્યદ્રવ્યસ્વરૂપતા) થઈ જાય. જેમ કે શરીરની સાથે જીવ અનાદિકાળથી છે. કાર્મણ વર્ગણાના કર્મરૂપે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો સાથે પણ જીવ અનાદિકાળથી છે. છતાં જીવ એ પુદ્ગલદ્રવ્ય રૂપે દ્રવ્યાન્તર થતો નથી કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જીવરૂપે દ્રવ્યાન્તર થતું નથી. તે સઘળો અભવ્યસ્વભાવનો પ્રતાપ છે. એવી જ રીતે

ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય એક જ આકાશમાં (લોકાકાશમાં સર્વત્ર) વ્યાપીને સાથે મળીને જ રહેલાં છે. છતાં ધર્મદ્રવ્ય અધર્મદ્રવ્યરૂપે અને અધર્મદ્રવ્ય ધર્મદ્રવ્યરૂપે જે શંકર નથી પામતું, એકબીજાના કાર્યોનો જે શંકર નથી થતો તે અભવ્યસ્વભાવને લીધે જ થતો નથી. એમ જાણવું. જો અભવ્ય સ્વભાવ ન હોત તો અન્યદ્રવ્યરૂપે થઈ જાત. અને તેથી કાર્યસંકર થાત. એવી જ રીતે જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં અનુક્રમે ચૈતન્યાદિની હાનિ-વૃદ્ધિ થવારૂપ ક્ષયોપશમ ભાવનાં કાર્યો, દેવ મનુષ્ય-તિર્યચ આદિ ભવો પ્રાપ્ત થવારૂપ ઔદયિક ભાવનાં કાર્યો, અને વર્ણાદિની પરાવૃત્તિ થવા રૂપ પારિણામિક ભાવનાં કાર્યોનો જે સંકર થતો નથી તે સઘળો અભવ્યસ્વભાવનો જ પ્રતાપ છે.

આ રીતે જોતાં તે તે દ્રવ્યોમાં તે તે કાર્ય કરવાની હેતુતા છે. પરંતુ અન્યદ્રવ્યના કાર્યની હેતુતા અન્યદ્રવ્યમાં જે થતી નથી. તે આ અભવ્ય સ્વભાવગર્ભિત જ જાણવી. એટલે કે ધર્મદ્રવ્યમાં સ્થિતિસહાયકતા જે નથી, અધર્મદ્રવ્યમાં ગતિસહાયકતા જે નથી. આકાશદ્રવ્યમાં જે ગતિ-સ્થિતિ સહાયકતા નથી, જીવમાં જે મૂર્તતા (રૂપાદિવાળાપણું) નથી. અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જે અમૂર્તતા નથી. તે સઘળી વાત આ અભવ્યસ્વભાવને લીધે જ છે. આ રીતે તે તે દ્રવ્યોમાં તે તે (પોત પોતાના નિયત) કાર્યની હેતુતાની જે કલ્પના છે તે ભવ્ય સ્વભાવને લીધે છે. અને અન્યદ્રવ્યના કાર્યની હેતુતાનો જે અભાવ છે. તે આ અભવ્યસ્વભાવને લીધે છે.

પ્રશ્ન— સર્વે પણ દ્રવ્યોમાં “અભવ્ય સ્વભાવ છે” એટલે પરદ્રવ્યરૂપે પરિવર્તન ભલે ન થાઓ. પરંતુ “ભવ્ય સ્વભાવ” હોવાથી પોત પોતાના પર્યાયો (કાર્યો) પામવાની શક્તિ તો અવશ્ય છે જ. તો પછી કાળક્રમે સમયે સમયે એક એક પર્યાય પામે, આમ કેમ કરે છે ? પોતાનામાં પોતાના તો સર્વે પણ પર્યાયો પામવાની શક્તિ વિદ્યમાન હોવાથી એક જ સમયમાં સર્વે પર્યાયો પામી લેવા જોઈએ, પોતાનાં તો તે સર્વે કાર્યો કરી લેવાં જોઈએ. શા માટે ક્રમે ક્રમે જ કરે છે. ? આમ કેમ ?

ઉત્તર— કોઈ પણ દ્રવ્યમાં પોતાના સર્વે પણ પર્યાયો પામવાની શક્તિ અવશ્ય છે જ. તો પણ તે તે પર્યાયો તેવા તેવા સહકારી કારણોના મળવાથી જ થાય છે. સહકારીકારણોના મીલન વિના તે તે કાર્યો દ્રવ્ય પોતે પણ કરી શકતું નથી. જેમ બીજમાં અંકુરાના ઉત્પાદનની શક્તિ હોવા છતાં પણ જ્યાં સુધી ઈલા અનિલ અને જલનો સહયોગ ન મળે ત્યાં સુધી અંકુરાના ઉત્પાદનનું કાર્ય, બીજ પણ કરી શકતું નથી. કાલ-સ્વભાવ-નિયતિ-પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ એમ પાંચ કારણો મળવાથી કાર્ય થાય છે ત્યાં દ્રવ્યમાત્રમાં પોતાના સર્વે પર્યાયો

પામવાની જે શક્તિમાત્ર સત્તારૂપે રહેલી છે તે ભવ્યતા (ભવ્યસ્વભાવ) કહેવાય છે. પરંતુ કાળક્રમે થનારાં તે તે કાર્યો થવાનો કાળ-સ્વભાવ-નિયતિ વિગેરે પાકે છે. નિમિત્તોનો સહયોગ મળે છે. ત્યારે તે તે સમયે તે તે દ્રવ્યમાં તે તે કાર્ય કરવાને અનુરૂપ જે વિશિષ્ટ શક્તિ પ્રગટ થાય છે. તેને “ઉપધાયકશક્તિ” અથવા ભવ્યતાને બદલે “તથાભવ્યતા” કહેવાય છે. તે ઉપધાયક શક્તિના કારણે (તથા ભવ્યતા પાકવાના કારણે) કાળક્રમે પર્યાયો થાય છે. પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મ૦ શ્રી કહે છે કે—

આત્માદેઃ સ્વવૃત્ત્યનંતકાર્યજનનશક્તિર્ભવ્યતા, તત્તત્સહકારિસમવધાનેન તત્તત્કાર્યોપધાયકતાશક્તિશ્ચ તથાભવ્યતા, તથાભવ્યતયૈવાનતિપ્રસન્ન ઇતિ તુ હરિભદ્રાચાર્યાઃ
॥ ૧૧-૧૧ ॥

આત્માદિ સર્વે પણ દ્રવ્યોમાં પોત પોતાનામાં રહેલાં જે અનંત કાર્યો (પર્યાયો) છે. તેની જે, ઉત્પાદન શક્તિ છે. તે ભવ્યતા કહેવાય છે અને તે તે સહકારિકારણોના સમીપપણાથી (સમવધાનથી-સહકારથી) તે તે કાર્યને અનુરૂપ, કાર્યની નિષ્પાદક એવી જે વિશિષ્ટ શક્તિ બને છે. કે જેને ઉપધાયકશક્તિ કહેવાય છે. તેને જ “તથાભવ્યતા” કહેવાય છે. આ તથાભવ્યતા જ્યારે પાકે છે ત્યારે તે તે કાર્ય થાય છે. આ રીતે તથાભવ્યતા માનવાથી એક સાથે સર્વે કાર્યો કરવાની (પર્યાયો પામવાની) અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી. “ભવ્યતા” બધા જ પર્યાયની છે. પરંતુ જ્યારે જેની “તથાભવ્યતા” પાકે છે. ત્યારે જ તે પર્યાય બને છે શેષ પર્યાયો બનતા નથી. માત્ર તિરોભાવે જ રહે છે. આ નવમા-દસમા બે સ્વભાવો સમજાવ્યા. ॥ ૧૮૩ ॥

પરમભાવ પારિણામિકભાવ, પ્રધાનતાઈ લીજઈ જી ।
એ વિણ મુખ્ય રૂપ કિમ દ્રવ્યઈ પ્રસિદ્ધ રીતિ દીજઈ જી ।
એ સામાન્ય સ્વભાવ ઈગ્યારહ, સકલ દ્રવ્યનઈ ધારો જી ।
આગમ અર્થ વિચારીનઈ જગિ, સુજસવાદ વિસ્તારોજી ॥ ૧૧-૧૨ ॥

ગાથાર્થ— અનંત ધર્મોમાંથી પ્રધાનતાએ જે ધર્મ લેવાય છે. તે પરમભાવપારિણામિક નામનો સ્વભાવ કહેવાય છે. આ સ્વભાવ વિના દ્રવ્યનું મુખ્ય સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે કેવી રીતે આપી શકાય ? આ અગ્યાર સામાન્યસ્વભાવો છે. અને તે સર્વે દ્રવ્યોમાં છે. આ આગમશાસ્ત્રોના અર્થો વિચારીને જગતમાં (તમારો)સારો યશવાદ વધારો. ॥ ૧૧-૧૨ ॥

ટબો- સ્વલક્ષણીભૂત પારિણામિકભાવ, પ્રધાનતાઈ પરમભાવ સ્વભાવ કહિઈં, જિમ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા. એ પરમભાવ સ્વભાવ ન કહિઈં તો દ્રવ્યનઈં વિષઈં, પ્રસિદ્ધરૂપ કિમ દીજઈં ? અનંતધર્માત્મક વસ્તુનઈં એક ધર્મ પુરસ્કારઈં બોલાવિઈં, તેહ જ પરમભાવનું લક્ષણ. ૧૧.

એ અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ સર્વ દ્રવ્યનઈં ધારવા. એહવા આગમ અર્થ વિચારીનઈં જગમાંહિં સુચશ વિસ્તારો. ॥ ૧૧-૧૨ ॥

વિવેચન- અસ્તિ, નાસ્તિ, નિત્ય, અનિત્ય, એક, અનેક, ભેદ, અભેદ, ભવ્ય, અભવ્ય આમ ૧૦ સ્વભાવો સમજાવીને હવે અગ્યારમો પરમભાવ નામનો સામાન્યસ્વભાવ સમજાવે છે.

સ્વલક્ષણીભૂત પારિણામિકભાવ, પ્રધાનતાઈં પરમભાવસ્વભાવ કહિઈં, જિમ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા, એ પરમભાવસ્વભાવ ન કહિઈં, તો દ્રવ્યનઈં વિષઈં પ્રસિદ્ધ રૂપ કિમ દીજઈં ? અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનઈં એકધર્મ પુરસ્કારઈં બોલાવિઈં તેહ જ પરમભાવનું લક્ષણ. ૧૧

વસ્તુમાત્ર અનંતધર્માત્મક છે. સર્વે વસ્તુઓમાં અનંત અનંત ધર્મો છે. અનંત એવા તે સર્વે ધર્મો વડે વસ્તુ ઓળખી-ઓળખાવી શકાતી નથી, સમજી કે સમજાવી શકાતી નથી. અનંતા ધર્મોમાંથી પ્રસિદ્ધ એવા કોઈ પણ એકધર્મ વડે વસ્તુ ઓળખવી-ઓળખાવવી સુલભ પડે છે. તેમ કરવામાં વિલંબ થતો નથી. પ્રધાન એવા જે ધર્મવડે વસ્તુ ઓળખવી ઓળખાવવી સુલભ પડે છે. તે ધર્મ વસ્તુનું લક્ષણ બની જાય છે. તે સ્વભાવ પરમભાવ સ્વભાવ કહેવાય છે.

દ્રવ્યના પોતાના લક્ષણ રૂપે બનેલો જે પારિણામિકભાવ (વસ્તુના સહજ સ્વભાવરૂપે રહેલો પ્રધાન ધર્મ = પરમ ભાવ) છે. તે અનંતધર્મોમાં પ્રધાન હોવાથી તેને “પરમભાવ સ્વભાવ” કહેવાય છે. જેમ કે આત્મા અનંતગુણધર્મો વાળો હોવા છતાં “જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા” જે કહેવાય છે. એ પરમભાવસ્વભાવ નામનો અગ્યારમો સામાન્ય સ્વભાવ છે. જો આ પરમભાવસ્વભાવ ન માનીએ તો અનંતધર્માત્મક વસ્તુની ઓળખાણ કેવી રીતે કરવી ? અનંતધર્માત્મક વસ્તુનું સ્વરૂપ જ્યાં હોય, ત્યાં પ્રસિદ્ધસ્વરૂપ કોના આધારે અપાય ? તે માટે અનંતધર્માત્મક વસ્તુને વિષે પ્રસિદ્ધસ્વરૂપ આપવામાં કારણભૂત એવા એકધર્મને પ્રધાનપણે આગળ કરીને વસ્તુસ્વરૂપ બોલીએ અને બોલાવીએ,

સમજીએ અને સમજાવીએ તે આ પરમભાવસ્વભાવનું લક્ષણ જાણવું. આ અગ્યારમો સામાન્ય સ્વભાવ થયો.

એ ૧૧ સામાન્યસ્વભાવ સર્વદ્રવ્યનહં ધારવા. એહવા આગમ અર્થ વિચારીનહં જગમાંહિ સુચશ વિસ્તારો. ॥ ૧૧-૧૨ ॥

આ પ્રમાણે કુલ અગ્યાર સામાન્યસ્વભાવો સમજાવ્યા. આ અગ્યારે સ્વભાવો સર્વદ્રવ્યોને વિષે હોય છે. એમ ધારવું. આવા સુંદર આગમના અર્થો વિચારીને એવા સારા વિદ્વાન બનો કે આ જગતમાં તમે તમારા અને જૈનશાસનના સારા યશવાદને વધારનારા બનો. “સુજસવાદ” શબ્દ લખીને ગ્રંથકર્તાએ ગર્ભિતપણે પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે. ॥૧૯૪॥

અગ્યારમી ઢાળ સમાપ્ત

ટાળ - બારમી

જી હો ચેતનભાવ તે ચેતના, લાલા ઉલટ અચેતન ભાવ ।

જી હો ચેતનતા વિણ જીવનઈ, લાલા થાઈ કર્મ અભાવ ॥

ચતુરનર ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૧ ॥

જી હો જો ચેતનતા સર્વથા, લાલા વિના અચેતન ભાવ ।

જી હો ધ્યાન ધ્યેય ગુરુ શિષ્યની, લાલા સી ખપ શુદ્ધસ્વભાવ ॥

ચતુરનર ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૨ ॥

ગાથાર્થ- ચેતનપણું તે ચેતનાગુણ કહેવાય છે. (તેને જ ચેતનતા કહેવાય છે) તેનાથી ઉલટો = વિપરીત જે ગુણ તે અચેતનાગુણ (અચેતનતા) જાણવો. જો જીવમાં ચેતનતાગુણ ન માનીએ તો કર્મોનો જ અભાવ થઈ જાય. અને જો સર્વથા ચેતનતા જ છે. અર્થાત્ અચેતનતાનો અભાવ માનીએ તો શુદ્ધ સ્વભાવ હોવાના કારણે ધ્યાન ધ્યેય ગુરુ અને શિષ્ય આદિની શી જરૂર ? સાધનાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૧૨-૧,૨ ॥

ટાળો- હિવઈ આગતી ટાળો ચેતન દ્રવ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવઈ છઈ તે જાણોજી. જેહથી ચેતનપણાનો વ્યવહાર થાઈ, તે ચેતનસ્વભાવ. તેહથી ઉલટો, તે અચેતન સ્વભાવ. જો જીવનઈ ચેતનસ્વભાવ ન કહિઈ તો રાગદ્વેષ ચેતનારૂપ કારણ વિના જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો અભાવ થાઈ.

યત ઉક્તમ્—

સ્નેહાભ્યક્તશરીરસ્ય, રેણુના શ્લિષ્યતે યથા ગાત્રમ્ ।

રાગદ્વેષવિલ્લિન્નસ્ય કર્મબન્ધો ભવત્યેવમ્ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ॥ ૧૨-૧ ॥

જો જીવનઈ સર્વથા ચેતનસ્વભાવ કહિઈ, અચેતનસ્વભાવ ન કહિઈ તો અચેતન કર્મનો-કર્મદ્રવ્યોપશ્લેષજનિત ચેતના વિકાર વિના શુદ્ધ સિદ્ધ સદૃશપણું થાઈ, તિવારઈ

ધ્યાન-ધ્યેય ગુરુ-શિષ્યની સી ખપ યાઈ ? સર્વશાસ્ત્ર વ્યવહાર ઈમ ફોક યાઈ જાઈ, શુદ્ધનઈ અવિદ્યાનિવૃત્તઈ પણિ સ્યો ઉપકાર યાઈ ? તે માટઈ “અલવણા યવાગુઃ” ઇતિવત્ “અચેતન આત્મા” ઇમ પણિ કથંચિદ કહિઈ. ॥ ૧૨-૨ ॥

વિવેચન- અગ્યારમી ઢાળમાં ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવો કહ્યા. ઉવે આ બારમી ઢાળમાં સર્વે દ્રવ્યોના જુદા જુદા મળીને ૧૦ વિશેષસ્વભાવો પણ છે. તે સમજાવે છે. જે સ્વભાવ સર્વે દ્રવ્યોમાં વર્તે તે સામાન્ય સ્વભાવ. અને જે સ્વભાવ અમુક પ્રતિનિયત દ્રવ્યમાં જ વર્તે તે વિશેષસ્વભાવ.

હિવડ આગલીઢાલે ચેતનદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવડ છડ, તે જાણોજી. જેહથી ચેતનપણાનો વ્યવહાર થાડ. તે ચેતનસ્વભાવ. તેહથી ડલટો, તે અચેતનસ્વભાવ. જો જીવનડ ચેતનસ્વભાવ ન કહિડ, તો રાગદ્વેષ ચેતનારૂપકારણ વિના જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો અભાવ થાડ. યત ડક્તમ્—

સ્નેહાભ્યક્તશરીરસ્ય, રેણુના શ્લિષ્યતે યથા ગાત્રમ્ ।

રાગદ્વેષકિલ્નસ્ય, કર્મબન્ધો ભવત્યેવમ્ ॥ ૧ ॥ ॥ ૧૨-૧ ॥

ઉવે આગળી આ ૧૨મી ઢાળમાં પ્રથમ ચેતનદ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. તે ધ્યાન આપીને જાણો. જીવદ્રવ્યમાં અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં કુલ ૧૦ વિશેષસ્વભાવો છે. તેમાંના પ્રથમના બે વિશેષ સ્વભાવો, પ્રથમ ચેતનતા અને બીજો અચેતનતા કહે છે.

જે સ્વભાવથી જીવમાં ચેતનપણાનો વ્યવહાર થાય છે. “આ ચેતનદ્રવ્ય છે” આવું જે સ્વભાવને લીધે બોલાય છે. તથા જે સ્વભાવને લીધે સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે. અનુભવ થવા સ્વરૂપ ચેતના જ્યાં દેખાય છે સમજાય છે. અનુભવાય છે. તે “ચેતનસ્વભાવ” જાણવો. આ સ્વભાવ જીવદ્રવ્યમાં ડોય છે. અને જીવના સંયોગે શરીરમાં તથા જીવને લાગેલી કાર્મણવર્ગણામાં પણ આ ચેતનસ્વભાવ છે કારણ કે આ બન્ને દ્રવ્યો જીવની સાથે પરસ્પર અત્યન્ત એકમેક થયેલાં છે. જેમ વિષ અને દૂધ મિશ્ર થયેલાં ડોય ત્યારે વિષ તો વિષ છે જ, પરંતુ તેના સહયોગથી દૂધ પણ વિષ કહેવાય છે. આ રીતે બન્ને દ્રવ્યોમાં ચેતનતા સ્વભાવ છે. જીવમાં ચેતના સ્વભાવ સહજ છે. પોતાનો છે. અને કર્મ તથા શરીરમાં ઉપચરિત પણે છે. તેવી જ રીતે “આ ચેતનાથી ઉલટો જે સ્વભાવ તે અચેતનસ્વભાવ. તે મુખ્યત્વે જીવ સિવાયનાં પાંચે દ્રવ્યોમાં છે છતાં આ અચેતનસ્વભાવ જીવમાં પણ છે આ જીવની જેટલી જેટલી ચેતના કર્મો દ્વારા અવરાયેલી છે. તેટલો તેટલો અચેતનસ્વભાવ પણ જીવમાં છે.

અહીં દરેકના મનમાં આવું સમજાયેલું હોય છે કે જીવ એ ચેતન છે અને પુદ્ગલ એ અચેતન છે. જ્યારે આ રાસમાં એમ સમજાવાય છે કે જીવમાં પણ ચેતન-અચેતન બન્ને સ્વભાવો છે અને પુદ્ગલમાં પણ ચેતન અચેતન બન્ને સ્વભાવો છે. અહીં સમજાવનારનો આશય એ છે કે જીવ પોતે ચેતન તો છે જ. અને કર્મોના સંયોગે અવરાયેલી ચેતનાને આશ્રયી અચેતનસ્વભાવવાળો પણ કહેવાય છે કર્મોનો સંયોગ દૂર થતાં અચેતનસ્વભાવ ચાલ્યો જાય છે. જ્યારે ચેતનસ્વભાવ ક્યારેય પણ ચાલ્યો જતો નથી. નિગોદાવસ્થામાં પણ અલ્પ ચેતના અવશ્ય અનાવૃત્ત જ રહે છે. તેવી જ રીતે જીવને લાગેલાં કર્મો તથા શરીર અચેતન હોવા છતાં પણ જીવના સંયોગે સચેતન સ્વભાવવાળાં કહેવાય છે. તેથીજ સાધુ મ. સા. કોઈ પણ સ્ત્રીના શરીરનો, (અથવા શરીરના કોઈપણ એક ભાગનો), તથા સાધ્વીજી મ. સા. પુરુષના શરીરનો (અથવા શરીરના અંગુલીમાત્ર ભાગનો) પણ સ્પર્શ કરતા નથી. અને સ્પર્શ થઈ જાય તો સંઘટ્ટો થયાનો દોષ ગણે છે. એકલો આત્મા તો રૂપાદિથી રહિત છે. એટલે સ્પર્શથી પણ રહિત જ છે. તેથી આત્માનો સ્પર્શ તો થવાનો જ નથી. અને શરીરને જો કેવળ અચેતન જ માનીએ તો ઘટપટના સ્પર્શની જેમ વિજાતીયના શરીરના સ્પર્શમાં પણ દોષ ન ગણાય. પરંતુ દોષ ગણાય છે. અને તેથી જ સ્પર્શ કરાતો નથી માટે શરીર અને કર્મો પણ જીવના યોગે ચેતનસ્વભાવવાળાં છે. છતાં જીવ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે શરીર ચેતનસ્વભાવ ત્યજી દે છે. અચેતનસ્વભાવ ક્યારેય પણ ત્યજતું નથી. તેથી મુખ્યત્વે અચેતનસ્વભાવ છે.

આ રીતે જીવમાં ચેતનસ્વભાવ અને અચેતનસ્વભાવ બન્ને છે. પરંતુ ચેતનસ્વભાવ સદા રહે છે તે પોતાનો છે. સહજ છે. અને અચેતનસ્વભાવ છદ્મસ્થાવસ્થા સુધી જ તરતમતાએ વર્તે છે. કેવલજ્ઞાન કાલે તે અચેતન સ્વભાવ ચાલ્યો જાય છે. આટલી ચેતનસ્વભાવની પ્રધાનતા છે વિશિષ્ટતા છે. એવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ બન્ને સ્વભાવો છે. પરંતુ ચેતનસ્વભાવ જીવના સંયોગથી છે. જ્યારે જીવનો સંયોગ છુટી જાય છે ત્યારે ચેતનસ્વભાવ ટકતો નથી અને અચેતનસ્વભાવ સદા રહે છે. માટે અચેતનસ્વભાવ પ્રધાન છે. વિશિષ્ટ છે. આમ ભેદ જાણવો.

જીવમાં જો ચેતનસ્વભાવ ન માનીએ તો ચૈતન્ય (જ્ઞાન) વિના ઘટ-પટની જેમ આ જીવ સર્વથા અજીવ જ બની જાય તથા ચેતના ન હોવાથી પ્રીતિ-અપ્રીતિ થવા રૂપ રાગ અને દ્વેષ ઘટે નહીં તથા સુખ દુઃખનો અનુભવ પણ થાય નહીં હર્ષ-શોક પણ થાય નહીં અને રાગવાળી ચેતના અને દ્વેષવાળી ચેતના રૂપ કર્મબંધનું કારણ પણ

જીવમાં ઘટે નહીં અને તે માન્યા વિના જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો બંધ પણ ન ઘટે. શાસ્ત્રમાં જ કહ્યું છે કે (આ પ્રશમરતિપ્રકરણની ૫૫મી ગાથા છે)

“તેલથી સિંચાયેલા શરીરનાં ગાત્રો જેમ ધૂળના રજકણો વડે આલિંગન પામે છે. તેમ રાગ અને દ્વેષથી યુક્ત થયેલા જીવને આ પ્રમાણે કર્મનો બંધ થાય છે” આ રીતે જીવમાં ચેતનતાસ્વભાવની યુક્તિ સમજાવી. હવે જીવમાં અચેતનતાસ્વભાવની યુક્તિ સમજાવે છે.

જો જીવનહં સર્વથા ચેતનસ્વભાવ કહિહં, અચેતનસ્વભાવ ન કહિહં, તો અચેતનકર્મનો-કર્મદ્રવ્યોપશ્લેષજનિતચેતના વિકાર વિના શુદ્ધસિદ્ધસદૃશપણું થાહં. તિવારહં ધ્યાન-ધ્યેય, ગુરુ-શિષ્યની સી રૂપ થાહં ? સર્વ શાસ્ત્રવ્યવહાર ઇમ ફોક થહ જાહં. શુદ્ધનહં અવિદ્યાનિવૃત્તહં પ્ણિં સ્યો ઉપકાર થાહં ? તે માટહં “અલવણા યવાગુઃ” ઇતિવત્ “અચેતન આત્મા” ઇમ પ્ણિ કથંચિત્ કહિહં ॥ ૧૨-૨ ॥

જો જીવમાં સર્વથા એકલો ચેતનસ્વભાવ જ છે આમ માનીએ. અને અચેતનસ્વભાવ નથી આમ માનીએ તો અચેતન એવા કર્મોના ઉદયથી થયેલા જીવમાં વિકારો માન્યા વિના, એટલે કે અચેતન એવા કર્મદ્રવ્યોના ઉપશ્લેષથી ઉત્પન્ન થયેલી રાગ-દ્વેષ-વિષય-વિકાર અને વાસના આદિ વાળી ચેતનાનો વિકાર માન્યા વિના સર્વ જીવોમાં શુદ્ધ સિદ્ધ જીવની સદૃશતા જ આવી જાય, અને જો સર્વ જીવો સત્તાગત રીતે જ નહીં પણ પ્રગટ પણે પણ સિદ્ધસમાન શુદ્ધ જ છે એમ માનીએ તો કર્મ બપાવવા ધ્યાન કરવાની, ધ્યેયનું લક્ષ્ય બાંધવાની, કોઈના પણ ગુરુ થઈને ઉપકાર કરવાની, અને કોઈના પણ શિષ્ય બનીને ગુરુ દ્વારા આત્માની શુદ્ધિ કરવાની શી જરૂર ? અર્થાત્ જો આ જીવ સર્વથા ચેતન જ છે, અચેતનતા (એટલે કર્મોદ્વારા આવૃતતા) છે જ નહીં, તો સાધનાની શી જરૂર છે ? ક્રમશઃ ગુણસ્થાનકવાર આરાધનાની પણ શી જરૂર છે ? અને જો આરાધના-સાધનાની જરૂર જ ન હોય તો તેને જણાવનારાં સર્વે પણ શાસ્ત્રોનો વ્યવહાર ફોગટ = નિરર્થક થશે.

તથા વળી સાંખ્ય વેદાંતાદિ દર્શનોને અનુસારે પુરુષ કેવળ એકલો શુદ્ધ જ છે. પ્રકૃતિ અને અવિદ્યા જ કર્મોનો કર્તા-ભોક્તા છે. તેમાં પ્રતિબિંબ માત્ર આત્માનું પડે છે. પણ આત્મા કંઈ અચેતન નથી. શુદ્ધ જ છે. આમ તે દર્શનકારો જેમ માને છે. તેમ જો માનીએ તો તે પ્રકૃતિ અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય એટલે કે અવિદ્યા દૂર થઈ

જાય તો પણ આત્માને શું ઉપકાર થાય ? કંઈ જ ઉપકાર ન થાય. અને આત્માને વળગેલી રહે તો પણ શું ? કારણકે પોતે તો પહેલેથી શુદ્ધ જ છે. કેવળ ચેતનામય જ છે. તો પછી પ્રકૃતિ કે અવિદ્યા રહે કે જાય તેમાં આત્માનો શો ઉપકાર થાય ? પરંતુ આમ થતું નથી, પ્રકૃતિ અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરવા માટે શાસ્ત્રશ્રવણ તત્ત્વચિંતન આદિ ધર્મકાર્યો કરાય છે. તેઓ પણ ધર્મકાર્ય કરે જ છે. તથા તે અવિદ્યાદિની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્નવિશેષ પણ કરાય જ છે. તેથી તેના સંયોગે કથંચિદ્ અચેતનસ્વભાવ પણ જીવમાં છે એમ માનવું જોઈએ. જેમ બનાવેલી યવાગૂ (રાબડી) માં જોઈએ તેટલું લવણ (મીઠું) ન હોય અને અલ્પ લવણ અંદર હોય તો અલ્પ લવણ હોવા છતાં પણ માત્રા અલ્પ હોવાથી “અલ્પવણા ચવાગુઃ” યવાગુમાં (રાબડીમાં) લવણ છે જ નહીં. આમ બોલાય છે. તેમ આ આત્મામાં જ્યારે ચેતના કર્મોથી અવરાયેલી હોય, ત્યારે તેટલા પ્રમાણમાં અનાવૃત ચેતના ઈષદ્ (અલ્પ) હોવાથી આ “આત્મા અચેતન” છે આમ પણ કહેવાય છે. તેથી આત્મામાં કથંચિદ્ અચેતન સ્વભાવ પણ છે. આમ માનવું જોઈએ. એવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પ્રધાનતાએ અચેતનસ્વભાવ છે. પરંતુ જીવના સંયોગે ચેતનસ્વભાવ પણ તેમાં છે. એટલે જ વિજાતીય વ્યક્તિના શરીરનો સ્પર્શ કરાતો નથી. ॥ ૧૯૫-૧૯૬ ॥

જી હો મૂર્તભાવ મૂરતિ ધરઈ, લાલા ઉલટ અમૂર્તસ્વભાવ ।

જી હો મૂર્તતા ન જીવનઈ, લાલા તો સંસાર અભાવ. ॥

ચતુરનર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૩ ॥

જી હો અમૂર્તતા વિણ સર્વથા, લાલા મોક્ષ ઘટઈ નહીં તાસ ।

જી હો એક પ્રદેશ સ્વભાવતા, લાલા અખંડ બંધ નિવાસ ॥

ચતુરનર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૪ ॥

ગાથાર્થ— રૂપ રસાદિક ગુણાત્મક મૂર્તિને જે ધારણ કરે તે મૂર્તસ્વભાવ. તેનાથી ઉલટો તે અમૂર્તસ્વભાવ. જો જીવને મૂર્તતા ન માનીએ તો સંસારનો જ અભાવ થાય. અને જો અમૂર્તતા સર્વથા ન લહીએ, તો તે જીવને મોક્ષ ઘટે જ નહીં. તથા વળી દ્રવ્યોમાં જે અખંડિત બંધપણું (અખંડિત પિંડપણું) રહેલું છે. તે એકપ્રદેશસ્વભાવતા છે.

॥ ૧૨-૩,૪ ॥

ટબો- મૂર્તિ ક. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શાદિ સન્નિવેશ, તે જેહથી ઘરિં. તે મૂર્તસ્વભાવ. તેહથી વિપરીત તે અમૂર્તસ્વભાવ. જો જીવનં કથંચિદ્ મૂર્તતાસ્વભાવ નહીં, તો શરીરાદિ સંબંધ વિના ગત્યંતર સંક્રમ વિના સંસારનો અભાવ થાઇ. ॥ ૧૨-૩ ॥

અનં જો લોકદૃષ્ટ વ્યવહારં મૂર્તસ્વભાવ જ આત્માનં માનિં તો મૂર્ત, તે હેતુ સહસ્રં પશિ અમૂર્ત ન હોઇ, તિવારં મોક્ષ ન ઘટં. મૂર્તત્વસંવલિતજીવનં પશિ અંતરંગ અમૂર્તસ્વભાવ માનવો.

એકપ્રદેશ સ્વભાવ તે, તે કહિં, જે એકત્વપરિણતિ, અખંડાકાર બંધ ક. સન્નિવેશ, તેહનો નિવાસ-ભાજનપણું. ॥ ૧૨-૪ ॥

વિવેચન- ચેતનસ્વભાવ અને અચેતનસ્વભાવ સમજાવીને હવે આ બે ગાથામાં મૂર્તસ્વભાવ અને અમૂર્તસ્વભાવ સમજાવે છે.

મૂર્તિ ક. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શાદિ સન્નિવેશ, તે જેહથી ધરિં. તે મૂર્તસ્વભાવ. તેહથી વિપરીત તે અમૂર્તસ્વભાવ. જો જીવનં કથંચિદ્ મૂર્તતા સ્વભાવ નહીં, તો શરીરાદિસંબંધ વિના, ગત્યંતરસંક્રમ વિના સંસારનો અભાવ થાય. ॥ ૧૨-૩ ॥

મૂર્તતા એટલે મૂર્તિને ધારણ કરવી તે, હવે મૂર્તિ એટલે શું ? તો ટબામાં કહે છે કે મૂર્તિ કહેતાં રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શાદિ ગુણોનો આશ્રય, આ ગુણોનો સન્નિવેશ (પ્રવેશ-રચના), તે રૂપાદિ ગુણોની રચના સ્વરૂપ મૂર્તિ, જેનાથી (જે સ્વભાવથી) પદાર્થ આવી મૂર્તિને ધારણ કરે છે. તે મૂર્તસ્વભાવ જાણવો. રૂપાદિગુણોવાળી આકૃતિને ધારણ કરવાની જે યોગ્યતા તે આ સ્વભાવ સમજવો. તેનાથી વિપરીત એટલે કે રૂપ રસાદિ ગુણોને ધારણ ન કરવાનો જે સ્વભાવ તે અમૂર્ત સ્વભાવ જાણવો. રૂપ-રસ-ગંધ સ્પર્શાદિગુણો વાળાપણું તે મૂર્તતા અને તે ગુણોથી રહિતપણું તે અમૂર્તતા કહેવાય છે.

ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને કાળ આ ચારદ્રવ્યો રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શાદિ ગુણોથી રહિત છે. માટે તે અમૂર્તસ્વભાવવાળાં જ છે. આ ચાર દ્રવ્યોમાં મૂર્તસ્વભાવ નથી. પરંતુ જીવ અને પુદ્ગલમાં મૂર્ત અને અમૂર્ત આમ બન્ને સ્વભાવો છે. તે આ પ્રમાણે-

જીવ દ્રવ્ય પોતે સ્વયં રૂપ રસાદિથી રહિત છે. માટે જીવમાં અમૂર્તતા સુપ્રસિદ્ધ છે. અને પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વયં પોતે રૂપ રસાદિથી રહિત છે. માટે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં મૂર્તતા સુપ્રસિદ્ધ છે. છતાં જીવમાં કથંચિદ્ મૂર્તતા અને પુદ્ગલમાં કથંચિદ્ અમૂર્તતા પણ છે. તે આ પ્રમાણે-

શારીરિક અને કાર્મણવર્ગણાનાં (કર્મમય બનેલાં) પુદ્ગલોના ગાઢસંબંધથી જીવ પણ કથંચિદ્ મૂર્તતા સ્વભાવવાળો છે. અમૂર્તતા જીવની પોતાની સહજ છે. એટલે જ મુક્તિદશામાં પણ અમૂર્તતા સદા રહે જ છે. પરંતુ પરદ્રવ્યના સંયોગે મૂર્તતા પણ છે. અને તે મૂર્તતા પરદ્રવ્યનો સંયોગ રહે, ત્યાં સુધી જ રહેવા વાળી છે. પણ ત્યાં સુધી મૂર્તતા અવશ્ય છે જ. આમ સ્વીકારવું જોઈએ. જો કથંચિદ્ મૂર્તતા ન માનવામાં આવે, તો જીવને શરીરનો સંબંધ, તેના સંબંધે ગત્યન્તરગમન એટલે કે એકભવથી બીજાભવમાં જવા પણ, તેના સંબંધે રૂપવાનુ કદરૂપવાન, કાળા-ધોળા-નીલા-પીળા પણ, તથા તેનાથી થતા રાગ-દ્વેષ, તેનાથી થતા કર્મોના બંધો, અને કર્મોના કારણે થતા જન્મ-મરણાદિ રૂપ સંસાર, આ બધી જ વસ્તુઓનો અભાવ થઈ જાય.

હવે જો જીવમાં કેવળ એકલી મૂર્તતા જ માનીએ અને અમૂર્તતા સર્વથા ન માનીએ તો તે જીવનો ક્યારેય પણ મોક્ષ ન ઘટે, કારણકે અમૂર્ત એવું ચેતનદ્રવ્ય જ મોક્ષે જાય છે. મૂર્ત ચેતનદ્રવ્ય જ્યાં સુધી મૂર્તતા ત્યજે નહીં ત્યાં સુધી તે દ્રવ્ય કર્મના સંબંધવાળું હોવાથી તેનો મોક્ષ થાય જ નહીં. તેથી અમૂર્તતા પોતાની સહજ છે. સ્વાભાવિક છે. અને મૂર્તતા પુદ્ગલદ્રવ્યના સંબંધવાળી છે. તેવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વાભાવિક પણે રૂપાદિમાન હોવાથી મૂર્તતા પોતાની સહજ છે. પરંતુ જ્યારે બાદરસ્કંધો ગલનસ્વભાવને લીધે જ્યારે સૂક્ષ્મસ્કંધરૂપે પરિણામ પામે છે. અથવા ત્ર્યણુક-દ્વયણુક અને પરમાણુ રૂપે બને છે ત્યારે “ચક્ષુથી અગોચર હોય તે અમૂર્ત” એવી વ્યવહારનયગમ્ય અમૂર્તતા તે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ આવે જ છે. જો કે નિશ્ચયનયને માન્ય “રૂપાદિથી રહિત જે હોય તે અમૂર્ત” આવી અમૂર્તતા પુદ્ગલદ્રવ્યમાં કદાપિ થતી નથી. તો પણ વ્યવહારનયને માન્ય ઉપરોક્ત અમૂર્તતા તેમાં પણ હોય છે. ॥ ૧૯૭ ॥

આ રીતે જીવ-પુદ્ગલમાં મૂર્તતા અને અમૂર્તતા એમ બન્ને ગુણો બન્ને દ્રવ્યોમાં છે. ટબાની પંક્તિના અર્થ આ પ્રમાણે છે—

અનંદં જો લોકદૃષ્ટ વ્યવહારં મૂર્તસ્વભાવ જ આત્માનંદં માનિં તો મૂર્ત, તે હેતુસહસ્ત્રં પળિ અમૂર્ત ન હોઈ. તિવારં મોક્ષ ન ઘટં. મૂર્ત્ત્વસંવલિતજીવનં પળિ અંતરંગ અમૂર્તસ્વભાવ માનવો.

અને જો લોકમાં દેખાયેલા વ્યવહારના આધારે આત્મામાં શરીરધારીપણું હોવાથી કેવલ એકલો મૂર્તસ્વભાવ જ માનીએ તો જે આ મૂર્તતા છે. તે મૂર્તતા હજારો ઉપાયો કરવા છતાં પણ ઘટ-પટની મૂર્તતાની જેમ જાય જ નહીં અને જો જીવદ્રવ્ય અમૂર્ત ન બને, તે વારે

(ત્યારે) જીવનો મોક્ષ કદાપિ ન ઘટે. કારણકે શરીરાદિથી રહિત અમૂર્ત જીવ જ મોક્ષે જાય છે. તે કારણથી (શરીર અને કર્મના સંયોગે) મૂર્તત્વ ને ધારણ કરનારા એવા જીવમાં અંતરંગપણે (પરમાર્થપણે) અમૂર્તસ્વભાવ પણ રહેલો જ છે. આમ જાણવું.

એકપ્રદેશસ્વભાવ તે, તે કહિંદું, જે એકત્વપરિણતિ અખંડાકાર બંધ, ક૦ સન્નિવેશ, તેહનો નિવાસ-ભાજનપણું. ॥ ૧૨-૪ ॥

હવે એકપ્રદેશ સ્વભાવતા અને અનેકપ્રદેશ સ્વભાવતા આ બે સ્વભાવો ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે. એક પ્રદેશ સ્વભાવતા તે, તેને કહીએ કે જે દ્રવ્યની એકાકારતારૂપ પરિણતિ છે. અસંખ્યપ્રદેશોનો પિંડ હોવા છતાં પણ જે અખંડાકાર રૂપ સંબંધ છે. (અહીં બંધ કહેતાં સન્નિવેશ = રચનાવિશેષ છે). તે રચનાવિશેષનો નિવાસ તે એકપ્રદેશસ્વભાવતા જાણવી. અસંખ્ય અને અનંત પ્રદેશોવાળા દ્રવ્યની જે (એકાકારતા) એકાકારરૂપ પરિણતિ છે. અખંડ એકદ્રવ્ય પણ જે પિંડ બનેલ છે. તે એક પ્રદેશ સ્વભાવતા જાણવી. (તેના સંબંધી વિશેષ વાત આગલી ગાથામાં આવે છે). ॥ ૧૯૭-૧૯૮ ॥

જી હો અનેકપ્રદેશ સ્વભાવતા, લાલા ભિન્ન પ્રદેશ સ્વભાવ ।

જી હો જો નહીં એક પ્રદેશતા, લાલા ભેદ બહુભાવ ॥

ચતુરનર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૫ ॥

જી હો કિમ સકંપ-નિઃકંપતા, લાલા જો ન અનેક પ્રદેશ ।

જી હો અણુ સંગતિ પણિ કિમ ઘટઈ, લાલા દેશ સકલ આદેશ ॥

ચતુરનર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૬ ॥

જી હો દેશ-સકલભેદઈ દ્વિધા, લાલા દીઠી જગમાં વૃત્તિ ।

જી હો પ્રત્યેકઈ દૂષણ તિહાં, લાલા બોલઈ “સમ્મતિવૃત્તિ” ॥

ચતુરનર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૭ ॥

ગાથાર્થ— દ્રવ્યોમાં જે જે ભિન્ન પ્રદેશવાળાપણું છે તે અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા છે. જો એકપ્રદેશ સ્વભાવતા ન માનીએ તો કોઈ પણ એકદ્રવ્યના પણ (પોતાના પ્રદેશો પ્રમાણે) બહુ ભેદ થઈ જાય. અને જો અનેક પ્રદેશસ્વભાવતા ન માનીએ તો કોઈપણ એકદ્રવ્યમાં

જે સકંપ અને નિષ્કંપ એમ બે અવસ્થા સાથે જોવા મળે છે તે કેમ ઘટે ? તથા આકાશાદિદ્રવ્યને પરમાણુનો સંબંધ પણ કેમ ઘટે ? તે માટે દેશાદેશ અને સકલાદેશ એમ બે પ્રકારના આદેશો જૈનશાસ્ત્રોમાં છે. આ રીતે દેશાદેશ અને સકલાદેશ એમ બે પ્રકારે પદાર્થોની વૃત્તિ જગતમાં દેખાય છે. કોઈ પણ એકને માનતાં (અને બીજાને ન માનતાં) દૂષણ જ આવે છે. આમ સમ્મતિ પ્રકરણની વૃત્તિ કહે છે. ॥ ૧૨-૫,૬,૭ ॥

ટાંનો- અનેકપ્રદેશસ્વભાવ તે કહિંઈ, જે ભિન્નપ્રદેશયોગઈ તથા ભિન્ન-પ્રદેશકલ્પનાઈ અનેકપ્રદેશ વ્યવહારયોગ્યપણું. જો એકપ્રદેશસ્વભાવ ન હોઈ, તો અસંખ્યાત પ્રદેશાદિયોગઈ બહુ વચન પ્રવૃત્તિ “એક ધર્માસ્તિકાય” એ વ્યવહાર ન હોઈ. “ઘણા ધર્માસ્તિકાય” ઇત્યાદિક થવું જોઈઈ. ॥ ૧૨-૫ ॥

જો અનેકપ્રદેશસ્વભાવ દ્રવ્યનઈ ન કહિંઈ, તો ઘટાદિક અવચવી દેશથી સકંપ, દેશથી નિઃકંપ દેખિંઈ છઈ, તે કિમ મિલઈ ? “અવચવ કંપઈ પણિ અવચવી નિઃકમ્પ” ઇમ કહિંઈ, તો ચલતિ એ પ્રયોગ કિમ થાઈ ? દેશવૃત્તિકંપનો જિમ પરંપરાસંબંધ છઈ, તિમ દેશવૃત્તિકંપાભાવનો પણિ પરંપરા સંબંધ છઈ. તે માટિં “દેશથી ચલઈ છઈ, દેશથી નથી ચલતો” એ અસ્ખલિત વ્યવહારઈ અનેકપ્રદેશસ્વભાવ માનવો.

તથા અનેકપ્રદેશસ્વભાવ ન માનિંઈ, તો આકાશાદિદ્રવ્યઈ અણુસંગતિ કહિંતા પરમાણુસંયોગ તે કિમ ઘટઈ ? ॥ ૧૨-૬ ॥

એહ જ ચુક્તિ વિસ્તારી દેખાડઈ છઈ. એકવૃત્તિ દેશથી છઈ, જિમ કુંડઈ બદર, નઈ બીજુ સર્વથી છઈ. જિમ સમાનવસ્ત્રદ્વયની, તિહાં પ્રત્યેકઈ દૂષણ “સમ્મતિવૃત્તિ” બોલઈ છઈ, પરમાણુનઈ આકાશાદિકઈ દેશવૃત્તિ માનતાં, આકાશાદિકના પ્રદેશ અનિચ્છતાં પણિ આવઈ. અનઈ સર્વતો વૃત્તિ માનતાં પરમાણુ આકાશાદિ પ્રમાણ થઈ જઈ. ઉભયાભાવઈ તો પરમાણુનઈ અવૃત્તિપણું જ થાઈ. “યાવદ્વિશેષાભાવસ્ય સામાન્યાભાવનિયતત્વાત્” ઇત્યાદિ ॥ ૧૨-૭ ॥

વિવેચન- એકપ્રદેશસ્વભાવ સમજાવીને હવે અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ સમજાવે છે.

અનેકપ્રદેશસ્વભાવ તે કહિંઈ, જે ભિન્નપ્રદેશયોગઈ. તથા ભિન્નપ્રદેશકલ્પનાઈ અનેકપ્રદેશ વ્યવહારયોગ્યપણું. જો એકપ્રદેશસ્વભાવ ન હોઈ, તો અસંખ્યાતપ્રદેશાદિયોગઈ બહુ વચન પ્રવૃત્તિ “એક ધર્માસ્તિકાય” એ વ્યવહાર ન હોઈ, “ઘણા ધર્માસ્તિકાય” ઇત્યાદિક થવું જોઈ. ॥ ૧૨-૫ ॥

એકપ્રદેશસ્વભાવતા અને અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા આ બે સ્વભાવો સમજાવે છે. “અખંડતા” “એકતા” જે જણાય છે તે એકપ્રદેશસ્વભાવતા છે. અને ઘણા અવયવપણું, ઘણા અંશવાળાપણું જે જણાય છે તે અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા છે. જેમ બુંદીનો બનેલો એક લાડુ છે. તેમાં આ “એક લાડુ” છે. એમ જે કહીએ છીએ તે એક પ્રદેશસ્વભાવતા છે. અને “અગણિત અનેક દાણામય તે લાડુ છે” આ અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા છે.

“આ એક અખંડ દ્રવ્ય છે” એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તે જેમ એક પ્રદેશસ્વભાવતા છે. તેવી જ રીતે કાળ દ્રવ્ય સિવાય શેષ પાંચે દ્રવ્યોમાં જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોનો યોગ છે. તથા અખંડ એકપણે જણાતા દ્રવ્યમાં જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશો જણાય છે. તે સઘળો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ જાણવો. જેમ કે એક લાડુમાં જે અગણિત દાણા દેખાય છે. એક ઘટમાં જે અનેક પરમાણુઓ દેખાય છે. એક પટમાં અગણિત જે તાર દેખાય છે. તે સઘળો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ જાણવો.

જો દ્રવ્યોમાં “એક પ્રદેશ સ્વભાવ” ન હોય તો ધર્મ-અધર્મ અને એક જીવ આ ત્રણ દ્રવ્યો અસંખ્ય પ્રદેશોવાળાં છે. તેથી તેમાં એક એક પ્રદેશ, એ જ એક એક દ્રવ્ય બની જવાથી બહુવચનવાળી જ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ પણ “આ એક ધર્માસ્તિકાય છે” એવો “એક” શબ્દવાળો, તથા એકવચનવાળો વ્યવહાર ન થવો જોઈએ. તેવી જ રીતે આ એક અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે અને આ એક જીવદ્રવ્ય છે આવો પણ વ્યવહાર ન થાય, પરંતુ પ્રદેશો અસંખ્ય હોવાથી અને તેમાં એકસ્વભાવતા ન માનવાથી આ અસંખ્ય ધર્માસ્તિકાય છે. અસંખ્ય અધર્માસ્તિકાય છે. અને એક જીવમાં પણ અસંખ્ય પ્રદેશો હોવાથી આ અસંખ્ય જીવો છે આવો વ્યવહાર થશે. એ જ રીતે આકાશ અનંતપ્રદેશાત્મક હોવાથી “આ એક આકાશ છે એમ વ્યવહાર થવાને બદલે અનંતાં આકાશદ્રવ્યો છે આવો વ્યવહાર થશે. તથા પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં પણ જેટલા પ્રદેશો તેટલાં દ્રવ્યો કહેવાશે. પરંતુ આમ કહેવાતું નથી. અખંડ એકદ્રવ્ય કહેવાય છે. આવું જ સર્વત્ર બોલાય છે તે સઘળો વ્યવહાર આ એક પ્રદેશસ્વભાવતાને આભારી છે. માટે સર્વે દ્રવ્યોમાં આ સ્વભાવ છે.

તથા જો અનેકપ્રદેશ સ્વભાવતા ન માનીએ તો આ દ્રવ્ય અસંખ્ય અને અનંત પ્રદેશોવાળું છે આવો જે શાસ્ત્રવ્યવહાર છે તે ન થાય. કાળદ્રવ્ય જેમ એક છે તેના પ્રદેશો નથી તેમ ધર્માદિ દ્રવ્યો પણ એક છે તેના પ્રદેશો નથી એવો અર્થ થાય. અને જો આમ હોય તો પાંચ અસ્તિકાર્યનું વિધાન વ્યર્થ બને. જે બરાબર નથી. પણ દરેક દ્રવ્યોમાં યથોચિત ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશો છે. તે આ અનેકપ્રદેશ સ્વભાવતા છે. ॥૧૯૯॥

જો અનેક પ્રદેશસ્વભાવ દ્રવ્યનહં ન કહિહં. તો ઘટાદિક અવયવી દેશથી સકંપ, દેશથી નિઃકમ્પ દેખિહં છહં, તે કિમ મિલહં ? “અવયવ કંપહં પણિ અવયવી નિષ્કમ્પ” ઇમ કહિહં, તો “ચલતિ” એ પ્રયોગ કિમ થાહ ?

દેશવૃત્તિ કમ્પનો જિમ પરંપરાસંબંધ છહં, તિમ દેશવૃત્તિ કમ્પાભાવનો પણિ પરંપરાસંબંધ છહં. તે માટિં “દેશથી ચલહં છહં” “દેશથી નથી ચલતો” એ અસ્ખલિત વ્યવહારહં અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા માનવો.

જો દ્રવ્યમાં અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા ન માનીએ, અને કેવળ એક પ્રદેશસ્વભાવતા જ માનીએ તો ઘટ પટ આદિ દ્રવ્યોમાં એક ભાગ સકંપ અને એક ભાગ નિષ્કંપ જે દેખાય છે તે સંભવે નહિ. કોઈ એક અવયવી દ્રવ્યમાં એક દેશથી (અમુક ભાગમાં) સકંપતા અને બીજા દેશથી (બીજા ભાગમાં) નિષ્કંપતા સ્પષ્ટ જણાય જ છે. જેમ કે એક વક્તા સ્ટેજ ઉપર ભાષણ કરતા હોય ત્યારે સમજાવવામાં હાથ અને મુખના હાવભાવ કરતા હોવાથી સકંપ છે અને શરીરનો બાકીનો ભાગ એક સ્થાને સ્થિર હોવાથી નિષ્કંપ પણ છે. ઘટ-પટમાં પણ પવનથી ઉપરનો એક ભાગ ચલિત છે. અને બીજો ભાગ નીચેનો અચલિત છે. આ રીતે સકંપ નિઃકંપ બન્ને છે આવું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષથી દેખાય જ છે. તેથી જો અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા ન માનો તો ભિન્ન ભિન્ન ભાગ ન માનવાથી ભાગાશ્રિત સકંપ-નિષ્કંપ આમ આ ઉભય સ્વરુપ ઘટે નહીં.

અહીં નૈયાયિક આવો પ્રશ્ન કરે છે કે “અવયવો અને અવયવી” આ બન્ને એકાન્તે ભિન્ન છે. પરંતુ અવયવી સમવાયસંબંધથી અવયવોમાં વર્તે છે. તેથી જુદો દેખાતો નથી. પરંતુ જ્યાં સકંપ અને નિષ્કંપ જણાય છે. ત્યાં અવયવો જ સકંપ છે. અવયવી દ્રવ્ય નિષ્કંપ છે. આમ સકંપતા અવયવોની જ માત્ર છે. અને નિષ્કંપતા અવયવીની જ માત્ર છે. આમ માની લઈએ તો શું દોષ ? અર્થાત્ આમ જ છે એમ માનોને ?

ઉત્તર- તેનું નિરસન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-જો અવયવો જ સકંપ હોય તો અવયવો ઘણા હોવાથી બહુવચનવાળો જ પ્રયોગ થવો જોઈએ, જેમ “ઘટઃ ચલતિ” અહીં ચલતિ નો પ્રયોગ ન થવો જોઈએ. કારણ કે જે (અવયવો) છે. તે જ ચાલે છે તે બહુ છે. અને જે અવયવી છે. તે એક છે. પરંતુ તમારા કહેવા પ્રમાણે તે અવયવી તો નિષ્કંપ છે. માટે અવયવો ઘણા છે. અને તે ચલિત છે. તેથી ચલતિ પ્રયોગ કેમ થાય ? ચલન્તિ આમ બહુવચનવાળા પ્રયોગો થવા જોઈએ પરંતુ ચલન્તિ ઈત્યાદિ જ પ્રયોગો થાય છે. તે માટે અવયવી પણ સકંપ છે.

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે દેશભાગમાં રહેલા અવયવોમાં રહેલી કંપનક્રિયા પરંપરાસંબંધે અવયવીમાં પણ વર્તે છે. (સ્વ = કંપના, આશ્રય = અવયવ, સમવેત = તેમાં સમવાય સંબંધથી રહેનાર અવયવી છે. આ સંબંધથી એટલે કે સ્વાશ્રયસમવેતત્વસંબંધથી) તે કંપનક્રિયા અવયવીમાં પણ રહે છે. સારાંશ કે કંપનક્રિયા સમવાય સંબંધથી તો અવયવોમાં જ વર્તે છે. અવયવીમાં નહીં. કારણ કે ગુણ અને ક્રિયા, ગુણવાનમાં અને ક્રિયાવાનમાં સમવાયસંબંધથી વર્તે છે. પરંતુ અવયવોમાં રહેલી તે ક્રિયા, સ્વાશ્રયસમવેતત્વસંબંધથી અવયવીમાં પણ રહે છે. કારણ કે સ્વ = કંપનક્રિયા, તેનો આશ્રય = અવયવો, તેમાં સમવેત = સમવાયસંબંધથી રહેલ અવયવી છે. આમ જો કહો તો અસંખ્ય પ્રદેશોના બનેલા દ્રવ્યમાં કોઈ એક ભાગમાં જે સકંપતા છે. એટલે કે કોઈ એક દેશ = દેશભાગમાં વૃત્તિ = રહેલી કમ્પનો = કંપનક્રિયાનો સંબંધ સ્વાશ્રય સમવેતત્વ સંબંધરૂપ પરંપરાએ સર્વભાગમાં છે. તેવી જ રીતે બીજા દેશભાગમાં રહેલો કંપનક્રિયાનો અભાવ પણ પરંપરાસંબંધે તે આખા દ્રવ્યમાં છે જ. આ રીતે દેશભાગવિશેષથી કંપન અને બીજા દેશભાગ વિશેષથી કંપનાભાવ આમ બન્ને ભાવો અખંડ એવા અવયવીમાં જણાતા હોવાથી આ ઘટ “દેશથી ચાલે છે અને આ ઘટ દેશથી ચાલતો નથી” આવો ઉભય સ્વરૂપવાળો જ અસ્ખલિત વ્યવહાર જોવા મળે છે. તે માટે તેવા વ્યવહારથી દ્રવ્યોમાં અનેકપ્રદેશ સ્વભાવતા અવશ્ય રહેલી જ છે. આમ જાણવું.

તથા અનેક પ્રદેશસ્વભાવ ન માનિં, તો આકાશાદિ દ્રવ્યં અણુસંગતિ કહિંતા-
પરમાણુસંયોગ, તે કિમ ઘટ્ટ ? ॥ ૧૨-૬ ॥

તથા વળી દ્રવ્યોમાં જો અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા ન માનીએ તો આકાશાદિ ત્રણ દ્રવ્યોને પરમાણુનો સંયોગ કેમ ઘટે ? પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશમાં રહે તેવા કદવાળો છે. અને ધર્મ-અધર્મદ્રવ્ય લોકવ્યાપી છે. તથા આકાશ લોકલોકવ્યાપી છે. તેથી આ પરમાણુની સાથે આ ત્રણ દ્રવ્યોનો સંયોગ અનેક પ્રદેશસ્વભાવતા માન્યા વિના કેમ ઘટે ? કાં તો પરમાણુને ધર્મ-અધર્મ અને આકાશદ્રવ્ય જેવડું મોટું થવું પડે, કાં તો આ ત્રણ દ્રવ્યોને પરમાણુ જેવડું નાનું થવું પડે. પરંતુ આમ બનતું નથી. અને કોઈ પણ એક પરમાણુ આ ત્રણે દ્રવ્યોના એક ભાગની (એક પ્રદેશની) સાથે સ્પૃષ્ટ છે અને અન્યપ્રદેશો સાથે અસ્પૃષ્ટ છે તેથી આ ત્રણ દ્રવ્યોની સાથે પરમાણુની સ્પૃષ્ટતા અને અસ્પૃષ્ટતા દ્વારા આ ત્રણે દ્રવ્યોમાં અનેક પ્રદેશતા છે આમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૦૦ ॥

एह ज युक्ति विस्तारी देखाडइ छइ-एक वृत्ति देशथी छइ, जिम कुंडइ बदर, नइ बीजी सर्वथी छइ. जिम समानवस्त्रद्वयनी. तिहां प्रत्येकइं दूषण “सम्मतिवृत्ति” बोलइ छइ. परमाणुनइं आकाशादिकइं देशवृत्ति मानतां आकाशादिकना प्रदेश अनिच्छतां

પણ આવડું. અનડું સર્વતોવૃત્તિ માનતાં પરમાણુ આકાશાદિ પ્રમાણ થઈ જાડ. ઉભયાભાવડું તો પરમાણુનડું અવૃત્તિપણું જ થાડું “ચાવદ્વિશેષાભાવસ્ય સામાન્યાભાવનિયતત્વાત્” ઇત્યાદિ ॥ ૧૨-૭ ॥

જો “અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા” ન માનીએ તો શું દોષ આવે ? તેજ વાત બીજી વિશિષ્ટ યુક્તિ જણાવીને દેખાડે છે. કોઈ પણ એકવસ્તુનું બીજી વસ્તુમાં રહેવાપણું બે જાતનું હોય છે. ૧ દેશથી વૃત્તિ અને ૨ સર્વથી વૃત્તિ. જે વસ્તુ અન્યવસ્તુના એક દેશમાં રહે, પણ સર્વત્ર ન રહે તે દેશથી વૃત્તિ (દેશતોવૃત્તિ) કહેવાય. જેમ કે “કુંડામાં બોર છે” એક ટોપલામાં બોર ભર્યા હોય, તો બોર ટોપલાના એક ભાગમાં છે. ટોપલાનો કેટલોક ભાગ બોરથી શૂન્ય પણ છે “કબાટમાં દાગીના છે” “ઘરમાં માણસો છે” “બેંકમાં પૈસા છે” આ બધા ઉદાહરણો દેશથી વૃત્તિનાં છે. નડું = અને, બીજી જે વૃત્તિ છે. તે સર્વથી વૃત્તિ (સર્વતોવૃત્તિ) કહેવાય છે. જે જેમાં હોય તે તેમાં વ્યાપીને સર્વત્ર હોય તે સર્વતોવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ કે “સમાનવસ્તુદ્વયની” કોઈ એક ઘોતી અથવા સાડી પહોળી કરીને સુકવી હોય, તેના ઉપર તેટલા જ માપની બીજી ઘોતી અથવા સાડી સુકવવામાં આવે તો એક વસ્ત્રની સાથે અન્ય વસ્ત્રનું વર્તવું જે છે તે સર્વતોવૃત્તિ છે. આ જ રીતે “તલમાં તેલ” “દુધમાં સાકર” “પાણીમાં કલર” આ બધાં ઉદાહરણો સર્વતોવૃત્તિનાં છે.

અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ ન માનો તો આ બે પ્રકારની વૃત્તિમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારની જ વૃત્તિ માનવી પડે. અને એક જ પ્રકારની વૃત્તિ માનીએ અને બીજા પ્રકારની વૃત્તિનો અપલાપ કરીએ તો દૂષણ જ આવે. કારણ કે જગતના પદાર્થો જુદી જુદી રીતે બન્ને પ્રકારની વૃત્તિવાળા ઉપરના ઉદાહરણો પ્રમાણે જણાય છે. તેથી એકાન્તે કોઈ પણ એક વૃત્તિ માનવામાં દૂષણ જ આવે છે આમ સમ્મતિપ્રકરણની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

હવે જો અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ ન માનીને તો ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણે દ્રવ્યોની સાથે પરમાણુ દ્રવ્યની વૃત્તિ ઘટે નહીં. જો દેશથી વૃત્તિ માનો તો એટલે કે આ ત્રણે દ્રવ્યોના એક દેશભાગમાં (એક આકાશપ્રદેશ જેટલા ભાગમાં) જ પરમાણુનો સંયોગ છે. આખા દ્રવ્યમાં નહીં આમ જો માનો તો આકાશાદિ આ ત્રણે દ્રવ્યોના પ્રદેશો છે જ. આ વાત તમારી ઈચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ સિદ્ધ થાય જ છે. તમારી પોતાની અનિચ્છા હોવા છતાં ત્રણે દ્રવ્યોના પ્રદેશો છે આ વાત સિદ્ધ થઈ જ ગઈ. કારણકે પરમાણુનો આ ત્રણે દ્રવ્યોના એક પ્રદેશ સાથે જ સંયોગ માન્યો છે. શેષભાગમાં નથી માન્યો માટે. હવે જો પરમાણુની આ ત્રણ દ્રવ્યોની સાથે સર્વતો વૃત્તિ માનો તો પરમાણુદ્રવ્યને (૫૧) ૧૬

આ ત્રણ દ્રવ્યોની સાથે સર્વબાજુથી વૃત્તિ કરવા માટે આ ત્રણ દ્રવ્ય જેવડા પ્રમાણવાળા થવું જોઈશે. અર્થાત્ પરમાણુને પોતાને ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય સાથે સર્વતો વૃત્તિ પામવા માટે લોકાકાશ પ્રમાણ અને આકાશ સાથે સર્વતો વૃત્તિ પામવા માટે લોકાલોક પ્રમાણ થવું પડશે. અથવા આ ત્રણે દ્રવ્યોને પરમાણુ જેવડુ થવું પડશે. અને જો પરમાણુનું આવડુ મોટું ત્રણ દ્રવ્યો જેવડું પ્રમાણ ન માનો તો આ ત્રણ દ્રવ્યો સાથે સર્વતોવૃત્તિ જ નહિ. આમ દેશથી વૃત્તિ કે સર્વતોવૃત્તિ આમ બન્ને પક્ષો માનવામાં દોષો દેખાય છે એટલે કે દેશથી વૃત્તિ માનવામાં ત્રણ દ્રવ્યોની સપ્રદેશતા અને સર્વતોવૃત્તિ માનવામાં પરમાણુનુ પ્રમાણ લોકવ્યાપી અને લોકાલોકવ્યાપી થઈ જાય છે. આમ દોષો દેખાય છે.

હવે જો “ઉભયાભાવ” માનવામાં આવે તો એટલે કે પરમાણુ દેશતોવૃત્તિવાળો પણ નથી તથા સર્વતોવૃત્તિવાળો પણ નથી આમ માનવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ થયો કે પરમાણુની વૃત્તિ જ જગતમાં નથી. પરમાણુ જગતમાં છે જ નહિ. એવો જ અર્થ થઈ જાય. કારણકે જ્યાં જ્યાં વિશેષોનો અભાવ હોય છે. ત્યાં ત્યાં નક્કી સામાન્યનો પણ અભાવ જ હોય છે. જેમ કે કોઈ પણ એક વૃક્ષનાં મૂલ, થડ, શાખા, પ્રશાખા, ફુલ, ફળ અને પાંદડાં જો નથી તો તેનો અર્થ એ થયો કે ત્યાં તે વૃક્ષ જ નથી. કારણ કે મૂલ-થડ આદિ વિશેષો જો ન હોય તો વૃક્ષાત્મક સામાન્ય પણ નથી. અથવા હાથ-પગ-પેટ-માથું-પીઠ આદિ વિશેષો જો નથી તો સામાન્ય એવું શરીર પણ નથી. તેવી રીતે પરમાણુની જો દેશથી પણ વૃત્તિ નથી અને સર્વતો પણ વૃત્તિ નથી તો તેનો અર્થ એ થયો કે પરમાણુની વૃત્તિ જ નથી. પરંતુ સંસારમાં આમ નથી. તેથી અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા માનવી જોઈએ.

આ રીતે છએ દ્રવ્યોમાં અખંડિતતા જે ભાસે છે. તે એકપ્રદેશસ્વભાવતા છે. અને સંખ્યાત અસંખ્યાત કે અનંત પ્રદેશોની જે લુંબ જણાય છે. તે અનેકપ્રદેશ સ્વભાવતા છે. ઈત્યાદિ. ॥ ૧૯૯-૨૦૦-૨૦૧ ॥

જી હો ભાવ સ્વભાવહ અન્યથા, લાલા છઈ વિભાવ વડવ્યાધિ ।

જી હો એ વિણ ન ઘટઈ જીવનઈ, લાલા અનિયત કર્મઉપાધિ ॥

ચતુર નર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૮ ॥

ગાથાર્થ— સ્વભાવાત્મક ભાવથી વિપરીત જે ભાવ તે વિભાવસ્વભાવ કહેવાય છે. આ જ મોટી વ્યાધિરૂપ છે. આ વિભાવસ્વભાવ માન્યા વિના આ જીવને અનિયત એવી કર્મ ઉપાધિ જે વળગે છે. તે ઘટે નહીં. ॥ ૧૨-૮ ॥

ટબો- સ્વભાવથી જે અન્યથાભાવ તે વિભાવસ્વભાવ કહિંઈ. તે મહાવ્યાધિ રૂપ છઈ. એ વિભાવ સ્વભાવ માન્યા વિના જીવનઈ અનિયત કહતાં-નાના દેશકાલાદિવિપાકી કર્મઉપાધિ ન લાગો જોઈઈ “ઉપાધિસમ્બન્ધયોગ્યતા હિ વિભાવસ્વભાવઃ” ॥ ૧૨-૮ ॥

વિવેચન- ચેતન, અચેતન, મૂર્ત, અમૂર્ત, એકપ્રદેશતા અને અનેક પ્રદેશતા આ છ સ્વભાવો સમજાવીને હવે “વિભાવસ્વભાવ” નામનો સાતમો સ્વભાવ સમજાવે છે.

સ્વભાવથી જે અન્યથાભાવ તે વિભાવસ્વભાવ. તે મહાવ્યાધિ રૂપ છઈ. એ વિભાવસ્વભાવ માન્યા વિના જીવનઈ અનિયત કહતાં નાના દેશકાલાદિવિપાકી કર્મઉપાધિ ન લાગો જોઈઈ. “ઉપાધિસમ્બન્ધયોગ્યતા હિ વિભાવસ્વભાવઃ” ॥ ૧૨-૮ ॥

દ્રવ્યનો પોતાનો જે મૂલ-સહજ સ્વભાવ હોય, તેનાથી અન્યથાભાવ અર્થાત્ વિપરીત એવો જે સ્વભાવ. તે વિભાવસ્વભાવ કહેવાય છે. જેમ કે જીવદ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવથી રાગદ્વેષાદિ દોષ રહિત શુદ્ધ બુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર છે. જેમ કે સિદ્ધપરમાત્મા, પરંતુ પૂર્વબદ્ધ કર્મોદયથી ઔદયિકભાવે જે ક્રોધ-માન માયા લોભ રાગ દ્વેષ વિષયવિકાર અને વાસનાદિ દોષોવાળો આ આત્મા બને છે. તે સઘળો આ જીવનો વિભાવ સ્વભાવ છે. અને સંસાર (જન્મ મરણની પરંપરા) વધારવામાં આ જ મુખ્યકારણ છે. તેથી શુદ્ધ આત્મતત્ત્વથી આત્માને ભ્રષ્ટ કરવામાં આ વિભાવ સ્વભાવ જ પ્રબળ હેતુ છે. તે કારણે તે “વડવ્યાધિ” જલોદર અને કેન્સર જેવો “મહારોગ” સ્વરૂપ છે. જેમ આવા મહારોગો જીવને ઘણી પીડા કરીને પણ અંતે મૃત્યુ જ પમાડે છે. તેવી જ રીતે આ વિભાવસ્વભાવ આ જીવને વિકારી અને વિલાસી બનાવીને પણ અંતે અનંત સંસારમાં રજાવાવે છે.

જીવમાં જો આ વિભાવસ્વભાવ ન માનીએ તો આ આત્મા સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન શુદ્ધ બુદ્ધ નિરંજન હોવાથી નિર્વિકારી એવા આ આત્માને કર્મનો બંધ થવા રૂપ ઉપાધિ વળગવી જોઈએ નહીં. અને જે આ કર્મમય ઉપાધિ છે. તે જુદા જુદા જીવે જીવે જુદી જુદી અનિયત દેખાય જ છે. એટલે કે જુદા જુદા ક્ષેત્રે અને જુદા જુદા કાલે સર્વે જીવોમાં વિપાક = ફળ પ્રદાન કરનારી છે. કર્મનો બંધ કરનારા જીવોમાં કાષાયિક પરિણામ સ્વરૂપ આ વિભાવસ્વભાવની જેટલી જેટલી તીવ્રતા છે. તેટલો તેટલો તે તે જીવને તીવ્ર કર્મબંધ થાય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વબદ્ધ કર્મોના વિપાકોદયરૂપ ઉપાધિને લીધે થતો એવો આ વિભાવસ્વભાવ છે. તે રાગાદિ સ્વરૂપ છે. અને તે

વિભાવસ્વભાવથી અનિયત એવો નવો કર્મબંધ થાય છે. આમ જાણવું. આ કર્મબંધ જ્યારે ઉદયકાળને પામે છે ત્યારે જીવને દેવ-નારક-તિર્યચ-મનુષ્ય, રોગી-નિરોગી-રાજા-રંક આદિ અનેકરૂપે વિવિધવિપાક જણાવનાર બને છે. વિભાવસ્વભાવની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા એવી છે કે “કર્મબંધ થવારૂપ ઉપાધિના સંબંધની જે યોગ્યતા” તે જ વિભાવસ્વભાવ કહેવાય છે. આમ જાણવું. તથા પુદ્ગલદ્રવ્યનું જીવની સાથે મળીને જીવના કર્મોદય પ્રમાણે જુદા જુદા આકારે જે પરિણમન થાય છે. તે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ વિભાવસ્વભાવ છે તેથી જીવના સંયોગે પુદ્ગલમાં પણ ઔદયિકભાવ મનાય છે. જો કે કર્મોનો ઉદય જીવને જ હોય છે. તો પણ જીવના સંયોગે અજીવને પણ ઘટે છે ચોથા કર્મગ્રંથની “મોહેવ સમો મિસો” આ ગાથામાં “ભાવે યંધા ઉદ્દૈવિ” આ અન્તિમ પદમાં પુદ્ગલ સ્કંધો ઔદયિક ભાવે પણ કહ્યા છે. આ રીતે આ વિભાવ સ્વભાવ જીવ અને પુદ્ગલ એમ બે દ્રવ્યોમાં હોય છે. ॥ ૨૦૨ ॥

જી હો શુદ્ધભાવ કેવળપણું, લાલા ઉપાધિક જ અશુદ્ધ ।

જી હો વિણ શુદ્ધતા, ન મુક્તિ છઈ, લાલા લેપ વગર ન અશુદ્ધ ॥

ચતુર નર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૯ ॥

ગાથાર્થ— કેવળપણું (એકલા એકદ્રવ્યપણું) તે શુદ્ધસ્વભાવ. અને ઉપાધિજન્ય જે સ્વભાવ તે અશુદ્ધસ્વભાવ. જો શુદ્ધસ્વભાવ ન માનીએ તો મુક્તિ ન થાય. અને જો અશુદ્ધસ્વભાવ ન માનીએ તો કર્મનો લેપ ન ઘટે. ॥ ૧૨-૯ ॥

ટબો— કેવળપણું ક. ઉપાધિભાવરહિતાન્તર્ભાવપરિણત તે શુદ્ધસ્વભાવ. ઉપાધિજનિત બહિર્ભાવપરિણમન યોગ્યતા તે અશુદ્ધસ્વભાવ છઈ. જો શુદ્ધ સ્વભાવ ન માનિઈ, તો મુક્તિ ન ઘટઈ. જો અશુદ્ધસ્વભાવ ન માનિઈ, તો કર્મનો લેપ ન ઘટિઈ, અત્ત એવ— “શુદ્ધસ્વભાવ નઈ કદાપિ અશુદ્ધતા ન હોઈ, અશુદ્ધસ્વભાવનઈ પછઈ પણ શુદ્ધતા ન હોઈ” એ વેદાન્ત્યાદિ મત નિરાકરિઈ, ઉભયસ્વભાવ માનિઈ, કોઈ દૂષણ ન હુઈ, તે વતી. ॥ ૧૨-૯ ॥

વિવેચન— હવે શુદ્ધસ્વભાવ અને અશુદ્ધસ્વભાવ સમજાવે છે.

કેવળપણું ક. ઉપાધિભાવરહિતાન્તર્ભાવપરિણત તે શુદ્ધસ્વભાવ. ઉપાધિજનિત બહિર્ભાવપરિણમનયોગ્યતા તે અશુદ્ધસ્વભાવ છઈ. જો શુદ્ધસ્વભાવ ન માનિઈ, તો મુક્તિ ન ઘટઈ, જો અશુદ્ધસ્વભાવ ન માનિઈ, તો કર્મનો લેપ ન ઘટિઈ.

કેવળપણું એટલે એકદ્રવ્યપણું, અનાદિકાળથી જીવ અને કર્મનો (આ બે દ્રવ્યોનો) સંયોગ થયેલો છે. કર્મ એ પરદ્રવ્ય હોવાથી ઉપાધિભૂત છે. તેના સંયોગે (ઔદયિકભાવથી) આત્મામાં જે જે પરિણતિ (પર્યાય) થાય છે. જેમ કે દેવ-નારકી આદિ પર્યાય, એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિયાદિ પર્યાય, રાજા રંકાદિ પર્યાય તથા શારીરિક રોગી નિરોગી પર્યાય જે થાય છે તે પર્યાયપણે આત્માનું જે પરિણમન છે. તે અશુદ્ધસ્વભાવ જાણવો. કારણકે તે પરિણમન કર્મ નામના અન્ય દ્રવ્યના સંયોગે થાય છે. એકલા એક જીવદ્રવ્યથી આ પરિણમન થતું નથી. અને ઉપાધિભૂત જે કર્મદ્રવ્ય છે. તેના વિના ક્ષાયિકભાવે (તથા અપેક્ષા વિશેષે ક્ષાયોપશમિક ભાવે અને ઔપશમિક ભાવે) કેવળ એકલા જીવદ્રવ્યના પોતાના સ્વાભાવિક ગુણોમાં જીવદ્રવ્યનું જે પરિણમન થાય છે. તે શુદ્ધસ્વભાવ જાણવો. સંસારી જીવદ્રવ્યમાં આ બન્ને ભાવો અવશ્ય હોય જ છે. છેલ્લે નિગોદાવસ્થામાં પણ યત્કિંચિત્ ક્ષયોપશમભાવ જ્ઞાનાવરણીયાદિનો જે છે તે શુદ્ધસ્વભાવ જાણવો. અને જે ઔદયિકભાવ છે કે જ્યાં કર્મોની પરવશતાએ જીવમાં તેવું તેવું પરિણમન પામવાની જે યોગ્યતા વર્તે છે તે અશુદ્ધસ્વભાવ જાણવો. એવી જ રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પોતાનામાં પુરણ ગલન પામવાનો, અને વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શાદિ સ્વકીય ગુણોમાં પરાવર્તન પામવા રૂપ જે સ્વભાવ છે તે (પોતાના એકલાનું જ પરિણમન હોવાથી એટલે કે એકદ્રવ્ય વિષયક હોવાથી) શુદ્ધ સ્વભાવ કહેવાય છે. અને આત્માના સંયોગે (પરદ્રવ્યના સંયોગે) પુદ્ગલોનું શરીરાદિરૂપે જે પરિણમન થાય છે. તે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ અશુદ્ધસ્વભાવ સમજવો.

સારાંશ કે કેવળ એકદ્રવ્યનું જે સહજ પરિણમન, અર્થાત્ ઉપાધિ ભાવ રૂપે રહેલા પર દ્રવ્યથી રહિત પોતાના ગુણોમાં અંતર્ગત રીતે જે પરિણમન પામવાપણું છે. તે શુદ્ધસ્વભાવ જાણવો. જીવનું જીવના ગુણોમાં અને પુદ્ગલદ્રવ્યનું પુદ્ગલના ગુણોમાં જે પરિણમન પામવાપણું તે શુદ્ધસ્વભાવ જાણવો. અને ઉપાધિભૂત પરદ્રવ્યથી જન્ય એવું જે જે બહિર્ભાવ પણે પરિણમન પામવાની યોગ્યતા છે. તે અશુદ્ધસ્વભાવ કહેવાય છે. જીવમાં કર્મ નામના પર દ્રવ્યની પરવશતાએ જે પરિણમન પામવાની યોગ્યતા છે તે, અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જીવના સંયોગે (જીવદ્રવ્યની પરવશતાએ) જે પરિણમન પામવાની યોગ્યતા છે. તે અશુદ્ધ સ્વભાવ જાણવો. ધર્માદિ શેષ ચાર દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી અપરિણામી છે. તે માટે તે ચાર અજીવ દ્રવ્યોમાં જીવનો અને પુદ્ગલનો સંયોગ છે. પરંતુ તેના સંયોગે પુદ્ગલદ્રવ્યની જેમ તિન્ન તિન્ન ભાવે પરિણમન પામવાપણું તેનામાં નથી તેથી ત્યાં અશુદ્ધસ્વભાવ નથી, તથા અશુદ્ધસ્વભાવ નથી એટલે શુદ્ધસ્વભાવ પણ નથી. અશુદ્ધ હોય તો જ પ્રતિપક્ષપણે શુદ્ધનો વ્યવહાર થાય છે.

પાણીમાં માટી કે સાકર નાખો તો ઓગળી જાય એટલે તેમાં તે ભાવે પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ છે. અને તે જ પાણીમાં પથ્થર નાખો તો ન ઓગળે, કારણકે તેમાં તેવો સ્વભાવ નથી. તેમ જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પરદ્રવ્યના યોગે જે પરિણામ પામવાની યોગ્યતા છે. તે અશુદ્ધસ્વભાવ છે. અને ધર્માદિ દ્રવ્યોમાં પરદ્રવ્યના યોગે તે તે રૂપે થઈ જવા પણે પરિણામન પામવાની યોગ્યતા જ નથી તે માટે ત્યાં અશુદ્ધ સ્વભાવ નથી. અને અશુદ્ધ સ્વભાવ નથી માટે શુદ્ધ સ્વભાવ પણ નથી. પરંતુ તે ત્રણ દ્રવ્યો પોત પોતાના ગુણોમાં અવશ્ય પરિણામ પામે જ છે.

જીવદ્રવ્યમાં જો શુદ્ધસ્વભાવ ન માનીએ અને કેવળ એકલો અશુદ્ધસ્વભાવ જ માનીએ તો કદાપિ મુક્તિ ન થાય. કારણ કે અશુદ્ધસ્વભાવવાળુ જીવદ્રવ્ય મુક્તિ પામે નહીં. તથા પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ જો શુદ્ધસ્વભાવ ન માનીએ તો જીવના પ્રયત્ન વિના પોતાના ગુણોમાં પોતે જાતે પરિણામન પામવાની તથા દ્વયશુક-ત્રયશુકાદિભાવે પરિણામન પામવાની જે યોગ્યતા ધરાવે છે તે ન ઘટે. તથા જીવમાં જો અશુદ્ધસ્વભાવ ન માનીએ તો કર્મનો બંધ, અને તેના વિપાકોદયના કારણે ચિત્ર-વિચિત્રભાવે જીવનું જે પરિણામન થાય છે. તે ન ઘટે. પુદ્ગલમાં પણ જો અશુદ્ધ સ્વભાવ ન માનીએ તો જીવના સંયોગે પુદ્ગલનું ઔદયિકભાવે જે પરિણામન થાય છે તે ન ઘટે. તે માટે બન્ને દ્રવ્યોમાં બન્ને ભાવો વર્તે છે. અને તે માનવા જોઈએ.

“અત એવ શુદ્ધસ્વભાવનં કદાપિ અશુદ્ધતા ન હોઈ, અશુદ્ધસ્વભાવનં પછંઈ પળિ શુદ્ધતા ન હોઈ” એ વેદાન્ત્યાદિ મત નિરાકરિતં. ઉભયસ્વભાવ માનિં, કોઈ દૂષણ ન હુઈ. તે વતી. ॥ ૧૨-૧ ॥

વેદાન્ત દર્શનાદિમાં આમ જે કહ્યું છે કે “શુદ્ધસ્વભાવવાળું જે દ્રવ્ય હોય, તેને ક્યારેય પણ અશુદ્ધતા ન થાય, જેમ કે બ્રહ્મતત્ત્વ. અને અશુદ્ધસ્વભાવવાળું જે દ્રવ્ય હોય, તે પાછળથી પણ ક્યારેય શુદ્ધ ન થાય, જેમ કે સંસારી જીવ” આમ વેદાન્તિઓ કહે છે. આમ કહેવાનું કારણ વેદાન્તિકનું એવું છે કે જે બ્રહ્મ સત્ છે તે શુદ્ધ જ છે. તે ક્યારેય પણ અશુદ્ધ ન થાય, અને જગત્ જે મિથ્યા છે. તે ક્યારેય પણ શુદ્ધ ન બને. આવું જે વેદાન્તિકનું માનવું છે. તે અત એવ = આ અમે ઉપર જે બે સ્વભાવો સમજાવ્યા, તેનાથી જ વેદાન્તિકનો આ મત નિરાકૃત (ખંડિત) થયો. કારણ કે કેવળ એકલુ શુદ્ધ કે અશુદ્ધસ્વભાવવાળું કોઈ દ્રવ્ય સંભવતું નથી તેથી ઉભયસ્વભાવ માનવામાં કોઈ પણ દૂષણ નથી. જો આત્મા કેવળ શુદ્ધ છે એમ કહીએ તો તેમાં અશુદ્ધતા

(કર્મનો લેપ) ન ઘટે, અને ધર્મસાધના કરવાની જરૂર પણ ન રહે. તથા કેવળ અશુદ્ધ કહીએ તો ક્યારેય શુદ્ધતા (મુક્તિ) ન ઘટે. પરંતુ ઉભયસ્વભાવ માનીએ અર્થાત્ કથંચિત્ શુદ્ધ છે. અને કથંચિત્ અશુદ્ધ છે આમ માનીએ તો કોઈ દોષ આવતો નથી. એવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ સમજવું તેથી બન્ને દ્રવ્યોમાં બન્ને સ્વભાવો છે. ॥ ૨૦૨-૨૦૩ ॥

જી હો નિયમિત એક સ્વભાવ જે, લાલા ઉપચરિઈં પરઠાણ ।

જી હો તે ઉપચરિત સ્વભાવ છઈં, લાલા એ વિણ કિમ પરનાણ ॥

ચતુર નર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૧૦ ॥

જી હો કર્મ સહજ બિ ભેદ તે, લાલા મૂર્ત અચેતન ભાવ ।

જી હો પ્રથમ જીવને વળી સિદ્ધનઈં, લાલા અપર પરજસ્વભાવ ॥

ચતુર નર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૧૧ ॥

ગાથાર્થ— જે સ્વભાવ એકસ્થાનમાં નિયમિત હોય, તેનો અન્ય સ્થાનમાં ઉપચાર કરાય તે ઉપચરિત સ્વભાવ કહેવાય છે. આ ઉપચરિતસ્વભાવ વિના પરદ્રવ્યનું (પરવિષયનું) જ્ઞાન કેમ ઘટે ? ॥ ૧૨-૧૦ ॥

આ ઉપચરિતસ્વભાવ ૧ કર્મજનિત અને ૨ સ્વભાવજનિત એમ બે પ્રકારનો હોય છે. ત્યાં જીવમાં જે મૂર્તતા અને અચેતનતા કહેવાય છે. તે પ્રથમ કર્મજનિત ઉપચરિત સ્વભાવ છે અને સિદ્ધ પરમાત્મામાં જે પરજ (પરદ્રવ્યને જાણવાપણાનો) સ્વભાવ છે. તે અપરભેદ એટલે બીજોભેદ છે. અર્થાત્ સહજ ઉપચરિત સ્વભાવ જાણવો. ॥ ૧૨-૧૧ ॥

ટાંબો— નિયમિત એકસ્થાનિ નિર્દ્વારિઈં, જે એકસ્વભાવ. પરસ્થાનકિ ઉપચરિઈં તે ઉપચરિતસ્વભાવ હોઈં, તે ઉપચરિતસ્વભાવ ન માનિઈં, “સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનવંત આત્મા” કિમ કહિઈં ? તે માટઈં જ્ઞાનનઈં સ્વવિષયત્વ તો અનુપચરિત છઈં, પણ પરવિષયત્વ તે પરાપેક્ષાઈં પ્રતીયમાનપણઈં તથા પરનિરુપિત સંબંધપણઈં ઉપચરિત છઈં. ॥ ૧૨-૧૦ ॥

તે ઉપચરિતસ્વભાવ ૨ પ્રકાર છઈં, એક કર્મજનિત, એક સ્વભાવ જનિત, તિહાં પુદ્ગલસંબંધઈં જીવનઈં મૂર્તપણું અનઈં અચેતનપણું, જે કહિઈં છઈં, તિહાં

ગૌર્વાહીકઃ એ રીતિ ઉપચાર છઈ. તે કર્મજનિત છઈ. તે માટિં તે કર્મજ ઉપચરિતસ્વભાવ છઈ, તથા તે જીવને અપર કહતાં બીજો, જે સહજ ઉપચરિતસ્વભાવ, તે સિદ્ધનઈ પરજ્ઞપણું, તિહાં કોઈ કર્મોપાધિ છઈ નહિં. તદુક્તમાચારસૂત્રે—

અકમ્મસ્સ વવહારો ણ વિજ્ઞઇ, કમ્મુણા ઉવાહી જાયતિ ત્તિ ॥ ૧૨-૧૧ ॥

વિવેચન— શુદ્ધસ્વભાવ અને અશુદ્ધસ્વભાવ સમજાવીને હવે છેલ્લો દશમો “ઉપચરિત સ્વભાવ” સમજાવે છે.

નિયમિત એકસ્થાનિં નિદ્ધારિં, જે એકસ્વભાવ. પરસ્થાનકિં ઉપચરિં, તે ઉપચરિતસ્વભાવ હોઈ, તે ઉપચરિતસ્વભાવ ન માનિં, “સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનવંત આત્મા” કિમ કહિં ? તે માટિં જ્ઞાનનં સ્વવિષયત્વ તો અનુપચરિત છઈ. પણ પરવિષયત્વ તે પરાપેક્ષાં પ્રતીયમાનપણં તથા પરનિરૂપિતસંબંધપણં ઉપચરિત છઈ. ॥ ૧૨-૧૦ ॥

જે સ્વભાવ કોઈપણ એક સ્થાનમાં નિશ્ચિતરૂપથી હોય, તે જ સ્વભાવને પરસ્થાનમાં (ઉપચાર કરીને) જે માનવો. તે ઉપચરિતસ્વભાવ કહેવાય છે. જેમ કે મૂર્તતા (રૂપીપણું) પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નિશ્ચિત છે. આત્મામાં નથી તો પણ પુદ્ગલના સંબંધને લીધે આત્માને પણ રૂપી કહેવો-મૂર્ત સમજવો તે ઉપચરિતસ્વભાવ કહેવાય છે. એવી જ રીતે શરીર અને કર્મના સંબંધે આત્માને અચેતન માનવો, આત્માના સંબંધથી શરીરને સચેતન માનવું તે સઘળો ઉપચરિત સ્વભાવ જાણવો. ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ આ ચારે દ્રવ્યોમાં જે અમૂર્તપણું અને અચેતનપણું છે. તે પોતાનો સ્વાભાવિક પર્યાય હોવાથી નિયમિતપણે છે. માટે અનુપચરિત છે અર્થાત્ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ જ ચાર દ્રવ્યોમાં જે સહાય લેનારા પરદ્રવ્યોને આશ્રયી ઘટાકાશ-પટાકાશાદિ જે વ્યવહાર થાય છે તે ઉપચરિત સ્વભાવ જાણવો. આ રીતે છએ દ્રવ્યોમાં આ ઉપચરિતસ્વભાવ હોય છે.

જો તે ઉપચરિતસ્વભાવ ન માનીએ તો “આ આત્મા સ્વપર વ્યવસાયિ જ્ઞાનવાળો છે” આમ જે કહેવાય છે. તે કેમ કહેવાય ? તેથી જ્ઞાનમાં પોતાનો નિર્ણય કરાવવાપણું (સ્વવિષયત્વ) જે છે. તે તો અનુપચરિત છે. અર્થાત્ વાસ્તવિક છે. કારણ કે પોતે પોતાનો નિર્ણય કરાવવાના સ્વભાવવાળું તો છે જ. પરંતુ જ્ઞાનગુણમાં જે પરવિષયત્વ છે. એટલે કે પરનો નિર્ણય કરાવવાપણું છે તે પરની અપેક્ષા રાખીને પ્રતીયમાન થાય છે. તથા જ્ઞાનગુણ તાદાત્મ્યસંબંધથી (નૈયાયિકાદિના મતે સમવાયસંબંધથી) ભલે આત્મામાં જ હોય, તો પણ વિષયતા સંબંધથી પરમાં પણ વર્તે છે. કારણ કે “મારી વૃષ્ટિ ત્યાં

સુધી પહોંચે છે. માડું જ્ઞાન તે વિષયમાં પણ વર્તે છે આમ બોલાય છે. તેથી જ્ઞાનમાં પરવ્યવસાયિત્વ જે છે તે પરનિરૂપિત સંબંધ દ્વારા છે તેથી તે ઉપચરિત છે તે રીતે જ્ઞાનગુણમાં જે સ્વવ્યવસાયિત્વ છે તે અનુપચરિત છે પણ પર વ્યવસાયિત્વ જે છે તે ઉપચરિત છે. ॥ ૨૦૪ ॥

તે ઉપચરિતસ્વભાવ ૨ પ્રકાર છે. એક કર્મજનિત, એક સ્વભાવ જનિત, તિહાં પુદ્ગલસંબંધઈં જીવનઈં મૂર્તપણું અનઈં અચેતનપણું જે કહિઈં છે. તિહાં “ગૌવાંહીકઃ” એ રીતિં ઉપચાર છે. તે કર્મ જનિત છે તે માટિં તે કર્મજ ઉપચરિતસ્વભાવ છે. તે જીવને, અપર કહતાં બીજો, જે સહજ ઉપચરિતસ્વભાવ, તે સિદ્ધનઈં પરજ્ઞપણું, તિહાં કોઈ કર્મોપાધિ છે નહીં. તદુક્તમાચારસૂત્રે—

“અકમ્મસ્સ વવહારો ણ વિજ્ઞઈ, કમ્મુણા ઉવાહી જાયતિ” ત્તિ ॥૧૨-૧૧॥

તે આ ઉપચરિતસ્વભાવ બે પ્રકારે છે. એક કર્મજનિત ઉપચરિત સ્વભાવ એટલે કે પૂર્વે બાંધેલા કર્મોના ઉદયથી આવેલો સ્વભાવ. અને બીજો એક જે સ્વભાવજનિત ઉપચરિત સ્વભાવ. જેમાં પૂર્વબદ્ધ કર્મોદય કારણ નથી. પરંતુ વસ્તુનો સહજ સ્વભાવ જ એવો છે કે પરનો પર્યાય પોતાનામાં ઉપચારાય તે. ત્યાં પુદ્ગલોના સંબંધે જીવને જે મૂર્તતા અને અચેતનતા કહેવાય છે. તે શરીર-અંગોપાંગ આદિ નામકર્મના ઉદયથી છે. તેથી તે કર્મજનિત ઉપચરિતસ્વભાવ જાણવો. ઓછી બુદ્ધિવાળાને “આ માણસ તો જડ છે” આમ જે કહેવાય છે. ત્યાં પુરુષમાં જડપણું જેમ ઉપચાર કરાયું છે. તેમ પુદ્ગલસંબંધી મૂર્તતા અને અચેતનતા જીવમાં ઉપચરિત કરાઈ છે. તે માટે આ કર્મજનિત ઉપચરિત સ્વભાવ છે. અને તે જીવને જ હોય છે. કારણકે કર્મો જીવને જ હોય છે.

તથા અપરસ્વભાવ એટલે કે બીજો સ્વભાવ કે જે સહજ ઉપચરિત સ્વભાવ છે. તે સિદ્ધપરમાત્મામાં સિદ્ધભગવંતોમાં જે પરજ્ઞસ્વભાવ છે તે. અર્થાત્ પરદ્રવ્યને જાણવાપણું જે છે તે સહજ ઉપચરિતસ્વભાવ જાણવો. સિદ્ધ પરમાત્માનો આત્મા લોકાલોકવર્તી સર્વ પરદ્રવ્યોને તથા તેના અનંતાનંત પર્યાયોને જે જાણે છે. તે દ્રવ્યો અને પર્યાયો સિદ્ધાત્માથી પર છે અન્ય દ્રવ્ય સ્વરૂપે છે. છતાં સિદ્ધાત્માના જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આવો સિદ્ધાત્માના જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે. તેથી જે આ પરજ્ઞપણું છે. તે સ્વાભાવિક છે. તેમાં પરદ્રવ્યો અને પરપર્યાયો સિદ્ધથી ભિન્ન છે. સિદ્ધમાં નથી. પરંતુ સિદ્ધપરમાત્માનું જ્ઞાન જાણવા પછે ત્યાં ઉપચરિત કરાયું છે. માટે ઉપચરિત સ્વભાવ કહેવાય છે. પરંતુ તેમાં કર્મમય ઉપાધિકારણ નથી. તેથી સહજઉપચરિત સ્વભાવ કહેવાય છે. આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“કર્મરહિત આત્માને કર્મોની ઉપાધિ હોતી નથી. તેથી કર્મજન્ય વ્યવહાર ત્યાં હોતો નથી. કારણ કે ઉપાધિ કર્મોથી જ થાય છે.” અને સિદ્ધને કર્મમય ઉપાધિ નથી.

આવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જીવના સંયોગને કારણે ચેતનપણું જે કહેવાય છે. “આ શરીર સચેતન છે” આમ જે બોલાય છે તે ઉપચરિતસ્વભાવ છે. તથા પુદ્ગલસ્કંધ ખંડ ખંડ થવાથી ઝક્ષુથી અગોચર જ્યારે થાય છે ત્યારે નિશ્ચયનયથી રૂપી હોવા છતાં વ્યવહારનયથી જે અમૂર્તતા કહેવાય છે તે પણ ઉપચરિતસ્વભાવ જાણવો. તથા ધર્માદિ ચારે દ્રવ્યો અમૂર્તપણે અને અચેતનપણે જે વર્તે છે તે પોતાનો પર્યાય હોવાથી વાસ્તવિક છે તે માટે અનુપચરિત છે. પરંતુ ઘટાકાશ - પટાકાશ આદિ રૂપે પરદ્રવ્યના સંયોગે જે વ્યવહાર થાય છે. તે ઉચરિતસ્વભાવ જાણવો. આ રીતે આ ઉપચરિતસ્વભાવ છએ દ્રવ્યોમાં હોય છે. ॥ ૨૦૪-૨૦૫ ॥

જી હો દસઈ વિશેષ સ્વભાવ એ, લાલા સબ ઈકવીસ સંભાલિ ।

જી હો સવિહું પુદ્ગલ જીવ નઈ, લાલા પન્નરભેદ છઈ કાલિ ॥

ચતુરનર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૧૨ ॥

જી હો બહુ પ્રદેશ ચિત મૂર્તતા, લાલા વિભાવ શુદ્ધ અશુદ્ધ ।

જી હો ટાળી આદિમ સંજુઆ, લાલા સોલ ધરમ મુખ બુદ્ધ ॥

ચતુરનર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૧૩ ॥

ગાથાર્થ— આ ૧૦ વિશેષસ્વભાવો જાણવા. સર્વે મળીને કુલ ૨૧ સ્વભાવો છે. તેમાંથી પુદ્ગલ અને જીવદ્રવ્યને સર્વસ્વભાવો હોય છે. પરંતુ કાળદ્રવ્યને ૧૫ જ સ્વભાવો હોય છે. ॥ ૧૨-૧૨ ॥

બહુપ્રદેશતા, ચેતનતા, મૂર્તતા, વિભાવ, શુદ્ધ અને અશુદ્ધ આ છ સ્વભાવો ટાળીને કાળને ૧૫ સ્વભાવો હોય છે. તેમાંથી પ્રથમસ્વભાવ જે બહુપ્રદેશતા છે તે સંયુક્ત કરતાં કુલ ૧૬ સ્વભાવો ધર્માદિ શેષ ૩ દ્રવ્યોને હોય છે. ॥ ૧૨-૧૩ ॥

ટબો— એ દસઈ વિશેષસ્વભાવ, નિચતદ્રવ્યવૃત્તિ માટઈ, એ મધ્યે પૂર્વોક્ત ૧૧ સામાન્યસ્વભાવ ભેલિઈ, તિ વારઈ-સર્વ મિલીનઈ એકવીસ સ્વભાવ થાઈ. પુદ્ગલ જીવનઈ એ ૨૧ ઈ સ્વભાવ હોઈ. તથા કાલ દ્રવ્યનઈ વિષઈ ૧૫ સ્વભાવ હોઈ. ૨૧ માંહિથી ૬ કાદિઈ તિ વારઈ. ॥ ૧૨-૧૨ ॥

તે કિમ છઇં ? તે કહઇં છઇં - બહુપ્રદેશ કહતાં અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ ૧. ચિત, ક. ચેતનસ્વભાવ ૨. મૂર્તત્વસ્વભાવ. ૩. વિભાવ સ્વભાવ ૪. શુદ્ધસ્વભાવ ૫. અશુદ્ધસ્વભાવ ૬. એ કાઢિઇં. તિવારઇં કાલનઇં ૧૫ સ્વભાવ થાઇં. ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય નઇં, આદિમ કહતાં-અનેકપ્રદેશસ્વભાવ, તે સંયુત કરિઇં, બીજા ૫ ટાલિઇં, તિવારઇં ૧૬ સ્વભાવ થાઇં.

એકવિંશતિર્ભાવાઃ સ્યુર્જીવપુદ્ગલયોર્મતાઃ ।

ધર્માદીનાં ષોડશ સ્યુઃ, કાલે પચ્ચદશ સ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥ ॥ ૧૨-૧૩ ॥

વિવેચન- આ ૧૦ વિશેષસ્વભાવો જાણવા. હવે ક્યા ક્યા દ્રવ્યમાં સામાન્ય અને વિશેષ મળીને કેટલા કેટલા સ્વભાવો હોય છે. તે જણાવે છે.

એ દસઇં વિશેષસ્વભાવ, નિયતદ્રવ્યવૃત્તિ માટઇં, એ મધ્યે પૂર્વોક્ત ૧૧ સામાન્યસ્વભાવ ભેલિઇં, તિ વારઇં સર્વ મિલીનઇં એકવીસ સ્વભાવ થાઇં. પુદ્ગલજીવનઇં એ ૨૧ ડં સ્વભાવ હોઇ. તથા કાલદ્રવ્યનઇં વિષઇં ૧૫ સ્વભાવ હોઇ. ૨૧ માંહિ થી ૬ કાઢિઇં તિ વારઇં ॥ ૧૨-૧૨ ॥

આ ૧૦ વિશેષસ્વભાવો જાણવા. જે જે સ્વભાવો અમુક ચોક્કસ દ્રવ્યોમાં જ હોય, પણ સર્વદ્રવ્યોમાં સાધારણપણે ન હોય. તે માટે તે વિશેષસ્વભાવ કહેવાય છે. નિયત (એટલે પ્રતિનિયત = અમુક જ) દ્રવ્યોમાં વર્તનારા જે સ્વભાવો તે વિશેષસ્વભાવ જાણવા. આ ૧૦ વિશેષસ્વભાવોમાં અગ્યારમી ઢાળની ગાથા ૫ થી ૧૨માં કહેલા ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવો ભેળવીએ, ત્યારે સર્વે મળીને કુલ ૧૦ + ૧૧ = ૨૧ એકવીસ સ્વભાવો છ દ્રવ્યોના થાય છે. તેમાંથી પુદ્ગલાસ્તિકાયદ્રવ્ય અને જીવાસ્તિકાયદ્રવ્યને વિષે (એ) આ (૨૧ઇં) એકવીસે સ્વભાવો હોય છે. આ બન્ને દ્રવ્યોમાં બધા જ સ્વભાવોનો સંબંધ છે. આ વાત તેરમી ઢાળમાં વધારે સમજાવાશે.

તથા કાળદ્રવ્યમાં આ ૨૧ સ્વભાવોમાંથી ફક્ત ૧૫ સ્વભાવો જ હોય છે. બાકીના ૬ સ્વભાવો કાઢી નાખીએ ત્યારે ૧૫ સ્વભાવો કાળમાં હોય છે. કાળદ્રવ્યમાં જે ૬ સ્વભાવો ઘટતા નથી તે હવે પછીની ગાથામાં કહે જ છે. ॥ ૨૦૬ ॥

તે કિમ છઇં ? તે કહઇં છઇં. બહુપ્રદેશ કહતાં અનેક સ્વભાવ ૧. ચિત ક. ચેતનસ્વભાવ ૨. મૂર્તત્વસ્વભાવ ૩. વિભાવસ્વભાવ ૪. શુદ્ધસ્વભાવ ૫. અશુદ્ધસ્વભાવ ૬. એ કાઢિઇં, તિવારઇં કાલનઇં ૧૫ સ્વભાવ થાઇં. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાયનઇં આદિમ કહતાં-અનેકપ્રદેશસ્વભાવ તે સંયુત કરિઇં, બીજા ૫ ટાલિઇં, તિવારઇં ૧૬ સ્વભાવ થાઇં.

કાળદ્રવ્યમાં જે ૬ સ્વભાવ કાઢી નાખવાના છે. તે કયા કયા છે ? તો તે કહે છે. ૧ બહુપ્રદેશ સ્વભાવ કહેતાં અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા ૨ ચિત્ શબ્દ ગાથામાં છે. ત્યાં ચિત્ કહેતાં ચેતનસ્વભાવ, ૩ મૂર્તત્વ સ્વભાવ, ૪ વિભાવસ્વભાવ, ૫ શુદ્ધસ્વભાવ અને ૬ અશુદ્ધસ્વભાવ. આ ૬ સ્વભાવ કાઢીએ ત્યારે કાળદ્રવ્યમાં ૧૫ સ્વભાવો હોય છે. ૧ કાળદ્રવ્ય પોતે એક સમયાત્મક હોવાથી પ્રદેશોના પિંડાત્મક નથી. માટે ત્યાં અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ નથી. ૨ કાળદ્રવ્ય અચેતન હોવાથી ત્યાં ચેતન સ્વભાવ નથી. ૩ વર્ણ-ગંધ, રસ, સ્પર્શ પુદ્ગલ દ્રવ્ય માત્રમાં જ છે કાળ દ્રવ્યમાં નથી તેથી મૂર્તસ્વભાવ ત્યાં નથી. ૪ પરભાવે પરિણામ પામવા પણ કાળમાં નથી તેથી વિભાવસ્વભાવ તે કાલદ્રવ્યમાં નથી. ૫-૬ કર્મમય ઉપાધિનો સંબંધ જ ન હોવાથી શુદ્ધસ્વભાવ કે અશુદ્ધસ્વભાવ પણ નથી. આ રીતે કાલદ્રવ્યમાં ૧૫ સ્વભાવો છે. અને ૬ સ્વભાવો નથી.

ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યોમાં, જે આ છ સ્વભાવો કાળમાં દૂર કરાયા છે. તેમાંનો જે આદિમ કહેતાં પ્રથમ સ્વભાવ છે કે જેનું નામ અનેક પ્રદેશસ્વભાવ છે. તે સંયુક્ત કરીએ એટલે ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોમાં લઈએ અને બાકીના પાંચ જ સ્વભાવ કાઢીએ ત્યારે ૧૬ સ્વભાવો થાય છે. સારાંશ કે ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોમાં અનેક પ્રદેશસ્વભાવ હોય છે. એટલે ઉપરોક્ત છ સ્વભાવો ન કાઢતાં પાંચ જ ઓછા કરવા. જેથી ૧૫ને બદલે ૧૬ સ્વભાવો તે ત્રણ દ્રવ્યોમાં હોય છે. કારણ કે આ ત્રણ દ્રવ્યો અસંખ્ય અને અનંત પ્રદેશોનો પિંડ હોવાથી અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા છે. આલાપપદ્ધિતમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે—

एकविंशतिःभावाः स्युर्जीवपुद्गलयोर्मताः ।

धर्मादीनां षोडश स्युः काले पञ्चदश स्मृताः ॥ ૧ ॥ ॥ ૧૨-૧૩ ॥

કુલ ૨૧ સ્વભાવો છે. તેમાંથી જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં બધા જ માનેલા છે. ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોમાં ૧૬કહેલા છે. અને કાળમાં ૧૫ સ્વભાવો કહેલા જાણવા. શ્રીદેવસેન આચાર્યકૃત “આલાપપદ્ધિતી”આ બીજી ગાથા છે. ॥૨૦૭॥

જી હો પ્રમાણ નયનઈ અધિગમઈ, લાલા જાણી એહ સ્વભાવ ।

જી હો સુજસ વિબુધજનસંગતિં, લાલા ધરો ચિત્તિ શુભભાવ ॥

ચતુરનર, ધારો અર્થ વિચાર ॥ ૧૨-૧૪ ॥

ગાથાર્થ- પ્રમાણ અને નયોના અભ્યાસે કરીને આ ૨૧ સ્વભાવો જાણીને, અને સારા યશસ્વી પંડિત પુરુષોની સોબત કરીને ચિત્તમાં ઉત્તમભાવો ધારણ કરો.
॥ ૧૨-૧૪ ॥

ટબો- એ ૨૧ સ્વભાવ પ્રમાણ નયનઈ અધિગમઈ કહતાં-જ્ઞાનઈ જાણીનઈ, સુજસ-શોભન અનુયોગ પરિજ્ઞાન-યશવંત, જે વિબુધ-પંડિત, તેહની સંગતિ કરી, સર્વ શંકાદોષ ટાલી ચિત્તમાંહિ શુભ ભાવ ધરો. ॥ ૧૨-૧૪ ॥

વિવેચન- ૧૦ વિશેષસ્વભાવો અને ૧૧ સામાન્યસ્વભાવો સમજાવીને હવે તેના ઉપર નય-પ્રમાણ દ્વારા વિસ્તૃતજ્ઞાન મેળવવાની ભલામણ કરતાં કહે છે કે-

૧૨ સ્વભાવ પ્રમાણ-નયનઈ અધિગમઈ કહતાં-જ્ઞાનઈ જાણીનઈ, સુજસ-શોભન અનુયોગ પરિજ્ઞાન-યશવંત, તે વિબુધ-પંડિત, તેહની સંગતિ કરી, સર્વ શંકાદોષ ટાલી, ચિત્તમાંહિ શુભ ભાવ ધરો. ॥ ૧૨-૧૪ ॥

પ્રમાણ અને નયના અભ્યાસે કરીને આ ૨૧ સ્વભાવો જાણવા જેવા છે. પ્રમાણ અને નયોના સૂક્ષ્મજ્ઞાનપૂર્વક આ ૨૧ સ્વભાવો જાણીને, સારા યશવાળા પંડિત પુરુષો, એટલે કે દ્રવ્યાનુયોગના સુંદર અને વિસ્તીર્ણજ્ઞાનમાં યશસ્વી બનેલા જે પંડિત પુરુષો હોય, તેમની સંગતિ કરીને (તેમનો ગાઢ પરિચય કરીને) તેમના પાસેથી ઘણું જ અનુભવજ્ઞાન મેળવીને, આવા પ્રકારના સૂક્ષ્મવિષયના જ્ઞાનમાં થનારી શંકાઓના દોષોને ટાળીને મનમાં પાકી શ્રદ્ધા કરવા રૂપ ઉત્તમ ભાવોને જીવનમાં તમે લાવો.

પ્રમાણ અને નયોનો અભ્યાસ હોય તો જ આ સ્વભાવો સમજાય તેવા છે. તેથી પ્રથમ તો પ્રમાણ અને નયોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તે કર્યા બાદ કયા કયા નયની અપેક્ષાએ આ સ્વભાવો સંભવે છે તે વિચારીને વિસ્તૃતજ્ઞાનવાળા બનવું જોઈએ. ત્યારબાદ આ દ્રવ્યાનુયોગના પ્રખરાભ્યાસી, તે વિષયના સારાજ્ઞાનવાળા, અને તે વિષયમાં યશસ્વી બનેલા એવા જ્ઞાની ગીતાર્થ મહાત્માઓનો પરિચય કરીને તેઓની પાસેથી અનુભવજ્ઞાન મેળવીને, શંકાદોષો દૂર કરીને સ્થિરસમ્યક્ત્વવાળા બનો એવી હિતશિક્ષા ગ્રંથકારશ્રી આપણને આપે છે. આપણે તેઓની હિતશિક્ષાને અનુસરીએ.

તથા “સુજસ” શબ્દ લખીને ગર્ભિતરીતે ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું નામ પણ સૂચવ્યું છે. ॥ ૨૦૮ ॥

બારમી ઢાળ સમાપ્ત

વિશેષ અને સામાન્ય સ્વભાવોનું ચિત્ર

ક્રમ	સ્વભાવનાં નામ	ધર્મસ્તિકાય	અધર્મસ્તિકાય	આક્રમશસ્તિકાય	જીવ	પુદ્ગલ	કાળ	
૧	ચેતન સ્વભાવ	×	×	×	૧	૧	×	સ્વતઃ જીવને, પરતઃ પુદ્ગલને
૨	અચેતન સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	પરતઃ જીવને, સ્વતઃ પાંચે દ્રવ્યને
૩	મૂર્તત્વ સ્વભાવ	×	×	×	૧	૧	×	સ્વતઃ પુદ્ગલને, પરતઃ જીવને
૪	અમૂર્તત્વ સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	સ્વતઃ જીવને, ઉપચરિતપણે પુદ્ગલને
૫	એકપ્રદેશ સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	ક્રળ પરમાણુને સ્વતઃ, શેષદ્રવ્યોમાં અખંડવૃત્તિવે
૬	અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	×	પાંચદ્રવ્યોમાં સ્વતઃ, પરમાણુમાં ઉપચારથી
૭	વિભાવ સ્વભાવ	×	×	×	૧	૧	×	શુદ્ધાશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી
૮	શુદ્ધત્વ સ્વભાવ	×	×	×	૧	૧	×	શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી
૯	અશુદ્ધત્વ સ્વભાવ	×	×	×	૧	૧	×	અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી
૧૦	ઉપચરિત્વ સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી
૧૧	અસ્તિ સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિક ગ્રાહક નયથી
૧૨	નાસ્તિ સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિક ગ્રાહક નયથી
૧૩	નિત્ય સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	સત્તાગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયથી
૧૪	અનિત્ય સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	પરિણામગ્રાહક પર્યાયાર્થિક નયથી
૧૫	એક સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	ભેદકલ્પના સહિત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી
૧૬	અનેક સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	ભેદકલ્પના સહિત અન્યથા દ્રવ્યાર્થિક નયથી
૧૭	ભેદ સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	ભેદકલ્પના સાપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિક નયથી
૧૮	અભેદ સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	અભેદકલ્પના સાપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિક નય
૧૯	ભવ્ય સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	પરમભાવ ગ્રાહક નય
૨૦	અભવ્ય સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	પરમભાવ ગ્રાહકનય
૨૧	પરમભાવ સ્વભાવ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	પરમશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય
	કુલ સ્વભાવો	૧૬	૧૬	૧૬	૨૧	૨૧	૧૫	

ઢાળ - તેરમી

સ્વદ્રવ્યાદિક ગ્રાહકર્થં રે, અસ્તિસ્વભાવ વખાણિ ।
પરદ્રવ્યાદિક ગ્રાહકર્થં રે, નાસ્તિસ્વભાવ મનિ આણિઓ રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૧ ॥

ઉત્પાદ વ્યય ગૌણતા રે, સત્તાગ્રાહકિ નિત્ય ।
કોઈક પર્યાયાર્થિકર્થં રે, જાણો સ્વભાવ અનિત્યો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૨ ॥

ગાથાર્થ- સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહક એવા દ્રવ્યાર્થિકનયથી અસ્તિસ્વભાવ જાણવો. તથા પરદ્રવ્યાદિકગ્રાહક એવા દ્રવ્યાર્થિકનયથી નાસ્તિસ્વભાવ જાણવો. ઉત્પાદ અને વ્યયને ગૌણ કરનારા અને સત્તાને જ પ્રધાન કરનારા દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્યસ્વભાવ જાણવો. અને કોઈક (અર્થાત્ અપૂર્વ) પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અનિત્યસ્વભાવ જાણો. ॥૧૩-૧,૨॥

ટભો- હવર્થ સ્વભાવનો અધિગમ નયર્થ કરી દેખાડર્થ છર્થ. અસ્તિસ્વભાવ દ્રવ્યનો છર્થ, તે સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયર્થ વખાણીર્થ ૧. નાસ્તિસ્વભાવ છર્થ, તે પરદ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયર્થ ૨. ઉક્તં ચ-સર્વમસ્તિ સ્વરૂપેણ, પરરૂપેણ નાસ્તિ ચ ॥ ૧૩-૧ ॥

ઉત્પાદ વ્યય ગૌણત્વર્થ સત્તાગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનયર્થ નિત્ય સ્વભાવ કહિર્થ ૩. કોઈક પર્યાયાર્થિક નય ઉત્પાદ વ્યય ગ્રાહક હોર્થ, તેણર્થ કરી અનિત્ય સ્વભાવ જાણો. ૪. ॥ ૧૩-૨ ॥

વિવેચન- અગિયારમી અને બારમી ઢાળમાં જે સામાન્ય સ્વભાવો અને વિશેષ સ્વભાવો સમજાવ્યા. તે કયા કયા નયની અપેક્ષાએ સંભવે ? તે આ ઢાળમાં સમજાવે છે. અર્થાત્ ૨૧ સ્વભાવો ઉપર જુદા જુદા નયોની સંયોજના ગ્રંથકારશ્રી કરે છે.

હવે-સ્વભાવનો અધિગમ નયઈં કરી દેખાડઈં છઈં-અસ્તિસ્વભાવ દ્રવ્યનો છઈં, તે સ્વદ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયઈં વચ્ચાણીઈં ૧. નાસ્તિસ્વભાવ છઈં. તે પરદ્રવ્યાદિગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનયઈં ૨. ઉક્તં ચ-સર્વમસ્તિ સ્વરૂપેણ, પરરૂપેણ નાસ્તિ ચ ॥ ૧૩-૧ ॥

ઉપરોક્ત ઢાળ-૧૧ અને ૧૨માં જે જે સ્વભાવો સમજાવ્યા. તેમાં “અસ્તિ-નાસ્તિ” “નિત્ય-અનિત્ય” “એક-અનેક” “ભિન્ન-અભિન્ન” “ભવ્ય-અભવ્ય” આમ પરસ્પર વિરોધી દેખાતા ભાવો આવ્યા છે. એટલે ઉપરછલ્લી રીતે નજર કરતાં આ સ્વભાવો ન સમજાય તેવા છે. અથવા ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે તેવા છે. વસ્તુ સ્વરૂપ તેનું તે જ હોય છે. પરંતુ પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાતું તે સ્વરૂપ જોઈને તે કઈ રીતે સંગત થાય? તે જાણવા “નયો” ની અપેક્ષા જાણવી જરૂરી છે. કોઈ પણ વાત નયદષ્ટિએ જો વિચારવામાં આવે તો ભ્રમ ભાંગી જાય છે. જેમ કે “અમદાવાદ શહેર દક્ષિણમાં અને ઉત્તરમાં એમ બન્ને દિશામાં છે આટલું કહીએ અને નયદષ્ટિ ન લગાડીએ તો ભ્રમ થાય. પરંતુ જ્યારે નય લગાડીએ કે પાલનપુરની અપેક્ષાએ દક્ષિણમાં છે. અને વડોદરાની અપેક્ષાએ ઉત્તરમાં છે” એટલે ભ્રમ ભાંગી જાય છે. તેમ આ સ્વભાવો સમજાવવા માટે હવે નયો દેખાડે છે. અર્થાત્ હવે આ સ્વભાવોનો અભ્યાસ નયોએ કરીને સમજાવે છે.

જે પ્રથમ “અસ્તિસ્વભાવ” છે તે સ્વદ્રવ્યાદિને ગ્રહણ કરનારા દ્રવ્યાર્થિકનયથી જાણવો. અને બીજો જે “નાસ્તિસ્વભાવ” છે. તે પરદ્રવ્યાદિને ગ્રહણ કરનારા દ્રવ્યાર્થિકનયથી જાણવો. એકની એક વસ્તુને જ્યારે સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવથી વિચારવામાં આવે છે. ત્યારે તે અસ્તિસ્વરૂપ જ (છે. આમ) દેખાય છે. એ જ વસ્તુને જ્યારે પરદ્રવ્ય પરક્ષેત્ર પરકાળ અને પરભાવથી જોવામાં જાણવામાં અને વિચારવામાં આવે છે. ત્યારે નાસ્તિસ્વભાવ જ દેખાય છે. (વસ્તુ નથી, નથી, આમ જ દેખાય છે.) જેમ કે “વસંતઋતુમાં અમદાવાદમાં બનાવેલો લાલરંગવાળો માટીનો એક ઘટ છે” આ ઘટને સ્વદ્રવ્યથી (માટી દ્રવ્યથી) જો જોશો. માટીનો બનેલો ઘટ અહીં છે ? તો જણાશે કે “હા”, આ માટીનો ઘટ છે. આ સ્વદ્રવ્યથી અસ્તિસ્વભાવ થયો. હવે તે જ ઘટને “શું આ તાંબાનો, સોનાનો, રૂપાનો કે બીજી કોઈ અન્ય ધાતુનો બનેલો છે ?” આમ જોશો તો સમજાશે કે “ના” આ ઘટ તેવો નથી, આ

પરદ્રવ્યથી નાસ્તિસ્વભાવ થયો. એ જ રીતે શું અમદાવાદમાં બનાવેલો છે ? તો “હા” આ સ્વક્ષેત્રથી અસ્તિસ્વભાવ થયો. અને વડોદરા કે સુરતમાં બનાવેલો છે ? તો “ના” આ પરક્ષેત્રથી નાસ્તિ સ્વભાવ થયો.

વસંતઋતુમાં બનાવેલો આ ઘટ છે ? તો “હા” અને શિશિરાદિ અન્ય ઋતુમાં બનાવેલો આ ઘટ છે તો “ના” આ સ્વકાલ અને પરકાલથી અનુક્રમે અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વભાવ થયો. આ ઘટ શું પરિપક્વ અને લાલ છે ? તો “હા” અને અપરિપક્વ અને કાળારંગ વાળો છે તો “ના” આ સ્વભાવથી અને પરભાવથી અનુક્રમે અસ્તિ-નાસ્તિસ્વભાવ થયો.

આ ઘટ એકનો એક જ છે. પણ એ ઘટમાં જે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવ વપરાયાં છે તેને પ્રધાન કરીએ તો સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહકદ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. તેને આશ્રયી તે ઘટ સદા “અસ્તિ” જ જણાય છે આ પ્રથમ અસ્તિસ્વભાવ તે ઘટમાં છે. આમ સમજાવ્યું તથા એ જ ઘટમાં જે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવ વપરાયા નથી તેને પ્રધાન કરીએ તો તે પરદ્રવ્યાદિગ્રાહકદ્રવ્યાર્થિકનય જાણવો. તેને આશ્રયી તે ઘટ સદા “નથી-નથી = અર્થાત્ નાસ્તિ” જ જણાય છે. આ બીજો નાસ્તિસ્વભાવ પણ તે ઘટમાં છે જ. આ રીતે સર્વે પણ દ્રવ્યોમાં આ બે સ્વભાવો નયભેદથી અવશ્ય છે જ. અન્ય શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “સર્વે પણ વસ્તુઓ પોતાના સ્વરૂપે છે, અને પરપદાર્થના સ્વરૂપે નથી જ.” આ રીતે આ પહેલો બીજો એમ ૨ સ્વભાવો જાણવા. ॥ ૨૦૯ ॥

ઉત્પાદ વ્યય ગૌણત્વઙ્ગ સત્તાગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનયઙ્ગ નિત્યસ્વભાવ કહિંડં ૩. કોઙ્ક પર્યાયાર્થિક નય ઉત્પાદ-વ્યય ગ્રાહક હોઙ્ક, તેણઙ્ક કરી અનિત્યસ્વભાવ જાણો. ૪. ॥ ૧૩-૨ ॥

કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ જ્યારે વિચારીએ ત્યારે તેમાં ઉપર છલ્લી રીતે પરસ્પર વિરોધી દેખાતું પરંતુ અપેક્ષાભેદે સમન્વય પામતું એવું બે પ્રકારનું સ્વરૂપ હોય જ છે. એક સ્થાયિસ્વરૂપ, અને બીજું પરિવર્તનાત્મકસ્વરૂપ. આ સંસારમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેમાં સ્થાયિસ્વરૂપ ન હોય, અથવા માત્ર સ્થાયિસ્વરૂપ જ હોય અને પરિવર્તનાત્મકસ્વરૂપ ન હોય. પરંતુ બન્ને સ્વરૂપો સદાકાળ હોય જ છે. તે તે પદાર્થમાં રહેલા સ્થાયિસ્વરૂપની જ્યારે જ્યારે વિચારણા કરીએ ત્યારે ત્યારે જાણે તે સ્થાયિતત્વ જ અંદર છે એમ પ્રધાનપણે દેખાઈ આવે છે. પણ તેથી તેમાં થતાં પરિવર્તનોનો અપલાપ કેમ કરી શકાય ? જેમ કે સોનાના કમશ: બનાવેલા કડુ-કુંડલ, કેયુર આદિ

પરિવર્તનોમાં સુવર્ણને જ પ્રધાનપણે જોઈએ તો સ્થાયિ તત્ત્વ સુવર્ણ છે જ, અને એ જ દેખાયા કરે છે. આવી દૃષ્ટિને “દ્રવ્યાર્થિકનય” કહેવાય છે. જ્યારે ઉત્તર પર્યાયનો ઉત્પાદ અને પૂર્વપર્યાયનો વ્યય જેમાં ગૌણ છે. અને “સત્તા” અર્થાત્ ધ્રુવાંશને પ્રધાનપણે ગ્રહણ કરનારી (જોનારી) જે દૃષ્ટિ તે દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. આ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સર્વે પણ પદાર્થો નિત્યસ્વભાવવાળા છે. આ ત્રીજો સ્વભાવ થયો.

તથા ધ્રુવ અંશને (સ્થાયિતત્ત્વને) ગૌણ કરનારી અને પરિવર્તનોને જ પ્રધાનપણે જોનારી જે દૃષ્ટિ તે પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે. જે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યાર્થિક નયથી કંઈક અપૂર્વ છે. આ નયની અપેક્ષાએ સર્વે પણ પદાર્થો અનિત્યસ્વભાવવાળા છે. સ્થૂલદૃષ્ટિએ આ પરિવર્તનો લાંબે ગાળે દેખાય છે. જેમ કે આજે ઉગેલા અંકુરા આશરે ૪ મહીને ફળ આપનારા મોટા છોડ બને છે. પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ આ પરિવર્તન પ્રતિસમયે થાય છે. જો પ્રતિસમયે તે અંકુરામાં થોડો થોડો વધારો ન થતો હોય, અને તેનો તે જ અંકુરો રહેતો હોય તો ૪ મહીને મોટો છોડ બની શકે જ નહીં તેથી નિયમા પ્રતિસમયે અંશે અંશે બદલો થાય છે. આ ભાન કરાવનારો જે નય, તે પર્યાયાર્થિકનય છે. તે પર્યાયાર્થિકનયથી વસ્તુને સમજીએ તો સર્વે દ્રવ્યમાત્ર ક્ષણિક-અનિત્ય જણાય છે. આ ચોથો સ્વભાવ જાણવો.

આ પ્રમાણે સ્થાયિતત્ત્વને પ્રધાનપણે જણાવનારા દ્રવ્યાર્થિકનયથી વસ્તુમાત્ર નિત્યસ્વભાવવાળી છે. અને ક્ષણિકતત્ત્વને પ્રધાનપણે જણાવનારા પર્યાયાર્થિકનયથી વસ્તુમાત્ર અનિત્ય સ્વભાવવાળી છે. ॥ ૨૧૦ ॥

ભેદકલ્પના રહિતથી રે, ધારો એક સ્વભાવ ।

અન્વય દ્રવ્યાર્થિકનયઈ રે, અનેક દ્રવ્યસ્વભાવો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૩ ॥

સદ્ભૂતવ્યવહારથી રે, ગુણ ગુણ્યાદિક ભેદ ।

ભેદ કલ્પના રહિતથી રે, જાણો તાસ અભેદો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૪ ॥

ગાથાર્થ— ભેદકલ્પના નિરપેક્ષ એવા દ્રવ્યાર્થિકનયથી એક સ્વભાવ જાણવો. અને અન્વયદ્રવ્યાર્થિકનયથી અનેકસ્વભાવ જાણવો. સદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ગુણ-ગુણી આદિનો

ભેદસ્વભાવ જણાય છે. તથા ભેદકલ્પનારહિત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી તે ગુણ-ગુણી આદિનો અભેદસ્વભાવ જાણવો. ॥ ૧૩-૩,૪ ॥

ટબો- ભેદ કલ્પના નિરપેક્ષ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયઈ એકસ્વભાવ જાણો ૫. અન્વય દ્રવ્યાર્થિકનયઈ અનેક સ્વભાવ ૬.

કાલાન્વયે સત્તાગ્રાહકો, દેશાન્વયે ચાન્વયગ્રાહકો નયઃ પ્રવર્તતે. ॥ ૧૩-૩ ॥

સદ્ભૂતવ્યવહારનયથી ગુણ-ગુણી, પર્યાય-પર્યાયીનો ભેદસ્વભાવ ૭. ભેદકલ્પનારહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી અભેદ સ્વભાવ ૮.

“યત્ર કલ્પ્યમાનસ્યાન્તર્નિર્ગોળત્વેન ગ્રહઃ, તત્રૈકસ્વભાવઃ, યથા ઘટોઽયમિતિ । યત્ર વિષયવિષયિણોર્વૈવિકલ્પેન ગ્રહઃ તત્રાભેદસ્વભાવઃ, યથા “નીલો ઘટઃ” ઇતિ । સારોપાસાધ્યવસાનયોર્નિરૂઢત્વાર્થમયં પ્રકારભેદઃ ૮ । પ્રયોજનવત્તૈૉ તુ તે યદ્દૃષ્ટાનિમિત્ત-કલ્પેન ન સ્વભાવભેદસાધકે, ઇતિ ધરમાર્થઃ । ॥ ૧૩-૪ ॥

વિવેચન- અસ્તિ-નાસ્તિ અને નિત્ય-અનિત્ય આ ચાર સ્વભાવો સમજાવીને હવે આ બે ગાથામાં એક-અનેક તથા ભેદ-અભેદ એમ બીજા ચાર સ્વભાવો નયોથી સમજાવે છે.

ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયઈ એકસ્વભાવ જાણો ૫. અન્વય-દ્રવ્યાર્થિકનયઈ અનેકસ્વભાવ ૬.

પદાર્થ માત્રમાં સમાનતા અને અસમાનતા આમ બન્ને ભાવો સદા હોય છે. તેમાંની સમાનતાને પ્રધાન કરીને અને અસમાનતાને ગૌણ કરીને જ્યારે પદાર્થોનું અવલોકન કરવામાં આવે છે. ત્યારે તે “શુદ્ધદ્રવ્યમાત્રને” જણાવનારી દૃષ્ટિ હોવાથી શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. જેમ કે સંસારવર્તી અનંતાનંત જીવદ્રવ્યો છે. સર્વે પણ જીવદ્રવ્યો કર્મવિપાકોદયના કારણે એકેન્દ્રિયાદિ અનેક પ્રકારની અસમાનતાવાળા છે. તથાપિ કર્મકૃત તે અસમાનતાને ગૌણ કરીને જો જોઈએ તો સર્વે પણ જીવદ્રવ્યો પોતપોતાના અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોને આશ્રયી સિદ્ધની સમાન શુદ્ધસ્વરૂપવાળા સત્તાગત રીતે છે. અને તે સ્વરૂપને આશ્રયી સર્વે જીવદ્રવ્યો સમાન છે. એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, સ્ત્રી-પુરુષ, સુખી-દુઃખી, કે રાજા-રંક જેવો કોઈ ભેદ નથી. જે ભેદ દેખાય છે. તે કર્મકૃતભેદ હોવાથી અવાસ્તવિક છે. આવા પ્રકારના પદાર્થના સમાન સ્વરૂપ તરફ અવલોકન કરાવનારી જે દૃષ્ટિ તે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. આ નયની દૃષ્ટિએ

પદાર્થોમાં બાહ્યદૃષ્ટિથી જણાતા ભેદો દેખાતા નથી. એટલે આ નય ભેદકલ્પના નિરપેક્ષ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. આ નયની દૃષ્ટિએ સર્વે જીવો પોતાના સ્વરૂપે સમાન છે. સર્વે પુદ્ગલદ્રવ્યો પુદ્ગલભાવે સમાન છે. વર્ણ-ગંધ-રસ સ્પર્શાદિ અનેક ગુણોનું જે આધારપણુ છે. તે સર્વ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં એક સરખું સમાન છે. આ એકસ્વભાવતા છે. આમ પદાર્થોમાં રહેલી સમાનતા (અભેદતા) ને પ્રધાનપણે જણાવનારી જે દૃષ્ટિ તે એક સ્વભાવ જાણવો. આ (પ) પાંચમો સ્વભાવ જાણવો.

કોઈપણ પદાર્થનો વ્યવહાર કરવો હોય, પરિચય કરવો હોય, લેવડ દેવડ કરવી હોય, અથવા તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો તે સઘળો વ્યવહાર તેમાં રહેલી સમાનતાથી (સામાન્યથી) થતો નથી પરંતુ તેમાં રહેલી અસમાનતાથી (વિશેષતાથી) જ થાય છે. જેમ કે સર્વે પદાર્થો પદાર્થપણે સમાન હોવા છતાં સ્નાન-પાનાદિમાં પાણીનો જ વ્યવહાર કરાય, રસોઈ કરવામાં અગ્નિનો જ વ્યવહાર કરાય, શાક-ભાજી બનાવવામાં ફળ-ફુટ રૂપ વનસ્પતિનો જ વ્યવહાર કરાય. સ્ત્રીનાં કાર્યોમાં સ્ત્રીનો જ વ્યવહાર કરાય, પુરુષના કાર્યોમાં પુરુષનો જ ઉપયોગ કરાય. આ રીતે સર્વે પણ પદાર્થો પોત પોતાના વિશેષ સ્વભાવને લીધે અન્ય અન્ય પદાર્થોથી જુદા જુદા પણ છે. સર્વથા સમાન નથી. આવા ભાવોને સમજાવનારી જે દૃષ્ટિ છે તે “અન્વયદ્રવ્યાર્થિકનય” કહેવાય છે. આ રીતે આ નયથી સર્વે પદાર્થોમાં અનેકસ્વભાવતા રહેલી છે.

પ્રશ્ન- ત્રીજા નિત્યસ્વભાવને જણાવનારા “સત્તાગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનયમાં” અને છઠ્ઠા અનેક સ્વભાવને સમજાવનારા “અન્વય દ્રવ્યાર્થિકનયમાં” તફાવત શું ? કારણ કે સત્તાને સમજાવે એટલે પણ “આ તે જ છે” “આ તે જ છે” આમ જ જણાય છે. અને અન્વયને સમજાવે એટલે પણ “આ તે જ છે. આ તે જ છે.” આમ અન્વય = ધ્રુવતા જ જણાય છે. તો આ બન્નેમાં તફાવત શું ?

ઉત્તર- કાલાન્વયે સત્તાગ્રાહકો, દેશાન્વયે ચાન્વયગ્રાહકો નયઃ પ્રવર્તંતે ॥ ૧૩-૩ ॥

૧. કોઈ પણ એક દ્રવ્યના કાળે કાળે ક્રમસર થતા પર્યાયોની અન્વયતામાં (ધારાવાહીમાં) મૂલભૂત દ્રવ્યની ધ્રુવતા (સત્તા) જે છે. તે રૂપ અંશને સમજાવનારો જે નય તે સત્તાગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. જેમ કે “મૃત્પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ અને ફપાલાદિ પર્યાયોમાં” આ મૂલભૂત મૃદ્દ્રવ્ય તેનું તે જ છે. આમ જે જાણવું. તે આ નય છે. અને તે નિત્ય સ્વભાવને સમજાવે છે.

૨. ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યના બનેલા અથવા એક જ દ્રવ્યના બનેલા પરંતુ એક જ કાળે ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં રહેલા ભિન્ન ભિન્ન ભાવોમાં “આ તેનું તે જ દ્રવ્ય છે” આવા પ્રકારનો જે અન્વય વિચારવો તે અન્વયગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. જેમ કે સોનાના, રૂપાના, તાંબાનાં આદિ અનેક જાતિના બનાવેલા અને ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં રહેલા નાના-મોટા ઘટમાં અથવા કેવળ એકલી માટીના જ બનાવેલા પણ ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં રહેલા એવા નાના-મોટા ઘડામાં ઘડાપણાનો અન્વય કરાવનારો જે નય તે અન્વયદ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. અથવા હાથ-પગ-મુખ-ઉદર આદિ ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રવર્તી ભિન્ન ભિન્ન અવયવોમાં આ તેનો તે જ વ્યક્તિ છે. આમ અસંખ્યપ્રદેશોમાં એક દ્રવ્યનો અન્વય કરાવનારો જે નય, તે અન્વયદ્રવ્યાર્થિક નય જાણવો. ॥ ૨૧૧ ॥

સદ્ભૂતવ્યવહારનયથી ગુણગુણી, પર્યાય-પર્યાયીનો ભેદ સ્વભાવ ૭. ભેદકલ્પનારહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી અભેદસ્વભાવ. ૮.

વ્યવહારનય વસ્તુતત્ત્વનો ભેદ સંમજાવે છે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિ સદા ભેદ પ્રધાન હોય છે. જે જગ્યાએ જે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાનો હોય, તે જગ્યાએ તે જ પદાર્થ લેવાય, અન્ય પદાર્થ ત્યાં ન લેવાય. આમ સદ્ભૂતવ્યવહાર નય જણાવે છે. જેમ આંબો અને લીંબડો, આ બન્ને “વૃક્ષ” પણે સરખા હોવા છતાં જ્યાં આંબાનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે ત્યાં લીંબડો તે કાર્ય કરી શકતું નથી. તથા જ્યાં લીંબડાનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. ત્યાં આંબો તે કાર્ય કરી શકતું નથી. આ રીતે લીંબડાના કાર્યમાં લીંબડો અને આંબાના કાર્યમાં આંબો સ્વતંત્ર છે. અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન છે. એ જ પ્રમાણે બીજી ઢાળમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે, પર્યાય અને પર્યાયી (દ્રવ્ય) વચ્ચે આધાર-આધેય પણે, ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા પણે, સંખ્યાબળ પણે, સંજ્ઞાબળપણે જે ભેદ જણાય છે. તે સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. તેથી સદ્ભૂતવ્યવહારનયથી ગુણ-ગુણી આદિ વચ્ચે આ ભેદસ્વભાવ જાણવો. આ સાતમો ગુણ છે.

તથા ગુણ-ગુણી આદિ વચ્ચે એકાન્ત ભેદ ન થઈ જાય તે માટે ત્રીજી ઢાળમાં કહ્યા પ્રમાણે, એક ક્ષેત્રાવગાહીપણે, દ્રવ્ય પોતે જ તે તે પર્યાયરૂપે પરિણામ પામે છે. ઈત્યાદિ રીતે ભેદ કલ્પના વિના શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી જ્યારે વસ્તુતત્ત્વ વિચારવામાં આવે છે. ત્યારે ગુણ-ગુણી આદિ વચ્ચે અભેદસ્વભાવ પણ છે જ. આમ સમજાય છે. કારણકે ગુણો અને ગુણીનો તાદાત્મ્યસંબંધ છે. અર્થાત્ અભેદ છે. આ આઠમો સ્વભાવ જાણવો.

પ્રશ્ન- આ ઢાળની ત્રીજી ગાથાની પહેલી લીટી “ભેદ કલ્પના રહિતથી રે ધારો એક સ્વભાવ” અને ચોથી ગાથાની બીજી લીટી “ભેદ કલ્પના રહિતથી રે જાણો તાસ અભેદો રે” આ બન્ને લીટીઓ સરખે સરખી લાગે છે. આ બન્ને સ્વભાવોને જાણવામાં ભેદકલ્પનારહિત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય જ છે. તો આ બન્ને સ્વભાવોમાં તફાવત શું ?

ઉત્તર- આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રંથકારશ્રી ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રી પોતાના ગંભીર શબ્દોથી અહીં જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે છે-

યત્ર કલ્પ્યમાનસ્યાન્તર્નિર્ગોર્ણત્વેન ગ્રહઃ, તત્રૈકસ્વભાવઃ, યથા “ઘટોઽમિતિ” । યત્ર વિષયવિષયિણોર્વૈવિકલ્પેન ગ્રહઃ તત્રાભેદસ્વભાવઃ, યથા “નીલો ઘટ ઇતિ । સારોપાસાધ્યવસાનયોર્નિરૂઢત્વાર્થમયં પ્રકારભેદઃ ૮ । પ્રયોજનવત્યૌ તુ તે યદ્દેહાનિમિત્તકલ્પેન ન સ્વભાવભેદસાધકે, ઇતિ પરમાર્થઃ । ॥ ૧૩-૪ ॥

એકસ્વભાવ અને અભેદસ્વભાવ સામાન્યપણે જોઈએ તો સરખા દેખાય છે. અર્થાત્ એક જ છે એમ લાગે છે. પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં તે બન્ને કથંચિદ્ જુદા છે. બન્ને સ્વભાવો પોત પોતાની રીતે વસ્તુનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન રીતે જણાવે છે. ત્યાં એક સ્વભાવ જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવે છે ત્યારે ગુણ-ગુણી, પર્યાય પર્યાયી અને વિષય-વિષયી, આ બન્ને ભાવો એવા એકાકાર બની ગયા હોય છે કે જાણે એકભાવ બીજાભાવને ગળી જ ગયો હોય, એકભાવમાં બીજો ભાવ સંપૂર્ણતયા સમાઈ ગયો હોય, એક ભાવનું જ ભાન થાય અને બીજાભાવનું ભાન જ ન થાય, જાણે બીજા ભાવનું અસ્તિત્વ જ નથી એવું દેખાય છે. જેમ કે “આ ઘટ છે” અહીં કલ્પ્યમાનસ્ય = કલ્પના કરાતો બીજો ભાવ અન્તર્નિર્ગોર્ણત્વેન જાણે એકભાવની અંદર છુપાઈ ગયો હોય (ગળાઈ ગયો હોય) તે રીતે ગ્રહઃ જે ગ્રહણ થાય છે. તેને એકસ્વભાવ કહેવાય છે. “આ ઘટ છે” આવા બોધમાં ઘટ પદાર્થનું એવી રીતે ભાન થાય છે કે તેમાં ગુણ-પર્યાયો અંતર્ભાવિત થયા છે. જુદા ભાસતા જ નથી. દ્રવ્યની એવી પ્રધાનતા કરવામાં આવી છે કે ગુણ-પર્યાયો તેમાં ડુબી ગયા છે. ગળાઈ ગયા છે. અંદર સમાઈ ગયા છે. માટે તે એકસ્વભાવ છે. જ્યારે અભેદસ્વભાવ તેને કહેવાય છે કે જ્યાં દ્રવ્યનો પ્રધાનપણે બોધ થાય છે. પરંતુ તે બોધ ગુણ-પર્યાય આદિ વિષયોનું અસ્તિત્વ સર્વથા હરી લેતો નથી. ગુણ-પર્યાય આદિ વિષયો કંઈક અંશે જણાય છે. પણ દ્રવ્યમાં મિશ્ર થઈ ગયા હોય તેમ જણાય છે. છતાં બન્નેનું જુદાપણું તરી આવે છે. સર્વથા લોપાઈ જતું નથી. યત્ર = વિષયવિષયિણોઃ = વિષયભૂત પદાર્થ

અને તન્નિષ્ઠ ગુણ-પર્યાયાદિ વૈવિક્ત્યેન = કંઈક ભિન્નતા પણે ગ્રહઃ બોધ થાય તે અભેદ સ્વભાવ જાણવો. જેમ કે “આ નીલ ઘટ છે” અહીં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ હોવાથી નીલગુણ ઘટપદાર્થથી ભિન્ન નથી. તેની અંદર જ છે. છતાં જુદો શબ્દોલ્લેખ હોવાથી કંઈક ભિન્નપણે ઘટની અંદર ભાસિત થાય છે. તે માટે આ અભેદસ્વભાવ છે. ઘટપદાર્થમાં નીલવર્ણ વિશેષણપણે સમાઈ ગયો છે. સ્વતંત્ર નથી. તો પણ “છે” એટલું ભાન જરૂર થાય છે. વસ્તુનો તેવા પ્રકારનો બોધ કરાવવા માટે સ્વભાવોના આવા પ્રકારના ભેદો સમજાવ્યા છે.

શબ્દો અર્થનો બોધ કરાવવા માટે વપરાય છે. જ્યાં જે શબ્દ લખ્યો હોય ત્યાં તે શબ્દ પોતાના વાચ્ય અર્થને જ જણાવે અધિક અર્થને ન જણાવે તો તે શબ્દગતશક્તિને “અભિધા” વૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ કે ગંગાયાં મત્સ્યાઃ સન્તિ અહીં ગંગા પદનો અર્થ ગંગાનદી જે કરવામાં આવે છે. તે અભિધાવૃત્તિ જાણવી. શબ્દોમાં આવા પ્રકારની આ શક્તિ છે કે જે શક્તિદ્વારા શબ્દ પોતાના નિયત વાચ્ય અર્થને જ સમજાવે. પરંતુ જ્યાં વાચ્ય અર્થ લેવાથી વાક્યાર્થની સંગતિ ન થતી હોય ત્યારે વાચ્યની સાથે સંબંધવાળા લક્ષ્ય અર્થને જણાવનારી શબ્દગત જે શક્તિ છે તેને લક્ષણાવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ કે “ગંગાયાં ઘોષઃ અસ્તિ” ગંગાનદીમાં ઝુંપડુ છે. અહીં ઝુંપડુ ઘાસનું હોવાથી ગંગાનદીમાં સંભવી શકતું નથી. તેથી અર્થસંગતિ થતી નથી. માટે ગંગા પદનો અર્થ જે ગંગાતીર કરવો પડે છે તે લક્ષણાવૃત્તિનું કાર્ય છે. એવી જ રીતે “ગુજરાત ડાહ્યુ છે” અહીં ગુજરાત શબ્દથી ગુજરાતનો પ્રદેશ લઈએ તો પ્રદેશમાં (ક્ષેત્રમાં) ડહાપણ સંભવતું નથી. તેથી ગુજરાતશબ્દથી ગુજરાતનો પ્રદેશ ન લેતાં ગુજરાતના પ્રદેશમાં રહેલા માનવી લેવામાં જે આવે છે. તે લક્ષણાવૃત્તિ છે.

આ લક્ષણાના બે ભેદ છે. ૧ સારોપા લક્ષણા, અને ૨ સાધ્યવસાના લક્ષણા. તે બન્નેનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે છે.

વિષયસ્યાનિગીર્ણસ્યાન્યતાદાત્મ્યપ્રતીતિકૃત્ ।

સારોપા સ્યાન્નિગીર્ણસ્ય, મતા સાધ્યવસાનિકા ॥ ૧ ॥

જે લક્ષણાવૃત્તિ વિષયને ગળી ગયા વિના, (વિષયને કંઈક જુદો દેખાડીને) અન્યપદાર્થની સાથે તદ્દાત્મ્યપણાની (એકરૂપતાની) પ્રતીતિ કરાવે તે સારોપા લક્ષણ જાણવી. અહીં “નીલો ઘટઃ” આ ઉદાહરણ જાણવું. તથા જે લક્ષણા વિષયને ગળી

જઈને અન્યપદાર્થની સાથે તાદાત્મ્યપણાની (એકરૂપતાની) પ્રતીતિ કરાવે તે સાધ્યવસાનિકા લક્ષણ કહેવાય છે. જેમ કે “ઘટોઽયમિતિ”

અથવા “ગોરા માણસો જમે છે” અહીં જમવાની ક્રિયા માણસોમાં જ સંભવે છે. ગોરાવર્ણમાં સંભવતી નથી. છતાં કહેનારનો ભાવ એવો છે કે હાલ ગોરા માણસો જમે છે. કાળા માણસો જમતા નથી. એમ “ગોરા” શબ્દ ઉપર ભાર મુકવાનો છે. એટલે “હાલ ગોરાઓ જમે છે” આમ કહ્યું હોત તો ચાલત. ગોરાઓ આ શબ્દમાં “માણસો” અર્થ સમાઈ જાય છે. પરંતુ તેમ ન કરતાં “માણસો” શબ્દનો જે જુદો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી તે સારોપા લક્ષણ જાણવી. અને જ્યારે માણસો શબ્દ ન વાપરીએ અને “હાલ ગોરાઓ જમે છે” એમ કહીને ગોરાઓમાં “માણસો” અર્થ સમાવી દઈએ ત્યારે તે સાધ્યવસાના લક્ષણ કહેવાય છે.

સારોપા અને સાધ્યવસાના આ બંને પ્રકારની લક્ષણાનો નિરૂઢત્વાર્થમ્ = નિશ્ચિત જે રૂઢ અર્થ છે. તે જણાવવા માટે આ પ્રકારભેદ જણાવ્યો છે આ બંને લક્ષણો જ્યાં જે લક્ષણાથી અર્થની સંગતિ થતી હોય, ત્યાં તે કરવાની હોવાથી યદંચ્છાના નિમિત્તપણે (અર્થસંગતિમાં પોતાની ઈચ્છાને અનુસારે નિમિત્તરૂપે જોડવાથી) પ્રયોજનવાળી છે. અર્થાત્ સાર્થક છે. જ્યાં જે લક્ષણ કરવાથી અર્થની સંગતિ થતી હોય, ત્યાં તે લક્ષણ કરવી જોઈએ. આ રીતે આ બાબતમાં યદંચ્છા નિમિત્ત છે. પણ તે બંને લક્ષણા સ્વભાવના ભેદને (ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવને) સાધનારી નથી. સારાંશ કે બે પ્રકારની લક્ષણાથી બે સ્વભાવો સિદ્ધ થતા નથી. પણ જેમ બે પ્રકારની લક્ષણામાં અનિર્ગીર્ણ અર્થ અને નિર્ગીર્ણ અર્થ કરાય છે. તેમ એકસ્વભાવ અને અભેદસ્વભાવમાં પણ તફાવત છે. જ્યારે એક ભાવ બીજામાં સર્વથા ડુબી જતો હોય (નિર્ગીર્ણ થતો હોય) તે એકસ્વભાવ કહેવાય છે જેમ કે ઘટોઽયમ્, અને જ્યારે એકભાવ બીજાભાવમાં સર્વથા ડુબી જતો ન હોય, પણ ગૌણ પણે પણ સ્વતંત્ર જણાતો હોય ત્યારે (અનિર્ગીર્ણ હોય ત્યારે) અભેદ સ્વભાવ કહેવાય છે. જેમ કે નીલો ઘટઃ આવો પરમાર્થ જાણવો.

મમ્મટના બનાવેલા કાવ્યપ્રકાશના બીજા ઉલ્લાસની અગ્યારમી ગાથામાં સારોપા અને સાધ્યવસાનિકા આવી બે લક્ષણા બતાવેલી છે. અમે તે તે ન્યાય શાસ્ત્રોના આધારે આ અર્થ અહીં લખ્યા છે.

સારોપાઽન્યા તુ, યત્રોક્તૌ વિષયી વિષયસ્તથા ।

વિષય્યન્તઃકૃતેઽન્યસ્મિન્ સા સ્યાત્સાધ્યવસાનિકા ॥ ૨-૧૧ ॥

તેનો વિશેષ ભાવાર્થ ત્યાંથી જાણી લેવો. ॥ ૨૧૨ ॥

પરમભાવ ગ્રાહક નયઈ રે, ભવ્ય અભવ્ય પરિણામ ।
શુદ્ધ અશુદ્ધ તેહથી રે, ચેતન આત્મારામો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૫ ॥

ગાથાર્થ- પરમભાવ ગ્રાહક નયની અપેક્ષાએ ભવ્ય તથા અભવ્ય સ્વભાવ જાણવો. તથા શુદ્ધાશુદ્ધમિશ્રિત એવા પરમભાવ ગ્રાહક નયથી જીવદ્રવ્યમાં ચૈતન્યસ્વભાવ જાણવો. ॥ ૧૩-૫ ॥

ટાંનો- ભવ્ય સ્વભાવ અનંદ અભવ્ય સ્વભાવ એ-૨, પરમભાવ ગ્રાહકનયઈ જાણવા. ભવ્યતાસ્વભાવ નિરૂપિત ઇઈ, અભવ્યતા ઉત્પન્ન સ્વભાવની, તથા પરમભાવની સાધારણ ઇઈ, તે માટિં. ઇહાં અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વભાવની પરિઈ સ્વ-પર દ્રવ્યાદિ ગ્રાહક નય ૨. પ્રવૃત્તિ ન હોઈ. શુદ્ધાશુદ્ધ પણઈ સંમુઘ જે પરમભાવ ગ્રાહક નય, તેણઈ કરી આત્મારામનઈ ચેતન સ્વભાવ કહિઈ ॥ ૧૩-૫ ॥

વિવેચન- હવે ભવ્યસ્વભાવ અને અભવ્યસ્વભાવ કયા કયા નયથી હોય છે તે સમજાવે છે. મોક્ષે જવાને યોગ્ય અને મોક્ષે જવાને અયોગ્ય એ સ્વરૂપવાળો ભવ્ય-અભવ્ય સ્વભાવ જીવદ્રવ્યમાં જ હોય છે. શેષ પાંચ દ્રવ્યોમાં હોતો નથી. તેથી તે ભવ્ય-અભવ્યતાની અહીં વાત નથી. પરંતુ પોત પોતાના પર્યાયોમાં પરિણામ પામવું તે ભવ્ય સ્વભાવ, અને અન્ય દ્રવ્ય સાથે રહેવા છતાં અન્યદ્રવ્ય સ્વરૂપે પરિણામ ન પામવાપણું તે અભવ્યસ્વભાવ જાણવો. આ બન્ને સ્વભાવો સર્વદ્રવ્યોમાં હોય છે.

ભવ્યસ્વભાવ અનંદ અભવ્યસ્વભાવ એ ૨ પરમભાવ ગ્રાહકનયઈ જાણવા ભવ્યતા સ્વભાવનિરૂપિત છઈ, અભવ્યતા ઉત્પન્ન સ્વભાવની.

ભવ્યસ્વભાવ અને અભવ્યસ્વભાવ આ બન્ને સ્વભાવો પરમભાવગ્રાહક નયથી જાણવા. પરમભાવગ્રાહકનય એટલે પદાર્થમાં વિવિધ પ્રકારનું સ્વરૂપ હોવા છતાં મૂલભૂત સ્વરૂપની અને જગતમાં વધારે પ્રસિદ્ધ એવા તાત્ત્વિક સ્વરૂપની જે પ્રધાનતા જણાવે તે નય પરમભાવ-ગ્રાહકનય કહેવાય છે. કારણકે સર્વે દ્રવ્યો પોતાના પર્યાયોમાં પ્રતિસમયે પરિણામ પામે તે સ્વરૂપ અને પરદ્રવ્ય રૂપે પરિણામ ન પામે તે સ્વરૂપ, આમ બન્ને સ્વરૂપો પ્રધાનતાએ જ વર્તે છે. તેથી છએ દ્રવ્યોમાં આ નયથી ભવ્ય અને અભવ્ય આમ બન્ને સ્વભાવો રહેલા છે. કારણ કે સર્વે દ્રવ્યો પોત પોતાના પર્યાયોમાં પ્રતિસમયે

પરિણામ પામે જ છે. તથા પરદ્રવ્ય સાથે રહેવા છતાં પરદ્રવ્ય સ્વરૂપે પરિણામ નથી જ પામતાં. જેમ કે જીવ અજીવ બનતો નથી. અને અજીવ જીવ બનતો નથી. આ સ્વરૂપ પણ પ્રધાનતાએ સદા છે જ.

હવે પરમભાવનયથી જ્યારે ભવ્યસ્વભાવની વિચારણા કરીએ ત્યારે કોઈ પણ દ્રવ્યમાં પરિવર્તન પામવાપણું જ છે. પોતપોતાના ભાવોમાં (પર્યાયોમાં) સર્વે દ્રવ્યો રૂપાન્તર પામે છે. આ ભવ્યસ્વભાવતા છેએ દ્રવ્યોમાં સહજપણે વર્તે જ છે એટલે કે પોતાના સ્વભાવથી જ નિરૂપિત છે. પ્રતિસમયે પોતપોતાના પર્યાયોમાં પરિણામ પામવું આ દ્રવ્યનું પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જ છે પણ પરભાવથી નિરૂપિત નથી. એટલે કે અન્ય દ્રવ્યના સંયોગે આ સ્વરૂપ નથી. જેમ જીવમાં અમૂર્તતા સ્વાભાવિક છે અને મૂર્તતા પરભાવથી નિરૂપિત છે. તેમ અહીં (ભવ્યતા-અભવ્યતામાં) નથી. પરંતુ સર્વત્ર ભવ્યતા સ્વભાવગત છે જ. પોતાના સ્વભાવથી જ નિરૂપિત થયેલી છે. તથા પરદ્રવ્યો સાથે રહેવા છતાં પરભાવે પરિણામ નહીં પામવાપણું પણ સર્વત્ર સ્વભાવથી જ છે. એટલે આ અભવ્યતા પણ સ્વભાવ નિરૂપિત જ છે. છતાં કોઈક સ્થાનોમાં તે અભવ્યતા ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળી પણ છે. જેમ કે સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં સિદ્ધ થયા બાદ સંસારી અવસ્થાઓની અભવ્યતા જે છે. તે ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળી છે. સિદ્ધ થતાં પૂર્વ જેમ સુખી-દુઃખી, રાજા-રંક, રોગી-નિરોગી, દેવ-માનવાદિ ભાવે જે પરિણામનયોગ્યતા હતી. તે હવે નથી. આ અભવ્યતા ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળી પણ છે. પરંતુ જીવદ્રવ્ય અન્ય અજીવદ્રવ્યસાથે રહેવા છતાં અજીવ દ્રવ્યસ્વરૂપે બનતો નથી. તે અભવ્યતા ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળી નથી. પરંતુ સહજપણે સ્વભાવ નિરૂપિત છે.

તથા જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પોતાનું મૂલભૂત જીવત્વ અને પુદ્ગલત્વ સ્વરૂપને ત્યજ્યા વિના પ્રતિસમયે વ્યવહારથી ગોચર થાય તેવું પરિવર્તન પામે છે. તેથી તે બે દ્રવ્યમાં તેવા પ્રકારની ભવ્યતા અને અભવ્યતા રહેલી છે. જ્યારે ધર્માદિ શેષ ચાર દ્રવ્યોમાં ગતિસહાયકતા આદિ ભાવે પરિણામ પામવાપણું રહેલું છે. પરંતુ વ્યવહારથી લોક ગોચર થાય તેવું પરિણામ પામવા પણું નથી. તેથી તેમાં તેવા પ્રકારની લોકગમ્ય ભવ્યતા અને અભવ્યતા નથી આમ વિવેક કરવો. આ કારણથી જ નિશ્ચયનયથી છેએ દ્રવ્યો પરિણામી છે. છતાં વ્યવહારનયથી બે જ દ્રવ્યો પરિણામી અને ૪ દ્રવ્યો અપરિણામી છે. આ રીતે ભવ્યતા તથા અભવ્યતા આ બન્ને સ્વભાવો છેએ દ્રવ્યોમાં છે.

તથા પરમભાવની સાધારણ છઢં. તે માટિં-ઢહાં અસ્તિ-નાસ્તિસ્વભાવની પરિઢં સ્વપર દ્રવ્યાદિગ્રાહકનય ૨ પ્રવૃત્તિ ન હોઢં.

તથા ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવોમાંનો છેલ્લો જે “પરમભાવસ્વભાવ” છે તેમાં તો “પરમભાવગ્રાહક નય”ની જ સાધારણ પણે પ્રવૃત્તિ હોય છે. કારણકે તે નયથી જ પરમસ્વરૂપનું (પ્રધાનસ્વરૂપનું) પ્રતિપાદન કરી શકાય છે જેમ કે “આત્મા ચેતન છે” ઈત્યાદિ. એટલા માટે જ અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વભાવમાં જેમ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ અને પરદ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિકની અપેક્ષાવાળા ૨ નયની પ્રવૃત્તિ હોય છે. તેમ અહીં ૨ નયની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. “મીઢું ખાડૂ છે. મરચું તીખું છે. અત્તર સુગંધી છે. સાકર ગળી છે. લીંબડો કડવો છે.” ઈત્યાદિ જે કોઈ પરમભાવસ્વભાવના વ્યવહારો દષ્ટિગોચર થાય છે. તે સઘળા વ્યવહારો આ પરમભાવગ્રાહકનયની જ (એકનયની જ) માત્ર અપેક્ષાવાળા છે. તેથી પરમભાવ સ્વભાવમાં આ એક નયની જ સાધારણપણે (સામાન્યપણે) સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ હોય છે. અહીં બે નયોની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી આ પ્રમાણે ૧૧ સામાન્યસ્વભાવોમાં નયો કહ્યા.

હવે ૧૦ વિશેષસ્વભાવમાં નયો જણાવે છે.

શુદ્ધાશુદ્ધપણઢં સંમુગ્ધ જે પરમભાવગ્રાહકનય, તેણઢં કરી આત્મારામનઢં ચેતનસ્વભાવ કહિઢં. ॥ ૧૩-૫ ॥

“શુદ્ધ અને અશુદ્ધ” આમ બન્ને પ્રકારે મિશ્રિત થયેલો જે પરમભાવગ્રાહક નય છે. તે નય શુદ્ધાશુદ્ધસ્વરૂપને જ આગળ કરીને પ્રધાનપણે તેને જ બતાવે છે. જેમ કે આત્મામાં શુદ્ધ પણે ચેતનસ્વભાવતા છે. અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો ઉદય પણ સાથે હોવાથી અશુદ્ધપણે અચેતનસ્વભાવતા પણ છે. એક શુદ્ધ છે. અને બીજો સ્વભાવ અશુદ્ધ છે. સંસારી જીવોમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ હોવાથી આ બન્ને સ્વભાવો મિશ્ર થયેલા છે. આ રીતે પરમભાવ ગ્રાહકનય સંસારી જીવમાં ચેતનસ્વભાવને પ્રધાનતાએ જણાવે છે. તેની સાથે અચેતન સ્વભાવને પણ મિશ્ર થયેલો આ નય જણાવે છે. તેથી આત્મામાં ચેતન નામનો જે વિશેષસ્વભાવ છે. તે શુદ્ધાશુદ્ધ મિશ્ર એવા પરમગ્રાહકનયથી જાણવો. ॥૨૧૩॥

અસદ્ભૂત વ્યવહારથી રે, ચેતન કર્મ નોકર્મ ।

પરમભાવ ગ્રાહકનયઈ રે, તેહ અચેતન ધર્મો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૬ ॥

અસદ્ભૂત વ્યવહારથી રે, જીવ અચેતન ધર્મ ।
પરમભાવ ગ્રાહકનયઈ રે, મૂરત કર્મ નોકર્મ ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૭ ॥

અસદ્ભૂત વ્યવહારથી રે, જીવ મૂત પણિ હોઈ ।
પરમનયઈ પુદ્ગલ વિના રે, દ્રવ્ય અમૂર્ત તું જોયો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૮ ॥

ગાથાર્થ- કર્મોને અને નોકર્મોને જે ચેતન કહેવાય છે. તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જાણવું. પરંતુ પરમભાવગ્રાહક નયથી તો તેઓમાં અચેતનધર્મ છે એમ જાણવું. ॥ ૧૩-૬ ॥

જીવમાં જે અચેતનસ્વભાવ છે તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જાણવો. કર્મ અને નોકર્મમાં જે મૂર્તસ્વભાવ છે તે પરમભાવગ્રાહક નયથી જાણવો. ॥ ૧૩-૭ ॥

જીવમાં જે મૂર્તપણું છે. તે અસદ્ભૂતવ્યવહાર નયથી જાણવું. પુદ્ગલ વિનાનાં શેષ પાંચ દ્રવ્યોમાં જે અમૂર્તસ્વભાવ છે. તે પરમભાવ ગ્રાહકનયથી છે. એમ હે શિષ્ય ! તું જાણ. ॥ ૧૩-૮ ॥

ટાંબો- અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી કર્મ જ્ઞાનાવરણીયાદિક, નોકર્મ-મન વચન કાયા, પણિ ચેતન કહિં. ચેતનસંયોગકૃત પર્યાય તિહાં છઈ, તેમાટઈ. “ઇદં શરીરમાવશ્યકં જાનાતિ” ઇત્યાદિવ્યવહારો અત્ત એવ ભવતિ, ઘૃતં દહતિ ઇતિવત્” પરમભાવગ્રાહક નયઈ તે કર્મ નોકર્મ અચેતન સ્વભાવ કહિં. જિમ ધૃત અનુષ્ઠસ્વભાવ. ॥ ૧૩-૬ ॥

અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી જીવ, અચેતનસ્વભાવ કહિં. અત્ત એવ “જહોઽયમ્” “અચેતનોઽયમ્” ઇત્યાદિ વ્યવહાર છઈ. એતેન “માં ન જાનામિ” ઇતિ પ્રતીત્યા વિલક્ષણાજ્ઞાનસિદ્ધિ-વૈદાન્તિનામપાસ્તા, અસદ્ભૂતવ્યવહારનયગ્રાહ્યેણ અચેતનસ્વભાવેનૈવ તદુપપત્તેઃ ॥

પરમભાવગ્રાહક નયઈ કર્મ-નોકર્મ નઈ મૂર્તસ્વભાવ કહિં ॥ ૧૩-૭ ॥

અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી જીવનંદ મૂર્તસ્વભાવ પાછા કહિંદં. અત એવ “અયમાત્મા દૃશ્યતે, અમુમાત્માનં પશ્યામિ” એ વ્યવહાર છે. એ સ્વભાવે જ “રક્તૌ ચ પદ્મપ્રભવાસુપૂજ્યૌ” ઇત્યાદિ વચન છે. પરમભાવગ્રાહકનયંદ પુદ્ગલદ્રવ્ય વિના, બીજાં સર્વ દ્રવ્યનંદ અમૂર્તસ્વભાવ કહિંદં. ॥ ૧૩-૮ ॥

વિવેચન- આ ત્રણ ગાથાઓમાં ચેતન અચેતન મૂર્તત્વ અને અમૂર્તત્વ આ ચાર સ્વભાવોમાં નયો જણાવે છે.

અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી કર્મ-જ્ઞાનાવરણીયાદિક, નોકર્મ-મન-વચન-કાયા, પાણિ ચેતન કહિંદં, ચેતનસંયોગકૃતપર્યાય તિહાં છડ, તે માટડં.

“ઇદં શરીરમાવશ્યકં જ્ઞાનાતિ” ઇત્યાદિવ્યવહારોડત એવ ભવતિ. “ઘૃતં દહતિ” ઇતિવત્.

પરમભાવગ્રાહકનયંદ-તે કર્મ નોકર્મ અચેતન સ્વભાવ કહિંદં. જિમ ઘૃત અનુષ્ણસ્વભાવ. ॥ ૧૩-૬ ॥

“ચેતનસ્વભાવ” જીવોમાં જે છે. તે પરમભાવ ગ્રાહકનયથી છે. આ વાત આગલી ગાથામાં આવી છે. તે જ ચેતન સ્વભાવ કર્મોમાં અને નોકર્મોમાં પણ વર્તે છે. પણ તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી વર્તે છે. આમ સમજવું.

કર્મો એટલે જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય વિગેરે ૮ અને ૧૫૮ પ્રકારનો થયેલો જે પ્રકૃતિબંધ તે, તથા નોકર્મો એટલે કર્મબંધમાં હેતુભૂત મન વચન અને કાયાની જે શુભાશુભ ચેષ્ટા તે, આ બન્ને પુદ્ગલદ્રવ્ય હોવાથી પરમભાવગ્રાહકનયથી અચેતન જ છે. તો પણ “ચેતનસંયોગકૃત પર્યાય તિહાં છડ તે માટડં” ચેતન એવા જીવદ્રવ્યનો સંયોગ તે કર્મ-નોકર્મને છે. તથા ચેતન એવા જીવદ્રવ્યના સંયોગ દ્વારા કરાયેલા પર્યાયો (પરિણામન) પણ ત્યાં વર્તે છે. જેમ કે જે કાર્મણવર્ગણા છે. તે જ્ઞાનાવરણીયાદિરૂપે જે પરિણામ પામી, તેમાં પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ આદિ જે જે પર્યાયો પ્રગટ થયા તે સર્વે જીવના સંયોગે થયા છે. તેવી જ રીતે મન-વચન અને કાયાની (નોકર્મોની) જે કોઈ શુભ અથવા અશુભ પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. તે સઘળી પ્રવૃત્તિઓ ચેતનના સંયોગ દ્વારા થાય છે. તેથી અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી કર્મ અને નોકર્મમાં પણ ચેતનસ્વભાવ કહેવાય છે. કાર્મણ વર્ગણા અથવા (જીવ વિનાનું) શરીર એમને એમ જગતમાં પડ્યુ હોય તો કંઈ પણ કાર્ય કરી શકતું નથી. જીવનો સંબંધ હોય તો જ કાર્ય કરી શકે છે. તે માટે તેમાં પણ આ નયથી ચેતનતા છે.

“આ શરીર આવશ્યકસૂત્ર જાણે છે” આમ જે બોલાય છે. તે આ નયથી મનાયેલા ચેતનસ્વભાવને લીધે કહેવાય છે. ત્યાગી વૈરાગી અથવા વીતરાગી એવા તે આત્માનું “આ શરીર ઘણુ પવિત્ર છે” આમ પણ જે બોલાય છે તે આ નયથી ચેતનસ્વભાવ સ્વીકારવાથી જાણવું. તથા “ધી બળે છે” આમ જે બોલાય છે. ત્યાં જો કે બળે છે તો અગ્નિ જ, કારણ કે અગ્નિમાં જ દાહસ્વભાવ છે. તો પણ ઉપચારથી ધી બળે છે. આમ જેમ કહેવાય છે. તેમ અહીં જાણે છે તો આત્મા જ. તો પણ શરીર જાણે છે આમ આ નયથી ઉપચાર દ્વારા જાણવું. આ કર્મ અને નોકર્મમાં ચેતન સ્વભાવ અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયથી સમજાવ્યો.

કર્મ અને નોકર્મમાં જે “અચેતનસ્વભાવ” છે. તે પોતાનો સહજ સ્વભાવ હોવાથી પરમભાવગ્રાહકનયથી છે. આમ જાણવું. જેમકે “ધી અનુષ્ણ (શીતળ) છે” આ પોતાનો સહજસ્વભાવ છે. કારણકે ધીને જ્યારે જ્યારે જેટલો જેટલો સમય અગ્નિનો સંયોગ હોય છે. ત્યારે ત્યારે તેટલો તેટલો સમય જ ઉષ્ણતા આવે છે. શેષ સર્વકાળમાં શીતળતા જ હોય છે. માટે શીતળતા પોતાની સહજ છે. આ રીતે દ્રવ્યના મૂલભૂત સહજ સ્વભાવને પ્રધાનપણે જણાવનાર જે નય તે પરમભાવગ્રાહક નય જાણવો. અને પરદ્રવ્યના સંયોગથી થયેલા સ્વભાવને જણાવનારો જે નય તે અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય જાણવો. જેમ કે “ધી ઉષ્ણ છે” અહીં ઉષ્ણતા એ અગ્નિનો (પરદ્રવ્યનો) સ્વભાવ છે. તેનો ઘૃતમાં ઉપચાર કરાયો છે. આ રીતે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાળ અને સમસ્ત પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જે અચેતન સ્વભાવ છે. તે દ્રવ્યનો પોતાનો સહજ હોવાથી પરમભાવગ્રાહકનયથી જાણવો. ॥ ૨૧૪ ॥

અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી જીવ અચેતનસ્વભાવ કહિં. અત એવ “જહોઽયમ્, અચેતનોઽયમ્” ઇત્યાદિ વ્યવહાર છં.

એતેન “માં ન જાનામિ” ઇતિ પ્રતીત્યા વિલક્ષણાજ્ઞાનસિદ્ધિ-વેદાન્તિનામપાસ્તા, અસદ્ભૂતવ્યવહારનયગ્રાહ્યેણ અચેતનસ્વભાવેનૈવ તદુપપત્તેઃ, પરમભાવગ્રાહકનયદં કર્મ-નોકર્મ નદં મૂર્તસ્વભાવ કહિં ॥ ૧૩-૭ ॥

ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યોમાં જે અચેતનસ્વભાવ છે. તે સહજ રીતે પોતાનો મૂલભૂત ધર્મ હોવાથી પરમભાવગ્રાહકનયથી હોય છે. તે જ અચેતન સ્વભાવ જીવદ્રવ્યમાં પણ કહેવાય છે. પરંતુ જીવમાં અચેતનતા પોતાની સહજ રીતે ન હોવાથી, તથા કર્મ અને શરીરાદિ અચેતનવસ્તુની સાથે એકાંગિતાપણાને લીધે (એટલે કે એકમેક પણાને લીધે) હોવાથી અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી જાણવી. જેમ “તપેલા લોહમાં” જે ઉષ્ણતા-દાહકતા છે.

તે લોહની પોતાની નથી, અગ્નિની છે. એટલે કે લોહમાં પરદ્રવ્યના સંયોગ વડે કરાયેલી છે તેથી તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી કહેવાય છે. તેવી જ રીતે જીવમાં અચેતનતા જડદ્રવ્યના સંયોગથી કહેવાય છે. તે માટે અહીં અસદ્ભૂતવ્યવહારનય જાણવો.

આ કારણે જ જ્ઞાનાવરણીયાદિ અચેતન એવાં કર્મોના તીવ્ર ઉદયવાળા જીવમાં “આ જડ છે” “આ અચેતન છે” આ મૂર્ખ છે, ઈત્યાદિ વ્યવહાર થાય છે. ઓછી બુદ્ધિવાળા પુરુષને તું તો ઢોર છે. તું તો ગમાર છે આવા સઘળા વ્યવહારો આ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જાણવા.

અહીં કેટલાક વેદાન્તદર્શનાનુયાયી જીવો આમ માને છે કે “હું મારી પોતાની જાતને (મને) જાણતો નથી” આવો જે વ્યવહાર થાય છે અથવા આકુળવ્યાકુલ અવસ્થામાં, ઘણી ટેન્સનવાળી અવસ્થામાં, અને ભ્રમાત્મક અવસ્થામાં પોતે શું કરે છે. શું બોલે છે તથા શું વ્યવહાર કરે છે. તેની કર્તાને પોતાને પણ કંઈ ખબર રહેતી નથી તે આ એક પ્રકારનું વિલક્ષણ “અજ્ઞાન” છે. આમ વેદાન્તિકો માને છે. “માં ન જાનામિ” હું મારી જાતને જાણતો નથી. આવી પ્રતીતિ દ્વારા વિલક્ષણ એવા અજ્ઞાનની સિદ્ધિ વેદાન્તિકોએ જે માનેલી છે. તે વાત एतेन अपास्ता = આ નયની અપેક્ષાએ અચેતન સ્વભાવ માનવા દ્વારા દૂર કરાઈ. કારણ કે અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી સમજાવાતા એવા તે “અચેતનસ્વભાવ વડે જ” “માં ન જાનામિ” આવી પ્રતીતિ થઈ જશે. તેથી આવા પ્રકારનું વિલક્ષણ અજ્ઞાન માનવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે ચેતનતા અને અચેતનતા સ્વભાવ સમજાવ્યા.

જીવદ્રવ્યમાં જે ચેતનતા સ્વભાવ છે. તે પરમભાવગ્રાહકનયથી સમજવો, કર્મ-નોકર્મમાં જે ચેતનતા સ્વભાવ છે. તે અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયથી જાણવો. કર્મ-નોકર્મમાં તથા જીવ વિનાનાં પાંચ દ્રવ્યોમાં જે અચેતનસ્વભાવ છે, તે પરમભાવગ્રાહકનયથી હોય છે. અને જીવમાં જે અચેતનસ્વભાવ છે, તે અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી જાણવો. જે દ્રવ્યમાં જે સ્વભાવ પોતાનો સહજ હોય છે. તે પરમભાવગ્રાહકનયથી કહેવાય છે. અને બીજા દ્રવ્યના સંયોગથી જે સ્વભાવ આવે છે. તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી સમજવો.

હવે મૂર્ત-અમૂર્ત સ્વભાવ સમજાવે છે.

કર્મ અને નોકર્મ એ પુદ્ગલાસ્તિકાયદ્રવ્ય છે. તેથી તેમાં મૂર્ત સ્વભાવ સહજ છે. અને તે સ્વભાવ પરમભાવગ્રાહકનયથી છે. એમ જાણવું. કારણ કે વર્ણ ગંધ રસ

અને સ્પર્શવાળાપણુ આ તો પુદ્ગલદ્રવ્યનું લક્ષણ જ છે. તેથી કર્મ-નોકર્મ તથા ઘટપટ આદિ સમસ્ત પુદ્ગલદ્રવ્યમાં મૂર્તપણુ પોતાનું સહજસ્વરૂપ હોવાથી પરમભાવગ્રાહક નયથી જાણવું. ॥ ૨૧૫ ॥

અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી જીવનં મૂર્તસ્વભાવ ષણિ કહિં. અત એવ “અયમાત્મા દૃશ્યતે, અમુમાત્માનં ષશ્યામિ” એ વ્યવહાર છડ, એ સ્વભાવે જ “રક્તૌ ચ ષદ્વપ્રભવાસુપૂજ્યૌ” ઇત્યાદિ વચન છડ. પરમભાવગ્રાહકનયં પુદ્ગલદ્રવ્ય વિના બીજાં સર્વદ્રવ્યનં અમૂર્તસ્વભાવ કહિં. ॥ ૧૩-૮ ॥

જીવદ્રવ્ય જે અમૂર્ત છે તે પરમભાવગ્રાહકનયથી છે. કારણકે જીવદ્રવ્ય પોતે સ્વયં વર્ણાદિવાળુ દ્રવ્ય નથી. એટલે અરૂપીદ્રવ્ય છે. અને એ અરૂપીપણું સ્વતઃ છે. છતાં શરીરાદિ પુદ્ગલદ્રવ્યના સંબંધે વર્ણાદિવાળાપણુ પણ જીવદ્રવ્યની અંદર છે. અને તે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી જીવદ્રવ્યમાં આવા પ્રકારનું ઉપચરિત મૂર્તપણું જે કહેવાય છે તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જાણવું. આમ જીવમાં મૂર્તપણું પણ છે. એટલે જ “આ આત્મા દેખાય છે. હું આ આત્માને (ચૈત્ર-મૈત્રાદિને) દેખું છું.” એ સઘળા વ્યવહાર થાય છે. જો કે આત્મા સ્વયં વર્ણાદિ રહિત હોવાથી પોતાના સ્વરૂપે તો અમૂર્ત જ છે. તથાપિ દૂધ અને વિષ મિશ્ર થયાં હોય ત્યારે વિષ તો વિષ છે જ, પરંતુ દૂધ પણ વિષ જ કહેવાય છે. તેમ આત્મા અને શરીર મિશ્ર થયેલાં છે એટલે શરીર તો મૂર્ત છે જ, પરંતુ આત્મા પણ શરીર સાથે ભળ્યો છતો મૂર્ત કહેવાય છે.

આ કારણથી જ “ષદ્વપ્રભુ અને વાસુપૂજ્ય, દોય રાતા કહીએ” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનો સંગતિવાળાં થાય છે. તથા પુદ્ગલ વિનાનાં શેષ ષાંચે દ્રવ્યોમાં જે અમૂર્તસ્વભાવ (વર્ણાદિરહિતતા) છે. તે પોતાની સહજ છે. ઉપચરિત નથી તેથી તે અમૂર્તતા પરમભાવગ્રાહકનયથી જાણવી. ॥ ૨૧૬ ॥

ઉપચારઈ ષણિ પુદ્ગલિં રે, નહીં અમૂર્ત સ્વભાવ ।

ઉપચરિઈ અનુગમવશિં રે, વ્યવહારિઈ જે ભાવો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૯ ॥

ગાથાર્થ— પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ઉપચારથી પણ અમૂર્તસ્વભાવ સંભવતો નથી. જે ભાવોનો વ્યવહાર જગતમાં થતો હોય તે જ ભાવોનો એકમેકપણાના સંબંધથી ઉપચાર કરાય છે. (ગમે તેમ ઉપચાર કરાતો નથી.) ॥ ૧૩-૯ ॥

ટબો- ચેતનસંયોગઈ દેહાદિકનઈ વિષઈ જિમ ચેતનત્વ ઉપચરિઈ છઈ. તિમ અમૂર્તત્વ ઉપચરતા નથી. તે માટિં અસદ્ભૂતવ્યવહારથી પણિ પુદ્ગલનઈ અમૂર્તસ્વભાવ ન કહિઈ.

પ્રત્યાસતિદોષઈ અમૂર્તત્વ તિહાં કિમ ન ઉપચરિઈ ? તે ઉપર કહઈ છઈ- અનુગમવશિં-એકસંબંધ જોડતાં, જેહ સ્વભાવ વ્યવહારિઈ, તે ઉપચરિઈ, પણિ સર્વ ધર્મનો ઉપચાર ન હોઈ. તથા ચ “આરોપે સતિ નિમિત્તાનુસરણમ્, ન તુ નિમિત્તમુરી-કૃત્યારોપ” ઇતિ ન્યાયોઽત્રાશ્રયણીયઃ, ઇતિ ભાવઃ ॥ ૧૩-૧ ॥

વિવેચન- જીવદ્રવ્ય અને શરીરાદિ પુદ્ગલદ્રવ્ય, દૂધ અને પાણીની જેમ એકમેક થયેલા છે. તે શરીરાદિ પુદ્ગલના સંયોગથી જીવદ્રવ્યમાં જેમ મૂર્તતાનો ઉપચાર કરાય છે. તેમ જીવના સંયોગે દેહાદિ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં અમૂર્તતાનો ઉપચાર કરાય કે ન કરાય ? તે વાત સ્પષ્ટ કરે છે.

ચેતનસંયોગઈ દેહાદિકનઈ વિષઈ જિમ ચેતનત્વ ઉપચરિઈ છઈ, તિમ અમૂર્તત્વ ઉપચરતા નથી, તે માટિં અસદ્ભૂત વ્યવહારથી પણિ પુદ્ગલનઈ અમૂર્તસ્વભાવ ન કહિઈ.

જીવ અને શરીરાદિપુદ્ગલદ્રવ્ય, લોહ અને અગ્નિની જેમ, દૂધ અને પાણીની જેમ એકમેક (તન્મય) થયેલાં છે. તોપણ જીવના કેટલાક ધર્મનો જ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ઉપચાર કરાય છે. સર્વધર્મનો ઉપચાર કરાતો નથી. કારણકે તેવો વ્યવહાર જગતમાં પ્રસિદ્ધ દેખાતો નથી. તે માટે ચેતનના સંયોગે દેહાદિક પુદ્ગલદ્રવ્યને વિષે જેમ જીવદ્રવ્યનું “ચેતનત્વ” ઉપચાર કરાય છે. તેમ તે જ જીવદ્રવ્યનું જે અમૂર્તત્વ છે. તે દેહાદિકને વિષે જગતના લોકો દ્વારા ઉપચાર કરાતું નથી. તે માટે અસદ્ભૂતવ્યવહાર નયથી પણ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ચેતન સ્વભાવ કહેવાય, પણ અમૂર્ત સ્વભાવ કહેવાતો નથી.

સારાંશ કે આ બન્ને દ્રવ્યો લોહાગ્નિની જેમ અને ક્ષીર-નીરની જેમ મળેલાં છે. તે પણ શરીરાદિપુદ્ગલદ્રવ્યની અચેતનતા અને મૂર્તતા આ બન્ને ધર્મોનો જીવદ્રવ્યમાં ઉપચાર કરાય છે. કારણ કે જગતમાં તેવો વ્યવહાર દેખાય છે. તથા જીવદ્રવ્યની ચેતનતાનો ઉપચાર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં થાય છે. કારણ કે તેવો વ્યવહાર પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમ કે “મારા કાન સાંભળે છે, મારી આંખ દેખે છે, મારૂ શરીર ચૈતન્યવાળુ છે” ઈત્યાદિ વ્યવહાર જણાય છે. પરંતુ જીવદ્રવ્યની અમૂર્તતાનો ઉપચાર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં

કરાતો નથી. કારણ કે બન્ને દ્રવ્યો મળેલાં હોવા છતાં પુદ્ગલ દ્રવ્યની મૂર્તતા પરાભૂત (પરાભવ પામેલી) થતી નથી. તેથી ઉપચારે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અમૂર્ત તરીકે લોકમાં વ્યવહારાતું નથી.

જેમ લોહ અને અગ્નિ મિશ્ર થવા છતાં અગ્નિના યોગે લોહમાં દાહકતા અને ઉષ્ણતા ઉપચારાય છે. પરંતુ લોહનો યોગ હોવા છતાં અગ્નિમાં લોહના ધર્મો અદાહકતા અને શીતળતાનો ઉપચાર કરાતો નથી. અગ્નિના યોગે લોહ દાહ કરે છે. પરંતુ લોહના યોગે અગ્નિ અદાહક બની જતો નથી. તથા દૂધ અને વિષ મિશ્ર થવા છતાં વિષના યોગે દૂધમાં વિષપણું આવે છે અને તેથી ઉપચારાય છે. પરંતુ દૂધના યોગે વિષમાં નિર્વિષતા આવતી નથી. અને તેથી જ ઉપચારાતી નથી. તેમ પુદ્ગલદ્રવ્યની મૂર્તતા અને અચેતનતા આમ બન્ને ધર્મોનો ઉપચાર જીવદ્રવ્યમાં થાય છે. પરંતુ ચેતનદ્રવ્યની કેવળ ચેતનતા નામના એક જ સ્વભાવનો પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ઉપચાર કરાય છે. પણ ચેતનદ્રવ્યની અમૂર્તતા નામનો જે બીજો સ્વભાવ છે તેનો ઉપચાર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં કરાયેલો જગતમાં જોવા મળતો નથી. તેથી અસદ્ભૂતવ્યવહાર નયથી પણ અમૂર્તતા પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી.

પ્રત્યાસત્તિદોષદ્વં-અમૂર્તત્વ તિહાં કિમ ન ઉપચરિદ્વં ? તે ઉપર કહદ્વં છદ્વં.

અહીં એક પ્રશ્ન થવો સંભવિત છે કે જ્યારે જીવદ્રવ્ય અને શરીરાદિ પુદ્ગલદ્રવ્ય આમ આ બન્ને દ્રવ્યો એકમેક બનીને મિશ્ર થયેલાં છે. બન્ને દ્રવ્યો એકબીજાની અત્યન્ત પ્રત્યાસત્તિ સંબંધને લીધે (નિકટતા) પામેલાં છે. તો આવા પ્રકારની અત્યન્ત પ્રત્યાસત્તિ (અતિશય નિકટતા)ના કારણે જીવદ્રવ્યની અમૂર્તતાનો શરીરાદિપુદ્ગલદ્રવ્યમાં ઉપચાર થવો જોઈએ. જેમ વસ્ત્ર અને અત્તરનો સમાગમ થાય તો અત્તરના સંયોગથી વસ્ત્રમાં સુંગધિતાનો ઉપચાર કરાય જ છે. તેમ અહીં પણ અતિશય પ્રત્યાસત્તિ (નિકટતા) હોવાથી ઉપચાર થવો જોઈએ, તે કેમ થતો નથી ? તેવી શંકા ઉપર ગ્રંથકારશ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજશ્રી જણાવે છે કે—

અનુગમવશિં-એકસંબંધ જોડતાં, જેહ સ્વભાવ વ્યવહારિદ્વં, તે ઉપચરિદ્વં, પળિ સર્વધર્મનો ઉપચાર ન હોદ્વં. તથા ચ-“આરોપે સત્તિ નિમિત્તાનુસરણમ્, ન તુ નિમિત્તમુરરીકૃત્યારોપઃ” ઇતિ ન્યાયોઽત્રાશ્રયણીયઃ ॥ ૧૩-૧ ॥

અનુગમ એટલે કોઈ પણ બે દ્રવ્યોનો એકમેક સંબંધ થવો, તન્મય થઈ જવું. તેને અનુગમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અનુગમવશે પણ (એટલે કે કોઈ પણ બે દ્રવ્યોનો એકમેક થવા રૂપ સંબંધ જોડાવા છતાં પણ) અન્યદ્રવ્યના જે સ્વભાવનો

અન્યદ્રવ્યમાં વ્યવહાર થતો હોય, તેનો જ ઉપચાર કરવો જોઈએ. પરંતુ અન્યદ્રવ્યના સર્વ ધર્મોનો અન્યદ્રવ્યમાં ઉપચાર કરવો જોઈએ નહીં, ભલે પ્રત્યાસત્તિ છે. તો પણ જગતના લોકો જે ધર્મનો અન્યમાં વ્યવહાર કરતા હોય, ત્યાં જ ઉપચાર કરવો. અને જગતના લોકો અન્યદ્રવ્યમાં જે ધર્મનો વ્યવહાર ન કરતા હોય ત્યાં પ્રત્યાસત્તિ હોવા છતાં પણ ઉપચાર ન કરવો. જેમ વિષની વિષતા દૂધમાં ઉપચારાય છે. પરંતુ દૂધની નિર્વિષતા વિષમાં ઉપચારાતી નથી. અગ્નિની ઉષ્ણતા અને દાહકતાનો ઉપચાર લોહમાં દેખાય છે. પરંતુ લોહની શીતળતા અને અદાહકતાનો ઉપચાર અગ્નિમાં થતો નથી. તેમ અહીં સમજવું.

આ રીતે જોતાં એક વાત એ ફલિત થાય છે કે જગતના લોકોએ જ્યાં જેનો આરોપ (ઉપચાર) કર્યો હોય, ત્યાં જ તે આરોપનું (ઉપચારનું) શું કારણ છે ? તે કારણ (નિમિત્ત)નું અનુસરણ કરવું. જ્યાં લોકોએ ઉપચાર કર્યો જ હોય, ત્યાં જ પ્રત્યાસત્તિને (નિકટતાને) નિમિત્ત માનવી પરંતુ નિમિત્તને પ્રધાન કરીને આરોપ ન કરવો. નિકટતા નામના નિમિત્તને દેખીને ઉપચાર કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. “એકમેકથવા” રૂપ (પ્રત્યાસત્તિ) નિમિત્ત છે. માટે આરોપ (ઉપચાર) થવો જ જોઈએ એવો આગ્રહ ન રાખવો. પરંતુ જ્યાં જ્યાં જેનો જેનો ઉપચાર થતો દેખાતો હોય ત્યાં ત્યાં તેના નિમિત્તનું અનુસરણ કરવું. તેથી સંસ્કૃતમાં અને ન્યાય શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવા આ ન્યાયનો અહીં આશ્રય કરવો કે “જ્યાં જ્યાં આરોપ (ઉપચાર) થયો હોય, ત્યાં ત્યાં તે ઉપચારનું નિમિત્ત શોધવું, પરંતુ નિમિત્તને આગળ કરીને ઉપચાર ન કરવો. ॥ ૨૧૭ ॥

એ ભાવિં સંમતિ ભણિઉં રે, અનુગત અર્થ અસેસ ।

જલપય જિમ નવિ વિભજિઈ રે, યાવત અંત્ય વિશેષો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૧૦ ॥

અનભિભૂત જિહાં મૂર્તતા રે, અમૂર્તતા તિહાં નાંહી ।

જિહાં અભિભૂત અમૂર્તતા રે, મૂર્તિ અનંત્ય તે માંહી રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૧૧ ॥

ગાથાર્થ- આ જ અભિપ્રાયને અનુસારે સમ્મતિ તર્કમાં કહ્યું છે કે અત્યન્ત ગાઢ સંબંધ પામેલા સર્વ દ્રવ્યોમાં દૂધ અને પાણીની જેમ અત્યન્ત ભેદ ન કરવો. છેલ્લે અન્ત્ય એવા પોતાના વિશેષ સ્વરૂપથી જ ભેદ જણાય છે. ॥ ૧૩-૧૦ ॥

જ્યાં રહેલી મૂર્તતા અભિભૂત (પરાભવ પામેલી) થતી નથી. ત્યાં અમૂર્તતા કહેવાતી નથી. અને જ્યાં રહેલી અમૂર્તતા અભિભૂત (પરાભવ પામેલી) થાય છે. ત્યાં મૂર્તતા અન્તિમ વિશેષ રૂપ નથી. ॥ ૧૩-૧૧ ॥

ટાંબો- એ ભાવિ-એ અભિપ્રાયઠં, સમ્મતિ ગ્રંથમાંહિ કહિંઈં છઈં, જે અનુગત-અત્યન્ત સંબદ્ધ, અશેષ કહિતાં-સર્વ, અર્થ, જલ પય જિમ-ખીર નીર પરિ, વિભજિઈં નહીં. પૃથક્ કરિંઈં નહીં. કિહાંતાંઈં અન્ત્ય વિશેષઈં-શુદ્ધ પુદ્ગલ જીવ લક્ષણઈં વિભજિઈં.

યથા- “ઔદારિકાદિવર્ગણાનિષ્વન્નાચ્છરીરાદેર્જાનધનાસંખ્યેયપ્રદેશ આત્મા ધિન્નઃ”
इति । अत्र गाथा—

अन्नोन्नाणुगयाणं, “इमं व तं व” त्ति विभयणमजुत्तं ।

जह दुद्धपाणियाणं, जावंत विसेसपज्जाया ॥ १-४७ ॥ ॥ १३-१० ॥

ઈમ કહતાં- “મૂર્તતા જો પુદ્ગલદ્રવ્ય વિભાજક અંત્યવિશેષ છઈં, તો તેહનો ઉપચાર આત્મ દ્રવ્યઈં કિમ હોઈ ? અનઈં-જો તે વિશેષ નહીં, તો અન્યોન્યાનુગમઈં અમૂર્તતાનો ઉપચાર પુદ્ગલદ્રવ્યઈં કિમ ન હોઈ ? એહવી શંકા કોઈકનઈં હોઈ છઈં, તે ટાળવાનઈં કહઈં છઈં.-

જિહાં-પુદ્ગલદ્રવ્યઈં મૂર્તતા અભિભૂત નથી, કિંતુ ઉદ્ભૂત છઈં, તિહાં અમૂર્તતા સ્વભાવ ન હોઈ, તે માટિં-અમૂર્તતા અપુદ્ગલદ્રવ્યનો અંત્યવિશેષ, અનઈં જિહાં-આત્મદ્રવ્યઈં કર્મદોષઈં અમૂર્તતા અભિભૂત છઈં, તિહાં મૂર્તતા અનંત્ય અનુગમજનિત સાધારણ ધર્મરૂપ હોઈ. તથા ચ—

अन्योऽन्यानुगमाविशेषेऽपि क्वचिदेव किञ्चिदेव केनचित् कथंचिदनुभूयते, इति यथागमव्यवहारमाश्रयणीयम् ॥ १३-११ ॥

વિવેચન- પુદ્ગલદ્રવ્યમાં રહેલી મૂર્તતા અને અચેતનતા આ બન્ને ધર્મોનો ઉપચાર જીવદ્રવ્યમાં થાય છે. અને જીવદ્રવ્યમાં રહેલી એકલી ચેતનતાનો જ ઉપચાર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં થાય છે. પરંતુ અમૂર્તતાનો ઉપચાર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં થતો નથી. તે ઉપર વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે—

ए भाविं-ए अभिप्रायइं, सम्मतिग्रंथमांहि कहिउं छइं. जे अनुगत-अत्यन्तसंबद्ध. अशेष कहितां सर्व, अर्थ, जलपय जिम = खीर-नीर परि विभजिइं नहीं-पृथक् करिइं नहीं, किहांताइं-अन्त्य-विशेषइं शुद्धपुद्गलजीव लक्षणइं विभजिइं-यथा “औदारिकादि वर्णानिष्पन्नाच्छरीरादेर्ज्ञानधनासंख्येयप्रदेश आत्मा भिन्नः इति । अत्र गाथा-

ઉપર સમજાવેલા આ અભિપ્રાય પ્રમાણે સમ્મતિતર્ક નામના ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે જે દ્રવ્યો અનુગત હોય, એટલે કે અત્યન્તસંબંધવાળાં હોય, પરસ્પર એકમેક થઈને રહેલાં હોય, તે સઘળાં દ્રવ્યોનો, “જલપય”ની જેમ એટલે કે ક્ષીરનીરની જેમ અર્થાત્ દૂધ અને પાણીની જેમ તન્મય થયેલાંનો વિભાગ કરવો નહીં. એટલે કે પૃથક્ કરવાં નહીં. સારાંશ એ છે કે દૂધ અને પાણીની માફક અત્યન્ત સંબંધવાળાં થયેલાં જે દ્રવ્યો હોય છે. તેનો અત્યન્ત ભેદ કરવો નહીં. જીવદ્રવ્ય અને શરીરાદિ પુદ્ગલદ્રવ્ય દૂધ-પાણીની જેમ તન્મય થયેલાં છે. એટલે તેનો (અત્યન્ત) ભેદ કરવો ઉચિત નથી.

પ્રશ્ન- કિહાંતાંઈ = ક્યાં સુધી, જીવ-પુદ્ગલનો ભેદ ન કરવો ?

ઉત્તર- અન્ત્યવિશેષે જીવ-પુદ્ગલનો ભેદ કરવો. એટલે કે શુદ્ધ એવા જીવનું જે લક્ષણ, અને શુદ્ધ એવા પુદ્ગલનું જે લક્ષણ છે. તે બન્ને લક્ષણો અન્ત્યવિશેષ કહેવાય છે. શુદ્ધ જીવદ્રવ્યનું અને કેવળ એકલા પુદ્ગલ દ્રવ્યનું જે લક્ષણ છે. કે જે લક્ષણો વડે અન્યોન્ય બનેલા દ્રવ્યોનો ભેદ કરી શકાય છે તેવા લક્ષણો રૂપ અન્ત્ય વિશેષ વડે વિભાગ કરવો.

જીવ અને શરીર એવાં એકમેક થયેલાં છે કે તે બન્નેમાં “આ જીવ છે અને તે શરીર છે” આમ બે દ્રવ્યોનો વિભાગ થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ તે બન્ને દ્રવ્યોનો વિભાગ સમજાવનારાં જે જુદાં જુદાં લક્ષણો છે. તેનાથી વિભાગ કરવો. બન્ને દ્રવ્યોનો વિભાગ સમજાવનારાં જે લક્ષણો છે. તે “અન્ત્યવિશેષ” કહેવાય છે. જેમ કે “ઔદારિક” આદિ વર્ગજ્ઞાઓનું બનેલું જે છે તે શરીર છે. આ લક્ષણ શરીરમાં જ લાગુ પડે છે. આત્મામાં લાગુ પડતું નથી. અને જ્ઞાનધનવાળો તથા જ્ઞાનધનવાળા અસંખ્યાતપ્રદેશોવાળો જે પદાર્થ છે તે આત્મા છે. આ લક્ષણ આત્મામાં જ લાગુ પડે છે પણ શરીરમાં લાગુ પડતું નથી. તેથી આ લક્ષણ દ્વારા શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે. આમ વિભાગ કરવો.

જે બે દ્રવ્યો અત્યન્ત સંબંધવાળાં બન્યાં હોય છે. જેમ કે દૂધ અને પાણી, લોહ અને અગ્નિ, જીવ અને શરીર ઈત્યાદિ. તે સઘળાં દ્રવ્યોમાં ક્ષેત્ર આશ્રયી વિભાગ થઈ શકતો નથી. આ ભાગમાં જે છે તે દૂધ અને તે ભાગમાં જે છે તે પાણી, આવો ભેદ

જેમ થતો નથી તેમ જીવ-શરીરમાં પણ તેવો ક્ષેત્ર આશ્રયી ભેદ થતો નથી. પરંતુ તેઓનો વિભાગ (ભેદ) સમજાવનાર=વિભાજક એવાં જે લક્ષણો છે. તે લક્ષણોને અન્યવિશેષ કહેવાય છે. તેનાથી ભેદ કરવો. જેમ કે “ઔદારિકાદિ વર્ગણાઓથી જે બનેલું હોય છે તે શરીર કહેવાય છે. અને જ્ઞાનધનવાળા એવા અસંખ્યાત પ્રદેશોનું બનેલું જે દ્રવ્ય છે. તે જીવ છે. આમ લક્ષણથી ભેદ કરવો. પરંતુ ક્ષેત્રથી ભેદ ન કરવો. જેમ એક કપ ચામાં દૂધ, ચા, ખાંડ અને મસાલો આદિ ઘણાં દ્રવ્યો એકમેક થયેલાં છે. તેનો ક્ષેત્ર આશ્રયી ભેદ થતો નથી. પરંતુ સફેદાઈ, કડવાશ, ગળપણ અને તીખાશ આદિ અન્ય વિશેષ વડે ભેદ થઈ શકે છે. તેમ અહીં જાણવું. સમ્મતિતર્કની તે ગાથા આ પ્રમાણે—

અન્નોન્નાણુગયાણં, “ઇમં વ તં વ ત્તિ” વિભયણમજુતં ।

જહ દુદ્ધપાણિયાણં, જાવંત વિસેસપજ્જાયા ॥ ૧-૪૭ ॥ ॥ ૧૩-૧૦ ॥

જે બે દ્રવ્યો અન્યોન્ય (અરસપરસ) અનુગત (અત્યન્ત સંબંધવાળાં) થયેલાં હોય, તેમાં “આ અને તે” આવો વિભાગ કરવો તે અયુક્ત છે. જેમ દૂધ અને પાણીમાં ભેદ થતો નથી તેમ, યાવત્ અન્યવિશેષ એવા પર્યાયથી (અન્તિમવિભાજક એવા લક્ષણથી) જ ભેદ થાય છે. એકમેક થયેલા બે દ્રવ્યોનો ક્ષેત્રથી “આ અને તે” એવો વિભાગ કરવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ અન્તિમવિશેષતાથી = દ્રવ્યવિભાજક ધર્મવિશેષથી એટલે કે બે દ્રવ્યોનો વિભાગ કરી આપે તેવા લક્ષણ વિશેષથી તે બન્નેનો ભેદ બુદ્ધિદ્વારા અવશ્ય થાય છે. ॥ ૨૧૮ ॥

ઇમ કહતાં-મૂર્તતા જો પુદ્ગલદ્રવ્ય વિભાજક અન્યવિશેષ છડ, તો તેહનો ઉપચાર આત્મદ્રવ્યઈં કિમ હોઈ ? અનઈ જો તે વિશેષ નહીં, તો-અન્યોન્યાનુગમઈં અમૂર્તતાનો ઉપચાર પુદ્ગલદ્રવ્યઈ કિમ ન હોઈ ? ઇહવી શંકા કોઈકનઈં હોઈ છડ, તે ટાલવાનઈં કહઈ છડ—

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે “ઇમ કહતાં = જો આમ કહો છો કે “અન્યવિશેષથી” જ ભેદ થઈ શકે છે. અન્યથા એકમેક થયેલાં દ્રવ્યોનો ભેદ થઈ શકતો નથી, તો પુદ્ગલમાં રહેલી મૂર્તતા અને જીવદ્રવ્યમાં રહેલી અમૂર્તતા એ બન્ને લક્ષણો પોત પોતાના દ્રવ્યમાત્રમાં જ વર્તતાં હોવાથી “અન્યવિશેષ” માનવાં જોઈએ. દ્રવ્યવિભાજક ધર્મ માનવા જોઈએ. હવે અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે— “મૂર્તતા” એ પુદ્ગલદ્રવ્યનો (જીવાદિ દ્રવ્યથી) વિભાજક (વિભાગ-ભેદ સમજાવનારો) જો અન્યવિશેષ

છે. તો પછી તે મૂર્તતા પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જ માત્ર હોવી જોઈએ. તે મૂર્તતાનો ઉપચાર આત્મદ્રવ્યમાં કેમ કરાય ? કારણ કે જે મૂર્તતા પુદ્ગલદ્રવ્યનો અન્યદ્રવ્યોથી વિભાગ સમજાવે છે તે મૂર્તતાનો જો અન્ય દ્રવ્યમાં (જીવદ્રવ્યમાં) ઉપચાર કરાય છે એમ કહીએ તો પછી બે દ્રવ્યોનો વિભાગ રહેતો જ નથી. મૂર્તતા ધર્મ બન્ને દ્રવ્યોમાં રહેવાથી વિભાજક ધર્મ રહેતો જ નથી. આ રીતે વિભાજક ન બનવાથી અન્યવિશેષ પણ કહેવાશે નહીં.

अनङ्गं जो ते विशेष नहीं = હવે જો તે મૂર્તતાને પુદ્ગલદ્રવ્યના વિભાજક ગુણ તરીકે “અન્યવિશેષ” ન માનો તો સાધારણ ધર્મ થયો, એક દ્રવ્યમાં (પુદ્ગલમાં) સ્વભાવપણે અને બીજા દ્રવ્યમાં (જીવદ્રવ્યમાં) ઉપચારથી રહેવાવાળી મૂર્તતા થઈ. તો તેવી જ રીતે જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય અન્યોન્ય (અરસપરસ) અનુગમ (અત્યન્તગાઢ સંબંધ) વાળાં હોવાથી જેમ પુદ્ગલની મૂર્તતાનો આરોપ જીવદ્રવ્યમાં કરાય છે. તેવી જ રીતે જીવદ્રવ્યમાં રહેલી અમૂર્તતાનો ઉપચાર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ જીવની અમૂર્તતાનો પણ ઉપચાર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં થવો જોઈએ. કારણ કે મૂર્તતાની જેમ અમૂર્તતા પણ હવે અન્યવિશેષ કહેવાશે નહીં માટે તેનો પણ ઉપચાર થવો જોઈએ.

આવી શંકા કોઈ જિજ્ઞાસુ જીવને થવાનો સંભવ છે. તે શંકા ટાળવા માટે હવે પછીની ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી આ વાતની સ્પષ્ટતા કરે છે.

जिहां-पुद्गलद्रव्यइ मूर्तता अभिभूत नथी, किन्तु उद्भूत छइ, तिहां अमूर्तता स्वभाव न होइ, ते माटिं अमूर्तता अपुद्गलद्रव्यनो अन्त्यविशेष.

अनङ्गं जिहां आत्मद्रव्यइ कर्मदोषइ अमूर्तता अभिभूत छइ, तिहां मूर्तता अनन्त्य, अनुगमजनित साधारणधर्मरूप होइ,

જો કે જીવ અને શરીરરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્ય અન્યોન્ય અત્યન્ત ગાઢ સંબંધવાળાં બનેલાં દ્રવ્યો છે. તો પણ કોઈ એકદ્રવ્યના ગુણથી બીજા દ્રવ્યનો ગુણ અભિભૂત (પરાભૂત-પરાભવ પામેલ-દબાઈ ગયેલ) થાય છે. અને કોઈ એક દ્રવ્યના ગુણથી બીજા દ્રવ્યનો ગુણ અભિભૂત નથી પણ થાતો. તેથી જ્યાં એક દ્રવ્યનો મૂલભૂત ગુણ જો અભિભૂત થાય છે. તો ત્યાં અન્યદ્રવ્યના ગુણનો ઉપચાર કરાય છે. અને જ્યાં એક દ્રવ્યનો મૂલભૂત ગુણ અન્યદ્રવ્યના ગુણથી અભિભૂત થતો નથી ત્યાં ઉપચાર કરાતો નથી જેમ દૂધ અને વિષ મિશ્ર કરીએ ત્યાં વિષમાં રહેલા પ્રાણઘાતકતા નામના સ્વભાવથી દૂધનો પુષ્ટિકારકતા ગુણ અભિભૂત થઈ જાય છે. તેથી વિષમિશ્રિતદૂધ પણ

ઘાતક કહેવાય છે. પરંતુ દૂધના પુષ્ટિકારકતા નામના સ્વભાવથી વિષનો પ્રાણઘાતકતા સ્વભાવ જે છે તે અભિભૂત થતો નથી. તેથી દૂધમિશ્રિત વિષ પુષ્ટિકારક કહેવાતુ નથી. તથા લોહ અને અગ્નિ મિશ્ર થાય છે. ત્યાં અગ્નિ દ્રવ્યની ઉષ્ણતા અને દાહકતા સ્વભાવથી લોહના અનુષ્ણતા અને અદાહકતા સ્વભાવનો પરાભવ થાય છે. પરંતુ લોહના સ્વભાવોથી અગ્નિના સ્વભાવોનો પરાભવ થતો નથી. તથા કાચુ પાણી અને પાકુપાણી મિશ્ર કરીએ તો કાચા પાણીનો સચિત્તાસ્વભાવ પાકાપાણીના અચિત્તા સ્વભાવનો પરાભવ કરે છે. પરંતુ પાકાપાણીનો અચિત્તાસ્વભાવ કાચાપાણીના સચિત્તા સ્વભાવનો પરાભવ કરી શકતું નથી તેવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં રહેલી મૂર્તતાથી જીવદ્રવ્યની અમૂર્તતા પરાભૂત થઈ જાય છે. પરંતુ જીવદ્રવ્યમાં રહેલી અમૂર્તતાથી પુદ્ગલદ્રવ્યની મૂર્તતા હણાતી નથી. પરાભવ પામતી નથી.

આ રીતે હોવાથી, પુદ્ગલદ્રવ્યની મૂર્તતા (જીવદ્રવ્યની અમૂર્તતાથી) અભિભૂત થતી નથી, પરંતુ ઉદ્ભૂત જ રહે છે. તેથી ત્યાં (પુદ્ગલદ્રવ્યમાં) અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી પણ અમૂર્તતા સ્વભાવનો ઉપચાર કરાતો નથી અને અમૂર્તતા મનાતી નથી. તે માટે આ “અમૂર્તતા” સ્વભાવ કેવળ અપુદ્ગલદ્રવ્યોનો જ (પુદ્ગલ વિનાનાં શેષ પાંચ દ્રવ્યો નો જ) ગુણ રહે છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય સિવાયનાં દ્રવ્યોમાં પરમભાવગ્રાહકનયથી જે અમૂર્તતા સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ તે તે દ્રવ્યોમાં જ રહે છે. અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી પણ અન્ય દ્રવ્યમાં (પુદ્ગલદ્રવ્યમાં) ઉપચારે પણ આ અમૂર્ત સ્વભાવ ઘટતો નથી. તેથી આ અમૂર્તતા સર્વદ્રવ્યમાં રહેનાર સાધારણ ધર્મ ન થવાથી અને અપુદ્ગલદ્રવ્યોને પુદ્ગલદ્રવ્યથી વિભાજન કરનાર બનવાથી “અપુદ્ગલદ્રવ્યોનો આ અમૂર્તતા, એ અન્યવિશેષગુણ કહેવાય છે. અને જ્યાં એટલે કે આત્મદ્રવ્યમાં રહેલી જે અમૂર્તતા છે. તે કર્મદોષથી એટલે શરીરના સંબંધથી મૂર્તતા દ્વારા અભિભૂત થઈ જાય છે. તેથી “મૂર્તતા” નો ઉપચાર આત્મદ્રવ્યમાં કરી શકાય છે.

આમ હોવાથી “મૂર્તતા” પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પરમભાવગ્રાહક નયથી પ્રધાનપણે વર્તે છે અને તે જ “મૂર્તતા” અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી અપુદ્ગલદ્રવ્યમાં (જીવાદિદ્રવ્યમાં) પણ વર્તે છે. તેથી પુદ્ગલદ્રવ્યનો ગુણ પુદ્ગલને છોડીને અન્યદ્રવ્યમાં પણ ઉપચારે રહેતો હોવાથી પુદ્ગલદ્રવ્યનો વિભાજક ગુણ બની શકતો નથી. તેથી તેને “અન્યવિશેષ” ગુણ કહેવાતો નથી. પણ “અન્યવિશેષ” ગુણ કહેવાય છે. એટલે જ અનુગમજનિત

= બન્ને દ્રવ્યોનો અત્યન્ત ગાઢ સંબંધ હોવાથી, તેવા સંબંધ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો જીવમાં અને પુગલમાં એમ બન્નેમાં રહેવાવાળો આ મૂર્તતાગુણ સાધારણ ધર્મરૂપ બની જાય છે. તેથી જ તે મૂર્તતાગુણ વિભાજકગુણ તરીકે ન રહેવાથી અન્ત્યવિશેષ ગુણ ન માનતાં અનન્ત્યગુણવિશેષ કહેવાય છે.

તથા ચ-અન્યોન્યાનુગમાવિશેષેऽપિ ક્વચિદેવ કિચ્છિદેવ કેનચિત્ કથંચિદભિભૂયતે, ઇતિ ચથાગમવ્યવહારમાશ્રયણીયમ્. ॥ ૧૩-૧૧ ॥

ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે જગતના પદાર્થોની આવા પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ છે. તેથી આખી વાતનો સારાંશ એ નીકળે છે કે કોઈ પણ બે દ્રવ્યોનું અરસપરસ અત્યન્તગાઢ સંબંધવાળાપણું= પરસ્પર મિશ્ર થવા પણું, એકસરખું સમાન હોવા છતાં પણ કોઈક સ્થળમાં જ, કોઈક જ ધર્મ, કોઈક ધર્મ વડે, કેમે કરીને અભિભૂત કરાય છે. અર્થાત્ સર્વત્ર સર્વ ધર્મનો અભિભવ (પરાભવ) થતો નથી. આ પ્રમાણે આગમશાસ્ત્રોમાં જે વ્યવહારો જેમ કહ્યા છે. તેમ તેનો આશ્રય કરવો. આ રીતે વિચારતાં પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ઉપચારે પણ અમૂર્તતા આવતી નથી. ॥ ૨૧૯ ॥

પુદ્ગલનઈ એકવીસમો રે, ઈમ તો ભાવ વિલુત્ત ।

તેણિ અસદ્ભૂત નયઈ રે, પરોક્ષ અણુઅ અમૂત્તો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૧૨ ॥

ગાથાર્થ- આમ કહીએ તો પુદ્ગલદ્રવ્યમાં એકવીસમો એક સ્વભાવ લોપાઈ જશે. તે કારણે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી પરોક્ષ એવો જે અણુ (પરમાણુ) છે. તેને અમૂર્ત કહેવો. ॥ ૧૩-૧૨ ॥

ટાંબો- “ઉપચારઈ” પણ અમૂર્તસ્વભાવ પુદ્ગલનઈ ન હોઈ, ઈમ કહતાં તો એકવીસમો ભાવ લોપાઈ, તિવારઈ.

“एकविंशतिर्भावाः स्युर्जीवपुद्गलयोर्मताः” એ વચન વ્યાઘાતથી અપસિદ્ધાન્ત થાઈ. તે ટાલવાનઈ કાજિ અસદ્ભૂતવ્યવહાર નયઈ પરોક્ષ જે પુદ્ગલ પરમાણુ છઈ, તેહનઈ અમૂર્ત કહિઈ. વ્યાવહારિકપ્રત્યક્ષાગોચરત્વમમૂર્તત્વં પરમાણૌ ભાવતં સ્વીક્રિયતે, इत्यर्थः ॥ ૧૩-૧૨ ॥

વિવેચન- પુદ્ગલાસ્તિકાયદ્રવ્યમાં રહેલી મૂર્તતા અભિભૂત થતી નથી, તેથી પુદ્ગલદ્રવ્યમાં “અમૂર્તતા” ઉપચારે પણ કહેવાતી નથી. તો ત્યાં ૧૦ વિશેષસ્વભાવો અને ૧૧ સામાન્યસ્વભાવો, આમ મળીને ૨૧ સ્વભાવો છે. આ શાસ્ત્રવચન સંગત થશે નહીં. આવો પ્રશ્ન ઉઠાવીને ગ્રંથકારશ્રી ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે-

“ઉપચારઙ્ગં પઞ્ચિ અમૂર્તસ્વભાવ પુદ્ગલનઙ્ગં ન હોઙ્ગ” ઇમ કહતાં તો એકવીસમો ભાવ લોપાઙ્ગ, તિવારઙ્ગ “એકવિંશતિભાવાઃ સ્યુર્જીવપુદ્ગલયોર્મતાઃ” એ વચન વ્યાઘાતથી અપસિદ્ધાન્ત થાઙ્ગ, તે ટાલવાનઙ્ગ કાર્જિં-અસદ્ભૂતવ્યવહારનયઙ્ગ પરોક્ષ જે પુદ્ગલ પરમાણુ છઙ્ગ, તેહનઙ્ગ અમૂર્ત કહિઙ્ગ.

વ્યાવહારિકપ્રત્યક્ષાગોચરત્વમમૂર્તત્વં પરમાણૌ ભાક્તં સ્વીક્રિયતે, ઇત્યર્થઃ ।

॥ ૧૩-૧૨ ॥

જીવદ્રવ્ય અને શરીરાદિ પુદ્ગલદ્રવ્ય અન્યોન્ય અનુગત થયેલાં છે તો પણ અમૂર્તતા દ્વારા મૂર્તતાનો પરાભવ ન થતો હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ઉપચારે પણ અમૂર્તસ્વભાવ સંભવતો નથી, આમ જ જો કહેવાય તો પુદ્ગલદ્રવ્યમાં એકવીસમો એક સ્વભાવ લોપાઈ જશે. અર્થાત્ ન્યૂન થશે. જ્યારે શાસ્ત્રમાં તો “જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં આમ બન્નેમાં એકવીસ સ્વભાવો હોય છે” આમ કહેલું છે. (નયચક ગ્રંથમાં પણ ગાથા-૬૮ તથા ૬૯માં ૨૧ સ્વભાવોનું કથન છે.) આ ૨૧ સ્વભાવના વિધાનવાણું જે શાસ્ત્રવચન છે. તે વ્યાઘાત પામશે. તેથી આ શાસ્ત્રવચન અપસિદ્ધાન્ત થઈ જશે. મિથ્યાવચન ઠરશે. “પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ ૨૧ સ્વભાવો હોય છે.” આમ કહેનાર શાસ્ત્રવચન અપસિદ્ધાન્ત થઈ જશે.

આવી શંકા અહીં કોઈ શિષ્યોને થાય તેમ છે. તે ટાળવાને કાર્જે (અર્થાત્ તે શંકા દૂર કરવા માટે) કહે છે કે “પરોક્ષ એવા જે પરમાણુઓ (અને દ્વયણુકાદિ) છે”. તેમાં અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી અમૂર્તસ્વભાવ જાણવો.” અમૂર્તના બે અર્થો થાય છે નિશ્ચયનયથી વર્ણ-ગંધ રસ સ્પર્શ રહિતતા તે અમૂર્ત. અને વ્યવહારનયથી ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની જે અવિષયતા તે અમૂર્ત. હવે નિશ્ચયનય માન્ય એવી વર્ણાદિરહિત અમૂર્તતા તો પુદ્ગલદ્રવ્યમાં

૧. મૂલગાથામાં “અણુઙ્ગ” અને ટબામાં પરમાણૌ પદ છે. તેથી પરમાણુમાં તો ઈન્દ્રિય અગોચરતા હોવાથી વ્યવહારનયથી અમૂર્તતા હોઈ શકે છે. પરંતુ દ્વયણુકાદિ સૂક્ષ્મસ્કંધોમાં પણ ઈન્દ્રિય અગોચરતા હોવાથી વ્યવહાર નયથી અમૂર્તતા માનવામાં કોઈ દોષ દેખાતો નથી. એટલે અમે વિવેચનમાં દ્વયણુકાદિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. છતાં ગાથામાં કે ટબામાં અદ્દિ શબ્દ નથી. તેથી તત્ત્વકેવલીગમ્ય.

સંભવતી જ નથી. તેથી ત્યાં વ્યવહારનયને માન્ય એવી અમૂર્તતા લેવી. કે જે અમૂર્તતા પરમાણુ-દ્વયણુક-ત્ર્યણુકાદિ સૂક્ષ્મપરિણામી સ્કંધોમાં છે. ત્યાં અમૂર્તતાનો અર્થ પણ આવો જ છે કે જે ઈન્દ્રિયજન્ય વ્યાવહારિકપ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે અર્થાત્ પાંચ ઈન્દ્રિયજન્ય જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે. તેનો અવિષય હોય તે અમૂર્ત કહેવાય છે. આંખે દેખાય નહીં, કાને સંભળાય નહીં, નાકે સુંઘાય નહીં ઈત્યાદિ ભાવવાળાપણું તે અમૂર્તતા. આવી અમૂર્તતા પરમાણુ આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં છે. તેથી એકવીસમો સ્વભાવ તુટશે નહીં. ॥ ૨૨૦ ॥

કાલ પુદ્ગલાણુ તણો રે, એક પ્રદેશ સ્વભાવ ।

પરમનયઈ પરદ્રવ્યનઈ રે, ભેદ કલ્પના અભાવો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૧૩ ॥

ગાથાર્થ— કાલદ્રવ્યમાં અને પુદ્ગલના પરમાણુદ્રવ્યોમાં પરમભાવગ્રાહકનયથી એકપ્રદેશસ્વભાવતા જાણવી. તે વિનાનાં બાકીનાં પરદ્રવ્યોમાં ભેદકલ્પના રહિત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી એકપ્રદેશસ્વભાવતા જાણવી. ॥ ૧૩-૧૩ ॥

ટાંબો— કાલાણુનઈ તથા પુદ્ગલાણુનઈ પરમભાવગ્રાહકનયઈ એકપ્રદેશસ્વભાવ કહિયઈ, પરદ્રવ્યનઈ-એ ૨ ટાલી બીજા દ્રવ્યનઈ, ભેદકલ્પનારહિત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઈ એકપ્રદેશસ્વભાવ કહિઈ ॥ ૧૩-૧૩ ॥

વિવેચન— ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ, પુદ્ગલ અને કાળ એમ કુલ ૬ દ્રવ્યો છે. તેમાં ધર્મ અને અધર્મ આ બે દ્રવ્યો અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળાં છે. અને આકાશ અનંતપ્રદેશોવાળું દ્રવ્ય છે. તથા આ ત્રણે દ્રવ્યો “અખંડદ્રવ્યો” છે. તે ત્રણ દ્રવ્યોનો કદાપિ વિભાગ થયો નથી, થતો નથી, અને થશે નહીં. તથા સંખ્યામાં પણ એક એક દ્રવ્ય છે. જીવદ્રવ્ય આ સંસારમાં કુલ અનંતાં છે. એક એક જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાતપ્રદેશવાળું અને અખંડદ્રવ્ય છે. આ ચાર દ્રવ્યો અખંડદ્રવ્ય હોવાથી કોઈ અસંખ્યાત અને કોઈ અનંતપ્રદેશવાળું હોવા છતાં પણ આ ચારે દ્રવ્યોમાં અખંડિતતા હોવાથી એક પ્રદેશસ્વભાવતા પણ છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય બે પ્રકારનું હોય છે. પરમાણુમય અને સ્કંધમય, તેના સ્કંધો સંખ્યાતપ્રદેશના, અસંખ્યાતપ્રદેશના અને અનંત પ્રદેશના પણ બનેલા હોય છે. પૂરણ-ગલન સ્વભાવ હોવાથી સ્કંધો બને છે અને વિખેરાય પણ છે એટલે સ્કંધ એ પરમાણુની જેવા મૂલભૂતરૂપે નથી. ઘણા પરમાણુઓ મળવાથી સ્કંધો બને છે. જ્યારે પરમાણુ સ્વરૂપ જે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે. તે મૂલભૂત દ્રવ્ય છે. અનાદિ-અનંત છે. સ્વતંત્ર

છે. અને સ્કંધો તો પરમાણુઓના સંયોગ-વિયોગથી બનવાવાળા છે. અને વિખેરાવા વાળા છે. ત્યાં પરમાણુદ્રવ્ય એકપ્રદેશાત્મક હોવાથી તેમાં એકપ્રદેશ સ્વભાવતા છે. અને તે વાસ્તવિક હોવાથી પરમભાવગ્રાહક નયથી છે. સ્કંધોમાં અનેક પ્રદેશો હોવાથી અનેક પ્રદેશસ્વભાવતા છે. અને તે પરમભાવગ્રાહકનયથી છે.

કાળદ્રવ્યની બાબતમાં કેટલાક આચાર્યોના મતે જીવ અને અજીવની વર્તનાપર્યાય સ્વરૂપ કાળ હોવાથી કાળ એ દ્રવ્ય જ નથી. છતાં બીજા કેટલાક આચાર્યોના મતે ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિશ્ચકના સંચારણથી અઢીઢીપ વ્યાપી કાળદ્રવ્ય છે. કાલ સંબંધી પર-અપર આદિના વ્યવહારમાં હેતુભૂત પદાર્થોની સ્થિતિમર્યાદા જાણવા-જણાવવાના કારણભૂત કાળદ્રવ્ય છે. તે એક સમયાત્મક છે. ક્યારેય પણ સમયોનો પિંડ બનતો નથી. આવલિકા-મુહૂર્ત-દિવસ રાત્રિ ઈત્યાદિ જે વ્યવહારો થાય છે. તે પણ કમસર પસાર થતા સમયોની કલ્પનાકૃત સમુહાત્મક ગણના છે. તેથી એકસમય સ્વરૂપ કાળદ્રવ્ય હોવાથી અને તેનો પિંડ (સ્કંધસ્વરૂપ) બનતો ન હોવાથી એક પ્રદેશસ્વભાવતા જ છે. અને તે વાસ્તવિકસ્વરૂપે હોવાથી પરમભાવગ્રાહકનયથી છે. પરમાણુઓનો પિંડ બનીને જેવો સ્કંધ થાય છે. તેવો કાળમાં સમયોનો સ્કંધ બનતો નથી તેથી તેમાં અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા નથી.

પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જેમ “પરમાણુ” અવિભાજ્ય દ્રવ્ય હોવાથી “અણુ” કહેવાય છે. તેમ કાળદ્રવ્યમાં “સમય” પણ અવિભાજ્ય હોવાથી તેમાં “અણુ” પણાનો ઉપચાર કરાય છે. તેથી સમયને યોગશાસ્ત્રાદિના અંતર શ્લોકમાં (વિવેચનભૂત ભાગમાં) “કાલાણુ” કહ્યો છે. જ્યારે દિગંબરામ્નાયમાં એક એક આકાશપ્રદેશમાં એક એક કાલાણુ દ્રવ્ય વર્તે છે. એમ માનેલ છે. આ રીતે સમયાત્મક કાલાણુમાં અને પરમાણ્વાત્મક પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પરમભાવગ્રાહકનયથી એકપ્રદેશસ્વભાવતા છે. અને શેષચાર દ્રવ્યો (ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-જીવ દ્રવ્યો)માં અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશો હોવાથી અખંડ એક દ્રવ્યરૂપ હોવા છતાં પ્રયોજનવશથી તેમાં ભેદની કલ્પના પણ કરવામાં આવે છે. જેમ કે ઉર્ધ્વદેશમાં રહેલો ધર્માસ્તિકાય, અધોદેશમાં રહેલો ધર્માસ્તિકાય, ઘટાકાશ, પટાકાશ, હસ્તભાગાવચ્છિન્ન જીવપ્રદેશ, પાદભાગાવચ્છિન્ન જીવપ્રદેશ, મુખ ભાગાવચ્છિન્ન જીવપ્રદેશ ઈત્યાદિ સ્વરૂપે પ્રયોજનવશથી ભેદની કલ્પના પણ થાય છે. તેથી આવા પ્રકારની ભેદની કલ્પના જ્યારે કરવામાં ન આવે, અને અખંડ એકદ્રવ્ય રૂપે વિચારવામાં આવે ત્યારે તે ચારે દ્રવ્યોમાં એકપ્રદેશસ્વભાવતા ઘટે છે. તેથી તે એકપ્રદેશ સ્વભાવતા “ભેદકલ્પનારહિત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જાણવી. આ નયની પ્રધાનતામાં ભેદોની કલ્પના ગૌણ કરવામાં આવી છે. અને અખંડ શુદ્ધ એકદ્રવ્યની કલ્પનાને પ્રધાન કરવામાં આવી છે. તેથી

અનેક પ્રદેશો હોવા છતાં અનાદિકાળથી સહજભાવે જ આ પ્રદેશો પરસ્પર સંકળાયેલા અખંડ એકદ્રવ્ય રૂપે જ છે. અને તેમજ રહે છે. અને તેમજ દેખાય છે. તેથી એક પ્રદેશ સ્વભાવતા સંભવે છે. ॥ ૨૨૧ ॥

ભેદ કલ્પનાયુત નયઈ રે, અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ ।

અણુ વિના, પુદ્ગલ અણુ તણોરે, ઉપચારઈ તેહ ભાવો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૧૪ ॥

ગાથાર્થ- ભેદ કલ્પના યુક્ત એવા દ્રવ્યાર્થિકનયથી પરમાણુવિનાનાં પાંચે દ્રવ્યોમાં (પરમાણુ વિનાનાં પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં અને ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-જીવમાં) અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા છે. અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરમાણુઓમાં તે અનેક પ્રદેશસ્વભાવતા ઉપચારથી જાણવી. ॥ ૧૩-૧૪ ॥

ટાંનો- ભેદ કલ્પના સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયઈ અણુ ક. પરમાણુ વિના સર્વદ્રવ્યનઈ અનેકપ્રદેશસ્વભાવ કહિઈ. અનઈ પુદ્ગલ પરમાણુનઈ અનેકપ્રદેશ થાવાની યોગ્યતા છઈ, તે માટઈ-ઉપચારઈ અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ કહિઈ, કાલાણુમાંહિ તે ઉપચાર કારણ નથી, તે માટઈ તેહનઈ સર્વથા એ સ્વભાવ નહીં. ॥ ૧૩-૧૪ ॥

વિવેચન- આ ગાથાનો ભાવાર્થ લગભગ પહેલાંની ૧૩મી ગાથામાં સમજાવાઈ ગયો છે. તો પણ વધારે સ્પષ્ટતા માટે કંઈક લખીએ છીએ.

ભેદકલ્પનાસાપેક્ષ અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયઈ અણુ ક. પરમાણુ વિના સર્વદ્રવ્યનઈ અનેકપ્રદેશસ્ભાવ કહિઈ. અનઈ પુદ્ગલપરમાણુનઈ અનેકપ્રદેશ થાવાની યોગ્યતા છઈ, તે માટઈ ઉપચારઈ અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ કહિઈ, કાલાણુમાંહિ તે ઉપચાર કારણ નથી, તે માટઈ તેહનઈ સર્વથા એ સ્વભાવ નહીં ॥ ૧૩-૧૪ ॥

ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ આ ચાર દ્રવ્યોમાં તથા અણુ કહેતાં જે પરમાણુ છે તેના વિના સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં આમ આ પાંચે દ્રવ્યોમાં ભેદકલ્પના સાપેક્ષ અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી “અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા” કહેવાય છે. જો કે આ દ્રવ્યોમાં પુદ્ગલાસ્તિકાય સિવાયનાં ૪ દ્રવ્યો તો અખંડ છે. તેના ખંડ થતા જ નથી, તેથી તેમાં પ્રયોજનવશથી જે ભેદોની કલ્પના કરવામાં આવે છે. તે દ્રવ્યનું પોતાનું અસલી સ્વરૂપ નથી, કાલ્પનિક (કલ્પનાકૃત) સ્વરૂપ છે. તેથી તેને અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી

સ્વીકારવામાં આવે છે. તથા ભેદોની કલ્પના કરાય છે તેથી ભેદ કલ્પનાસાપેક્ષ. આવા ભેદો કલ્પવા એ શુદ્ધસ્વરૂપ નથી માટે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. આ રીતે પરમાણુવિનાના પાંચદ્રવ્યોમાં ભેદકલ્પનાસાપેક્ષ અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા જાણવી. આ દ્રવ્યોમાં અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા સહજપણે છે જ, કારણ કે ઘણા પ્રદેશોના સમૂહાત્મક એવાં આ પાંચ દ્રવ્યો છે. ફક્ત તેમાં ભેદની કલ્પના જે કરવામાં આવે છે તે અશુદ્ધ છે.

પુદ્ગલાણુ અને કાલાણુ આ બન્ને અણ્વાત્મક હોવાથી તે બન્નેમાં અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા વાસ્તવિકપણે નથી. પરંતુ ઉપચારે “પુદ્ગલાણુ”માં અનેક પ્રદેશસ્વભાવતા સંભવે છે. અને “કાલાણુ”માં તો ઉપચારે પણ અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા સંભવતી નથી. ત્યાં જે પુદ્ગલાણુ (પુદ્ગલદ્રવ્યના પરમાણુઓ) છે. તે પોતે એક પ્રદેશાત્મક હોવાથી જો કે વાસ્તવિકપણે અનેકપ્રદેશતા તેમાં નથી. તો પણ બીજા બીજા પરમાણુઓની સાથે મળ્યા છતાં અનેક પ્રદેશાત્મકસ્કંધપણે પરિણામ પામવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. તેથી ભલે સ્કંધ નથી તો પણ સ્કંધરૂપે બનવાની યોગ્યતા ધરાવતા હોવાથી ઉપચારે અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા મનાય છે. જ્યારે “કાલાણુ”માં તો વર્તનારૂપ કાલ માનો, કે સમયાત્મક કાલ માનો કે દિગંબરામ્નાય પ્રમાણે કાલાણુ રૂપ કાલ માનો તો પણ સર્વત્ર આવા પ્રકારનો સમયોનો પિંડ થઈને સ્કંધ બનવાપણું પણ નથી. અને સ્કંધ બનવાની યોગ્યતા પણ યોગ્યતા પણ નથી. તેથી ત્યાં ઉપચારે પણ અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા મનાતી નથી.

આ રીતે વિચારતાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને જીવદ્રવ્યમાં ભેદકલ્પના સહિત અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા જાણવી. પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્કંધોમાં ઉપર પ્રમાણે જાણવું. પરંતુ પરમાણુઓમાં પરમભાવગ્રાહકનયથી એકપ્રદેશસ્વભાવતા, અને ઉપચારે અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયથી અનેકપ્રદેશસ્વભાવતા જાણવી. કાળદ્રવ્ય સમયાત્મક જ હોવાથી તેમાં પરમભાવગ્રાહકનયથી એકપ્રદેશસ્વભાવતા છે પરંતુ સ્કંધ ન હોવાથી, તથા બનવાની યોગ્યતા પણ ન હોવાથી અનેક પ્રદેશસ્વભાવતા સંભવતી જ નથી. ॥ ૨૨૨ ॥

શુદ્ધાશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકઈં રે, જાણિ વિભાવ સ્વભાવ ।

શુદ્ધઈં શુદ્ધસ્વભાવ છઈં રે, અશુદ્ધઈં અશુદ્ધ સ્વભાવો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૧૫ ॥

અસદ્ભૂતવ્યવહારથી રે, છઈ ઉપચરિત સ્વભાવ ।
એ સ્વભાવનય યોજના રે, કીજઈ મનિ ધરિ ભાવો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૧૬ ॥

ગાથાર્થ- શુદ્ધાશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી વિભાવસ્વભાવ જાણો. શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી શુદ્ધસ્વભાવ જાણો, અને અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી અશુદ્ધસ્વભાવ જાણો. ॥ ૧૩-૧૫ ॥

અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ઉપચરિતસ્વભાવ જાણો, સામાન્ય અને વિશેષ સ્વભાવોમાં કરાયેલી આ નયોની યોજના મનમાં સુંદર ભાવ લાવીને કરવી (જાણવી ભણવી). ॥ ૧૩-૧૬ ॥

ટાંબો- શુદ્ધાશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયઈ સંમુઘઈ વિભાવસ્વભાવ છઈ. શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયઈ શુદ્ધસ્વભાવ, અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયઈ અશુદ્ધસ્વભાવ જાણવો. ॥ ૧૩-૧૫ ॥

અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી ઉપચરિત સ્વભાવ, એ ભાવ ચિતમાંહી ઘરી સ્વભાવ નય યોજના કીજઈ. એ દિગંબરપ્રક્રિયા કિહાં કિહાં સ્વસ્તમયઈ પણિ ઉપસ્કૃત કરી છઈ, એહમાંહી ચિન્ત્ય છઈ, તે દેખાડઈ છઈ. ॥ ૧૩-૧૬ ॥

વિવેચન- હવે શુદ્ધસ્વભાવ, અશુદ્ધસ્વભાવ અને વિભાવસ્વભાવ આ ત્રણમાં નયયોજના આ બે ગાથામાં સમજાવે છે.

શુદ્ધાશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયઈ સંમુઘઈ-વિભાવસ્વભાવ છઈ, શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયઈ શુદ્ધસ્વભાવ, અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયઈ અશુદ્ધસ્વભાવ જાણવો. ॥ ૧૩-૧૫ ॥

શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય અને અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય એમ આ બન્ને નયોની સંમુઘતાએ = સાથે વિચારણા કરીએ ત્યારે જીવદ્રવ્યમાં અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં એમ બે જ દ્રવ્યોમાં વિભાવસ્વભાવ જાણવો. ત્યાં જીવ દ્રવ્યમાં ક્ષાયોપશમિકભાવે જ્ઞાનાદિગુણો છે અને ઔદયિકભાવે ક્રોધાદિ વિકારો છે. આ બન્નેની સાથે વિચારણા કરીએ તો જેમાં જ્ઞાનાદિગુણો છે. તેને જ ક્રોધાદિ આવે છે. જડદ્રવ્યને ક્રોધાદિ આવતા નથી. તેથી વિભાવદશામાં જવાનું ચેતનદ્રવ્યનું જ બને છે. જડદ્રવ્યનું બનતું નથી. જ્ઞાનદશાવાળા જીવને જ કામ-ક્રોધાદિ વિકારો થવા રૂપ વિભાવ સ્વભાવ આવે છે તેમાં જે સમજણ છે તે જ્ઞાનાવરણીયાદિનો ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. માટે શુદ્ધ કહેવાય છે. અને કામક્રોધાદિ

જે વિકારો છે. તે પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયરૂપ અને નવા કર્મબંધના હેતુભૂત હોવાથી અશુદ્ધ છે. આ રીતે આ બન્નેને સાથે કરીને જ્યારે શુદ્ધાશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી વિચારણા કરાય છે. ત્યારે જીવદ્રવ્યમાં આ વિભાવસ્વભાવ સંભવે છે.

એવી જ રીતે જીવના સંયોગે શરીરાદિરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પણ ચેતનતાનો ઉપચાર કરાય છે. તેથી તેમાં પણ ઔદયિકભાવ મનાય છે. ચોથા કર્મગ્રંથમાં કહ્યું છે કે “ભાવે ઁંધા ઉદ્દૃષ્ટિ વી” આ રીતે તેમાં પણ ચૈતન્યતા અને ઔદયિકતા ઉપચારે હોવાથી ત્યાં પણ વિભાવસ્વભાવ બન્ને નયોની સાથે વિવક્ષા કરવાથી સંભવે છે.

શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી શુદ્ધસ્વભાવતા, અને અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી અશુદ્ધસ્વભાવતા જાણવી. ઉપર વિભાવસ્વભાવમાં જે સમજાવવામાં આવ્યું. તેમાંથી કેવળ એકલા ક્ષયોપશમાદિભાવે (ક્ષયોપશમ-ઉપશમભાવે) આત્મામાં જે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અંશતઃ પણ આવિર્ભાવ વર્તે છે તથા ક્ષાયિક ભાવે ગુણોનો પૂર્ણતયા જે આવિર્ભાવ વર્તે છે. તે આત્માના શુદ્ધગુણો છે. તેને જણાવનારો જે નય તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. તેથી ક્ષયોપશમાદિ ભાવે પ્રગટ થયેલા ગુણો રૂપ જે શુદ્ધસ્વભાવ જીવમાં વર્તે છે. તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી જાણવો. તેવી જ રીતે મોહનીયના ઉદયથી કામ-ક્રોધાદિ અને જ્ઞાનાવરણીયાદિના ઉદયથી અજ્ઞાનતા આદિ જે અશુદ્ધ પર્યાયો છે. તે અશુદ્ધસ્વભાવ જાણવો. અને તે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી સમજવો. આ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ જીવના સંયોગે શુદ્ધસ્વભાવ અને અશુદ્ધસ્વભાવ જાણવા. બાકીના દ્રવ્યોમાં આ સ્વભાવો સંભવતા જ નથી. કારણ કે ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાલ, આ ચાર દ્રવ્યોમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ કે ઔદયિકભાવ સંભવતા નથી. ॥ ૨૨૩ ॥

અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી ઉપચરિતસ્વભાવ, ં ભાવ ચિત્ત માંહી ઘરી સ્વભાવ નયયોજના કીજઈં .

જે જે પદાર્થમાં જે જે સ્વભાવ વાસ્તવિકપણે ન હોય, છતાં અન્યદ્રવ્યના સંયોગાદિથી તેવાં તેવાં કાર્યો તે તે પદાર્થમાં દેખાતાં હોય ત્યારે તે તે કાર્યને કરનારો સ્વભાવ તે તે પદાર્થમાં ઉપચારે પણ સ્વીકારવો પડે છે. આ પ્રમાણે ઉપચરિત સ્વભાવને જણાવનારો જે નય છે. તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનય કહેવાય છે. જેમ અગ્નિથી તપ્ત બનેલું એવું “લોહ બાળે છે” અહીં દાહકતા સ્વભાવ લોહમાં ન હોવા છતાં ઉપચારે સ્વીકારવો પડે છે. લોહમાં દાહકતા સદાકાળની સ્વદ્રવ્યજન્ય વાસ્તવિક નથી. તેથી સદ્ભૂત નથી માટે આ સ્વભાવને જણાવનારા નયને અસદ્ભૂત વ્યવહારનય કહેવાય છે. એવી જ રીતે “ઘડો ઝમે છે” હું રૂપાળો છું “ઈત્યાદિ વાક્યોમાં સમજી લેવું.”

આ પ્રમાણે સમજાવેલી આ સઘળી રીતભાતને મનમાં બરાબર બેસાડીને, ગીતાર્થ ગુરુઓની પાસેથી યથાર્થબોધ મેળવીને, ચિત્તમાંડી વ્યવસ્થિતપણે ધારણ કરીને આ ૨૧ સ્વભાવોમાં નયોની યોજના કરવી. (નયોની યોજના કરતાં શીખી જવું. ગીતાર્થ પાસે ભણીને ગીતાર્થ થવા પ્રયત્નશીલ બનવું.) ॥ ૨૨૩ ॥

ए दिगंबरप्रक्रिया किहां किहां स्वसमयइं पणि उपस्कृत करी छइ, एहमांहि चिंत्य छइ, ते देखाडइ छइ. ॥ १३-१६ ॥

ઉપર પ્રમાણે જે સામાન્યગુણો, વિશેષગુણો, સામાન્યસ્વભાવો, વિશેષસ્વભાવો અને તેમાં કરેલી નયોની યોજના ઈત્યાદિ જે સમજાવવામાં આવ્યું છે. તે લગભગ દિગંબરામ્નાયમાં જણાવેલી પ્રક્રિયા પ્રમાણે જણાવ્યું છે. (જુઓ આચાર્યશ્રી કુંદકુંદાચાર્ય વિરચિત પ્રવચનસારમાં બીજો શેયાધિકાર અને દેવસેન આચાર્યકૃત નયચકઉપરની આલાપપદ્ધતિ, તથા માઈદ્લધવલ વિરચિત નયચક) નયોની અને સ્વભાવોની આ સઘળી પ્રક્રિયા સ્વસમયમાં પણ એટલે શ્વેતાંબરસંપ્રદાયમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક ઉપયોગી છે. વસ્તુના વાસ્તવિકસ્વરૂપને જાણવામાં નયોનું જ્ઞાન અનિવાર્ય અને આવશ્યક છે. તેથી જ અહીં વિસ્તારથી આ વાત અમે ચર્ચી છે. છતાં દિગંબરામ્નાય અનુસાર નયોની આ પ્રક્રિયામાં કોઈક કોઈક સ્થાને ચિન્ત્ય (વિચારવા જેવું) પણ છે. બધું બરાબર જ છે. એમ ન સમજી લેતાં, જે કંઈ યથાર્થ હોય અને ઉપકારક હોય તેને જરૂર સ્વીકારવું. અંતર્દેષ ન રાખવો. તેમ જ યથાર્થ હોય તેને જ વિચાર કરીને સ્વીકારવું. તેમાં શું શું ચિન્ત્ય છે ? તે હવે પછીની ગાથાઓમાં જણાવાશે. ॥૨૨૪॥

अनुपचरित निज भाव जे रे, ते तो गुण कहेवाय ।

ઈક દ્રવ્યાશ્રિત ગુણ કહિયા રે, ઉભયાશ્રિત પજજાયો રે ॥

यतुर विचारीअे ॥ १३-१७ ॥

ગાથાર્થ— અનુપચરિત એવો દ્રવ્યનો પોતાનો ભાવ તે જ ગુણ કહેવાય છે. વળી માત્ર એકલા દ્રવ્યને જ આશ્રિત જે હોય તે ગુણ, અને દ્રવ્ય તથા ગુણ એમ બન્નેને આશ્રિત જે હોય તે પર્યાય કહેવાય છે. ॥ ૧૩-૧૭ ॥

ટબો- સ્વભાવ તે ગુણ-પર્યાયથી ભિન્ન ન વિવક્ષિઈ, જે માર્દિં જે અનુપચરિત ભાવ તે ગુણ જ, ઉપચરિત તે પર્યાય જ, અત્ત એવ - એકદ્રવ્યાશ્રિત ગુણ, ઉભયાશ્રિત પર્યાય કહિયા.

(પા) ૧૯

તથોક્તં ઉત્તરાધ્યયનેષુ—

ગુણાણમાસવો દલ્લં, ંગદલ્લસિસઆ ગુણા ।

લલ્લલ્લણં પજ્જલાણં ત્તુ ઁભઓ અસિસઆ ભવે ॥ ૧ ॥

(ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, મોક્ષમાર્ગ ગત્યાપ્ય નામના ૨૮મા અધ્યયની આ છઠ્ઠી ગાથા છે)

“યદિ ચ સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહકેણાસ્તિસ્વભાવઃ પરદ્રવ્યાદિગ્રાહકેણ નાસ્તિસ્વભાવઃ, ઈત્યભ્યુપગમ્યતે, તદોભયોરપિ દ્રવ્યાર્થિકવિષયત્વાત્ સત્તભક્ત્યામાદ્યદ્વિતીયયોર્ભક્તયો- દ્રવ્યાર્થિકપર્યાયાર્થિકાશ્રયણે પ્રક્રિયા ભજ્યેત” ઈત્યાદ્યત્ર બહુ વિચારણીયમ્ ॥૧૩-૧૭॥

વિવેચન— દિગંબરાભ્યાયને અનુસારે જણાવેલી સ્વભાવો અને ગુણોની આ પ્રક્રિયામાં શું ચિન્ત્ય છે ? (શું વિચારવા જેવું છે ?) તે જણાવે છે.

સ્વભાવ તે ગુણપર્યાયથી ભિન્ન ન વિલક્ષિણ, જે માટિં જે અનુપચરિત ભાવ તે ગુણ જ, ઉપચરિત તે પર્યાય જ, અત્ત ંવ ંક દ્રવ્યાશ્રિત ગુણ, ઉભયાશ્રિત પર્યાય કહિયા. યથોક્તં ઉત્તરાધ્યયનેષુ—

ગુણાણમાસવો દલ્લં, ંગદલ્લસિસઆ ગુણા ।

લલ્લલ્લણં પજ્જલાણં ત્તુ, ઁભઓ અસિસઆ ભવે ॥ ૧ ॥

સામાન્ય અને વિશેષ સ્વભાવો તથા સામાન્ય અને વિશેષ ગુણો જુદા-જુદા દિગંબરાભ્યાયમાં સમજાવ્યા છે. પરંતુ જે સ્વભાવો છે. તે ગુણ-પર્યાયથી ભિન્ન નથી. જેમ કે ચેતના એ જીવનો સ્વભાવ છે. અને ચેતના એ જ જીવનો ગુણ છે. ચૈતન્યસ્વભાવો જીવઃ, ચૈતન્યગુણો જીવઃ તેવી જ રીતે રૂપ રસાદિ એ પુદ્ગલના સ્વભાવો છે અને એ જ પુદ્ગલના ગુણો છે અને તેનું પરિવર્તન એ જ પર્યાયો છે. તથા જે સહભાવી હોય છે. તે ગુણ કહેવાય છે અને દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત જે સ્વરૂપ હોય છે તે જ સહભાવી બને છે. જેમ કે સાકરનો સ્વભાવ ગળપણ છે. તો તે ગળપણ સાકરની સાથે સદા રહેનારું છે એટલે જે સ્વભાવ છે. તે જ દ્રવ્યની સાથે સદા રહેનાર બને છે તેથી તેને જ ગુણ કહેવાય છે. અને તેમાં થનારી હાનિ-વૃદ્ધિ કે રૂપાન્તરતાને પર્યાય કહેવાય છે આમ વિચારતાં જણાય છે કે સ્વભાવો તે ગુણ-પર્યાયથી ભિન્ન નથી.

તથા વસ્તુનો પોતાનો ઉપચારરહિત જે સહજસ્વભાવ છે તે ગુણ કહેવાય છે. ગુણ હંમેશાં દ્રવ્યની સાથે રહેનાર હોવાથી તેમાં ઉપચાર કરવાની જરૂરિયાત રહેતી નથી. મર્યાનો તીખાશ એવો જે સ્વભાવ છે તે મર્યાની સાથે સદા રહેનાર છે. તેમાં

કંઈ ઉપચાર કરવો પડતો નથી તેથી તે જ તીખાશ મરચાનો ગુણ છે. આ રીતે વસ્તુનો અનુપચરિત જે સ્વભાવ છે. અર્થાત્ વાસ્તવિક જે સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ જ સહભાવી ભાવ હોવાથી ગુણ કહેવાય છે. અને વસ્તુનો ઉપચરિત જે સ્વભાવ છે. તે જ ક્રમવર્તી હોવાથી પર્યાય કહેવાય છે. જેમ કે સુવર્ણદ્રવ્યનું કડુ-કુંડલ આદિ જે આકારો થવા રૂપ સ્વભાવ છે. તે ક્રમવર્તી હોવાથી, દ્રવ્યની સાથે સદા રહેનાર ન હોવાથી પર્યાય કહેવાય છે. આ રીતે જે અનુપચરિત સ્વભાવ છે. તે જ ગુણ છે. અને જે ઉપચરિત સ્વભાવ છે. તે જ પર્યાય હોવાથી સ્વભાવો તે ગુણ-પર્યાયોથી જુદા નથી.

તથા વળી કેવળ એકલા દ્રવ્યના આશ્રયે જે વર્તે છે તે ગુણ કહેવાય છે. અને દ્રવ્ય તથા ગુણ, એમ બન્નેના આશ્રયે જે સ્વભાવો વર્તે છે તે પર્યાય કહેવાય છે. જેમ કે સુવર્ણદ્રવ્યમાં રહેલા રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શાદિને ગુણો કહેવાય છે. અને કડુ-કુંડલ આદિને પર્યાયો કહેવાય છે. ત્યાં જે રૂપ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શ છે. તે સ્વભાવો કેવળ એકલા સુવર્ણદ્રવ્યના આશ્રયે જ રહેનારા છે. માટે ગુણ કહેવાય છે. કડુ-કુંડલ આદિ પર્યાયો હોય તો પણ સુવર્ણદ્રવ્યમાં રૂપ-રસાદિક હોય, અને કડુ-કુંડલ આદિ પર્યાયો ન હોય, કેવળ સુવર્ણની લગડી જ હોય તો પણ રૂપ રસાદિકગુણો તેમાં હોય છે. એટલે રૂપ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શનો આધાર કેવળ એકલું સુવર્ણ દ્રવ્ય માત્ર જ છે. કોઈપણ સ્વરૂપે વર્તતા એવા કેવલ દ્રવ્યમાં જ ગુણો વર્તે છે. જ્યારે પર્યાયનો આધાર દ્રવ્ય અને ગુણ બન્ને છે. પર્યાય હંમેશાં ઉભયને આશ્રિત છે. જેમ કે સુવર્ણનું જે કડુ-કુંડલ આદિ આકારો થાય છે. તે આકારો સ્વરૂપ પર્યાયો સુવર્ણદ્રવ્યના આશ્રયે તો થાય જ છે. અને સુવર્ણદ્રવ્યમાં રહેલા રૂપ-રસાદિક જે ગુણો છે. તે ગુણો પણ તે તે આકારે પરિણામ પામતા દ્રવ્યની સાથે તે તે સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે તે માટે પર્યાયો ગુણોને આશ્રિત પણ કહેવાય છે.

સારાંશ કે “દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણાઃ ગુણાઃ” આ લક્ષણના આધારે જે ગુણો છે તે માત્ર દ્રવ્યના આશ્રયે જ વર્તે છે. પરંતુ જે પર્યાયો પ્રગટ થાય છે. તે જો કે થાય છે દ્રવ્યમાં, પરંતુ જે પર્યાયો છે. તે ગુણોનું જ રૂપાન્તર છે. અથવા ગુણોની જ હાનિ-વૃદ્ધિ રૂપ છે. તેથી દ્રવ્યના આશ્રયે ગુણોની જે હાનિ-વૃદ્ધિ કે રૂપાન્તરતા તે જ પર્યાય કહેવાય છે. માટે પર્યાય ઉભયાશ્રિત છે. આ રીતે સ્વભાવો તે ગુણ-પર્યાયથી ભિન્ન નથી.

આ બાબતમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ગુણોનો આશ્રય દ્રવ્ય છે. ગુણો હંમેશાં એક દ્રવ્યમાત્રાશ્રિત છે. અને પર્યાયોનું લક્ષણ સદા (દ્રવ્ય તથા ગુણ એમ) ઉભય આશ્રિતપણુ હોય છે”

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની આ પંક્તિનો અર્થ પણ ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે, ગુણો ફક્ત દ્રવ્યાશ્રિત અને પર્યાયો દ્રવ્ય-ગુણ આમ ઉભયાશ્રિત છે. એવો અર્થ થાય છે. જેમ જ્ઞાનાદિ ગુણો કેવળ એકલા જીવદ્રવ્યને જ આશ્રિત છે. પરંતુ મનુષ્ય-દેવ-તિર્યચ આદિ જે જે પર્યાયો બને છે. તે પર્યાયોમાં જીવ દ્રવ્ય પણ તે ભાવે પરિણામ પામે છે. અને જીવદ્રવ્યના ગુણો પણ તે પર્યાયને અનુકુળભાવે પરિણામ પામે છે. ગમે તેટલાં પાપો કર્યા હોય તો પણ જે જીવ નરકગતિ પામે છે. ત્યારે નરકભવને અનુરૂપ અવધિજ્ઞાનાદિ ગુણો યુક્ત તે પર્યાય પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે જે પર્યાય છે. તે દ્રવ્ય-ગુણ એમ ઉભયાશ્રિત છે. તથા આ ગાથાઓમાં દિગંબરામ્નાયની પ્રક્રિયાની ચિંતવણા ચાલે છે. એટલે તે આમ્નાયમાં હાલ વર્તમાનકાલમાં કોઈ કોઈ એમ માને છે કે એકદ્રવ્ય બીજાદ્રવ્યને કંઈ જ કરી શકતું નથી. નિમિત્ત કંઈ જ કરતું નથી. ઉપાદાનમાંથી જ પર્યાય પ્રગટ થાય છે. તેથી તે માન્યતા ટાળવા નીચેની વાત ધ્યાનથી વિચારવા જેવી છે.

કોઈ પણ એકદ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યની સાથે અનંતકાળ રહે તો પણ તેને દ્રવ્યાન્તર ન કરી શકે. જેમ જીવદ્રવ્ય અનંતકાળ શરીરાદિપુદ્ગલ દ્રવ્યની સાથે રહે તો પણ જીવ એ પુદ્ગલદ્રવ્ય ન બને અને પુદ્ગલદ્રવ્ય એ જીવદ્રવ્ય ન બને, આમ કોઈ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને દ્રવ્યાન્તર કરી શકતું નથી આ બાબતમાં એ વાત ઠીક છે. પરંતુ પર્યાયાન્તર કરી શકે છે. નવા નવા પર્યાય થવામાં અવશ્ય બીજું દ્રવ્ય પણ ઉપકારક છે. બન્ને દ્રવ્યો (ઉપાદાન અને નિમિત્ત) સાથે મળીને જ પર્યાયપ્રગટ થાય છે. ઉપાદાન દ્રવ્ય ઉપાદાનભાવે અને નિમિત્તદ્રવ્ય નિમિત્તભાવે પર્યાયનાં કારક છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત આમ બન્નેના યોગથી જ પર્યાય પ્રગટ થાય છે. તે પર્યાયમાં દ્રવ્ય પણ પરિણામ પામે છે અને ગુણો પણ તે ભાવે પરિણામ પામે છે.

આમ સ્વભાવો તે ગુણ-પર્યાયથી જુદા નથી. આ વાતની ચર્ચા અહીં સમાપ્ત થાય છે. હવે દિગંબરામ્નાયમાં કહેલી નવ પ્રક્રિયામાં બીજી એકવાત પણ ચિંત્ય છે. તે સમજાવે છે—

“યદિ ચ સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહકેણ અસ્તિસ્વભાવઃ, પરદ્રવ્યાદિગ્રાહકેણ નાસ્તિસ્વભાવઃ”
 इत्यभ्युपगम्यते तदोभयोरपि द्रव्यार्थिकविषयत्वात् सप्तभङ्ग्यामाद्यद्वितीयोर्भङ्गयो-
 र्द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाश्रयणे प्रक्रिया भज्यते इत्याद्यत्र बहु विचारणीयम् ॥ १३-१७ ॥

તથા દેવસેનાચાર્યકૃત નયચક્રમાં, તથા તેમના શિષ્ય માઈલ્લધવલ કૃત નયચક્રમાં ૧૦ સામાન્યસ્વભાવોમાં જે નયોની યોજના કરી છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે—

“નાનાસ્વભાવસંયુક્તં, દ્રવ્યં જ્ઞાત્વા પ્રમાણતઃ ।

તત્ત્વ સાપેક્ષસિદ્ધયર્થં, સ્યાન્નયમિશ્રિતં કુરુ ॥ ૧ ॥”

સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહકેનાસ્તિસ્વભાવઃ । પરદ્રવ્યાદિગ્રાહકેણ નાસ્તિસ્વભાવઃ । ઉત્પાદવ્યયગૌણત્વેન સત્તાગ્રાહકેણ નિત્ય સ્વભાવઃ । કેનચિત્પર્યાયાર્થિકેણાનિત્યસ્વભાવઃ । ભેદકલ્પના નિરપેક્ષેણૈકસ્વભાવઃ । અન્વયદ્રવ્યાર્થિકેણૈકસ્યાપ્યનેકસ્વભાવત્વમ્ । સદ્ભૂતવ્યવહારેણ ગુણગુણ્યાદિભિર્ભેદસ્વભાવઃ । ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષેણ ગુણગુણ્યાદિ-ભિરભેદસ્વભાવઃ । પરમભાવગ્રાહકો ભવ્યાભવ્યપારિણામિકસ્વભાવઃ । શુદ્ધાશુદ્ધ પરમભાવ ગ્રાહકેણ ચેતનસ્વભાવો જીવસ્ય । અસદ્ભૂતવ્યવહારેણ કર્મનોકર્મણોઽપિ ચેતનસ્વભાવઃ । પરમભાવગ્રાહકેણ કર્મનોકર્મણોરચેતનસ્વભાવઃ । જીવસ્યાપ્યસદ્ભૂતવ્યવહારેણાચેતનસ્વભાવઃ । પરમભાવગ્રાહકેણ કર્મનોકર્મણામૂર્તસ્વભાવઃ । જીવસ્યાપિ અસદ્ભૂતવ્યવહારેણ મૂર્તસ્વભાવઃ । પરમભાવગ્રાહકેણ પુદ્ગલં વિહાય ઇતરેષાં મૂર્તસ્વભાવઃ । પરમભાવગ્રાહકેણ પુદ્ગલં વિહાય ઇતરેષામમૂર્તસ્વભાવઃ । પુદ્ગલસ્યોપચારાદપિ નાસ્ત્યમૂર્તત્વમ્ ।

પરમભાવગ્રાહકેણ કાલપરમાણૂનામેકપ્રદેશસ્વભાવત્વમ્ ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષેણ-તરેષામખણડત્વાદેકપ્રદેશત્વમ્ । ભેદકલ્પનાસાપેક્ષેણ ચતૂર્ણામપિ નાના પ્રદેશસ્વભાવત્વમ્ । પુદ્ગલાણોરુપચારતો નાનાપ્રદેશત્વં, ન ચ કાલાણોઃ, સ્નિગ્ધરુક્ષત્વાભાવાત્ । અણોરમૂર્તત્વાભાવે પુદ્ગલસ્યૈકવિંશતિતમો ભાવો ન સ્યાત્ । પરોક્ષપ્રમાણાપેક્ષયાઽસદ્ભૂતવ્યવહારેણા-પ્યુપચારેણામૂર્તત્વં પુદ્ગલસ્ય । શુદ્ધાશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકેન વિભાવસ્વભાવત્વમ્ । શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકેન શુદ્ધસ્વભાવઃ । અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકેનાશુદ્ધસ્વભાવઃ અસદ્ભૂત-વ્યવહારેણોપચરિતસ્વભાવઃ ।

(શ્રી દેવસેનાચાર્યકૃત આલાપપદ્ધતિ શ્લોક-૯)

દિગબંરના ઉપરોક્ત શાસ્ત્રપાઠની સમાલોચના—અહીં સ્વદ્રવ્ય-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાલ અને સ્વભાવને ગ્રહણ કરનારા દ્રવ્યાર્થિકનયથી અસ્તિસ્વભાવ જાણવો અને પરદ્રવ્યાદિકગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનયથી નાસ્તિસ્વભાવ જાણવો. આમ જૈન શાસ્ત્રોમાં કહેલ છે. ત્યાં આવી વિચારણા થાય છે કે “જો સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહક એવા દ્રવ્યાર્થિકનયથી અસ્તિસ્વભાવ જાણવાનો હોય, અને પરદ્રવ્યાદિગ્રાહક એવા દ્રવ્યાર્થિકનયથી નાસ્તિસ્વભાવ જાણવાનો હોય આ રીતે વસ્તુનું અસ્તિ-નાસ્તિ એમ બન્ને સ્વરૂપ, આમ કેવલ એકલા દ્રવ્યાર્થિક નયથી જ ગમ્ય હોય તો અસ્તિ અને નાસ્તિ આમ બન્ને પ્રકારનાં સ્વરૂપો કેવળ એકલા

દ્રવ્યાર્થિકનયનો જ વિષય બનશે. પર્યાયાર્થિકનય તો ક્યાંય લાગશે જ નહીં, અને સપ્તભંગીમાં તો પહેલા અને બીજા ભાંગામાં મુખ્ય-ગૌણભાવે બન્ને નયોનો આશ્રય હોય જ છે. હવે જો એકલો દ્રવ્યાર્થિકનય જ લઈએ. તો અસ્તિ-નાસ્તિ આમ બન્ને સ્વરૂપ સમજાવવા એક જ નય સ્વીકારતાં બીજા નયનો અપલાપ થાય. અને જો બન્ને ભાંગામાં મુખ્ય-ગૌણભાવે વારાફરતી બન્ને નયો લઈએ તો ઉપરોક્ત દિગંબરામ્નાયમાં જણાવેલી નયોની આ પ્રક્રિયા ભાંગી જાય અર્થાત્ ખોટી ઠરે. તેઓએ એક દ્રવ્યાર્થિકનયથી જ આ બન્ને સ્વભાવો ઘટાવ્યા છે. તેથી પર્યાયાર્થિકનયનું ક્યાંય સ્થાન રહેતું જ નથી. સપ્તભંગીમાં પણ મૂલ આધારભૂત તો બે જ ભંગ છે. માટે ત્યાં બે નય હોવા જોઈએ શેષભંગ તો સંચારણથી થાય છે. આ બન્ને ભંગમાં જો એક જ નય હોય, તો બીજો નય ક્યાં લગાડવાનો ? અને જો આ બન્ને ભંગમાં મુખ્ય-ગૌણ ભાવે બન્ને નય લગાડવાના ન હોય તો સપ્તભંગીમાં સાપેક્ષતા રહેલી નથી. અને જો મુખ્ય-ગૌણ ભાવે બન્ને નય લગાડવાના હોય તો દિગંબરામ્નાયકથિત પ્રક્રિયાનું જે એક નયોક્ત સ્વરૂપ છે તે ખોટું ઠરે છે.

આવી આવી ઘણી વાતો અહીં (આ દિગંબરામ્નાયની પ્રક્રિયામાં) વિચારવા જેવી છે. તેથી બધું બરાબર જ છે. એમ ન સમજી લેવું. આત્માર્થી જીવોના કલ્યાણ અર્થે જ તેઓને અસદ્માર્ગથી બચાવવા માટે જ અહીં (શ્વેતાંબરામ્નાયના ગ્રંથમાં) આ ચર્ચા (દિગંબરામ્નાયમાં બતાવેલી ગુણો-સ્વભાવો અને નયોની ચર્ચા) કરી છે. તેથી વિદ્વાન મહાત્માઓએ કોઈપણ પક્ષ પ્રત્યે અંતર્દેષ રાખ્યા વિના જે જે સાચુ લાગે અને આત્માને ઉપકાર કરનારું લાગે તે તે અવશ્ય સ્વીકારવું અને જે કંઈ ખોટું લાગે ત્યાંથી ચિત્તને હઠાવી લેવું. આવો વિવેક સ્વયં કરવો. અથવા ગીતાર્થોની નિશ્રામાં રહીને અધ્યયન કરવા દ્વારા આવો વિવેક લાવવો. આ જ વાત પૂજ્ય ગ્રંથકારશ્રીએ છટ્ટી ઢાળની બીજી ગાથામાં કહી જ છે. કે “બહુ ભ્રાન્તિ ફઈલી જઈન શઈલી, સાચલું મન ધાર રે, ખોટુ જે કાંઈ જાણઈ, તિહાં ચિત્ત નિવારિ રે. (જુઓ છટ્ટી ઢાળ.) ॥ ૨૨૫ ॥

સ્વભાવ ભેદ સહિત કહિયા રે, ઈમ એ ગુણહ પ્રકાર ।

હવઈ ભેય પજજાયના રે, સુણિઈ સુજસ ભંડારો રે ॥

ચતુર વિચારીએ ॥ ૧૩-૧૮ ॥

ગાથાર્થ— સ્વભાવના ભેદો સાથે આ પ્રમાણે ગુણોના પ્રકારો સમજાવ્યા, સારા યશના ભંડારભૂત એવા હે શ્રોતાજનો ? હવે પર્યાયના ભેદો તેમ સાંભજો. ॥ ૧૩-૧૮ ॥

ટબો- ઈમ ઁ સ્વભાવભેદસહિત ગુણના પ્રકાર કહીયા. હવઈ પર્યાયના ભેદ સાંભલો. સુયશના ભંડાર-એહવા શ્રોતાપુરુષો. ॥ ૧૩-૧૮ ॥

વિવેચન- સામાન્ય-વિશેષ ગુણો અને સામાન્ય-વિશેષ સ્વભાવો, તથા તેમાં કરાયેલી નયયોજના, ઈત્યાદિ જણાવીને હવે તેનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે-

ઇમ ઁ સ્વભાવભેદ સહિત ગુણના પ્રકાર કહીયા, હવઈ પર્યાયના ભેદ સાંભલો. સુયશના ભંડાર-એહવા શ્રોતાપુરુષો ॥ ૧૩-૧૮ ॥

આ પ્રમાણે સામાન્યસ્વભાવોના ભેદ ૧૧, વિશેષસ્વભાવોના ભેદ ૧૦, સહિત સામાન્યગુણોના પ્રકારો ૧૦ અને વિશેષગુણોના પ્રકારો ૧૬ અમે સમજાવ્યા. તથા તેમાં કરેલી નયોની યોજના પણ દિગંબરામ્નાયને અનુસારે (પ્રવચનસાર, નયયક અને આલાપપદ્ધતિ આદિ ગ્રંથોને અનુસારે) સમજાવી. આ વિષય બુદ્ધિપૂર્વક ચિંતન-મનન કરવા જેવો છે. ગીતાર્થમહાત્મા પુરુષોની નિશ્રામાં રહીને પઠન-પાઠન કરવા જેવો છે. જેથી ક્યાંય ખોવાઈ ન જઈએ.

હવે ચૌદમી ઢાળમાં અમે પર્યાયના ભેદો જણાવીશું. આ ગ્રંથનું નામ “દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ” છે. ત્યાં ૧૦મી ઢાળમાં દ્રવ્યોનું વર્ણન કર્યું. અગ્યારમી-બારમી અને તેરમી ઢાળમાં ગુણોનું (અને ગુણોના પ્રસંગથી સ્વભાવોનું) વર્ણન કર્યું. તેથી કમપ્રાપ્ત એવા પર્યાયોનું વર્ણન હવે અમે ચૌદમી ઢાળમાં કરીશું. તે વર્ણન હે શ્રોતાજનો! તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. આ તત્ત્વરૂપી અમૃત સાંભળનારા શ્રોતાજનો કેવા છે ? તે જણાવવા એક વિશેષણ લખે છે કે- “સારા યશના ભંડાર” જે આત્માઓ આવા પ્રકારનું દ્રવ્યાનુયોગનું તત્ત્વામૃતનું પાન કરે છે. તે આત્માઓ યથાર્થ સમ્યક્ જ્ઞાની બનીને સ્વ-પરનો ઉપકાર કરતા છતા જગતમાં સુંદર યશવાળા ભૂતકાળમાં બન્યા છે. વર્તમાનકાળમાં બને છે અને ભાવિમાં પણ સારા યશસ્વી બનશે.

તથા “સુયશ” શબ્દથી ગ્રંથકારશ્રીએ પોતાનું કર્તા તરીકે નામ પણ ગર્ભિતપણે જણાવ્યું છે. ॥ ૨૨૬ ॥

તેરમી ઢાળ સમાપ્ત

ટાળ - ચૌદમી

સુણો ભેદ પજજાયના, તે દોઈ પ્રકાર ।
વ્યંજન અર્થ વિભેદથી, સંખેપઈ સાર ॥

શ્રીજિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧ ॥

અનુગત કાલ કલિત કહિયો, વ્યંજન પર્યાય ।
વર્તમાન સૂષિમ તિહાં, અત્યહ પજજાય ॥

શ્રીજિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૨ ॥

દ્રવ્ય ગુણઈ બિહું ભેદ તે, વલી શુદ્ધ અશુદ્ધ ।
શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન તિહાં, ચેતનનઈ સિદ્ધ ॥

શ્રીજિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૩ ॥

આથાર્થ— હવે પર્યાયના ભેદ તમે સાંભળો, તે પર્યાય, વ્યંજન અને અર્થના ભેદવિશેષથી સંક્ષેપમાં બે પ્રકારે છે. ॥ ૧૪-૧ ॥

દ્રવ્યની સાથે અનુસરનારો, ત્રણકાલથી યુક્ત એવો જે પર્યાય છે. તે વ્યંજન પર્યાય જાણવો. અને વર્તમાનકાળ વર્તી સૂક્ષ્મ જે પર્યાય છે. તે અર્થપર્યાય જાણવો. ॥ ૧૪-૨ ॥

આ બન્ને પર્યાયો દ્રવ્ય અને ગુણથી બે પ્રકારે છે. વળી તે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે પ્રકારે છે. ચેતનમાં જે સિદ્ધ પર્યાય છે. તે શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય જાણવો. ॥ ૧૪-૩ ॥

ટાળો— હવઈ પર્યાયના ભેદ સાંભળો, તે પર્યાય સંક્ષેપઈ ૨ પ્રકારઈ હોઈ, એક વ્યંજન પર્યાય, બીજો અર્થ પર્યાય, સંક્ષેપઈ કહ્યા. ॥ ૧૪-૧ ॥

જે-જેહનો ત્રિકાલસ્પર્શી પર્યાય, તે તેહનો વ્યંજનપર્યાય કહિઈ, જિમ ઘટાદિકનઈ મૃદાદિ પર્યાય, તેહમાં સૂક્ષ્મ વર્તમાનકાલવર્તી અર્થ પર્યાય, જિમ ઘટનઈ તત્તદાણવર્તી પર્યાય. ॥ ૧૪-૨ ॥

તે પ્રત્યેકઈ ૨ પ્રકારઈ હુઈ, એક દ્રવ્યપર્યાય, ગુણપર્યાય ઈમ ભેદથી, તે વહી શુદ્ધ અશુદ્ધ ભેદથી ૨ પ્રકારે હોઈ. તિહાં શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય કહિઈ, ચેતન દ્રવ્યનેં સિદ્ધપર્યાય જાણવો, કેવલભાવથી. ॥ ૧૪-૩ ॥

વિવેચન- દ્રવ્યોના અને ગુણોના ભેદો સમજાવીને હવે કમ પ્રાપ્ત એવા પર્યાયોના ભેદ તથા તેનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

હવે પર્યાયના ભેદ સાંભલો, તે પર્યાય સંક્ષેપઈ ૨ પ્રકારઈ હોઈ, એક વ્યંજનપર્યાય, બીજો અર્થપર્યાય સંક્ષેપઈ કહ્યા. ॥ ૧૪-૧ ॥

હવે પર્યાયના ભેદ તમે સાંભળો, મૂળભૂત જે છ દ્રવ્યો છે. તેનું જે પરિવર્તન, તેનું જે રૂપાન્તર થવું, એકસ્વરૂપમાંથી બીજા સ્વરૂપમાં જવું તે પર્યાય કહેવાય છે. પર્યાયો પરિવર્તનાત્મક હોવાથી સદા અનિત્ય છે. તેથી કમભાવિપણું તે પર્યાયનું લક્ષણ છે. અને તે લક્ષણ તેમાં બરાબર સંભવે છે. તેના સંક્ષેપમાં બે પ્રકાર છે. એક વ્યંજનપર્યાય અને બીજો અર્થપર્યાય. તે બન્નેના અર્થ હવે પછીની ગાથામાં આવે છે. ॥ ૨૨૭ ॥

જે-જેહનો ત્રિકાલસ્પર્શી પર્યાય, તે-તેહનો વ્યંજનપર્યાય કહિઈ, જિમ-ઘટાદિકનઈ મૃદાદિપર્યાય, તેહમાં સૂક્ષ્મવર્તમાનકાલવર્તી અર્થપર્યાય. જિમ ઘટનઈ તત્તત્ક્ષણવર્તી પર્યાય. ॥ ૧૪-૨ ॥

જેહનો એટલે જે જે દ્રવ્યોના, જે એટલે જે જે પર્યાયો, ત્રણે કાળને સ્પર્શનારા હોય છે. તેહનો = તે તે દ્રવ્યોના, તે એટલે તે તે પર્યાયો વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. સારાંશ કે જે દ્રવ્યોના જે પર્યાયો ત્રિકાળવર્તી હોય છે. એટલે કે દીર્ઘકાળવર્તી હોય છે. તે દ્રવ્યના તે પર્યાયો વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. અહીં “ત્રિકાલવર્તી” શબ્દનો અર્થ “અનાદિ-અનંત” એવો ન કરવો. જે પર્યાય અનાદિકાળથી છે અને અનંતકાળ રહેશે એવો અર્થ ન કરવો. કારણ કે દ્રવ્ય જ અનાદિ-અનંત હોય છે. પર્યાય તો પરિવર્તનાત્મક હોવાથી સાદિ-સાન્ત હોય છે. પરંતુ “ત્રિકાલવર્તી” નો અર્થ “પૂર્વાપર અનુગત” એવો અર્થ કરવો. એક-બે સમયથી અધિક કાળ રહેનારો જે પર્યાય, તે “ત્રિકાલવર્તી” પર્યાય કહેવાય છે. ઓછામાં ઓછા ત્રણ સમય કે તેથી વધારે સમય રહેનારો પર્યાય હોય, તો તે પર્યાય ત્રણે કાળ રહેનાર કહેવાય છે જે પર્યાય થોડોક લાંબો કાળ હોય, તેમાં પર્યાય પ્રગટ થયા પછી કંઈક લાંબો કાળ હોવાથી તે પર્યાય ભૂતકાલસ્પર્શી, વર્તમાનકાલસ્પર્શી અને ભવિષ્યકાલસ્પર્શી પણ કહી શકાય, જે પર્યાય એકસમય માત્ર

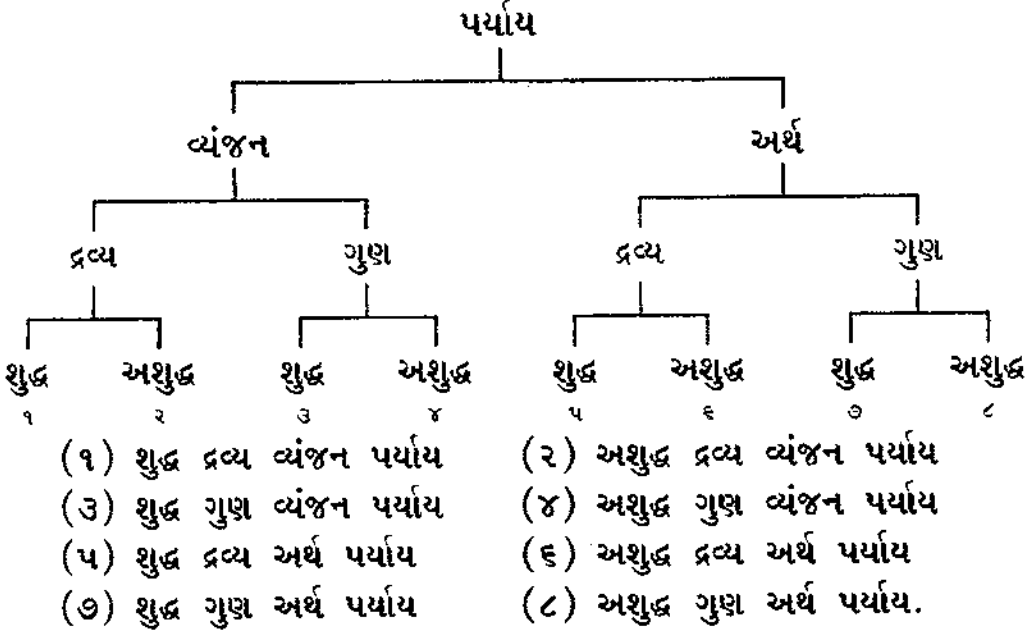
જ રહે, તેમાં ત્રિકાલસ્પર્શિતા ન આવે, માટે કંઈક અધિકકાળવર્તી એવા દીર્ઘકાળવર્તી, જે પર્યાય તે વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. અને જે પર્યાય માત્ર વર્તમાનકાલસ્પર્શી જ હોય એટલે કે એકસમયમાત્ર જ વર્તનારો હોય તે અર્થપર્યાય કહેવાય છે.

જેમ કે ઘટાદિકમાં રહેલો “મૃન્મયત્વ” (માટીમયપણું) જે પર્યાય છે. તે વ્યંજનપર્યાય છે. મૃત્વિંડ, સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ, ઘટ, અને કપાલાદિ સઘળી અવસ્થાઓમાં જે “મૃન્મયત્વ”, “પૃથ્વીત્વ”, “કઠીનત્વ” વિગેરે જે જે પર્યાયો છે. તે દીર્ઘકાળવર્તી છે. એટલે ત્રણે કાળને સ્પર્શનારો આ પર્યાય છે. તેથી વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ દ્રવ્ય કહેવાય છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય અનાદિ-અનંત છે. તેથી દ્રવ્ય છે. તેમાંથી કાળક્રમે થયેલો “મૃન્મયત્વ” પર્યાય એ સાદિ-સાન્ત છે. તો પણ કંઈક અધિક દીર્ઘકાળવર્તી છે. એટલે “મૃન્મયત્વ” આવ્યા પછી જેમ જેમ કાળ જાય છે. તેમ તેમ ભૂતાદિ ત્રણે કાળને સ્પર્શનારો આ પર્યાય બને છે તેવી જ રીતે પુદ્ગલાસ્તિકાયનો “સુવર્ણમયત્વ” પર્યાય, જીવદ્રવ્યનો મનુષ્ય-દેવાદિ પર્યાય તે સઘળા વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. અને તે તે પર્યાયોમાં તત્તત્ક્ષણવર્તિ જે પર્યાય તે અર્થ પર્યાય કહેવાય છે. “મૃન્મયત્વમાં” એકક્ષણ માત્ર રહેવાવાળું એવું જે “મૃન્મયત્વ” છે. તે અર્થપર્યાય છે. કારણ કે પૂરણ-ગલન સ્વભાવ પુદ્ગલદ્રવ્યનો હોવાથી એકક્ષણે ઘડામાં જે મૃન્મયત્વ છે તે “મૃન્મયત્વ” બીજા ક્ષણે નથી, કેટલાક ક્ષણ બદલાઈ ગયા છે. બીજા ક્ષણે જે “મૃન્મયત્વ” છે. તે ત્રીજા ક્ષણે નથી. કારણકે તેમાં પણ બીજા કેટલાક ક્ષણ બદલાઈ ગયા છે. તેથી કોઈ પણ એકક્ષણ વર્તી જે મૃન્મયત્વ પર્યાય છે. તે બીજા ક્ષણે નથી. તે માટે તે અર્થપર્યાય જાણવો. નૈગમાદિ પ્રથમના ત્રણ નયને ન સ્પર્શતાં જ્યારે ઋજુસૂત્રનયથી વિચારીશું ત્યારે આ અર્થપર્યાય સમજાશે, દીર્ઘકાળવર્તી જે વ્યંજન પર્યાય છે. તે સ્થૂલઋજુસૂત્રનયથી જાણવો. અને તત્તત્ક્ષણવર્તી જે અર્થપર્યાય છે. તે સૂક્ષ્મઋજુસૂત્રનયથી જાણવો. ઋજુસૂત્રાદિ પાછળલા ચાર નયો પર્યાયાર્થિકનયના ભેદો છે. ॥ ૨૨૮ ॥

તે પ્રત્યેકઈ ૨ પ્રકારઈ હુઈ, એક દ્રવ્યપર્યાય, (બીજો) ગુણપર્યાય, ઇમ ભેદથી, તે વલી શુદ્ધ-અશુદ્ધ ભેદથી ૨ પ્રકારે હોઈ, તિહાં-શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય કહિઈ, ચેતનદ્રવ્યને સિદ્ધપર્યાય જાણવો. કેવલભાવથી ॥ ૧૪-૩ ॥

તે પ્રત્યેક (વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાય એમ બન્ને) પર્યાયો બે પ્રકારે છે. એક દ્રવ્યસંબંધી પર્યાય, અને બીજો ગુણસંબંધી પર્યાય, આવા પ્રકારના ૨×૨=૪ ભેદ પર્યાયના થાય છે. તે વળી શુદ્ધ અને અશુદ્ધના ભેદથી બે બે પ્રકારના છે. એટલે

૪×૨=૮ આમ કુલ ૮ પ્રકારના પર્યાયો થાય છે. ચાર પ્રકારના વ્યંજનપર્યાય અને ચાર પ્રકારના અર્થપર્યાય. એટલે પર્યાયના ૮ ભેદ આ પ્રમાણે થાય છે.

પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજીકૃત સમ્મતિતર્કમાં જે પ્રમાણે પર્યાયના ભેદો જણાવ્યા છે. તેને અનુસારે ગ્રંથકારશ્રી અહીં જણાવે છે. તે સમ્મતિતર્કની ગાથા આ પ્રમાણે છે—

જો ઉગ સમાસઓચ્ચિય, વંજણણિઅઓ ચ અત્થણિઅઓ ચ ।

અત્થગઓ ચ અભિણ્ણો, ભઙ્ગવ્વો વંજણવિયણ્ણો ॥ ૧-૩૦ ॥

સમ્મતિપ્રકરણમાં પ્રથમકાંડમાં ગાથા ૩૦ થી ૩૬માં પર્યાયનો વિષય જાણવો.

ત્યાં ૧ શુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય નામના પ્રથમભેદનું ઉદાહરણ જણાવે છે. ચેતનદ્રવ્યમાં જે “સિદ્ધત્વ” પર્યાય પ્રગટ થાય છે. તે શુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે. કારણકે “ચેતન” એ દ્રવ્ય છે. તેનો આ પર્યાય છે. માટે “દ્રવ્યપર્યાય” થયો. દીર્ઘકાળવર્તી છે, માટે વ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે. તથા આ સિદ્ધત્વપર્યાય કેવળ એકલા જીવદ્રવ્યનો પોતાનો સ્વાભાવિક છે. કર્મ કે શરીરાદિ અન્ય પુદ્ગલદ્રવ્યના સંબંધથી બનેલ નથી. સર્વકર્મના ક્ષયજન્ય એટલે કે ક્ષાયિકભાવથી બનેલ આ પર્યાય છે. કેવલભાવથી આ શબ્દમાંથી આ અર્થ કાઢવાનો છે કે “આ સિદ્ધત્વપર્યાય કેવલ

(એકલા જીવદ્રવ્યથી પોતાનામાંથી) ભાવથી (નિપજેલો છે. તેથી) અર્થાત્ અન્યદ્રવ્યના સંબંધથી થયેલ નથી. તે માટે તે શુદ્ધ કહેવાય છે. ॥ ૨૨૯ ॥

અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન બહુ, મનુજાદિક ભેદ ।

ગુણથી વ્યંજન ઈમ દ્વિધા, કેવલ મઈ ભેદ ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૪ ॥

ઋજુસૂત્રાદેશઈ કરી, ક્ષણપરિણત એહ ।

કહો અર્થ પજજાય એ, અભ્યંતર જેહ ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૫ ॥

પુરુષ શબ્દ જિમ પુરુષનઈ, વ્યંજન પર્યાય ।

સમ્મતિ ગ્રંથિ અર્થથી, બાલાદિ કહાય ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૬ ॥

ગાથાર્થ- મનુષ્ય-દેવાદિ બહુ પ્રકારે જીવદ્રવ્યના અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય જાણવા. આ જ રીતે કેવલજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાન એ જીવદ્રવ્ય સંબંધી શુદ્ધ-અશુદ્ધ બે પ્રકારનાં ગુણપર્યાયનાં ઉદાહરણો જાણવાં. ॥ ૧૪-૪ ॥

(સૂક્ષ્મ) ઋજુસૂત્ર નયની આજ્ઞાનુસાર આ જ ચારે પર્યાયો ક્ષણપરિણતિવાળા લઈએ તો તે ચારે અર્થપર્યાય જાણવા. આ ચારે અર્થ પર્યાયો (વ્યંજનપર્યાયની અંદર વર્તી છે. અર્થાત્) અભ્યંતર રૂપ છે. ॥ ૧૪-૫ ॥

જેમ એકપુરુષને જન્મથી મૃત્યુ સુધી “આ પુરુષ છે. આ પુરુષ છે” એવો જે શબ્દપ્રયોગ થાય છે. તે વ્યંજન પર્યાય છે. અને બાલાદિ જે અવસ્થા કહેવાય છે. તે પણ અપેક્ષા વિશેષે અર્થપર્યાય છે. આમ સમ્મતિતર્કનામનો ગ્રંથ કહે છે. ॥ ૧૪-૬ ॥

ટબો- અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય-મનુષ્ય, દેવ, નારક, તિર્યગાદિ બહુ ભેદ જાણવા. જે માટિ-તે દ્રવ્યભેદ પુદ્ગલ સંયોગ જનિત છઈ. ઈમ શુદ્ધગુણ વ્યંજન પર્યાય કેવલજ્ઞાનાદિ રૂપ, અશુદ્ધ ગુણ વ્યંજનપર્યાય મતિજ્ઞાનાદિરૂપ જાણવા. ॥ ૧૪-૪ ॥

ઈમ અશુભ્રૂપાદેશઈ દાણપરિણત જે અભ્યંતર પર્યાય, તે શુદ્ધ અર્થપર્યાય, અનઈ જે જેહથી અલ્પકાલવર્તી પર્યાય, તે તેહથી અલ્પત્વ વિવદાઈ અશુદ્ધ અર્થપર્યાય કહવા. ॥ ૧૪-૫ ॥

ઈહાં વૃદ્ધવચન સમ્મતિ દેખાડઈ છઈ, જિમ પુરુષશબ્દવાચ્ય જે જન્માદિ મરણકાલપર્યાન્ત એક અનુગત પર્યાય તે પુરુષનો વ્યંજન પર્યાય, સમ્મતિગ્રંથઈ કહિઓ છઈ. તથા બાલ તરૂણાદિ પર્યાય તે અર્થ પર્યાય કહિયા. તિમ સર્વત્ર ફલાવી લેવું. અત્ર ગાથા-

પુરિસમ્મિ પુરિસસદ્દો, જમ્માઈ મરણકાલપજ્જંતો ।

તસ્સ ડ બાલાઈઆ, પજ્જવભેઆ બહુ વિગપ્પા ॥ ૧-૩૨ ॥ ॥ ૧૪-૬ ॥

વિવેચન- શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાયનું ઉદાહરણ પહેલાંની ગાથામાં આપ્યું છે. હવે બાકીના ૭ પર્યાયોનાં ઉદાહરણો આ ૩ ગાથામાં કહે છે.

અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય-મનુષ્ય-દેવ-નારક-તિર્યગાદિ બહુ ભેદ જાણવા. જે માટિ-તે દ્રવ્યભેદ પુદ્ગલસંયોગજનિત છડ. ઇમ શુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાય કેવલજ્ઞાનાદિ રૂપ, અશુદ્ધ ગુણ વ્યંજન પર્યાય મતિજ્ઞાનાદિરૂપ જાણવા. ॥ ૧૪-૪ ॥

ચેતનદ્રવ્યની જે મનુષ્યાવસ્થા, દેવાવસ્થા, નારકાવસ્થા, અને તિર્યગ્ અવસ્થા આદિ જે જે પર્યાયો છે. તે અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાયો જાણવા. આ જ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય-પંચેન્દ્રિય આદિ પર્યાયો, પૃથ્વીકાય-અપ્કાયાદિ પર્યાયો, સુખી-દુઃખી, રાજ-રંકાદિ પર્યાયો, આ સઘળા અશુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પર્યાયો છે. અને તે બહુપ્રકારે = ઘણા ભેદે છે. આ સઘળા પર્યાયો ચેતનદ્રવ્યના છે. દીર્ઘકાળવર્તી છે તે માટે વ્યંજન પર્યાય છે. અને કર્મ-શરીર આદિ અન્ય એવા પુદ્ગલદ્રવ્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા છે. તે માટે અશુદ્ધ કહેવાય છે.

આ જ પ્રમાણે ચેતનદ્રવ્યમાં કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન-ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ-ક્ષાયિકચારિત્ર આદિ જે જે ક્ષાયિક ભાવજન્ય ગુણાત્મક પર્યાયો છે તે શુદ્ધગુણવ્યંજન પર્યાય છે. દીર્ઘકાળવર્તી છે માટે વ્યંજનપર્યાય છે. ગુણાત્મક છે માટે ગુણના વ્યંજનપર્યાય છે. અને કર્માદિ અન્યદ્રવ્યના સંયોગજન્ય નથી, કેવલ એકલા જીવદ્રવ્ય સંબંધી છે માટે શુદ્ધ. આ રીતે કેવલજ્ઞાનાદિ જે પર્યાયો છે તે શુદ્ધ ગુણ વ્યંજન પર્યાય જાણવા. તથા મતિજ્ઞાનાદિ રૂપ ક્ષયોપશમભાવના જે ભેદો છે. તથા સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રરૂપ ઉપશમભાવના જે ભેદો છે. તે પર્યાયો આત્માના ગુણરૂપ પણ છે. દીર્ઘકાળવર્તી પણ

છે. અને કર્મની અપેક્ષાવાળા છે. તેથી અશુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. અહીં ક્ષયોપશમ ભાવમાં કર્મોનો ઉદય ચાલુ છે. ભલે મંદ ઉદય કરાયો હોય પણ અન્ય દ્રવ્યનો સંબંધ છે. માટે અશુદ્ધ કહેલ છે. તેવી જ રીતે ઉપશમભાવમાં ભલે કર્મોનો ઉદય નથી, તો પણ સત્તા છે. સત્તાગત કર્મ પણ આત્માની ક્ષાયિકભાવ જેવી નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરવા દેતું નથી. તેથી જ અગ્યારમા અને બારમા ગુણસ્થાનકે આમ બન્ને ગુણસ્થાનકે મોહનીયનો ઉદય ન હોવા છતાં વીતરાગદશા સમાન હોવા છતાં પણ અગ્યારમા ગુણસ્થાનકની ઉપશાન્તમોહની ગુણશ્રેણી કરતાં બારમા ગુણસ્થાનકની ક્ષીણમોહની ગુણશ્રેણી અનંતગુણા કર્મોની નિર્જરાવાળી છે. તેથી અહીં મતિ જ્ઞાનાદિ અને સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રાદિ જે ગુણો ક્ષયોપશમભાવના અને ઉપશમભાવના છે. તે ગુણો ક્ષાયિકભાવના ગુણો જેવા શુદ્ધ નથી. માટે અશુદ્ધગુણ વ્યંજન પર્યાયો જાણવા. ॥ ૨૩૦ ॥

इम ऋजुसूत्रादेशं क्षणपरिणत जे अभ्यंतरपर्याय, ते शुद्ध अर्थ पर्याय, अनइं जे जेहथी अल्पकालवर्ती पर्याय, ते तेहथी अल्पत्वविवक्षाइं अशुद्ध अर्थपर्याय कहवा. ॥ १४-५ ॥

ત્રીજી અને ચોથી ગાથામાં જે ચાર પ્રકારના વ્યંજનપર્યાયો સમજાવ્યા. જેવા કે સિદ્ધત્વ, મનુષ્યાદિ, કેવલજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાનાદિ, આ ચારે વ્યંજનપર્યાયોમાં સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનયની આજ્ઞાને અનુસારે ક્ષણ-ક્ષણવર્તી પર્યાયો જો વિચારવામાં આવે તો આ જે ક્ષણિકપર્યાયો છે. તે દીર્ઘકાળવર્તી વ્યંજનપર્યાયની અભ્યન્તરવર્તી છે. અંતરંગરૂપે રહેલા છે. કોઈ પણ એક દીર્ઘકાળવર્તી પર્યાયમાં અસંખ્ય ક્ષણિક પર્યાયો પસાર થાય છે. તેવા ચારે પ્રકારના ક્ષણિક પર્યાયોને અર્થ પર્યાય કહેવાય છે. વ્યંજનપર્યાયનાં જે ચાર ઉદાહરણો છે. તે જ એક સમયવર્તી સિદ્ધત્વ, મનુષ્યત્વ કેવલજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાન વિગેરે વિચારીએ તો તે અર્થપર્યાયનાં ઉદાહરણો જાણવાં.

સિદ્ધત્વ પર્યાય પણ પ્રતિસમયે પરિવર્તનશીલ છે. એક સમયનું સિદ્ધત્વ, બે સમયનું સિદ્ધત્વ, જેને મોક્ષે ગયાને ત્રણ સમય થયા હોય તે જીવનું ત્રણસમયનું સિદ્ધત્વ ઈત્યાદિ શુદ્ધ દ્રવ્ય અર્થ પર્યાય ત્યાં પણ જાણવા. એવી જ રીતે પ્રતિસમયે બદલાતું મનુષ્યત્વ તે અશુદ્ધદ્રવ્ય અર્થપર્યાય જાણવા. જ્ઞેયની પરાવૃત્તિ પ્રમાણે પ્રતિસમયે બદલાતું કેવલજ્ઞાન તે શુદ્ધગુણ અર્થપર્યાય જાણવા. અને ક્ષયોપશમભાવની હાનિ-વૃદ્ધિ પ્રમાણે પ્રતિસમયે હાનિ-વૃદ્ધિ પામતું મતિજ્ઞાનાદિ, તે અશુદ્ધ ગુણ અર્થપર્યાય જાણવા. આ રીતે સમય સમયનાં દ્રવ્યનાં જે પરિવર્તનો છે તે, અને ગુણોની હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ

પ્રત્યેક સમયમાં ગુણોનાં જે પરિવર્તનો છે. તે સઘળા અર્થપર્યાયો જાણવા. એક એક વ્યંજનપર્યાયની અંતરંગ આવા અસંખ્ય અર્થપર્યાયો પસાર થાય છે. અહીં આઠ પ્રકારના પર્યાયોનાં ઉદાહરણો તથા તેના અર્થો સમાપ્ત થાય છે.

હે અર્થપર્યાયોમાં શુદ્ધાશુદ્ધતા બીજી રીતે પણ છે. તે સમજાવે છે. ક્ષણ-ક્ષણવર્તી જે પર્યાય, તે વાસ્તવિક ક્ષણિક્તાસ્વરૂપવાળા હોવાથી શુદ્ધ અર્થપર્યાય કહેવાય છે. તથા જે દ્રવ્યનો જે પર્યાય દીર્ઘકાળવર્તી હોય, પરંતુ બીજા સ્થૂલપર્યાયની અપેક્ષાએ અલ્પકાલવર્તી હોય, જેમ કે મનુષ્યત્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ બાલત્વ પર્યાય. તે અલ્પકાળવર્તી પર્યાય, દ્રવ્યનો આ બાલત્વપર્યાય એકસામયિકકાળ વાળો પર્યાય ન હોવા છતાં “અલ્પકાલત્વ”ની વિવક્ષાએ અર્થ પર્યાય કહેવાય છે. અને તે પર્યાયમાં એક સમય કાલ પ્રમાણતા નથી. તેથી તે પર્યાયને અશુદ્ધ અર્થપર્યાય કહેવાય છે. જેમ કે કોઈ એક વ્યક્તિએ દીક્ષા લીધી, તેનામાં આવેલો સાધુપણાનો પર્યાય મરણપર્યન્ત રહેવાનો હોવાથી દીર્ઘકાળવર્તી છે. માટે વ્યંજનપર્યાય છે. તે જીવન દરમ્યાન આવનારા ગણિપણાનો પર્યાય, પન્યાસપણાનો પર્યાય, ઉપાધ્યાયપણાનો પર્યાય, અને આચાર્યપયણાનો પર્યાય, આ ચારે પર્યાયો માત્ર એકક્ષણવર્તી નથી તેથી શુદ્ધ અર્થ પર્યાય નથી, તો પણ “સાધુપણાના” પર્યાયને આશ્રયી અલ્પકાલવર્તી છે. તેથી તે અશુદ્ધ અર્થપર્યાય કહેવાય છે. આ જ વિષય ઉપર ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ આગલી ગાથામાં ઉદાહરણ આપે છે.

॥ ૨૩૧ ॥

इहां वृद्धवचन सम्मति देखाडइ छइ, जिम पुरुषशब्द वाच्य, जे जन्मादि मरणकालपर्यन्त एक अनुगत पर्याय, ते पुरुषनो व्यंजनपर्याय. सम्मतिग्रंथइं कहिओ छइ. तथा बालतरुणादि ते अर्थपर्याय कहिया. तिम सर्वत्र फलावी लेवुं. अत्र गाथा-

पुरिसम्मि पुरिससहो, जम्माई मरणकालपजंतो ।

तस्स उ बालाइआ, पज्जवभेया बहुविगप्पा ॥ १-३२ ॥ ॥ १४-६ ॥

સર્વે દ્રવ્યોના ક્ષણ ક્ષણવર્તી જે અર્થપર્યાય છે. તે શુદ્ધ અર્થપર્યાય અને દીર્ઘકાલવર્તી પર્યાયની અપેક્ષાએ જે અલ્પકાલવર્તી પર્યાય, પછી ભલે તે એકસમયવર્તી ન હોય તો પણ (એટલે કે વાસ્તવિકપણે તો વ્યંજનપર્યાય હોવા છતાં પણ) અલ્પકાલવર્તિતા છે તેથી તેને આશ્રયી ઉપચાર કરવાથી તે અશુદ્ધ અર્થપર્યાય કહેવાય છે. આ બાબતમાં વૃદ્ધ પુરુષોનાં વચનોની સાક્ષી આપીને સમ્મતિ જણાવે છે. જેમ કે કોઈ એક જીવ માનવભવમાં પુરુષપણે જન્મ્યો, તે ધારોકે ૧૦૦ વર્ષ જીવ્યો. તો તે માનવને જન્મથી

માંડીને મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી “આ પુરુષ છે, આ પુરુષ છે, આ પુરુષ છે” આમ જે કહેવાય છે. સ્ત્રી-નપુંસક-દેવ-તિર્યચ આદિ બીજું કંઈ કહેવાતું નથી. તેથી પુરુષપણાના શબ્દથી વાચ્ય એવો, જન્મથી મરણકાળ સુધી રહેનારો, શારીરિક પુરુષાકૃતિ સ્વરૂપ જે અનુગત (અન્વયરૂપે સદા રહેનારો) એવો પર્યાય છે. તે દીર્ઘકાલવર્તી (આશરે ૧૦૦ વર્ષ રહેનારો): છે. માટે તે જીવનો તે પુરુષપણાનો પર્યાય વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. આવું સમ્મતિતર્કમાં કહ્યું છે. તથા તે જ પુરુષમાં કાલક્રમે આવનારા બાલ્યાવસ્થારૂપ પર્યાય, તરુણાવસ્થારૂપ પર્યાય, વૃદ્ધાવસ્થારૂપ પર્યાય, તે પર્યાયો (જો કે માત્ર એકસમયવર્તી નથી, તો પણ) પુરુષપણાના પર્યાયને આશ્રયી અલ્પકાલવર્તી છે. તેથી તેને ઉપચારથી અર્થપર્યાય કહેવાય છે. પરંતુ આ પર્યાયો એકસમય વર્તી ન હોવાથી શુદ્ધ નથી. તેથી અશુદ્ધ અર્થપર્યાય કહેવાય છે. આ રીતે સર્વે દ્રવ્યોના સર્વે પર્યાયોમાં યથાસંભવ ફલાવીને એટલે વિવક્ષા કરીને ઘટાવીને કહેવું. આ બાબતમાં પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજીના બનાવેલા સમ્મતિતર્કની પહેલા કાણડની ૩૨મી ગાથાની સાક્ષી આપતાં કહે છે કે-

પુરિસમ્મિ પુરિસસહો, જમ્માઈ મરણકાલપજ્જંતો ।

તત્સ ડ બાલાહ્ણા, પજ્જવભેઆ બહુવિગણ્ણા ॥ ૧-૩૨ ॥

“કોઈ એક પુરુષમાં પુરુષશબ્દ જન્મથી મરણકાલ પર્યન્ત જે પ્રવર્તે છે તે વ્યંજનપર્યાય છે. અને તેના બાલાદિ જે બહુવિકલ્પવાળા પર્યાયભેદો છે. તે અર્થપર્યાય જાણવા. ॥ કાંડ ૧, ગાથા-૩૨ ॥ ॥ ૨૩૨ ॥

ષડ્ગુણહાણિ-વુદ્ધિથી, જિમ અગુરુલહુતા ।

નવ નવ તિમ ખિણ ભેદથી, કેવલ પણિ વૃત્ત ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૭ ॥

ગાથાર્થ- જેમ ષડ્ગુણ હાનિ-વૃદ્ધિથી અગુરુલઘુપણાના પર્યાય કહેવાય છે. તેવી જ રીતે કેવલજ્ઞાનમાં પણ ક્ષણ ક્ષણના ભેદથી નવા નવા પર્યાયો કહેલા જાણવા. ॥ ૧૪-૭ ॥

ટબ્બે- “કેવલજ્ઞાનાદિક શુદ્ધગુણવ્યંજન પર્યાય જ હોઈ, તિહાં અર્થપર્યાય નથી” એહવી કોઈક દિક્પટાભાસની શંકા ટાલઈ છઈ- “ષડ્ગુણહાનિવૃદ્ધિ-લક્ષણાગુરુલઘુપર્યાયા: સૂક્ષ્માર્થપર્યાયા:” એ જિમ-કહિઈ છઈ, તિમ ક્ષણભેદથી કેવલજ્ઞાન

પર્યાય પઠિ ઢિન્ન ઢિન્ન દેખાડ્યા છઈ, પઢમસમયસજોગિભવત્થકેવલનાળ અપઢમસમયસજોગિભવત્થકેવલનાળે” ઇત્યાદિવચનાત્ । તે માટિ ઋજુસૂત્રાદેશઈ શુદ્ધગુણના પઠિ અર્થપર્યાય માનવા. ॥ ૧૪-૭ ॥

વિવેચન- અહીં દિગંબરામ્નાય શુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાયમાં શુદ્ધગુણ અર્થપર્યાય ન હોય, એમ માને છે. તે પૂર્વપક્ષ લખીને તેનું નિરસન કરતાં જણાવે છે કે-

“કેવલજ્ઞાનાદિક શુદ્ધગુણવ્યંજન પર્યાય જ હોઈ, તિહાં અર્થપર્યાય નથી” એહવી કોઈક દિક્ષપટાભાસની શંકા ટાલઈ છઈ-

દિગંબરામ્નાયમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “કેવલજ્ઞાનાદિક” જે જે ક્ષાયિકભાવના શુદ્ધગુણો છે. તે પ્રાપ્ત થયા પછી સદાકાળ રહેનારા છે. તેથી સાદિ-અનંત હોવાથી “શુદ્ધગુણ વ્યંજન પર્યાય” હોય છે. પરંતુ આ ગુણો ક્ષયોપશમભાવવાળા નથી. તેથી તેમાં મતિજ્ઞાનાદિકની જેમ હાનિ-વૃદ્ધિ થતી ન હોવાથી પ્રતિસમયે કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. તેથી સમયે સમયે થનારા “શુદ્ધગુણ અર્થપર્યાય” ત્યાં હોતા નથી. આવા પ્રકારની દિગંબરામ્નાયની જે માન્યતા છે. તે બરાબર નથી. તેથી તેઓની આ માન્યતાનું નિરસન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-

ષડ્ગુણહાનિવૃદ્ધિલક્ષણાગુરુલઘુપર્યાયાઃ સૂક્ષ્મર્થપર્યાયાઃ । એ જિમ કહિંડં છઈ. તિમ ક્ષણભેદથી કેવલજ્ઞાનપર્યાય પઠિ ઢિન્ન ઢિન્ન દેખાડ્યા છઈ, “પઢમસમય-સજોગિભવત્થકેવલનાળે, અપઢમસમયસજોગિભવત્થકેવલનાળે” ઇત્યાદિવચનાત્ । તે માટિ ઋજુસૂત્રાદેશઈ શુદ્ધગુણના પઠિ અર્થપર્યાય માનવા. ॥ ૧૪-૭ ॥

અનંતાભાગાધિક, અસંખ્યાતભાગાધિક, સંખ્યાતભાગાધિક, સંખ્યાતગુણાધિક, અસંખ્યાતગુણાધિક અને અનંતગુણાધિક આમ ષડ્ગુણવૃદ્ધિ અને આ જ પ્રમાણે ષડ્ગુણહાનિ પામવાવાળા અગુરુલઘુગુણના પર્યાયો થાય છે. તે સૂક્ષ્મ એવા અર્થ પર્યાયો છે. આમ જેમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. તેમ કેવલજ્ઞાન પર્યાયમાં પણ ક્ષયોપશમભાવ ન હોવાથી જ્ઞાનગુણની હાનિ-વૃદ્ધિ થવા રૂપે અર્થપર્યાયો ભલે ન હોય, તો પણ જગતમાં રહેલાં સર્વે દ્રવ્યો પોતપોતાના ભાવમાં પ્રતિસમયે ષડ્ગુણ હાનિ-વૃદ્ધિ રૂપે રૂપાન્તર (અર્થપર્યાયો) પામ્યા જ કરે છે. ષડ્ગુણ હાનિ-વૃદ્ધિ પામવા સ્વરૂપ અગુરુલઘુ ગુણવાળાં જ છએ દ્રવ્યો છે. અને તેવા પ્રકારના પરિવર્તનશીલ જોયને જાણવા સ્વરૂપે જ્ઞાન પણ અવશ્ય પરિવર્તન પામે છે. તેથી પ્રતિસમયે કેવલજ્ઞાનના પર્યાય પણ પર્યાયાર્થિકનયથી ઢિન્ન ઢિન્ન છે. એમ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે.

તથા વળી કાલાશ્રયી પણ કેવલજ્ઞાન પ્રતિસમયે બદલાય છે. તે આ પ્રમાણે-જ્યારે આત્મા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે તે પ્રથમસમયે “પ્રથમસમયાવચ્છિન્ન સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન કહેવાય છે.” બીજા સમયે અપ્રથમસમયાવચ્છિન્ન (અર્થાત્ દ્વિતીયસમયાવચ્છિન્ન) ઈત્યાદિ રૂપે કેવલજ્ઞાન પણ એક એક સમયના વધારા પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. આવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી કેવલજ્ઞાનમાં પણ પ્રતિસમયે થનારા અર્થપર્યાયો સંભવે છે. તે માટે સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનયની આજ્ઞાનુસારે શુદ્ધગુણના પણ એકસામયિક (એક એક સમયના કાલ વાલા) અર્થપર્યાયો હોય છે. આમ જાણવું. ॥ ૨૩૩ ॥

શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન અણુ, પુદ્ગલ પર્યાય ।

અશુદ્ધ દ્વયણુકાદિક ગુણા, નિજ ગુણ પજજાય ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૮ ॥

ગાથાર્થ- “પરમાણુ” એ પુદ્ગલદ્રવ્યનો શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય, દ્વયણુકાદિક તે અશુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય, તેવી જ રીતે પોતાના ગુણોના પણ તે તે (શુદ્ધાશુદ્ધ) પર્યાય સમજી લેવા. ॥ ૧૪-૮ ॥

ટાંબો- પુદ્ગલદ્રવ્યનો શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય, અણુ ક. પરમાણુઓ જાણવો. તે પરમાણુનો કહિંઈ નાશ નથી, તે ભણી.

દ્વયણુકાદિક દ્રવ્ય તે પુદ્ગલદ્રવ્યના અશુદ્ધ વ્યંજનપર્યાય, સંયોગજનિત છઈ તે માટિં. ઈમ ગુણા કહતાં-પુદ્ગલદ્રવ્યના શુદ્ધગુણ વ્યંજનપર્યાય, અશુદ્ધ ગુણવ્યંજન પર્યાય તે નિજ નિજ ગુણાશ્રિત જાણવા. પરમાણુનો ગુણ તે શુદ્ધગુણવ્યંજન પર્યાય, દ્વિપ્રદેશાદિકનો તે અશુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાય કહિંઈ. ॥ ૧૪-૮ ॥

વિવેચન- સાતમી ગાથા સુધીમાં જીવદ્રવ્યના આઠ જાતના પર્યાય સમજાવ્યા. હવે આ ગાથામાં પુદ્ગલદ્રવ્યના ૮ જાતના પર્યાયો સમજાવે છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યનો શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય, અણુ ક. પરમાણુઓ જાણવો. તે પરમાણુનો કહિંઈ નાશ નથી. તે ભણી.

દ્વયણુકાદિકદ્રવ્ય તે પુદ્ગલદ્રવ્યના અશુદ્ધવ્યંજનપર્યાય. સંયોગજનિત છઈ, તે માટિં. ઈમ ગુણા કહતાં-પુદ્ગલદ્રવ્યના શુદ્ધગુણવ્યંજન પર્યાય, અશુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાય તે નિજનિજ ગુણાશ્રિત જાણવા. પરમાણુનો ગુણ તે શુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાય, દ્વિપ્રદેશાદિકનો તે અશુદ્ધ ગુણવ્યંજનપર્યાય કહિંઈ ॥ ૧૪-૮ ॥

પુદ્ગલાસ્તિકાય નામના દ્રવ્યમાં “અણુ” કહેતાં “પરમાણુ” નામનું જે દ્રવ્ય છે. તે શુદ્ધદ્રવ્ય છે. અર્થાત્ બે-ચાર પરમાણુઓના સંયોગથી સ્કંધરૂપે બનીને કૃત્રિમરીતે દ્રવ્ય થયેલું હોય એવું દ્રવ્ય તે નથી. પણ સ્વતંત્ર પણે છે જ. તેવા જે જે એકલા એકલા પરમાણુઓ છે. તેવા પ્રકારનો પરમાણુપણાનો જે પર્યાય છે. તે શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય જાણવો. કારણ કે જે સ્કંધ બને છે. તેનો ઉત્પાદ પણ હોય, અને નાશ પણ હોય, જ્યારે પરમાણુઓમાં રહેલા “પરમાણુપણાના પર્યાયનો” સામાન્યથી ક્યારેય પણ ઉત્પાદ નથી અને નાશ પણ નથી. પરમાણુપણાનો આ પર્યાય સંયોગજન્ય પણ નથી. તે ધર્મી = તે કારણે આ શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે.

દ્વયણુક-ત્રયણુક-ચતુરણુક ઈત્યાદિ જે જે સ્કંધો છે. તેઓમાં રહેલો જે સ્કંધપણાનો પર્યાય છે. તે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય છે. કારણ કે તે તે સ્કંધો અનેક અંશોના સંયોગથી બનેલા છે. અને વિયોગ પામવાવાળા પણ છે. તેથી દ્રવ્યનું મૂલભૂત સ્વતંત્ર સ્વરૂપ નથી. તે માટે તે અશુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે ગુણપર્યાયોમાં પણ પોત પોતાના ગુણોને આશ્રયી શુદ્ધ-અશુદ્ધ ભેદ સમજી લેવા. પરમાણુ દ્રવ્ય સ્વતંત્ર હોવાથી શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. તેથી તેના વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ આદિ ગુણોરૂપ જે ગુણ પર્યાયો છે તે શુદ્ધગુણ વ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે. અને દ્વયણુકાદિ જે સંયોગજન્યદ્રવ્ય છે. તે અશુદ્ધદ્રવ્ય છે. તેથી તેના વર્ણાદિ ગુણોરૂપ જે ગુણ પર્યાયો છે. તે અશુદ્ધગુણવ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે. આ રીતે આ ગાથામાં પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યના વ્યંજનપર્યાયના ચારે ભેદો મૂલગાથામાં સમજાવ્યા. પુદ્ગલાસ્તિકાયદ્રવ્યના આ જ પ્રમાણે એકસમયના કાલવડે કરાયેલા સૂક્ષ્મ એવા અર્થપર્યાયો નવમી ગાથાની પ્રથમપંક્તિથી સમજી લેવા. “સૂક્ષ્મ અર્થપર્યાય તે” અર્થાત્ પરમાણુદ્રવ્યમાં એકસમયકૃત પરમાણુપણાનો પર્યાય, દ્વયણુકાદિમાં એક સમયકૃત દ્વયણુકાદિનો પર્યાય, પરમાણુના ગુણો સંબંધી એક સમયકૃત પર્યાય, અને દ્વયણુકાદિ સ્કંધોના ગુણો સંબંધી એકસમયકૃત પર્યાય. આ રીતે ચાર પ્રકારના અર્થપર્યાયો પણ સ્વયં સમજી લેવા. ॥ ૨૩૪ ॥

સૂક્ષ્મ અર્થ પર્યાય તે, ધર્માદિક એમ ।

નિજ પર પ્રત્યયથી લહો, છાંડી હઠ પ્રેમ ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૯ ॥

જિમ આકૃતિ ધર્માદિકની, વ્યંજન છઈ શુદ્ધ ।

લોક દ્રવ્ય સંયોગથી, તિમ જાણિ અશુદ્ધ ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૦ ॥

સંયોગઈ આકૃતિ પરિ, પજજય કહવાય ।

ઉત્તરાધ્યયનઈ ભાખિઆં, લક્ષણ પજજાય ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૧ ॥

એકત પૃથક્ત તિમ વલી, સંખ્યા સંઠાણિ ।

વલી સંયોગ વિભાગ એ, મનમાં તું આણિ ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૨ ॥

ગાથાર્થ- પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં જે વ્યંજનપર્યાયો છે. તે જ સૂક્ષ્મરીતે (એક સમયમાત્રકૃત) વિચારો તો અર્થપર્યાય થાય છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ અન્યદ્રવ્યોમાં પણ આ જ પ્રમાણે સ્વપ્રત્યયજન્ય અને પરપ્રત્યયજન્ય શુદ્ધાશુદ્ધ વ્યંજનપર્યાયો અને અર્થપર્યાયો થાય છે. આ વાત કદાગ્રહનો પ્રેમ છોડીને માનવી જોઈએ. ॥ ૧૪-૯ ॥

ધર્માદિક દ્રવ્યોની પોતાની સ્વયં જે આકૃતિ છે. તે શુદ્ધદ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે. લોકાકાશવર્તી આકાશ સ્વરૂપ અન્ય દ્રવ્યના સંયોગથી જ્યારે વિચારીએ ત્યારે તે અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય જાણવા. ॥ ૧૪-૧૦ ॥

આકૃતિની પેઠે સંયોગથી જન્ય જે પર્યાય છે. તેને પણ પર્યાય કહેવાય છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં પર્યાયનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે કહેલાં છે. (તેમાં સંયોગ પણ પર્યાયનું લક્ષણ કહેલું છે.) ॥ ૧૪-૧૧ ॥

એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન, સંયોગ તથા વળી વિભાગ આ સર્વે પર્યાયનાં લક્ષણો છે. એમ તું મનમાં જાણ. ॥ ૧૪-૧૨ ॥

ટનો- “ધર્માસ્તિકાયાદિકના શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય જ છઈ” એહવો જે હઠ કરઈ છઈ, તેહનઈ કહિઈ જે-બ્રહ્મસૂત્રાદેશઈ કરી દાણ પરિણતિરૂપ અર્થપર્યાય પણ કેવલજ્ઞાનાદિકની પરિ હઠ છાંડીનઈ તિહાં કિમ નથી માનતા ? ॥ ૧૪-૯ ॥

“તે ધર્માસ્તિકાયાદિકમાંહિં અપેક્ષાઇં અશુદ્ધ પર્યાય પણિ હોઇ, નહી તો પરમાણુપર્યન્ત વિશ્રામઇં પુદ્ગલદ્રવ્યઇં પણિ ન હોઇ” એહવઇં અભિપ્રાયઇં કહઇં છઇં-

જિમ ધર્માસ્તિકાયાદિકની આકૃતિ લોકાકાશમાન સંસ્થાનમય શુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય કહિઇં. પર નિરપેક્ષ પણા માટઇં, તિમ લોકવર્તિ દ્રવ્ય સંયોગરૂપ અશુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય પણિ તેહનો પરાપેક્ષ પણઇં કહતાં અનેકાન્ત વિરોધ નથી. ॥ ૧૪-૧૦ ॥

“આકૃતિ તે પર્યાય હુસ્થઇ, સંયોગ પર્યાય નહીં હોઇ” એહવી આશંકા ટાલઇં છઇં-સંયોગ પણિ આકૃતિની પરિ પર્યાય કહવાઇં છઇં. જે માટિં પર્યાયનાં લક્ષણ-ભેદ રૂપ ઉત્તરાધ્યયનઇં એ રીતિ કહિયાં છઇં. ॥ ૧૪-૧૧ ॥

एगत्तं च पुहत्तं च, संखा संठाणमेव य ।

संजोगा य विभागा य, पज्जवाणां तु लक्खणां ॥ १ ॥

[તેહજ વર્ણવીનઇં કહે છે ઉત્તરાધ્યયન ગાથા-एगत्तं. એ ગાથાર્થનું મનમાંહિ આણી, અર્થરૂપઇં કરીને ઘારો. જેમ મનસંદેહ દૂર ટળે.] (પાઠાન્તર) ॥ ૧૪-૧૨ ॥

વિવેચન- જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યમાં આઠે પર્યાયો સમજાવીને હવે ધર્માસ્તિકાયાદિ શેષ ચારે દ્રવ્યોમાં આઠ પ્રકારના પર્યાયો સમજાવે છે-

“ધર્માસ્તિકાયાદિકના શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય જ છઇ” એહવો જે હઠ કરડ છડ, તેહનડં કહિડં જે-ઋજુસૂત્રાદેશડં કરી ક્ષણપરિણતિ રૂપ અર્થપર્યાય પણિ કેવલજ્ઞાનાદિકની પરિ હઠ છાંડીનડં તિહાં કિમ નથી માનતા ? ॥ ૧૪-૧ ॥

ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ આ ચારે દ્રવ્યો “અખંડ અને અનાદિ-અનંત છે” તેની જે આકૃતિ છે. તે શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય છે. પગ પહોળા કરીને, કેડે બે હાથ રાખીને, ઉભેલા પુરુષના જેવી ધર્મ-અધર્મદ્રવ્યની પોતાની બનેલી જે “આકૃતિ” છે. તેને નિજપ્રત્યયથી જ્યારે વિચારો, ત્યારે તે શુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે. લોકાકાશદ્રવ્યની પણ ઉપર મુજબ આકૃતિ છે. પરંતુ અખંડ લોકાલોક રૂપ આકાશ દ્રવ્ય લઈએ તો નક્કરગોળા સમાન જે આકૃતિ છે તે આકાશદ્રવ્યની પોતાની આકૃતિ હોવાથી શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય છે. કાળદ્રવ્યની અઢીઢીપ પ્રમાણ જે આકૃતિ છે. તે શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય છે. આ આકૃતિઓ તે તે દ્રવ્યની પોતાની બનેલી છે. એમ વિચારીએ તો શુદ્ધ

દ્ર. વ્યં. પર્યાય કહેવાય છે. અને પરપ્રત્યયથી બનેલી છે આમ જ્યારે વિચારીએ ત્યારે તે જ આકૃતિપર્યાય પરનિમિત્તક છે. માટે અશુદ્ધ દ્ર.વ્યં. પર્યાય કહેવાય છે. ઘડામાં ભરેલા પાણીમાં, પાણીની પોતાની ઘટાકારપણે જે આકૃતિ બની તે શુદ્ધપર્યાય, અને પાણીની તે જ આકૃતિ ઘડાથી બની આમ વિચારીએ તો તે અશુદ્ધપર્યાય કહેવાય છે. તેવી જ રીતે અહીં ધર્માદિ ચારે દ્રવ્યોની પોતાની તેવી તેવી આકૃતિ બનેલી છે. આમ જ્યારે વિચારીએ ત્યારે તે નિજપ્રત્યયથી વિચારતાં શુદ્ધ અને આધારભૂત એવા આકાશ નામના પરદ્રવ્યના સંયોગે થઈ છે આમ પરપ્રત્યયથી થયેલી વિચારીએ તો અશુદ્ધદ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે.

આ બન્ને પ્રકારના વ્યંજનપર્યાયમાં પ્રતિસમયના પર્યાયપણે વિચારીએ ત્યારે તે સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનયના આધારે વિચાર કરતાં બન્ને પ્રકારના અર્થપર્યાય પણ તે ચારે દ્રવ્યોમાં બને છે. ધર્માદિ ચારે દ્રવ્યોમાં એક એક સમયની જે આકૃતિ છે. તેને નિજપ્રત્યયથી અને પરપ્રત્યયથી વિચારતાં તે જ બે પ્રકારના અર્થપર્યાય પણ બને છે. આ રીતે ધર્માદિ ચારે દ્રવ્યોમાં ચારે પ્રકારના દ્રવ્યપર્યાયો જાણવા. આ જ ચારે દ્રવ્યોમાં ગતિસહાયકતા, સ્થિતિસહાયકતા, અવકાશ સહાયકતા અને વર્તના હેતુતા આદિરૂપે જે ગુણો છે. તે ગુણોના પર્યાય તરીકે વિચારીએ ત્યારે ચારે પ્રકારના ગુણપર્યાયો પણ આ ચારે દ્રવ્યોમાં છે. શુદ્ધ-અશુદ્ધ ગુણવ્યંજનપર્યાય, અને શુદ્ધ અશુદ્ધ ગુણ અર્થ પર્યાય જાણવા.

અહીં કોઈક (દિગંબરામ્નાયાનુયાયી આત્માઓ) એમ માને છે કે ધર્માસ્તિકાયાદિ શેષ ચાર દ્રવ્યોમાં માત્ર વ્યંજનપર્યાય જ હોય છે. પરંતુ અર્થપર્યાયો હોતા નથી. કારણકે આ ચાર દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી જીવ-પુદ્ગલની જેમ પરિણામી નથી. તેથી પ્રતિસમયે કોઈ પણ જાતની હાનિ-વૃદ્ધિ કે પરિવર્તન થતાં નથી. આવા પ્રકારની તેઓની જે આ માન્યતા છે. તે ખોટી છે. હઠવાદ (કદાગ્રહ)રૂપ છે. તેઓને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનય કે જે એકસમયના વર્તમાનકાળને ગ્રહણ કરે છે. તે નયની અપેક્ષાએ (તે નયની પ્રધાનપણે વિવક્ષા કરીએ ત્યારે) ક્ષણપરિણતિ રૂપ અર્થપર્યાય (પ્રતિસમયે દ્રવ્યમાં થતાં પરિવર્તનરૂપ જે પર્યાયો છે. તે પર્યાયો) તે ચાર દ્રવ્યોમાં પણ સંભવે જ છે. કેવલજ્ઞાનમાં જેમ હાનિ-વૃદ્ધિ ન થતી હોવા છતાં પણ જ્ઞેયપદાર્થોને જાણવા રૂપે જ્ઞેયના પરિવર્તનોના અનુસારે કેવલજ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાયકભાવે પ્રતિસમયે અર્થ પર્યાયો છે. અથવા એકસમયાવચ્છિન્ન, દ્વિસમયાવચ્છિન્ન, ત્રિસમયાવચ્છિન્ન ઈત્યાદિપણે પણ જેમ કેવલજ્ઞાનમાં અર્થપર્યાયો છે. તેવી જ રીતે ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોમાં

પણ પ્રતિસમયે ઘનારા જુદા જુદા અર્થપર્યાયો સંભવે જ છે. તેથી હઠવાદ (હઠાગ્રહ-કઠાગ્રહ) ત્યજીને ત્યાં ચારદ્રવ્યોમાં પણ અર્થપર્યાયો તમે કેમ માનતા નથી ? અર્થાત્ તમારે અર્થપર્યાયો માનવા જોઈએ.

વ્યંજનપર્યાય માને પણ અર્થપર્યાય ન માને તેને સમજાવવા ઉપર પ્રમાણે યુક્તિ જણાવી. હવે કેટલાક આચાર્યો શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય માને છે. પણ અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય ન માને, કારણકે જીવ-પુદ્ગલની જેમ ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોમાં વ્યવહારનયના વિષયવાળુ પરિણામીપણું ન હોવાથી તે દ્રવ્યો જેવાં છે. તેવાં જ રહે છે. એમ માનીને ફક્ત એકલા શુદ્ધપર્યાય જ માને છે. પણ અશુદ્ધપર્યાય માનતા નથી. તેઓને હવે ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે. ॥ ૨૩૫ ॥

તે ધર્માસ્તિકાયાદિકમાંહિં અપેક્ષાઈં અશુદ્ધપર્યાય પળિ હોઈ, નહીં તો પરમાણુપર્યન્ત વિશ્રામઈં પુદ્ગલદ્રવ્યઈં પળિ ન હોઈ. એહવઈ અભિપ્રાયઈં કહઈ છઈ—

તથા તે ધર્માસ્તિકાયાદિ ચાર દ્રવ્યોમાં જેમ વ્યંજનપર્યાય અને અર્થ પર્યાય બન્ને હોય છે. તેમ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બન્ને જાતના દ્રવ્ય પર્યાય પણ હોય જ છે. અર્થાત્ કેવલ એકલા શુદ્ધ પર્યાય જ હોય છે. આમ નહીં. પરંતુ અશુદ્ધપર્યાય પણ અવશ્ય હોય છે. નિજપ્રત્યયથી જેમ શુદ્ધ પર્યાય છે. તેમ પર પ્રત્યયની વિવક્ષા કરતાં અશુદ્ધ પર્યાય પણ છે જ. જો અશુદ્ધપર્યાય આ ચાર દ્રવ્યોમાં નથી એમ કહીએ તો પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં દ્વયણુકાદિસ્કંધોમાં સંયોગજન્ય દ્રવ્ય હોવાથી, મૂલભૂત શુદ્ધ એવા તે પર્યાય ન હોવાથી અશુદ્ધપર્યાય પૂર્વે કહ્યા, તે પણ ન ઘટે, કારણકે દ્વયણુકાદિ સર્વ સ્કંધો આખર તો પરમાણુ પર્યન્તમાં વિશ્રામ પામે જ છે. એટલે કે સર્વે સ્કંધો જે છે. તે પણ પરમાણુ પરમાણુ સ્વરૂપ જ છે. પરમાણુઓના જ બનેલા છે. માત્ર સમૂહ બન્યો છે. પણ અતિરિક્ત કોઈ નવું દ્રવ્ય નથી. અર્થાત્ પરમાણુઓનો સમૂહ બન્યો છે. પરંતુ તેમાં સ્કંધ જેવું કોઈ અપૂર્વતત્ત્વ નથી જ, છેલ્લે તો પરમાણુઓ જ છે. જેમ બુંદીના બનાવેલા એક લાડુમાં આખર તો બુંદીના કણ જ છે લાડુ જેવું કોઈ અપૂર્વતત્ત્વ છે જ નહીં. તેમ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પણ અંતે પરમાણુઓ જ છે એમ માનીને શુદ્ધપર્યાય જ મનાશે. પણ લાડુ જેવું કોઈ અપૂર્વતત્ત્વ ન હોવાથી અશુદ્ધપર્યાય મનાશે નહીં. પરંતુ આમ નથી. એકપરમાણુને સ્વતંત્રપણે પોતાના રૂપે વિચારીએ તો શુદ્ધપર્યાય કહેવાય છે. અને કોઈ પણ એક પરમાણુને બીજા પરમાણુની સાથે સાંયોગિકભાવે વિચારીએ ત્યારે તેને (દ્વયણુકાદિને) અશુદ્ધપર્યાય કહેવાય છે. તેવીજ રીતે ધર્માદિ

દ્રવ્યોની આકૃતિને સ્વતંત્રપણે પોતાના રૂપે વિચારાય ત્યારે તે શુદ્ધપર્યાય કહેવાય છે અને ઘટ-પટ તથા લોકાકાશ આદિ પરપદાર્થોના સાંયોગિકભાવે વિચારાય છે. ત્યારે તે અશુદ્ધ પર્યાય કહેવાય છે. આવા અભિપ્રાયથી ગ્રંથકાર કહે છે—

જિમ ધર્માસ્તિકાયાદિકની આકૃતિ લોકાકાશમાન સંસ્થાનમય શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય કહિંદં, પરનિરપેક્ષપણા માટિં.

તિમ લોકવર્તિદ્રવ્યસંયોગરૂપ અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય પળિ તેહનો પરાપેક્ષાપણાંદં કહતાં અનેકાન્ત વિરોધ નથી. ॥ ૧૪-૧૦ ॥

આ વાત નવમી ગાથામાં કંઈક સમજાવી છે. જેમ ધર્માસ્તિકાયાદિકની આકૃતિ લોકાકાશના માપવાળા સંસ્થાનમય જે પોતાની બનેલી છે. તેને નિજપ્રત્યયથી વિચારીએ તો તે આકૃતિ, ધર્માસ્તિકાયાદિદ્રવ્યની પોતાની બની છે. તેમાં પરના નિમિત્તની વિવક્ષા ન લઈએ તો તે આકૃતિ (પર્યાય), દ્રવ્યમાં પોતાનામાં જ રહેલી હોવાથી અને પોતાની જ તે આકૃતિ બની છે. તે માટે શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય કહેવાય છે. પરના નિરપેક્ષપણાથી વિચારીએ છીએ, તેથી શુદ્ધપર્યાય બને છે. જેમ કે શરીર રહિત સિદ્ધગત આત્માની જે આકૃતિ તે શુદ્ધપર્યાય કહેવાય છે. કારણ કે તેમાં પરના નિમિત્તની અપેક્ષા નથી તે માટે. એવી જ રીતે અહીં સમજવું.

તેવી જ રીતે લોકાકાશવર્તી જે જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યો છે. તેના સંયોગરૂપે ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશ પણ જે આકૃતિ છે. તે આકૃતિ વિચારીએ ત્યારે તે અશુદ્ધદ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય પણ કહેવાય છે. પરની અપેક્ષા કરી છે. તે માટે. જેમ ઘટમાં રહેનારો ધર્માસ્તિકાય તે ઘટધર્માસ્તિકાય, પટમાં રહેનાર ધર્માસ્તિકાય તે પટધર્માસ્તિકાય અથવા ઘટને સહાય કરનારો એવો જે ધર્માસ્તિકાય તે ઘટધર્માસ્તિકાય તથા પટને સહાય કરનારો એવો જે ધર્માસ્તિકાય તે પટધર્માસ્તિકાય, તે જ રીતે ઘટાધર્માસ્તિકાય, પટાધર્માસ્તિકાય, ઘટાકાશ, પટાકાશ, ઘટકાલ, પટકાલ, ઈત્યાદિરૂપે પરની અપેક્ષા રાખીને તે આકૃતિ વિચારીએ ત્યારે તે અશુદ્ધપર્યાય કહેવાય છે. જેમ એક પરમાણુને બીજા પરમાણુની સાથે રાખીને તેની અપેક્ષા રાખીને આ દ્વયણુક બન્યો છે આમ જ્યારે કહેવાય છે. ત્યારે ત્યાં અશુદ્ધપર્યાય કહેવાય છે. તેમ અહીં જાણવું.

પ્રશ્ન— ધર્માસ્તિકાયાદિકની જે આકૃતિ છે. તે જેવા પ્રકારની લોકાકાશ પ્રમાણ આદિ સ્વરૂપે બનેલી છે. તે તેવા પ્રકારની કોઈ પણ એક સ્વરૂપે છે. તેને શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બે નામે કેમ બોલી શકાય ?

ઉત્તર- અનેકાન્તવાદનો આશ્રય કરતાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી. જેમ અમદાવાદ શહેર એક જ છે. છતાં પાલનપુરની અપેક્ષાએ દક્ષિણમાં છે. અને સુરતની અપેક્ષાએ ઉત્તરમાં છે તેવી જ રીતે એક જ આકૃતિ પરના નિરપેક્ષપણે જ્યારે વિચારાય છે. ત્યારે શુદ્ધપર્યાય અને પરના સંયોગથી બનેલી છે. આમ પરના સાપેક્ષપણે જ્યારે વિચારાય છે. ત્યારે અશુદ્ધ પર્યાય કહેવામાં કોઈ વિરોધ નથી. એક જ પુરુષ મોટાભાઈની અપેક્ષાએ નાનો, અને નાનાભાઈની અપેક્ષાએ મોટો કહેવાય જ છે. તેવી રીતે સ્વપ્રત્યયિક પણે શુદ્ધપર્યાયને પણ પરાપેક્ષપણે અશુદ્ધપર્યાય કહેતાં અનેકાન્તવાદના આશ્રયે કોઈ વિરોધ આવતો નથી. ॥ ૨૩૬ ॥

“આકૃતિ તે પર્યાય હુસ્યં, સંયોગ પર્યાય નહીં હોઈ” એવી આશંકા ટાલઈ છૂંદ-સંયોગ ધણિ આકૃતિની પરિ પર્યાય કહવાઈ છૂંદ, જે માટિં પર્યાયનાં લક્ષણ ભેદ રૂપ ઉત્તરાધ્યયનઈ એ રીતિ કહિયાં છૂંદ ॥ ૧૪-૧૧ ॥

“આકૃતિ” તે તો પર્યાય હોઈ શકે છે. જેમ ઘટમાં રહેલી ઘટાકૃતિ એ ઘટનો પર્યાય છે. શરીરમાં રહેલી શરીરાકૃતિ એ શરીરનો પર્યાય છે. તેવી રીતે ધર્માસ્તિકાયાદિની (ધર્માધર્મની) લોકાકાશપ્રમાણ, આકાશની નક્કરગોળા પ્રમાણ, અને કાળની અઢીઢીપ પ્રમાણ ઈત્યાદિ તે તે દ્રવ્યની જે જે આકૃતિ બની છે. તે “આકાર” તે તે દ્રવ્યોમાં રહેલો હોવાથી દ્રવ્યનો પર્યાય છે. આમ કહી શકાય છે. પરંતુ કોઈ આવી શંકા કરે છે કે “સંયોગ” એ પર્યાય નથી. કારણ કે “સંયોગ” એ ન્યાય-વૈશેષિકદર્શનકારોની દૃષ્ટિએ ૨૪ ગુણોમાંનો એક ગુણ છે. અને તેઓના મતે દ્રવ્યથી એકાન્તે ભિન્ન છે. જે ગુણ હોય તેને પર્યાય કેમ કહેવાય ? માટે બે-ત્રણ પરમાણુઓનો સંયોગ થઈને બનેલા દ્વયણુક-ત્ર્યણુકાદિ સ્કંધોમાં, તથા ઘટ-પટાદિ અન્યપદાર્થોના સંયોગે ધર્માસ્તિકાયાદિમાં જે અશુદ્ધપર્યાય છે. એવું તમે જૈનોએ પહેલાંની ગાથામાં જે સમજાવ્યું. તે બરાબર નથી. આવી કોઈ દર્શનાનુયાયીને શંકા થાય છે. તે આવી આશંકાને ટાળવા માટે કહે છે કે-

“સંયોગ” પણ આકૃતિની પેઠે પર્યાય જ કહેવાય છે. ખરેખર વિચારીએ તો સંયોગ તે ગુણ જ નથી. ન્યાય-વૈશેષિકદર્શનકારોએ સંયોગને જે ગુણ માન્યો છે. તે ખરેખર ખોટું જ છે. કારણકે ગુણનું લક્ષણ છે સહભાવિત્વ, તે લક્ષણ સંયોગમાં ઘટતું નથી. દ્વયણુક-ત્ર્યણુકાદિમાં આજે સંયોગ હોય અને કાલે ન પણ હોય. કાલે ન હોય અને પછીના દિવસે થાય. આમ સંયોગ ઉત્પાદ-વિનાશવાળો હોવાથી સહભાવી નથી. માટે ગુણનું લક્ષણ સંયોગમાં લાગુ પડતું નથી. તથા વલી સંયોગ બે દ્રવ્યોનો હોય છે.

હવે જો સંયોગ એ ગુણ હોય તો તે સંયોગ ક્યા દ્રવ્યનો ગુણ માનવો ? સંયોગ નામના ગુણનું સમવાયિકારણ કોને માનવું ? બે દ્રવ્યોની વચ્ચે તો એકગુણ ન જ હોઈ શકે. કારણકે ગુણો પોત પોતાના દ્રવ્યને આશ્રિત હોય છે. ઘટ અને આકાશનો જે સંયોગ છે. તે જો ગુણ હોય તો ઘટનો ગુણ કહેવાય ? કે આકાશનો ગુણ કહેવાય ? બન્ને દ્રવ્યોમાં રહેનાર એકગુણ સંભવી શકે નહીં. આ રીતે વિચારતાં “સંયોગ” એ ગુણ નથી પરંતુ આકૃતિની જેમ પર્યાય છે. તે માટે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સંયોગને પર્યાયના લક્ષણના ભેદ રૂપે જ કહ્યો છે. એટલે કે “સંયોગ” એ પણ પર્યાયનું એક લક્ષણ છે. તે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો સાક્ષીપાઠ હવે પછીની ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ આપે છે. ॥ ૨૩૭ ॥

एगत्तं च पुहत्तं च, संखा संठाणमेव य ।

સંજોગા ય વિભાગા ય, પજ્જવાણં તુ લખ્ખણં ॥ ૧ ॥

[તેહજ વર્ણવીનડું કહે છે. ઉત્તરાધ્યયનગાથા - એગત્તં. એ ગાથાર્થનું મનમાંહિ આણી, અર્થરૂપડું કરીને ધારો. જેમ મનસંદેહ દૂર ટલે] [આ જ વાત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ગાથાની સાક્ષી આપીને વર્ણવે છે. “એગત્તં” વિગેરે પદોવાળી ગાથાનો અર્થ મનમાં લાવીને, તે જ અર્થ યથાર્થ અર્થરૂપ છે આમ મનમાં ધારો કે જેનાથી મનનાં સંદેહો દૂર ટળે] આટલો પાઠાન્તર છે. (પાઠાન્તર) ॥ ૧૪-૧૨ ॥

એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન (આકૃતિ) સંયોગ અને વિભાગ આ સર્વે પર્યાયનાં લક્ષણો (સ્વરૂપ) છે. જેમ ધર્મ-અધર્મ આકાશ આદિ દ્રવ્યોમાં રહેલું એકત્વ એ પર્યાય છે. ધર્મદ્રવ્યથી અધર્મદ્રવ્ય પૃથક્ છે અને અધર્મદ્રવ્યથી આકાશદ્રવ્ય પૃથક્ છે. આ પૃથક્ત્વ પણ તે તે દ્રવ્યોના પર્યાય છે. ઘટ પટ આદિ દ્રવ્યોની તિન્ન તિન્ન આકૃતિઓ એ પણ પર્યાય છે. તેવી જ રીતે બે દ્રવ્યોનો સંયોગ અને બે દ્રવ્યોનો વિભાગ થવો (છુટા પડવું) એ સર્વે પર્યાયો છે. નૈયાયિક વૈશેષિકોએ સંખ્યાને પૃથક્ત્વને સંયોગને અને વિભાગને ગુણો માન્યા છે. પરંતુ વાસ્તવિકપણે તે ગુણો નથી. પણ પર્યાયો જ છે. માટે આકૃતિની પેઠે સંયોગ પણ પર્યાય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૩૮ ॥

ઉપચારી ન અશુદ્ધ તે, જો પરસંયોગ ।

અસદ્ભૂત મનુજાદિકા, તો ન અશુદ્ધ જોગ ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૩ ॥

ધર્માદિક પરપજ્જયઈ, વિસમાઈ એમ ।
અશુદ્ધતા અવિશેષથી, જિઅ પુદ્ગલિ જેમ ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૪ ॥

ગાથાર્થ- પરદ્રવ્યના સંયોગે થનારા પર્યાયને ઉપચરિતપર્યાય છે. આમ કહીએ પણ અશુદ્ધપર્યાય છે. આમ જો ન કહીએ, તો જીવદ્રવ્યના અસદ્ભૂતવ્યવહાર નયગ્રાહ્ય એવા મનુષ્યાદિ પર્યાય પણ અશુદ્ધ પર્યાય ન કહી શકાય. (તેને પણ ઉપચરિત પર્યાય જ કહેવા જોઈએ.) ॥ ૧૪-૧૩ ॥

ધર્માદિ દ્રવ્યોમાં પરપર્યાયપણે (પરદ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષાપૂર્વકની) વિચારણા કરતાં (સ્વપર્યાયની અપેક્ષાએ) વિલક્ષણતા આ પ્રમાણે જાણવી- જેમ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં એક પરમાણુને અન્ય પરમાણુનો સંયોગ છે. તેમ અહીં પણ અન્ય દ્રવ્યનો સંયોગ જ છે. માટે અશુદ્ધતા અવિશેષ (સરખી) છે. ॥ ૧૪-૧૪ ॥

ટખો- હવઈ જો ઈમ કહસ્યો, જે “ધર્માસ્તિકાયાદિકનઈ પરદ્રવ્યસંયોગ છઈ, તે ઉપચરિત પર્યાય કહિઈ, પણ અશુદ્ધ પર્યાય ન કહિઈ. દ્રવ્યાન્યથાત્વ હેતુનઈ વિષઈ જ અશુદ્ધત્વ વ્યવહાર છઈ” તે વતી. તો મનુષ્યાદિ પર્યાય પણ અશુદ્ધ ન કહો. અસદ્ભૂત વ્યવહારનય ગ્રાહ્ય માટઈ અસદ્ભૂત કહો.

દ્વિતંતુકાદિ પર્યાયની પરિ એકદ્રવ્યજનકાવયવસંઘાતનઈ જ અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાયપણું જ કહતાં રૂડું લાગઈ. “તસ્માદપેક્ષાનપેક્ષાભ્યાં શુદ્ધાશુદ્ધાનેકાન્તવ્યાપકત્વમેવ શ્રેયઃ ॥ ૧૪-૧૩ ॥”

તેહ જ દેખાડઈ છઈ.- ધર્માદિકનઈ પરપર્યાયઈ સ્વપર્યાયથી વિષમાઈ-વિલક્ષણતા ઈમ જાણવી. જે માટિ-પરાપેક્ષાઈ અશુદ્ધતાનો વિશેષ નથી.

જિમ-જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યનઈ વિષઈ. ॥ ૧૪-૧૪ ॥

વિવેચન- અહીં કોઈક શંકા કરે છે કે ધર્માસ્તિકાયાદિકના પરસંયોગે થનારા પર્યાયને ઉપચરિત પર્યાય કહો. પણ અશુદ્ધપર્યાય ન કહો. તે વિષયની શંકા કરીને તેનો ઉત્તર આપે છે.

હવઈ જો ઈમ કહસ્યો, જે “ધર્માસ્તિકાયાદિકનઈ પરદ્રવ્ય સંયોગ છઈ, તે ઉપચરિત પર્યાય કહિઈ, પણ અશુદ્ધપર્યાય ન કહિઈ, દ્રવ્યાન્યથાત્વ હેતુનઈ વિષઈ જ અશુદ્ધત્વવ્યવહાર છઈ” તે વતી. તો મનુષ્યાદિ પર્યાય પણ અશુદ્ધ ન કહો. અસદ્ભૂત વ્યવહારનયગ્રાહ્ય માટઈ અશુદ્ધ કહો.

હવે અહીં કોઈક કદાચ એવી શંકા કરે કે “ધર્માસ્તિકાયાદિ ચારે દ્રવ્યોમાં ઘટ-પટ લોકાકાશ આદિ પરદ્રવ્યોનો સંયોગ જરૂર છે. પરંતુ પરદ્રવ્યના સંયોગે જે જે પર્યાય વિવક્ષાય છે. તે તે પર્યાયને ઉપચરિત પર્યાય કહેવા જોઈએ. પણ અશુદ્ધપર્યાય ન કહેવા જોઈએ. કારણ કે “દ્રવ્યનું અન્યથા થવાપણું” આ હેતુ જ્યાં હોય તેને વિષે જ અશુદ્ધત્વનો વ્યવહાર થાય છે. તે વતી = તે કારણે, જેમ વિષના સંયોગવાળુ દૂધ પોતે વિષપણે અન્યથારૂપે પરિણામ પામે છે. માટે ત્યાં અશુદ્ધ પર્યાય કહેવાય છે. શરીરાદિ મૂર્તદ્રવ્યના સંયોગે અમૂર્ત એવો જીવ મૂર્તતારૂપે (અન્યથારૂપે) પરિણામ પામે છે. માટે ત્યાં અશુદ્ધ પર્યાય કહેવાય છે. પરંતુ ધર્માદિદ્રવ્યો તો ઘટ-પટ આદિ પરપદાર્થોનો સંયોગ થવા છતાં અપરિણામી દ્રવ્ય હોવાથી અન્યથારૂપે પરિણામ પામતાં નથી. માટે ત્યાં અશુદ્ધપર્યાય ન કહેતાં ઉપચરિત પર્યાય કહેવો જોઈએ. આવી કોઈ શિષ્ય શંકા કરે છે.

આ શંકાનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે જો પરસંયોગે થનારા પર્યાયને અશુદ્ધ ન કહેવાય અને ઉપચરિત કહેવાય તો તમારે તમારા શાસ્ત્રોમાં જીવના મનુજાદિ પર્યાયોને પણ અશુદ્ધ પર્યાય તરીકે ન કહેવા જોઈએ. પણ ઉપચરિત પર્યાય કહેવા જોઈએ. કારણકે મનુજાદિ પર્યાયો પણ કર્મનામના પરદ્રવ્યના સંયોગે જ જીવમાં પ્રગટ થાય છે. માટે તેને પણ ઉપચરિત પર્યાય જ કહેવા જોઈએ. અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી મનુજાદિ પર્યાયો છે માટે જો અશુદ્ધ કહેતા હો. તો ધર્માદિ દ્રવ્યમાં થનારા પરસંયોગક પર્યાયો પણ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જ ગ્રાહ્ય છે. તે માટે અશુદ્ધ જ કહેવા જોઈએ. પણ ઉપચરિત ન કહેવાય.

દ્વિતંતુકાદિ પર્યાયની પરિ એકદ્રવ્યજનકાવયવસંઘાતનહં જ અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાયપણું જ કહતાં રુઢું લાગડું. “તસ્માદપેક્ષાનપેક્ષાભ્યાં શુદ્ધાશુદ્ધાનેકાન્તવ્યાપકત્વમેવ શ્રેયઃ” ॥ ૧૪-૧૩ ॥

હવે કદાચ તમે એવો બચાવ કરો કે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોમાં ઘટ-પટ આદિ પરદ્રવ્યોના સંયોગે ઘટધર્માસ્તિકાય, પટધર્માસ્તિકાયાદિ જે કહેવાય છે. તથા ઘટાકાશ પટાકાશાદિ જે કહેવાય છે. તે સઘળા પર્યાયો અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ગ્રાહ્ય છે. તે માટે અસદ્ભૂત છે. અર્થાત્ સાચા નથી. એટલે કે ઉપચરિત છે. આમ જો તમે કહો. તો પછી જીવના મનુજાદિ પર્યાયો પણ અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી જ ગ્રાહ્ય છે. તેથી તે પણ અસદ્ભૂતપર્યાય એટલે ઉપચરિતપર્યાય જ થશે, પણ અશુદ્ધપર્યાય નહી કહેવાય.

ફક્ત દ્વિતંતુકાદિ બે-ત્રણ-ચાર તંતુઓ સાથે મળીને (એટલે કેવલ સ્વદ્રવ્ય અને સ્વદ્રવ્યનો સંયોગ થઈને બનેલા અપૂર્વપટમાં જ) અખંડપટાત્મક એકદ્રવ્યના જ જનક એવા અવયવસમૂહમાં જ અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજન પર્યાય પણ માનવું રૂઠું લાગશે.

સારાંશ એવો છે કે જ્યાં જ્યાં સજાતીય દ્રવ્યના અંશો સાથે મળીને અપૂર્વકાર્ય બને ત્યાં જ સંયોગવિશેષ હોવાથી અશુદ્ધપર્યાય માનવાનો રહેશે. જ્યાં જ્યાં વિજાતીયદ્રવ્યનો સંયોગ થવાથી અપૂર્વકાર્ય બનશે ત્યાં સર્વત્ર અશુદ્ધપર્યાય ન માનતાં ઉપચરિત પર્યાય જ માનવો પડશે. પણ તમારી આ વાત બરાબર નથી. કારણકે જો તેમ માનીએ તો જીવદ્રવ્યમાં થતા મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં પુદ્ગલરૂપ વિજાતીય પરદ્રવ્યનો સંયોગ કારણ છે. એટલે ત્યાં પણ ઉપચરિત પર્યાય જ માનવો પડે અને ફક્ત દ્વિતંતુકાદિરૂપે બનતા પટપર્યાયમાં સજાતીય પરદ્રવ્યનો સંયોગ કારણ છે. એટલે ત્યાં જ અશુદ્ધ પર્યાય કહેવાશે. બીજે ક્યાંય અશુદ્ધ પર્યાય મનાશે નહીં તેથી પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય વિના ધર્માદિદ્રવ્યોમાં ઘટધર્માસ્તિકાય, પટધર્માસ્તિકાય, ઘટાકાશ પટાકાશાદિ રૂપે થતા પર્યાયોમાં વિજાતીયપરદ્રવ્યનો સંયોગ કારણ છે તેથી ત્યાં પણ અશુદ્ધ પર્યાય ન માનતાં ઉપચરિત પર્યાય માનવા પડશે. પરંતુ શાસ્ત્રોમાં આવી વાત નથી. તેને બદલે સજાતીય કે વિજાતીય પણ પરદ્રવ્યના “સંયોગ” ના કારણે જે પર્યાયો બન્યા છે તે સ્વતંત્ર એક દ્રવ્યના પોતાના નથી. ઉભયજન્ય છે. માટે અશુદ્ધપર્યાય જ કહેવાય છે. પણ ઉપચરિત પર્યાય કહેવાતા નથી. ઉપચરિત પર્યાય તો ત્યાં કહેવાય કે જ્યાં કલ્પના કરવી પડે. અર્થાત્ જેવું કલ્પીએ તેવું હોય નહીં પણ માનવાનું હોય ત્યાં ઉપચરિતતા કહેવાય છે. વાસ્તવિક સ્વરૂપ અન્યત્ર હોય, અને તેની કલ્પના અન્યત્ર કરાય, જેમ જ્ઞાન ગુણ છે આત્મામાં, પણ પુસ્તકાદિ તેનું કારણ હોવાથી પુસ્તકાદિને પણ જ્યારે જ્ઞાન મનાય ત્યારે ઉપચરિતતા ઘટે. એવું અહીં ધર્માસ્તિકાયાદિમાં નથી. તેથી ઉપચરિત પર્યાય નથી. પણ અશુદ્ધ પર્યાય છે.

આ રીતે ધર્માદિદ્રવ્યોની આકૃતિને સ્વદ્રવ્યના પર્યાયસ્વરૂપે વિચારો અને પરદ્રવ્યની અપેક્ષા ન જોડો તો તે શુદ્ધપર્યાય છે. અને જો તેમાં પરદ્રવ્યની અપેક્ષા જોડો તો તે અશુદ્ધ પર્યાય છે. આ પ્રમાણે પરદ્રવ્યની અપેક્ષા અને પરદ્રવ્યની અનપેક્ષા વડે જ અશુદ્ધપર્યાય અને શુદ્ધપર્યાય સ્વરૂપે વિચારો એટલે કે પરદ્રવ્યની અપેક્ષા ન જોડો તો તે શુદ્ધપર્યાય છે. અને જો તેમાં પરદ્રવ્યની અપેક્ષા જોડો તો તે જ આકૃતિ અશુદ્ધપર્યાય છે. આ પ્રમાણે પરદ્રવ્યની અપેક્ષા અને પરદ્રવ્યની અનપેક્ષા વડે જ અશુદ્ધપર્યાય અને શુદ્ધપર્યાય માનવા ઉચિત છે. આમ બન્ને માનવામાં અનેકાન્તવાદનું

વ્યાપકપણું સ્વીકારવું એ જ કલ્યાણકારી છે. (અહીં ટબાની અપેક્ષાનવેક્ષાભ્યાં શુદ્ધાશુદ્ધાનેકાન્ત ઈત્યાદિ પંક્તિમાં ક્રમશઃ પણું ન જોડવું. કારણકે આ સામાન્યકથન છે. જ્યારે સામાન્ય વાક્યપણે કથન હોય છે ત્યારે ક્રમ લેવાતો નથી. પરમાર્થથી તો પરની અપેક્ષા વડે અશુદ્ધપર્યાય છે અને પરની અનપેક્ષા વડે શુદ્ધપર્યાય છે. આમ રહસ્ય જાણવું.) ॥ ૨૩૯ ॥

તેહ જ દેખાડફ છફ-ધર્માસ્તિકનફં પરપર્યાયફં સ્વપર્યાયથી વિષમાફં-વિલક્ષણતા ઇમ જાણવી. જે માટિં પરાપેક્ષાફં અશુદ્ધતાનો વિશેષ નથી. જિમ જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યનફં વિષફં ॥ ૧૪-૧૪ ॥

ઉપર સમજાવેલી વાતને ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ વધારે સ્પષ્ટ કરીને દેખાડે છે કે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોમાં પણ સ્વપર્યાયથી પરપર્યાયોમાં આ રીતે વિષમતા (અર્થાત્ વિલક્ષણતા) જુદાઈ જાણવી. એટલે કે ધર્માદિદ્રવ્યોમાં જે જે આકૃતિઓ છે. તેમાં પરદ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા ન લઈએ, અને દ્રવ્ય પોતે તે તે આકારે બન્યુ છે. આવી વિવક્ષા કરીએ ત્યારે સ્વદ્રવ્યની જ માત્ર વિવક્ષા હોવાથી તે સ્વપર્યાય કહેવાય છે. અને જ્યારે પરદ્રવ્યના સંયોગથી આ આકૃતિ બની છે. આમ પરદ્રવ્યની અપેક્ષા જોડીએ તો પરદ્રવ્યના સંયોગે બનેલો પર્યાય હોવાથી પરાપેક્ષિતરૂપે પર દ્વારા થયેલો પર્યાય કહેવાય છે. તેથી સ્વપર્યાય તરીકે વિવક્ષીએ ત્યારે પરદ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા નથી. અને પરાપેક્ષિત તરીકે વિવક્ષીએ ત્યારે પરદ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા છે. સ્વપર્યાયમાં (શુદ્ધપર્યાયમાં) અને પરપર્યાયમાં (અશુદ્ધપર્યાયમાં) આટલી જ વિલક્ષણતા જાણવી.

પરંતુ “પરાપેક્ષાએ અશુદ્ધતા” કહેવાય, આ બાબતમાં કંઈ વિશેષતા (વિલક્ષણતા) (અર્થફરક પડતો) નથી. કારણ કે જેમ જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યને વિષે પણ જ્યારે પરદ્રવ્યના સંયોગની વિવક્ષા કરો છો ત્યારે જ અશુદ્ધપર્યાય કહો છો. તો તેવી જ રીતે ધર્માદિદ્રવ્યોમાં પણ જ્યારે પરદ્રવ્યના સંયોગથી આ આકૃતિ બની છે. આવી વિવક્ષા કરાય છે. ત્યારે “પરાપેક્ષતા” બન્ને સ્થાને સમાન હોવાથી અશુદ્ધતા કહેવામાં કોઈ ફરક નથી. કોઈ પણ જાતની જુદાઈ = વિશેષતા નથી, માટે ધર્માદિદ્રવ્યોના તે અશુદ્ધપર્યાય જ કહેવાય છે. ઉપચરિત પર્યાય કહેવાતા નથી. ॥ ૨૪૦ ॥

ઈમ જ સજાતિ વિજાતિથી, દ્રવ્યઈ પજજાય ।

ગુણઈ સ્વભાવ વિભાવથી, એ ચ્યાર કહાઈ ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૫ ॥

દ્વયશુક મનુજ કેવલ, વલી મતિમુખ દિઢુંત ।

એ પ્રાયિક જેણિં દ્રવ્યથી, અણુ પજજવ સંત ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૬ ॥

ગાથાર્થ- આ જ પ્રમાણે સજાતીય અને વિજાતીયના ભેદથી બે પ્રકારે દ્રવ્યપર્યાય, અને સ્વભાવ તથા વિભાવથી બે પ્રકારે ગુણપર્યાય, એમ મળીને કુલ ૪ પ્રકારે પર્યાયો જાણવા. ॥ ૧૪-૧૫ ॥

આ ચારે પર્યાયોનાં દ્વયશુક, મનુષ્યત્વ, કેવલજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાન વિગેરે દંષ્ટાન્તો સમજી લેવાં, આ ભેદો પ્રાયઃ જાણવા. કારણકે દ્રવ્યથી થનારો અણુપણાનો પર્યાય જે છે. તે આ ચારમાં ક્યાંય ન સમાયો. ॥ ૧૪-૧૬ ॥

ટનો- હવઈ પ્રકારાન્તરઈ ચતુર્વિધ પર્યાય નયચકઈ કહિયા. તે દેખાડઈ છઈ.- ઈમ સજાતીયદ્રવ્યપર્યાય, વિજાતીયદ્રવ્યપર્યાય, સ્વભાવગુણપર્યાય વિભાવગુણપર્યાય. ૪ ભેદ પર્યાયના કહવા. ॥ ૧૪-૧૫ ॥

ઉદાહરણ દેખાડઈ છઈ. દ્વયશુક ક.દ્વિપ્રદેશિકાદિ સ્કંધ, તે સજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહિઈ. ૨ મિલી એક દ્રવ્ય ઉપનું. તે માટિં. મનુજાદિપર્યાય તે વિજાતીય દ્રવ્યપર્યાયમાંહી. ૨ મિલી પરસ્પર ભિન્નજાતીય દ્રવ્યપર્યાય ઉપનો, તે વતી.

કેવલજ્ઞાન-તે સ્વભાવગુણપર્યાય, કર્મરહિતપણા માટઈ.

મતિજ્ઞાનાદિક-તે વિભાવગુણપર્યાય. કર્મ પરતંત્રપણા માટિં.

એ ચાર ભેદ પણ પ્રાયિક જાણવા. જે માટઈ પરમાણુરૂપ દ્રવ્યપર્યાય તે એ ચારમાંહિ ન અંતર્ભાવઈ, પર્યાયપણું તેહનઈ વિભાગજાત શાસ્ત્રિ કહિઈ છઈ.-

તદુક્તં સમ્મતૌ—

અણુદુઅણુર્ણહિં દબ્ધે આરબ્ધે, “તિઅણુયં” તિ તસ્સ વવણ્ણસો ।

તત્તો અ પુણ વિભત્તો, અણુત્તિ જાઓ અણુ હોઈ ॥ ૩-૩૧ ॥ ઇત્યાદિ

॥ ૧૪-૧૬ ॥

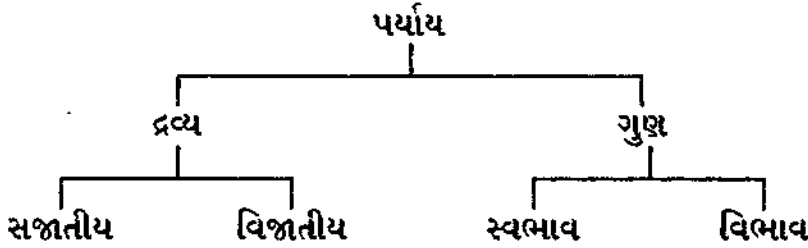
વિવેચન- ચૌદમી આ ઢાળમાં પર્યાયોના ભેદો સમજાવાય છે. દરેક દ્રવ્યોના આઠ આઠ જાતના પર્યાય સમજાવ્યા. આ સિવાય બીજી રીતે પણ દેવસેનાચાર્યકૃત નયચકમાં ચાર પ્રકારે પર્યાયો જણાવેલા છે. તે હવે સમજાવે છે.

હવે પ્રકારાન્તરઙ્ગ ચતુર્વિધપર્યાય નયચક્રઙ્ગ કહિયા, તે દેખાડઙ્ગ છઙ્ગ. ઙ્મ સજાતીયદ્રવ્યપર્યાય, વિજાતીયદ્રવ્યપર્યાય, સ્વભાવગુણપર્યાય, વિભાવગુણપર્યાય. ૪ ભેદ પર્યાયના કહવા. ॥ ૧૪-૧૫ ॥

હવે ઉપર સમજાવેલ ૮ પ્રકારના પર્યાય કરતાં બીજી રીતે ચાર પ્રકારના પર્યાય પણ નયચક્રમાં દેખાડેલા છે. તે હવે સમજાવે છે-

પર્યાયના પ્રથમ બે ભેદ છે. ૧ દ્રવ્યપર્યાય અને ૨ ગુણપર્યાય. ત્યાં પ્રથમ જે દ્રવ્યપર્યાય છે. તેના ૨ ભેદ, સજાતીય અને વિજાતીય, તથા બીજા નંબરે જે ગુણપર્યાય છે. તેના પણ ૨ ભેદ, સ્વભાવ અને વિભાવ, આ રીતે પર્યાયના કુલ ૪ ભેદ થાય છે. તેનું સામાન્યચિત્ર આ પ્રમાણે છે.

આ પ્રમાણે બીજી રીતે ચારપ્રકારના પર્યાય પણ છે. આમ દિગંબરાચાર્યના દેવસેનાચાર્યકૃત નયચક્રમાં કહ્યું છે. તે નયચક્ર ઉપરની “આલાપ પદ્ધતિ”માં પાઠ આ પ્રમાણે છે “ગુણવિકારાઃ પર્યાયાસ્તે દ્વેધા, સ્વભાવવિભાવપર્યાયભેદાત્” ઙ્ત્યાદિ તે ચારેનાં એક એક ઉદાહરણ હવે પછીની ગાથામાં કહે છે. ॥૨૪૧॥

૧. ઉદાહરણ દેખાડઙ્ગ છઙ્ગ-દ્વયણુક ક. દ્વિપ્રદેશાદિકસ્કંધ, તે સજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહિઙ્ગ, ૨ મિલી એકદ્રવ્ય ઉપનું તે માટિં.
૨. મનુજાદિ પર્યાય તે વિજાતીયદ્રવ્યપર્યાયમાંહી, ૨ મિલી પરસ્પર ભિન્નજાતીય દ્રવ્યપર્યાય ઉપનો તે વતી.
૩. કેવલજ્ઞાન-તે સ્વભાવગુણપર્યાય, કર્મરહિતપણા માટઙ્ગ.
૪. મતિજ્ઞાનાદિક-તે વિભાવગુણપર્યાય, કર્મપરતંત્રપણા માટિં.

એ ચાર ભેદ પણ પ્રાયિક જાણવા. જે માટઙ્ગ પરમાણુરૂપ દ્રવ્યપર્યાય, તે એ ચારમાંહી ન અંતર્ભાવઙ્ગ. પર્યાયણું તેહનઙ્ગ વિભાગજાત શાસ્ત્ર કહિઙ્ગ છઙ્ગ. તદુક્તૌ સમ્મતૌ-

પર્યાયના આ ચારે ભેદોનાં હવે ઉદાહરણ-સમજાવે છે.

(૧) સજાતીય દ્રવ્ય પર્યાય = જેમકે દ્વયણુક-ત્ર્યણુક-ચતુરણુક આદિ પુદ્ગલસ્કંધો. આ સજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય છે. કારણ કે બે ત્રણ-ચાર આદિ પરમાણુઓ મળીને “દ્વિપ્રદેશી” સ્કંધ આદિ સ્વરૂપવાળું નવું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું છે માટે. અહીં જે બે-ત્રણ-ચાર પરમાણુઓ મળ્યા છે. તે બધા પુદ્ગલાસ્તિકાય નામના એક જ દ્રવ્યના હોવાથી સજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય છે.

(૨) વિજાતીય દ્રવ્ય પર્યાય = મનુજ, તિર્યચાદિ પર્યાય, સચેતન એવું જીવદ્રવ્ય, અને અચેતન એવું કર્મદ્રવ્ય, આમ બે દ્રવ્યો મળીને આ પર્યાય બન્યા છે. પરંતુ તે બન્ને દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન જાતિનાં છે. એક સચેતન છે. અને બીજું અચેતન છે. આમ પરસ્પર ભિન્ન જાતિનાં બે દ્રવ્યો મળીને આ પર્યાય ઉત્પન્ન થયો છે. તે કારણથી આ પર્યાય વિજાતીય દ્રવ્ય પર્યાયમાં ગણાય છે.

(૩) સ્વભાવ ગુણપર્યાય = જેમ કે કેવલજ્ઞાન. આ આત્માનો ગુણ છે. અને કર્મોની અપેક્ષા રહિત છે. તે માટે જીવદ્રવ્યનો પોતાનો સ્વતંત્ર અને સ્વભાવભૂત ગુણ છે. તેથી તે પર્યાય સ્વભાવ ગુણ પર્યાય કહેવાય છે.

(૪) વિભાવ ગુણપર્યાય = જેમ કે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાનાદિ. આ બધા ગુણો જીવના છે. પરંતુ “કર્મ” નામના પરદ્રવ્યની પરતંત્રતાવાળા છે. તે માટે વિભાવ ગુણ પર્યાય કહેવાય છે.

નયચક્રગ્રંથમાં પાડેલા પર્યાયના આ ચાર ભેદ પણ પ્રાયિક (બહુલતાને આશ્રયી) જાણવા. અર્થાત્ બધા જ પર્યાય આ ચારમાં સમાઈ ગયા છે. આમ ન જાણવું. એટલે કે આ ભેદો અપૂર્ણ છે. જે માટે “પરમાણુ” પણાનો જે પર્યાય છે. તે આ ચારમાંથી એકમાં અંતર્ભૂત થતો નથી. કારણ કે જે એક પરમાણુ પર્યાયરૂપ બને છે. તે બે અણુઓ ન હોવાથી એટલે કે સજાતીય કે વિજાતીયનો સંયોગ ન હોવાથી પ્રથમભેદમાં અને બીજા ભેદમાં અંતર્ભૂત ન થાય. તથા “પરમાણુ” એ દ્રવ્ય હોવાથી ત્રીજા-ચોથામાં પણ અંતર્ભૂત ન થાય. એટલે ચાર ભેદ પાડવા છતાં આવા કેટલાક પર્યાયોનો સમાવેશ થતો નથી. એટલે પ્રાયિક સમજીને ઉપલક્ષણથી જાણવા પડે છે. તેથી આ ભેદો અપૂર્ણ છે.

પ્રશ્ન— “પરમાણુ” એ તો દ્રવ્યમાત્ર જ છે. પર્યાય જ નથી. કારણ કે પર્યાય એટલે કાર્ય, જે બે પદાર્થોના સંયોગથી બને તે, જેમ કે તંતુસંયોગથી પટ, આ રીતે કાર્ય તો હંમેશાં સંયોગથી જ થાય છે. વિજાતીય પાકના મહિમાથી વસ્તુનો

આપરમાણવન્ત ભંગ થઈને કાર્યને અનુરૂપ વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ ઉત્પન્ન થયા બાદ અણુઓ પરસ્પર મળવાથી કાર્ય (પર્યાય) ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ગોભુક્તતૃણપુંજમાંથી દૂધની ઉત્પત્તિ. ઈત્યાદિ સંયોગજન્ય જ કાર્ય હોય છે. અને “પરમાણુ” એ કોઈ અંશોના સંયોગસ્વરૂપ નથી. તે માટે કાર્ય = પર્યાય જ નથી. પછી જ પ્રકારના પર્યાયમાં તેનો સમાવેશ થયો નથી આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. આમ કોઈ નેયાયિકાદિ દર્શનકાર પ્રશ્ન કરે છે.

ઉત્તર— જે “પરમાણુપણું” છે. તેને પણ શાસ્ત્રોમાં “વિભાગજાત” કાર્ય કહેલું છે. જેમ સજાતીય કે વિજાતીય એવાં બે દ્રવ્યોનો સંયોગ થવાથી ઘટ-પટ આદિ અને મનુજ-તિર્યચાદિ કાર્યો (પર્યાયો) થાય છે. તેવી જ રીતે અખંડવસ્તુમાંથી અવયવોનો વિભાગ થવાથી જે ખંડિતવસ્તુ (ટુકડા-ટુકડારૂપ વસ્તુ) બને છે. તે પણ કાર્યસ્વરૂપ છે. એટલે કે (પર્યાયાત્મક) છે. જેમ કે અખંડપટ ફાટવાથી બનતું ખંડપટ, તથા ઘટ ફુટવાથી થતા કપાલાદિ વિભાગજાત પર્યાય (અપૂર્વ કાર્ય) છે. તેવી જ રીતે દ્વયણુક-ત્રયણુક-ચતુરણુકાદિ સ્કંધોના વિખેરાવાથી એટલે કે વિભાગ થવાથી જ આ “પરમાણુપણાનું” કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પરમાણુ પણ પર્યાય છે. તથા વળી જે દ્રવ્ય હોય તે પર્યાયવાળું જ હોય છે એટલે પરમાણુ પણ એક પ્રકારનું દ્રવ્ય છે. તેથી અવશ્ય પર્યાયયુક્ત જ હોય છે. માટે પરમાણુપણું જે છે તે પર્યાય છે. (સંયોગની જેમ) વિભાગથી પણ કાર્ય થાય છે. સમ્મતિતર્કમાં કહ્યું છે કે—

અણુદુઅણુર્ણિ દલ્લે આરદ્ધે, “તિઅણુયં” તિ તસ્સ વવણ્સો ।

તત્તો અ પુણ વિભત્તો, અણુત્તિ જાઓ અણુ હોઝ ॥ ૩-૩૧ ॥ ઇત્યાદિ ॥૧૪-૧૬ ॥

જેમ “એકપરમાણુ અને દ્વયણુક” આ બન્ને સાથે મળીને નવુ ઉત્પન્ન કરાયેલું દ્રવ્ય “ત્રયણુક” છે આમ તેનો વ્યપદેશ થાય છે. તેવી જ રીતે ત્રયણુકમાંથી છુટો પડેલો એક અણુ હવે “પરમાણુ” બન્યો આમ પણ કહેવાય જ છે. તેથી સંયોગજન્યની જેમ વિભાગજન્ય કાર્ય (પર્યાય) પણ છે જ. અને આ પર્યાય ચારમાં આવી ગયેલો નથી. માટે આ ભેદો અપૂર્ણ છે. અધુરા છે. પ્રાયિક છે. આમ જાણવું. ॥ ૨૪૨ ॥

ગુણવિકાર પજ્જવ કહી, દ્રવ્યાદિ કહંત ।

સ્યું જાણઈ મનમાંહિ, તે દેવસેન મહંત ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૭ ॥

ગાથાર્થ— ગુણોના વિકારો તે પર્યાય કહેવાય, એમ કહીને તે પર્યાયના દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાય આમ ભેદોને કહેતા, મહંત એવા તે દેવસેન આચાર્ય મનમાં શું જાણે છે ? અર્થાત્ કંઈ જાણતા નથી. ॥ ૧૪-૧૭ ॥

ટબો— “ગુણવિકારાઃ પર્યાયાઃ” ઈમ કહીનઈ, તેહના ભેદનઈ અધિકારઈ “તે પર્યાય દ્વિભેદ-દ્રવ્યપર્યાય ગુણપર્યાય ઈત્યાદિક કહતો નયચક્રકર્તા દિગંબર દેવસેન મનમાંહિં સ્યું જાણઈ છઈ ? અર્થાત્ કાંઈ જાણતો નથી. પૂર્વાપર વિરુદ્ધ ભાષણથી, તે માટિં-દ્રવ્યપર્યાય જ કહવા. પણિ ગુણપર્યાય જુદો ન કહવો. એ પરમાર્થ. ॥ ૧૪-૧૭ ॥”

વિવેચન— નયચક્રગ્રંથમાં તે ગ્રંથના કર્તા પર્યાયની જે વ્યાખ્યા કરે છે તેના કરતાં તેના જે ભેદો પાડે છે. તે જુદા પડે છે. પર્યાયના ભેદોમાં પર્યાયની વ્યાખ્યા લાગુ પડતી નથી. તેથી પૂર્વાપર વિરુદ્ધ ભાષણ થવાથી પર્યાયની વ્યાખ્યા સાચી નથી. તે જણાવતાં કહે છે—

“ગુણવિકારાઃ પર્યાયાઃ” ઈમ કહીનઈ, તેહના ભેદનઈ અધિકારઈ “તે પર્યાય દ્વિભેદ”-દ્રવ્યપર્યાય ગુણપર્યાય. ઈત્યાદિક કહતો નયચક્રકર્તા દિગંબર દેવસેન મનમાંહિં સ્યું જાણઈ છઈ ? અર્થાત્ કાંઈ જાણતો નથી. પૂર્વાપર વિરુદ્ધ ભાષણથી, તે માટિં દ્રવ્યપર્યાય જ કહવા. પણિ ગુણપર્યાય જુદો ન કહવો. એ પરમાર્થ. ॥ ૧૪-૧૭ ॥

“નયચક્ર” ગ્રંથના કર્તા, દિગંબરામ્નાયમાં થયેલા આચાર્ય દેવસેનજી પર્યાયનું જ્યારે લક્ષણ જણાવે છે. ત્યારે “ગુણવિકારાઃ પર્યાયાઃ” ગુણોના જે વિકારો તે પર્યાય, અર્થાત્ ગુણોની હાનિ-વૃદ્ધિ, અથવા ગુણોનું જે રૂપાન્તર થવું તે પર્યાય કહેવાય છે. આવી વ્યાખ્યા આપે છે. આ વ્યાખ્યામાં “ગુણોના વિકારો” આમ કહ્યું હોવાથી આ વ્યાખ્યા ઉપરથી એવું સમજાય છે કે પર્યાયો ગુણોના જ થાય છે. (એટલે કે દ્રવ્યમાં પર્યાયો થતા નથી). કારણકે ગુણોના જ વિકારોને પર્યાય તરીકે જણાવે છે એટલે તેમાં દ્રવ્યોના વિકારો તે પર્યાય કહેવાય. આ અર્થ આવતો જ નથી. અને વળી જ્યારે પર્યાયના ભેદ જણાવે છે. ત્યારે લખે છે કે પર્યાયના બે ભેદ છે. એક દ્રવ્યપર્યાય અને બીજો ગુણપર્યાય.

હવે જો ગુણોમાં જ પર્યાયો થતા હોય તો ગુણપર્યાય જ હોવા જોઈએ પણ દ્રવ્યપર્યાય ન હોવા જોઈએ. અને જો દ્રવ્યના પર્યાય તથા ગુણના પર્યાય એમ પર્યાયના બે પ્રકાર હોય તો “ગુણવિકાર તે પર્યાય” આવી વ્યાખ્યા ન કરવી જોઈએ. પણ

દ્રવ્યનો અન્યથાભાવ તે દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણનો અન્યથાભાવ તે ગુણપર્યાય આવી વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. આ રીતે વ્યાખ્યામાં માત્ર ગુણના જ પર્યાય હોય એમ સમજાવે છે અને જ્યારે ભેદ પાડે છે ત્યારે દ્રવ્યમાં તથા ગુણમાં આમ બન્નેમાં પર્યાય હોય એમ સમજાવે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વાપર (આગળ-પાછળ) પરસ્પર વિરુદ્ધભાષણ કરતા હોવાથી તેમનું આ કથન ઉચિત નથી તથા વળી શ્વેતાંબરામ્નાયમાં તો દ્રવ્ય અને તેના પર્યાય આમ બે જ વસ્તુ સ્વરૂપ છે. આમ કહેલ છે. કારણ કે ગુણ એ પર્યાયથી ભિન્ન વસ્તુ નથી. પરંતુ દિગંબામ્નાયમાં ભેદ પાડે ત્યારે દ્રવ્યને અને ગુણને એમ બન્નેને પણ પર્યાય હોય છે આમ વાત કહેલી છે. તેથી દ્રવ્ય, દ્રવ્યપર્યાય, ગુણ, ગુણપર્યાય, આવી વાત માનેલી થાય છે. અને વ્યાખ્યામાં એકલા ગુણવિકાર તે પર્યાય આમ કહે છે. તેથી પણ તેઓએ કરેલી આ વ્યાખ્યા સદ્લક્ષણરૂપ નથી.

તથા વળી દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાય આમ કહેવાની કંઈ જરૂર જ નથી. કારણ કે એમ કહેવાથી દ્રવ્યનું પરિવર્તન સ્વતંત્ર, અને ગુણનું પરિવર્તન પણ સ્વતંત્ર થઈ જાય છે. તેથી દ્રવ્યથી ગુણોનો, અને ગુણોથી દ્રવ્યનો એકાન્ત ભેદ થઈ જાય છે. તેથી દિગંબરની આ વાત બરાબર નથી. વાસ્તવિક તો માત્ર દ્રવ્યનું જ પરિવર્તન થાય છે. અને તે પરિવર્તન ગુણોને આશ્રયી થાય છે. જેમ કે નીલ-પીતાદિ ગુણોનો આધાર ઘટ દ્રવ્ય છે. તે નીલપીતાદિનું પરિવર્તન થઈને શ્વેત-કૃષ્ણાદિ જે રૂપ આવે છે. તે રૂપનો પણ આધાર તો ઘટદ્રવ્ય જ છે. તેથી મૂલભૂતગુણોનો, તથા પરિવર્તન થઈને આવેલા નવા ગુણોનો પણ આધાર દ્રવ્યમાત્ર જ છે. આ રીતે ગુણોના પરિવર્તનાત્મક પર્યાયનો આધાર ગુણ બનતો નથી. પણ દ્રવ્ય જ બને છે. તેથી દ્રવ્યમાં જ પર્યાયો થાય છે. અને તે પર્યાયો ગુણોને આશ્રયી થાય છે. પણ ગુણોમાં ગુણો કે પર્યાયો રહેતા નથી. કારણકે ગુણનું લક્ષણ જ આવું છે કે— “દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ” તેથી ગુણોમાં ગુણો કે પર્યાયો સંભવતા જ નથી.

સર્વે પર્યાયો દ્રવ્યમાં જ થાય છે. અને તે પર્યાયો ગુણોને આશ્રયી થાય છે. એટલે કે દ્રવ્યમાં જે પર્યાયો થાય છે તે ગુણોને આશ્રયી બને છે બાકી દ્રવ્ય પોતે દ્રવ્ય પણે કંઈ બદલાઈ જતું નથી. દ્રવ્યમાં રહેલા ગુણો બદલાયા હોય એટલે દ્રવ્ય બદલાયું છે આમ કહેવાય છે. આત્મામાં મતિજ્ઞાનાદિ ગુણો વર્તે છે. તે મતિ-શ્રુત આદિ જ્ઞાનોમાં ક્ષયોપશમભાવે જે હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે. તે દ્રવ્યના જ પર્યાયો છે. મતિજ્ઞાનના (ગુણના) પર્યાયો નથી કારણકે ગુણો સદા નિર્ગુણ હોય છે. દેવ-નારકાદિ અવસ્થાઓ જેમ ઔદયિકભાવે જીવના પર્યાયો છે. તેવી જ રીતે આ મતિજ્ઞાનાદિની હાનિ-વૃદ્ધિ રૂપ

પર્યાયો પણ ક્ષયોપશમભાવે જીવદ્રવ્યના જ પર્યાયો છે. કેવલજ્ઞાનાદિમાં પણ પ્રતિસમયે જ્ઞેય ભાવોને જાણવા રૂપે જે પર્યાયાન્તર થાય છે. તે પણ દ્રવ્યના જ પર્યાયો છે. આ રીતે પર્યાયોનો આધાર દ્રવ્ય છે. ગુણો નથી. હંમેશાં પર્યાયો દ્રવ્યવૃત્તિ છે. ગુણવૃત્તિ નથી. “નિર્ગુણાઃ ગુણાઃ” દ્રવ્યના આશ્રયે ગુણોનું પરિવર્તન થાય છે. પરંતુ દ્રવ્યનું પરિવર્તન જુદું અને ગુણોનું પરિવર્તન જુદું આમ નથી. તેથી દ્રવ્યના જ પર્યાયો છે. ગુણોને પર્યાયો હોતા નથી. છતાં દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાય આમ જે બે ભેદ દેવસેનજી જણાવે છે તે બરાબર નથી અને ગુણોના વિકારો તે પર્યાય આવી વ્યાખ્યા દિગંબરામ્નાયમાં જે જણાવી છે. તે વ્યાખ્યા પણ બરાબર નથી. આવું પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાષણ જે કરે છે. તે તેઓની અનભિજ્ઞતા સૂચવે છે. ॥ ૨૪૩ ॥

ઈમ દ્રવ્યાદિક પરખિઆ, રાખી ગુરુઆણ ।

ઉવેખી બહુ તનુમતિ, અવગણિઅ અજાણ ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૮ ॥

જે દિન દિન ઈમ ભાવસ્યઈ, દ્રવ્યાદિ વિચાર ।

તે લહસ્યઈ જસ સંપદા, સુખ સઘલા સાર ॥

શ્રી જિનવાણી આદરો ॥ ૧૪-૧૯ ॥

ગાથાર્થ— આ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિની (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની) પરીક્ષા કરી, ગુરુપરંપરાની આજ્ઞાનુસાર અમે આ કથન કર્યું. અતિશય અલ્પમતિવાળા જીવોની ઉપેક્ષા કરીને અને અજ્ઞાની (કદાગ્રહી) જીવોની અવગણના કરીને આ કથન અમારા વડે કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૪-૧૮ ॥

જે જે આત્માઓ પ્રતિદિન દ્રવ્યાદિના આ વિચારોને (ભાવોને) આ પ્રમાણે ભાવશે. તે તે આત્માઓ યશની સંપદા તથા સઘળાં સારભૂત સુખો નિશ્ચયથી પામશે. (તેમાં સંદેહ નથી.) ॥ ૧૪-૧૯ ॥

ટંબો— ઈમ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય પરખ્યા, સ્વરૂપ-લક્ષણ-ભેદાદિકઈ કરી, ગુરુઆણ ક. પરંપરાની આજ્ઞા રાખીનઈ, ઘણા તનુમતિ-જે તુચ્છ બુદ્ધિના ઘણી, તેહનઈ ઉવેખીનઈ, અજાણ-જે કદાગ્રહી, તેહનઈ અવગણીનઈ નિરાકરીનઈ. ॥ ૧૪-૧૯ ॥

જેહ એ અર્થ દિન દિન પ્રતિ, દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય વિચારરૂપ ભાવસ્યઈ તે યશની સંપદા પ્રતિ પામસ્યઈ, તથા સઘલાં સુખ પ્રતિ પામસ્યઈ નિશ્ચયે. ॥ ૧૪-૧૯ ॥

વિવેચન- હવે આ ઢાળનો ઉપસંહાર કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે-

इम द्रव्य गुण पर्याय परखया, स्वरूप-लक्षण-भेदादिकइ करी, गुरुआण-क. परंपरानी आज्ञा राखीनइं, घणा तनमुति-जे तुच्छबुद्धिना धणी, तेहनइं उवेखीनइं, अजाण-जे कदाग्रही, तेहनइं अवगणीनइं निराकरीनइं ॥ १४-१८ ॥

અમે આ ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે દ્રવ્યોનું ગુણોનું અને પર્યાયોનું વર્ણન કર્યું. આ ત્રણે તત્ત્વોનું સ્વરૂપથી, લક્ષણોથી, અને ભેદ પ્રતિભેદાદિથી વર્ણન કર્યું. તથા વળી ગુરુજીની જે આજ્ઞા, અહીં આજ્ઞા કહેતાં પૂર્વે થઈ ગયેલા સુધર્માસ્વામીજીથી અમારા ગુરુ શ્રી નયવિજયજી મ. સાહેબ સુધીના અનેક ગીતાર્થ મહાત્મા પુરુષોની જે આજ્ઞા પ્રવર્તે છે. તેઓના જ્ઞાનમાં જે વિચારધારા પ્રવર્તે છે. તેને અનુસારે, તે મંતવ્યોનો સમન્વય કરવા પૂર્વક અતિશય મનન-ચિંતન કરીને અમે આ વર્ણન કર્યું છે.

આ વિષય ઘણો દુર્ગમ છે. વધારે ક્લિષ્ટ છે. સમજવો દુષ્કર છે તેથી (ઘણા તનુમતિ=) અતિશય અલ્પબુદ્ધિવાળા જે ઘણા જીવો છે. તેઓની ઉપેક્ષા કરીને અમે આ વર્ણન કર્યું છે. કારણકે ગંભીરવિષય ગંભીરભાષાથી જ સમજાવી શકાય છે. ભાષા અતિશય નીચી લઈ જવાથી વિષયની ગંભીરતા જળવાતી નથી. અને તનુમતિવાળા આત્માઓ ગંભીરભાષા અને તેમાં સમજાવાતો ગંભીર વિષય ગ્રહણ કરી શકતા નથી. તેથી તેઓને આ વિષય પ્રાય- નથી જ સમજાવાનો એમ માનીને અમે તેઓની ઉપેક્ષા કરીને મધ્યમબુદ્ધિવાળા અને શ્રેષ્ઠબુદ્ધિવાલા જીવોને લક્ષ્યમાં રાખીને આ વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તનુમતિવાળા જીવો પ્રત્યે અમને કોઈ અંતર્દેષ નથી. તેઓનો ઉપકાર થવો અશક્ય છે એમ માનીને હૈયામાં તેઓ ઉપર ભાવકરૂણા રાખીને તેઓની ઉપેક્ષા કરી છે.

તથા (અવગણિઅ અજાણ) અહીં અજાણ શબ્દનો અર્થ અજ્ઞાની એટલે જ્ઞાનના અભાવવાળા એવો અર્થ ન કરવો. પરંતુ દાર્શનિકજ્ઞાન જેને ઘણું છે. પંડિત છે. શાસ્ત્રકાર છે. મહાવિદ્વાન છે. પરંતુ જુદા જુદા વિષયના એકાન્તવાદોથી જેની બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ ગઈ છે. તેવા મિથ્યા જ્ઞાનવાળા કદાગ્રહી-હઠાગ્રહી જે જે આત્માઓ છે. તેની અવગણના કરીને અમે આ વર્ણન કર્યું છે. કારણ કે તેવા જીવોને સમજાવી સમજાવીને માર્ગે લાવવાની અમારી ગમે તેટલી તીવ્ર અભિલાષા હોય, તો પણ જન્મજાતવિષયવાળા સર્પની જેમ જન્મજાતમિથ્યાત્વવાળા આ આત્માઓ કુગુરુ અને

કુશાઓની સંગતિ પામ્યા છતા અજ્ઞાની અને અહંકારી થયેલા હોવાથી સાચુ યથાર્થતત્ત્વ સમજવા શક્તિમંત જ નથી. આમ માનીને ત્યાં પણ હૈયામાં તેઓ ઉપર ભાવકરૂણા રાખીને અમે તેઓની અવગણના કરી છે. અને સાપેક્ષદૃષ્ટિવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને લક્ષ્યમાં રાખીને આ વર્ણન કર્યું છે. અમને આવા પ્રકારના કદાગ્રહી જીવો પ્રત્યે પણ અંતર્દ્રેષ નથી. ॥ ૨૪૪ ॥

जेह ए अर्थ दिन दिन प्रति, द्रव्य गुण विचाररूप भावस्यङ्गं ते यशनी सम्पदा प्रति, पामस्यङ्गं, तथा सघलां सुख प्रति पामस्यङ्गं निश्चये ॥ १४-१९ ॥

જે મહાત્મા પુરુષો દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયના વિચારો રૂપ આ અર્થને (દિન દિનપ્રતિ) દરરોજ ચિંતન મનન દ્વારા ભાવશે. તેના સૂક્ષ્મવિચારો કરી મનમાં તત્ત્વને સ્થિર કરી અજ્ઞાનદશા અને મિથ્યાત્વદશાને દૂર કરશે. તે મહાત્મા પુરુષો ગીતાર્થ થયા છતા, અનેક અનુયાયી જીવોને સમ્યગ્જ્ઞાનનું દાન-પ્રદાન કરતા છતા, સ્વનો અને પરનો ઉપકાર કરવા દ્વારા ઉજ્જ્વળ યશની સંપત્તિને પામનારા થશે. જે સાચુ ભણે છે. સાચુ જાણે છે. અને સાચું જાણીને જીવનમાં ઉતારવા દ્વારા સ્વઉપકાર કરે છે. તથા પોતાને અને અન્ય જીવોને આવા પ્રકારનું સમ્યગ્જ્ઞાન આપવા દ્વારા પરોપકાર કરે છે. તેઓની પોતાની યશ-પ્રસિદ્ધિ આદિ મેળવવાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેઓની યશકીર્તિ-પ્રશંસા આપોઆપ ચારે દિશામાં ફેલાય જ છે.

તથા લાગણી પૂર્વક પરોપકાર કરવારૂપ શુભયોગથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ઉપાર્જન કરીને આ ભવમાં અને ભવાન્તરમાં આત્મસાધના માટેની પણ ઉચ્ચ સ્થિતિ પામે છે આ રીતે રત્નત્રયીની આરાધના કરવા દ્વારા કર્મોની નિર્જરા કરવા વડે નિશ્ચયે કરીને આત્મિકગુણોના અનંતસુખને તેવા જીવો પામે જ છે. તેમાં કોઈ સંદેહ નથી.

“ते लहस्यङ्गं जस संपदा” આ પદમાં લખેલા જસ શબ્દ વડે ગર્ભિતપણે ગ્રંથકારશ્રીએ કર્તા તરીકે પોતાનું નામ પણ સૂચવ્યું છે. ॥ ૨૪૫ ॥

ચૌદમી ઢાળ સમાપ્ત

ઢાળ પંદરમીના દુહા

ગુરુ-શ્રુત-અનુભવબલ થકી, કહિઓ દ્રવ્ય અનુયોગ ।

એહ સાર જિન વચનનું, એહ પરમ પદ ભોગ ॥ ૧૫-૧ ॥

ગાથાર્થ- ગુરુજી, શાસ્ત્રાભ્યાસ, અને અનુભવ, આ ત્રણેના બલથી અમે આ ગ્રંથમાં “દ્રવ્યાનુયોગ” સમજાવ્યો છે. આ દ્રવ્યાનુયોગ, એ જ જિનેશ્વર પરમાત્માના વચનોનો સાર છે. અને આ જ પરમપદનો ભોગ (આસ્વાદ) છે. ॥ ૧૫-૧ ॥

ટબો- ગુરુ ક. ગુરુઉપદેશ, શ્રુત-શાસ્ત્રાભ્યાસ, અનુભવબલ-સામર્થ્યયોગ, તેહથી એ દ્રવ્યાનુયોગ કહિઓ. એ સર્વ જિનવચનનું સાર છે. એહ જ પરમપદ કહિઈ મોક્ષ, તેહનો ભોગ છે, જે માટિં એ દ્રવ્યાદિ વિચારઈ શુક્લધ્યાન સંપદાઈ મોક્ષ પામિઈ. ॥ ૧૫-૧ ॥

વિવેચન- આ દ્રવ્યાનુયોગની મહતા વર્ણવે છે.

ગુરુ ક. ગુરુઉપદેશ, શ્રુત-શાસ્ત્રાભ્યાસ, અનુભવબલ-સામર્થ્યયોગ, તેહથી એ દ્રવ્યાનુયોગ કહિઓ. એ સર્વ જિનવચનનું સાર છે. એહ જ પરમપદ કહિઈ મોક્ષ, તેહનો ભોગ છે, જે માટિં એ દ્રવ્યાદિ વિચારઈ શુક્લધ્યાનસંપદાઈ મોક્ષ પામિઈ. ॥ ૧૫-૧ ॥

અહીં ગુરુ શબ્દ કહેતાં ગુરુજીનો ઉપદેશ સમજવો. શ્રુત શબ્દ કહેતાં જૈનશાસ્ત્રોનો સમ્યક્ અભ્યાસ સમજવો. અને અનુભવ શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્રોના અર્થોના ચિંતન મનન દ્વારા મેળવેલો સામર્થ્ય યોગ સમજવો. તે ત્રણેથી અર્થાત્ ગુરુજીના ઉપદેશથી, શાસ્ત્રોના નિરંતર અભ્યાસથી અને મારા પોતાના અનુભવબલથી (સામર્થ્યયોગથી) અમે આ દ્રવ્યાનુયોગનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આ દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ જ જિનવચનનો સાર છે. આ દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસમાં લીનતા આવવી એ જ સાચો પરમપદ કહેતાં જે મોક્ષપદ છે. તેનો ભોગ (સ્વાદાનુભવ) છે. મુક્તિ સુખના સ્વાદની કંઈક અનુભૂતિ કરાવનાર છે. કારણ કે મુક્તિમાં પણ આત્માના પોતાના ગુણોની રમણતાનો જે આનંદ છે. તે જ સાચું પરમસુખ છે. વૈષયિક સુખ ત્યાં છે જ નહીં. અને વૈષયિકસુખ તે આકુળ-વ્યાકુળતા લાવનાર હોવાથી, ક્ષણિક

હોવાથી, અનેક ઉપાધિયો યુક્ત હોવાથી અને પરાધીન તથા દુઃખદાયી હોવાથી સુખ જ નથી. ગુણોનો જે આનંદ છે. તે જ નિરાકુલતાદિ ભાવોથી યુક્ત હોવાથી તે જ પરમસુખ છે. દ્રવ્યાનુયોગની રસિકતા-લયલીનતા, એ પણ નિરાકુલતા આદિ ભાવોથી યુક્ત હોવાથી પરમપદના સુખની અનુભૂતિરૂપ છે. ગુણોનો આનંદ આ દ્રવ્યાનુયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે. દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસની લીનતા તો શુક્લધ્યાન પણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ આત્માને શાશ્વતસુખનો ભોક્તા બનાવે છે. ॥ ૨૪૬ ॥

મધ્યમ કિરિયારત હુઈ, બાલક માનઈ લિંગ ।

ષોડશકઈ ભાખિઉં ધુરઈ, ઉત્તમ જ્ઞાન સુરંગ ॥ ૧૫-૨ ॥

ગાથાર્થ— મધ્યમબુદ્ધિવાળા જીવો ક્રિયામાં રક્તતા દેખે છે. બાલબુદ્ધિવાળા જીવો બાહ્યલિંગને માનનારા હોય છે. પરંતુ ઉત્તમપુરુષો જ્ઞાનની લીનતામાં જે સારો રંગ છે. તેને દેખનારા હોય છે. આ પ્રમાણે ષોડશકજીમાં કહ્યું છે. ॥ ૧૫-૨ ॥

ટખો- “એહ દ્રવ્યાનુયોગમાંહિ જે રંગ ઘરઈ, તેહ જ પંડિત કહિઈ,” એહવું અભિયુક્ત સાખિં સમર્થઈ છઈ. ષોડશકવચનં ચેદમ્—

બાલ: પશ્યતિ લિઙ્ગં, મધ્યમબુદ્ધિર્વિચારયતિ વૃત્તમ્ ।

આગમતત્ત્વં તુ બુધઃ, પરીક્ષતે સર્વયત્નેન ॥ ૧૫-૨ ॥

વિવેચન— આ દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ જીવને અત્યંત ઉપકારક છે. આ વિષયના અભ્યાસી જ સાચા પંડિત છે. તે વિષય ઉપર ભાર પૂર્વકની શાસ્ત્રસાક્ષી સમજાવે છે કે—

એહ દ્રવ્યાનુયોગમાંહિ જે રંગ ઘરઈ, તેહ જ પંડિત કહિઈ, એહવું અભિયુક્ત સાખિં સમર્થઈ છઈ—

આ દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસમાં જે મહાત્મા પુરુષો ઉત્સાહ ધારણ કરે છે. તે જ સાચા પંડિતપુરુષો કહેવાય છે. આવા પ્રકારનું આગ્રહવાળું (ભાર પૂર્વકનું) આ વચન, સાક્ષીપાઠ આપવા દ્વારા સમર્થિત કરે છે. તે જ સાચા વિદ્વાન પુરુષો છે કે જે મોહના વિષને ઉતારનારા એવા દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે. આ બાબતમાં પૂજ્યાપાદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રીના બનાવેલા ષોડશકજીની સાક્ષી આપતાં જણાવે છે કે—

ષોડશકવચનં ચેદમ્—

બાલઃ પશ્યતિ લિઙ્ગં, મધ્યમબુદ્ધિર્વિચારયતિ વૃત્તમ્ ।

આગમતત્ત્વં તુ બુધઃ, પરીક્ષતે સર્વયત્નેન ॥ ૧૫-૨ ॥

બાલબુદ્ધિવાળા જીવો બાહ્યલિંગથી જ સારાસારનો વિવેક કરે છે. મધ્યમબુદ્ધિવાળા જીવો બાહ્ય આચરણ=ક્રિયામાર્ગને જોઈને સારાસારનો નિર્ણય કરે છે. પરંતુ પંડિત પુરુષો પોતાના સર્વપ્રકારના પ્રયત્ન વડે આગમતત્ત્વનો અભ્યાસ દેખવા દ્વારા સારાસારનો વિવેક કરે છે. બાલ જીવો સાધુના બાહ્યવેશમાત્રથી તે જીવને સાધુ માની લે છે. અને વંદન-પૂજન આદિના વ્યવહાર કરે છે. મધ્યમબુદ્ધિવાળા જીવો તેઓની બાહ્યક્રિયા-ત્યાગ-તપ-સદાચારપાલન આદિ દેખીને સાધુ માની લે છે. અને તેવા સાધુને વંદન-પૂજન આદિ કરે છે. પરંતુ બુધપુરુષો તો તે જીવમાં આગમશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન કેટલું છે ? તેનો ઉંડાણપૂર્વકનો અભ્યાસ કેટલો છે ? તજજન્ય સંવેગ-વૈરાગ્ય પરિણામ કેટલો છે ? શાસ્ત્રાર્થનો અનુભવ તે જીવમાં કેટલો છે ? આ બધું સઘળા પ્રયત્નપૂર્વક દેખે છે. તે દેખ્યા પછી જ નમન-પૂજન વંદનાદિ કરે છે અને તેવા મહાત્મા પ્રત્યે પરમ સમર્પણભાવ ધારણ કરે છે. ॥ ૨૪૭ ॥

નાણરહિત જે શુભક્રિયા, ક્રિયારહિત શુભ નાણ ।

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે કહિઉં, અંતર ખજુઆ-ભાણ ॥ ૧૫-૩ ॥

ગાથાર્થ— જ્ઞાન વિનાની કેવલ એકલી જે શુભક્રિયા, અને ક્રિયા વિનાનું કેવળ એકલું જે શાસ્ત્રજ્ઞાન, આ બન્નેની વચ્ચે આગીયા અને સૂર્યના જેટલું અંતર છે. એમ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં કહ્યું છે. ॥ ૧૫-૩ ॥

ટનો- જ્ઞાનરહિત જે શુભ ક્રિયા, ક્રિયારહિત શુભજ્ઞાન, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમાં ગ્રન્થનઈ વિષઈ કહિઉં છઈ, જે આંતરઈ જેતલઈ ખજુઆ અનઈ ભાણ કહિઈ સૂર્ય. ॥ ૧૫-૩ ॥

વિવેચન— જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા અને ક્રિયા વિનાના જ્ઞાનમાં કેટલું અંતર છે. તે સમજાવે છે.

જ્ઞાનરહિત જે શુભક્રિયા, ક્રિયારહિત શુભજ્ઞાન, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમાં ગ્રન્થનઈ વિષઈ કહિઉં છઈ, જે આંતરઈ, જેતલઈ ખજુઆ, અનઈ ભાણ કહિઈ સૂર્ય. ॥૧૫-૩॥

જે જે આત્માઓ શાસ્ત્રજ્ઞાન પામ્યા નથી અને ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે તે જીવો, તથા જે જે આત્માઓ શાસ્ત્રજ્ઞાન બહુ જ સૂક્ષ્મરીતે પામ્યા છે. પરંતુ ક્રિયાના વ્યવહારથી રહિત છે તે જીવો. આ બન્ને જીવોની વચ્ચે જે આંતર છે. તે આંતર કેટલું છે? તે વાત એક ઉદાહરણથી સમજાવે છે. ખજુઆ (આગીયો) અને ભાણ કહેતાં સૂર્યમાં જેટલું આંતર છે. અર્થાત્ ખજુઆ અને સૂર્યની વચ્ચે જેટલું અંતર છે. તેટલું અંતર આ બન્ને પ્રકારના જીવો વચ્ચે જાણવું. ખજુઆનું તે જ અલ્પ છે અને સૂર્યનું તેજ અધિક છે. તેમ જ્ઞાનરહિત ક્રિયાનું તેજ અલ્પ છે અને ક્રિયારહિત જ્ઞાનનું તેજ અધિક છે. આ વાત હવે પછીની બે ગાથામાં વધારે સ્પષ્ટ સમજાવાશે. ॥ ૨૪૮ ॥

ખજુઆ સમી ક્રિયા કહી, નાણ ભાણ સમ જોઈ ।
કલિયુગ એહ પટંતરો, વિરલા બુઝઈ કોઈ ॥ ૧૫-૪ ॥
ક્રિયામાત્ર કૃત કર્મખય, દદુર યુન્ન સમાન ।
ગ્યાન કિઉ ઉપદેશપદિ, તાસ ધાર સમ જાન ॥ ૧૫-૫ ॥

ગાથાર્થ— (જ્ઞાન વિનાની) એકલી ક્રિયા આગીયા સમાન કહી છે. અને (ક્રિયા વિનાનું) એકલું જ્ઞાન સૂર્યસમાન કહ્યું છે. આમ શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. પરંતુ કલિયુગમાં આટલું મોટું અંતર કોઈક વિરલા પુરુષો જ જાણે છે. સમજી શકે છે. ॥ ૧૫-૪ ॥

ક્રિયામાત્રથી કરાયેલો કર્મોનો ક્ષય, દેડકાંના ચૂર્ણસમાન જાણો. અને જ્ઞાન વડે કરાયેલો કર્મોનો ક્ષય તે દેડકાંની રખ્યા સમાન જાણો એમ ઉપદેશપદાદિ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. ॥ ૧૫-૫ ॥

આ બન્ને ગાથાઓ બહુ જ સ્પષ્ટ હોવાથી તે બે ગાથા ઉપર વિશેષ ટબો જણાતો નથી. પરંતુ આ વિષયને સ્પષ્ટપણે સમજાવતી સાક્ષીભૂત બન્નેમાં એક એક ગાથા જ ફક્ત છે. તે સાક્ષીભૂત ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—

તાત્વિક: પક્ષપાતશ્ચ, ભાવશૂન્યા ચ યા ક્રિયા ।

અનયોરન્તરં જ્ઞેયં, ભાનુખદ્યોતયોરિવ ॥ ૨૨૩ ॥

॥ ઇત્યાદિ શ્રીયોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ॥ ૧૫-૪ ॥

મંડુકચુન્નકપ્પો, કિરિયાજણિઓ યજ્ઞો કિલેસાણં ।

તદ્દ્વચુન્નકપ્પો, નાણકઓ તં ચ જાણા ॥

॥ ઇતિ ઉપદેશરહસ્યે એતદર્થસંગ્રહઃ ॥ ૧૫-૫ ॥

વિવેચન- જ્ઞાન વિનાની કેવલ એકલી ધર્મક્રિયાનું આચરણ આગીયા સમાન છે. અને ક્રિયા વિનાનો કેવળ એકલો જ્ઞાનાભ્યાસ એ સૂર્યસમાન છે. બન્ને એક એકલા જ્યારે હોય છે ત્યારે પણ આગીયા અને સૂર્યના પ્રકાશની જેમ મોટા અંતરવાળા છે. પરંતુ કલિયુગમાં આ વાત કોઈ વિરલા પુરુષો જ સમજી શકે છે.

જ્ઞાન વિનાની કેવળ એકલી જીવનમાં આવેલી ધર્મક્રિયા એ બાહ્યપ્રવૃત્તિ સ્વરૂપ છે. તે બાહ્ય ધર્મક્રિયા જ્ઞાનવિનાની હોવાથી અંદરની પરિણતિની એટલી બધી નિર્મળતા કરી આપતી નથી, તેથી અહંકાર લાવનારી પણ બને છે. બીજા જીવોને (જે ક્રિયા વિનાના હોય છે તેઓને) હીન દેખનારી પણ બને છે. વારંવાર અન્યજીવોને ઉતારી પાડનારી પણ થાય છે. પોતાની જાતને પણ ક્રિયાકાળ પુરતી જ કેટલાક આશ્રવથી બચાવનારી બને છે. શેષકાળે તો તે આશ્રવ બહુવેગથી ચાલુ રહે છે. ક્રિયાકાલે પણ આ જીવ વિધિપ્રમાણે પણ કરે અને અવિધિએ પણ કરે છે. પરંતુ સૂત્રોના અર્થો જાણવા દ્વારા જે ઉપયોગ-એકાગ્રતા-લીનતા વેરાગ્ય, આત્મતત્ત્વની પિછાન, મોહનો પરાભવ, ગુણસ્થાનકોની શ્રેણીનું આરોહણ અને તનમયતા આવવી જોઈએ તે જોવા મળતાં નથી. તેથી ઘણી વખત જ્ઞાનીઓની (કે જેઓના જીવનમાં બાહ્ય ધર્મક્રિયા અલ્પ માત્રાએ છે તેઓની) નિંદા કરાવનારી પણ બને છે. આ રીતે કેવળ એકલી ક્રિયા જીવને ધર્મમાં જોડે છે. પરંતુ આત્માને પ્રાયઃ ધર્મના પરિણામમય બનાવતી નથી. તેથી આગીયાના જેવા અલ્પપ્રકાશને જ આપનારી છે.

તથા વળી તેવી ક્રિયાઓથી કરાયેલો કર્મનો ક્ષય દેડકાંના ચૂર્ણ સમાન છે. એટલે કે ચોમાસુ ગયા પછી તળાવના કિનારે રહેલાં દેડકાંઓ પાણીનો પ્રવાહ મોળો પડવાથી માટીમાં ચોંટી જાય છે. મળી જાય છે. ડ્રાઉં ડ્રાઉં કરતાં નથી. અને કાળાન્તરે મરી પણ જાય છે. પરંતુ ફરીથી વરસાદ આવતાં જ, અથવા પાણીનો પ્રવાહ આવતાં જ તેઓ ડ્રાઉં ડ્રાઉં કરવા લાગે છે. જોરશોરથી શોરબકોર કરે છે. સમ્મૂર્ઠિમ પણ હોવાથી ફરી ફરી તેમાં નવાં દેડકાંઓ ઉત્પન્ન થાય છે. મરી જવાથી દેડકાંના શરીરનું ચૂર્ણ થયુ હોય (ચૂરો થયો હોય, છુંદાઈ ગયું હોય) તો પણ ફરીથી પાણીનો પ્રવાહ આવતાં ઉત્પન્ન થાય છે. એવી જ રીતે કેવલ એકલી ધર્મ ક્રિયાના કાલે શુભપ્રવૃત્તિ હોવાથી અલ્પમાત્રાએ કર્મક્ષય કરાવે છે. અથવા આશ્રવને રોકનાર બને છે. પરંતુ ધર્મક્રિયા પૂર્ણ થતાં પુનઃઆશ્રવો ચાલુ થાય છે તે આશ્રવો બહુ વેગ પકડે છે. વિષયોની ભૂખ વધે છે. અને કર્મબંધ ચાલુ થઈ જાય છે. કારણ કે અંદરની પરિણતિ નિર્મળ બની નથી. અને ઉત્તમ જ્ઞાન વિના પરિણતિ તેવા પ્રકારની નિર્મળ બનતી નથી. માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં એકલી ક્રિયાને આગીયા સમાન અને દેડકાંના ચૂર્ણ સમાન કહી છે.

હવે ક્રિયા વિનાનું કેવળ એકલું જ્ઞાન અંદરની આત્મપરિણતિને પવિત્ર કરનારું છે. તેથી સૂર્યના પ્રકાશ સમાન છે. તથા જેના જીવનમાં જ્ઞાન પરિણામ પામ્યું છે. તેના જીવનમાં લોકોથી અગમ્ય એવી ઘણી-ઘણી ધર્મ ક્રિયા આવે જ છે. પણ સ્થૂલદષ્ટિવાળા જીવો તે ક્રિયાને જોઈ શકતા નથી, જેના જીવનમાં સાચો જ્ઞાન માર્ગ વ્યાપેલો છે. તે જીવ અભક્ષ્ય-અનંતકાયના ભોજનનો ત્યાગી હોય છે. વ્યભિચારાદિ દોષોનો ત્યાગી હોય છે. નીતિ-નિયમોને ઘણુ જ પાલન કરનારો હોય છે. પ્રમાણિકતા તો તેની જીવનની સહચારિણી બની હોય છે. સત્ય જીવન જીવવું, કોઈને દુઃખ ન આપવું, મનમાં વેરઝેર ન રાખવું. લાંબો સમય ડંખ-દાઝ ન રાખવી. કોઈનું અહિત ન કરવું, અસભ્ય વાણી-વર્તન ન રાખવાં, અનુચિત આચરણ ન આચરવું, શરીરની શોભા-ટાપટીપ ન કરવી, પૌદ્ગલિક પદાર્થોનો ઘણો મોહ ન રાખવો, શરીરવિભૂષા ન કરવી. ઈત્યાદિ આવા પ્રકારની ઘણી ઘણી આન્તરિક ધર્મક્રિયાઓ પણ આત્મ સાક્ષાત્કાર થઈ હોય છે. પરંતુ આવી ક્રિયાઓને બાહ્ય સ્થૂલદષ્ટિવાળા જીવો જોતા જ નથી અને તેથી તેઓ જ્ઞાનીઓની નિંદા જ કરતા ફરતા હોય છે. જ્ઞાનીઓમાં તે ક્રિયા ઓછી જોવા મળે છે કે જેમાં સમય આપવો પડતો હોય છે. અથવા શરીરની કૃશતા થાય તેવાં તપાદિ અનુષ્ઠાનો ઓછાં હોય છે. જ્ઞાનમાર્ગની લગની લાગી હોવાથી જેમાં સમય આપવો પડે તેવાં અનુષ્ઠાનો ન્યૂન હોય છે. છતાં તે અનુષ્ઠાનો ન કર્યાની વેદના જરૂર હોય છે. કારણ કે અંદરની પરિણતિ નિર્મળ બનેલી છે. તેથી તે જ્ઞાનમાર્ગ સૂર્યના પ્રકાશની જેમ અધિક પ્રકાશ કરનાર છે તીર્થયાત્રા, ઉજમણાં, ઉપધાન, છરી પાળતા સંઘ, ઓચ્છવ-મહોત્સવ. પૂજાઓ ભણાવવી ઈત્યાદિ ધર્મ અનુષ્ઠાનો કે જેમાં સમય આપવો પડે છે. તે ક્રિયાઓ તેમના જીવનમાં ન્યૂન હોય છે (જો કે તો પણ ઉચિત એવાં અલ્પ આ અનુષ્ઠાનો પણ હોય જ છે. અધિકપ્રમાણપણે નથી હોતાં. તેને બદલે પઠન-પાઠન, વાંચન સંશોધન, લેખન, ગ્રંથરચના ઈત્યાદિ ક્રિયામાર્ગ સવિશેષ હોય છે) પણ કલિયુગમાં આ ક્રિયાને ક્રિયામાર્ગ કોઈક વિરલા પુરુષ જ સમજી શકે છે. તથા જ્ઞાન માર્ગમાં, સંશોધનાદિ કાર્યમાં, ભણવા-ભણાવવાના કાર્યમાં શરીર સાથે આપે એટલે ઉપવાસ-છટ્ટ-અટ્ટમ આદિ તપક્રિયાનું સેવન ઓછુ પણ હોય છે. જે તુરત દષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ વિગઈઓનો યથાયોગ્ય ત્યાગ, અલ્પદ્રવ્યોનું સેવન, સરસ-નિરસ ભોજનમાં સમવૃત્તિ, રસગારવ કે ભોજનની લોલુપતાનો ત્યાગ ઈત્યાદિ આન્તરિક ક્રિયા હોય જ છે. પરંતુ તે ક્રિયા લોકોને દષ્ટિગોચર થતી નથી. તેથી ક્રિયાહીનતા દેખાય છે. આ સમ્યગ્જ્ઞાનથી પરિણત થયેલા આત્માના જ્ઞાનની વાત છે.

આવા પ્રકારના જ્ઞાન પરિણામથી આત્માની પરિણતિ એટલી બધી નિર્મળ થયેલી હોય છે કે તેનાથી કર્મોનો ક્ષય, આશ્રવોનો નિરોધ એવો વ્યાપક બને છે કે તેવાં કર્મોનો બંધ કે આશ્રવોનો યોગ ફરી જીવનમાં પાંગરતો જ નથી. જેમ મૃત્યુ પામેલાં દેડકાંઓનો અગ્નિદાહ કરીને “રખ્યા” કરી હોય તો તેમાં ફરીથી પાણીનો પ્રવાહ આવે તો પણ દેડકાં ઉત્પન્ન થતાં જ નથી. ફરીથી ડ્રાઉ ડ્રાઉ કરવાનો તો સવાલ જ રહેતો નથી. આ રીતે વિચારતાં ક્રિયામાર્ગ પ્રવૃત્તિને સુધારનાર છે. અને જ્ઞાનમાર્ગ પરિણતિને સુધારનાર છે. એક આગીયા સમાન છે. બીજો સૂર્ય સમાન છે. એક દેડકાંના ચૂર્ણસમાન છે. બીજો દેડકાંની રખ્યાતુલ્ય છે.

જો કે જીવનમાં બન્નેની જરૂરિયાત છે. રથના બે પૈડા જેવો આ ક્રિયામાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ છે. જેમ ગામનો માર્ગ જાણે પણ રથ ન ચલાવે તો પણ સામે ગામ ન પહોંચે, અને રથ ચલાવ્યા જ કરે પણ માર્ગ ન જાણે તો પણ સામે ગામ ન પહોંચે, પાણીમાં તરવાની કળા જાણનારો માણસ પણ પાણીમાં પડ્યા પછી હાથ-પગ ન હલાવે તો પણ ન તરી શકે અને તરવાની કળા ન જાણનારો માણસ ગમે તેટલા હાથ પગ હલાવે તો પણ ન તરી શકે ઈત્યાદિ ઉદાહરણોથી આત્મકલ્યાણ કરવામાં બન્નેની યથાસ્થાને જરૂરિયાત છે. તો પણ બન્નેની વચ્ચે આટલું અંતર છે. નિર્મળ પરિણતિ વિનાના કેવળ શાસ્ત્રપાઠ માત્રથી જ્ઞાની બની ચુકેલા એવા જ્ઞાનવાદી લોકો ક્રિયામાર્ગને “જડક્રિયા” કહીને અને ક્રિયાવાદી લોકો જ્ઞાનમાર્ગને “શુષ્કજ્ઞાન” કહીને ભાડે છે. તે એકાન્તમાર્ગનું મિથ્યા અભિમાન જાણવું. લોકોની આવી પ્રવૃત્તિ દેખીને સંત પુરુષોને દયા ઉપજે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ તેમની બનાવેલી આત્મસિદ્ધિ ગાથા ૩ માં કહ્યું છે કે—

“કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઈ ।

માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઉપજે જોઈ” ॥ ૧૫-૪ ॥

આ જ ભાવાર્થને સમજાવનારો આશય શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચયની ગાથા ૨૨૩માં કહ્યો છે.

“તાત્ત્વિક=તત્ત્વસંબંધી પક્ષપાત, (એટલે કે જ્ઞાનમાર્ગ), અને ભાવશૂન્ય એવો જે ક્રિયામાર્ગ છે. આ બન્નેની વચ્ચે અંતર સૂર્ય અને બદ્યોત (આગીયા) સમાન જાણવું. (શ્રીયોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય ગાથા ૨૨૩) તથા શ્રી ઉપદેશ રહસ્યની ગાથા સાતમીમાં પણ આ જ ભાવાર્થ જણાવ્યો છે. કે “ક્રિયામાત્રજન્ય કર્મક્ષય દેડકાંના ચૂર્ણસમાન જાણવો. અને જ્ઞાન વડે કરાયેલો ક્લેશોનો (કર્મોનો) ક્ષય તે દેડકાંની બળેલી રખ્યા સમાન જાણવો.”

તથા વળી શ્રી યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય ગાથા-૨૨૪ માં પણ લખ્યું છે કે

खद्योतकस्य यत्तेजस्तदल्पं च विनाशी च ।

विपरीतमिदं भानोरिति, भाव्यमिदं बुधैः ॥ ૨૨૪ ॥

ખઢોતનું જે તેજ છે તે અલ્પ છે. અને ક્ષણવિનાશી છે. જ્યારે સૂર્યનું તેજ તેનાથી વિપરીત છે. આ તત્ત્વ પંડિતપુરુષોએ વિચારવું. ॥ ૨૪૯-૨૫૦ ॥

મિથ્યાત્વાદિક કર્મચિતિ, અકરણ નિયમઈ ભાવિ ।

અપ્રતિપાતી જ્ઞાનગુણ, મહાનિશીથહ સાખિ ॥ ૧૫-૬ ॥

જ્ઞાનવંતનઈ કેવલી, દ્રવ્યાદિક અહિનાણિ ।

બૃહત્કલ્પ ગાથાના ભાષ્યમાં, સરિખા ભાષ્યા જાણિ ॥ ૧૫-૭ ॥

ગાથાર્થ- સમ્યગ્દર્શન સહિત એવા જ્ઞાનગુણવાળા જીવો પતન પામે તો પણ મિથ્યાત્વાદિક કર્મોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિનો બંધ (“અકરણ” એટલે) નિયમા ન કરે, એવો અપ્રતિપાતી જ્ઞાનગુણ છે. આમ મહાનિશિથ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ॥ ૧૫-૬ ॥

દ્રવ્યાદિ ભાવોને આશ્રયી જ્ઞાનગુણમાં શ્રુતજ્ઞાનીને કેવલજ્ઞાની સરખા બૃહત્કલ્પભાષ્યની ગાથામાં કહ્યા છે. ॥ ૧૫-૭ ॥

ટબો- જ્ઞાન, તે સમ્યગ્દર્શનસહિત જ આવઈ, તે પામ્યા પછી મિથ્યાત્વમાંહિં આવઈ, તો પણ ૧ એક કોડાકોડી ઉપરાંત કર્મબંધ જીવ ન કરઈ. “બંધેણ ન બોલઈ કયાવિ” ત્તિ વચનાત્ એ અભિપ્રાયઈ નંદિષેણનઈ અધિકારઈ- “મહાનિશીથઈ” જ્ઞાનગુણઈ અપ્રતિપાતી કહિઓ છઈ ઉત્તરાધ્યયનેષ્વપ્યુક્તમ્—

सूर्जं जहा ससुत्ता, ण णस्सइ कयवरम्मि पडिआ वि ।

इय जीवो वि ससुत्तो, ण णस्सइ गओ वि संसारे ॥ ૧ ॥ ॥ ૧૫-૬ ॥

बृहत्कल्पगाथा चेदम्—

किं गीयत्थो ? केवली चउव्विहे, जाणणे य कहणे य ।

तुल्ले रागदोसे, अणंतकायस्स वज्जणया “इति” ॥ ૧૫-૭ ॥

વિવેચન- જ્ઞાનગુણ અપ્રતિપાતી છે. જીવ પતન પામે તો પણ આ ગુણ ચાલ્યો જતો નથી. આત્માના પરિણામની નિર્મળતા કરનાર છે. તે વાત ઉપર વધારે સમજાવે છે—

જ્ઞાન, તે સમ્યદર્શન સહિત જ આવડે, તે પામ્યા પછી મિથ્યાત્વમાંથી આવડે, તે પળિ ૧ ઁક કોડાકોડી ઉપરાંત કર્મબંધ જીવ ન કરડ, “બંધેળ ન બોલડ કયાવિ” ત્તિ વચનાત્, ઁ અભિપ્રાયડં નંદિષેળનડં અધિકારડં “મહાનિશીથડં” જ્ઞાનગુણડં અપ્રતિપાતી કહિઓ છડ.

જ્ઞાન ઁટલે અહીં સમ્યજ્ઞાન લેવું, તે સમ્યદર્શન થયા પછી જ થાય, સમ્યદર્શન આવે છતે જ તે આવે છે. જીવમાં રહેલી તત્વો બાબતની જે યથાર્થ સમજણ છે. તે જ્ઞાનગુણ છે. પરંતુ નિરંતર તેના અભ્યાસથી અને સદ્ગુરુઓના સહવાસથી દર્શન સપ્તકનો ક્ષયોપશમ થવાથી સમ્યક્ત્વગુણ આવે છે. તે આવવાથી તત્વોની શ્રદ્ધા સાચી અને તથ્ય=યથાર્થ બની જાય છે. વીતરાગ પરમાત્માની વાણી સાંભળવાથી અને તેના પ્રત્યે રૂચિ-પ્રીતિ-વિશ્વાસ કરવાથી સાચી દિશા ખુલતી જાય છે. ખોટી સમજ દૂર થતી જાય છે. સમ્યક્ત્વ રહિત અવસ્થામાં જે જે બોધ હોય છે. તે બોધ મિથ્યા કહેવાય છે. તેથી જ તેને અજ્ઞાન કહેવાય છે.

સમ્યજ્ઞાનપૂર્વકની આત્માની જે દષ્ટિ છે. તે વિશુદ્ધિ કરાવે છે. નિર્મળતા લાવે છે. શુદ્ધબુદ્ધિ કરાવે છે. આત્માનું હિત કરવાનું લક્ષ્ય આપે છે. પાપો ન કરવાના પરિણામ જન્માવે છે. અને કદાચ કારણવશાત્ કોઈ પાપ થઈ જાય તો પણ કૂર અને નિર્ધ્વસ પરિણામ આવતા નથી. ઁટલું જ નહીં પરંતુ કદાચ સમ્યક્ત્વ ચાહ્યું જાય અને આ જીવ ફરીથી મિથ્યાત્વે આવે તો પણ વિંધાયેલા મોતીની જેમ ફરીથી પૂર્વ અવસ્થા જેવો (તીવ્ર મિથ્યાત્વ વાળો) પરિણામ બનતો નથી. આ કારણથી જ સમ્યક્ત્વથી પડીને આવેલા જીવો (દેશોન) ઁક કોડાકોડી સાગરોપમથી અધિક કર્મબંધ કરતા નથી. આગમ શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલું છે કે “પડેલો જીવ બંધ વડે ક્યારેય પણ ઁળંગતો નથી.”

આ જ અભિપ્રાયથી મહાનિશીથસૂત્રમાં નંદિષેણ મુનિના અધિકારમાં “જ્ઞાનગુણને” અપ્રતિપાતી ગુણ કહ્યો છે. શ્રેણીક મહારાજાના પુત્ર નંદિષેણ મુનિ દીક્ષા લીધા પછી ઘણા જ્ઞાની-ત્યાગી અને વૈરાગી બન્યા. સંયમ અને તપધર્મની સુંદર આરાધના કરતા હતા. ઁક વાર ભોગાવલી (મોહનીય) કર્મના ઉદયથી સંયમથી પડ્યા. તો પણ વેશ્યાના મંદિરે આવતા દશ જણને દરરોજ પ્રતિબોધ કરીને પછી જ ભોજન કરતા હતા. આટલી જાગ્રતિ ઁ જ્ઞાન ગુણનો પ્રતાપ છે. આ દશા તેમની સુંદર સમજને આભારી છે. તેમના જ્ઞાનગુણની આ બલિહારી હતી. કાયા દ્વારા સંયમથી પડ્યા હતા.

પરંતુ પરિણતિ દ્વારા પડ્યા ન હતા. સમ્યગ્જ્ઞાન વિનાના જીવનું ભોગમાં આવું અલિપ્ત આચરણ સંભવતું નથી. તેથી જ્ઞાનગુણ એ શ્રેષ્ઠગુણ છે. અપ્રતિપાતી ગુણ છે. આ બાબતમાં ઉત્તરાધ્યાયનસૂત્રની પણ સાક્ષી આપતાં જણાવે છે કે—

ઉત્તરાધ્યયનેષ્વપ્યુક્તમ્—

સૂરૂં જહા સસુત્તા, ણ ણસ્સઙ્ગ કચવરમ્મિ પઢિઆ વિ ।

ઇય જીવો વિ સસુત્તો, ણ ણસ્સઙ્ગ ગઓ વિ સંસારે ॥ ૧ ॥ ॥ ૧૫-૬ ॥

(આ ગાથા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનમાં ૬૧મા આલાવામાં છે.)

જેમ કપડાં સાંધવાની “સોય” જો દોરાની સાથે હોય તો કચરામાં પડી ગઈ હોય તો પણ ખોવાઈ જતી નથી. તેવી જ રીતે સૂત્રો ભણેલો જીવ સંસારમાં જવા છતાં પણ ક્યારેય ખોવાઈ જતો નથી. (ભાવાર્થ સુગમ છે.)

બૃહત્કલ્પના ભાષ્યમાં પણ આ જ અર્થ બીજી રીતે સમજાવ્યો છે. તે ગાથા-આ પ્રમાણે છે—

કિં ગીચત્થો ? કેવલી ચ્ચઙ્ગિહ્હે, જાણણે ચ્ચ કહણે ચ્ચ ।

તુલ્લે રાગદોસે, અણંતકાયસ્સ વ્જ્જણયા ॥ ઙ્ગિતિ ॥ ॥ ૧૫-૭ ॥

હે ભગવાન ! ગીતાર્થ એટલે શું ? ઉત્તર— ગીતાર્થ ચાર પ્રકારના છે. એક જ્ઞાનકેવલી, બીજા કથનકેવલી, ત્રીજા રાગ-દ્વેષના પ્રસંગોમાં તુલ્ય ચિત્ત હોય એવા અર્થાત્ વીતરાગ કેવલી અને ચોથા અનંતકાયનું વર્જન કરનારા કેવલી.

અહીં કેવલી ભગવાન પણ જાણેલા ભાવોને વચનો દ્વારા જ બીજાને સમજાવે છે. અને શ્રુતજ્ઞાની પણ વચનો દ્વારા જ યથાર્થતત્ત્વ બીજાને સમજાવી શકે છે. તેથી જ્યારે યથાર્થશ્રુતજ્ઞાની પ્રવચન કરતા હોય છે. ત્યારે “જાણે કેવલી ભગવાન જ બોલી રહ્યા છે” એવો અનુભવ શ્રોતાઓને થાય છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનીને પણ કેવલીપણાનો આરોપ કરાય છે. માટે જ્ઞાનગુણ એ આત્મપરિણતિ સુધારનાર હોવાથી અને આત્મપરિણતિ સુધરે એટલે પ્રવૃત્તિ તો આપોઆપ જ સુધરી જતી હોય છે. તેથી જ્ઞાનગુણ એ સર્વશ્રેષ્ઠ અને અપ્રતિપાતી ગુણ કહ્યો છે. ॥ ૨૫૧-૨૫૨ ॥

નાણ પરમ ગુણ જીવનો, નાણ ભવન્નવપોત ।

મિથ્યામતિ તમ ભેદવા, નાણ મહા ઉદ્યોત ॥ ૧૫-૮ ॥

ગાથાર્થ- જ્ઞાન એ જીવનો પરમશ્રેષ્ઠ ગુણ છે. જ્ઞાન એ ભવરૂપી સાગર તરવામાં “પોત” (વહાણ) સમાન છે. મિથ્યાત્વવાળી બુદ્ધિરૂપી અંધકારને છેદવા માટે જ્ઞાન એ મહાપ્રકાશ છે. ॥ ૧૫-૮ ॥

ટબો - જ્ઞાન તે જીવનો પરમગુણ છઈ અપ્રતિપાતીપણા માટે, જ્ઞાન તે ભવાર્ણવમાં - ભવસમુદ્રમાં પોત-વહાણ સમાન છઈ. તરણ-તારણ સમર્થ. મિથ્યાત્વમતિરૂપ જે તિમિર-અંધકાર, તેહને ભેદવાને અર્થે જ્ઞાન તે મહાઉદ્યોત છઈ. મોટા અજુઆલા સરખો કહ્યો છે. ॥ ૧૫-૮ ॥

વિવેચન- જ્ઞાનગુણ કેટલો મહાન છે ? તે જુદી જુદી રીતે કહે છે.

જ્ઞાન તે જીવનો પરમગુણ છઈ, અપ્રતિપાતીપણા માટે, જ્ઞાન તે ભવાર્ણવમાં-ભવસમુદ્રમાં પોત-વહાણ સમાન છઈ, તરણ-તારણસમર્થ. મિથ્યામતિરૂપ જે તિમિર-અંધકાર, તેહને ભેદવાને અર્થે જ્ઞાન તે મહાઉદ્યોત છઈ, મોટા અજુઆલા સરખો કહ્યો છઈ. ॥૧૫-૮ ॥

૧ જ્ઞાન તે જીવનો પરમગુણ છે. પરમ એટલે પ્રધાનગુણ છે. કારણકે તે આવ્યા પછી અપ્રતિપાતી છે એટલે કે ચાલ્યો જતો નથી. સમ્યગ્જ્ઞાન પામ્યા પછી જીવ મોહના ઉદયથી પડીને મિથ્યાત્વે આવે તો પણ એક કોડા કોડી સાગરોપમથી વધારે સ્થિતિબંધ ન કરે, તેનો અર્થ એ છે કે તે જીવને તેવો તીવ્ર આવેશવાળો પરિણામ થતો નથી. કારણ કે અંદર જ્ઞાનગુણ જાગૃત છે. આત્મજાગૃતિ ચાલુ જ રહે છે. માટે અપ્રતિપાતી હોવાથી પ્રધાન છે.

૨ જ્ઞાન એ ભવાર્ણવમાં એટલે કે ભવસમુદ્રમાં પોતસમાન છે. એટલે કે વહાણ સમાન છે. કારણ કે તરણ-તારણમાં સમર્થ છે. જેમ વહાણ-હોડી કે સ્ટીબર, નદી કે સમુદ્રમાં પોતે પણ તરે છે. અને તેમાં બેઠેલા આશ્રિતોને પણ તારે છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાનગુણ જેનામાં આવે છે. તે મહાત્મા પણ તરે છે. અને અન્યને પણ તારે છે. આમ તરણ-તારણમાં સમર્થ હોવાથી જ્ઞાન એ વહાણસમાન છે.

૩ મિથ્યાત્વવાળી જે બુદ્ધિ છે. તે એક પ્રકારનું તિમિર છે. વસ્તુતત્ત્વ વાસ્તવિક સમજવા દેતું નથી. અહંકારાદિ ભાવો કરાવે છે. કુદેવાદિમાં સુદેવાદિની બુદ્ધિ કરાવે છે. તેથી મહા ભયંકર અંધકાર છે. ભાવ અન્ધકાર છે. તે મિથ્યાત્વયુક્ત બુદ્ધિરૂપી જે તિમિર છે એટલે કે અંધકાર છે. તે અંધકારને ભેદવાને માટે જે જ્ઞાન છે તે મહાઉદ્યોત સમાન

છે. એટલે કે મોટા અજુવાળા સરખો છે. જેમ મોટુ અજુવાળુ ગાઢ અંધકારને ભેદી નાખે છે. તેમ આ જ્ઞાન ગુણ મિથ્યાત્વવાળી મતિ રૂપ અંધકારને ભેદે છે. માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઉત્તમ આત્માઓએ સવિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હિવડ આગલી ઢાલે-જ્ઞાનાધિકાર ઢૂઢ કરડ છડ, ઢૂષ્ટાન્તે કરીને-હવે આગળ આવનારી પંદરમી ઢાળમાં દૃષ્ટાન્તો આપીને જ્ઞાનાધિકાર અતિશય વધારે દંઢ કરે છે. ॥ ૨૫૩ ॥

પંદરમી ઢાળના દુહા સમાપ્ત

ટાણ - પંદરમી

નાણ સહિત જે અ મુનિવરા, કિરિયાવંત મહંતો રે ।

તે મૃગપતિ જિમ પાખરિયા, તેહના ગુણનો ન અંતો રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૯ ॥

ગાથાર્થ- જ્ઞાનગુણથી સહિત, અને ક્રિયાના પાત્ર, તથા મોટા ઉદાર ચિત્તવાળા એવા જે મુનિવર પુરુષો છે. તે (કર્મખપાવવામાં) સિંહની જેમ પરાક્રમી છે. તેહના ગુણનો કોઈ અંત નથી. ॥ ૧૫-૯ ॥

ટખો- જ્ઞાનસહિત જે મુનિવર સાધુ, ચારિત્રીયા-ક્રિયાપાત્ર છે, મહંત-તે મોટા ચિત્તના ઘણી છઈ, તે મૃગપતિ જીમ, સિંહ, પાખરિયા તે જીમ મહા પરાક્રમી હોય, તેહના ગુણનો અંત નથી, પરમાર્થે બહુ ગુણના ભાજન છઈ, તેહની પ્રશંસા કહી ન જાય. એ પરમાર્થ.

એહવા જ્ઞાનારાધક સુસાધુ જેહમાં છઈ, એહવું શ્રી જિન શાસન સેવિઈ. ભક્તિભાવપૂર્વક આરાધીયે. ॥ ૧૫-૯ ॥

વિવેચન- જ્ઞાનગુણ ચિત્તની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ કરનાર છે. મોહનો નાશ કરનાર છે. મિથ્યાવાસનાને છેદનાર છે. ખોટા સંસ્કારોનો ઉચ્છેદ કરનાર છે. સંવેગ-નિર્વેદ અને ત્યાગ-વૈરાગ્યને લાવનાર છે. તેથી તે સવિશેષે આદરવા લાયક છે. તેમ કહે છે-

જ્ઞાનસહિત જે મુનિવર-સાધુ, ચારિત્રીયા-ક્રિયાપાત્ર છે. મહંત-તે મોટા ચિત્તના ઘણી છઈ, તે મૃગપતિ જિમ, સિંહ, પાખરિયા તે જિમ મહાપરાક્રમી હોય, તેહના ગુણનો અંત નથી. પરમાર્થે બહુગુણના ભાજન છઈ, તેહની પ્રશંસા કહી ન જાય, એ પરમાર્થ.

જગતના જીવો બે પ્રકરના હોય છે. એક જ્ઞાની અને બીજા અજ્ઞાની, અહીં જ્ઞાની એટલે સમ્યક્ત્વપૂર્વકના જ્ઞાનવાળા, અને અજ્ઞાની એટલે જ્ઞાનવિનાના જડ જેવા અથવા જ્ઞાન હોવા છતાં મિથ્યાત્વમોહના ઉદયવાળા એટલે કે વિપરીત બોધવાળા. જે

જીવો ઘણા જ્ઞાનવાળા હોય, શાસ્ત્રીયબોધવાળા હોય, પરંતુ મિથ્યાત્વમોહના ઉદયવાળા હોવાથી જ્ઞાનનો ઉપયોગ વિપરીત રીતે કરનારા હોય અથવા સમ્યક્પ્રકારે ઉપયોગ ન કરનારા હોય, આત્માના કલ્યાણમાં જ્ઞાનને વાપરનારા ન હોય, જ્ઞાનનું ફળ જે ત્યાગ તપ-વૈરાગ્ય આદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તે ફળ અપાવનારું જે જ્ઞાન ન હોય, કેવળ અહંકારાદિભાવવાળુ જ હોય તો તે જ્ઞાન હોવા છતાં પણ જીવ અજ્ઞાની કહેવાય છે. જેમ ધનવાન માણસ પાસે ધન હોય, છતાં તેનો અવસરે પણ ઉપયોગ ન કરે તો ધન અને કાંકરામાં કંઈ ફરક ન હોવાથી ધન હોવા છતાં દરિદ્રી જ કહેવાય છે. તેમ અહીં જાણવું. આ રીતે જીવો જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બે જાતના હોય છે.

જ્ઞાની આત્માઓ પણ બે પ્રકારના હોય છે. એક અપ્રમત્તભાવે ધર્મક્રિયામાં લયલીન, અને બીજા પ્રમત્તભાવને આધીન થયા છતા મંદક્રિયાવાળા, તથા અજ્ઞાની (જ્ઞાન રહિત એવા અજ્ઞાની) જીવોમાં પણ કેટલાક વિનેયરત્નની જેમ અપ્રમત્તભાવે ક્રિયા કરવામાં તત્પર અને કેટલાક મંદ ધર્મક્રિયાવાળા અથવા ધર્મક્રિયા વિનાના. અલ્પજ્ઞાનવાળા જીવોમાં પણ કોઈક સ્વચ્છંદપણે વર્તનારા અને કોઈક ગીતાર્થજ્ઞાનીને અનુસરનારા, આમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના જીવો આ સંસારમાં હોય છે. આ સઘળા જીવોમાંથી જે સમ્યક્ત્વગુણ પૂર્વકના જ્ઞાનવાળા છે. અને અપ્રમત્તભાવે ધર્મક્રિયાઓને સેવનારા છે. તથા મહંત છે. એટલે ચિત્તના ઉદાર છે. ઉદાર ચિત્તવાળા છે. સામેના જીવના અનેક અપરાધો હોવા છતાં ક્ષમાના મહાસાગર થઈ ક્ષમા આપનારા છે. અને પોતે નાનો પણ અપરાધ સેવાઈ ગયો હોય તો ક્ષમા માગનારા છે. તે મહામુનિવરો છે. અને કર્મોની સામે યુદ્ધ બેલવામાં સિંહની જેમ મહાપરાક્રમી છે. તે મહામુનિઓના ગુણોનો કોઈ અંત જ નથી. અખુટ ગુણભંડાર છે. અનંત ગુણોના સ્વામી છે. પરમાર્થથી કહીએ તો તેઓ બહુગુણોનું ભાજન છે. તેમના ગુણોની પ્રશંસા પુરેપુરી સેંકડો જીવોથી પણ કરી શકાતી નથી. એવો ભાવાર્થ છે.

एहवा ज्ञानाराधक सुसाधु जेहमां छइ, एहवुं श्री जिनशासन सेवीइं,
भक्तिभावपूर्वक आराधीये ॥ १५-९ ॥

આવા પ્રકારના જ્ઞાનગુણના આરાધક, તથા સાથે સાથે અપ્રમત્ત ભાવે ચારિત્રમાર્ગના અને ક્રિયામાર્ગના પણ આરાધક, દિલાવર દીલવાળા અને સારી સાધનાવાળા મહામુનિવર પુરુષો જે શાસનમાં શોભી રહ્યા છે. આવું અદ્ભૂત, ગુણી પુરુષોરૂપી રત્નોનું મહાસાગર એવું જિનશાસન પ્રાપ્ત થવું એ મનુષ્ય જીવનનો અપૂર્વ લ્હાવો છે. ફરીથી મળવું ઘણું જ દુષ્કર છે. તેવા જિનશાસનની સેવા કરીએ. ભક્તિભાવ

પૂર્વક પરમાત્માના આ શાસનની (જિન આજ્ઞાની) આરાધના કરીએ. અહીં એક વાત બહુ જ માર્મિક રીતે સમજવાની છે કે જિનશાસન એટલે જિનેશ્વર પરમાત્માની આજ્ઞા. તેઓશ્રીની વાણી એ જ જિનશાસન છે. તેથી તેઓની વાણી સાંભળવી, ભણવી-ભણાવવી. મનન કરવી, જીવનમાં ઉતારવી. તેનો પ્રચાર વિશેષ કરવો, લોકોના હૈયામાં જિનવાણી ઉતારવી એ જ જિનશાસનની આરાધના છે. શાસન પ્રભાવના છે. આપણે કલિકાલમાં બાહ્ય દેખાવ, બાહ્ય શોભા અને બાહ્ય આડંબર એ જ શાસન પ્રભાવના છે. આમ સમજી લીધું છે. તેથી અંતરશુદ્ધિ તરફ ન જતાં આપણે કલિકાલના પ્રતાપે બાહ્યભાવ તરફ ઘણા ચાલ્યા ગયા છીએ. વાચનાઓ બંધ થતી ગઈ છે. જ્ઞાનભંડારો શૂન્યદશામાં મુકાયા છે. જ્ઞાનીઓ પકવવાનો વ્યવહાર ઓછો થતો જાય છે. જ્ઞાનમાર્ગ ઘણો જ લુપ્ત થતો જાય છે. આ વાત અહીં ઘણી ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા જેવી છે. ॥ ૨૫૪ ॥

વશ નિરુપક્રમ કર્મનઈ, જે પણિ જ્ઞાનવિહીના રે ।

તે પણિ મારગમાં કહીયા, જ્ઞાની ગુરુપદ લીના રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવીએ ॥ ૧૫-૧૦ ॥

ગાથાર્થ- નિરુપક્રમ (નિકાચિત) કર્મોના ઉદયની પરવશતાથી જે કોઈ જીવો જ્ઞાનવિનાના છે. તો પણ તે જીવો જો જ્ઞાની-ગીતાર્થ એવા ગુરુભગવંતોના ચરણકમલમાં લીન થયેલા હોય તો માર્ગમાં જાણવા. ॥ ૧૫-૧૦ ॥

ટબો- તાદૃશ સત્ક્રિયા-વસત્યાદિક, દોષ સહિત છઈ, તે પણિ અજ્ઞાનક્રિયા સહિત છઈ, તાદૃશ જૈનપ્રક્રિયાનો અવબોધ નથી પામ્યા, તે પણિ માર્ગમાંહે કહ્યા છઈ, સ્યા પરમાર્થે ? જ્ઞાની તે જ્ઞાનવંત જે ગુરુ, તેહના ચરણકમલને વિષે એકાન્તે રક્ત પરિણામ છઈ. તે માટઈ- શ્રી જિનમાર્ગનેહિ જ સેવીએ ॥ ૧૫-૧૦ ॥

વિવેચન- જેઓ તીવ્ર જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી વિશિષ્ટ એવું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પામ્યા નથી. તેઓ પણ જૈનશાસનના આરાધક બની શકે છે. તે કહે છે.

તાદૃશ સત્ક્રિયા-વસત્યાદિક, દોષ સહિત છઈ, તે પણિ અજ્ઞાનક્રિયા સહિત છઈ, તાદૃશ જૈન પ્રક્રિયાનો અવબોધ નથી પામ્યા. તે પણિ માર્ગમાંહે કહ્યા છઈ. ક્યા પરમાર્થે ? જ્ઞાની-તે જ્ઞાનવંત, જે ગુરુ, તેહના ચરણકમલને વિષે એકાન્તે રક્ત પરિણામ છઈ. તે માટઈ શ્રી જિનમાર્ગનેહિ જ સેવીએ ॥ ૧૫-૧૦ ॥

તેવા પ્રકારની ઉત્તમ જે ધર્મક્રિયાઓ, કે જેને “સત્ક્રિયા” કહેવાય છે. જેમ કે નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો, વાચના લેવી-દેવી. નિર્દોષ વસતિમાં વસવું, આધાકર્માદિ દોષ રહિત આહારગ્રહણ કરવો, નિર્દોષ સ્થંડિલભૂમિમાં નિહારાદિ કરવા. ઈત્યાદિ જે ઉત્તમ સત્ક્રિયાઓ છે. તેવી ઉત્તમ ક્રિયાઓ જે આત્માઓની નિરૂપકમ એવા (નિકાચિત એવા) કર્મોના ઉદયની પરવશતાથી દોષ સહિત છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીયાદિ નિકાચિત કર્મોના ઉદયના કારણે વિશિષ્ટ એવા ઉત્તમ જ્ઞાનના અભાવે જેઓની ધર્મક્રિયાઓ કંઈક દોષવાળી છે. જેઓ અજ્ઞાનયુક્ત ધર્મ ક્રિયાઓથી સહિત છે. તથા તેવા પ્રકારનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ન હોવાથી જૈનદર્શનની રીતભાતનો સુંદર બોધ જેઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. તેવા જીવો પણ જૈનશાસનના માર્ગના સાચા આરાધક થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન- સ્યા પરમાર્થે = આવી દોષિત ક્રિયા કરનારને અને (વિશિષ્ટ જ્ઞાનના અભાવવાળા) અજ્ઞાની જીવને પણ જૈનશાસનના માર્ગના આરાધક છે. આમ આપ ક્યા કારણે કહો છો ?

ઉત્તર- જ્ઞાની શબ્દથી સમ્યક્જ્ઞાનવાળા એવા ગીતાર્થ અને ચારિત્ર સંપન્ન જે જે ગુરુભગવંતો છે. તેઓના ચરણકમલને વિષે અત્યન્ત તન્મય પરિણામ જેઓનો છે. ગીતાર્થ પુરુષોની નિશ્રા જેઓએ સ્વીકારી છે. તેઓ જૈનશાસનના માર્ગના સાચા આરાધક જ છે. એમ સમજીને તેઓની સેવા કરવી. જેઓ ગુરુ ચરણાધીન છે. તે માટે તેઓ પણ આરાધક છે.

આ સંસારમાં કેટલાક મહાત્મા પુરુષો જ્ઞાનાવરણીયકર્મના તીવ્ર ક્ષયોપશમવાળા જ્ઞાની અને ગીતાર્થ પણ હોય છે સાથે સાથે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એમ બન્ને પ્રકારનાં મોહનીયકર્મના પણ તીવ્ર ક્ષયોપશમવાળા હોય છે. એટલે ઉત્તમ શ્રદ્ધાગુણસંપન્ન અને ચારિત્ર તથા ધર્મક્રિયાપરાયણ હોય છે. તેઓ તો આરાધક છે જ, તથા વળી જે જીવો દર્શનમોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમવાળા છે. જેથી ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધા સંપન્ન, ચારિત્રવાળા અને ધર્મક્રિયાઓથી સહિત છે. પરંતુ પૂર્વે બાંધેલા ગાઢ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી શાસ્ત્રીયજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. છતાં મોહનીયની મંદતાના કારણે જ્ઞાની ગુરુભગવંતોની નિશ્રામાં રહીને આત્મકલ્યાણ સાધવાની તમન્નાવાળા છે, સરળ છે, વિનમ્ર છે નિષ્કપટભાવવાળા છે. અને નિઃસ્પૃહ છે તેઓ પણ જૈનશાસનમાં આરાધનાના માર્ગે છે માષ્ટુષ મુનિની જેમ આ આત્માઓ પણ તુરત કલ્યાણ કરી જાય છે.

પરંતુ કેટલાક જીવો મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ કર્યા વિના પુણ્યની લાલસાથી, સાંસારિક સુખોની લાલસાથી અને માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના આશયથી, આવા પ્રકારની કોઈ પણ બાહ્યસુખની ભૂખથી સાધુનો વેશ ધારણ કરે છે. અને પછી લોકરંજન માટે અથવા લોકો પોતાના તરફ વધારે આકર્ષાય તે માટે બાહ્યધર્મક્રિયા કરે છે. પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગમાં બીલકુલ પ્રયત્નશીલ રહેતા નથી તેઓ આરાધક કહેવાતા નથી. તથા જે આત્માઓ વૈરાગ્યભાવથી સાધુતા પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ પાછળથી શુભભાવે પણ બાહ્ય આરંભ-સમારંભમાં જોડાઈ જાય છે. તે તે ધારેલાં કાર્યો કરવા-કરાવવા દ્રવ્યના વ્યવહારમાં સીધેસીધા અથવા આડકતરી રીતે જોડાઈ જાય છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ ગૃહસ્થોને માટે શુભ હોવા છતાં પણ સાધુ માટે બાધક છે. તે પ્રવૃત્તિઓ આકુળ-વ્યાકુળતામાં અને ક્લેશમાં જોડનાર છે. તેથી મુનિઓને તો જ્ઞાનમાર્ગ જ વધારે ઉપકારી છે. શાસ્ત્રવાચના લેવી અને આપવી અને તેના દ્વારા લોકોને શાસન પમાડવું એ જ સાચી શાસન પ્રભાવના છે. આ વાત હવે પછીની ગાથામાં ગંધકારશ્રી પોતે જ જણાવે છે. ॥ ૨૫૫ ॥

નાણરહિત હિતપરિહરી, અજ્ઞાન જ હઠરાતા ।

કપટ ક્રિયાકરતા યતિ, ન હુંઈ નિજ મતિ માતા રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૧૧ ॥

કપટ ન જાણઈ રે આપણું, પરનાં ગુહ્ય તે ખોલઈ રે ।

ગુણનિધિ ગુરુથકી બાહિરા, વિરૂઠં નિજમુખિં બોલઈ રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૧૨ ॥

ગાથાર્થ- જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં જે પ્રયત્નશીલ નથી, તેથી આત્મહિતનો ત્યાગ કરી, અજ્ઞાનદશામાં જ જે મસ્ત છે. કપટપૂર્વક જેઓ ક્રિયા કરે છે, તે મુનિઓ નિજમતને વિષે એટલે કે જૈનશાસનના માર્ગને વિષે પુષ્ટ નથી. (આરાધક નથી.) ॥ ૧૫-૧૧ ॥

પોતાની કપટમાયાને જે ન જાણે અને પારકાનાં ગુહ્ય એટલે અવર્ણવાદ મુખથી જે બોલે, ગુણોના ભંડાર એવા ગુરુમહાત્માઓથી જે દૂર ફરે, અને જે (દેવ-ગુરુ-ધર્મ અને શાસ્ત્ર સંબંધી મનફાવે તેમ) વિપરીત પોતાના મુખથી પ્રરૂપણા કરે. તેઓ ત્યજવા જેવા છે. (તેનો ત્યાગ કરવો). ॥ ૧૫-૧૨ ॥

ટબો - જે પ્રાણી જ્ઞાનરહિત છઈ-સ્વહિત દશા ચિંતન પરિહર્યો છે જેણે, અજ્ઞાનરૂપ જે હઠવાદ, તેહમાં તે રાતા છઈ, એકાંતે સ્વાભિગૃહીત હઠવાદમાં રક્તપરિણામી છઈ, બાહ્ય કપટ ક્રિયા કરીને અનેક લોકને રીઝવઈ, એહવા જે યતિ-સાધુ, વેશધારીયા, ન હોઈ નિજ મતને વિષે = તે જૈનમતનઈ વિષઈ, માતા ન હોઈ, પુષ્ટ ન હોઈ, ॥ ૧૫-૧૧ ॥

જે પ્રાણી પોતાની કપટદશાને જાણતા નથી, સ્વા પરમાર્યો ? અજ્ઞાનરૂપ પડલઈ કરીને, અને વલી-પરના ગુણ=પારકા અર્વાર્વાદ મુખથી બોલઈ છઈ ગુણનિધિ=ગુણનિધાન, એહવા જે ગુરુ, તેહથી બાહિર, રહીનઈ, વિરૂઓ તે કહેવા યોગ્ય નહિ, એહવું નિજમુખથી બોલઈ છઈ, અસમંજસપણું ભાણે છે. તે પ્રાણીનઈ. ॥ ૧૫-૧૨ ॥

વિવેચન - જે આત્માઓ આરાધક નથી, પણ સાધુવેશ પામીને (અથવા શ્રેષ્ઠ શ્રાવકકુળ પામીને) પણ વિરાધક છે. તે આત્મા કેવા હોય છે ? તે સમજાવે છે. અને અંતે સત્તરમી ગાથામાં કહેશે કે તેહ શિથિલપરિ પરિહરુ = આવા વિરાધક આત્માઓનો ત્યાગ કરવો. તેઓના પરિચયથી દૂર રહેવું.

૧ જે પ્રાણી જ્ઞાન રહિત છઈ સ્વહિતદશાચિંતન પરિહર્યો છે જેણે, અજ્ઞાનરૂપ જે હઠવાદ, તેહમાં તે રાતા છઈ, એકાંતે સ્વાભિગૃહીત હઠવાદમાં રક્તપરિણામી છઈ, બાહ્ય કપટક્રિયા કરીને અનેક લોકને રીઝવઈ, એહવા જે યતિ-સાધુ, વેશધારીયા, ન હોઈ નિજમતને વિષે = તે જૈનમતનઈ વિષઈ માતા ન હોઈ, પુષ્ટ ન હોઈ. ॥ ૧૫-૧૧ ॥

જે આત્માઓ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનદશાથી રહિત છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતા-કરાવતા નથી, પઠન-પાઠનથી દૂર જ રહેનારા છે. અને તેના જ કારણે સ્વહિતદશાનું એટલે આત્માના કલ્યાણને કરનારી દશાનું ચિંતન-મનન, વૈરાગ્યમય પરિણતિ પરિહરી છે (ત્યજી દીધી છે) જેણે, એવા જે આત્માઓ છે. તથા અજ્ઞાનદશા એટલે વિપરીત માન્યતા રૂપ અજ્ઞાનતા, તે રૂપ જે હઠવાદ એટલે કદાગ્રહ = હું કહું તે જ સાચું છે. આવી એકાન્ત આગ્રહ દશાની પક્કડ રાખીને ફરે છે. કોઈથી દબાતા નથી અને જગતને દબાવતા અને દબાવતા ફરે છે. હઠવાદમાં અત્યંત રાતા = રક્ત છે. એટલે એકાન્તે પોતે સ્વીકારેલા હઠવાદમાં જ રંગાયેલા પરિણામવાળા છે. માયા કપટ કરવા પૂર્વક બીજા લોકો દેખે તેવી રીતે બાહ્ય ધર્મક્રિયાઓ કરીને અનેક લોકોને જે રીઝવે છે. ખુશ કરે છે. પોતાના તરફ આકર્ષે છે. બાહ્યભાવમાં જ જે રચ્યા પરચ્યા છે. બાહ્ય આડંબરોનો જ જેને ઘણો પ્રેમ છે. આત્મદશાનું ભાન તો જેનાથી ઘણુ દૂર છે.

સ્વાધ્યાય-વાચના પૃચ્છના આદિ નિર્મળ પરિણતિનાં કારણો જેણે ઘણાં દૂર મુકી દીધાં છે. આવા જે યતિ છે. સાધુવેશધારી બન્યા છે. પરંતુ નિર્મળ આત્મપરિણતિથી જેઓ નિજમતને વિષે = આપણા મતને વિષે અર્થાત્ જિનેશ્વર પરમાત્માના મતને વિષે જે માતા = પુષ્ટ નથી. અર્થાત્ જૈન મતના એટલે કે જૈનશાસનના રાગી-પ્રેમી નથી, તથા જૈન શાસનના આરાધક આત્માઓ પ્રત્યે જેઓ અહોભાવવાળા બન્યા નથી. આવા આત્માઓનું સ્થાન જૈનશાસનમાં નથી. તેઓથી દૂર રહેવું. (આ ગાથાનો આગળ સંબંધ ચાલુ છે.) ॥૨૫૬॥

જે પ્રાણી પોતાની કપટદશાને જાણતા નથી, સ્યા પરમાર્થે ? અજ્ઞાનરૂપ પડલડ કરીને અને વલી પરનાં ગુહ્ય = પારકા અવર્ણવાદ મુખથી બોલડ છડ, ગુણનિધિ = ગુણનિધાન, ઇહવા જે ગુરુ, તેહથી બાહિર રહીનડ વિરુઓ તે કહેવા યોગ્ય નહીં, ઇહવું નિજમુખથી બોલડ છડ, અસમંજસપણું ભાચે છે. તે પ્રાણીનડ ॥ ૧૫-૧૨ ॥

જે આત્માઓને પોતાની કપટદશા-અજ્ઞાનદશા-માયામયદશા દેખાતી નથી. સ્યા પરમાર્થે = કયા કારણે દેખાતી નથી ? મોહના ઉદયથી આવેલી અજ્ઞાનરૂપ પડલડ કરીને = અજ્ઞાનદશા = મિથ્યાજ્ઞાનદશા, તે સ્વરૂપ આંખની આડાં આવેલાં જે પડલ, તેના વડે કરીને જેને પોતાની અજ્ઞાનદશા દેખાતી નથી. એટલે કે મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયથી આવેલી વિપરીત જ્ઞાનદશાના બળે જે આત્માઓને પોતાની કપટમાયા મય મન-વચન-કાયાની આ સઘળી પ્રવૃત્તિઓ દંભયુક્ત છે. આવું સમજાતુ નથી. અને વળી વિના કારણે વારંવાર જ્યાં ત્યાં પારકાનાં ગુહ્ય બોલે છે. પારકાની નિંદા-વિકથા કરે છે. અર્થાત્ પારકાની નિંદામય પંચાતમાં જ જેઓ પડેલા છે. બીજાની બુરાઈ જ પોતાના મુખથી બોલે છે. નાના દોષને મેરૂ જેવડો કરીને જગતમાં પ્રસારિત કરે છે. અને મેરૂ જેવડા પારકાના ગુણને રાઈના દાણા જેવડો બનાવે છે.

તથા વળી ગુણોના નિધિ એટલે કે ગુણોના ભંડાર, પોતાના આત્માનું હિત કરનારા, અને પરનું હિત કરવા દ્વારા પરને કલ્યાણના માર્ગે ચઢાવનારા, એહવા જે ધર્મગુરુઓ હોય, તેનાથી બહાર રહીને એટલે આવા પ્રકારના ગીતાર્થોના સમુદાયથી છુટા પડીને ધર્મગુરુઓ સંબંધી વિપરીત, શબ્દથી જે ન બોલી શકાય તેવું અનુચિત જેમ આવે તેમ પોતાના મુખથી બોલે છે. અસ્તવ્યસ્ત બોલે છે. તે પ્રાણીઓને પરિહરવા જોઈએ. આમ આ ગાથાઓનો સંબંધ આગળ સત્તરમી ગાથા સાથે છે. આવા વિરાધક આત્માઓનો સહવાસ તથા પરિચય ત્યજી દેવો. જ્ઞાનદશાની રમણતા વિના જીવની

આવી જ દશા થાય છે. સાધુના વેશમાં રહેવા છતાં વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મથી વાસિત જ્ઞાન જ જીવને આત્મહિતમાં પકડી રાખે છે. બાકીની બધી તો ધમાલ અને ધાંધલ જ છે. ઉત્તમ આત્માઓએ જ્ઞાનગંગામાં જ વધારે લીન રહેવું ઘટે છે. ॥ ૨૫૭ ॥

બાહિર બકપરિ ચાલતાં, અંતર આકરી કાતી રે ।

તેહનઈ જેહ ભલા કહઈ, મતિ નવિ જાણઈ તે જાતી રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૧૩ ॥

બહુવિધ બાહ્ય ક્રિયા કરઈ, જ્ઞાનરહિત જેહ ટોલઈ રે ।

શત જિમ અંધ અદેખતા, તે તો પરિઆ છઈ ભોલઈ રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૧૪ ॥

ગાથાર્થ- બહારથી બગલાની જેમ જે ચાલે છે. અને અંદરથી આકરી માયા રાખે છે. તેવાને જે સારા કહે છે. તેમની પણ બુદ્ધિ જાતવાન નથી. ॥ ૧૫-૧૩ ॥

જ્ઞાન વિનાના રહીને ટોળાડપે થઈને બહારથી જુદી જુદી જાતની અનેક ક્રિયાઓ જે કરે છે. તેઓ આંધળા ૧૦૦ માણસો જેમ નહી દેખતા છતા કોઈ જાતની શોભા પામતા નથી. તેમ આ અજ્ઞાનીઓ પણ શોભા પામતા નથી. ॥ ૧૫-૧૪ ॥

ટબો- જે બાહ્યવૃત્તિ બકની પરિ ચાલતાં રહે છે.

“શનૈર્મુઙ્ગતિ સઃ પાદાન્, જીવાનામનુકમ્પયા ।

પશ્ય લક્ષ્મણ ! પમ્પાર્યાં, બક્ઃ પરમધાર્મિકઃ ॥ ૧ ॥ ઇતિ વચનાત્

સહવાસ્યેવ જાનાતિ, સહજં સહવાસિનામ્ ।

મન્ત્રં હિ પ્રચ્છ્યસે રાજન્, યેનાહં નિષ્કુલી કૃતઃ ॥ ૨ ॥

અને-અંતરંગમાં આકરી કાતી-માયાડપ રાખે, તેહને જે ભલા કહઈ છઈ, તે પણ દુર્બુદ્ધિ જાણવા. પણ તેહની મતિ, તેણે જાતી ન જાણી, અત્ત એવ-“નિર્બુદ્ધિકો પુરુષો જ્ઞેયઃ” ઇતિ ભાવઃ ॥ ૧૫-૧૩ ॥

વળી એહજ દ્રટઈ છઈ બહુવિધ-ઘણા પ્રકારની, બાહ્યક્રિયા કરઈ છઈ, જ્ઞાનરહિત જે અગીતાર્થ, તેહને-ટોલે સંઘાડે, મીલીનઈ તે જિમ શતઅંધ અણદેખતા જિમ મિત્યા હોઈ, તે જિમ શોભા ન પામઈ. તિમ તે તો ભોલઈ પડ્યા છઈ, “આત્માર્થસાધને અકુશલાઃ” ઇતિ પરમાર્થઃ ॥ ૧૫-૧૪ ॥

વિવેચન- જે આત્માઓ રાગ-દ્વેષ, વિષયવાસના અને ક્રધાયોને આધીન છે. તીવ્ર મિથ્યાત્વાદિ મોહના ઉદયને પરવશ છે તેઓ જ્ઞાની હોય તો પણ અને અજ્ઞાની હોય તો પણ હઠાગ્રહી અને એકાન્ત કદાગ્રહી હોવાથી આત્મહિતની પરિણતિ વિનાના છે. કેવળ બાહ્ય ઠઠારામાં જ જે મસ્ત છે. તે માટે તેઓની સાથેનો સહવાસ અને તેઓનો પરિચય-સંપર્ક ત્યજી દેવો જોઈએ આ જ ચાલુ વિષય ઉપર હજુ વધારે પ્રકાશ આપે છે કે-

જે બ્રાહ્મવૃત્તિ બકની પરે ચાલતા રહે છે.—

જનૈર્મુચ્ચતિ સઃ પાદાન્, જીવાનામનુકમ્પયા ।

પશ્ય લક્ષ્મણ ! પમ્પાયાં, બકઃ પરમધાર્મિકઃ ॥૧॥ ઇતિ વાચનાત્

સહવાસ્યેવ જાનાતિ, સહજં સહવાસિનામ્ ।

મન્ત્રં હિ પ્રચ્છયસે રાજન્ ! યેનાહં નિષ્કુલી કૃતઃ ॥૨॥

જે આત્માઓ બહારના આચરણથી બગલાની જેમ શાન્તમુદ્રાવાળા અને ધ્યાનસ્થ દશાવાળા દેખાતા હોય છે. પરંતુ અંદરથી હલાહલ જેરથી ભરેલા હોય છે. વાણીમાં મીઠાસ અને હૃદયમાં બીજા જીવને ફસાવવાની જ બુદ્ધિરૂપી વિષ હોય છે. કહ્યું છે કે “મધુ તિષ્ઠતિ જિહ્વાગ્રે, હૃદયે તુ હલાહલમ્” આવા જીવોનો, સામેના જીવો માટે “આ જા, ફસા જા”નો મૂલભૂત સિદ્ધાન્ત હોય છે. હૃદયમાં રહેલી તેઓની શિષ્ય બનાવવાની, દ્રવ્ય ખેંચવાની અથવા કોઈપણ પ્રકારના બીજા સ્વાર્થ સાધવાની જે આ માયા છે. તે ભદ્રિક જીવો જાણી શકતા નથી. પરંતુ જે પ્રતિદિન સાથે રહેતા હોય છે તેઓને જ આ માયાવી જીવોના અસલી સ્વભાવની ખાત્રી થાય છે. આ વિષય ઉપર “રામ-લક્ષ્મણને” આશ્રયી આવા શ્લોકો જૈનેતરના કોઈક શાસ્ત્રમાં આવે છે કે-

અરણ્યવાસમાં ફરતા ફરતા રામચંદ્રજી, સીતા અને લક્ષ્મણજીની સાથે એકવખત “પંપા” નામના સરોવરના કિનારે પહોંચ્યા. ત્યાં ફરતાં ફરતાં પાણી ઉપર અત્યન્ત ધીરે ધીરે ચાલતો અને પછી એક પગને ઉપર અધ્ધર કરી સ્થિર થયેલો, જાણે ધ્યાન કરતો હોય, તેવો એક બગલો જોયો, તે બગલાને જોઈને લક્ષ્મણ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને રામચંદ્રજી કહે છે કે- હે લક્ષ્મણ ? દેખો, આ બગલો નીચેના જીવોની અનુકંપા વડે ધીરે ધીરે પાણી ઉપર પગ મુકે છે. ખરેખર આ બગલો કેટલો ધાર્મિક છે ? બીજા જીવોને દુઃખ ન થાય તેમ કેવી અને કેટલી દયા પાળે છે ?

આવા પ્રકારનું રામચંદ્રજીનું વાક્ય સાંભળીને પાણીમાં જ રહેલો એક દેડકો બોલ્યો કે હે રાજન્ ! સહવાસી (સાથે રહેનાર) જીવ જ સહવાસીજીવોના સહજસ્વભાવને (મૂલભૂત સ્વભાવને) જાણે છે. જો તમારા દ્વારા (મને) એકાન્તમાં પુછાય, તો હું કહું છું કે આ બગલા વડે જ અમે નિષ્કુલ કરાયા છીએ. અર્થાત્ મારા કુલમાં જન્મેલા સર્વે દેડકાઓનું તેણે જ ભક્ષણ કર્યું છે. આ રીતે બહારથી ધર્મક્રિયા કરનારા કેટલાક જીવો આવા પ્રકારની માયાથી ભરેલા હોય છે.

અને-અંતરંગમાં આકરી કાતી-માયારૂપ રાક્ષેં, તેહને જે ભલા કહઈ છઈ, તે પળ-દુર્બુદ્ધિ જાણવા. પળિ તેહની મતિ, તેળે જાતી ન જાણી, અત એવ- “નિર્બુદ્ધિકો પુરુષો જ્ઞેયઃ” ઇતિ ભાવઃ ॥ ૧૫-૧૩ ॥

અને અંતરંગમાં એટલે હૃદયની અંદર, આકરી એટલે જોરદાર ઉંડી-ઉંડી, કાતી એટલે માયા-છેતરપિંડી રાખે, આવા મિથ્યાત્વ અને માયાથી ભરેલા, દંભી, બહારથી જ ધર્મક્રિયાઓ કરીને લોકોને આકર્ષનારા, વેશ માત્ર દ્વારા પોતાનામાં સાધુતા માનનારા અને મનાવનારા આત્માઓને, જે ભદ્રિક જીવો “આ તો ભલા સાધુ છે. ઉત્તમ આત્મા છે” એમ કહે છે. તે ભદ્રિક જીવો પણ નિર્બુદ્ધિક જાણવા. અર્થાત્ તેઓની બુદ્ધિ પણ તુચ્છ જાણવી. વસ્તુસ્થિતિ પારખવામાં અસમર્થ જાણવી. આ કારણે તેઓની આ જે મતિ (બુદ્ધિ) છે. તેળે = તે બુદ્ધિએ આ દંભી જીવની સાચી જાતિને જાણી નથી, ઉપર ઉપરથી જ સારાપણું જાણી લીધું છે. તેથી તે આત્માની આન્તરિક પરિણતિને આવા ભદ્રિક જીવોએ પિછાણી નથી. આવા જીવો ભદ્રિક ભલે હોય પરંતુ “નિર્બુદ્ધિક” જાણવા. વ્યવહારમાં પણ પિત્તળની ચમક દેખી સોનું માની લેનારા જીવો ભદ્રિક ભલે હોય, તો પણ તે જીવોને અંતે છેતરાવાનું જ બને છે. તેથી આત્મહિત કરવામાં જો દંભી આત્માને ન ઓળખી શકીએ અને સારા માની લઈએ તો “આત્મધન” લુંટાવાનો જ પ્રસંગ આવે છે. આ કારણે આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવોએ ઘણું જ સાવધ રહેવું જોઈએ. ક્યાંય ગફલત કરવી ઉચિત નથી. આત્મકલ્યાણ સાધવામાં તો સવિશેષે સાવધ રહેવું જોઈએ. ॥ ૨૫૮ ॥

વલી એહજ દ્રઢઈ છઈ-બહુવિધ ઘળા પ્રકારની બાહ્યક્રિયા કરઈ છઈ, જ્ઞાનરહિત જે અગીતાર્થ, તેહને ટોલે-સંઘાડે, મીલીનઈ, તે જિમ શતઅંધ અળદેખતા જિમ મિલ્યા હોઈ, તે જિમ શોભા ન પામઈ, તિમ, તે તો ખોલઈ પડ્યા છઈ- “આત્માર્થસાધને અકુશલાઃ” ઇતિ પરમાર્થઃ ॥ ૧૫-૧૪ ॥

ઉપર સમજાવેલી વાત જ વધારે મજબૂત કરે છે કે - આવા પ્રકારની બહાર અને અંદર જુદી રીત રાખનારા માયાવી અને દંભવાળા આત્માઓ ઘણા-ઘણા પ્રકારની બાહ્યધર્મક્રિયા કરે છે. તો પણ તેઓના આત્માનું કલ્યાણ તેઓ સાધી શકતા નથી. આવા અજ્ઞાનીઓ કે જે અગીતાર્થ છે. શાસ્ત્રાર્થને કંઈ પણ જાણ્યો નથી અને જાણવાને પ્રયત્ન પણ કરતા નથી તેવાઓનું કદાચ ટોણુ હોય એટલે કે એકલાનું પોતાનું કંઈ ન ચાલતું હોય એટલે પોતાના વિચારવાળાનો સમુદાય બનાવે, અથવા મરીચિના જીવે કપિલને શિષ્ય બનાવી સમુદાય વધાર્યો તેમ બાહ્યાડંબરથી ભદ્રિક જીવોને ફસાવીને દીક્ષા આપીને પોતાનો સંઘાડો (સમુદાય) મોટો બનાવે, તેવાનો સમુદાય ઘણો મોટો મળે તો પણ તેઓ જ્ઞાની ન હોવાથી અને જ્ઞાનીની નિશ્ચા ન હોવાથી એટલે કે જ્ઞાનીને અનુસરતા ન હોવાથી જગતમાં શોભા પામતા નથી. જેમ આંધળા માણસોનું ટોણુ હોય એટલે કે ૧૦૦ની સંખ્યા કદાચ હોય તો પણ તેઓ પોતે સ્વયં પોતાની આંખથી જોતા નથી અને દેખતા પુરુષને કોઈને અનુસરતા નથી. તેથી તેઓ ખાડામાં જ પડે છે. તથા અહીં તહી અથડાતા હોવાથી હાલતા-ચાલતા ટકરાતા અને લથડતા હોવાથી જેમ શોભા પામતા નથી. દેખતા માણસો તેઓની હીલચાલ જોઈને હસે છે. તેમ અજ્ઞાનીઓની સ્વચ્છંદપણે કરાતી ધર્મપ્રવૃત્તિ જોઈને જ્ઞાની ગીતાર્થપુરુષો તેમના ઉપર ભાવદયાવાળા બન્યા છતાં બાહ્યપ્રવૃત્તિ ઉપર મનમાં હસે છે. અરેરે બીચારા આ સર્વે જીવો મોલક = ભોલપણમાં (અજ્ઞાનદશામાં) પડ્યા છે. (ફસાયા છે.) એટલે કે માનવભવ પામ્યા. સાંસારિક પુત્ર-પત્ની-પરિવાર અને પૈસો ત્યજ્યો, છતાં આત્માર્થની સાધના કરવામાં અકુશલ (અસમર્થ) બન્યા. આવી ભાવદયા તે જ્ઞાનીઓને ઉપજે છે. ॥ ૨૫૯ ॥

નિજ ઉત્કર્ષથી હરખીયા, નિજ અવગુણ નવિ દાખઈ રે ।

જ્ઞાનજલધિ ગુણ અવગણી, અવગુણ લવ બહુ ભાખઈ રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૧૫ ॥

ગુણપ્રિય આગઈ અણદૂટતા, જે ગુણ અલ્પસ્યો ભાખઈ રે ।

તે પણિ અવગુણ પરિણમઈ, માયા-શલ મનિ રાખઈ રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૧૬ ॥

ગાથાર્થ- પોતાની પ્રશંસાથી જે હરખાય છે. અને પોતાનો (નાનો કે મોટો કોઈ પણ) જે અવગુણ હોય છે તે કહેતા નથી અને જ્ઞાનગુણના મહાસાગર એવા ગીતાર્થ ગુરુભગવંત આદિના ગુણોને અવગણીને નાનો પણ તેઓનો કોઈ અવગુણ, તે મોટો કરીને જગતમાં બહુ પ્રકારે = વારંવાર ગાય છે. ॥ ૧૫-૧૫ ॥

સામે સાંભળનારો વર્ગ ગુણપ્રિય જ હોય ત્યારે જ્ઞાની મહાત્માઓનો અલ્પ એવો ગુણ કહે છે. તો પણ હૃદયમાં માયાશલ્ય રાખે છે. અને તેથી તે અવગુણરૂપે પરિણામ પામે છે. ॥ ૧૫-૧૬ ॥

ટબો- જે નિજ ક. પોતાનો, ઉત્કર્ષ-હઠવાદ, તેહથી હર્ષવંત છઈ. કેમ ? તે “જે અમ્હે કઈ છું, તે ખરું બીજું સર્વ ખોટું”, નિજ ક. પોતાના અવગુણ = ક્રિયારહિતપણું, તે તો દાખવતા પણ નથી. જ્ઞાનરૂપ જે જલધિ ક. સમુદ્ર, તે પ્રત્યે અવગણીને, પ્રકર્ષે જ્ઞાનવંતના અવગુણ, તદ્દરૂપ જે લવ, તે પ્રતે બહુ ભાખે છઈ. ॥ ૧૫-૧૫ ॥

વહી, જે ગુણપ્રિય પ્રાણી છે, તે આગે અણ છુટતાં થકાં = અવકાશ અણપામતાં જે અલ્પસ્યો=થોડોઈક ગુણ ભાષણ કરેઈ છઈ, તે પણ તે હવે અવગુણ રૂપ થઈને પરિણમઈ છઈ, જેણે માયાશલ્ય રૂપ આત્મ પરિણામ રાખ્યો છઈ, તે પ્રાણીનઈ ॥ ૧૫-૧૬ ॥

વિવેચન- જ્ઞાન વિનાના અને બાહ્ય આચરણ માત્રથી આડંબર અને અહંકાર વાળા બનેલા અમે જ સાચા આરાધક છીએ આવું માની લેનારા તે જીવો આત્મકલ્યાણના સાચા આરાધક નથી, પરંતુ વિરાધક છે. આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે-

જે નિજ ક. પોતાનો, ઉત્કર્ષ=હઠવાદ, તેહથી હર્ષવંત છઈ, કેમ ? તે “જે અમ્હે કહું છું, તે ખરું, બીજું સર્વ ખોટું” નિજ ક. પોતાના અવગુણ = ક્રિયારહિતપણું, તે તો દાખવતા પણ નથી, જ્ઞાન રૂપ જે જલધિ ક. સમુદ્ર, તે પ્રત્યે અવગણીને પ્રકર્ષે, જ્ઞાનવંતના અવગુણ, તદ્દરૂપ જે લવ, તે પ્રતે બહુ ભાખે છઈ. ॥ ૧૫-૧૫ ॥

જે આત્માઓ પોતાનો ઉત્કર્ષ જ ગાયા કરે છે. ક્યારેક ક્યાંક સાચું પડી જાય, પોતાનું કહેલું હોય તેમ થઈ જાય, તેનાથી અત્યંત હર્ષવાળા થયા છતા હઠવાદમાં આવી જાય છે. અતિશય કુલાઈ જાય છે. અને મોટાઈ કરવા લાગે છે. તે કેવી રીતે મોટાઈ કરે છે ? તો કહે છે કે “દેખો, અમે જે કહીએ છીએ તે જ સાચું છે, બીજા જે કંઈ કહે છે. તે સર્વ ખોટું છે. આમ ગર્વમાં આવી જાય છે. અને કદાગ્રહની પક્કડ વધતી જ જાય છે.” કદાગ્રહની મજબૂત પક્કડથી બંધાઈ જાય છે.

તથા વળી પોતાનામાં જે અવગુણો છે. જેમ કે શુદ્ધચારિત્રનો અભાવ, સમ્યક્ પ્રકારે ક્રિયા કરવા પણાનો અભાવ, તથા શાસ્ત્રીય યથાર્થ બોધનો અભાવ આત્માર્થિપણાનો અભાવ, શમ સંવેગાદિ ગુણોનો અભાવ ઈત્યાદિ. આવા પ્રકારના પોતાના જે અવગુણો (દોષો) છે તે તો આ લોકો દાખવતા (કહેતા) પણ નથી, અને “મારું તે જ સાચું અને બીજા બધાંનું બધુ જ જુદું” આવો હઠાગ્રહ પકડીને બીજાનું કહેલું ખોટું પાડવામાં જ જે રચ્યા પચ્યા રહે છે. કુતર્ક અને અવળી દલીલો જ કરે છે. છાપાબાજી જ ચલાવે છે. બીજાને ઉતારી પાડવામાં જ પોતાની શક્તિ તથા સમય ખર્ચે છે. અને તેથી જ જ્ઞાનના મહાસાગર એવા ગુણવંત પુરુષોના ગુણો પ્રત્યે પ્રકર્ષે કરીને તિરસ્કાર કરવા દ્વારા તેઓની અવજ્ઞા કરે છે. તથા તે ગુણવંત મહાત્માથી શારીરિકાદિ પ્રતિકુલ પરિસ્થિતિના કારણે અનિચ્છાએ જે કંઈ નાના નાના દોષો કારણવશ સેવાતા હોય, તે દોષોનો યત્કિચિત્ લવ (અંશ) માત્ર હોય તો પણ તેમાં ઉમેરો કરીને તે નાના દોષને મેરુપર્વત જેવડા મોટા બનાવીને ઘણા લોકો સમક્ષ જે આત્માઓ ગાય છે. પોતાના મોટા દોષને નાનો કરવાનો અને નાના ગુણને મોટો કરવાનો, તથા બીજાના નાના દોષને મોટો કરવાનો, અને મોટા ગુણને નાનો કરવાનો જેનો આવો વિચિત્ર સ્વભાવ છે. એવા જીવો અજ્ઞાની છે. મોહાન્ધ છે. દંભી છે. અને અહંકારી છે. તેથી તેઓનો સહવાસ તથા પરિચય કરવો નહીં અને કર્યો હોય તો ત્યજી દેવો. ॥ ૨૬૦ ॥

વલી, જે ગુણપ્રિય પ્રાણી છે, તે આગે અણછુટતાં થકાં = અવકાશ અણપામતાં જે અલ્પસ્યો = થોડોફક ગુણ ભાષણ કરેડ છડ, તે પળિ તે હવે અવગુણ રૂપ થડને પરિણમડ છડ. જેણે માયાશલ્ય રૂપ આત્મપરિણામ રાજ્યો છડ, તે પ્રાણીનડ ॥ ૧૫-૧૬ ॥

તથા વલી, ઉપર કહ્યા મુજબની પ્રકૃતિવાળા જે અતિશય કનિષ્ઠ આત્માઓ છે. તેઓ જ્ઞાની ગીતાર્થ મહાત્માઓના અવર્ણવાદ ગાવાનેજ ટેવાયેલા હોય-છે. છતાં પણ સાંભળનારા શ્રોતાવર્ગમાં જ્યારે કોઈ ગુણપ્રિય જ શ્રોતા આવી જાય, કોઈના પણ દોષો સાંભળવામાં જેને રસ જ ન હોય તેવા શ્રોતા આવ્યા હોય ત્યારે અને આ વક્તાને શ્રોતાનો ખ્યાલ આવી જાય કે આ શ્રોતા ગુણપ્રિય જ છે. અહીં અવગુણ બોલાય તેમ નથી. તેવો ખ્યાલ વક્તાને જ્યારે આવે છે ત્યારે અથવા અવગુણ સાંભળવાની તે શ્રોતા મના કરે ત્યારે વાત બદલીને તેવા પ્રકારના ગુણપ્રિય શ્રોતાઓની આગળ અણછુટતા = (એટલે કે દોષો જ ગાવા છે. પરંતુ) દોષો ગાવાનો અવકાશ ન મળતાં જે નાનો એવો પણ, અથવા થોડો એવો પણ જ્ઞાની ગીતાર્થોનો ગુણ જે દેખાય, તે ગુણનું ઉપરછલ્લું ભાષણ કરે છે. ગુણ ગાવા પડે છે. અને ગાય છે. તે ગુણભાષણ પણ તે

વક્તા જીવને હવે અવગુણ રૂપે જ પરિણામ પામે છે. કારણ કે જે વક્તાએ ગુણગાવામાં માયાશલ્ય (કપટ-માયા)વાળો આત્મપરિણામ રાખ્યો છે. તે વક્તાને તે ગુણ ગાવો પ્રિય ન હોવાથી ગુણો ગાવાથી થનારી કર્મનિર્જરા થતી નથી. પરંતુ માયાશલ્ય હોવાથી કર્મબંધ થવા દ્વારા અવગુણ રૂપે જ પરિણામ પામે છે.

જેમ કે કોઈ જ્ઞાની ગીતાર્થમાં સારું વ્યાખ્યાન આપવાની કલારૂપ વક્તૃત્વશક્તિ નામનો એક ગુણ છે. તેનો તે ગુણ આવા કનિષ્ઠ આત્માઓ ગાવા ઈચ્છતા નથી, પરંતુ શ્રોતાવર્ગ ગુણપ્રિય જ છે. એમ ખ્યાલ આવવાથી જ્ઞાની ગીતાર્થના તે વક્તૃત્વશક્તિ નામના ગુણની પ્રશંસા તો કરે છે. પરંતુ હૃદયમાં માયાશલ્ય હોવાથી આ પ્રમાણે બોલે છે કે તેમનામાં વક્તૃત્વશક્તિ સારી છે. પરંતુ વક્તૃત્વ પ્રમાણે આચરણ પણ હોવું જોઈએ જો તેવું આચરણ ન હોય તો કેવળ એકલી વક્તૃત્વશક્તિ શું કામની ? આમ કહીને કંઈક ટપકુ મુકવા દ્વારા તેઓનો ગુણ પણ આવા વક્તાઓને અવગુણ રૂપે જ દેખાય છે. ॥ ૨૬૧ ॥

જ્ઞાનરહિત જે એહવા, જિનશાસન ધન ચોરઈ રે ।

તેહ શિથિલપરિ પરિહરું, ગચ્છાચારનઈ જોરઈ રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૧૭ ॥

જ્ઞાની વચન વિષ અમૃત છઈ, ઉલટી મુરખ વાણી રે ।

આગમવચન એ આદરી, જ્ઞાન ગ્રહો ભવિ પ્રાણી રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૧૮ ॥

ગાથાર્થ— જે જે આત્માઓ આવા પ્રકારના છે. અને જ્ઞાનરહિત છે. તે તે જૈનશાસનના ધનને ચોરનારા છે. તેવા આત્માઓનો પરિચય શિથિલાચારીસાધુના પરિચયની જેમ હું ગચ્છાચારપયન્નાના આધારે ત્યજી દઉં છું. ॥ ૧૫-૧૭ ॥

જ્ઞાનીઓની વાણીમાં વિષ જેવું કડવું વચન પણ અમૃતની જેમ કલ્યાણકારી હોય છે. અને મૂર્ખની વાણી તેનાથી ઉલટી જાણવી. આ પ્રમાણે આગમવચનોનો આધાર લઈને હે ભવ્યપ્રાણીઓ ! જ્ઞાનગુણને ઘણા જ આદર-બહુમાન સાથે ગ્રહણ કરો. ॥ ૧૫-૧૮ ॥

ટબો- એહવા જે જ્ઞાનરહિત પ્રાણી તે = અજ્ઞાનવંત પ્રાણી જે છઈ, તે જિનશાસનનું ઢન = તે સત્યભાષણ ક્રિયાવ્યવહારરૂપ ચોરે છે. ગચ્છાચારવચનં ચેદમ્-

અગીયત્થકુસીલેહિં, સંગં તિવિહેણ વોસિરે ।

મુક્કમ્મમ્મમ્મિ મે વિઘં, મ્મમ્મિ તેણગો જહા ॥૧ ॥

ઇતિ વચનાત્, તે શિથિલતાને પરિહરું છું, ગચ્છાચારને જોરે કરીને ॥૧૫-૧૭॥

ગીયત્થસ્સ વયણેણં, વિસં હલાહલં પિબે ।

અગીયત્થસ્સ વયણેણં, અમિયં પિ ન ઘુણ્ટા ॥૨ ॥

ઇત્યાદિ વચન શાસ્ત્રઈં છઈ, જ્ઞાની વચન તે અમૃત સમાન છઈ, મૂર્ખની વાણી તે વિપરીત પ્રરૂપણા રૂપ ઉલટી (વિષતુલ્ય) છઈ, તે માટિં ભવ્યપ્રાણી-ધર્મર્થો જ્ઞાનપક્ષ દટ આદરો. જે માટિ જ્ઞાનપક્ષનો હમણાં દટાધિકાર છઈ, “પઢમં નાણં તઓ દયા” ઇતિ વચનાત્ ભવિ પ્રાણી આદરવું જ્ઞાન. ॥ ૧૫-૧૮ ॥

વિવેચન- ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે આત્માઓ અજ્ઞાની છે. અહંકારી છે. સ્વચ્છંદી છે, જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપેક્ષાવાળા છે. મહામોહથી અંધ બનેલા છે. લોકરંજન માટે ધર્મક્રિયામાં પ્રવર્તે છે. આત્મદશાનું લક્ષ્ય જે ચુકી ગયા છે. કેવળ બાહ્યભાવમાં જ ઓતપ્રોત છે. અધ્યાત્મદશા જેમાં નષ્ટપ્રાય થયેલી છે. તેવા આત્માઓ જૈનશાસનના રત્નત્રયીની સાધનારૂપ ઢનને ચોરનારા છે. તેથી તેમનાથી દૂર રહેવું આવો ઉપદેશ આપે છે-

એહવા જે જ્ઞાનરહિત પ્રાણી તે = અજ્ઞાનવંત પ્રાણી જે છઈ, તે જિન શાસનનું ઢન તે “સત્યભાષણ ક્રિયાવ્યવહારરૂપ” ચોરે છે. ગચ્છાચારવચનં ચેદમ્-

અગીયત્થકુસીલેહિં, સંગં તિવિહેણ વોસિરે ।

મુક્કમ્મમ્મમ્મિ મે વિઘં, મ્મમ્મિ તેણગો જહા ॥ ૧ ॥

ઇતિ વચનાત્ તે શિથિલતાને પરિહરું છું, ગચ્છાચારને જોરે કરીને ॥૧૫-૧૭॥

આવા પ્રકારના ઉપર કહેલા દુર્ગુણોથી ભરેલા, ક્રોધાદિ સર્વ કષાયોથી ભરેલા, સ્વચ્છંદમતિવાળા, નિરંકુશ, સર્વનો પરાભવ કરવાની પ્રકૃતિવાળા, સાધુવેશમાં રહીને દંભમાત્ર સેવનારા જે જે આત્માઓ છે. તે તે જ્ઞાનરહિત આત્માઓને (પ્રાણીઓને) હું પરિહરું છું. તેઓનો સહવાસ અને પરિચય ત્યજી દઉં છું.

અજ્ઞાનવંત-મિથ્યાજ્ઞાનમાં ડુબેલા આવા જે જે આત્માઓ છે. તે જિનશાસનનું જે અણમોલ ધન છે. તેને ચોરે છે. જેમ કે શાસ્ત્રોની સત્યપ્રરૂપણા કરવી, સાચું જ બોલવું, કર્મોની નિર્જરા અર્થે ધર્મક્રિયાઓનો વ્યવહાર કરવો. વીતરાગ પરમાત્માની વાણીને ન બદલવી ઈત્યાદિ ભાવો ભવથી પાર ઉતારનાર હોવાથી અમૂલ્યધન છે. તેને આવા જીવો ચોરનારા છે. ગચ્છાચાર પયન્નાના પાઠના આધારે હું તેઓનો ત્યાગ કરુ છું, જેમ જીવનમાં મોક્ષાત્મક ઉત્તમ સાધ્ય સાધવું હોય તો શિથિલતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેની જેમ આવા દુર્ગુણી માણસોની સાથેનો સહવાસ અને પરિચય પણ ત્યજવો જોઈએ, તેથી હું પણ તેવાનો સહવાસ ત્યજુ છું. આવા પુરુષોની સાથેનો સહવાસ અને પરિચય એ પણ શિથિલતા લાવનાર હોવાથી શિથિલતા જ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ આત્માને અવળે માર્ગે ચડાવનાર હોવાથી અકલ્યાણકારી છે. તેથી તે શિથિલતાને હું ગચ્છાચારપયન્નાના સાક્ષીપાઠના આધારના બળે ત્યજી દઉં છું. તે સાક્ષીપાઠ આ પ્રમાણે છે.

અગીયત્થકુસીલેહિં, સંગં તિવિહેણ વોસિરે ।

મુક્કમ્મમ્મગમ્મિ મ્મે વિગ્ધં, મ્મગમ્મિ જેણગો જહા ॥ ૧ ॥

“અગીતાર્થ અને કુશીલ પુરુષોનો સંગ ત્રિવિધે (મન-વચન અને કાયાથી) હું વોસિરાઉં છું. મોક્ષમાર્ગમાં તેઓ વિઘ્નભૂત છે. જેમ ગ્રામાન્તર જવાના માર્ગમાં ચોર લોકો વિઘ્નભૂત છે. તેમ આ અગીતાર્થ પુરુષો મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્નભૂત જાણવા. “આ ગાથા સંબોધસિતરીની પદ્મી ગાથા છે. ॥ ૨૬૨ ॥

ગીયત્થસ્સ વચણેણં, વિસં હલાહલં પિબે ।

અગીયત્થસ્સ વચણેણં, અમિયં પિ ન ઘુણ્ટણ ॥ ૧ ॥

ઇત્યાદિ વચન શાસ્ત્રહ છહ, જ્ઞાનીવચન તે અમૃતસમાન છહ, મૂર્ખની વાણી તે વિપરીતપ્રરૂપણા રૂપ ઝલટી છહ, તે માટિં ભવ્યપ્રાણી ધર્માર્થી જ્ઞાનપક્ષ દૃઢ આદરો જે માટિ જ્ઞાનપક્ષનો હમણાં દૃઢાધિકાર છહ, “પદ્મં નાણં તઓ દયા” ઇતિ વચનાત્ ભવિ પ્રાણી આદરવું જ્ઞાન. ॥ ૧૫-૧૮ ॥

“ગીતાર્થ મહાત્માઓના વચનથી હલાહલ વિષ હોય તો પણ પી જવું. (તેમાં જરૂર કલ્યાણ જ રહેલું હોય) ગીતાર્થપુરુષો માયા વિનાના હોવાથી તે વિષ પણ અમૃતરૂપે જ પરિણામ પામનાર હોય છે. તો જ તેવો આદેશ કરે છે. અથવા ગીતાર્થ

પુરુષોનું ઝેર જેવું કડવું લાગે તેવું વચન પણ અમૃતની જેમ સ્વીકારી લેવું તેમાં અવશ્ય કલ્યાણ જ હોય છે. અને અગીતાર્થના વચનથી અમૃત હોય તો પણ તેનું પાન ન કરવું. કારણ કે તેમાં માયા-કપટ હોવાથી ઝેર રૂપે જ પરિણામ પામનાર હોય છે.”

ઈત્યાદિ અનેક વચનો શાસ્ત્રોમાં મળે છે. જ્ઞાનીનું વચન તે અમૃતસમાન છે. અને મૂર્ખની વાણી તેનાથી ઉલટી છે. કારણકે તે વાણી વિપરીતપ્રરૂપણારૂપ છે. તેથી અમૃત જેવી મીઠી હોય તો પણ તે વિષ તુલ્ય છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના વચનોમાં આ મોટો તફાવત છે. ભદ્રિકજીવો આ ભેદ જાણતા હોતા નથી. તેથી ઉપરછલ્લી મીઠાસવાળાં અજ્ઞાનીઓનાં મોહક વચનોમાં તેઓ ફસાઈ જાય છે. અને જ્ઞાનીઓનાં વચનો હિતકર હોવા છતાં તેને અનુસરવામાં ખચકાટ અનુભવે છે. કેવળ ધનના જ અર્થી, ઉંટવૈદ્ય જાણનારા કેટલાક લેભાગુ વૈદ્યોની મીઠાસભરી વાણીમાં ફસાઈ જઈ દવા કરાવનારા ઘણા દુઃખી થતા પણ દેખાય છે. અને અનુભવી જ્ઞાની વૈદ્યો કડવી પણ દવા આપીને રોગીના રોગો દૂર કરતા દેખાય છે. આવું પણ સંસારમાં દેખાય છે. તેથી “જ્ઞાનગુણ” એ જ પ્રધાન ગુણ છે.

તે માટે હે ભવ્યપ્રાણીઓ ! હે ધર્મર્થી આત્માઓ ! તમે જ્ઞાનના પક્ષને દંઢપણે સ્વીકારો. જ્ઞાન એ જ આત્મહિતનું પ્રબળસાધન છે. જ્ઞાન વિના સાચું ચારિત્ર આવતું નથી. અને જ્ઞાન તથા ચારિત્ર વિના સંસારસમુદ્ર તરી શકાતો નથી. પોતાને તરતાં આવડતું ન હોય, અને તારક એવી હોડી સ્ટીબર કે વહાણનો પણ આશ્રય ન લેવો હોય તેવા અહંકારી આત્માની સમુદ્રમાં જે સ્થિતિ થાય છે. તેવી જ સ્થિતિ અગીતાર્થ આત્મા હોય અને ગીતાર્થોની નિશ્રાથી રહિત હોય તે જીવની થાય છે તે માટે જ્ઞાની બનો, અને જ્ઞાનીની નિશ્રા સ્વીકારો. કારણકે હમણાં જ્ઞાનપક્ષનો જ દંઢાધિકાર ચાલે છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “પ્રથમજ્ઞાન અને પછી દયા” આવાં આવાં અનેક શાસ્ત્રવચનો છે તેથી હે ભવ્યપ્રાણી ! જ્ઞાનને જીવનમાં પ્રબળપણે પ્રાપ્ત કરવું. એ જ હિતકારી અને કલ્યાણકારી છે. જ્ઞાનમાર્ગ જ જીવને નિરાકુલ સ્થિતિ સરજનાર છે. વૈરાગ્ય વધારનાર છે. શમ-સંવેગાદિ ગુણોનું કારણ છે. અત્યન્ત નિકટ કાળમાં મુક્તિદાયક છે. ॥ ૨૬૩ ॥

ચરણ કરણગુણ હીણડા, જ્ઞાનપ્રધાન આદરિઈ રે ।

ઈમ કિરિયાગુણ અભ્યાસી, ઈચ્છાયોગથી તરિઈ રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૧૯ ॥

ચરણપતિત વળી શ્રાવકો, તનુધર્મા વલી જેહો રે ।

તેહનઈ જ્ઞાન પ્રધાન છઈ, મુનિનઈ બે ગુણ ગેહો રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૨૦ ॥

ગાથાર્થ— ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી સ્વરૂપ ચારિત્રનું આચરણ કરવાના ગુણથી જેઓ રહિત છે. તેઓ પણ પ્રધાનપણે જ્ઞાનગુણને જો આરાધે, તો ક્રિયાકરવાની તીવ્ર અભિલાષા રૂપ ગુણના અભ્યાસવાળા તે જીવો ઈચ્છાયોગથી આ સંસાર તરે છે. ॥ ૧૫-૧૯ ॥

ચારિત્રથી (સર્વવિરતિ ચારિત્રથી) રહિત અને અલ્પધર્મ (દેશવિરતિધર્મ)વાળા એવા જે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ છે. તેઓને જ્ઞાનગુણની આરાધના પ્રધાન છે. અને સર્વવિરતિધર મુનિમહાત્માઓને બન્ને ગુણો આરાધવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૫-૨૦ ॥

ટબો- જ્ઞાન ને ચરણ તે ચારિત્ર, તેહના ગુણથી જે હીણા પ્રાણી છે. તેહને સંસાર સમુદ્ર તરવો દુર્લભ છઈ, માટઈ જ જ્ઞાનનું પ્રધાનતાપણું આદરીઈ. ચત:

કર્તુમિચ્છો: શ્રુતાર્થસ્ય, જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદિન: ।

કાલાદિવિકલો યોગ:, ઇચ્છાયોગ સ ડચ્યતે ॥ ૧ ॥

ઈતીચ્છાયોગલક્ષણં લલિતવિસ્તરાદૌ ।

ઈમ ક્રિયાનો જે યોગ, તદ્દરૂપ જે ગુણ, તેહનો અભ્યાસ કરીને ઈચ્છાયોગે તરઈ-ભવાઈવ પ્રતઈ. ॥ ૧૫-૧૯ ॥

ચરણપતિત-ચારિત્ર રહિત, એહવો શ્રાવક વલી, તે તનુધર્મા હોઈ, લઘુધર્માભ્યાસી હોઈ, તેહને પણ જ્ઞાન, તેહિ જ પ્રધાન છઈ, મુનિને તો બેઈ ચારિત્ર = ક્રિયા સહિત અને જ્ઞાન એ બેઈ પદાર્થ મુખ્ય છઈ. અત્ર આવશ્યકગાથા—

દંસણપક્ષો સાવય, ચરિત્તભદ્રે ય મંદધમ્મે ય ।

દંસણચરિત્તપક્ષો, સમણે ધરલોગકંચિમ્મિ ॥ ૧ ॥

ઈતિ વચનાત્ જ્ઞાન પ્રધાનત્વમાદરણીયમ્ ઇતિ ભાવ: ॥ ૧૫-૨૦ ॥

વિવેચન— જ્ઞાનગુણ જીવનમાં વસાવવો અત્યન્ત જરૂરી છે. તે ગુણ આત્માની પરિણતિને નિર્મળ કરનાર છે. તેનાથી કાળાન્તરે અવશ્ય ચારિત્ર અને ક્રિયાનો યોગ

આવે છે. અને જ્યાં સુધી ચારિત્ર તથા ક્રિયાયોગ ન આવે ત્યાં સુધી પણ તેના વિરહની વેદના થતી રહી છે. માટે જીવનમાં જ્ઞાનગુણ અવશ્ય આદરવો. તે ઉપર ભાર મુક્તાં આ બે ગાથામાં જણાવે છે કે—

જ્ઞાન ને ચરણ-તે ચારિત્ર, તેહના ગુણથી જે હીણા પ્રાણી છે. તેહને સંસારસમુદ્ર તરવો દુર્લભ છડ, માટડ જ જ્ઞાનનું પ્રધાનપણું આદરીડં. યત:—

કર્તૃમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્ય, જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદિનઃ ।

કાલાદિવિકલો યોગઃ, ઇચ્છાયોગઃ સ ડચ્ચતે ॥ ૧ ॥

ઇતીચ્છાયોગલક્ષણં લલિતવિસ્તરાદૌ ।

ઇમ ક્રિયાનો જે યોગ, તદ્દરૂપ જે ગુણ, તેહનો અભ્યાસ કરીને ઇચ્છાયોગે તરડં-ભવાર્ણવ પ્રતડં ॥ ૧૫-૧૯ ॥

જે જીવો જ્ઞાનગુણ અને ચરણ એટલે ચારિત્રગુણ આ બન્ને ગુણોથી રહિત છે. જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયકર્મની તીવ્રતાથી જે આત્માઓ આ બન્ને ગુણો પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેઓથી આ સંસાર સમુદ્ર તરાવો દુષ્કર છે. તે માટે આ બન્ને ગુણો તો અવશ્ય મેળવવા જ જોઈએ, પરંતુ પ્રમાદાદિથી સૂક્ષ્મક્રિયાવિધિનું અનુસરણ કદાચ ન થઈ શકતું હોય, તો પણ જ્ઞાનગુણનો તો પ્રધાનપણે અવશ્ય આદર કરવો જ જોઈએ. કારણ કે જ્ઞાનગુણ આત્માના પરિણામની ધારાને નિર્મળ કરનાર છે. શક્તિ અનુસાર અલ્પ ચારિત્ર અને અલ્પક્રિયામાર્ગ પણ લાવનાર છે. જે જે ક્રિયા યોગ જીવનમાં ન આવી શકે, તેની આચરણા કરવાની પણ તીવ્ર ઝંખના કરાવનાર છે. નિર્મળ એવા ઈચ્છાના યોગથી પણ આ જીવ સંસાર તરે છે. શ્રી લલિતવિસ્તરામાં પૂજ્યપાદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે કે—

“ધર્મ કરવાની ઈચ્છાવાળા, શાસ્ત્રોના અર્થો જેણે જાણ્યા છે એવા, અને જે જ્ઞાનવંત છે. છતાં પણ પ્રમાદવાળા છે. એવા જીવનો “કાલે વિગણ્ બહુમાણે” ઈત્યાદિ ગાથામાં કહેલી વિધિથી વિકલ એટલે કંઈક અવિધિદોષવાળો, ખામીવાળો પણ જે ધર્મયોગ છે. તે ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે. (ધર્મકરવાની પ્રબળ ઈચ્છાવાળો જે યોગ છે તે ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે.)

શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગાથા ૩ માં પણ આ જ હકિકત શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રીએ લખી છે. આ પ્રમાણે ઉત્તમોત્તમ ધર્મની ક્રિયા કરવાના આશય સ્વરૂપ જે માનસિક પરિણામાત્મક આત્માનો ગુણ છે. તેનો વારંવાર અભ્યાસ કરીને આવી

રત્નત્રયીની આરાધના-સાધના કરવાની પ્રબળ ઈચ્છા દ્વારા એટલે કે ઈચ્છાયોગ દ્વારા આ જીવ ભવાર્ણવ (પ્રતિજ્ઞ) પ્રત્યે તરવાનું કાર્ય કરે છે. અર્થાત્ સંસારસાગર તરી જાય છે. ॥ ૨૬૪ ॥

ચરણપતિત=ચારિત્રરહિત, એહલો શ્રાવક વલી, તે તનુધર્મા હોઈ, લઘુધર્માભ્યાસી હોઈ, તેહને યણિ જ્ઞાન, તેહિ જ પ્રધાન છઈ. મુનિને તો બેઈ ચારિત્ર = ક્રિયા સહિત અને જ્ઞાન, એ બેઝ પદાર્થ મુખ્ય છઈ. અત્ર આવશ્યક ગાથા—

દંસણપક્ષો સાવય, ચરિત્તભટ્ટે ય મંદધમ્મે ય ।

દંસણચરિત્તપક્ષો, સમણે પરલોક કંઠિમ્મિ ॥ ૧ ॥

इति वचनाद् ज्ञान प्रधानत्वमादरणीयम् इति भावः ॥ ૧૫-૨૦ ॥

શ્રાવક-શ્રાવિકાના જીવનમાં સર્વવિરતિ ચારિત્રગુણ નથી. તેથી ચરણપતિત એટલે કે સર્વવિરતિ ચારિત્રથી રહિત એવા જે જે શ્રાવક શ્રાવિકા છે. તે જીવો તનુધર્મા છે. અલ્પધર્મવાળા છે. એટલે કે ભલે સર્વત્યાગ નથી. તો પણ અલ્પત્યાગમય ધર્મ તેમના જીવનમાં પણ છે. લઘુધર્મનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં આગળ વધવાની ઉમેદવાળા છે. સર્વત્યાગના લક્ષ્યવાળા છે. પરંતુ તેઓના સાંસારિક જીવનમાં આજીવિકા ચલાવવા માટે, અને પરિવારનું પાલનપોષણ કરવા માટે ઘણો સમય તેમાં જ જતો હોવાથી મુનિના જેવો ક્રિયામાર્ગ તેઓ આચરી શકતા નથી. પરંતુ બચતા સમયમાં આત્મપરિણતિને વૈરાગ્યમાર્ગે વધારેને વધારે લઈ જવા માટે તેઓને માટે જે જ્ઞાનમાર્ગ છે. તેહ જ પ્રધાન છે. નિરંતર સત્શાસ્ત્રોનું વાંચન કરવું જરૂરી છે. નિરંતર શાસ્ત્રોનું વાંચન-ચિંતન-અને મનન મનને વિષયભોગોથી અનાસક્ત બનાવનાર છે. વિશેષે કરીને ત્યાગમાર્ગમાં જોડનાર છે. અને વૈરાગ્યમાર્ગની વૃદ્ધિ કરનાર છે. તેથી ભલે ક્રિયાયોગ ન્યૂન હોય, તો પણ શ્રાવક-શ્રાવિકાને જ્ઞાનયોગ પ્રધાનપણે આદરવા યોગ્ય છે.

મુનિજીવનવાળા સાધુ-સાધ્વીજીને બેઝ = બન્ને આદરવાં જોઈએ. એક ક્રિયા સહિત સર્વત્યાગવાળું ચારિત્ર, અને બીજો જ્ઞાનયોગ, આ બેઝ = બન્ને મુનિજીવનમાં પ્રધાનપણે આદરવા યોગ્ય છે. કારણકે યોગ્ય અવસરે સાધુ જીવનને ઉચિત ધર્મ ક્રિયા કર્યા બાદ શેષ સઘળો સમય સ્વાધ્યાયમાં-વાચના લેવા-દેવામાં જ ગાળવો જોઈએ. જ્ઞાનગુણમાં રમણતા એ જ સાધુજીવનનું કર્તવ્ય છે. આરંભ-સમારંભવાળા બાહ્યવ્યવહારોમાં જોડાવું તે ઉચિત નથી. શુભવ્યવહારો પણ શુદ્ધતાના આરાધકને અને

આરંભ સમારંભના ત્યાગીને ઉપાદેય હોતા નથી. તેથી સાધુ-સાધ્વીજીને સાધુધર્મનો ક્રિયામાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ આ જ આરાધવાનું છે. શ્રી આવશ્યકસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. તે ગાથા ૭૨૯ માં પાના ઉપર નીચે લખેલી છે. ત્યાંથી જોઈ લેવી

“શ્રાવક દર્શનગુણનો (સમ્યક્ત્વગુણનો) પક્ષપાતી છે. માત્ર ચારિત્ર યોગથી રહિત છે. તેથી જ તે મંદધર્મી છે. પરંતુ પરલોકના હિતની ઈચ્છાવાળા મુનિના જીવનમાં તો દર્શન અને ચારિત્ર એમ બન્નેનો પક્ષપાત હોય છે.” આ ગાથા આવશ્યકસૂત્રના ત્રીજા વંદન અધ્યયનની ૧૧૬૫મી ગાથા છે.

આ પ્રમાણેના અનેક શાસ્ત્રવચનો હોવાથી જ્ઞાન એ દીપકની જેમ પ્રકાશ આપનાર અને તરવાનો સાચો માર્ગ બતાવનાર હોવાથી પ્રધાનપણે આદરવા જેવું છે. ॥૨૬૫॥

આવશ્યકમાંહિ ભાષિઉં, તિણિ ગ્રહી જ્ઞાન પ્રધાનો રે ।

આચરણાપથિ ચાલતાં, લહિઈ જસ બહુમાનો રે ॥

શ્રી જિનશાસન સેવિઈ ॥ ૧૫-૨૧ ॥

ગાથાર્થ—આવશ્યકસૂત્રમાં (પ્રવચનદ્વારમાં) આ વાત કહેલી છે. તેણે કારણે જ્ઞાનગુણને પ્રધાનપણે જીવનમાં લાવવો, અને જ્ઞાનપ્રમાણે ઉત્તમ આચરણના (ક્રિયાના) માર્ગમાં ચાલતાં આ જીવ જગતમાં યશ અને બહુમાન અવશ્ય પામે જ છે. ॥ ૧૫-૨૧ ॥

ટાંનો—આવશ્યક સૂત્ર માંહે. કહિઈ છઈ, પ્રવચનદ્વારે પ્રગ્ચું છે. તેણે ગ્રહ્યું જ્ઞાને, પ્રધાનત્વ પણું “જ્ઞાનમેવ પરં મોક્ષઃ” ઇતિ વચનાત્ આચરણા પથ તે શુદ્ધમાર્ગો, તે આચરણ ક્રિયા વ્યવહારરૂપ માર્ગે ચાલતાં, લહીયે-પામીઈ, યશ અને બહુમાન ઈલોકે, પરલોકે=સર્વથાનીકે અનેક જ્ઞાનનો અભ્યાસક પ્રાણી સઘલે પૂજાઈ. ચતઃ શ્લોકઃ

વિદ્વત્ત્વં ચ નૃપત્વં ચ, નૈવ તુલ્યં કદાચન ।

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે ॥ ૧ ॥

ક્લીપતિત કાયોઽપિ, કર્તવ્યઃ શ્રુતસંગ્રહઃ ।

ન તત્ર ધનિનો યાન્તિ, યત્ર યાન્તિ બહુશ્રુતાઃ ॥ ૨ ॥ ॥ ૧૫-૨૧ ॥

વિવેચન—જ્ઞાનગુણ જીવનમાં વિવેક લાવનાર છે. દષ્ટિ બદલનાર છે. ભોગમાંથી ચિત્ત ઉઠાવીને ત્યાગ-વૈરાગ્ય તરફ પ્રેરણા આપનાર છે. માનવભવમાં જ શાસ્ત્રીયજ્ઞાન મળવું શક્ય છે. અન્યભવોમાં આ ગુણની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. તેથી જ્ઞાનની પ્રધાનતા મહાપુરુષોએ જણાવેલી છે.

આવશ્યકસૂત્રમાંહે કહિંડં છડં, પ્રવચનદ્વારે પ્રરુપ્યું છે. તેળે ગ્રહ્યું જ્ઞાને પ્રધાનત્વપણું, “જ્ઞાનમેવ પરં મોક્ષઃ” ઇતિ વચનાત્ આચરણા પથ, તે શુદ્ધમાર્ગે, તે આચરણા ક્રિયા વ્યવહારરૂપ માર્ગે ચાલતાં, લહીયે પામીડ, યશ અને બહુમાન ઇહલોકે, પરલોકે-સર્વધાનીકે. અનેક જ્ઞાનનો અધ્યાસક પ્રાણી સઘલેં પૂજાડ. યતઃ શ્લોકઃ—

ઉપરની વીસમી ગાથામાં “દંસળપક્ષો સાવય” પદવાળી આવશ્યકસૂત્રના પ્રવચનદ્વારમાં ત્રીજા અધ્યયનની ૧૧૬૫મી ગાથામાં સ્પષ્ટપણે કહેલું છે. ત્યાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં પ્રરૂપણા કરી છે કે શ્રાવકજીવનમાં બાહ્યવ્યવસાય સવિશેષ હોવાથી તનુધર્મતા છે. માટે જ્ઞાનગુણ પ્રધાનતાએ આદરવો. અને સાધુજીવનમાં સર્વત્યાગ હોવાથી બાહ્ય વ્યવસાય ન હોવાથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એમ ઉભયમાર્ગ સવિશેષે આદરવો જોઈએ. તે કારણે કરીને જ્ઞાનગુણમાં પ્રધાનપણું ગ્રહણ કરાયું છે. અર્થાત્ સમજાય છે કે “જ્ઞાન સર્વગુણોમાં પ્રધાનગુણ છે” “જ્ઞાનમેવ પરં મોક્ષઃ” આ વચન પણ જ્ઞાનગુણની પ્રધાનતા સૂચવે છે. આમ જ્ઞાનગુણ મેળવીને બુદ્ધિને સન્માર્ગે વાળીને વિવેકપૂર્વક ધર્મની ક્રિયાઓ સંબંધી આચરણને આચરવારૂપ જે શુદ્ધમાર્ગો છે. આત્માનું કલ્યાણ કરનારા જે માર્ગો છે. તે આચરણા આચરવા સ્વરૂપ ક્રિયા કરવાનો જે વ્યવહાર છે. તે વ્યવહાર રૂપ શુદ્ધ માર્ગે ચાલતાં આ લોકમાં અને પરલોકમાં એમ બન્ને લોકમાં તથા સર્વસ્થાનકોમાં આ જીવ યશ અને બહુમાન પામે છે. જે કારણથી નીતિ શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે—

વિદ્વત્ત્વં ચ નૃપત્ત્વં ચ, નૈવ તુલ્યં કદાચન ।

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે ॥ ૧ ॥

વલી-પલિતકાયોડપિ, કર્તવ્યઃ શ્રુતસંગ્રહઃ ।

ન તત્ર ધનિનો યાન્તિ, યત્ર યાન્તિ બહુશ્રુતાઃ ॥ ૨ ॥ ॥ ૧૫-૨૧ ॥

વિદ્વાનપણુ અને રાજાપણુ ક્યારેય પણ તુલ્ય નથી, રાજા પોતાના દેશમાં જ પૂજાય છે. અને વિદ્વાન સર્વ ઠેકાણે પૂજાય છે. ॥ ૧ ॥

શરીરની ચામડીમાં કરચલીયો પડી હોય અને ધોળાવાળ વાળી કાયા થઈ હોય છતાં પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો જોઈએ. કારણ કે ધનવાન લોકો ત્યાં પહોંચી શકતા નથી કે જ્યાં બહુશ્રુતપુરુષો જાય છે. અહીં ૨૧મી મૂલગાથાની છેલ્લી પંક્તિમાં જસ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને ગ્રંથકારશ્રીએ પોતાનું ગર્ભિત રીતે નામ પણ સૂચવ્યું છે. ॥ ૨૬૬ ॥

પંદરમી ઢાળ સમાપ્ત

ઢાળ - સોળમી

આતમ આર્થિનઈ અર્થિ પ્રાકૃત વાણી ।
 ઈમ એ મઈ કીધી હિયડઈ ઉલટ આણી ।
 મિથ્યાદષ્ટિનઈ એહમાં મતિ મુંઝાણી ।
 સમ્યગ્દષ્ટિને લાગે સાકરવાણી ॥ ૧૬-૧ ॥

ગાથાર્થ- આત્માર્થી જીવોના ઉપકાર અર્થે આ પ્રમાણે આ ગ્રંથ હેયામાં ઉત્સાહ લાવીને મેં પ્રાકૃત વાણીમાં (ગુજરાતી ભાષામાં-પ્રકૃતિગત (જન્મસિદ્ધ) ભાષામાં) રચ્યો છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની આ ગ્રંથમાં મતિ મુંઝાય છે. પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિજીવોને આ ગ્રંથ સાકર જેવી મીઠી વાણીવાળો હોય તેમ લાગે છે. ॥ ૧૬-૧ ॥

ટબો- હવે શિષ્ય પ્રશ્ન કરઈ છઈ, જે હે સ્વામિ ! એહવો જ્ઞાનમાર્ગ દૃઢયો, તો પ્રાકૃતવાણીઈ કિમ ગ્રન્થ કીધો ? ગુરુ કહે છે. પ્રશ્નોત્તરપત્યે, આત્માર્થી જે પ્રાણી જ્ઞાનરૂચિ, અત એવ-મોક્ષાર્થિને અર્થિ=અર્થે, એ મેં પ્રાકૃતવાણીઈ રચના કીધી છઈ, સમ્યક્ પ્રકારે બોધાર્થે, યતઃ કાવ્યં

ગીર્વાણભાષાસુ, વિશેષબુદ્ધિસ્તથાપિ ભાષારસલમ્પટોડહમ્ ।
 યથા સુરાણામમૃતં પ્રધાનં દિવ્યાઙ્ગનાનામધરાસવે રુચિઃ ॥ ૧ ॥ પુનરપિ
 બાલસ્ત્રીમન્દમૂર્ખાણાં, નૃણાં ચારિત્રકાઙ્ક્ષણામ્ ।
 અનુગ્રહાર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ, સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥ ૧ ॥
 પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ તસ્માદ્ ભવમ્ પ્રાકૃતમ્ ઇતિ વ્યુત્પત્તિઃ

મિથ્યાત્વી તે અજ્ઞાની પ્રાણી, સમ્પ્રકિતદષ્ટિને એ સાકર વાણી = સાકર સમાન મિઠાસની દેણહારી, એહવી વાણી છઈ. મિથ્યાત્વી તે રોગસહિત છઈ, તેહને રોગકારી, રુચિવંતને હિતકારી. ॥ ૧૬-૧ ॥

વિવેચન- આ “દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના રાસની રચના” કેવી છે ? તે વિષે ગ્રંથકારશ્રી કેટલીક વાત આ સોળમી ઢાળમાં સમજાવે છે.

હવે શિષ્ય પ્રશ્ન કરડ છડ જે-હે સ્વામિ ! ઇહલો જ્ઞાનમાર્ગ દૃઢલો તો પ્રાકૃતવાણીંડ કિમ ગ્રન્થ કીધો ? ગુરુ કહે છે - પ્રશ્નોત્તર પ્રત્યે, આત્માર્થી જે પ્રાણી જ્ઞાનરુચિ, અત ઇવ મોક્ષાર્થિને અર્થિ = અર્થે, ઇ મેં પ્રાકૃતવાણીંડ રચના કીધી છડ, સમ્યક્ પ્રકારે લોધાર્થે યત:

લવે કોઈ શિષ્ય ગ્રંથકારશ્રીને આલો પ્રશ્ન કરે છે કે હે સ્વામિન્ ! પૂર્વેની પંદરમી ઢાળમાં તમે “જ્ઞાનગુણની મહત્તાનું વર્ણન” બહુ સુંદર કર્યું છે. અને તેમાં પણ દ્રવ્યાનુલોગનું જ્ઞાન અતિશય આવશ્યક અને દુર્લોધ હોય છે. ઁમ કહ્યું છે. તો પછી આલા પ્રકારના ઉંચા વિષયને સમજાવનારા આ મહાગ્રંથની રચના તો ઋષિમુનિઓની જન્મસિદ્ધ સંસ્કૃત-અર્ધમાગધી જેવી ભાષામાં કરવી જોઈઁ, તેવી વિશિષ્ટ ભાષામાં રચના ન કરતાં, આલો સુંદર આ જ્ઞાનમાર્ગ (બતાવનારો મહાગ્રંથ) જે બનાલ્યો, તે પ્રાકૃતવાણીમાં (ચાલુ સામાન્ય ભાષામાં ઁટલે કે ગુજરાતી ભાષામાં) કેમ ગ્રન્થ રચ્યો છે ?

ઉત્તર- આલો પ્રશ્ન પુછનારા શિષ્ય પ્રત્યે ગુરુજી ઉત્તર કહે છે. કે જેઓ આત્માર્થી છે. ઁટલે કે જ્ઞાન મેળવવાની રુચિવાળા છે. આ જ કારણથી મોક્ષના સાચા અર્થી છે. તેલા પ્રકારના સર્વ જીવોના અર્થે આલા ગંભીરભાલોવાળી રચના મેં પ્રાકૃતવાણીમાં (ચાલુ ભાષામાં, ગુજરાતી ભાષામાં) કરી છે. કે જેથી તે જીવોને સરળ રીતે સમ્યક્પ્રકારે લોધ થાય. આ માટે આ રચના સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં ન રચતાં ચાલુભાષામાં કરી છે. ભાષાના અજાણ ઁલા બાલ જીવોના ઉપકાર અર્થે આ રચના ગુજરાતી ભાષામાં કરી છે. જે કારણથી કહ્યું છે કે- કાલ્યં

ગીર્વાણભાષાસુ, વિશેષલુદ્ધિસ્તથાપિ ભાષારસલમ્પટોઽહમ્ ।

યથા સુરાણામમૃતં પ્રધાનં, દિવ્યાઙ્ગનાનામધરાસલે રુચિઃ ॥ ૧ ॥ પુનરપિ—

લાલ-સ્ત્રી-મન્દ-મૂર્લાણાં, નૃણાં ચારિત્ર કાલિક્ષણામ્ ।

અનુપ્રહાર્થં તત્લજ્ઞૈઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥ ૧ ॥

પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્, તસ્માત્ ભવમ્-પ્રાકૃતમ્ ઇતિ વ્યુત્પત્તિઃ

સંસ્કૃતભાષા ઁ શિષ્ટ અને સંસ્કારલાળી ભાષા છે. ઋષિમુનિઓમાં જન્મજાત વણાલેલી અને અનેકપ્રકારના અલંકારાદિથી ભરેલી ભાષા છે. તેલા પ્રકારની ગીર્વાણભાષામાં (સંસ્કૃતભાષામાં) જે મહાત્મા પુરુષો સાહિત્ય રચના કરે છે. તે વિશિષ્ટલુદ્ધિલાળા અને શાસ્ત્રકાર આદિ કહેલાય છે. તો પણ હું મારી (જન્મજાત-ચાલુ) ગુજરાતી ભાષાના રસમાં જ ઘણો લંપટ છું. ઁટલે કે ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યની

રચના કરવાના રસવાળો છું. જેમ દેવોને અમૃતરસનું પાન જન્મથી જ પ્રધાનપણે પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. તો પણ દેવાંગનાઓના અધરરસનું પાન (હોઠની સાથે ચુંબન) કરવામાં તેઓને જે આનંદ મળે છે. તેવો આનંદ અન્યત્ર અમૃતપાનમાં પણ મળતો નથી. તેથી તેમાં જ રૂચિ છે. તેમ મને મારી ભાષામાં જ ગાવાનો રસ વધારે છે. તથા વળી અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે—

“બાળક-સ્ત્રીવર્ગ, મન્દબુદ્ધિજીવો, મૂર્ખ જીવો તથા ચારિત્રની ઈચ્છાવાળા અલ્પજ પુરુષોના ઉપકાર માટે તત્ત્વજપુરુષો વડે આગમ શાસ્ત્રો પ્રાકૃતભાષામાં રચાયાં છે.” અહીં પ્રાકૃત શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે જાણવો. પ્રકૃતિ એટલે સંસ્કૃત ભાષા, તેમાંથી બનેલી એટલે નિયમો લાગીને વર્ણાન્તર થવારૂપે રૂપાન્તર થયેલી જે ભાષા તે પ્રાકૃતભાષા કહેવાય છે.

મિથ્યાત્વી-તે અજ્ઞાની પ્રાણી, સમકિતદૃષ્ટિને એ સાકર વાળી-સાકરસમાન મિઠાસની દેણહારી એહવી વાળી છઙ્ગ, મિથ્યાત્વી તે રોગસહિત છઙ્ગ, તેહને રોગકારી, રુચિવંતને હિતકારી ॥ ૧૬-૧ ॥

જે જે મિથ્યાત્વી જીવો છે. એટલે કે મિથ્યાત્વમોહના ઉદયવાળા હોવાથી અજ્ઞાની (મિથ્યાજ્ઞાની) જીવો છે. તેઓની બુદ્ધિ આ ગ્રંથ ભણવામાં મુંઝાય છે. કારણ કે પોતે માનેલા એકાન્તવાદના હઠાગ્રહના કારણે ભેદાભેદ અસ્તિનાસ્તિ આદિ ઉભય સ્વરૂપવાળા સ્યાદ્વાદસિદ્ધાન્તો સમજવામાં તેઓની બુદ્ધિ કામ કરતી નથી. જ્યારે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો છે. તેઓને આ ગ્રંથ, સાકરવાણી = સાકરના જેવી મીઠાસને આપનારી, એવી આ વાણી લાગે છે.

રોગીને સાકર કડવી લાગે અને નિરોગીને સાકર મીઠી લાગે, તેમાં સાકરનો દોષ નથી. પણ રોગીનું શરીર રોગવાળું છે. તે રોગનો દોષ છે. તેમ મિથ્યાત્વી જીવ (મિથ્યાવાસના રૂપ) રોગ સહિત છે. અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ (મિથ્યાવાસનારૂપ) રોગથી રહિત છે. અર્થાત્ નિરોગી છે. તેથી એક સરખી સમાન વાણી પણ એક ને રોગકારી અને બીજાને હિતકારી બને છે. ॥ ૨૬૭ ॥

ગુરુ પાસઈ શીખી, અર્થ એહના જાણી ।

તેહનઈ એ દેજ્યો, જેહની મતિ નવિ કાણી ।

લઘુને નય દેતાં, હોઈ અર્થની હાણી ।

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયે, એહવી રીતિ વખાણી ॥ ૧૬-૨ ॥

ગાથાર્થ- ઉત્તમગીતાર્થ ગુરુ પાસે આ રાસના અર્થો બેસાડીને જાણી લેવા. ત્યારબાદ તેવા જીવોને ભણાવજો કે જે જીવોની મતિ કાણી (તુચ્છ) ન હોય, તુચ્છ બુદ્ધિવાળાને નય (ગંભીરવાતો) ભણાવતાં અર્થની હાનિ થાય, (ઉંચી વસ્તુની કિંમત ઘટે.) આવી રીતિ શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં કહેલી છે. ॥ ૧૬-૨ ॥

ટબ્બો- એટલા માટે સદ્ગુરુ પાસે-ગીતાર્થ સંગે, એહના અર્થ સમજીને લેવા, જિમ ગુરુ અદત્ત એ દોષ ન લાગઈ, શુદ્ધ વાણી, તે ગુરુસેવાઈ પ્રસન્ન થાઈ.

તેહને = તેહવા પ્રાણીને એ શાસ્ત્રાર્થ આપવો, જેહની મતિ કાણી-છિદ્રાળી, ન હોઈ, છિદ્રસહિત જે પ્રાણી, તેહને સૂમ્યાર્થ ન દેવો. કાણું ભાજન તે પાણીમાં રાખીઈ, તિહાં સુધી ભર્યું દિસઈ, પછે ખાલી થાઈ.

અને લઘુને પણ નયાર્થ દેતાં અર્થની હાણી થાઈ. તે માટે સુરુચિ જ્ઞાનાર્થીને જ દેવો. પણ મૂર્ખને ન જ દેવો. એહવી રીત યોગદષ્ટિસમુચ્ચયગ્રન્થે વખાણી છઈ, વર્ણવી છઈ, હરિભદ્ર સૂરિજીયે. ॥ ૧૬-૨ ॥

વિવેચન- શ્રી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના રાસમાં, તથા તેવા તેવા મહાગ્રંથોમાં કહેલી દ્રવ્યાનુયોગની આ વાણી મહા અમૂલ્ય તત્ત્વ છે. અણમોલ રત્નભૂત છે. અત્યન્ત કિંમતી છે. તેથી સદ્ગુરુ પાસેથી જ મેળવવી અને પાત્ર જીવોને જ આપવી. એવી હિતશિક્ષા ગ્રંથકારશ્રી આપે છે.

એતલા માટે સદ્ગુરુપાસે-ગીતાર્થસંગે એહના અર્થ સમજીને લેવા. જિમ ગુરુ અદત્ત એ દોષ ન લાગઈ, શુદ્ધવાણી, તે ગુરુસેવાઈ પ્રસન્ન થાઈ.

વીતરાગ પરમાત્માની આ વાણી છે. દ્રવ્યાનુયોગના વિષયને સમજાવનારી આ વાણી છે. આ જિનવાણી છે. વળી અમૂલ્ય તત્ત્વ છે. ગંભીર ભાવો તેમાં ભરેલા છે. સૂક્ષ્મબુદ્ધિ વિના આ સઘળા ભાવો અગમ્ય અથવા દુર્ગમ્ય છે. એટલા માટે ગુરુ વિનયાદિ વિના એમને એમ જાતે વાંચીને ભણી લેવાનો વિરુપ વિચાર ન કરવો. પરંતુ વિનય, વિવેકાદિ ગુણો સેવવાપૂર્વક તપાદિ અનુષ્ઠાન સેવવા સાથે ઉત્તમ, ગીતાર્થ અને સંવેગ નિર્વેદ પરિણામી એવા સદ્ગુરુ પાસે આવા ગ્રંથોના અર્થો બરાબર સમજીને મેળવવા (બુદ્ધિમાં યથાર્થપણે ઠસાવવા). ગુરુગમથી અર્થો જાણનારા અભ્યાસકને જે કારણે “ગુરુ અદત્ત” નો દોષ ન લાગે. ગુરુ પાસેથી ભણીએ તો જ વિનયાદિ ગુણોનું આચરણ કરવા દ્વારા ગુરુની સેવા કરવાનો અવસર મળે, અને ગુરુજીની પ્રસન્નતા

વધે, અને ગુરુજીની પ્રસન્નતાથી તેમના મુખ દ્વારા જે અપૂર્વ વાણી નીકળે તે અત્યન્ત શુદ્ધવાણી અને ઉપકાર કરનારી જ નીકળે, તે માટે સ્વતંત્રપણે (સ્વચ્છંદપણે) ન ભણતાં ગુરુગમથી ગંભીર ગ્રંથો ભણવા.

તેહને-તેહવા પ્રાણીનેં એ શાસ્ત્રાર્થ આપવો, જેહની મતિ કાણી-છિદ્રાલી ન હોઇ, છિદ્ર સહિત જે પ્રાણી, તેહને સૂત્રાર્થ ન દેવો. કાણું ભાજન તે પાણીમાં રાચીઝ તિહાં સુધી ભર્યું દિસઝ. પછે ખાલી થાઝ.

આ દ્રવ્યાનુયોગ ભણેલા ગીતાર્થ ગુરુઓએ પણ તેહને એટલે કે તેવા પ્રાણીઓને આ શાસ્ત્રાર્થ ભણાવવો, કે જે શ્રોતાની મતિ કાણી ન હોય, છિદ્રો વાળી ન હોય, એટલે કે કુતર્કો કરીને ઉત્તમભાવને ડોળતો ન હોય, ઉડાવતો ન હોય, ઉત્તમ અને ગંભીર ભાવોની મઝાક ન કરતો હોય, એવા જીવને જ આ ગંભીર ભાવો આપજો. પરંતુ જેની મતિ છિદ્રવાળી છે. એટલે કે કાણી છે. તેવા પ્રકારની અશ્રદ્ધાથી દૂષિત છે. તથા અલ્પજ્ઞાનની માત્રાથી અહંકારી બનેલા, કદાગ્રહી અને અવિનયાદિ ભાવોથી ભરેલા જીવોને આવા શાસ્ત્રાર્થ ભણાવવા નહીં.

જેમ છિદ્રયુક્ત ભાજનમાં પાણી ટકે નહીં. ભરીએ તો પણ નીકળી જાય, છિદ્રવાળું તે ભાજન પાણીમાં જ્યાં સુધી રાખીએ, ત્યાં સુધી જ ભરેલું ભરેલું દેખાય. પછી (પાણીથી બહાર કાઢો કે તુરત જ) ખાલી થઈ જાય. એ પ્રમાણે કાણી (તુચ્છ) મતિવાળા જીવોમાં પણ ગંભીર અર્થો ટકતા નથી. ખરી જાય છે. શ્રોતાવર્ગમાં બેઠા હોય, ત્યાં સુધી જ આવા ભાવો ટકે છે. સભામાંથી તેઓ જેવા ઉઠે છે કે તુરત જ આવા ભાવો તેઓમાંથી નીકળી જાય છે.

અને લઘુને પળિ નયાર્થ દેતાં અર્થની હાણી થાઝ. તે માટે-સુરુચિ જ્ઞાનાર્થિને જ દેવો. પળ મુર્ખને ન જ દેવો. એહવી રીત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયગ્રન્થે છઝ-વર્ગવી છઝ, હરિભદ્ર સૂરિજીવે ॥ ૧૬-૨ ॥

કાણી બુદ્ધિવાળાને ગંભીર ભાવો ભણાવવાથી પહેલું એક નુકશાન તો તે થાય છે કે વક્તાનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ જાય છે. અને વળી તે લઘુને (તુચ્છ બુદ્ધિવાળાને) પણ નયાર્થ (ગંભીરભાવો) = નય સાપેક્ષ પદાર્થોનું સ્વરૂપ આપતાં મંદમતિના કારણે તે સમજી ન શકે, કંઈનું કંઈ સમજે, વ્યામોહમાં પડે અર્થાત્ દ્વિધામાં પડે આ બીજું નુકશાન થાય છે. તથા અપાત્રના હાથમાં ઉંચું તત્ત્વ આવતાં તત્ત્વની કિંમત પણ ઘટે છે. ઉંચા અર્થોની હાનિ (લઘુતા) થાય આ ત્રીજું નુકશાન થાય છે.

તે માટે સુરુચિ (સારીરુચિ) વાળા અને સાચા જ્ઞાનના અર્થી જીવોને જ ભણાવજો. પરંતુ મૂર્ખને (અજ્ઞાનીને હઠાગ્રહીને-કઠાગ્રહીને) ન જ ભણાવજો. અમે જ એકલા આમ કહીએ છીએ એમ નથી. પરંતુ પૂજ્યપાદશ્રી હરિભદ્ર સૂરિજીએ પણ શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં ગાથા૨૨૬-૨૨૭-૨૨૮માં આ વાત સ્પષ્ટ કહી છે. તે ત્રણ ગાથા આ પ્રમાણે છે.

“નૈતદ્વિદસ્ત્વયોગ્યભ્યો, દદત્વેનં તથાપિ તુ ।
 હરિભદ્ર ઇદં પ્રાહ, નૈતેભ્યો દેવ આદરાત્ ॥ ૨૨૬ ॥
 અવજ્ઞેહ કૃતાલ્પાપિ, યદનર્થાય જાયતે ।
 અતસ્તત્પરિહારાર્થ, ન પુનર્ભાવદોષતઃ ॥ ૨૨૭ ॥
 યોગ્યેભ્યસ્તુ પ્રયત્નેન, દેવોડયં વિધિનાડન્વિતૈઃ ।
 માત્સર્યવિરહેણોચ્ચૈઃ, શ્રેયોવિધ્નપ્રશાન્તયે ॥ ૨૨૮ ॥”

“જો કે આ યોગગ્રંથને જાણનારા જ્ઞાની મહાત્મા પુરુષો પોતે સ્વયં અયોગ્ય આત્માને આ યોગગ્રંથ આપતા નથી. એટલે તે માટે મારે કંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. તો પણ “અયોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રંથ ન આપજો” એમ હું હરિભદ્ર ઘણા આદરપૂર્વક (પ્રેમપૂર્વક) કહું છું. ॥ ૨૨૬ ॥

કારણ કે આવા યોગગ્રંથો પ્રત્યે કરાયેલી થોડી પણ અવજ્ઞા મહા અનર્થ માટે થાય છે. આ કારણથી તે અયોગ્યજીવો આ ગ્રંથોની અવજ્ઞા કરીને અકલ્યાણ ન પામે, તે માટે અર્થાત્ અવજ્ઞા અને અકલ્યાણના પરિહાર માટે જ હું કહું છું કે તેઓને ન આપજો. બાકી હૃદયમાં દ્વેષભાવના દોષથી કહેતો નથી. ॥ ૨૨૭ ॥

માત્સર્યભાવનો અત્યન્ત ત્યાગ કરીને, કલ્યાણકારી કાર્યોમાં આવનારા વિઘ્નોની અત્યન્ત શાન્તિ માટે, શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી યુક્ત એવા યોગાચાર્યો વડે પ્રયત્નપૂર્વક યોગ્ય આત્માઓને આ ગ્રંથ અપાઓ. ॥ ૨૨૮ ॥

આ પ્રમાણે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથની સાક્ષી આપીને પણ કહે છે કે કાણી મતિવાળાને આવા ગંભીરભાવો ન આપશો. ॥ ૨૬૮ ॥

સામાન્ય મ જાણો, એ તો જિન બ્રહ્માણી ।
 ભલી પરિ સાંભલો, તત્ત્વ રચણની ખાણી ।

એ શુભમતિ માતા, દુર્મતિ વેલી કૃપાણી ।

એ શિવસુખ સુર તરુ ફલ રસાસ્વાદ નિસાણી ॥ ૧૬-૩ ॥

ગાથાર્થ— આ દ્રવ્યાનુયોગને સમજાવનારી વીતરાગ પરમાત્માની વાણી સામાન્ય છે. એમ ન જાણો. આ તો સાક્ષાત્ જિનેશ્વર ભગવાનની બ્રહ્માણી છે. (વાણી છે) સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો. આ તો તત્ત્વોરૂપી રત્નોની ખાણ છે. આ વાણી શુભમતિની માતા (જન્મ આપનારી) છે. અને દુર્મતિરૂપી વેલડીને કાપવામાં કુહાડી સમાન છે. આ વાણી મુક્તિનાં સુખરૂપી કલ્પવૃક્ષોનાં ફળોના રસાસ્વાદની નિશાની રૂપ છે. ॥૧૬-૩॥

ટાંબો— અને આ નયાર્થ વ્યાખ્યાનને “સામાન્ય” એમ મ જાણો. એ તો જિનપ્રણીત બ્રહ્માણી. યતઃ ભગવતા શ્રીઋષભદેવેન બ્રાહ્મયા દક્ષિણકરેણોપદિષ્ટા, સા બ્રહ્માણી ઇત્યુચ્યતે.

ભલીપરિ સાંભલો,-ધારો, તત્ત્વરૂપ જે રત્ન, તેહની એ ખાણી છઈ, ઉત્પત્તિસ્થાનક છઈ. એ શુભમતિ=ભલી જે મતિ. તેહની માતા છઈ. રૂડી મતિની પ્રસવનહારી. દૂરમતિ-મિથ્યાત્વાદિ, તદ્દરૂપ જે વેલી, તેહને છેદવાને કૃપાણી તુલ્ય છઈ.

એ શિવસુખ તે મોક્ષસુખ, તદ્દરૂપ જે સુરતરુ = કલ્પવૃક્ષ, તેહના જે ફળ, તેહનો જે સ્વાદ, તેહની નિશાની છઈ. યાદગીરી છઈ મોક્ષસુખની. ॥ ૧૬-૩ ॥

વિવેચન— વીતરાગ પરમાત્માની આ વાણી કેવી છે ? તે ઉપર જ વધારે સ્પષ્ટતા કરે છે. આ વાણી “સામાન્ય” છે. એમ ન જાણો. પરંતુ અમૂલ્ય રત્નોની ખાણ છે. તેથી સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળવા જેવી છે.

અને આ નયાર્થ વ્યાખ્યાનને “સામાન્ય” એમ મ જાણો, એ તો જિનપ્રણીત બ્રહ્માણી. યતઃ ભગવતા શ્રી ઋષભદેવેન બ્રાહ્મયા દક્ષિણકરેણોપદિષ્ટા, સા બ્રહ્માણી ઇત્યુચ્યતે,

તથા વળી નયોના અર્થવાળા આ વ્યાખ્યાનને “આ તો સામાન્ય વ્યાખ્યાન છે” અર્થાત્ “સાધારણ વસ્તુ છે” તુચ્છ વસ્તુ છે આમ ન જાણો, નયોની વાતો બહુ જ ઉંડાણ પૂર્વકની હોય છે. તેમાં ગંભીર અભ્યાસ હોવો જરૂરી છે. ઉપર ઉપરથી સમજતાં અધકચરૂ જ સમજાય છે અને તેથી શંકાશીલતા જ રહે છે. તથા ઉપર ઉપરથી જોઈ જવાથી બહુ જ આવડી ગયું છે એમ માની લેવાથી અજ્ઞાનતા જ રહે

છે. પોતે યથાર્થ સાચા તત્ત્વથી વંચિત રહે છે. તથા પોતે જ યથાર્થતત્ત્વ ન પામવાથી બીજા જીવોને જ્યારે ભણાવે છે. ત્યારે તે જીવ સાચુ તત્ત્વ આપી શકતા નથી, તેથી તેમની પાસેનો શ્રોતાવર્ગ વ્યામોહમાં (દિધામાં) પડે છે.

આ વાણી જિનેશ્વર પરમાત્માથી પ્રણીત એવી વાણી છે. તેથી તેને “બ્રહ્માણી” કહેવાય છે. ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુએ પોતે પોતાના જમણા હાથ વડે બ્રાહ્મીને આ વાણી શીખવાડી હતી તથા તે વાણીમાં સઘળું જ્ઞાન આપ્યું હતું. તેથી આ વાણી ઉપર તથા તેમાં સમજવાતા નયોના અર્થો ઉપર હૃદયથી ઘણુ જ બહુમાન કરો. તેનાં રહસ્યોને સમજવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરો. હાર્દિક પૂજ્યભાવ પૂર્વક અભ્યાસ કરવા પ્રયત્નશીલ બનો.

ભલીપરિ સાંભલો-ધારો, તત્ત્વરૂપ જે રત્ન, તેહની ઇ રાખાણી છઙ, ઉત્પત્તિસ્થાનક છઙ. ઇ શુભમતિ = ભલી જે મતિ, તેહની માતા છઙ. રુડી મતિની પ્રસવનહારી, દુરમતિ-મિથ્યાત્વાદિ, તદરૂપ જે વેલી, તેહને છેદવાને કૃપાણી તુલ્ય છઙ.

ઇ શિવસુખ, તે મોક્ષસુખ, તદરૂપ જે સુરતરુ = કલ્પવૃક્ષ, તેહના જે ફલ, તેહનો જે આસ્વાદ, તેહની નિશાની છઙ, યાદગીરી છઙ મોક્ષસુખની ॥ ૧૬-૩ ॥

આ વાણીમાં તત્ત્વરૂપી ઘણાં રત્નો ભરેલાં છે. તેથી ઘણી જ સાવધાની પૂર્વક સાંભળો, આ નયોના અર્થને સમજાવનારી દ્રવ્યાનુયોગવાણી જે વાણી છે. તે તત્ત્વરૂપ રત્નોની ખાણ છે. એટલે કે જેમ અનેક હીરા માણેક મોતી પન્ના વિગેરે ઝવેરાતનું ઉત્પત્તિસ્થાન ખાણ હોય છે. એટલે હીરા માણેક આદિ તે ખાણમાંથી નીકળે છે. તેમ આ વાણી પણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું ઉત્પત્તિસ્થાનક છે.

તથા આ વાણી શુભમતિને એટલે કે ભલી એવી જે બુદ્ધિ, તેને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેથી માતાતુલ્ય છે. જેમ માતા સંતાનને જન્મ આપે છે. તેમ આ વાણી શુભમતિને પ્રસવણ કરનારી છે. તથા ઉત્પન્ન થયેલી શુભમતિને દિનપ્રતિદિન પુષ્ટ કરનારી અને વૃદ્ધિ કરનારી છે. આ દ્રવ્યાનુયોગની વાણી શુભમતિને જન્મ આપનારી, પુષ્ટિ કરનારી અને વૃદ્ધિ કરનારી છે.

તથા અનાદિકાલથી આત્માની સાથે લાગેલી જે દુર્મતિ=એટલે કે મિથ્યાત્વાદિની વાસનાવાણી દુષ્ટબુદ્ધિ છે. તે રૂપ જે વેલડી ઉગેલી છે. તેને છેદવામાં કુહાડી સમાન છે. જેમ કુહાડી વેલડીને છેદે છે તેમ આ વાણી દુર્મતિને છેદે છે.

તથા શિવસુખ એટલે કે સર્વકર્મોના ક્ષય જન્ય જે મોક્ષસુખ છે તે મોક્ષના સુખસ્વરૂપ જે સુરતરુ છે. એટલે કે કલ્પવૃક્ષ છે. તે કલ્પવૃક્ષનાં જે ફળો છે. તે ફળોનો જે આસ્વાદ છે. તે આસ્વાદની નિશાની તુલ્ય આ વાણી છે. જેમ કલ્પવૃક્ષનાં ફળોનો આસ્વાદ જે જીવોએ માણ્યો હોય, તે જીવોને ફળોના આસ્વાદવેળાએ તો આનંદ હોય છે. પરંતુ તે આસ્વાદ જ્યારે સ્મરણમાં આવે છે. ત્યારે પણ તે જીવોને આનંદ થાય છે. તેવી જ રીતે આ વાણીનું શ્રવણ મોક્ષસુખ સ્વરૂપ કલ્પવૃક્ષોના ફળોના આસ્વાદની યાદ તાજી કરાવનારુ છે. ॥ ૨૬૯ ॥

એહનઈ સુપસાયઈ, ઉભા જોડી પાણિ ।

સેવઈ નર-કિન્નર, વિદ્યાધર પવિ-પાણિ ।

એ અમિયદંષ્ટિથી, જેહની મતિ સિંચાણી ।

તેમાંહિ ઉલ્લાસઈ, સુરુચિ વેલી કરમાણી ॥ ૧૬-૪ ॥

ગાથાર્થ- આ વાણીની કૃપા જેના ઉપર વરસે છે. તે મહાત્મા પુરુષોની સામે મનુષ્યો, વ્યંતરો, વિદ્યાધરો, અને ઈન્દ્રો પણ બે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા છતાં સેવા કરે છે. જે આત્માઓની મતિ (બુદ્ધિ), આ અમૃતદંષ્ટિ સ્વરૂપ વાણીથી સિંચાઈ છે. તે આત્માઓમાં કરમાઈ ગયેલી સમ્યક્ રૂચિ સ્વરૂપ વેલી તુરત જ નવપલ્લવિત થાય છે.

ટખો- એહને સુપસાયઈ, એહનાગ્વાણીના પ્રસાદથી, ઉભા, પાણિ જોડી = હાથ જોડી, સેવા કરે છે. સેવામાં ભક્તિવંત નર = તે ચક્રવર્ત્યાદિક, કિન્નર = તે વ્યંતરાદિ, વિદ્યાધરાદિક, અને પવિપાણિ = ઇન્દ્ર પ્રમુખ, કેઈ દેવતાની કોડાનુકોડી, એ અમૃતદંષ્ટિથી જે ભવ્યપ્રાણી બુદ્ધિમંતની, મતિ સિંચાણી, તે મતિ નવ પલ્લવ પણાને પામી, તેહમાંહે = તેહના હૃદયકમલમાંહે ઉલ્લાસ પામી ભલી રુચિ રૂપ જે વેલી, આગે-મિથ્યાત્વાદિ સંસર્ગે કરમાણી હુંતી, પાણિ શુદ્ધ નૈયાયિકી વાણી સાંભળીને ઉલ્લાસ પામીઈ છઈ. ॥ ૧૬-૪ ॥

વિવેચન- અનેક નયોથી ભરેલી પરમાત્માની સ્યાદ્વાદયુક્ત આ વાણી કેવી છે. તેનું માન-બહુમાન કરતાં જણાવે છે કે-

એહને સુપસાયઈ, એહના-વાણીના પ્રસાદથી, ઉભા, પાણિ જોડી = હાથ જોડી, સેવા કરે છે. સેવામાં ભક્તિવંત નર = તે ચક્રવર્ત્યાદિક, કિન્નર = તે વ્યંતરાદિ, વિદ્યાધરાદિક, અને પવિપાણિ = ઇન્દ્ર પ્રમુખ, કેઈ દેવતાની કોડાનુકોડી.

આ નયાર્થ ભરેલી વાણીના સુપ્રસાદથી જ એટલે કે વીતરાગ પરમાત્માની આ વાણીની જે જે આત્માઓ ઉપર કૃપા વરસે છે. અને જેના હેયામાં આ વાણી બરાબર બેસી જાય છે. સમજાઈ જાય છે. તેની સામે નર એટલે ચક્રવર્તી આદિ રાજા મહારાજાઓ, કિન્નર એટલે વ્યંતરાદિ દેવદેવીઓ, વિદ્યાધરાદિ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો, અને પવિષાણિ (વજ્રરત્ન છે હાથમાં જેને એવા) ઈન્દ્ર-ઉપેન્દ્ર વિગેરે મોટા શક્તિસંપન્ન દેવો પણ ઉભા ઉભા બે હાથ જોડીને સેવા કરે છે. સેવામાં ભક્તિવાળા થઈને જોડાઈ જાય છે એક-બે-પાંચ પચીસ દેવો નહીં. પરંતુ દેવોની કેટલીય કોડાનુકોડીની સંખ્યા ભક્તિભાવ પૂર્વક સેવા કરવામાં લયલીન બને છે. ભક્તિમાં જોડાનારા તે ચક્રવર્તી મનુષ્યો, વ્યંતરો અને દેવો તો એમ માને છે કે આવા જ્ઞાની ગીતાર્થ મહાત્માની સેવા કરવાનો મહામુલ્યો અવસર અમને ફરીથી ક્યારે મળવાનો છે ? વીતરાગ પરમાત્માની વાણીનો આવો અનુપમ પ્રભાવ છે. કે આ વાણી જેમાં પરિણત થઈ છે. તે મહાત્મા પુરુષની દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રો પણ હાથ જોડી પગે પડીને સેવા કરે છે. આટલી મહાન આ વાણી છે.

ए अमृतदृष्टिर्था जे भव्यप्राणी बुद्धिमंतनी, मति सिंचाणी, ते मति नव पल्लवपणाने पामी, तेहमांहे =तेहना हृदयकमलमांहे उल्लास पामी भली रुचिरूप जे वेली, आर्गे-मिथ्यात्वादि संसर्गे करमाणी हुंती, पणि शुद्ध नैयायिकी वाणी सांभलीने उल्लास पामीइ छइ. ॥ १६-४ ॥

જે જે બુદ્ધિમાન ભવ્ય આત્માઓની મતિ આ વીતરાગવાણીના શ્રવણ રૂપ અમૃતથી સિંચાણી છે. તે મહાત્મા પુરુષોની મતિ, એટલે કે કરમાઈ ગયેલી સમ્યક્ત્વરૂપી લતા નવપલ્લવિત થાય છે. સારાંશ કે જે મહાત્માઓની બુદ્ધિ, નયોના અર્થોથી ભરેલી આ વાણીના શ્રવણરૂપ અમૃતથી સિંચાણી છે. તે મહાત્માઓની મતિ અને તે સ્વરૂપે રહેલી સમ્યક્ત્વ રૂપી લતા તુરત જ નવપલ્લવિતપણાને પામે છે. એટલે કે તેઓના હૃદયરૂપી કમલમાં ભલી રૂચિ રૂપ (સુરુચિરૂપ) જે વેલડી છે કે જે વેલડી આગળના કાળમાં (ભૂતકાળમાં) મિથ્યાત્વીગુરુ, મિથ્યાત્વી લોકો, અને મિથ્યાત્વી શાસ્ત્રોના સંપર્કથી કરમાઈ ગઈ હતી, તે વેલડી હવે (શુદ્ધ નૈયાયિકી=) શુદ્ધ અર્થાત્ નિર્દોષ એવી તથા ન્યાયયુક્ત આ વીતરાગવાણી સાંભળીને ઉલ્લાસ પામનાર (નવપલ્લવિત થનાર) બને છે. ॥ ૨૭૦ ॥

બહુ ભાવ એહના જાણઈ કેવલનાણી ।
સંખેવઈ એ તો ગુરુમુખથી કહવાણી ।

એહથી સંભારી જિનગુણ શ્રેણી મુહાણી ।

વચનાનુષ્ઠાનઠં સમાપત્તિં પરમાણી ॥ ૧૬-૫ ॥

ગાથાર્થ— આ વાણીના બહુભાવો તો કેવલજ્ઞાની પરમાત્મા જ જાણે છે. પરંતુ ગુરુમુખથી મેં જે આ વાણી જાણી છે. તે સંક્ષેપે કરીને આ ગ્રંથરૂપે કહી છે. (૨થી છે.) આ વાણી (ને નિરંતર વાગોળવા) થી જ સૌભાગ્યશાળી એવી જિનેશ્વરપરમાત્માના ગુણોની શ્રેણી સ્મૃતિગોચર થાય છે. અને તેના દ્વારા વચનાનુષ્ઠાન વડે “સમાપત્તિ” દશાની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી આ જ વાણી પ્રમાણયુક્ત છે. ॥ ૧૬-૫ ॥

ટનો— એહના બહુભાવ છઈં, તે કેવલજ્ઞાની, તેહિ જ એહના ભાવ સંપૂર્ણ જાણઈં, પણિ સામાન્ય છદ્મસ્થ જીવ એહના ભાવ સંપૂર્ણ ન જાણઈ, તે માટઈં સંક્ષેપથી એ મેં ગુરુમુખથી સાંભળી હતી, તેહવી કહવાણી કહતાં-વચનવર્ગણાઈં આવી, તિમ કહઈ છઈ.

એહિ જ દ્રવ્યાનુયોગ વિચારે ક્રિયા માર્ગમાંહે પણિ-આદિ પ્રવર્તક ભગવંત ધ્યાને ભગવંતસમાપત્તિ હુંઈ, તેણે કરી ક્રિયા સાફલ્ય હોઈ, ઉક્તં ચ

અસ્મિન્ હૃદયસ્થે સતિ, હૃદયસ્થસ્તત્ત્વતો મુનીન્દ્રઃ ।

इति हृदयस्थिते च तस्मिन्, नियमात्सर्वार्थसिद्धिः ॥ ૧ ॥

चिन्तामणिः परोऽसौ, तेनेयं भवति समरसापत्तिः ।

सैवेह योगिमाता, निर्वाणफला बुधैः प्रोक्ता ॥ ૨ ॥

સમાપત્તિલક્ષણં ચેદમ્—

मणेरिवाभिजातस्य, क्षीणवृत्तेरसंशयम् ।

तात्स्थ्यात्तदञ्जनत्वाच्च, समापत्तिः प्रकीर्तिता ॥ ૧ ॥

વચનાનુષ્ઠાનઠં સમાપત્તિ પણિ પ્રમાણ ચટ્ટી (?) ॥ ૧૬-૫ ॥

વિવેચન— આ નયાર્થ ભરેલી વાણી કેવી છે. તે સમજાવે છે.

એહના બહુભાવ છઈ, તે કેવલજ્ઞાની, તેહિ જ એહના ભાવસંપૂર્ણ જાણઈં, પણિ સામાન્ય છદ્મસ્થ જીવ એહના ભાવ સંપૂર્ણ ન જાણઈ. તે માટઈં સંક્ષેપથી એ મેં ગુરુમુખથી સાંભળી હતી, તેહવી કહવાણી— કહતાં વચનવર્ગણાઈં આવી, તિમ કહઈ છઈ.

એહિ જ દ્રવ્યાનુયોગ વિચારે ક્રિયામાર્ગમાંહે પણિ-આદિ પ્રવર્તક ભગવંત ધ્યાને ભગવંત સમાપત્તિ હુઈ. તેણે કરી ક્રિયાસાફલ્ય હોઈ. ઉક્તં ચ—

ન્યાય-નીતિથી ભરેલી, અનેક નય સાપેક્ષ, પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ અને યથાર્થ એવી આ વાણીમાં બહુ ભાવો ભરેલા છે. પરંતુ આ વાણીના જે બહુભાવો છે. તે તો જે કેવલજ્ઞાની પુરુષો છે. તે જ આ વાણીના સંપૂર્ણભાવો જાણે છે. અનંતઅનંત ભાવો સર્વજ્ઞ પરમાત્મા જ જાણી શકે છે. પરંતુ સામાન્ય એવા છદ્મસ્થ જીવો આ વાણીના સંપૂર્ણ ભાવો જાણી શકતા નથી. આમ હોવાથી હું તથા મારા ગુરુ એમ અમે બન્ને પણ છદ્મસ્થ છીએ, એટલે સર્વ ભાવો તો અમે પણ જાણી શકતા નથી. તો પણ મેં મારા ગુરુપાસેથી (ગુરુપરંપરાથી) તેઓના મુખે જેટલા ભાવો ભરેલી આ વાણી સાંભળી છે. એ વાણી સંક્ષેપમાં મેં અહીં કહી છે. ગુજરાતી ભાષામાં ગાથારૂપે રચી છે. એટલે કે ગુરુમુખથી (ગુરુવર્ગના મુખથી) વચનવર્ગણા દ્વારા (ભાષા દ્વારા) જે મારી પાસે આવી, તે જ વાણી મેં અહીં ગ્રંથરૂપે કહી છે. સ્વચ્છંદપણે મારી પોતાની મતિ પ્રમાણે કંઈ વાત કહી નથી. ગુરુપરંપરાએ આવેલી જ દ્રવ્યાનુયોગની આ વાત મેં કહી છે.

જે જે મહાત્માઓ ક્રિયામાર્ગમાં વધારે વધારે પ્રવર્તમાન છે. તેઓ પણ ણહિજ=આ દ્રવ્યાનુયોગના જ વિચારોમાં જ્યારે ઉડા ઉતરે છે. તે દ્રવ્યાનુયોગ દ્વારા ગંભીર ભાવો જ્યારે જાણે છે. ત્યારે જ આ વાણીના આદ્ય પ્રવર્તક એવા ભગવંતનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ભગવંતની સાથે “સમાપત્તિ” દશા પામે છે. એટલે કે આ વાણીના આદ્ય પ્રવર્તક એવા સઘળા તીર્થંકરદેવોનું ધ્યાન કરતાં તેઓની સાથે એકલીનતાને પામે છે. કારણકે આવા પ્રકારના આ દ્રવ્યાનુયોગને કેવલજ્ઞાનથી જોઈને આદ્યપ્રવર્તક=સૌથી પ્રથમ કહેનાર સર્વ તીર્થંકર ભગવંતો છે. પછી જ ગુરુપરંપરાથી શિષ્યો પાસે આવે છે. તેથી આ વાણીના આદ્ય પ્રવર્તકની સાથે ધ્યાન કરતાં જીવ સમાપત્તિ (તદ્ગૂપતા) પામે છે. અને તે સમાપત્તિયોગ પ્રાપ્ત કરવાથી કરેલી ધર્મક્રિયા સફળતાને પામે છે. સમાપત્તિનું લક્ષણ શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે

અસ્મિન્ હૃદયસ્થે સતિ, હૃદયસ્થસ્તત્ત્વતો મુનીન્દ્રઃ ।

इति हृदयस्थिते च तस्मिन्, नियमात्सर्वार्थसिद्धिः ॥ ૧ ॥

चिन्तामणिः परोऽसौ, तेनेयं भवति समरसापत्तिः ।

सैवेह योगिमाता, निर्वाणफला बुधैः प्रोक्ता ॥ ૨ ॥

“આ જિનકથિત પરમરહસ્યભૂત તત્ત્વ, હૃદયમાં સ્થિર થયે છે તે પરમાત્મા જ હૃદયસ્થ થયા છે. આમ જાણવું. કારણ કે જેની વાણી રૂચે છે. તે વાણીવાળા વક્તા તો રૂચ્યા જ જાણી લેવા. અને આ રીતે પરમાત્મા હૃદયમાં બીરાજમાન થયે છે તે સર્વે કાર્યો સિદ્ધ થયાં જ સમજી લેવાં.”

“આ દ્રવ્યાનુયોગ એ પરમ ચિંતામણિ રત્નતુલ્ય છે તેના અભ્યાસ દ્વારા જ આ સમરસની (સમતાભાવની) પ્રાપ્તિ થાય છે. સમરસની જે પ્રાપ્તિ છે. તે જ યોગી આત્માઓને માતાતુલ્ય છે. અને નિર્વાણફળને આપનારી છે એમ બુધ પુરુષો કહે છે.”

સમાપત્તિલક્ષણં ચેદમ્—

મળેરિવાભિજાતસ્ય, ક્ષીણવૃત્તેરસંશયમ્ ।

તાત્સ્થ્યાત્તદજ્ઞનત્વાચ્ચ સમાપત્તિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૧ ॥

વચ્ચનાનુષ્ઠાનઙ્ગં સમાપત્તિ પ્ણિ પ્રમાણ ચઢી ? ॥ ૧૬-૫ ॥

સમાપત્તિનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. “જેમ વિશિષ્ટ જાતવાન મણિનો પ્રકાશ સ્વયંભૂ હોય છે. (કોઈ બીજા દ્રવ્યથી થતો નથી.) તથા સ્વસ્થિત છે. પોતાનામાં જ રહેનારો છે. (અન્ય દ્રવ્યમાં તે પ્રકાશ રહેતો નથી.) તથા સ્વસ્વરૂપ છે. પોતાના જ સ્વરૂપાત્મક છે. (ભિન્નસ્વરૂપવાળો નથી) તેવી જ રીતે સર્વથા અસંશયપણે ક્ષીણ થઈ ગઈ છે મોહની વૃત્તિઓ જેની એવા યોગી મહાત્મા પુરુષો પણ સ્વયંભૂ પ્રકાશવાળા બને છે કે જેઓનો શુદ્ધ આ આત્મપ્રકાશ છે. તે પ્રકાશ તાત્સ્થ્ય પોતાનામાંજ રહેલો છે અને તદજ્ઞન = (પોતાના સ્વરૂપાત્મક) છે. તે જ શુદ્ધ આત્મપ્રકાશને “સમરસાપત્તિ” કહેવાય છે. રાગાદિ દોષો ચાલ્યા જવાથી પ્રાપ્ત થયેલી પરમાત્મા જેવી આત્માની શુદ્ધ વીતરાગ અવસ્થા (કે જે સાનુકુળ-પ્રતિકુળ પ્રસંગોમાં પણ ખેંચ તાણ થવા વાળી નથી, આવી મધ્યસ્થ અવસ્થા,) એ જ સમરસાપત્તિ કહેવાય છે.

“વચ્ચનાનુષ્ઠાનઙ્ગં સમાપત્તિ પ્ણિ પ્રમાણ ચઢી” આ પંક્તિ હસ્તલેખિત પ્રતોમાં નથી તેથી પ્રક્ષિપ્ત હોય એમ લાગે છે. છતાં તેનો અર્થ યથામતિ ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અમોએ કરેલો આ અર્થ જ પરિપૂર્ણ છે એમ ન સમજતાં ગીતાર્થ મહાત્મા પુરુષો પાસેથી આ પંક્તિનો વધારે અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરવો. અમે નીચે પ્રમાણે અર્થ ખોલ્યો છે.

વચ્ચનાનુષ્ઠાન પણ આત્મકલ્યાણ કરનારો એક વિશિષ્ટ ભાવ છે. અને સમાપત્તિ દશા પણ આત્મકલ્યાણ કરનારો એક વિશિષ્ટ ભાવ છે. તો પણ વચ્ચનાનુષ્ઠાનમાં પરના વચ્ચનોનું આલંબન છે. એટલે સાલંબનાવસ્થા છે. અને સમરસાપત્તિમાં આત્મા સ્વયં પોતે જ સમભાવમય બની ચુક્યો છે. એટલે નિરાલંબનાવસ્થા છે. તેથી વચ્ચનાનુષ્ઠાન કરતાં પણ સમાપત્તિ દશા પ્રમાણમાં ચઢીયાતી છે. અર્થાત્ બન્ને અવસ્થા આત્માની સાધકાવસ્થા

છે. તોપણ વચનાનુષ્ઠાન સાલંબનદશા છે અને સમાપત્તિવાળી જે દશા છે. તે નિરાલંબનદશા છે. તેથી પ્રમાણમાં સમાપત્તિદશા ચઢીયાતી છે. અથવા બીજો અર્થ એવો પણ બેસે છે કે “વચનાનુષ્ઠાન દ્વારા આવેલી સમાપત્તિદશા પણ પ્રમાણપણામાં ચઢે છે (આવે છે) પ્રમાણભૂત બને છે. વિશેષ તત્ત્વ ભૂત અર્થ કેવલી પરમાત્મા જાણે. ॥ ૨૭૧ ॥

એહથી સવિ જાઈ, પાપશ્રેણિ ઉજાણી ।

ગુણશ્રેણિ ચઢતાં, લહઈ મુગતિ પટરાણી ।

ઘનઘાતિ કર્મનઈ, પીલઈ જેમ તિલ ઘાણી ।

નિરમલ ગુણ એહથી, પામીઆ બહુભવિ પ્રાણી ॥ ૧૬-૬ ॥

ગાથાર્થ— જિનેશ્વર પરમાત્માની આ વાણીથી આત્માની સઘળી પાપશ્રેણી ચાલી જાય છે. ગુણસ્થાનકોમાં આગળ આગળ ચઢતા આ આત્માઓ મુક્તિરૂપી પટરાણીને વરે છે. જેમ ઘાણી તલને પીલે, તેમ આ આત્માઓ ઘનઘાતી કર્મોને પીલે છે. અને આ વાણીથી બહુ ભવ્યપ્રાણીઓ નિર્મળ ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૬-૬ ॥

ટબો— એહથી સર્વ જે પાપની શ્રેણિ, તે ઉજાણી-નાઠી જાઈ, ગુણશ્રેણિ ચઢતાં લહઈ-પામઈ, મુગતિ રૂપ પટરાણી પ્રતે, ઘનઘાતી સકલ કર્મને પીલે, જિમ ઘાણી તલ પીલાઈ, તિમ કર્મક્ષય થાઈ, અનેક ક્ષાન્ત્યાદિક નિર્મળ ગુણ પામઈ, ભવિ પ્રાણી નિર્મળ વીતરાગ વચનનો આસ્થાવંત જે જીવ. ॥ ૧૬-૬ ॥

વિવેચન— અનેક નયાર્થ સાપેક્ષ એવી વીતરાગપ્રભુની વાણી કેવી છે ? તે જ ગ્રંથકારશ્રી વધારે સમજાવે છે.

એહથી સર્વ જે પાપની શ્રેણિ, તે ઉજાણી-નાઠી જાઈ, ગુણશ્રેણિ ચઢતાં લહઈ-પામઈ મુગતિ રૂપ પટરાણી પ્રતે, ઘનઘાતી સકલ કર્મને પીલે, જિમ ઘાણી તલ પીલાઈ, તિમ કર્મક્ષય થાઈ. અનેક ક્ષાન્ત્યાદિક નિર્મળ ગુણ પામઈ, ભવિ પ્રાણી નિર્મળ વીતરાગ વચનનો આસ્થાવંત જે જીવ. ॥ ૧૬-૬ ॥

વિવેચન— અનેક અનેક નયોથી ભરેલી એવી આ વીતરાગપ્રભુની વાણીથી અનેક આત્માઓના પાપની શ્રેણિ પૂર્વે જે હતી, તે સઘળી ઉજાણી એટલે કે ઉજાડ થઈ ગઈ અર્થાત્ નાશી ગઈ, ભાગી ગઈ છે. ઉજાડમાર્ગે ચાલી ગઈ છે.

આ વાણીથી ગુણસ્થાનકો ઉપર આગળ આગળ ચઢતા અનેક આત્માઓએ મુક્તિરૂપી પટરાણીને પ્રાપ્ત કરી છે. અને પ્રાપ્ત કરે છે. પટરાણી પ્રત્યે ગમન કરે છે.

જેમ ઘાણી તલને પીલે છે. તેમ અનેક આત્માઓ આ વાણીથી ઘનઘાતી સઘળાં કર્મોને પીલે છે. ઘનઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરે છે.

આ વાણીથી ક્ષમા-નમ્રતા-આર્જવતા આદિ ઘણા નિર્મળ ગુણો, અનેક ભવ્ય આત્માઓ કે જેઓ પરમાત્મા પ્રત્યે આસ્થાવંત (શ્રદ્ધાસંપન્ન) છે. તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે. આવા પ્રકારના પ્રભાવવાળી આ વીતરાગ પરમાત્માની વાણી છે. ॥ ૨૭૨ ॥

ખલ જન જો એમાં, દ્વેષ ધરઈ અભિમાણી ।
તો પણિ સજજનથી એહની ખ્યાતિ મયાણી ।
ગુણ-મણિ રયણાયર, જગિ ઉત્તમ ગુણઠાણી ।
જસ દિઈ ગુણિ સજજનનઈ, સંઘ અનંતકલ્યાણી ॥ ૧૬-૭ ॥

ગાથાર્થ- જે ખલજન (દુર્જન) છે. અને અભિમાની છે. હલકી પ્રકૃતિવાળા છે. તેઓ જો કે આ વીતરાગપ્રભુની વાણીમાં દ્વેષ ધરે છે. (અરૂચિ કરે છે) તો પણ સજજનો દ્વારા આ વાણીની પ્રસિદ્ધિ આખા જગતમાં ચોતરફ મચાણી છે. ગુણોરૂપી રત્નોના મહાસાગર બનેલા એવા, અને તેથી જ જગતમાં ઉત્તમ ગુણસ્થાનકવાળા બનેલા એવા જે ગુણવાન મહાત્મા પુરુષો છે. તેવા પ્રકારના તે શ્રી સજજનોને અને અનંતકલ્યાણસંપન્ન એવા ચતુર્વિધ શ્રી સંઘને આ વાણી યશને આપનારી બને છે. ॥ ૧૬-૭ ॥

ટાંબો- ખલજન તે નીચજન, એહમાં દ્વેષ ધરસ્યો, યતઃ ખલલક્ષણમ્—

નોશ્ચ ખલજિહ્વા ચ, પ્રતિકુલવિસર્પિણી ।

જનઃ પ્રતારણાયેવ, દારુણા કેન નિર્મિતા ? ॥ ૧ ॥ ઇતિ ખલલક્ષણમ્.

જે અભિમાની છઈ, પોતાનું બોલ્યું મિથ્યાત્વાદિક મુક્તા નથી. તો પણિ સજજનની સંગતિથી એહ વાણીને ખ્યાતિ-તે પ્રસિદ્ધતાપણું મચાણી, વિસ્તારપણાને પામે છે.

ગુણમણિ-ગુણ રૂપ જે મણિ, તેહનો રત્નાકર તે-સમુદ્ર, જગમાંહે તે ઉત્તમગુણસ્થાનક છે. ગુણિજન-જે સત્સંગતિક પ્રાણી, તેહને યશને દેણહારી, એહવી જે વાણી, તે સજજનના અને અનંત કલ્યાણી સંઘને મહારી યશ-સુસૌભાગ્યની આપણહારી એહવી ભગવદ્ વાણી છઈ, ॥ ૧૬-૭ ॥

વિવેચન- આ વીતરાગપ્રભુની વાણીમાં દુર્જનો ભલે દ્વેષ રાખે, તો પણ સજ્જનોથી તેની પ્રસિદ્ધિ વધી જ છે. વધે જ છે. અને વધશે. તે જણાવે છે-

खलजन-ते नीचजन, एहमां द्वेष धरस्यो, यतः खललक्षणम्—

नौश्च खलजिह्वा च, प्रतिकुलविसर्पिणी ।

जन प्रतारणायेव, दारुणा केन निर्मिता ॥ १ ॥ इति खललक्षणम्—

જે અભિમાની છડ, પોતાનું બોલ્યું મિથ્યાત્વાદિક મૂકતા નથી, તો પણ સજ્જનની સંગતિથી એહ વાણીને ઠ્યાતિ-તે પ્રસિદ્ધતાપણું, મચાણી-વિસ્તારપણાને પામે છે.

જેઓ ખલજન છે. એટલે કે દુર્જન છે. હલકા તુચ્છ સ્વભાવવાળા છે. તે નીચજન લોકો આ વાણીમાં જો કે દ્વેષ-ઈર્ષ્યા-અસૂયા ધારણ કરે છે. કારણ કે ખલજનોનો આવો સ્વભાવ જ હોય છે. હલકા સ્વભાવવાળા જીવો બીજાના દોષો જ જુવે છે. શાસ્ત્રોમાં તેઓનું લક્ષણ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે કે

“પ્રતિકુલ માર્ગે ચાલનારી એવી નાવ અને દુર્જનની જીભ, જગતના જીવોને છેતરવા માટે જ જાણે હોય ? એવી ભયંકર આ નાવ અને જીભ કોના વડે બનાવાઈ હશે ?”

જેમ નાવ દરીયામાં ગમે તેટલી સીધી ચલાવીએ તો પણ આડી-અવળી જ થઈ જાય, તેમ દુર્જન પુરુષોની જીભ પણ વાંકી જ ચાલે. તેથી દુર્જન માણસો અવશ્ય આ વીતરાગવાણીમાં દ્વેષ રાખે જ છે. અને રાખશે. તથા જેઓ અભિમાની છે. તેઓ પોતાનું માન અને હઠાગ્રહ ક્યારેય પણ છોડતા નથી. તેથી તેઓ આ વાણીમાં દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા કરે છે. અને કરવાના જ છે. તો પણ આ જગતમાં જે સજ્જન પુરુષો છે, કે જેઓ આવી ઉત્તમ-નિર્દોષ અને સ્વ-પર કલ્યાણકારી એવી આ વાણીનો વિસ્તાર કરવા માટે સદા તત્પર હોય છે. તેઓથી આ વાણીની પ્રસિદ્ધિ જગતમાં વિસ્તાર પામી છે. વિસ્તાર પામે છે. અને વિસ્તાર પામશે જ. આ વાણીના વિસ્તારને કોઈ રોકનાર નથી.

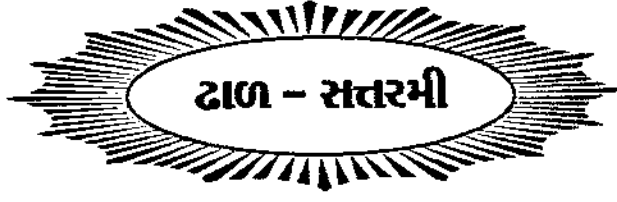
ગુણમણિ-ગુણ રુપ જે મણિ, તેહનો રત્નાકર, તે સમુદ્ર, જગમાંહે તે ઉત્તમગુણ થાનક છે. ગુણિજન-જે સત્સંગતિક પ્રાણી, તેહને યજ્ઞને દેણહારી, એહવી જે વાણી, તે સજ્જનના અને અનંતકલ્યાણી સંઘને મહારી યજ્ઞ-સુસૌભાગ્યની આપણહારી, એહવી ભગવદ્ વાણી છડ. ॥ ૧૬-૭ ॥

આ કારણથી ગુણોરૂપી જે મણિઓ (રત્નો) છે. તેનો જે રત્નાકર એટલે જે સમુદ્ર છે તેની તુલ્ય અર્થાત્ ગુણોરૂપી રત્નોના મહાસાગર જે બન્યા છે તેઓ તથા જગતમાં ઉત્તમ ઉત્તમ ગુણસ્થાનકને પામેલા એટલે કે ઉંચા ગુણસ્થાનકે બીરાજમાન એવા, તથા જેઓ ગુણી માણસોની જ સોબત કરનારા છે એહવા, માણસોને ઉજ્જવળ યશને આપનારી એવી આ વાણી છે. તે વાણી સજ્જનોને અને અનંત કલ્યાણી શ્રી સંઘને ઉજ્જવળ યશ અને સારા સૌભાગ્યને આપનારી એવી આ વાણી છે. આવા વિશેષણોવાળી ભગવાનની આ વાણી છે. તેથી હે ભવ્ય પુરુષો ! અત્યન્ત સાવધાનતા પૂર્વક આ વાણી સાંભળવા જેવી છે. ભણવા જેવી છે. અને ચિંતન-મનન કરવા જેવી છે.

આ ગાથામાં જસ દિઢ પદમાં જશ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને ગ્રંથકારશ્રીએ પોતે ગર્ભિત રીતે પોતાનું નામ રજુ કર્યું છે. ॥ ૨૭૩ ॥

સોળમી ઢાળ સમાપ્ત

તાળ - સત્તરમી

તપગચ્છ નન્દન સુરતરુ, પ્રકટિઓ હીરવિજય સૂરિંદો ।
સકલ સૂરિમાં જે સોભાગી, જિમ તારામાં ચંદો રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૧ ॥

તાસ પાટિં વિજયસેનસૂરીસર, જ્ઞાનરયણનો દરિયો ।
સાહિ સભામાં જે જસ પામિયો, વિજયવંતગુણ ભરિયોરે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૨ ॥

ગાથાર્થ— “તપગચ્છ” રૂપી નંદનવનમાં “કલ્પવૃક્ષ” તુલ્ય એવા શ્રીહીરવિજય-
સૂરિજી થયા કે જેઓ સર્વે સૂરિઓમાં સૌભાગ્યશાળી હતા. જેમ તારાઓમાં ચંદ્રમા છે.
તેમ. ॥ ૧૭-૧ ॥

તેઓની પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરજી મ. થયા કે જેઓ જ્ઞાનરૂપી રત્નના
મહાસાગર હતા. ગુણથી ભરેલા જેઓ બાદશાહની સભામાં વિજયવાળા થઈને યશને
પામ્યા. ॥ ૧૭-૨ ॥

ટબો- દિવઈ આગલી ટાલે પરંપરાગત માર્ગની પ્રરૂપણા દ્વારે કોણે એ જોડ્યો ?
કેહા આચાર્યની વારે । તે કહઈ છઈ- તપગચ્છરૂપ જે નંદનવન, તે માંહે સુરતરુ
સરિખો પ્રગટ્યો છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વર. તે કેહવા છે ? સકલ સૂરીશ્વરમાં જે
સોભાગી છે. સૌભાગ્યવંત છે. “સુભગાઓ સબ્બજણહટ્થો” ઇતિવચનાત્.

જિમ તારાના ગણમાં ચંદ્રમા શોભે, તિમ સકલ સાધુ સમુદાયમાંહે દેદીપ્યમાન
છે. કસ્માત્ ? સૂરિમન્ત્રારાધકત્વાત્. ॥ ૧૭-૧ ॥

તાસ પાટે, તેહનો પટ્ટપ્રભાકર, શ્રીવિજયસેનસૂરીશ્વર, આચાર્યની છત્રીશ
છત્રીશઈ વિરાજમાન, અનેકજ્ઞાનરૂપ જે રત્ન, તેહનો અગાધ સમુદ્ર છે. “સાહિ” તે

પાતસ્યાહ, તેહની સભામાંહે વાદવિવાદ કરતાં, જયવાદ રૂપ જે જસ, તે પ્રત્યે પામ્યો, વિજયવંત છે. અનેકગુણે કરી ભર્યો છે. ॥ ૧૭-૨ ॥

વિવેચન- હવે આ ગ્રંથ રચનાર પરમ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રી ક્યારે થયા ? કયા આચાર્ય મહારાજશ્રીઓની પાટપરંપરામાં થયા ? ઈત્યાદિ પોતાની પાટપરંપરા જણાવે છે-

હિવઙ આગલી ઢાલેં પરંપરાગત માર્ગની પ્રરૂપણા દ્વારે કોણે ં જોડ્યો ? કેહા આચાર્યની વારે ? તે કહઙ છઙ-

તપગચ્છ રૂપ જે નંદનવન, તેમાંહે સુરતરુ સરિચ્છો પ્રગદ્યો છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વર, તે કેહવા છે ? સકલ સૂરીશ્વરમાં જે સોભાગી છે, સૌભાગ્યવંત છે. “સુભગાઓ સવ્વજણઙદ્વો” ઙિતિ વચનાત્ જિમ તારાના ગણમાં ચંદ્રમા શોભે, તિમ સકલ સાધુ સમુદાયમાંહે દેદીપ્યમાન છે. કસ્માત્ । સૂરિમન્ત્રારાધકત્વાત્ ॥ ૧૭-૧ ॥

હવે આગલી ઢાળમાં એટલે કે (હવે કહેવાતી) આ ૧૭મી ઢાળમાં સુધર્માસ્વામિજીથી અનેક આચાર્યોની પાટ પરંપરાથી આવેલા એવા આ દ્રવ્યાનુંયોગના માર્ગને અને અર્થથી વીતરાગ પરમાત્માએ જણાવેલા એવા આ દ્રવ્યાનુંયોગના વિષયને (માર્ગને) જણાવતો એવો આ ગ્રંથ શુદ્ધનયમાર્ગની પ્રરૂપણા કરવા દ્વારા કોણે (કયા મુનિએ) જોડ્યો ? (બનાવ્યો-રચ્યો) તથા તે મુનિએ કયા આચાર્યના શાસનકાળમાં આ ગ્રંથ રચ્યો ? તે વાત કહે છે.

“તપાગચ્છ” નામનો જૈન મુનિઓનો પ્રસિદ્ધ એવો જે ગચ્છ છે. તે ગચ્છ નંદનવન જેવો રમણીય છે. જેમ નંદનવનમાં આનંદકારક, સુખદાયક અને મનની પ્રીતિને કરનારી વિવિધ હરિયાળી હોય છે. તેમ તપાગચ્છમાં આનંદ અને સુખદાયક શુદ્ધ ચારિત્ર પાળનારા, મનની પ્રસન્નતાને કરનારા અનેક આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ થયા છે. તે રૂપી હરિયાળીથી ભરેલો આ ગચ્છ નંદનવન તુલ્ય છે. તે ગચ્છમાં કલ્પવૃક્ષની સરખા શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજ થયા કે જેઓનો જન્મ પાલનપુરમાં અને સ્વર્ગગમન ઉનામાં(સૌરાષ્ટ્રમાં) થયેલ છે. મહાપ્રતિભાવાળા, તેજસ્વી, ચારિત્ર સંપન્ન અને ગૌરવશાલી આ આચાર્ય હતા. તે આચાર્ય કેવા હતા ?

તે કાલે વિદ્યમાન એવા અનેક સૂરિવરોમાં આ આચાર્ય મહારાજશ્રી અતિશય સોભાગી હતા. સોભાગી એટલે સૌભાગ્યવાળા હતા. સૌભાગ્યશાલી તેને કહેવાય કે જે સર્વ માણસોને પ્યારો લાગે. સર્વે લોકો જેના તરફ પ્રેમભાવથી, બહુમાનના ભાવથી અને પૂજ્યપણાના ભાવથી જુએ તેવું વિશિષ્ટ પુણ્ય જેનું હોય છે. તે સૌભાગ્યશાળી

કહેવાય છે. જેમ તારાના સમૂહમાં ચંદ્રમા શોભે છે. તેમ તે કાલના મુનિવરોના સર્વ સમુદાયમાં તેઓ શોભાયમાન હતા.

કયા કારણે શ્રી હીરવિજયસૂરિજી મહારાજા વધારે શોભાયમાન છે ? તો જણાવે છે. સૂરિમન્ત્રના (અતિશય વિશિષ્ટપણે) તેઓ આરાધક હતા, તેથી તેઓની પુણ્યાઈ ઘણું જોર કરતી હતી. ॥ ૨૭૪ ॥

તાસ પાટે, તેહનો પટ્ટપ્રભાવક-શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વર, આચાર્યની છત્રીશ છત્રીશીઈ વિરાજમાન, અનેકજ્ઞાનરૂપ જે રત્ન, તેહનો અગાધ સમુદ્ર છે. “સાહિ” તે પાતસ્યાહ, તેહની સભામાંહે વાદવિવાદ કરતાં, જયવાદ રૂપ જે જસ, તે પ્રત્યે પામ્યો-વિજયવંત છે. અનેકગુણે કરી ભર્યો છે. ॥ ૧૭-૨ ॥

પૂજ્યપાદ એવા તે શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરજી મ. શ્રીની પાટે, તેમના જ પટ્ટપ્રભાવક (તેમની પાટેને શોભાવનારા) એવા શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરજી નામના આચાર્ય મહારાજ થયા. કે જેઓ આચાર્યમહારાજશ્રીની છત્રીસ છત્રીશીએ વિરાજમાન હતા. તથા જ્ઞાનગુણ રૂપ જે રત્ન છે. તેવા પ્રકારનાં અનેક રત્નોના અગાધ દરીયા હતા. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ વીર્ય વિગેરે અનેક ગુણોરૂપી રત્નોથી ભરેલા અગાધ સમુદ્રતુલ્ય હતા.

“સાહિ” એટલે અકબર બાદશાહ. કે જેની રાજગાદી દિલ્હીમાં હતી અને સમસ્ત હિન્દુસ્થાન ઉપર જેનું રાજ્ય ચાલતું હતું. તે રાજાની સભામાં બીજા મતના વાદીઓ સાથે વાદવિવાદ કરતાં જયવાદ સ્વરૂપ (જય મેળવવા રૂપ) જે યશ, તે યશ પ્રત્યે જેણે પ્રાપ્તિ કરી હતી. એટલે કે જયવાદ મેળવવારૂપ યશ પ્રાપ્ત કરીને જે વિજયવંત ઘોષિત થયા હતા. અને ન ગણી શકાય તેવા ગુણોના જેઓ ભંડાર હતા. ॥ ૨૭૫ ॥

તાસ પાટિ વિજય દેવસૂરીસર, મહિમાવંત નિરીહો ।

તાસ પાટિ વિજયસિંહસૂરીસર, સકલસૂરિમાં લીહો રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૩ ॥

૧. આચાર્ય મહારાજશ્રીના છત્રીસ છત્રીસ ગુણો વાળી છત્રીસ છત્રીસીઓ છે. તે ગ્રંથગૌરવના ભયથી અહીં ઉદ્દ છત્રીસીઓ લખી નથી. પરંતુ દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ તરફથી છપાયેલ “નવપદ પ્રકાશ”, વાચનાચાર્ય શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ. સા. આ પુસ્તકમાં વિસ્તારથી લખેલી છે. વિશેષાર્થીએ ત્યાંથી ઉદ્દ છત્રીસીઓ જોઈ લેવી

તે ગુરુના ઉત્તમ ઉદમથી, ગીતારથ ગુણ વાધ્યો ।
તસ હિત સીખતણઈ અનુસારઈ, જ્ઞાનયોગ એ સાધ્યો રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૪ ॥

ગાથાર્થ- તેઓની પાટે ઘણા મહિમાવાળા અને અતિશય નિઃસ્પૃહ એવા શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મ.સા. થયા. તેઓની પાટે શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી મ.સા. થયા. કે જેઓ સર્વ આચાર્યોમાં “રેખાપાત્ર” એટલે ગણનારૂપ હતા. ॥ ૧૭-૩ ॥

તે શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજીના ઉત્તમ પ્રયત્નવિશેષથી જ તે કાળના જૈન મુનિવરોમાં “ગીતાર્થતા” નો ગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. તેઓની જ હિતકારી શિખામણને અનુસારે આ દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસરૂપ “જ્ઞાનયોગ” અમે સાધ્યો (તેઓ પાસેથી અમે પ્રાપ્ત કર્યો.) ॥ ૧૭-૪ ॥

ટનો- તાસ પાટ ક. તેહને પાટે શ્રીવિજયદેવસૂરીશ્વર થયા. અનેકવિદ્યાનો ભાજન, વળી મહિમાવંત છે. નિરીહ- તે નિઃસ્પૃહી જે છે. તેહને પાટે આચાર્ય વિજયસિંહસૂરીશ્વર થયા. પદ્મપ્રભાવક સમાન, સકલસૂરીશ્વરના સમુદાયમાંહે લીહવાલી છઈ, અનેક સિદ્ધાન્ત તર્ક જ્યોતિઃ ન્યાય પ્રમુખ ગ્રન્થે મહા પ્રવીણ છે. ॥ ૧૭-૩ ॥

તે જે શ્રી ગુરુ, તેહનો ઉત્તમ ઉદમ-જે ભલો ઉદમ, તેણે કરીને ગીતાર્થ ગુણ વાધ્યો. “ગીતં જ્ઞાનન્તિ” ઇતિ ગીતાર્થાઃ ગીતં શાસ્ત્રાભ્યાસલક્ષણમ્ તેહની જે હિતશિક્ષા, તેહને અનુસારે, તેહની-આજ્ઞા માફક પણું, તેણે કરી એ જ્ઞાનયોગ, તે દ્રવ્યાનુયોગ-એ શાસ્ત્રાભ્યાસ, સાધ્યો સંપૂર્ણરૂપે થયો. ॥ ૧૭-૪ ॥

વિવેચન- શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીની પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરજી થયા. ત્યારબાદ તેમની પાટે કમશઃ કોણ થયા ? તે જણાવે છે-

તાસ પાટ ક. તેહને પાટે શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વર થયા, અનેક વિદ્યાનો ભાજન. વલી મહિમાવંત છે. નિરીહ-તે નિઃસ્પૃહી જે છે. તેહને પાટે આચાર્ય વિજયસિંહસૂરીશ્વર થયા. પદ્મપ્રભાવક સમાન. સકલસૂરીશ્વરના સમુદાયમાંહે લીહવાલી છઈ. અનેક સિદ્ધાન્ત તર્ક જ્યોતિઃ ન્યાય પ્રમુખ ગ્રન્થે મહાપ્રવીણ છે. ॥ ૧૭-૩ ॥

તે શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની પાટે શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી થયા. કે જેઓ અનેકપ્રકારની (મંત્ર-તંત્ર સંબંધી પણ) વિદ્યાઓના જાણકાર હતા. પૃથ્વી ઉપર અપાર મહિમાવાળા હતા, તથા તે નિરીહ હતા એટલે કે અત્યન્ત નિઃસ્પૃહ હતા.

તેઓની પાટે આચાર્ય શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી મ.શ્રી થયા. કે જેઓ ગુરુજીની પાટને વિશેષ શોભાવનારા થયા હતા. એટલેકે પદ્મપ્રભાવક હતા. તથા વળી તે કાળે વિચરતા સકલ સૂરિવરોના સમુદાયમાં જેઓ “રેખાવલ્લી” છે. એટલે કે કોઈ પણ શાસન ઉપરના પ્રસંગો આવે તો તેઓને જ આગળ કરવામાં આવતા હતા, વાદીઓ સાથે, રાજકીય પુરુષો સાથે, અથવા રાજા મહારાજાઓ સાથે મતભેદ પડે, વિચારણા કરવાની થાય તો તેઓ જ જૈનસમાજમાં “રેખાચિહ્ન” હતા. તેઓશ્રી તરફ જ લોકો અંગુલી નિર્દેશ કરતા હતા કે આ આચાર્ય મહારાજશ્રી જ આ કાર્ય સારી રીતે કરી શકશે.

તથા સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રો (આગમશાસ્ત્રો), તર્કશાસ્ત્રો, જ્યોતિષ શાસ્ત્રો, અને ન્યાયનાં શાસ્ત્રો વિગેરે જુદા જુદા પ્રકારના વિષયવાળા ઘણા ગ્રંથોમાં જેઓ પ્રવીણ હતા. તે તે વિષયના જ્ઞાનમાં અદ્વિતીય પાવરધા પુરુષ હતા. અજોડ અને અનુપમ હતા ॥ ૨૭૬ ॥

તે જે શ્રી ગુરુ, તેહનો ઉત્તમ ઉદ્યમ જે ભલો ઉદ્યમ. તેણે કરીને ગીતાર્થ ગુણ વાઘ્યો. ગીતં “જાનન્તિ” ઇતિ ગીતાર્થાઃ, ગીતં શાસ્ત્રાભ્યાસલક્ષણમ્, તેહની જે હિતશિક્ષા, તેહને અનુસારે, તેહની આજ્ઞા માફકપણું, તેણે કરી-એ જ્ઞાનયોગ-તે દ્રવ્યાનુયોગ-એ શાસ્ત્રાભ્યાસ, સાઘ્યો, સંપૂર્ણરૂપે થયો. ॥ ૨૭-૪ ॥

તેવા પ્રભાવશાળી શ્રી સિંહસૂરીશ્વરજી આચાર્ય મહારાજશ્રી તે કાળે વિચરતા હતા, તે ગુરુજીનો અમને ભણાવવામાં ઘણો ઉત્તમ ઉદ્યમ હતો, અમને ભણાવવામાં તેઓશ્રીએ ઘણો પ્રયત્ન વિશેષ કર્યો છે. તે ભલા ઉદ્યમથી અમારામાં (કંઈક અંશે) ગીતાર્થતાનો ગુણ આવ્યો છે. અમારામાં કંઈક અંશે શાસ્ત્રાભ્યાસનો ગુણ જો વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તો તેમના જ પ્રયત્નને આભારી છે. અહીં ગીત શબ્દનો અર્થ સત્શાસ્ત્રોનો જે અભ્યાસ, તેને જે જાણે તે ગીતાર્થ કહેવાય છે. આ ગુરુજીએ અમને ભણાવવામાં ઘણી મહેનત કરી છે. તેઓની પાસેથી વારંવાર જે હિતશિક્ષા મળતી હતી, તેને અનુસારે અમે ચાલતા હતા, તેઓની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરીને કોઈ પણ જાતની દલીલ કે તર્ક કર્યા વિના તેઓના જણાવેલા રસ્તે જ અમે ચાલ્યા છીએ. તેથી કરીને જ દ્રવ્યાનુયોગરૂપ કઠીન એવો આ જ્ઞાન યોગ અર્થાત્ શાસ્ત્રાભ્યાસ અમે સાધ્યો છે. તેઓ પાસે વિનયપૂર્વક ભણીને પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેઓની કૃપાથી અમે તે વિષયની પ્રવિણતા પ્રાપ્ત કરી છે.

તેઓશ્રીના હૃદયમાં અમને ભણાવવાની ઘણી લાગણી હતી. અમે પ્રમાદી ન બની જઈએ તે રીતે વારંવાર ઘણી હિતશિક્ષા આપતા હતા. એક વિષય ન સમજાય તો ફરી ફરીને પણ સમજાવતા હતા. એટલે ભારે ઉદ્યમશીલ હતા. શિષ્યો કેમ ગીતાર્થ

બને ? એવી જ ભાવનાથી સતત કાળજી રાખીને કામ લેતા હતા. તેથી તેઓની પાસેથી જ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને અમે કંઈક અંશે ગીતાર્થતાગુણને મેળવી શક્યા છીએ. આ કથન ઉપરથી શ્રી સિંહસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની વિદ્યમાનતાના કાળે જ ગ્રંથકારશ્રી પૂજ્ય ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મ. શ્રી થયા છે. તેમ જાણવું. તેઓની પાસે તે ભણ્યા છે. તેઓની હિતશિક્ષાના અનુસારે ગ્રંથકારશ્રી ચાલ્યા છે. ઈત્યાદિ સમજી લેવું. ॥૨૭૭॥

જસ ઉદમ ઉત્તમ મારગનો, ભલઈ ભાવથી લહઈ ।

જસ મહિમા મહીમાંહે વિદિતો, તસ ગુણ કેમ ન ગાઈઈ રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૫ ॥

ગાથાર્થ- જે આચાર્યમહારાજશ્રીના પ્રયત્નવિશેષથી અમને ઉત્તમ માર્ગની સારા ભાવથી પ્રાપ્તિ થઈ છે. તથા જે આચાર્યમહારાજશ્રીનો મહિમા આ પૃથ્વી ઉપર ઘણો જ વિદિત (પ્રસિદ્ધ) છે. તેમના ગુણ કેમ ન ગાઈએ ? અર્થાત્ અવશ્ય ગાઈએ. ॥ ૧૭-૫ ॥

ટબ્બે- જસ ઉદમ, તે ઉત્તમ માર્ગનો જે ઉદમ, તે કિમ પામીએ ? બલે ભાવ-તે શુદ્ધાધ્યવસાય રૂપ, તે લહીએ-કહતાં પામીએ. જસ મહિમા-જેહનો મહિમા મહીમાંહે-પૃથ્વીમાંહે, વિદિતો છે-પ્રસિદ્ધ છે. તસ ગુણ-તે તેહવા આચાર્ય જે સુગુરુ, તેહના ગુણ કેમ ન કહીએ. એતલે અવશ્ય કહવાઈ જ. ઈતિ પરમાર્થઃ ॥ ૧૭-૫ ॥

વિવેચન- જે આચાર્ય મહારાજ શ્રીસિંહસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની હિતશિક્ષાથી અને ઉત્તમ ઉદમથી ગીતાર્થતા ગુણ કંઈક અંશે અમારામાં આવ્યો છે. તેવા સદ્ગુરુના ગુણો ગાવા જ જોઈએ. તે ઉપર ભાર મુકતાં જણાવે છે કે-

જસ ઉદમ, તે ઉત્તમમાર્ગનો જે ઉદમ, તે કિમ પામીએ ? ભલે ભાવ-તે શુદ્ધાધ્યવસાય રૂપ, તે લહીએ કહતાં પામીએ.

જસ મહિમા-જેહનો મહિમા, મહીમાંહે-પૃથ્વીમાંહે, વિદિતો છે-પ્રસિદ્ધ છે. તસ ગુણ-તે તેહવા આચાર્ય જે સુગુરુ, તેહના ગુણ કેમ ન કહીએ ? એતલે અવશ્ય કહવાઈ જ. ઈતિ પરમાર્થઃ ॥ ૧૭-૫ ॥

શુદ્ધભાવથી ઉત્તમમાર્ગનો (સંસાર સમુદ્રથી તારનારા એવા શ્રેષ્ઠ માર્ગનો) યોગ જે મહાત્માઓને પ્રાપ્ત થાય છે. તે મહાત્માઓ હિતબુદ્ધિએ શિષ્યોને પ્રેરણા કરીને પણ તે ઉત્તમમાર્ગમાં ઉદમ કરવાની લાગણી પૂર્વક સૂચના કરે છે. પૂજ્ય ગ્રંથકારશ્રીના

જીવનમાં પણ કંઈક આવું જ બન્યું હોય એમ લાગે છે. પરમપૂજ્ય શ્રી સિંહસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીને પોતાને આ દ્રવ્યાનુયોગનો વિશિષ્ટ અને સુંદર અભ્યાસ ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયો હતો અને તેઓએ જ બુદ્ધિશાળી અને વિનીત એવા આ (ગ્રંથકારાદિ) શિષ્યસમુદાયને દ્રવ્યાનુયોગ ભણવાની અને તેમાં સવિશેષ ઉદ્યમ કરવાની પ્રેરણા કરી હોય તેમ લાગે છે. તેથી જ ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ લખે છે કે-

“જસ ઉદ્યમ” એટલે જે ગુરુમહારાજશ્રીના (આચાર્ય મ. શ્રી વિજય-સિંહસૂરીશ્વરજીના) ઉત્તમ ઉદ્યમથી અમને ઉત્તમ માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવાના પ્રયત્નવિશેષથી જ અમને યત્કિચિંદ્ પણ જે દ્રવ્યાનુયોગની પ્રાપ્તિ થઈ છે. “આ શિષ્યો દ્રવ્યાનુયોગ કેમ પામે” ? એવી ભલી ભાવના પૂર્વક = શુદ્ધાધ્યવસાય યુક્ત ગુરુમહારાજશ્રીએ જે ઉત્તમ ઉદ્યમ કર્યો. તેનાથી આ દ્રવ્યાનુયોગ અમે લહ્યો, અમે પ્રાપ્ત કર્યો.

તથા આ જગતમાં “જસ મહિમા” એટલે જે ગુરુમહારાજશ્રીનો મહિમા “મહીમાંહે” એટલે સમસ્ત પૃથ્વીલોકને વિષે, “વિદિતો” છે એટલે કે પ્રસિદ્ધ છે. અપૂર્વજ્ઞાનગુણે કરીને, નિર્દોષ ચારિત્ર બળે કરીને અને અદ્ભૂત વ્યાખ્યાનશૈલીના બળે કરીને જે ગુરુમહારાજશ્રીનો મહિમા આ પૃથ્વી ઉપર પ્રસિદ્ધ છે. “તસગુણ” એટલે કે તેવા તે ગુરુમહારાજશ્રી કે જે સદ્ગુરુ છે. ગુણીયલ છે. અમારા પરમઉપકારી છે. વિશિષ્ટજ્ઞાનદાતા છે. તેહના ગુણો અમે કેમ ન ગાઈએ ? એટલેકે આવા મહાત્મા પુરુષના ગુણો અવશ્ય ગાવા જ જોઈએ. નિરંતર તે ગુણોના ગાનતાનમાં લયલીન થવું જોઈએ.

અમને આટલો સૂક્ષ્મ દ્રવ્યાનુયોગ ગુરુમહારાજશ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજીએ ભણાવ્યો, તથા અનેકપ્રકારની હિતશિક્ષા આપીને કંઈક ગીતાર્થગુણ પણ પ્રાપ્ત કરાવ્યો, તેવા જગત્પ્રસિદ્ધ આચાર્ય મહારાજશ્રીના ગુણો અમે કેમ ન ગાઈએ ? અર્થાત્ અવશ્ય ગાઈએ જ. ॥ ૨૭૮ ॥

શ્રી કલ્યાણવિજય વડવાયક, હીરવિજય ગુરુ સીસો ।

ઉદયો જસ ગુણ સંતતિ ગાવઈ, સુર કિન્નર નિશ દિસો રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૬ ॥

ગુરુશ્રી લાભવિજય વડ પંડિત, તાસ સીસ સોભાગી ।

શ્રુત વ્યાકરણાદિક બહુગ્રંથિ, નિત્યઈ જસ મતિ લાગી રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૭ ॥

શ્રી ગુરુ જિતવિજય તસ સીસો, મહિમાવંત મહંતો ।

શ્રી નયવિજય વિબુધ ગુરુ ભ્રાતા, તાસ મહા ગુણવંતો રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૮ ॥

ગાથાર્થ- શ્રી હીરવિજયસુરિજ્ઞના શિષ્ય મહોપાધ્યાય શ્રી કલ્યાણવિજયજી થયા કે જેમના ગુણોની શ્રેણી રાતદિવસ દેવો અને દાનવો ગાય છે. ॥ ૧૭-૬ ॥

તેમના શિષ્ય સૌભાગ્યશાળી શ્રી મહોપાધ્યાય લાભવિજયજી થયા કે જેઓની મતિ નિત્ય, શાસ્ત્રો (જૈનાગમો) અને વ્યાકરણાદિક ઘણા ગ્રંથોમાં લાગેલી હતી. ॥૧૭-૭ ॥

તેમના શિષ્ય ગુરુ શ્રી જિતવિજયજી થયા કે જેનો મહિમા આ પૃથ્વી ઉપર ઘણો હતો. તેમના ગુરુભાઈ, અને મહાગુણીયલ એવા શ્રી પંડિત નયવિજયજી મ. શ્રી થયા. ॥ ૧૭-૮ ॥

ટબો- શ્રી કલ્યાણવિજય નામા વડવાચક-મહોપાધ્યાય બિરૂદ પામ્યા છે. શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરના શિષ્ય જે છે, ઉદયો = જે ઉપના છે. “જસ ગુણ સંતતિ” = તે શ્રેણી, ગાઈ છે. સુર કિન્નર પ્રમુખ નિશદિસ = રાત્રિદિવસ, ગુણશ્રેણી સદા કાલે ગાય છે. ॥ ૧૭-૬ ॥

તેહના શિષ્ય ગુરુ લાભવિજય વડપંડિત છે. પંડિતાર્પદામાં મુખ્ય છે. તાસ શિષ્ય-તેહના શિષ્ય મહાસોભાગી છે. શ્રુતવ્યાકરણાદિક બહુગ્રંથમાંહિ નિત્ય જેહની મતિ લાગી છઈ, એકાંતે વાચના-પૃચ્છના પરાવર્તના અનુપ્રેક્ષા ધર્મકથા લક્ષણ પંચવિધ સજ્ઞાય ધ્યાન કરતાં રહે છે. ॥ ૧૭-૭ ॥

ગુરુ શ્રી જિતવિજય નામે તેહના શિષ્ય પરંપરાયે થયા. મહામહિમાવંત છે. મહંત છે. “જ્ઞાનાદિગુણોપેતા મહાન્તઃ” ઇતિ વચનાત્,

શ્રી નયવિજય પંડિત, તેહના ગુરુભ્રાતા-ગુરુભાઈ સંબંધે થયા. એકગુરુશિષ્યત્વાત્ ॥ ૧૭-૮ ॥

વિવેચન- શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીથી ક્રમશઃ થયેલી આચાર્ય મહારાજઓની પાટ પરંપરા સમજાવીને, હવે આ ગાથાથી તે જ શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરજી

મહારાજશ્રીથી ક્રમશઃ થયેલી ઉપાધ્યાયજી મહારાજશ્રીની પાટ પરંપરા સમજાવે છે. કારણ કે પૂજ્યશ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રી કે જે આ ગ્રંથના કર્તા છે. તે હવે જણાવાતી ઉપાધ્યાયજીની પાટ પરંપરામાં થયેલા છે. તેથી ઉપાધ્યાયજીની પાટ પરંપરા પણ જણાવે છે.

શ્રી કલ્યાણવિજયનામા વડવાચક-મહોપાધ્યાય બિરુદ પામ્યા છે. શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરના શિષ્ય જે છે. ઉદયો = જે ઉપના છે. જસ ગુણસંતતિ-તે શ્રેણી ગાડ છે. સુર કિન્નર પ્રમુખ નિશદિસ - રાત્રિદિવસ, ગુણશ્રેણી સદા કાલે ગાય છે. ॥ ૧૭-૬ ॥

પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી (કે જેઓએ બાદશાહ અકબરને પ્રતિબોધ કર્યો હતો તેઓ) ના શિષ્યરત્ન, મહોપાધ્યાયની પદવીવાળા શ્રી “કલ્યાણવિજયજી”નો ઉદય થયો, તેઓ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય હતા અને મહોપાધ્યાયનું બિરુદ (મહોપાધ્યાયની પદવી) પામ્યા હતા. અહીં જે ઝડપ શબ્દ છે. તેનો અર્થ ઉત્પન્ન થયા, એવો કરવો. જેમ પૂર્વદિશામાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે. તેમ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીની પાટપરંપરામાં મહોપાધ્યાય શ્રી કલ્યાણવિજયજીનો ઉદય થયો. તેમની પાટે સૂર્યની જેમ ચમક્યા, પ્રકાશમાન થયા.

જે કલ્યાણવિજયજીના ગુણોની પરંપરાને એટલે કે ગુણોની શ્રેણીને દેવો અને દાનવો વિગેરે નિશદિસ અર્થાત્ રાત અને દિવસ ગાય છે. જે મહાત્મા પુરુષો હોય છે. તેઓના ગુણોની શ્રેણીને દેવો દાનવો અને માનવો રાત દિવસ ભલા ભાવથી ગાયા જ કરે છે. (અહીં “દિવસ” શબ્દ ઉપરથી દિસ શબ્દ બન્યો છે.) ॥ ૨૭૯ ॥

તેહના શિષ્ય ગુરુ લાભવિજય વડ પંડિત છે. પંડિતપર્ષદામાં મુખ્ય છે. તાસ શિષ્ય-તેહના શિષ્ય મહા સોભાગી છે. શ્રુત વ્યાકરણાદિક બહુગ્રંથમાંહિ નિત્ય જેહની મતિ લાગી છડ. એકાંતે-વાચના-પૃચ્છના-પરાવર્તના-અનુપ્રેક્ષા ધર્મકથા લક્ષણ પંચવિધ સજ્ઞાય ધ્યાન કરતા રહે છે. ॥ ૧૭-૭ ॥

તેમના શિષ્ય (એટલે કે કલ્યાણવિજયજીના શિષ્ય) ગુરુજી શ્રી લાભવિજયજી મોટા પંડિત (મહારાજ) થયા. એટલે કે પંડિતોની સભામાં જેઓ અગ્રેસર હતા. “તાસ સીસ” આ શબ્દનો અર્થ તેઓના શિષ્ય એટલેકે શ્રી કલ્યાણવિજયજી મ. ના શિષ્ય લાભવિજયજી મ. થયા, તે મહાપંડિત પણ હતા અને સૌભાગ્યશાળી પણ હતા. સર્વ

સમુદાય જેના પ્રત્યે પ્રીતિ ધરાવતો હતો. તથા જેઓની બુદ્ધિ રાતદિવસ શ્રુતવાચના (આગમવાચના) અને વ્યાકરણાદિક (વ્યાકરણ-ન્યાય-કાવ્ય તથા તર્કાદિના) બહુ શાસ્ત્રોમાં જ લાગેલી હતી. એકાન્તમાં રહીને વાચના પ્રચ્છના પરાવર્તના અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા આવા ભેદોવાળો પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન જેઓ નિરંતર કરતા હતા. વાચના એટલે ગુરુજી પાસે પાઠ લેવો તે, પ્રચ્છના- એટલે ગુરુજી ભણાવે તેમાં કંઈ શંકા હોય તો પુછવું તે, પરાવર્તના- એટલે ગુરુજીએ આપેલો પાઠ વારંવાર બોલી જવો-કંઠસ્થ કરવો તે, અનુપ્રેક્ષા- એટલે ગુરુજીએ આપેલો પાઠ ચિંતન-મનન પૂર્વક હૃદયમાં સ્થિર કરવો તે. તથા ધર્મકથા- એટલે આપણને ગુરુજી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો ધાર્મિક અભ્યાસ બીજાને ભણાવવો તે. આ રીતે પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયને અને તેના વિષયના ધ્યાનને શ્રીલાભવિજયજી ગુરુજી નિરંતર કરતા હતા. ॥ ૨૮૦ ॥

ગુરુ શ્રીજિતવિજય નામે તેહના શિષ્ય પરંપરાયે થયા. મહા મહિમાવંત છે. મહંત છે. “જ્ઞાનદિગુણોપેતા મહાન્તઃ” ઇતિ વચનાત્. શ્રી નયવિજય પંડિત, તેહના ગુરુભાતા-ગુરુભાઈ સંબંધે થયા, એકગુરુશિષ્યત્ત્વાત્ ॥ ૧૭-૮ ॥

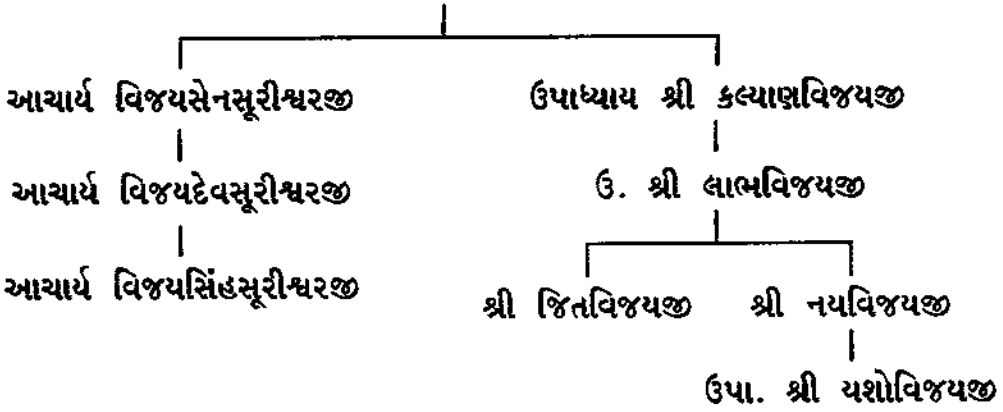
શ્રી લાભવિજયજીના શિષ્ય તેઓની પાટપરંપરામાં તેઓની પછી શ્રી જિતવિજયજી મહારાજશ્રી થયા. કે જેઓ પૃથ્વી ઉપર ઘણા મહિમાવાળા હતા. “મહંત” તરીકેની પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. અહીં “મહંત” પદનો અર્થ “જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર આદિ ગુણોથી ઉપેત અર્થાત્ યુક્ત હોય એમ જાણવું. જે જે આત્માઓ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તે તે આત્માઓ મહંત કહેવાય છે. શ્રી જિતવિજયજી મ. શ્રી આવા પ્રકારના જ્ઞાનાદિગુણોપેત મહંત થયા તથા પંડિત શ્રી નયવિજયજી મહારાજશ્રી થયા-કે જેઓ શ્રીજિતવિજયજી મહારાજશ્રીના ગુરુભાતા હતા. એટલે કે ગુરુભાઈ હતા. જેમ એક પિતાના બે પુત્રો હોય તો તે બન્ને ભાઈ કહેવાય છે. તેવા જ પ્રકારના ઔપચારિક સંબંધ વિશેષથી એક જ ગુરુજીના જે બે શિષ્યો હોય તે ગુરુભાઈ (અર્થાત્ બન્નેના એક જ ગુરુ હોવાના કારણે ગુરુના સંબંધ વડે જે ભાઈ છે. તે ગુરુભાઈ) કહેવાય છે. આ પ્રમાણે તેઓની પાટપરંપરા જણાવી. ॥ ૨૮૧ ॥

જે ગુરુ સ્વ-પર-સમય અભ્યાસઈ, બહુ ઉપાય કરી કાસી ।

સમ્યગ્દર્શન સુરુચિ સુરભિતા, મુઝ મતિ શુભગુણ વાસી રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૮ ॥

શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજી

જસ સેવા સુપસાયઈ સહજિં, ચિંતામણિ મેં લહિઉં ।
તસ ગુણ ગાઈ શકું કિમ સઘલા, ગાવાનઈ ગહ ગહિઓ રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૧૦ ॥

તે ગુરુની ભગતિ શુભશક્તિ, વાણી એહ પ્રકાશી ।
કવિ જસવિજય ભણઈ “એ ભણિયો, દિન દિન બહુ અભ્યાસી” રે ॥

હમચડી ॥ ૧૭-૧૧ ॥

જે મારા ગુરુ શ્રી નયવિજયજીએ સ્વશાસ્ત્ર અને પરશાસ્ત્રોના મારા અભ્યાસ માટે ઘણા ઉપાયો કરીને મને કાશી મોકલ્યો હતો. જેમના પ્રતાપે મારી બુદ્ધિ સમ્યક્ત્વ રૂપ જે ઉત્તમરુચિ છે તે શુભગુણોની સુગંધિતાથી વાસિત બની છે. ॥ ૧૭-૯ ॥

જે (મારા) ગુરુજીશ્રી નયવિજયજીની સેવારૂપ સુપ્રસાદથી સહેજે સહેજે (અલ્પપ્રયત્નમાં) જ ચિંતામણિ રત્નતુલ્ય સમ્યક્ત્વાદિ ગુણરૂપી રત્ન મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે. અથવા ચિંતામણિ નામનું ન્યાયનું મહાશાસ્ત્ર હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું. તે ગુરુજીના ગુણો ગાવાને ગમે તેટલો ઉત્સાહિત હોઉં. તો પણ (એટલે કે એટલા બધા ગુણો છે કે) તે સઘળા ગુણો હું કેમ ગાઈ શકું ? અર્થાત્ ન જ ગાઈ શકું. ॥ ૧૭-૧૦ ॥

ભક્તિથી તે ગુરુજીની અત્યન્ત પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરીને મારી પોતાની સારી એવી સઘળી શક્તિ અને ભક્તિ દ્વારા દ્રવ્યાનુયોગની આ વાણી મેં પ્રકાશી છે. કવિરાજ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રી કહે છે કે હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! તમે દરરોજ (પ્રતિદિવસે)

ઘણો અભ્યાસ કરીને આ દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયના રાસને બહુ ભણજો-બહુ જ અભ્યાસ કરજો. ॥ ૧૭-૧૧ ॥

તબો- જેણે ગુરુચે, સ્વસમય તે જૈનશાસ્ત્ર, પરસમય તે વેદાન્ત તર્ક પ્રમુખપ્રતેહના અભ્યાસાર્થ, બહુ ઉપાય કરીને કાસીચે સ્વશિષ્યને ભણવાને કાજે મુક્યા, તિહાં “ન્યાયવિશારદ” એહવું બિરૂદ પામ્યા.

સમ્યગ્દર્શનની સ્વરુચિ, તદરૂપ જે સુરભિતા સુગંધ, જસ સેવાપણું તેણે મુજ મતિ-મારી જે મતિ, શુભ ગુણે કરીને, વાસી-આસ્તિક્ય ગુણે કરી અંગોઅંગ પ્રણમી, તેહની સ્વેચ્છા રુચિ રૂપે ઈ છઈ. ॥ ૧૭-૯ ॥

જસ સેવા-તેહની સેવા રૂપ જે સુપ્રસાદ, તેણે કરીને સહજમાંહે ચિંતામણિ-શિરોમણિ નામે મહાન્યાયશાસ્ત્ર, તે લહ્યો, પામ્યો. તસગુણ તેહ જે મારા ગુરુ, તેહના સંપૂર્ણગુણ, એક જિહ્વાએ કરીને કિંમ ગાઈ શકાઈ ? અને માહરું મન તો ગાવાને મહગાહી રહું છે. આતુર થયું છઈ. ॥ ૧૭-૧૦ ॥

તે ગુરુની ભક્તિ-ગુરુ પ્રસન્નતા લક્ષણે, શુભ ભક્તિ તે આત્માની અનુભવદશા, તેણે કરીને એહ વાણી-દ્રવ્યાનુયોગ રૂપ પ્રકાશી-પ્રરૂપી, વચન દ્વારે કરીને કવિ જસવિજય ભણઈ. ક. કહે છે. “એ ભણજ્યો, હે આત્માર્થિયો ! પ્રાણીયો ! એ ભણજ્યો. દિન દિન દિવસે દિવસે બહુ અભ્યાસ કરીને ભણજ્યો. અતિ અભ્યાસે. ॥ ૧૭-૧૧ ॥

વિવેચન- પોતાના ગુરુજી શ્રી નયવિજયજીની કૃપાથી આ ગ્રંથકારશ્રીનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કેવી રીતે થયો ? તે આ ગાથાઓમાં સમજાવે છે.

જેણે ગુરુચે, સ્વસમય તે જૈનશાસ્ત્ર, પરસમય તે વેદાન્ત-તર્ક પ્રમુખ, તેહના અભ્યાસાર્થ, બહુ ઉપાય કરીને કાસીચે સ્વશિષ્યને ભણવાને કાજે મુક્યા. તિહાં-ન્યાયવિશારદ એહવું બિરૂદ પામ્યા.

સમ્યગ્દર્શનની જે સ્વરુચિ, તદરૂપ જે સુરભિતા-સુગંધ, જસ સેવાપણું, તેણે મુજ મતિ, શુભ ગુણે કરીને વાસી-આસ્તિક્ય ગુણે કરી અંગોઅંગ પ્રણમી, તેહની સ્વેચ્છા રુચિ રૂપે ઈ છઈ. ॥ ૧૭-૧ ॥

જે મારા ગુરુજી શ્રીનયવિજયજી છે. તેઓએ સ્વસમય એટલે જૈન આગમશાસ્ત્રોના અને પરસમય એટલે જે વેદાન્તદર્શન આદિનાં શાસ્ત્રો તથા ન્યાય દર્શનનાં તર્કશાસ્ત્રો આદિ, સ્વ-પર શાસ્ત્રોના અભ્યાસ માટે ઘણા ઘણા ઉપાયો કરીને પોતાના શિષ્યને (શ્રી યશોવિજયજીને) ભણાવવાના પ્રયોજને કાશીમાં મુક્યા. (ત્યાંના વિદ્વાનો જૈનસાધુઓને ભણાવવા રાજી હોતા નથી. તેમાં પણ ઘણા ઉંચા શાસ્ત્રો તો

ભણાવવા બીલકુલ રાજી હોતા નથી કારણ કે જૈનસાધુઓની મતિ જૈનદર્શનના સંસ્કારથી વાસિત હોવાના કારણે બ્રાહ્મણોની સાંખ્ય-મીમાંસક વેદાંત અને ન્યાયદર્શન આદિની માન્યતાઓનું તેઓ ભાવિમાં નિરસન કરનારા જ થાય છે. માટે ભણાવવા રાજી હોતા નથી. તથા ધનાદિની પ્રાપ્તિ પણ ધનના ત્યાગી એવા જૈનસાધુઓ પાસેથી અપ્રાપ્ય બને છે. ઈત્યાદિ કારણોએ તેઓ ભણાવવા ખુશી હોતા નથી. તો પણ મારા ગુરુ શ્રીનયવિજયજીએ આ બધી જ મુશ્કેલીઓ ટાળીને પોતાના શિષ્યને કાશી મોકલીને ત્યાંના પ્રકાણ્ડ પંડિતો પાસે સ્વ-પર શાસ્ત્રોનો ઉંડો અભ્યાસ મને કરાવ્યો છે. એટલું જ નહીં પરંતુ ત્યાં ભણવાની બધી સાનુકુળતા કરી આપવા દ્વારા મારો અભ્યાસ કરાવીને ત્યાંના પ્રખર ગણાતા પંડિતો પણ આશ્ચર્યચકિત થાય તેવો સુંદર અભ્યાસ કરાવવાની વ્યવસ્થા મને કરી આપી છે. તથા મેં પણ વિશિષ્ટપ્રયત્ન દ્વારા સુંદર અભ્યાસ કરીને તેઓની આવી કૃપાથી (વિરોધી ગણાતા પણ) તે પંડિતો દ્વારા “ન્યાયવિશારદ” નું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

તથા ગુરુજી શ્રીનયવિજયજીની અમૃતસમાન સુમધુર વાણીથી સમ્યગ્દર્શન સ્વરૂપ જે પરમાત્માનાં (સ્વદર્શનનાં) વચનો પ્રત્યેની હાર્દિક સુરુચિ સ્વરૂપ જે ગુણ છે. તે ગુણની સુવાસ સાથે મારી મતિ જેઓની સેવાએ કરીને વાસિત બની છે. “જં જિણેહિં પન્નત્તં, તમેવ સચ્ચં નિસ્સંકં” જિનેશ્વર પરમાત્માઓએ જે કહ્યું છે. તે જ સત્ય છે. નિશ્ચંક છે. ઈત્યાદિ રૂપ જે આસ્તિકતા ગુણ છે. તે ગુણ દ્વારા મારી મતિ ગુરુજી વડે જિનવાણી પ્રત્યે સુરુચિની સુવાસવાણી કરાઈ છે. મારા અંગેઅંગમાં જિનવાણીનો રંગ પ્રણમી ગયો છે. તેઓની (તે નયવિજયજીની) પોતાની ઈચ્છા હતી (અથવા “સ્વેચ્છા” એટલે મારી પોતાની પણ એવી ઈચ્છા હતી) કે જૈનદર્શનના દ્રવ્યાનુયોગને સમજાવતો ગુજરાતી કાવ્યરૂપે એકગ્રંથ રચાય તો સારું થાય. તેથી તેઓની અથવા મારી પોતાની ઈચ્છા ઉપરની રુચિગુણે કરીને મેં “ક” = આ ગ્રંથની રચના કરી છે. ગુરુજીની ઈચ્છાને અનુસારે તથા મારી આન્તરિક ઉત્કટ ભાવનાને અનુસારે દ્રવ્યાનુયોગને સમજાવનારો “દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ” એ નામનો આ એક મહાગ્રંથ બનાવ્યો છે. ॥ ૨૮૨ ॥

જસ સેવા-તેહની સેવા રૂપ જે સુપ્રસાદ, તેણે કરીને સહજમાંહે ચિંતામણિ-શિરોમણિ નામે મહાન્યાયશાસ્ત્ર, તે લહ્યો, પામ્યો, તસ ગુણ, તેહ જે મારા ગુરુ, તેહના સંપૂર્ણ ગુણ, એક જિહ્વાએ કરીને, કિમ ગાઙ શકાઙ ? અને માહરું મન તો ગાવાને ગહગહી રહ્યું છે. આતુર થયું છઙ. ॥ ૧૭-૧૦ ॥

જે મારા ગુરુ શ્રી નયવિજયજી મહારાજશ્રી છે. તેઓની સેવા કરવા દ્વારા મારા ઉપર વરસેલી તેઓની જે સુકૃપા છે. તે સુકૃપાએ કરીને દુષ્પાપ્ય એવો પણ “ચિંતામણિ”

નામનો ન્યાયશાસ્ત્રનો મહાગ્રંથ કે ન્યાયના સર્વ ગ્રંથોમાં જે શિરોમણિ સમાન કહેવાય છે. તે મહાગ્રંથ પણ મેં સહેજે સહેજે બહુ પ્રયત્ન કર્યા વિના પ્રાપ્ત કર્યો છે. જેઓની કૃપાથી અલભ્ય લાભો પણ મેં મેળવ્યા છે. તેવા તે ગુરુજીના સઘળા ગુણો મારી આ એક જિહ્વાએ કરીને હું કેવી રીતે ગાઈ શકું ? જો કે મારું મન તો તેઓના ગુણો ગાવાને ગહગહી (થનગણી) રહ્યું છે. અત્યન્ત આતુર છે. તો પણ ગુણો અનંતા છે. મારી જીભ એક જ છે. અને આયુષ્ય પરિમિત છે. તથા જિહ્વા કમવર્તી જ છે. તેથી તેઓના ગુણો ગાવાની મારી પ્રબળ ઈચ્છા હોવા છતાં તે બાબતમાં પૂર્ણ કાર્ય કરવા માટે હું અસમર્થ છું. ॥ ૨૮૩ ॥

તે ગુરુની ભક્તિ-ગુરુ પ્રસન્નતાલક્ષણે શુભશક્તિ, તે આત્માની અનુભવ દશા, તેણે કરીને એહવાણી-દ્રવ્યાનુયોગરૂપ પ્રકાશી-પ્રરૂપી. વચનદ્વારે કરીને કવિ જસવિજય ભણઈ ક. કહે છે. “એ ભણજ્યો, હે આત્માર્થિયો ! પ્રાણિયો ! એ ભણજ્યો. દિન દિન-દિવસે દિવસે બહુ અભ્યાસ કરીને ભણજ્યો. અતિ અભ્યાસે. ॥ ૧૭-૧૧ ॥”

આ ગુરુની સેવાભક્તિ કરવા દ્વારા મેં તેઓની અત્યન્ત પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી છે. ગુરુજીની તે અત્યન્ત પ્રસન્નતા દ્વારા મારામાં આ વિષયની કંઈક શક્તિ પ્રગટ થઈ છે. અહીં શક્તિ એટલે આત્માની દ્રવ્યાનુયોગ સંબંધી પ્રાપ્ત થયેલી અનુભવ દશા. દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય હૃદયમાં યથાર્થપણે સમજાયેલો, બરાબર સંગત થયેલો, જ્યારે બને છે. ત્યારે આ આત્માને પોતાને પણ સ્વયં તેવી અનુભૂતિ થાય છે. આ કારણે મળેલી ગુરુની સુપ્રસન્નતા દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી શુભ શક્તિ વડે (એટલે કે પ્રાપ્ત થયેલી અનુભૂતિ વડે) “દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસના નામે દ્રવ્યાનુયોગને સમજાવનારી આ વીતરાગ પરમાત્માની વાણી મેં પ્રકાશી છે.” વચનોચ્ચાર દ્વારા પ્રરૂપી છે. શબ્દાત્મકપણે ગ્રંથરૂપે ગુંથી છે. કવિ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રી (ગ્રંથકારશ્રી પોતે) શ્રોતાવર્ગને હિતશિક્ષા આપતાં ભણે છે (કહે છે) કે “આ ગ્રંથ ભણજો, હે આત્માર્થી સજ્જનો ! આ ગ્રંથ ઘણી મહેનત કરીને પણ ખુબ ભણજો. દિન દિન એટલે કે દિવસે દિવસે ઘણો અભ્યાસ કરીને પણ આ ગ્રંથને બહુ જ ભણજો. જાણજો. ઉંડો અભ્યાસ કરજો. આ વીતરાગ પરમાત્માની પરમ પ્રકૃષ્ટ વાણી છે. તથા “કવિ જસવિજય” શબ્દ લખીને ગ્રંથકારશ્રીએ પોતાનું ગ્રંથકર્તા તરીકેનું નામ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે. ॥ ૨૮૪ ॥”

સત્તરમી ઢાળ સમાપ્ત

કળશ

ઈમ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયે કરી, જેહ વાણી વિસ્તરી ।
 ગતપાર ગુરુ સંસારસાગર, તરણ તારણ વરતરી ।
 તે એહ ભાખી સુજનમધુકર, રમણ સુરતરુ મંજરી ।
 શ્રીનયવિજય વિબુધ ચરણસેવક, જસવિજય બુધ જય કરી ।

ગાથાર્થ— આ પ્રમાણે દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયોના વર્ણનને સૂચવનારી જે આ વાણી છે. તે મેં વિસ્તારી છે. (મેં આ ગ્રંથની રચના કરી છે) તથા ઉંડા એવા સંસારસાગરનો પાર પામેલા એવા જે ગુરુભગવંતો છે. તે પોતે તરનાર અને તારનાર એવી શ્રેષ્ઠ હોડી સમાન છે. તે ગુરુજીની કૃપાથી રચાયેલી આ વાણી સજ્જનોરૂપી ભમરાઓને આનંદ આપનારી કલ્પવૃક્ષોની મંજરી સમાન છે. આ પ્રમાણે પંડિત શ્રી નયવિજયજીના ચરણસેવક એવા પંડિતશ્રી યશોવિજયજીની આ રચના જય આપનારી છે. તેઓશ્રીના યશને વધારનારી છે. ॥ ૨૮૫ ॥

ટનો— ઈમ દ્રવ્યગુણ પર્યાયે કરીને જે વાણી દ્રવ્યનું લક્ષણ, ગુણનું લક્ષણ, અને પર્યાયનું લક્ષણ તેણે કરીને જે વાણી, વિસ્તાર પણે પામી છે. ગતપાર તે પ્રાપ્તપાર, એહવા જે ગુરુ, તે કહેવા છે ? સંસાર રૂપ સાગર, તેહના તરણ-તારણ વિષે, વર કહેતાં પ્રધાન, તરી સમાન છઈ, “તરી” એહવો નામ જિહાજનો છઈ.

તેહ મેં ભાખી, તે કેહને અર્થે ? તે કહે છે - સુજન જે ભલો લોક, સત્સંગતિ ક. આત્મદ્રવ્યઈં ષડ્દ્રવ્યનાં ઉપલક્ષણ-ઓળખણહાર, તેહને રમણીક સુરતરુ જે કલ્પવૃક્ષ, તેહની મંજરી સમાન છે.

શ્રી નયવિજય પંડિત-શિષ્ય ચરણ સેવક સમાન જસવિજય બુધને જયકારી-જયકારિણી-જયની કરણહારી અવશ્ય જસ સૌભાગ્યની દાતા છે. એહવી “ભગવદ્વાણી ચિરં જીવાત્” इत्याशीर्वादवचनम् ॥ ૨૮૫ ॥”

વિવેચન— કળશરૂપે રચાયેલા અંતિમ શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજાવે છે—

ઇમ દ્રવ્યગુણ પર્યાયે કરીને, જે વાણી, દ્રવ્યનું લક્ષણ, ગુણનું લક્ષણ, અને પર્યાયનું લક્ષણ, તેણે કરીને જે વાણી, વિસ્તારણે પામી છે. ગતપાર તે પ્રાપ્તપાર,

एहवा जे गुरु, ते कहेवा छे ? संसार रूप सागर, तेहना तरण-तारण विषे वर कहेतां प्रधान "तरी" समान छड़. "तरी" एहवो नाम जिहाजनो छड़.

વિવેચન- શ્રી દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ હવે પૂર્ણ થાય છે. છેલ્લે છેલ્લે કળશરૂપે અંતિમ શ્લોક લખીને તેનો ઉપસંહાર કરતાં ગ્રંથકારશ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રી જણાવે છે કે-

આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયે કરીને, એટલે કે કોઈપણ વસ્તુનું વર્ણન કરવું હોય તો પર્યાય લક્ષણ અને ભેદ વડે કરાય છે તેમાં પર્યાયવાચી નામો પ્રસિદ્ધ હોય છે. એટલે સઘળી જગ્યાએ પર્યાયવાચી નામો કહેવાતાં નથી, ભેદો વિવક્ષાના વશથી અનેક પ્રકારે જુદી જુદી રીતે થાય છે. આવા ભેદો દશમી ઢાળથી કહ્યા જ છે. તથા લક્ષણોથી દ્રવ્યનું ગુણનું અને પર્યાયનું સ્વરૂપ બીજી ઢાળથી સમજાવ્યું છે. સારાંશ કે દ્રવ્યનાં લક્ષણ, ગુણનાં લક્ષણ તથા પર્યાયનાં લક્ષણ સમજાવવા દ્વારા, તથા ઢાળ ૧૦ થી ૧૪માં દ્રવ્યના ગુણના અને પર્યાયના ભેદો સમજાવવા દ્વારા શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની યથાર્થભાવોને નિરૂપણ કરનારી જે આ વાણી છે. તે જ અહીં વિસ્તારથી આ ગ્રંથમાં મેં ગુંથી છે. આ વીતરાગપ્રભુની વાણી છે.

૧. ગતપાર = ગુરુ = ઉંડા એવા સંસાર સાગરના ગતપાર = પાર પામેલા એવા ગુરુભગવંતો તરણ તારણ = પોતે તરનારા છે અને બીજાને તારનારા છે એથી વરતરી = શ્રેષ્ઠ નૌકા સમાન છે જેમ વિશિષ્ટ કાષ્ટમાંથી બનાવેલી નૌકા સમુદ્રમાં પોતે પણ તરે છે. અને તેના આશ્રિતોને પણ તારે છે. તેવી જ રીતે વીતરાગ પરમાત્માની આ વાણી જે ભણાવે છે તે ગુરુજી પોતે આ સંસારસાગર તરે છે. અને બીજાને પણ તારે છે.

તેહ में भाखी, ते कहेने अर्थे ? ते कहे छे. सुजन जे भलो लोक, सत्संगति क. आत्मद्रव्यइं षड्द्रव्यनां उपलक्षण-ओलखणहार, तेहने रमणीक सुरतरु जे कल्पवृक्ष तेहनी मंजरी समान छे.

૨. તથા વલી સંસાર સાગરમાં તરણ-તારણમાં સમર્થ એવા ગુરુઓની કૃપાથી રચાયેલી આ વાણી સજ્જન આત્માઓ રૂપી ભમરાઓને રમણ = ગુંજારવ કરવા માટે (આત્માર્થ વિષયક આનંદ પ્રમોદ મેળવવા માટે) કલ્પવૃક્ષની મંજરી સમાન છે. જેમ કલ્પવૃક્ષની મંજરી અત્યંત સુગંધી હોવાથી ભમરાઓ ત્યાં આનંદિત થયા છતા ઘણો જ ગુંજારવ કરે છે. સુગંધમાં આસક્ત થયા છતા અતિશય આનંદ અનુભવે છે. તેમ આત્માર્થ આત્માઓ આવી વીતરાગપરમાત્માની વાણી રૂપી મંજરીની સુગંધ માણવામાં તન્મય થયા છતા ઘણા આનંદ-પ્રમોદને અનુભવે છે.

શ્રી નયવિજય પંડિત-શિષ્ય ચરણસેવકસમાન જસવિજયબુધને જયકારી-જયકારિणी-જયની કરણહારી અવશ્ય જસ સૌભાગ્યની दाता છે. एहवी “भगवद्वाणी चिरं जीयात्” इत्याशीर्वादवचनम् ॥ २८५ ॥

૩. પંડિતશ્રી નયવિજયજી, જે (મારા) ગુરુ મહારાજશ્રી છે. તેઓના ચરણોના સેવક એવા મેં એટલે કે પંડિતશ્રી યશોવિજયજીએ આ ગ્રંથરચના બનાવી છે. કે જે આ રચના ગ્રંથકારને જય-વિજય આપનારી છે. જય-વિજયને કરવાના સ્વભાવવાળી છે. અર્થાત્ સૌભાગ્યને આપનારી છે. આવા પ્રભાવવાળી પરમાત્માની આ વાણી યાવચ્યંદ્ર દિવાકર સુધી જય પામો. આ પ્રમાણે જિનવાણીની સ્તુતિ કરવા સ્વરૂપ આ સઘળાં વચનો ભક્તિ દ્વારા પ્રગટ થયેલ છે. અને આશીર્વાદ સ્વરૂપ વચનો છે. ॥ ૨૮૫ ॥

કાવ્ય

इयमुचितपदार्थोल्लापने भव्यशोभा,
बुधजनहितहेतुर्भाविना पुष्पवाटी,
अनुदिनमित एव ध्यानपुष्पैरुदारै,
र्भवतु चरणपूजा जैन वाग्देवतायाः ॥ १ ॥

ઈતિશ્રી ઉપાધ્યાય શ્રી જસવિજયગણિફૃત દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ સંપૂર્ણ.

સંવત ૧૭૨૯ વર્ષે ભાદરવા વદિ ૨ દિને લિખિ સાહા કપૂરસૂત સાહા સૂરચંદે લિખાવિતમ્ ॥

કાવ્યાર્થ— ઉચિત એવા પદાર્થોને પ્રતિપાદન કરનારી એવી આ દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસની રચના રૂપ વાણી, સાંભળવા દ્વારા કાનની શોભા સ્વરૂપ છે. પંડિત પુરુષોના હિતનું કારણ છે. ભાવના રૂપી પુષ્પોને પ્રગટ કરવામાં ઉદ્યાન સમાન છે. આ વાણીના અભ્યાસથી જ પ્રતિ દિન પ્રાપ્ત થતા ઉદાર એવાં અને ખીલેલાં એવાં ધ્યાનરૂપી પુષ્પો દ્વારા શ્રી જૈનવાણી સ્વરૂપ સરસ્વતી દેવીની ચરણપૂજા હોજો. અરિહંત પરમાત્માની આ વાણી રૂપી સરસ્વતી દેવીની અમારા દ્વારા કરાયેલી આ પૂજા હોજો. આ વાણી જ અનંતકલ્યાણને કરનારી થજો.

આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી ગણિવરે બનાવેલો આ દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ સમાપ્ત થયો.

વિક્રમ સંવત ૧૭૨૯ મા વર્ષે ભાદરવા વદી ૨ના દિવસે લહીઆએ હસ્તપ્રતમાં લખ્યો, અને શાહ કપુરચંદના સુપુત્ર શાહ સુરચંદ શેઠે લખાવ્યો.

સમાપ્તોઽયં મહાગ્રન્થઃ

